

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ВІЙСЬКА

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ВІЙСЬКА**

1917—1995

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
1996

ББК 63.3 (4 Укр)
І-90

Автори:
В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник, М.Малецький,
С.Росоха, Л.Шанковський, Б.Якимович

Упорядкування, передмова Я.Дашкевич

Консультанти: В.Назарчук, О.Голько

Редактор *М. Парцей*

І $\frac{0503020900-010}{225-96}$ БЗ-3-1-93

ISBN 5-7773-0007-3

© В.Гриневич, Л.Гриневич,
Б.Якимович та ін., 1996

© Упорядкування, передмова,
Я.Дашкевич, 1996

Ярослав ДАШКЕВИЧ

"ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА" ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

Коли 1992 р. у львівському видавництві "Світ" вийшло четверте, змінене і доповнене, видання "Історії українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)" — та в цьому ж, а також наступних роках почалися інші перевидання, в основному, первісного варіанту 1935—1936 рр. — перед видавцями та науковим редактором видавництва "Світ" виникла дилема. Можна було — у вигляді другої частини "Історії українського війська" — перевидати ті "Матеріали до історії 1920—1953 рр.", що під назвою "частини четвертої" увійшли до другого видання ІУВ, опублікованого львівським за походженням видавцем Іваном Тиктором (1896—1982) вже на еміграції у Вінніпезі 1953 р. (с. 591—852), або ж підготувати нове продовження, яке охоплювало б українську військову історію останнього часу. Не підлягало, однак, сумніву, що первісну концепцію "Історії українського війська", таку, якою її опрацював ініціатор та основний автор 1935—1936 рр., видатний український історик Іван Крип'якевич, не вдасться відродити ні в першому, ні в другому випадках¹.

Нагадаю, чим вінніпезьке видання Тиктора 1953 р. відрізнялося від первісного львівського 1935—1936 рр. До первісного тексту, редактором якого був Іван Крип'якевич, у 1953 р. було додано фотографічні доповнення про козацькі війни і про визвольні змагання 1917—1919 рр. (автор генерал Микола Капустянський) та про український военний флот 1919—1920 рр. (капітан-лейтенант флоту Святослав Шрамченко). Ці доповнення (с. 569—589 вінніпезького видання), органічно пов'язані з львівським першодруком 1935—1936 рр., було включено до перевидання 1992 р.

"Частину четверту" ІУВ 1953 р. редагував Мирон Левицький (1913—1994). Разом із видавцем Іваном Тиктором вони присвоїли

¹ Про видавничу історію ІУВ у первісному варіанті див. передмову до львівського 4-го видання 1992 р., с. III—VIII.

цій частині, як уже згадувалося, підзаголовок “Матеріали до історії 1920—1953 рр.”, бо й справді, це вже не була послідовна взаємопов’язана історія українського війська після 1920 р., а збірка окремих опрацювань. Сюди увійшли такі нариси: Степана Росохи “Карпатська Січ 1938—1939” (с. 593—603), Миколи Капустянского “Перша українська дивізія Української національної армії” (до цього нарису матеріали подав публіцист Фелікс Кордуба; с. 604—628), Мирона Левицького, колишнього військового звітодавця (тобто кореспондента, зрештою, відомого художника), “Бій під Бродами” (с. 629—634), Льва Шанковського “Українська повстанча армія” разом з великим бібліографічним додатком — списком джерел до історії УПА й збройного підпілля (с. 822—832).

Не підлягає сумніву, що за понад сорок років, які минули від 1953-го, історія перелічених вище українських формувань збагатилася великою кількістю нових фактів, що кинули нове світло на процеси української військової історії. З іншого боку, становище з фаховими істориками війська не поліпшилося, а в багатьох відношеннях ускладнилося. Кількісно таких спеціалістів більше не стало. Тому видавництво і науковий редактор вирішили йти еkleктичним шляхом (цілком не вважаючи, що він правильний, але до цього змусили обставини, при яких відтягати видання чергового тому “Історії українського війська” на далекі роки було б зовсім недоцільно): зберігаючи у сьогоднішньому виданні два нариси з 1953 р. (С. Росохи і Л. Шанковського), залучити сучасних авторів для написання нових нарисів — нових для заміни деяких попередніх та нових для раніше недосліджених або актуальних лише тепер тем. Виявилось неможливим вийти поза жанр окремих нарисів, бо комплексна історія українського війська від 1920 р. (чи навіть від 1917 р.) до сьогоднішнього часу далі залишається одним з найважливіших завдань майбутньої дослідницької праці.

Українські військові історики вже давно зрозуміли, що історія війська України — це не лише історія (особливо для ХХ ст.) окремих українських національних військових формувань у складі чужоземних військ чи цілком самостійних українських збройних сил, але й історія українців, які опинилися в рядах чужоземних армій та флотів без власної окремої зовнішньої питомо організації національної ознаки¹. Ці українці деколи становили переважну більшість в певних чужоземних військових частинах. Іс-

¹ Для прикладу цитую: “Українці в складі армій і флоту СРСР, до Другої світової війни також в арміях Польщі, Чехословаччини й Румунії” — про це згадується в таблиці “Військо” (але без будь-яких додаткових даних) у кн.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 275 (також перевидання: Львів, 1993).

торія української стихії в чужих мундирах важко вловима, але без її вивчення картина ніколи не буде повною. Даний напрям досліджень представляють два взаємопов'язані нариси “Військове будівництво в Радянській Україні (1917—початок 30-х рр. ХХ ст.)” та “Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х—80-ті рр. ХХ ст.)”. Нариси, що ґрунтуються, в основному, на архівних джерелах, які досі не використовувалися або використовувалися дуже тенденційно, кидають цілком нове — невідоме досьогочасній історіографії — світло на проблему українства в Червоній армії, в Збройних силах Радянського Союзу. Військово-етнічну політику московського центру визначав єдиний фактор: страх перед відродженням українських національних збройних формувань навіть під червоними прапорами. Цим страхом і недовір'ям було продиктоване ставлення Москви до українців у армії та флоті, що виливалося в періодичні жорстокі національні чистки і в національну дискримінацію. Автори нарисів — представники молодого покоління військових істориків, співробітники київського інституту історії Національної академії наук України Людмила та Владислав Гриневичі.

Подібну дослідницьку роботу необхідно провести щодо Збройних сил Польщі (як довересневих 1939 р., так і, особливо, т.зв. армії Андерса часів Другої світової війни; відомо про велику роль українців у битві під Монте Кассіно в Італії у травні 1944 р.), у війську тогочасної Чехословаччини (також у різних періодах — до і під час Другої світової війни, а також і після неї, бо українці з Закарпаття зайняли в чехо-словацькій армії ряд високих посад), Румунії, Угорщини, Югославії (зокрема, участь українців у боротьбі з німецькою окупацією). Українці служили в арміях США (в період Другої світової війни та під час В'єтнамської війни 1960—1974 рр.), Канади, навіть Франції (в Чужоземному легіоні брали участь у Французькій індокитайській війні 1946—1954 рр.). Усі ці сюжети вимагають наукового опрацювання.

Українські військові формування ХХ ст. за їх підпорядкуванням та зовнішніми проявами можна поділити на дві категорії:

1. незалежні, українські за національним характером, з'єднання;
2. українські за етнічним складом та й зовнішніми ознаками (правда, часом не дуже чіткими) з'єднання, підпорядковані чужоземному командуванню. У томі, який передається до рук читачів, є нариси про формування обох категорій. Незалежні формування — це Карпатська січ 1938—1939 рр. (що утворилася на базі спершу підпорядкованих чехо-словацькій армії загонів)

та Українська повстанська армія (наукову дискусію про початки цієї могутньої в період свого розквіту військової формації, а тим паче про час припинення її існування не можна вважати остаточно завершеною, хоча найпереконливішими виглядають дані 1943—1949 рр.). Врешті, до цієї ж категорії належать збройні сили України як незалежної — від 1991 р. — держави. Ці три фази розвитку незалежної української армії (та для періоду від 1991 р. також флоту) представлені окремими нарисами.

Автор нарису “Карпатська січ (1938—1939 рр.)” Степан Росоха (1908—1986), відомий громадський діяч української еміграції, журналіст, був одним із співтворців Карпатської січі (як член її штабу, а також як депутат сойму Карпатської України), що надає малюнку ознаки автентизму. Нарис “Українська повстанча армія” (до речі, хитання в термінології — “повстанча” паралельно з “повстанська” — також належить до дискусійних питань) вийшов з-під пера сеньйора сучасних військових істориків Льва Шанковського (нар. 1903), кадрового військового ще з часів українських національно-визвольних змагань 1918—1920 рр., автора ряду воєнно-історичних досліджень (наприклад, “Українська армія в боротьбі за державність”, 1958; “Українська галицька армія”, 1974). Учасник націоналістичного підпілля, був головою Ініціативного комітету для утворення Української головної визвольної ради — отже, формування УПА відбувалося на його очах. Після надрукування розділу Л.Шанковського “Українська повстанча армія” у вінніпезькому виданні ІУВ світ побачили ще кілька науково-популярних нарисів про УПА. Розглядаючи їх зміст, науковий редактор дійшов висновку, що нарис Л.Шанковського найкраще відбиває воєнно-історичний напрям досліджень, тому й було вирішено перевидати саме цей твір¹. Розсекречення колишніх радянських архівів довело, що в них збереглася — як у московських, так і в київських та в архівах обласного рангу — велетенська кількість матеріалів першорядного значення². Видання “Літопису Української повстанської армії”, розпочате 1980 р., яке продовжується досі та незабаром налічуватиме понад 25 томів, також значно розширило джерельну базу

¹ Дискутувалося також питання про перевидання не менш фахової монографії Юрія Тиса-Крохмалюка про УПА (див.: Tys-Krokhmaluk Yu. UPA Warfare in Ukraine. Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in world War II. — New York, N. Y., 1972). Праця відомого дослідника української військовості з'явилася лише в англійському перекладі з української; розшуки українського оригіналу поки що не дали успіхів.

² Див.: Дашкевич Я. Чи відкриються свіжі сторінки історії УПА? // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. К., 1993. С.26—32.

досліджень. Усе це свідчить про те, що до остаточного завершення воєнно-історичного аспекту теми ще досить далеко, що, однак, не знецінює піонерського вкладу Л.Шанковського. Прогалиною залишається далі об'єктивне дослідження — з точки зору військової історії — таких незалежницьких повстанських формувань, як Поліська січ, Українська національна революційна армія (період 1942—1943 рр.).

Історія українських з'єднань іншої категорії — тих, що діяли під чужим командуванням — представлена нарисом історика Романа Колісника та журналіста Мирослава Малецького “Перша українська дивізія Української національної армії (дивізія “Галичина”)”, доведеним до рівня сучасних знань про цю формацію. Поза томом, як такі, що вимагають стислого воєнно-історичного опрацювання, залишаються інші українські формування різного політичного зафарбування. Для часів Громадянської війни на території колишньої Російської імперії це українські загони Далекосхідної республіки та Далекосхідної залізниці (антикомуністичного спрямування, 1917—1922 рр.). Під час Громадянської війни в Іспанії 1936—1939 рр. на стороні республіканського (прокомуністичного) режиму воював — в складі інтернаціональної бригади — батальйон ім. Тараса Шевченка. Українські легіонерські формування були також в німецькій армії у 1939 р. (легіон з двох батальйонів під командуванням Романа Сушка) та 1941—1942 рр. (спеціальні групи-батальйони “Нахтігаль” і “Роланд” у 1941 р., для яких ще застосовують термін Дружини українських націоналістів, та охоронний батальйон 201 у 1941—1942 рр.). Українське визвольне військо 1941—1945 рр., що ніколи не мало об'єднаного командування, також було на легіонерському становищі у вигляді окремих загонів при німецькому війську. З іншого боку фронту, у Франції, існував і діяв у складі французького збройного руху опору Український батальйон (курінь) ім. Івана Богуна (1944 р.). Можливо, що це неповний перелік різних спроб і різних формувань, які чекають на об'єктивних військових істориків. При цій нагоді треба наголосити на необхідності чітко розмежовувати завдання і предмет військової історії у двох її основних ділянках — історії війська та історії воєн — від дослідження історії війська в громадсько-політичному аспекті”¹.

¹ Про цю диференціацію див.: *Дашкевич Я.* Військова історія України (IX—XVIII ст.) та завдання краєзнавства // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень, 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. С.30—32.

Том “Історія українського війська.1917—1995” завершує перший в українській воєнно-історичній історіографії нарис наукового співробітника львівського Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної Академії наук України Богдана Якимовича про сучасну армію та флот України. Становлення Збройних сил України непросте, а процес їхнього вдосконалення відбувається на наших очах.

Як органічне завершення нарисів сприймаються бібліографія та покажчики, що полегшують користування книгою. Саме такий науковий апарат попереднього тому ІУВ 1992 р. значно підвищив його довідкове значення порівняно з іншими безапаратними репринтами. Суттєвим доповненням до ІУВ “світівського” видання 1992 р. треба вважати нарис “Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань” — скрупульозне дослідження наукового співробітника Інституту історії Національної Академії наук України Костянтина Гломозди, проілюстроване київським художником, також спеціалістом з військової історії, Олексієм Коханом.

На сторінках книги об'єдналися наукові й науково-популярні праці вчених трьох поколінь. Це переконливе свідчення того, що дослідницька естафета переходила і переходить далі з рук до рук. Є певні ознаки, що тематика з історії українського війська ХХ ст. поступово вивчатиметься на чимраз міцнішому ґрунті — й знаходитиме підтримку як в наукових історичних, так і військово-вих колах. Незалежно від цього, далі першочерговим завданням залишається утворення Українського військово-історичного інституту в системі Міністерства оборони України. Проекти створення такого науково-дослідного інституту існують. Його відсутність не зможуть замінити ланки вивчення історії українського воєнного мистецтва, що виникають в академічних інститутах (у згаданих уже вище київському Інституті історії та у львівському Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича), та діяльність ентузіастів-істориків, наприклад, у Державному університеті “Львівська політехніка”, де утворено Спеціалізовану вчену раду для захисту дисертацій зі спеціальності “військова історія” (при допомозі цієї ради — єдиної в Україні — збільшується кількість фахівців підвищеної кваліфікації). Чимраз частіше проводяться наукові конференції на військово-історичну тематику. Є нагальна потреба створення центрального військового музею в Києві.

Про необхідність дослідження історії українського війська можна писати багато — хоча сама проблематика вже не вимагає

захисту, як це було ще кілька років тому. Дуже важливим і першоплановим виглядає завдання підготовки довідкових праць, що мають не лише практичне значення, але й можуть стати стимулом для нових досліджень. Сюди належать енциклопедичні праці: українська військова енциклопедія, можливо, й окрема енциклопедія боїв¹, біографічний словник українських генералів та адміралів (підготовчі праці вже ведуться у Львові). Далі такі важливі допоміжні видання, як бібліографія та історіографія історії українського війська, військово-історичний атлас України. Збірки історичних джерел про українське військо мистецтво дуже потрібні для розвінчування антиукраїнських стереотипів про меншевартість народу.

* * *

Історія українського війська ХХ ст. свідчить, що при всіх менш-більш сприятливих умовах українці намагалися брати в руки зброю, творити власні військові формування з глибокою вірою, що лише збройна сила і могутність можуть стати фундаментом незалежності нації й держави.

¹ Типу класичного на сьогодні словника англійського історика Джорджа Брюса. Див. новіше німецьке видання: *Bruce G. Lexikon der Schlachten / Übersetzt und bearbeitet von G. Hartmann.* — Graz, Wien, Köln, 1984. (1432 статті про війни та про окремі битви).

Людмила ГРИНЕВИЧ

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1917—початок 30-х років ХХ ст.)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ. ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНО- ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ 1917 Р.

Відсутність власної держави та її гаранту — національної армії мала для українців у ХХ ст. трагічні наслідки. Інколи сини України воювали один проти другого в арміях іноземних держав — до того ж держав, які не тільки нехтували національними інтересами українців, але й активно намагалися, як, зокрема, Росія, знищити їх національний дух. У роки Першої світової війни в австрійській армії, наприклад, налічувалося до 250 тис. українців, а в армії Російської імперії — понад 3,5 млн.

Слід зазначити, що багатонаціональна Російська імперія за сотні років свого існування виробила цілу систему різноманітних способів “вирішення” національного питання в армії. Згідно з царським указом “Про військову повинність”, прийнятим 1874 р. й підтвердженням у 1913 р., ряд народів — “політично неблагонадійних” або “нездатних до військової служби” взагалі — звільнялися від призову. Ще напередодні Першої світової війни до неблагонадійних були віднесені узбеки і таджики, киргизи і казахи, бурято-монголи і якути, гірські народи Північного Кавказу і населення Фінляндії — в цілому, представники 45 народів, близько 10% чоловічого населення імперії. Ось, наприклад, як пояснювалися в одному з документів військового міністерства Росії причини звільнення від служби в армії киргизів — “елемент ненадійний і до честі військової служби вони не доросли”, “трьох-чотирьохрічне перебування киргизів під прапорами не зробить їх відданими Росії, зате навчить їх володіти зброєю, тому не слід засмічувати лави російської армії такими

іногородцями. Пройшовши крізь лави російських військ, вони можуть посилити кавалерію можливих наших ворогів”.

З початком Першої світової війни, коли різко зросла потреба у людських ресурсах для поповнення армії, військове міністерство зробило спробу кардинально переглянути питання щодо призову нацменшостей. 23 листопада 1915 р. у Державну Думу був представлений законопроект “Про залучення до відбуття військової повинності деяких частин населення, звільнених від неї до цього часу.” Зокрема, передбачалося розпочати залучення до військової служби тих же киргизів. Обґрунтовувалося це тим, що, мовляв, “чим більше будуть киргизи користуватися звільненням їх від військової повинності, тим складніше буде запровадити у них цю повинність у майбутньому і тим глибшою буде ворожнеча між ними та корінним населенням” (тобто російським.— *Авт.*), а також й тим, що, “врешті-решт, у самих киргизів може в такому випадку скластися переконання, що їх кочовий побут та відчуженість од Росії пішли їм тільки на користь”.

У документі зазначалося, що у разі прийняття законопроекту призов нацменшостей можна буде розпочати не раніше жовтня 1917 р. Однак, враховуючи військовий стан і потребу в дострокових призовах, міністр внутрішніх справ Росії, за узгодженням з військовим міністром, міг би встановити і більш ранній строк початку призову.

За умов затвердження законопроекту відсоток звільнених від служби в російській армії мав би знизитись з 10% до 3%. Серед тих небагатьох народів, чиє перебування у лавах російської армії все ж вважалося неможливим, були, зокрема, кочові якути — як зазначалося в документі, “зовсім непридатний матеріал для комплектування армії”, а також населення Фінляндії, зростання сепаратистських настроїв серед якого російський уряд всерйоз побоювався (для населення Фінляндії військову службу було замінено грошовим оподаткуванням) та ін.

Окремо торкалися автори законопроекту й проблеми створення у складі збройних сил Російської імперії національних військових частин, укомплектованих представниками нацменшостей. Щодо цього позиція військового міністерства була однозначно негативною. “Формування окремих частин, — зазначалося в документі, — складених з будь-якої національності (крім російської), не відповідає ні політичному, ні внутрішньому положенню Росії. Історичний досвід засвідчує, що формування на окраїнах туземних частин призводить до одного й того ж резуль-

тату: ці частини доводиться розформовувати, як тільки на даній країні загострюється національне питання”¹.

Показово, що обстоюючи потребу запровадження військової повинності серед нацменшостей, військове міністерство наголошувало на тому, що саме служба в російській армії може стати засобом “залучення інородців до російської культури”, “створення братерства по зброї з росіянами, згладжування неприязні до них”. Однак представлений законопроект не знайшов підтримки в Думі. Негативно поставилося до нього й міністерство внутрішніх справ, яке вважало неможливим, принаймні у найближчі роки, призов до армії нацменшостей, мотивуючи це, з однієї сторони, складностями підготовчих заходів по призову, а з іншої, очевидно, не розраховуючи на стремління “інородців” “залучатися до російської культури”, створювати разом із росіянами “братерство по зброї” і т. ін.

У той час як представники одних національностей в Російській імперії взагалі усувалися від військової служби, інші — поляки, литовці, білоруси і, звичайно, українці, навпаки — активно залучалися до неї, причому часом навіть у значно більших масштабах (у відсотковому відношенні), ніж, скажімо, ті ж великороси. Особливо виразно це проявилось під час Першої світової війни. Так, за даними статистичного щорічника Росії, у 1915 р. на тисячу чоловіків кожної національності у збройних силах перебувало: великоросів — 4, білорусів — 5, українців — 8, німців — 10, євреїв — 11, поляків — 12.

Відбуття військової повинності в російській армії, за розрахунками царського уряду, в умовах існуючої змішаної системи комплектування (територіальна система визнавалася “технічно нерациональною та політично небезпечною”) якнайкраще мало сприяти нівелюванню та русифікації цих народів, “затвердженню” у їх свідомості почуття своєї приналежності до єдиної загальної батьківщини — Великої Росії.

Розраховуючи на “виховну” роль армії, російський уряд, однак, ніколи не забував і про застережні заходи щодо нацменшостей. Німців, поляків, євреїв та ін. вважали “потенційно небезпечним” контингентом в армії, всіляко утискували. Євреї, наприклад, не мали доступу в офіцерське середовище “до третього

¹ Щоправда, окремі національні з’єднання та частини в російській царській армії все ж існували — зокрема, декілька латиських батальйонів; так звана Дика дивізія, сформована з представників гірських народів Кавказу. Як писав пізніше у своїх мемуарах генерал Денікін, чи не єдиною причиною її створення було прагнення уряду вилучити з Кавказу “найбільш неспокійні елементи”.

коліна”; для польських офіцерів, за спеціальними таємними циркулярами, встановлювався певний відсоток перебування їх у складі військ західних та південно-західних округів, заборонялося призначення поляків на певні військові посади (зокрема, на посади курсових офіцерів у військових училищах), прийом до академії Генерального Штабу. Останнє, щоправда, в окремих випадках допускалося, але тільки при умові зміни віросповідання. Щодо українців, то їх положення в російській царській армії можна було вважати, так би мовити, особливим. На відміну від поляків або євреїв, українцям фактично було відмовлено навіть у праві вважати себе окремою нацією¹. Русифікація їх вважалася не утискуванням, а цілком нормальним, природним явищем. Русифіковані і “безперечно лояльні” українці мали всі умови для успішної військової кар’єри. І все ж царський уряд ніколи повністю не довіряв “малоросам” і завжди побоювався проникнення в українське військове середовище “мазепинських настроїв”. І, як невдовзі з’ясувалося, ці побоювання були небезпідставними.

Національне військово-питання постало із всією гостротою в Росії одразу ж після Лютневої революції 1917 р. Вмить армія, в якій, як досі вважалося, національне питання “в принципі” не існувало, заговорила усіма національними мовами колишньої Російської імперії: на фронтах відбулися численні національні військові з’їзди, які вимагали негайного утворення національних військових формувань. Проте найбільш несподіваним для нового російського керівництва, як і для всієї “російської революційної демократії”, стало те, що найбільш активний потяг до національного військового будівництва виявили саме українці.

Демократичні гасла революції пробудили напівсвідому українську масу, посіяли надії серед українства на можливість здійснення у межах російської республіки своїх національних прагнень та сподівань, у тому числі й щодо створення власних національних збройних формувань у складі російської армії. Провідником національних інтересів України стала Центральна Рада на чолі з М.Грушевським. Проте російська “революційна демократія” гостро негативно відреагувала на спроби національного самовираження українського народу. Тимчасовий уряд у Петрограді категорично відмовився визнати автономію України,

¹ Цікаві свідчення про становище українців та ставлення до них в російській армії подав у своїх мемуарах генерал Денікін. “Малоросійське питання,— писав він,— не існувало зовсім. Малоросійська говірка, пісні, музика набули повного визнання і в жодному разі не викликали уявлення окремішності, сприймаючись як своє, російське, рідне”.

прихильники українзації в російській армії, що наполягали на поступовому переведенні українців до певних військових частин без порушення боєздатності армії, були оголошені дезертирами та сепаратистами.

Таку позицію Тимчасового уряду щодо українського руху, зрозуміло, підтримали і російські “демократи” в Україні. Київські ради робітничих та солдатських депутатів, Комітет об’єднаних громадських організацій, російська преса всіх відтінків звинуватили українців у “зраді справи революції”, спробах “розчленувати російську республіку”.

Відверто негативним до українського національного руху з перших днів після революції виявилось й ставлення більшовиків. Уже 6 березня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) на своїх установчих зборах визнав Центральну Раду “буржуазною” та постановив: “не вступати з українською соціал-демократією ні в які блоки, оскільки остання підтримує Центральну Раду в її прагненні до створення федеративної республіки”¹. Більшовики поспішили висловити своє негативне ставлення й до вимог українців мати власні національні частини.

Виступаючи перед делегатами першого Київського обласного з’їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, представник полтавських більшовиків В.Шахрай заявив: “Дивіться, щоби ваше українське військо не сіло Вам на шию... Тільки коли селяни, робітники і солдати всіх націй підуть разом, буде свобода, а коли будете ділитися, буде багато у вас царів і не буде свободи. Ми маємо знати, що не повинно бути національного війська, а повинен бути тільки вільний народ”.

Така досить агресивна реакція більшовиків на активізацію національної свідомості українців, звичайно, мала свої пояснення. З початком революції комітети РСДРП(б), що існували в Україні, були нечисленні (загальна кількість більшовиків в українських губерніях не перевершувала 2 тис. чол.). Зосереджувалися вони, головним чином, у промислових районах та містах, складалися, в основному, з представників російської та єврейської інтелігенції, російського та русифікованого робітництва. Цілком природно, що для переважної більшості з них ідеї українського визвольного руху виявилися чужими, незрозумілими й навіть ворожими, оскільки становили загрозу тому привілейованому становищу, в якому перебували представники російської меншості в Україні впродовж

¹ У цей період Центральна Рада, як відомо, домогалася лише автономії для України у складі Росії.

кількох сотень років. З іншого боку, як марксисти, більшовики взагалі виступали противниками національного патріотизму, проголошуючи його “контрреволюційною ідеологією буржуазії”, — протиставляючи йому “пролетарський інтернаціоналізм — революційну ідеологію пролетаріату”. Отож, будь-які спроби висунути на перший план національні гасла, національні інтереси, за переконаннями марксистів, підривали “єдність пролетаріату усіх націй”, становили загрозу “справі світової революції”, а значить, були вигідними тільки буржуазії.

Так само вигідними тільки українській буржуазії, на думку більшовиків, були й національні військові формування. Адже ці війська могли стати основою для розбудови української армії — “оплоту буржуазних інтересів” (читай: державних інтересів України). Політика більшовицької партії у військовому питанні також ув’язувалася з перспективами боротьби за світову революцію. Виходячи з неї, постійна армія як “засіб панування буржуазних класів”, “апарат насильства”, “зброя буржуазної держави” взагалі мала б бути знищена й замінена “загальним озброєнням народу” — всенародною міліцією¹, яка, як вважав Ленін, обов’язково мала б стати “пролетарською міліцією”. Щоправда, більшовики не були настільки наївними, щоб покладатися у своїй боротьбі проти “світової буржуазії” лише на міліцію. “Збройною опорою” соціалістичної революції, за їх розрахунками, мала стати Червона гвардія — специфічні пролетарські формування армійського типу (свого роду “пролетарське військо”), за створення якої більшовицька партія взялася одразу ж після Лютневої революції. Навесні 1917 р. перші червоногвардійські загони з’явилися і в промислових містах України: спочатку в Харкові (до 1 тис.чол.), пізніше в Катеринославі, Одесі, Києві (до 300 чол. в кожному). До складу червоногвардійських загонів після ретельної перевірки приймали робітників — “ідейно загартованих”, “стійких”, майже виключно більшовиків. Щодо національного складу, то звичайно переважну більшість у цих загонах складало російське та русифіковане робітництво.

Отже, у перші дні після Лютневої революції більшовики виявили своє негативне ставлення до українського визвольного руху

¹ На жаль, і значна частина діячів Центральної Ради, виходячи з соціалістичних засад, також вважала творення Україною власної, національної армії справою шкідливою. Такі думки поділяли, зокрема, М.Грушевський, В.Винниченко. Останній, обстоюючи свої погляди, писав: “Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій”. Саме така лігілістична позиція лідерів Центральної Ради у питанні про організацію власної армії у значній мірі коштувала Україні втрати своєї державності.

в цілому, й, зокрема, до спроб українців проводити українізацію в частинах російської армії. Однак національно-визвольний рух в Україні, так само як і в інших російських колоніях, з кожним днем набував усе більшого розмаху, захоплюючи дедалі ширші й ширші верстви населення з окраїн. Не рахуватися з цим більшовики не могли. Отож, перед ними постало завдання виробити таку “гнучку” тактику у національному питанні, яка б, з одного боку, враховувала “сепаратистські прагнення” неросійських народів, а з другого, не відступала б і від стратегічного завдання — боротьби за світову революцію, створення світової радянської суперімперії. Таку тактику й розробив Ленін. На Сьомій Всеросійській партійній конференції (квітень 1917 р.) він запропонував делегатам прийняти резолюцію з національного питання, яка містила новий (у порівнянні з тим, що існував від часу II з’їзду РСДРП 1903 р.) підхід до національного руху, а саме: замість умовного визнання більшовиками права нації на самовизначення без його гарантій висунути гасло “визнання за всіма націями, які входять до складу Росії, права на вільне відокремлення і на утворення самостійної держави”, правда, не дозволялося змішувати питання про право на вільне відокремлення з питанням про доцільність цього відокремлення. “Це останнє питання, — зазначалося в резолюції, — партія пролетаріату повинна розв’язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно, з точки зору інтересів усього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм”. Отож, теоретично, більшовики мали визнати право народів на створення власних держав — проте лише теоретично, практично ж це право “з точки зору інтересів усього суспільного розвитку” могло б бути, за новою тактикою, й відкинутим.

Запропонована Леніним “формула”, в цілому, була досить суперечливою, заплутаною. Не дивно, що вона викликала нерозуміння з боку прихильників “чистоти Марксового вчення”. Лідер київських більшовиків Л.П’ятаков, відповідаючи Леніну, заявив, що завдання партії “по Марксу” полягає не в тому, щоб “розчленовувати Росію”, а навпаки, приєднувати до неї якомога більше число націй. Гаслом партії, наполягав він, має бути не “визнання права націй на відокремлення”, а навпаки — “геть кордони”. Конференція, після бурхливих диспутів, все ж прийняла резолюцію Леніна, хоча, судячи з результатів голосування (56 — за, 16 — проти, 18 — утрималися), погляди П’ятакова поділяли більше третини делегатів.

Проте зручність нової тактики, що її винайшов Ленін, досить швидко зрозуміла більшість його соратників. Дійсно, перевага висування найсмівливіших національних гасел була очевидною. Не потребуючи від більшовицької партії, як від неправлячої, практичного підтвердження своєї прихильності проголошуваним принципам, ця тактика давала можливість викривати “шовіністичну, гнобительську” політику Тимчасового уряду, мала “гра-ти на авторитет” більшовиків серед неросійських народів. Прекрасною ілюстрацією цього стала та “викривальна кампанія”, що її розгорнули більшовики на початку літа 1917 р. у відповідь на спроби уряду стримати національний рух в Україні, зокрема, на заборону О. Керенським II Українського військового з'їзду.

I Український військовий з'їзд (Київ, 5—8 травня 1917 р.), 700 делегатів якого представляли більше як 900 тис. українських вояків усіх армій, флотів і гарнізонів, визнав Центральну Раду “єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати справи, що стосуються всієї України”, та зажадав від Центральної Ради, щоб вона вимагала від Тимчасового уряду і Петроградської Ради оголошення окремим актом принципу національно-територіальної автономії України. З'їзд також висловився за негайну реорганізацію армії згідно з національно-територіальним принципом, за активну українізацію в армії.

Виконуючи настанови з'їзду, Центральна Рада у середині травня надіслала для переговорів з Тимчасовим урядом та Петроградською Радою делегацію у складі 10 чол. на чолі з В. Винниченком. У розробленій українцями доповідній записці, що її було передано на розгляд Тимчасового уряду, окремий пункт спеціально порушував питання організації українських військових частин. “В інтересах підвищення бойової сили армії та відновлення дисципліни,— зазначалося в записці,— необхідно виділити українців в окремі частини як в тилу, так, по змозі, й на фронті”.

Петроград не мав намірів зустрічатися з делегацією Центральної Ради. Затягуючи з відповіддю, уряд поспішив організувати в самій Україні “кампанію”, яка мала б продемонструвати, що позиції Центральної Ради не поділяє українська громадськість. Південно-російський демократичний союз буквально засипав центральні установи телеграмами з протестами проти “ініціатив” Центральної Ради. Проти її “самостійницьких прагнень” активно виступили й київські “демократи” з Комітету об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради коаліційного студентства.

Українська делегація була змушена повернутися додому. Вже у Києві її наздогнала відповідь, у якій Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею волі усього українського народу й пропонував почекати з вирішенням питання про автономію до Установчих зборів.

Наляканий розмахом українського військового руху, побоюючись дальшого “безконтрольного” його поширення, новопризначений військовий міністр О. Керенський 30 травня 1917 р. направив до Києва телеграму, в якій під приводом “невчасності” заборонив проведення II Українського військового з’їзду. Звістка про це викликала бурю гніву серед українців, адже ніколи досі уряд не забороняв будь-які з’їзди і вони відбувалися чи не щодня (зокрема, саме в ці дні у Петрограді проходив польський військовий з’їзд). Звичайно, такий “ляпсус” російського керівництва більшовики не могли не використати в своїх інтересах — для того, щоб зайвий раз продемонструвати “великодержавницьку політику” Тимчасового уряду й, водночас, свою прихильність до права націй на самовизначення.

Уже 2 червня Ленін виступив у газеті “Правда” зі статтею під виразним заголовком “Недемократично, громадянине Керенський”, в якій з обуренням засуджував дії військового міністра. “Ми не говоримо вже про те, що своєю “великодержавною” націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті “сепаратистські” прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися,— писав він. — Ми запитуємо: чи сполучне з гідністю навіть не соціалізму, а простого демократизму таке третирування пригноблених національностей? Ми запитуємо: де ж межа “пустошам” гр. Керенського і тих, хто з ним?”.

Виступаючи 9 червня на I Всеросійському з’їзді Рад робітничих та солдатських депутатів, Ленін знову повернувся до теми заборони військового з’їзду. “Це щось нечуване,— заявив він. — Ви і ваш уряд, ваші нові міністри на ділі продовжуєте з Фінляндією і Україною політику анексії. Ви чіпляєтесь до українського з’їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це політика, яка є наругою над правами народності, яка терпіла муки від царів за те, що її діти хочуть говорити рідною мовою”. Звернемо увагу на те, що, красномовно протестуючи проти “недемократичності” Керенського, проти “великодержавницької, націоналістичної” політики уряду, Ленін “дипломатично” обминув питання про ставлення самих більшо-

виків як до українського військового руху в цілому, так і до наполегливих вимог українців активізувати українізацію військ. І це не дивно, адже ставлення більшовицької партії до націоналізації військ, як і раніше, залишалося негативним — отож Ленін навмисно не торкався питань, які могли б “висвітлити” слабкі позиції його партії.

Услід за більшовицьким вождем таку ж “делікатну” позицію щодо українського військового руху зайняли і київські більшовики. Сплеск самостійницьких настроїв серед українства налякав “українських” більшовиків. “Цією заборонаю, — із занепокоєнням писала газета “Голос социал-демократа” (орган київських більшовиків), — була створена можливість розгорітися шовіністичним пристрастям, і доводилося чути вигуки “Хай живе рідна самостійна Україна”. Аби визначитися із своєю позицією щодо подій у Києві, 4 червня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) провів спеціальне засідання. Хоча у постанові, що її було прийнято, зазначалося, що “партія буде агітувати за територіальне, а не національне військо”, однак більшовики у найближчі дні так і не наважилися відверто виступити проти українізації в армії та взагалі уникнути будь-яких заяв з приводу ставлення до націоналізації військ. Натомість центр тяжіння агітації київські більшовики, за прикладом Петрограда, перенесли на викриття “гачебної політики” Тимчасового уряду. 9 червня на об’єднаному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів представник більшовицької фракції вніс таку резолюцію з оцінкою дій військового міністра: “Протестуючи проти заборони Керенським українського військового з’їзду, ми вважаємо, що ця заборона є одним із проявів імперіалістичної політики центрального уряду, яка порушує права пригноблених націй та основні принципи демократії”.

Незважаючи на заборону, II Український військовий з’їзд все ж відбувся (Київ, 5—12 червня 1917 р.), його 2,3 тис. делегатів, що представляли близько 2 млн військовослужбовців-українців, відкинули рішення О.Керенського як “незаконне” та засудили антиукраїнську позицію офіційного Петрограда. Делегати одностайно висловилися за прийнятий Малою Радою “Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього”, який наголошував на тому, що українці “однині самі будуть творити своє життя”, та підтвердили постанову I військового з’їзду про українізацію армії, доручивши створеному на цьому ж з’їзді Українському військовому комітетові розробити детальний план українізації армії.

Переконавшись, що український військовий рух стримати неможливо, Тимчасовий уряд вирішив дозволити “планомірне” проведення українізації у військах, сподіваючись спрямувати її у більш-менш безпечне з огляду на збереження єдиної армії — єдиної країни русло, і, заодно, розраховуючи, що українізація військ стане на перешкоді їх революціонізації.

Усі ці події змусили і більшовиків дещо змінити свою позицію щодо національних військ. Всеросійська конференція фронтівих і тилівих організацій, що відбулася у Петрограді 16—23 червня 1917 р., неохоче, з певними застереженнями визнала право українців на створення власних національних військових частин.

Доповідь про ставлення більшовиків до створення в Україні національних полків робив Сталін. Серед інших аргументів наводився і той, що тиск на “націоналів”, всілякі обмеження їх національних прав посилюють сепаратистські настрої серед неросійських народів. “Раніше Фінляндія,— заявив Сталін,— і не думала про відокремлення від Росії, а тепер товариші, які звідти приїжджають, говорять, що є прояви та розвиток крайніх сепаратистських устремлінь”.

Та висловлені доповідачем побоювання не переконали присутніх у потребі беззастережного визнання за українцями права на створення національних військових формувань. Про це свідчить звіт з конференції, що його вмістила газета “Новая жизнь”. “Деякі оратори вказують,— зазначалося в звіті,— що створення особливих полків у теперішній час у вищому ступені утруднено з чисто технічного боку і що це є вимогою не всього народу, а лише українського офіцерства та українських поміщиків”. Після бурхливих дискусій конференція (з поправками та доповненнями) затвердила резолюцію “З національного питання”, в якій оговорювалося ставлення більшовиків до утворення національних полків: “...будучи переконана в тому,— зазначалося в документі,— що утворення національних полків взагалі не в інтересах трудящих мас,— хоч, звичайно, право на утворення таких полків за кожною національністю конференція не заперечує, конференція висловлює тверду впевненість, що пролетаріат України, разом з пролетаріатом всієї Росії, зацікавлений у заміні постійної армії всенародною міліцією, боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну, окрему від народу армію”. В резолюції підкреслювалося, що “тільки рішуче й безповоротне визнання права націй на самовизначення, визначення на ділі, а не на словах лише, могло б зміцнити братерське довір'я між народа-

ми Росії і прокласти шлях до дійсного їх об'єднання, добровільного, а не насильного, в одне державне ціле”.

Як бачимо, ухвалена резолюція цілком відповідала “духу” розробленої Леніним тактики. Більшовики немзбчи й визнавали право українців на організацію національних військових формувань, проте наполягали на тому, що це “взагалі не в інтересах трудящих мас”. З одного боку, вони визнавали “на ділі, а не на словах лише” право націй на самовизначення, а з другого — висловлювали надії на те, що це визнання завершиться добровільним об'єднанням народів Росії в “одне державне ціле”.

Звернемо увагу ще на один момент. Поряд із туманною й суперечливою резолюцією з національного питання конференція фронтових і тилкових військових організацій РСДРП(б) ухвалила ще дві резолюції, які визначали завдання більшовиків у військовій сфері. Одна з них — “Цілі і завдання військової організації” — фактично “націлювала” членів партії не допускати поширення “ворожих справі революції”, “націоналістичних” настроїв в армії та добиватися “організаційного закріплення в діючій армії ідей інтернаціонального соціалізму для підготовки необхідних умов успішної боротьби за торжество світової революції”. Інша резолюція — “Про загальне озброєння народу” — вимагала активізувати заходи, спрямовані на утворення відданих більшовикам загонів Червоної гвардії. У зв'язку з цим підкреслювалася потреба “створення робітничих батальйонів Червоної гвардії з робітників обох статей”, причому не тільки в промислових (пролетарських) центрах, але й у сільській місцевості.

Згідно з настановами конференції більшовики переорієнтували свою діяльність на “завоювання” солдатської маси шляхом активного поширення в ній “ідей інтернаціонального соціалізму” і одночасно продовжували активну й цілеспрямовану роботу, спрямовану на організацію Червоної гвардії. Восени 1917 р. червоногвардійські загони існували вже у 40 містах та робітничих селищах України, в тому числі в Києві ці загони нараховували до 3 тис. чол., в Одесі — 2 тис. чол., Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Луганську по 1 тис.чол. Отож, у той час, коли жодна політична партія в Україні не мала власних озброєних загонів, у розпорядженні більшовиків восени 1917 р. було до 15 тис. “абсолютно відданих” червоногвардійців.

Подвійна політика більшовиків з національного питання, зокрема й щодо національно-військового будівництва — проголошення на словах національних прав неросійських народів при негативному

ставленні до реалізації цих прав на практиці,— повною мірою проявилася після приходу їх до влади у Петрограді в жовтні 1917 р.

Уже 25 жовтня на II Всеросійському з'їзді Рад більшовики урочисто проголосили, що “радянська влада забезпечить усім націям, які населяють Росію, справжнє право на самовизначення”. З листопада Раднарком опублікував “Декларацію прав народів Росії”, в якій обіцяв покласти в основу своєї діяльності такі начала: рівність і суверенність народів Росії; право народів на вільне самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійної держави; скасування усіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень; вільний розвиток національних меншостей, які населяють територію Росії.

Продекларували більшовики й право неросійських народів на створення в армії національних військових частин. 17 листопада в “Известиях Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов” було опубліковане розпорядження комісаріату національних справ за підписом Сталіна, в якому зазначалося: “З питання про націоналізацію армії вирішено: 1) допускається вільне групування воїнів за національною ознакою у межах тієї чи іншої військової одиниці; 2) це не повинно бути змішаним із самовільним відходом на батьківщину виділених таким чином груп, який є неприпустимим в умовах війни, без згоди на те загального військового органу”.

Отже, більшовицький уряд начебто й не заперечував проти організації національних військових формувань, хоча одразу ж категорично висловлювався проти можливого “без згоди на те загального військового органу” (звісна річ, більшовицького) пересування цих частин у національні регіони. Хоча при цьому більшовики й посилалися на умови війни, однак не викликало сумніву, що ці “обмеження” були викликані не стільки побоюванням Раднаркому за “розвал фронту”, скільки можливістю використати національні військові формування “буржуазними елементами” на місцях у “контрреволюційних цілях”.

Побоювання більшовиків, як це одразу ж з'ясувалося, були безпідставними. Сподівання Леніна на добровільне приєднання колишніх колоній до “оновленої Росії” не справдилися. У повній відповідності з проголошеними Раднаркомом принципами “окраїни” одна за одною почали заявляти про своє прагнення утворити власні держави та самостійно вирішувати свою долю. При цьому національні війська, що почали створюватися після Лютневої революції (польські, мусульманські та ін.), виявили цілком зрозумі-

лий потяг виступити гарантом реалізації державницьких прагнень своїх народів. Не була винятком й Україна. Проте щодо державотворчого процесу в Україні, то він мав свої особливості.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки (однак, у федеративній спілці з Росією). На 27 грудня 1917 р. Рада призначила вибори до Українських Установчих зборів, які й мали вирішити подальшу долю країни. Хоча на III Українському військовому з'їзді, що проходив у Києві наприкінці жовтня, було вирішено вжити заходів, щоби війська з України не використовувалися для придушення повстання у Петрограді, однак більшовицький переворот Центральна Рада засудила, мотивуючи це тим, що “влада як у Державі, так і в кожному окремому краю, повинна перейти до рук усієї революційної демократії”. Натомість наприкінці листопада Генеральний секретаріат звернувся як до Раднаркому, так і до крайових урядів Дону, Кавказу, Сибіру, Молдавії, Криму і Башкирії з пропозицією розпочати переговори про утворення нового федеративного уряду Росії з представництвом у ньому всіх соціалістичних партій. Ці дії лідерів Центральної Ради досить негативно вплинули на український державотворчий процес. “Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання, — оцінював пізніше ідею створення нової федерації активний учасник тих подій, відомий історик Д.Дорошенко. — Логіка подій підказувала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятися за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...”

Отже, замість проголошення самостійності України й активних дій по розбудові національної армії Центральна Рада плекала надії на створення нового федеративного союзу, а організацію власних збройних сил відкладала на майбутнє — у III Універсалі питання про українську армію взагалі не ставилося, зазначалося лише, що “кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки повинні стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу”.

І все ж, не виявляючи належної уваги до організації власних збройних сил, Центральна Рада продовжувала досить активну українізацію в армії. Зокрема, Секретаріат з військових справ, очолюваний С.Петлюрою, таки добився від Верховного головнокомандувача російської армії генерала М.Духоніна (за два дні до його загибелі), а також командування Південно-Західного та Румунського фронтів дозволу на їх українізацію — насамперед, поступове, планомірне укомплектування частин та з'єднань цих фронтів вояками-українцями. 23 листопада Генеральний секретаріат прийняв рішення про об'єднання двох фронтів в один — Український фронт, призначивши його головнокомандувачем генерала Д.Щербачова. Крім того, Центральна Рада досягла домовленості з Донським військовим урядом на чолі з генералом О.Каледіним щодо пропуску через територію України на Дон козацьких частин і пересування з Дону на батьківщину українських військ.

Позиція Центральної Ради, можливість зміцнення її союзу з Доном занепокоїла Раднарком Росії. Перспектива втрати України з її виходом до Чорного моря, хлібом, вугіллям, залізом поставала із всією реальністю. Не могли не турбувати більшовиків й активні дії Центральної Ради щодо проведення українізації в російській армії, спроби Генерального секретаріату перебрати контроль над Південно-Західним та Румунським фронтами, об'єднати їх в Український фронт. І це зрозуміло. Адже створювалися сприятливі умови для організації української армії — зовсім не дружньої більшовикам.

У серйозності намірів Генерального секретаріату відстояти свої права у військовій сфері Раднарком переконався вже 23 листопада, коли під час переговорів зі Ставкою, особисто з новопризначеним (замість вбитого генерала Духоніна) Верховним головнокомандувачем М.Криленком¹ представники Центральної Ради С.Петлюра та Н.Порш прямо поставили перед більшови-

¹ *Криленко Микола Васильович* (1885—1938). Народився у с. Бехтеєв Сичівського повіту Смоленської губернії, куди було заслано під нагляд поліції його батька, виключеного з університету за революційну діяльність. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1909) та юридичний факультет Харківського університету (1914). Професійний революціонер. Член РСДРП(б) з 1904 р. У 1916 р. після чергового арешту був направлений на фронт. Прапорщик. У 1917 р. — голова полкового, дивізійного, армійського комітетів II армії Південно-Західного фронту. Член Всеросійського Бюро військової організації при ЦК РСДРП(б). Член першого більшовицького уряду в Петрограді. З 9 листопада 1917 р. — Верховний головнокомандувач та нарком у військових справах. Усунутий з посади через незгоду з урядом Леніна щодо проблем військового будівництва. З березня 1918 р. — в органах юстиції. З 1936 р. — нарком юстиції СРСР. Репресований 1938 р.

ками питання про організацію Українського фронту та висунули вимогу не перешкоджати пересуванню українських військ з півночі на південь, з Росії в Україну.

Вимоги уряду України поставили більшовицьке керівництво у скрутне становище. Прямо заборонити українізацію в армії, відмовити в організації Українського фронту вони не могли, адже це суперечило б щойно проголошеним деклараціям. Дійсно, згідно з п.1 розпорядження від 15 листопада, про яке йшлося вище, українці, як і представники інших неросійських народів, мали право на створення окремих військових одиниць. Виконували українці і п.2. Адже домовленість із “загальним військовим органом” — Ставкою (щоправда, Ставкою Духоніна) на виділення Українського фронту та планомірне укомплектування його українцями шляхом переведення їх з інших фронтів також була. Отже, повернення українських військових частин в Україну аж ніяк не могло кваліфікуватися як “самовільне”.

Та погодитися з вимогами Генерального секретаріату більшовики теж не могли. Зробити так — означало б, по суті, забезпечити сприятливі умови “українській буржуазії” для створення воєнної більшовикам армії, зробило б ще більш реальною загрозу втрати такої важливої для Росії “окраїни”, як Україна.

Зваживши усі “за” і “проти”, Раднарком знайшов зручний для себе вихід із ситуації, що склалася.

Нарком іноземних справ Л.Троцький¹ у переговорах по прямому проводу з М.Криленком 25 листопада 1917 р. (текст пе-

¹ Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879—1940). Народився у с. Янівці Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. До дев'яти років мешкав у невеличкому маєтку свого батька — дрібного арендатора. Середню освіту здобував в Одеському та Миколаївському реальних училищах. З дитинства добре володів українською мовою і, як пізніше писав в одній з автобіографій, в юнацтві захоплювався перекладом байок Крилова з російської на українську. На півдні України почалася революційна діяльність Троцького, за яку він неодноразово заарештовувався й був засланий царським урядом. Під час перебування в еміграції здобув вищу освіту, навчаючись у Віденському університеті. Після певних хитань у 1917 р. примкнув до більшовиків. Один із організаторів Жовтневого перевороту у Петрограді, найближчий соратник Леніна. Перший нарком закордонних справ. Після “брестського непорозуміння”, коли Троцький, всупереч інструкціям Леніна, відмовився підписати мирну угоду з Німеччиною, був усунутий з цієї посади. З 14 березня 1918 р. — нарком у військових справах, пізніше і нарком у морських справах РРФСР. Один із організаторів Червоної армії та її керівник під час Громадянської війни. Голова Реввійськради РРФСР з 2 вересня 1918 до 26 січня 1925 р. У 1920 р., залишаючись на попередніх посадах, Троцький деякий час виконував ще обов'язки наркома шляхів сполучення. Із утвердженням влади Сталіна позиції Троцького в партії почали швидко послаблюватися. У 1929 р. його було видворено з СРСР. Активний противник Сталіна, автор ряду праць з історії революції в Росії антисталінського спрямування. Під час третьої еміграції вдався до утворення ІV Інтернаціоналу. У 1940 р. у Мексиці був убитий агентом радянських спецслужб.

реговорів був опублікований більшовицькою пресою, в тому числі й газетою “Солдатская правда”) “дипломатично” почав свою розмову з приводу “українського питання” з демонстрації готовності Раднаркому “співпрацювати” з Центральною Радою. М.Криленку пропонувалося прийняти представника Українського Штабу при Ставці, а також включити представника Генерального Секретаріату до складу загальноросійської мирної делегації. Щодо єдиного Українського фронту, то з його утворенням Раднарком, зрозуміло, аж ніяк не міг погодитися. Однак і категорично проти організації такого фронту Троцький, звичайно, не висловився, “дипломатично” заявивши, що—“питання це повинно залишатися відкритим до визначення волі усіх зацікавлених областей демократичним шляхом”. Таким чином більшовики продемонстрували свою послідовність проголошеним гаслам, погодившись із можливістю переміщення українських військових частин з Західного та Північного фронтів на південь. Тут Троцький пропонував М.Криленку “не чинити жодних політичних перешкод пересуванню українських військ”, щоправда, зробивши при цьому досить важливе зауваження відносно того, що такі пересування слід дозволяти “настільки, наскільки це допускається загальним положенням фронту” (це останнє, зрозуміло, мали вирішувати більшовики — отож, створювалася можливість “регулювання” посилки українських військ в Україну).

Роз’яснюючи позиції більшовицького Петрограда, Л.Троцький підкреслив, що “українські трудящі маси повинні на ділі зрозуміти, що загальноросійська радянська влада не буде чинити жодних перешкод самовизначенню України, в якій б форми це самовизначення остаточно не вилилося, і що визнання народної Української республіки з боку російської влади є повним і щирим”. Однак заява про “повне щире визнання” Української Народної Республіки, права українців на самовизначення “в будь-якій формі” не завадили більшовицькому наркому “нагякнути” своїм прихильникам в Україні і про бажану для Росії форму самовизначення українців, і про готовність Раднаркому підтримати “боротьбу українських трудящих мас” проти обраного законним шляхом уряду України. “Не маючи намірів в жодному разі нав’язувати свою волю українському народу, Рада Народних Комісарів готова усіма залежними від неї засобами (підкреслення тут і далі наше.— *Авт.*) підтримати ради українських робітників, солдатів і найбідніших селян у їх боротьбі проти буржуазної політики керівників теперішньої Центральної Ради”.

Окремо порушили Л.Троцький та М.Криленко й проблему організації в армії національних військових формувань, зокрема мусульманських, польських та ін. Останні, як вже зазначалося, виявилися далеко не лояльними до нового більшовицького уряду. Саме це й мав на увазі Верховний головнокомандувач, коли заявив, що питання з національними військами “загострилося” і що їх “керівні органи буржуазні наскрізь”.

На запитання, як бути з формуванням мусульманських, молдаванських, вірменських, польських військ, Л.Троцький рекомендував головнокомандувачеві “не чинити жодних політичних перешкод” на шляху до їх створення і висувати лише “ті обмеження, які зараз випливають із стану справ на фронті, роз’яснюючи кожного разу зацікавленим частинам причину ускладнень”. Крім того, більшовицький нарком підкреслив нагальну потребу забезпечення “міцного і надійного зв’язку” з цими частинами через “енергійних і тактовних комісарів” та утворення в національних формуваннях, які знаходяться “під впливом буржуазії”, соціалістичних ланок, тісно пов’язаних з більшовицькими військами та комітетами. “Тут буржуазія сподівається на те,— заявив Троцький,— що національні війська будуть за неї проти нас, але ми не маємо сумнівів, що роз’яснення радянської політики в національному, економічному питаннях та у питанні про війну і мир вирвуть ґрунт з-під ніг буржуазії”.

Хоча Л.Троцький з показним оптимізмом заявив про впевненість більшовиків у тому, що “роз’яснення” їх політики забезпечить нацменшинам підтримку нової влади, однак на практиці Раднарком усерйоз побоювався поширення національного руху в армії і вишукував засобів (причому більш дійових, ніж агітація) якомога швидше перебрати до своїх рук контроль над процесом націоналізації військ і, насамперед, обмежити можливість подальшої організації антибільшовицьких за своїм духом національних військових формувань. Саме таке спрямування мав виданий М.Криленком наказ №12 від 28 листопада 1917 р., текст якого подаємо нижче:

“Зважаючи на те, що формування національних полків визнається невід’ємним правом кожної з національностей, які населяють територію Російської Республіки, поскільки воля цієї національності виражена яким-небудь органом демократії, правильно обраним і таким, що відображає більшість трудящих мас даної національності (підкреслення тут і далі наше.— Авт.), що формування національних полків може мати місце лише за

умов проведення всередині тих же принципів, на яких перебудовується в останній час і російська революційна армія, що точка зору нейтралітету даної національності до внутрішньої боротьби політичних партій допущена бути не може, оскільки інтереси трудящих мас усіх національностей цілком однакові.

Виходячи з вищезазначених положень, пропоную: кожне нове формування національних полків допускати тільки після референдуму частин, що виділилися, і тільки на вказаних вище демократичних засадах і кожного разу у зв'язку із стратегічною обстановкою на даному відтинку фронту.”

Вимоги “демократизації” (тобто запровадження виборності комскладу, утворення військово-революційних комітетів і т.д.) всередині національних військових формувань, заперечення їх нейтралітету до “внутрішньої боротьби політичних партій” тощо — усе це фактично унеможливило організацію надалі “керованих буржуазією” національних частин. Наказ більшовицького головнокомандувача, вимоги “демократизувати” вже існуючі національні війська викликали протести з боку організаторів останніх. Категорично проти “умов” Криленка висловився, наприклад, Головний польський військовий комітет. “Проблему”, що виникла з поляками, більшовики “вирішили” негайно і рішуче. Виданий наприкінці листопада наркомом у військових справах М.Подвойським наказ №19 по арміях Російської республіки оголосив, що інструкції, розпорядження та накази Головного польського військового комітету надалі не повинні підлягати виконанню, а заодно ліквідував комісію по формуванню польських військових підрозділів, що її очолював генерал Осинський.

Наполегливо намагалися більшовики “вирішити й “українську проблему” в армії. Хоча Раднарком і заявив про готовність “не чинити жодних політичних перешкод” на шляху до створення та пересування українських військ з Росії в Україну, проте на практиці під приводом “військової необхідності”, “транспортних ускладнень” і т.д. більшовики всіляко гальмували відправку в Україну “неблагонадійних” з їх точки зору українських військових частин.

З іншого боку, у Петрограді, на противагу Українській Петроградській Крайовій Раді, що мала безпосередньо займатися відправкою на південь українських військових формувань, більшовики утворили свій “Український Революційний Комітет” (штаб його знаходився у Царському Селі), який спеціально займався підбором “надійних” українських частин із “своїми” ко-

місарами на чолі для відправки їх в Україну. “Звичайно,— визнавав пізніше В.Антонов-Овсієнко — на той час командувач Петроградського військового округу,— ми добивалися того, щоб на чолі цих частин стояли радянські комісари. Ми, крім того, брали з них (з українських вояків.— Авт.) урочисту присягу діяти в душі радянської влади”.

Інтенсивно велася й “політична обробка” українського вояцтва. Більшовицькі агітатори подвоїли і потроїли зусилля, аби довести до відома солдатської маси продекларовані Раднаркомом національні гасла, смисл декретів “Про землю”, “Про мир” та викрити на цьому фоні “буржуазний” характер Центральної Ради, що “зволікала” з вирішенням “болючих для трудящих мас питань”, насамперед земельного (нагадаємо, що згідно з III Універсалом земля в Україні визнавалася власністю всього трудового народу й мала перейти до нього без викупу. Однак розроблене українським урядом земельне законодавство передбачало залишити землю у тих землевласників, які мали менше 50 десятин. Це викликало незадоволення серед малоземельних та безземельних селян, які вимагали поділити всю землю порівну — тобто так, як це передбачав “позичений” у ссерів більшовицький “Декрет про землю”). Враховуючи, що значну частину українського вояцтва становили селяни; “земельне питання” викликало у них підвищений інтерес і більшовики активно намагалися роз’яснити свої підходи до вирішення проблеми.

Активно пропагуючи політику “оновленої Росії”, більшовики намагалися втовкмачити у свідомість вояків-українців, що пріоритетними для українських трудящих мас є саме соціальні завдання (випустити поміщиків, поділити землю між селянами, віддати фабрики та заводи робітникам тощо), і пов’язували саме з вирішенням цих питань національне визволення українців. Показовою була листівка, видана “Українським гуртком” при Московській Раді робітничих і солдатських депутатів, яку розповсюджували серед українських солдатських мас: “Давно колись Україна була вільною, вона мала на Запорозжжі таку Республіку, якої не знає історія жодної країни. Ні один народ на своєму віку не проливає стільки крові за святу волю, як ми, українці. Потім... Потім наша українська інтелігенція нас зрадила, продалася російським катом — царям і вкупі з ними закріпостила український і російський народи в панську неволю і разом з російською буржуазією знущалася над всім робочим людом як Росії, так і України — цілих триста років.

Тепер же, коли петербурзький робітник і солдат скинули кагата-царя і Росія стала вільною, вкупі з нею стала вільна і наша Україна. Нащадки буржуазної інтелігенції, почувши свою загибель, заснували “Центральну Українську Раду”, щоб у цій Раді “дати чорну пораду народу”, що піднявся за волю, за землю, за правду, нацькувати його на російського робітника, селянина та солдата, щоби погубити святе народне діло. Хай, мовляв, поб’ють один одному лоби, а ми тимчасом на всіх їх накинемо налігачі і потягнемо у ярмо.

Підтасували боротьбу: замість класової боротьби, боротьби “працівника з паном”, вони утворили боротьбу національну, шовіністичну боротьбу “працівника з працівником”.

Але... “дізнаються небожата, чия на вас шкура, то й немудрі премудрих одурять...”

Безумовно, що під впливом подібної агітації пізніше, коли дійшло до боротьби з більшовиками, не одна з “українізованих” військових частин оголосила себе нейтральною й чимало вояків-українців, повіривши у щирість декларованих більшовиками гасел, виступили проти Центральної Ради.

Коли Л.Троцький у переговорах з М.Криленком 25 листопада заявив про готовність Раднаркому “усіма залежними від нього засобами” підтримати боротьбу проти “буржуазних елементів” у Центральній Раді, він апелював, насамперед, до більшовиків України, вимагаючи від них більш рішучих, більш сміливих дій.

Слід зазначити, що восени 1917 р., завдяки популістським гаслам, популярність більшовиків в Україні, так само, як і в Росії, дещо зросла, хоча їх вплив в українських губерніях, як і раніше, поширювався, головним чином, на промислові райони. Намагаючись заручитися підтримкою національно свідомих сил, “українські” більшовики ще у серпні 1917 р. вступили до Центральної Ради, надіслали вони своїх представників (Г.П’ятакова та В.Затонського) і до складу створеного 25 жовтня 1917 р. Революційного Комітету для охорони революції в Україні. Проте після того як Центральна Рада офіційно висловила своє негативне ставлення до перевороту в Петрограді, більшовики покинули Комітет, утворили свій Військово-Революційний Комітет і, спираючись на червоногвардійські загони та “революційні частини”, почали готуватися до повстання проти Центральної Ради¹.

¹ Намагаючись привернути на свій бік російські війська, що дислокувалися у Києві, більшовики, крім викриття “буржуазного характеру” Центральної Ради, активно розпалювали серед солдатів-великоросів антиукраїнські настрої, лякаючи їх, насамперед, примусовою українізацією, що її начебто мала намір здійснити Центральна Рада. У спогадах колишніх

29 листопада на розширеному засіданні Центрального комітету РСДРП(б) голова ВРК Л.П'ятаков запропонував о 6 год. 30 хв. наступного дня пред'явити Раді ультиматум з вимогою передати більшовицькому комітету владу в місті (Центральна Рада при цьому мала б тимчасово залишитися Крайовим органом влади, але тимчасово, до Всеукраїнського з'їзду Рад, який невдовзі планували скликати більшовики. У разі невиконання ультиматуму о 7 годині ранку передбачалося розпочати наступ. Однак Рада випередила більшовиків. У ніч на 30 листопада Перша сердюцька гвардійська дивізія на чолі з В.Павленком разом з іншими відданими Центральній Раді українськими частинами оточила казарми більшовицьких військ — 3-го, 5-го авіапарків, понтонного батальйону, першої запасної гірської батареї та ін., які мали б підтримати ВРК, посадила їх в ешелони і відправила до Росії.

Ця акція Центральної Ради стала останньою краплею, що переповнила “чашу терпіння” Раднаркому. 4 грудня 1917 р. М.Криленко передав у Київ підписаний Леніним та Троцьким ультиматум Центральній Раді. Остання звинувачувалася, по-перше, у дезорганізації фронту — переміщенні “односторонніми наказами” українських частин; по-друге, у роззброєнні радянських військ, що перебувають в Україні; по-третє, у підтримці “кадетсько-калединської змови і повстання проти Радянської влади”. Вимагаючи від Центральної Ради негайно відмовитись від “спроб дезорганізації загального фронту”, припинити пропуск через Україну військових частин, що направляються на Дон, Урал, та роззброєння радянських полків і Червоної гвардії в Україні, більшовицький Раднарком попереджав українців, що у разі неприйняття вимог протягом 48 годин буде вважати Центральну Раду “в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та в Україні”.

солдатів 3-го авіаційного парку, яких планувалося використати у повстанні, знаходимо такі свідчення щодо “обробки” солдатів: “Товариш Новиков (один із більшовицьких агітаторів. — Авт.) нам докладно роз'яснив політику Центральної Ради — контрреволюційну політику і що Центральна Рада обговорювала у себе відносно нашого авіапарку про українізацію його та висилку російських солдатів у Росію, а потім поповнення його українцями.” Така пропаганда падала, так би мовити, на “підготовлений ґрунт”, оскільки сама українізація в армії — форми та методи її проведення нерідко викликали незадоволення солдатів-великоросів (особливо у тих випадках, коли для українізації визначалися військові підрозділи, укомплектовані переважно росіянами й сформовані на терені Росії — тобто такі, що мали свої “військові традиції”). Незадоволення такою “українізацією” було досить поширеним в армії вже за часів Тимчасового Уряду. Зокрема, в одному з рапортів командування VII армії у вересні 1917 р. комісарові Південно-Західного фронту сповіщалося: “Як загальне правило, великі ускладнення викликає українізація частин. Солдати і офіцери-неукраїнці різко протестують проти переведу їх з полків, з якими вони зжилися й знамена яких скропили своєю кров'ю. Заявляють про свою готовність спалити їх, але не віддати комусь іншому”.

Ультиматум Раднаркому був неприйнятним для України, бо фактично позбавляв її права на створення власної армії, втягував у війну з козачими військами та вимагав вільного перебування на українському терені ворожих російських військ. Зрозуміло, погодитись з такими вимогами Центральна Рада не могла.

У ноті Генерального секретаріату, що її негайно було направлено до Петрограда (ноту підписали голова Генерального секретаріату В.Винниченко та генеральний секретар міжнаціональних справ О.Шульгин), усі претензії Раднаркому до Центральної Ради аргументовано відкидалися й прямо вказувалося на невідповідність декларацій й практики більшовиків. “Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення”,— зазначалося в ноті,— і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки”.

У цей же день, 5 грудня, О.Шульгин доповів Малій Раді про ультиматум та відповідь на нього українського уряду. Рада позицію уряду підтримала. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему.

Намагаючись поладити конфлікт мирним шляхом, Український Штаб Петроградської Крайової Ради 6 грудня запропонував Раднаркому посередництво для ведення переговорів з Києвом. Отримавши згоду, представники Штабу негайно зв'язалися з Києвом і вже 7 грудня представили офіційну ноту із викладенням умов, при яких Центральна Рада вважала можливим мирне поладження конфлікту. Ці умови були такими: визнання прав українського народу й Української республіки, невтручання в її справи; продовження українізації військ; поладження фінансових справ державного скарбу; невтручання Ради Народних Комісарів, Ставки та Головнокомандувача у стан справ на Українському фронті; вирішення питання про заключення миру за участю Української Республіки.

З відповіддю Раднарком не забарився. У переданій представникам Українського Штабу ноті зазначалося: “...на Вашу пропозицію про мирне поладження конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом, зроблене по уповноваженню Української Народної Республіки, Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Мирні засоби поладження конфлікту, розуміється, бажані і Радянська влада усе зробила для досягнення саме мирного вирішення питання.

2. Що стосується висунутих Радою умов, то ті з них, які мають принциповий характер (право на самовизначення), не склали і не складають предмету спору або конфлікту, оскільки Рада Народних Комісарів визнає і проводить ці принципи у всій повноті.

3. Дійсно предметом конфлікту, зовсім замовчуваним у переданих Вами умовах Ради, є підтримка Радою буржуазно-кадетсько-калединської контрреволюції, спрямованої проти влади Рад Селянських, Робітничих і Солдатських депутатів.

4. Угода з Радою можлива тільки при умові категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитись від будь-якої підтримки калединського заклоту й контрреволюційної змови кадетської буржуазії”.

Отже, Раднарком у своїй відповіді обмежився черговими запевненнями у своїй прихильності до “права націй на самовизначення”, звинуваченням Ради у “змові з Каледінін” й вимогами виступити проти нього. Щодо висунутих Центральною Радою конкретних положень, спрямованих на реалізацію декларованих більшовиками національних прав українців, зокрема у військовій галузі, то їх Раднарком взагалі не торкався.

Переговори між Києвом та Петроградом ще деякий час тривали, однак закінчилися безрезультатно. Фактично ж, більшовицьке керівництво, “граючи” в переговори з Центральною Радою, активно готувалося до військових дій проти неї. Вже 5 грудня на своєму засіданні Раднарком постановив: “вважати Раду в стані війни з нами. Доручити комісії у складі Леніна, Троцького і Сталіна вжити відповідних активних заходів по зношенню зі Ставкою”. Інсценуючи переговори з Радою, Раднарком, звичайно, не оприлюднив свого рішення відносно початку війни з Україною, проте ухвалену постанову почав втілювати на практиці. 5 грудня, тобто у день засідання Раднаркому, В.Антонов-Овсієнко, який до цього часу виконував обов’язки командувача Петроградського військового округу, був направлений в Україну у якості “головнокомандувача радянських військ півдня Росії” для організації боротьби проти Каледіна та Центральної Ради. За розпорядженням Раднаркому у район Харківщини, який мав стати плацдармом для наступу проти “калединської контрреволюції” та її посібниці — Центральної Ради”, почалося стягування “революційних військ”, сюди ж були направлені Окремий Північний загін на чолі з Сіверсом, сформовані в Москві, Петрограді, інших промислових центрах Росії за-

гони Червоної гвардії. Закріпившись у Харкові (тут більшовики мали міцні позиції: у листопаді міська організація РСДРП(б) нараховувала до 2,5 тис.чол.), війська В.Антонова-Овсієнка розпочали боротьбу за залізничні станції Лозову, Синельниково, Олександрівськ та інші, поступово витісняючи з міст гарнізони Центральної Ради.

І все ж Раднарком не наважувався прямо оголосити війну Раді, добре розуміючи, що наступ російських військ буде мати вигляд одвертої інтервенції. Петроград конче потребував “цивілізованого прикриття” і невдовзі таке “прикриття” стараннями більшовиків України з’явилося.

**ДЕКРЕТИ РАДНАРКОМУ
”ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ АРМІЇ”
ТА НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ “ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЙНО-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ АРМІЇ
НА УКРАЇНІ”**

Газета “Вісник УНР” (Орган ЦВК Рад України) 6 січня 1918 р. повідомила про рішення Народного Секретаріату розпочати загальний наступ на Київ. Згідно з оперативним планом штабу В.Антонова-Овсієнка, “просування більшовицьких військ передбачалося одночасно в кількох напрямках. Очолювані М.Муравйовим та П.Єгоровим загони петроградських, московських та харківських червоногвардійців мали рухатися вздовж лінії Полтава—Ромодан—Гребінка—Київ. З півночі від Гомеля на Чернігів і Бахмач та з Брянська на Глухів—Ворожбу—Конотоп наступали частини Першого Мінського революційного загону на чолі з Р.Берзіним, а також Московський загін особливого призначення і замоскворіцькі червоногвардійці під проводом А.Знаменського. В цей же час із Жмеринки на Вінницю—Козятин—Фастів—Київ виступали фронтові більшовицькі частини, зокрема війська 2-го гвардійського корпусу. Сприяли просуванню радянських військ місцеві більшовики — сформовані ними загони Червоної гвардії в момент підходу наступаючих антонівських полчищ мали підіймати в тилу у Центральної Ради збройні повстання.

Звичайно, Харківська Рада не могла не відчувати певної незручності, усвідомлюючи, що шлях до влади в Україні їй прокладають не місцеві національні елементи, а надіслані з Росії “революційні війська”. Щоправда, “ЦИКУКА” мала у своєму

розпорядженні розроблену Петроградом концепцію “братньої допомоги Раднаркому українській радянській владі”, однак за умов непопулярності цієї влади серед переважної більшості українського населення та відсутності у неї власних збройних сил (бо ж не можна було назвати національною армією щойно сформований у Харкові полк В.Примакова та набрані, за визнанням Є.Бош, “похапцем, з бажаючих та безробітних” нечисленні червоногвардійські загони) антиукраїнська спрямованість цієї “концепції” була очевидною. Тож, починаючи наступ на Київ, Харківська Рада намагалася продемонструвати українцям, принаймні, своє бажання спиратися у боротьбі за владу передусім на місцеві сили, свою готовність негайно розпочати створення з них власного — класового і разом з тим національного українського війська.

Про серйозні наміри “ЦИКУКИ” щодо розбудови такого війська свідчили опубліковані “Вісником УНР” 5 січня 1918 р. (коли загони М.Муравйова вже рушили на Полтаву, а більшовики оголосили загальний наступ на Київ) дві постанови Народного Секретаріату, в яких, по суті, продублювали рішення уряду від 25 грудня 1917 р. про створення Червоної гвардії та Червоного Козацтва.

5 січня 1918 р. “Вісник УНР” оприлюднив також наказ народного секретаря у військових справах В.Шахрая “До всього війська та флоту Української Народної Республіки”. Роз’яснюючи мотиви, що спонукали частину “представників від Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів” піти на утворення паралельних існуючим владних структур (“зрада Центральної Ради робітникам, воякам та селянам України, згода її з Каледіним, братання з імперіалістами Франції, Англії, Америки, саботаж справи миру, розгроми Рад робітничих та солдатських депутатів” тощо), В.Шахрай закликав українських вояків негайно припинити боротьбу “з братніми неукраїнськими частинами та робітниками” і підтримати “дійсно народну владу”. Більшовицький військовий міністр запевняв українське вояцтво, що надалі його секретарство має намір подбати: “1. Про зменшення людей, що стоять під ружжом, та повернення їх до мирної праці у повній згоді з Ставкою Всеросійського фронту, щоб не затримати миру. 2. Про негайну демократизацію армії, аби начальство було виборне, аби усі були рівні в строю, незалежно від того стану, в якому солдат був до військової служби. 3. Про скасування надалі постійного війська та озброєння усього народу, аби сам нарід міг раз-у-раз захищати свої інтереси”.

Правда, реалізацію своєї програми народний секретар В.Шахрай відкладав на майбутнє, зазначаючи, що у найближчий час головним завданням його секретарства має стати організація боротьби проти Каледіна — ”ворога трудящого люду, що став на чолі поміщиків, капіталістів, генералів, юнкерів, аби знищити усі здобутки революції” та “його прихильників з Центральної Ради”. Проте, як відомо, ані після перемоги над Каледіним та Центральною Радою, ані пізніше до виконання проголошеної В.Шахраєм військової програми українські більшовики так і не приступили. Навпаки, замість обіцяної боротьби за мир вони розпалили в Україні тривалу кровопролитну громадянську війну, що коштувала українському народові втрати найбільш свідомих та активних громадян. Звичайно, демагогічними гаслами виявилися й обіцянки скасувати постійне військо. Хоча більшовики тривалий час і проголошували його “знаряддям панування буржуазних класів”, “апаратом насилля”, однак, коли постало питання про утримання влади, вони так і не наважилися на впровадження “загального озброєння народу”, віддавши перевагу регулярній, заснованій спочатку на добровільних засадах, а згодом на примусовій мобілізації, армії. Швидко закінчилися й більшовицькі експерименти з проведенням так званої демократизації у військах. Один із головних принципів цієї “демократизації” — виборність командного складу, що на ній так наполягали більшовики, намагаючись “вирвати” вояцтво з-під впливу “контрреволюційного” офіцерства, досить швидко (вже навесні 1918 р.) був замінений системою призначення командирів органами військового відомства.

На відміну від “ЦИКУКИ”, яка в питаннях про владу в Україні однозначно висловилася за збройну боротьбу проти Центральної Ради, Раднарком на чолі з Леніним, навіть і після визнання Харківської Ради “дійсно народною владою УНР”, все ж певний час ще сподівався приборкати законно обрану українським народом Київську Раду, так би мовити, мирним шляхом.

Не спромігшись організувати “парламентський переворот” у Києві руками українських більшовиків на початку грудня 1917 р., Петроград розраховував досягти цього в січні 1918 р., на цей раз — за допомогою українських лівих есерів (на чолі з Г.Михайличенком, О.Шумським та ін.), які, вступивши в переговори з російськими лівими есерами (останні діяли за узгодженням з ЦК РКП(б)), фактично і домовилися відносно переобрання “у сприятливий момент” Центральної Ради та сформування нового, більш лояльного до радянської Росії українського уряду.

Розрахунки на можливе вирішення “української проблеми” саме таким, “мирним” шляхом й зумовлювали певне зволікання Раднаркому з початком активних бойових дій проти Києва (зазначимо, що В.Антонов-Овсієнко писав пізніше у своїй книзі, що розпочатий ним “самочинно” — за узгодженням з Харківською Радою, проте без прямого наказу з Петрограда наступ радянських військ на Полтаву, викликав нарікання більшовицьких верховодів. Цими ж розрахунками, очевидно, пояснювався й той, здавалося б, несподіваний крок, що на нього зважилася 29 грудня 1917 р. делегація радянської Росії в Бресті, визнавши право Центральної Ради на участь у переговорах з Німеччиною та іншими країнами Тройничного союзу як самостійної та рівної сторони.

Зазначимо, що більшовицький уряд України про “закулісні ігри” Раднаркому та про його подальші наміри (до яких, очевидно, входило об’єднання Харківської та Київської Рад на випадок успішного “реконструювання” останньої) нічого не знав. Тож надіслана Сталінім телеграма про дії російської делегації в Бресті викликала незадоволення й навіть протести з боку “ЦИКУКИ”, частина якої, всупереч сподіванням російського партійного центру, чим далі, тим більше “гру в уряд”, що її затіяв Петроград з Харківською Радою, сприймала за “чисту монету”.

Телеграму Сталіна розглядали на засіданні ЦВК 30 грудня 1917 р. Після доповіді Г.Лапчинського, який назвав помилковою позицію РНК щодо “буржуазної” Центральної Ради, Народному Секретаріатові доручалося “негайно заявити рішучий протест проти будь-яких переговорів... без відома й заключення Робітничо-Селянського Уряду України і звернутися до Ради Народних Комісарів із заявою... про необхідність у всіх питаннях, стосовних Української Республіки, діяти виключно по узгодженню з Народним Секретаріатом і через Народний Секретаріат”.

Присутні на засіданні члени ЦВК висловилися за те, щоб негайно направити до Бреста власну делегацію у складі Є.Медведева, В.Шахрая та В.Затонського.

Того ж дня “альтернативна делегація” відбула до Петрограда, щоб порозумітися відносно своєї поїздки до Бреста. А вже наступного дня, 1 січня, прибулих із Харкова приймав у Смольному В.Ленін. Розпитавши про справи в Україні, про діяльність та подальші плани Народного Секретаріату, голова РНК погодився на участь делегації від “ЦИКУКИ” у переговорах й дав українцям інструкції відносно того, “як їм слід поводитися” у Бресті.

Втім, як можна судити зі спогадів В.Затонського, принаймні двоє з трьох членів делегації — український лівий есер Є.Медведев та “надто” самостійно мислячий В.Шахрай — не викликали особливої довіри більшовицького вождя. Слухаючи Є.Медведева, він помітив занепокоєння В.Затонського і передав йому записку: “Хай говорить... Він цікаво бреше. Тільки потім зайдіть до мене, ми побалакаємо докладніше”.

Відправивши своїх товаришів відпочивати, В.Затонський повернувся до Смольного, де і мав ще півгодинну розмову з Леніним, під час якої повідомив про рішення “ЦИКУКИ” розпочати рішучі військові дії проти Києва. Ленін підтвердив готовність Петрограда підтримати в цьому харківських більшовиків і порадив В.Затонському до Бреста не їхати, зауваживши при цьому: “Досить буде й двох. Однаково Троцький буде за всіх говорити”. На тому й порозумілися. Є.Медведев та В.Шахрай направилися до Бреста, а В.Затонського 6 січня 1918 р. як представника “Робітничо-Селянського уряду УНР” було введено до складу Раднаркому. При цьому йому надали право вирішального голосу в питаннях, що стосуються України.

Саме в цей час у Петрограді вирішувалося питання про утворення нової, регулярної армії в Росії. Більшовицькі лідери досить швидко усвідомили потребу мати власні збройні сили — як для вирішення внутрішніх (утвердження своєї влади в самій Росії та поширення її на колишні “окраїни”), так і зовнішніх завдань (експортування “пролетарської революції” в інші країни світу).

У стислі строки військові спеціалісти під безпосереднім керівництвом Леніна розробили декрет “Про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії” (РСЧА). Складався він із преамбули та трьох частин.

У преамбулі декрету наголошувалося, що на відміну від старої армії, яка “була знаряддям класового пригнічення трудящих буржуазією”, нова армія покликана стати “оплотом радянської влади” в Росії та “підтримкою для прийдешньої соціалістичної революції в Європі”.

Основні засади побудови нової армії визначалися в першому розділі. Зазначалося, що РСЧА має комплектуватися тільки з “найбільш свідомих і організованих елементів трудящих класів”, що доступ до неї відкритий “для всіх громадян Російської республіки, не молодших за 18 років”. Гарантувати “абсолютну надійність” тих, хто виявив бажання вступити до армії, мали “військові комітети або громадські організації, які стоять на плат-

формі радянської влади, партійні або професійні організації, чи, принаймні, два члени цих організацій”. У разі ж вступу до РСЧА цілих військових частин обов’язковою була кругова порука новобранців та поіменне голосування всього особового складу.

У другому розділі йшлося про порядок забезпечення вояків Червоної Армії. Згідно з положеннями декрету, усі військовики переходили на цілковите державне утримання і, крім того, мали одержувати за службу платню — 50 крб на місяць. При цьому забезпечення непрацездатних членів родин червоноармійців покладалося на місцеві органи радянської влади.

Функції керівних органів новостворюваної армії визначалися третім розділом. Вказувалося, що найвищим керівним органом РСЧА є Раднарком, безпосереднє ж керівництво та управління зосереджується в Комісаріаті військових справ та створеній при ньому особливій Всеросійській Колегії. Конкретні завдання цієї Колегії спеціальним декретом РНК були сформульовані так: “Керування організаційною роботою в справі формування Робітничої і Селянської Червоної армії Російської Радянської Республіки”, “спрямування і погодження дій місцевих, обласних і крайових організацій щодо формування, обліку бойових одиниць, які наново формуються, керівництво формуванням та навчанням, забезпечення нової армії зброєю та постачанням, санітарно-медична допомога, фінансове завідування, розробка нових статутів, інструкцій тощо”.

Звернемо увагу на те, що хоча російське більшовицьке керівництво й продовжувало кидати в маси гучні національні гасла, в декреті, що визначав основні принципи побудови нової армії в багатонаціональній Російській республіці, про національне питання не було сказано жодного слова. Щоправда, в підготовленому Є.Скляньським проекті містилася пропозиція внести до тексту документу тезу про те, що вступ до РСЧА дозволено всім — “без різниці національностей”, проте при обговоренні на нараді фронткових делегатів III Всеросійського з’їзду Рад (10—18 січня 1918 р.) цю фразу вилучили. Не підтверджувалося й деклароване РНК ще в листопаді 1917 р. право “групування воїнів за національною ознакою”. Принципова заборона на утворення в армії національних військових формувань (рішення РНК від 11 грудня 1917 р.), зумовлена стурбованістю більшовицького керівництва “сплеском “націоналістичного” військового руху, фактично залишалася в силі аж до середини лютого 1918 р., поки Колегія Наркомнацу не повідомила, що тепер врешті-решт

“з’явилась можливість” для організації національних червоно-армійських частин.

Текст декрету “Про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії” був остаточно затверджений на засіданні РНК 15 січня 1918 р. Цікаво, що В.Ленін, який головував на засіданні, приділив особливу увагу тому, щоб декрет цей, крім тих, кому за своїм офіційним статусом належало це зробити: крім самого голови РНК, Верховного головнокомандувача М.Криленка, народних комісарів з військових і морських справ П.Дибенка та М.Подвойського, підписав також ще й представник України В.Затонський. Про хід цього засідання та про те, як відбулося підписання такого безумовно важливого для України документа (адже українська сторона офіційно визнавала свою повну підпорядкованість російським владним структурам у питаннях військового будівництва), знаходимо свідчення в спогадах В.Затонського: “Обговорювання декрету про утворення Червоної армії... Що вже там було перед тим, не пригадаю, але раптом на засіданні Ілліч заявляє, що не закриє засідання, доки ми не ухвалимо проєкт...”

Це тепер легко сказати: утворити Червону армію, а це ж справа була в січні 1918 р., коли ще демобілізовані на фронті солдати не дійшли додому, коли думка утворити Червону армію викликала навіть “принципові” заперечення” і коли ніхто жодного уявлення не мав, як її, оту армію, будується навіть за мирних часів.

Потрібна була велика сміливість, щоб видавати такі декрети, та чого іншого, а сміливості було тоді аж надто багато. Декрети випікалися, як млинці, тут же таки на засіданні Раднаркому передавалися з третього поверху на перший, де в маленькій кімнатці містився телеграф. Звідтіля щойно ухвалені декрети розсилалися “усім, усім, усім”.

Я абсолютно не знався на армійських справах і навіть не слухав, про що йде мова. Ілліч здебільшого сам, і слова нікому не кажучи, виправляв та перекреслював.

Ми собі сиділи з Луначарським та вели якусь спасенну розмову в справах освіти — адже ж я рахувався за секретаря народної освіти в Україні. Раптом чую голос Ілліча:

— Передайте на той кінець столу, хай Затонський підпише, щоб потім Україна не відрікалася...

Це характерно для Ілліча — вміти помічати разом із найважливішим, основним кожному дрібницю, як її можна використати для справи революції. Отож і на цей раз Ілліч не поминув на

всякий випадок формально забезпечити єдність майбутніх збройних сил Росії та України.

Ото так під декретом став і мій підпис...”

Епізод, що його навів Затонський, є досить показовим — і з огляду характеристики “стилю роботи” Раднаркому, в якого вистачило сміливості “випікати декрети, як млинці”, і з огляду характеристики діяльності в Петрограді т.зв. офіційного представника українського радянського уряду, який за першою ж вимогою російського керівництва, не вникаючи у суть справи, готовий був беззастережно “підмахнути” будь-який “випечений” Раднаркомом документ. Цікавий цей епізод і з огляду на оцінку позиції В.Леніна щодо України. Те, що В.Затонський охарактеризував як вміння Леніна “помічати разом із найважливішим кожно дрібницю, використовувати її для справи революції”, насправді було виявом потенційної недовіри більшовицького вождя до України та прагненням використати усі можливості, щоб “прив’язати” її до Росії.

Тим часом в самій Україні події розвивалися з надзвичайною швидкістю і зовсім не за тією схемою, що на неї розраховував Петроград. Надії на “парламентський переворот” в Києві розвіялися (змову лідерів лівих українських есерів Г.Михайличенка, В.Блакитного, П.Любченка, лівого українського соціал-демократа Є.Нероновича було викрито, а їх заарештовано). Під впливом наступу більшовицьких військ з Харкова на Київ керівництво Центральної Ради остаточно позбулося ілюзій щодо можливості перетворення Росії в нову федеративну республіку. Своім ІV Універсалом 12 січня 1918 р. Центральна Рада заявила про розрив федеративного зв’язку України з Росією та проголосила Українську Народну Республіку незалежною, самостійною державою.

Ці події змусили російське більшовицьке керівництво негайно змінити свою тактику в “українському питанні”. Попередня “подвійність” позиції РНК відносно Харківської Ради зникла. Тепер Петроград робив ставку тільки на “ЦИКУКУ” та на усунення з її допомогою Центральної Ради від влади збройним шляхом. Більшовицькі газети 13 січня 1918 р. оприлюднили заяву РНК з приводу ставлення Петрограда до Харківської та Київської Рад. “Ніяких переговорів,— зазначалося в цій заяві,— з Київською Радою Рада Народних Комісарів не веде і вести не збирається. З Київською Радою, що остаточно зв’язала себе з Каледіним, що веде зрадницькі переговори з австрогерманськими імперіалістами за спиною народів Росії — з такою Радою Рада Народних Комісарів вважає можливим вести лише нещадну бо-

ротьбу до повної перемоги Радянської України. Мир і злагода на Україні можуть встановитися лише після повної ліквідації Київської буржуазної Ради, після заміни її новою, соціалістичною Радою, що її ядро вже утворилося в Харкові”.

Ось коли стала у пригоді й надіслана з Харкова до Бреста “альтернативна делегація” у складі Є.Медведева та В.Шахрая. На першому ж пленарному засіданні мирної конференції 17 січня Троцький повідомив присутніх про включення до складу російської делегації нових членів — посланців ЦВК Рад України. Він заявив також, що делегація Росії й надалі не має нічого проти того, щоб у мирних переговорах брали участь представники Центральної Ради, але попередив, що оскільки III Всеросійський з’їзд Рад (на якому були присутніми й представники з України) висловився за федеративний устрій Росії, жодні умови, підписані делегацією Центральної Ради без згоди на це уряду Російської федеративної республіки, не можуть вважатися дійсними.

Представники Четвертичного Союзу, однак, маючи свої розрахунки щодо України, знехтували вимогами Л.Троцького визнати саме Харківську Раду за “дійсно народну українську владу” і зробили заяву про визнання незалежності УНР та права делегації Центральної Ради самостійно вирішувати долю своєї держави на переговорах. Загроза втратити Україну знову постала перед радянською Росією із всією очевидністю — єдиним засобом якимось вплинути на позицію країн Четвертичного Союзу, за розрахунками більшовицького керівництва Росії, було якомога скоріше встановити контроль “ЦИКУКИ” над територією всієї України, якомога швидше витіснити Центральну Раду з Києва, позбавивши її права голосу на переговорах. На досягнення цих завдань Раднарком і спрямував усі свої сили.

СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УНР. НАРОДНЕ СЕКРЕТАРСТВО ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ. ВИНИКНЕННЯ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

Після невдалого повстання у Києві більшовики зробили спробу усунути Центральну Раду від влади, так би мовити, мирним шляхом, “реконструювавши” її у ЦВК Рад України та витіснивши з нього “націоналістичні, буржуазні елементи”.

“Переобрання” Центральної Ради планувалося провести на Першому Всеукраїнському з’їзді Рад, скликаному за ініціативою

більшовицьки наставленого Виконавчого комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів на початку грудня 1917 р. На з'їзд запросили представників усіх Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів губернського, міського та повітового рівнів. Однак норми представництва були розроблені таким чином, щоб перевагу отримали представники Рад тих промислових районів та великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Щодо селян, які, як відомо, йшли за українськими есерами, а отже, на їх голоси більшовики не розраховували, то їх представництво на з'їзді обмежувалося, причому навіть більше, ніж це було за часів царату, при виборах до IV Думи.

Однак реалізувати свої плани більшовики не змогли. Центральна Рада, яка спочатку хотіла проігнорувати з'їзд, за тиждень до його початку розіслала на місця циркуляри з вимогою негайно надіслати до Києва делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин.

Отже, на момент відкриття з'їзду 4 грудня 1917 р. до столиці прибуло понад 2 тис. делегатів з твердими намірами не допустити більшовицького перевороту в Україні. Коли В.Затонський, якому доручили відкрити з'їзд, спробував звернутися до делегатів, його просто зігнали з трибуни. Голова Селянської спілки М.Стасюк прямо звинуватив організаторів з'їзду у спробі сфальсифікувати волю українського народу.

Ситуація ще більше загострилася наступного дня, коли С.Петлюра оголосив текст ультиматуму Раднаркому Центральній Раді. Ультиматум застав більшовиків зненацька (російське партійне керівництво завчасно не поінформувало про нього своїх "українських товаришів") та поставив їх у становище "троянського коня" Петрограда в Україні. Коли обурені делегати зажадали від представників більшовицької партії в Україні, аби ті чітко висловили своє ставлення до дій радянського уряду Росії, В.Шахрай, якому було надане слово, запевнив присутніх, що на думку "українських більшовиків", ультиматум є непорозумінням, яке слід ліквідувати без пролиття крові, а на пряме запитання "Що будуть робити більшовики, якщо підійде військо з комісарами?" відповів: "Ми скажемо їм, щоб вони не йшли проти українського народу!".

Однак одразу з'ясувалося, що ця заява мала суто декларативний характер і відображала погляди лише самого Шахрая та кількох його спільників. На обласному з'їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю, що саме в ці дні (3—5 грудня) проходив у

Києві і на який саме й було винесене питання про ультиматум, офіційна позиція більшовиків України щодо цієї проблеми була визначена зовсім у протилежному, ніж це було в заяві Шахрая, дусі.

Зазначимо, що і на більшовицькому з'їзді окремі делегати визнавали, що дії Петрограда й справді не можна розглядати інакше як втручання Росії у внутрішні справи України, що оголошення Раднаркомом війни Центральній Раді є неприпустимим, бо це буде означати оголошення війни всьому українському народові. Саме такої думки дотримувався В.Затонський. “Центральний уряд думає,— заявив він,— що революційна Росія буде вести боротьбу з Радою, насправді ж ми йдемо до міжнародної боротьби. Якщо вибухне війна, то Росія не в змозі буде вести її і з Доном, і з Сибіром, і з Україною, і з іншими. Поки що серед українців розколу немає й він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка”.

В.Затонський запропонував передати урядові Росії, щоб він “добре виважив” свої дії відносно Ради, однак ця пропозиція підтримки не знайшла. Натомість більшість делегатів з'їзду, навіть усвідомлюючи, що ультиматум є втручанням у внутрішні справи України і політика Раднаркому може призвести до війни між обома державами, все ж висловлювалася за активну підтримку Петрограда. Настрої переважної частини делегатів досить повно характеризують їх висловлювання: “З приводу ультиматуму жодних суперечок бути не може. Точка зору народних комісарів є правильною...”, “Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради” (Олександров, м.Кременчук); “Війна була неминучою, бо вся Україна контрреволюційна. Питання тільки у часі, можливо, момент не зовсім вдалий, та все ж нам у цій війні доведеться брати діяльну участь” (Кулик, м.Київ); “Ультиматум неминучий — іншого виходу немає і бути не може... Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна” (П'ятаков, м.Київ); “Ультиматум необхідний — і його нам потрібно санкціонувати” (Люксембург, м.Кременчук); “Слід вжити найрішучіших заходів для боротьби з Радою. Є в ультиматумі неприйнятний для українців пункт — вказівка на те, що Рада не визнає Радянської влади. Робітничо-селянський уряд не повинен нав'язувати своєї думки. Незважаючи на цей недолік, ми повинні взяти діяльну участь у боротьбі, що має бути, і допомагати народним комісарам” (Фарбман (Рафаїл), м.Київ); “Війна

є неминучою. Ми повинні підтримати народних комісарів. Потрібно тут же, в Україні, створити військовий Центр, бо Пітеру незручно вести війну” (Зайцев, м.Київ).

Бурхлива суперечка щодо ультиматуму вплинула на зміст двох резолюцій. Очевидно, одна з них відображала позицію В.Затонського та В.Шахрая. Проте більшість делегатів підтримала резолюцію, що її запропонував Олександров. Ця резолюція, як і очікували, вимагала беззастережної підтримки дій Раднаркому та звинувачувала Центральну Раду у “нечуваній зраді робітничої і селянської справи всієї Росії й України”. “Не українському народові, а контрреволюції, що причаївшись, ховається за Генеральним Секретаріатом, оголошена війна,— зазначалося в резолюції.— Українським робітникам, солдатам і селянам не загрожує поправлення їх прав, а навпаки, визволення від смертельної загрози для справи”.

Переконавшись у повному провалі ідеї “реконструювання” Центральної Ради на Першому Всеукраїнському з’їзді Рад, більшовики демонстративно його покинули. Поразка в Києві, однак, не примусила їх “скласти зброю”. Вже 7—8 грудня більшовицька частина делегатів з’їзду разом з лівими есерами, кількома українськими соціал-демократами і деякими безпартійними делегатами — всього у кількості 127 чоловік, переїхала до Харкова, де в ці дні з допомогою російських військ встановлювали радянську владу. Об’єднавшись з делегатами обласного з’їзду Рад Донбасу і Криворіжжя, вони проголосили себе Першим Всеукраїнським з’їздом робітничих і солдатських депутатів.

Одразу зазначимо, що нелегітимність цього з’їзду була очевидною: представників селянства, яке становило понад три чверті населення України, тут майже не було; обласний з’їзд Рад Донбасу і Криворіжжя, який з приїздом “київських гостей” раптово перетворився на “всеукраїнський” й був неправомочним, адже його делегати представляли тільки третину Рад басейну — 46 із 140; врешті й ті 127 осіб, що прибули з Києва, репрезентували тільки 49 з 300 наявних на той час Рад України. Все це, однак, не збентежило новоявлених делегатів та не завадило їм “від імені всього українського народу” проголосити Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — федеративною частиною Росії, а також передати всю повноту влади в УНР Центральному Виконавчому Комітету (ЦВК Рад України). Головою ЦВК було обрано українського соціал-демократа Є.Медведева.

За кілька днів Центральний Виконавчий Комітет виділив з себе новий, “робітничо-селянський уряд” України. На противагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради його назвали Народним Секретаріатом. Обов’язки між народними секретарями було розподілено так: народним секретарем внутрішніх справ стала Є.Бош, земельних — Є.Терлецький, фінансів — В.Ауссем, міжнаціональних справ — С.Бакинський, продовольчих — Є.Лугановський, військових — В.Шахрай, праці — М.Скрипник, юстиції — В.Люксембург, торгівлі і промисловості — Ф.Сергеев (Артем), освіти — В.Затонський, керуючий справами — Г.Лапчинський.

За винятком лівого есера Є.Терлецького всі члени новоутвореного “уряду” були більшовиками і обіймали в партії керівні посади. Є.Бош та Ф.Сергеев, наприклад, очолювали Південно-Західну й Донецько-Криворізьку обласні організації РСДРП(б). Діяльність інших була пов’язана з Київським (В.Затонський, С.Бакинський), Полтавським (В.Ауссем, В.Шахрай), Харківським (Є.Лугановський), Кременчузьким (Г.Лапчинський) комітетами РСДРП(б). Ф.Сергеев-Артем був також членом ЦК РСДРП(б), М.Скрипник — кандидатом в члени ЦК. Є.Бош, В.Затонський, Г.Лапчинський, В.Ауссем, В.Шахрай, В.Люксембург на обласному з’їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю були обрані членами Головного Комітету РСДРП(б) — Соціал-Демократії України.

Ясно, що більшовицький склад Народного Секретаріату в умовах залізної партійної дисципліни, що існувала в РСДРП(б), забезпечував повну підпорядкованість цього т.зв. українського радянського уряду керівному партійному центру в Петрограді. Втім, і “Всеукраїнський з’їзд Рад” у Харкові, й організація паралельного “уряду” УНР, звичайно, не стали наслідком “самостійної ініціативи” більшовиків України, а були санкціоновані ззовні — петроградським партійним центром.

Уже 13 грудня ЦВК Рад України направив на адресу Раднаркому телеграму, в якій поспішив запевнити “центральне керівництво” у своїй готовності “не тільки усунути викликане попередньою Радою зіткнення, але й спрямувати всі сили на повне єднання Української та Великоросійської демократії”. Виконуючи ці свої “зобов’язання”, ЦВК негайно заявив про скасування всіх виданих Центральною Радою розпоряджень, і передусім щодо заборони вивозу хліба з України. ЦВК також оголосив про поширення на терен УНР всіх декретів, виданих Петроградом, — про мир, землю, робітничий контроль над виробництвом тощо.

Зрозуміло, Раднарком не забарився з визнанням “нової влади” в Україні та пропозиціями щодо надання їй своєї “допомоги”. На ім’я ЦВК 16 грудня надійшла вітальна телеграма, в якій зазначалося: “Вітаючи створення у Харкові дійсно народної радянської влади на Україні, вбачаючи у цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку...”

До речі, ця так звана підтримка радянської Росії, і передовсім військова, пробільшовицьким силам в Україні вже йшла повним ходом. Ще з кінця листопада 1917 р. для озброєння місцевої Червоної гвардії в Донбас, Харків, Миколаїв, інші міста України з Москви, Тули надходить у великій кількості зброя. Зокрема, до Катеринослава з Тули у цей період було доставлено 10 тис. гвинтівок, близько 10 млн патронів, десять кулеметів “Максим”, двісті наганів. До Харкова надійшли понад 5,5 тис. гвинтівок, два вагони кулеметів, велика кількість іншого озброєння та боєприпасів. Робітники Макіївки і навколишніх рудників у листопаді одержали з Петрограда та Москви більше тисячі гвинтівок, 500 наганів і велику кількість патронів. На озброєння червоногвардійських загонів Донецько-Криворізької області з Росії надійшло в цей час близько 20 тис. гвинтівок, 1,5 тис. револьверів, 40 кулеметів.

З початку грудня 1917 р., в міру подальшого загострення відносин між радянською Росією та УНР, особливо після направлення Центральній Раді ультиматуму, на терен України почали спрямовуватися “революційні війська”, здатні у разі потреби негайно виступити проти “української контрреволюції”. До Харкова, наприклад, з Росії прибули т.зв. зведені загоны Р.Берзіна та балтійських матросів М.Ховріна. Загоны ці були добре озброєні і М.Ховрін мав у своєму розпорядженні 2 бронепоїзди, 4 броневих автомобілі, на 400—500 його вояків припадало до 40 кулеметів, одержаних у Тулі, а також 10 тис. гвинтівок. Прибувши до Харкова, “російські посланці” негайно приступили до встановлення тут “революційної влади”. Масові арешти, реквізиції й п’яні погроми вояків Р.Сіверса, які, до речі, ще й мали яскраво виражений антиукраїнський характер, викликали занепокоєння навіть у місцевих більшовиків. Зокрема, Ф.Сергеєв-Артем — добре відомий своїми проросійськими настроями, змушений був зажадати від Р.Сіверса негайного припинення антизаконних дій загону в місті. При цьому, як писав пізніше В.Атонов-Овсієнко,

він посилався “на особливе положення на Україні у зв’язку з національним питанням”.

Діяльність Раднаркому щодо надання “допомоги” більшовикам України помітно посилилася після виникнення у Харкові “дійсно народної української влади”. Звичайно, не випадково саме 11 грудня, коли розпочав роботу т.зв. Всеукраїнський з’їзд Рад, у Харкові з’явився головнокомандувач групи військ “для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії” (скорочено: главковерх Південної Росії) В.Антонов-Овсієнко¹. У цей же день В.Ленін, оче-

¹ Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1883—1939) народився в Чернігові в родині збіднілого дворянина, поручика резервного піхотного полку О.Овсієнка. В 1901 р. закінчив Воронежський кадетський корпус та вступив до Миколаївського військово-інженерного училища. Через місяць за відмову від присяги “на верність царю и Отечеству” просидів 11 днів під арештом, а згодом був переданий на поруки батькові. Свою відмову від присяги мотивував “органічною огидою до воячини”. В 1902 р. пішов із батьківського дому, працював у Півтері в Олександрівському порту чорноробом, пізніше кучером. Восени 1902 р. вступив до Петроградського юнкерського училища, з якого вийшов офіцером (поручиком). В 1903 р. вступив до РСДРП(б). Член військово-революційної організації РСДРП(б). З 1905 р. перебував на нелегальному положенні. За революційну діяльність і підготовку збройного повстання в Севастополі (1906) був засуджений до смертної кари, яку замінили 20 роками каторги. Після втечі з тюрми займався партійною роботою в Москві та Петербурзі. Один із партійних псевдонімів — Антонов — став надалі частиною його прізвища. В 1910 р. емігрував за кордон, деякий час примикав до меншовиків. Повернувся з еміграції після Лютневої революції. В травні 1917 р. вступив у партію більшовиків. Під час Жовтневого перевороту — член бюро і секретар Петроградського ВРК, один із керівників штурму Зимового палацу, брав участь в арешті Тимчасового уряду. Після Другого Всеросійського з’їзду Рад член Колегії Наркомату військових і морських справ, командувач військ Петроградського військового округу. З кінця 1917—до травня 1918 рр. головнокомандувач групи військ “для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії”. На початку березня 1918 р. призначений головнокомандувачем військ Союзу Південних Республік, член Народного Секретаріату. В листопаді 1918—червні 1919 рр. — командувач Групи військ Курського напрямку, Українського фронту, член Ради Оборони, у вересні — травні 1919 р. — Реввійськради РРФСР. Після скасування у червні 1919 р. Українського фронту та перейменування 2-ї Української армії в 14-ту був призначений членом РВР цієї армії. Написав 18 червня 1919 р. лист до ЦК РСДРП(б) із звинуваченням більшовицького керівництва Росії в “неправильній політиці” щодо України, що, на його думку, й зумовило поразку Південного фронту. За рішенням ЦК РКП(б) був переведений на роботу в Росію. В 1919—1920 рр. — голова Тамбовського губвиконкому. В 1921 р. — голова повноважної комісії ВЦВК по боротьбі з бандитизмом у Тамбовській губернії. В 1922—1924 рр. — начальник Політуправління РВР РРФСР (з 23.08.1923 — РВР СРСР). Один із засновників газети “Красная звезда”. В 1923—1927 рр. примикав до троцькистської опозиції. 13 грудня 1923 р. самочинно розіслав армійським організаціям РКП(б) циркуляр №200, яким наказував провести зміни в системі партійно-політичних органів Червоної армії. За циркуляром політвідділи мали перетворитися в своєрідні культурно-просвітницькі установи, а армійські ланки — вийти з-під контролю політвідділу. В.Антонов 27 грудня направив листа в ЦК та ЦКК з критикою діяльності Політбюро ЦК РКП(б) та вимогою “закликати до порядку вождів, що зарвалися”. Оргбюро ЦК 12 січня 1924 р. своїм рішенням відмінило циркуляр В.Антонова-Овсієнка, а його було знято з посади та виведено з РВР СРСР. З грудня 1924 р. перебував на дипломатичній роботі в Чехії (1924—1928), Литві (1928—1929), Польщі (1930—1934). З 1934 р. прокурор РРФСР, з вересня 1936 до вересня 1937 рр. — Генеральний консул СРСР в Барселоні. У вересні-жовтні 1937 р. — нарком юстиції РРФСР. Репресований 1937 р.

видно, турбуючись про забезпечення “спокійної” роботи з’їзду та подальшу підтримку маріонеткового українського радянського уряду, надіслав М.Криленку телеграму, в якій вимагав: “Передайте розпорядження найбільш енергійним людям, щоб у Харкові якнайскоріше з’явилося більше цілком надійних військ і щоб пересування їх не гальмувалося жодними перешкодами... Ми вкрай занепокоєні неенергійним рухом військ з фронту на Харків. Вживайте усіх заходів, до найреволюційніших включно, для якнайенергійного руху військ, і при тому у великій кількості, на Харків”.

Виконуючи вказівки більшовицького вождя, на “південь Росії” з фронту почали стягуватися більшовицькі військові частини. Сюди ж з Петрограда, Москви, інших промислових центрів Росії спрямовувалися численні загони Червоної гвардії. У Москві, наприклад, у цей період для організації відправки в Україну “революційних сил” була створена спеціальна комісія. Вона 13 грудня направила до Харкова два загони червоногвардійців по 500 бійців, авіазагін та батарею з 6 гармат. Наступного дня сюди ж виїхало два ешелони піхоти у кількості 1100 бійців і загін Червоної гвардії в 500 чоловік, посилений 11 кулеметами, 5 літаками. Формуванням загонів для відправки в Україну займався й Петроградський військово-революційний комітет. За його розпорядженнями тільки штаб Червоної гвардії Виборзького району 12 грудня дав вказівку 32 заводським комітетам і начальникам Червоної гвардії негайно виділити “для відправки на Південь” близько 31 тис. робітників-червоногвардійців.

Після виникнення у Харкові новбого “уряду” зросли й збройні ін’єкції більшовицької Росії в Україну. Так, за розпорядженням командувача Московського військового округу 11 грудня в Україну було направлено 55 тис. гвинтівок, 75 револьверів; 12 грудня — вагон ручних гранат, 500 тис. підричних патронів; 18 грудня — 1,3 тис. шрапнелей, 5,5 тис. гранат, 500 тис. патронів; 28 грудня — 5 тис. шрапнелей, 5 тис. гранат і 100 тис. патронів для гвинтівок. 19 грудня В.Антонов-Овсієнко сповіщає Леніна: “Приступив до озброєння робітників Донецького басейну. Через Лозову направлено 10 тис. гвинтівок і 6 кулеметів для робітників Донбасу. Стільки ж іде з загоном Сіверса. В запасі у нас стільки ж — і в дорозі вп’ятеро більше зброї”. Тижнем пізніше він же доповів Леніну, що “через робітничі організації роздано до 25 тис. гвинтівок, кулеметів 20—30...” Всього ж за звітними даними штабу В.Антонова впродовж грудня 1917—січня

1918 рр. з радянської Росії в Україну надійшло понад 70 тис. гвинтівок, 2750 кулеметів різних систем, багато іншого озброєння та боєприпасів.

Нарощуючи присутність російських військ в Україні, а також і в інших “окраїнах”, які виявили потяг до самостійного життя, Раднарком продовжував політику тиску на національний рух в армії. Однак в умовах, коли йшлося про збройну боротьбу радянської Росії проти молодих національних держав та їх урядів, російське керівництво вже не могло задовольнитися обмеженням розвитку такого небезпечного для них процесу, як утворення національних військових частин, а тому воно спробувало взагалі заборонити організацію національних частин в армії, сподіваючись таким чином позбавити молоді національні держави власних збройних сил.

Того ж 11 грудня (дійсно багатий на події день) Ленін сповістив головнокомандувача М.Криленка про рішення Раднаркому припинити подальше формування на фронті будь-яких національних військових частин. У цей же день більшовицький вождь мав бесіду і з командувачем Петроградського військового округу К.Єремєєвим, який доповідав про стан національних загонів в окрузі, їх походження та діяльність. Уважно вислухавши командувача округу, Ленін розпорядився пильно стежити за ситуацією в цих загонах, настроями особового складу і у разі посилення в них діяльності “буржуазно-націоналістичних елементів” не зупинятися перед їх розформуванням.

Заборона організації національних військових одиниць на фронті, зрозуміло, стосувалася й українців. І все ж, враховуючи особливу “стурбованість” російського радянського керівництва розвитком подій в Україні, заборона подальшої українізації в армії більшовиками була оговорена окремо. М.Криленко 16 грудня видав наказ по арміях № 144 під красномовною назвою “Про контрреволюційну діяльність буржуазно-кадетської Ради та про припинення українізації частин”. Наказ більшовицького головнокомандувача завершувався такими словами: “Товариші українці! За вами слово: руки геть. Тепер, коли Рада почала війну, я наказую припинити українізацію частин. Українізованим частинам поставити на вибір: або примкнути і визнати владу Народного Уряду Комісарів, або відправитися на фронт, або роззброїтися. Усім існуючим українським радам поставити той же ультиматум. У випадку непокори — заарештовувати”.

Наказ № 144 став сигналом до початку широкомасштабних репресій проти прихильників українського руху в армії — зро-

зуміло, головним чином з-поза меж України. Почалися арешти, розгон українських військових з'їздів (Псков), українських військових рад, комітетів (Москва, Мінськ, Псков), напади, роззброєння, пограбування, а іноді навіть і побиття тих українських вояків, які намагалися все ж прорватися на батьківщину. Саме така сумна доля спіткала 1-й Український кінний ім. Тараса Шевченка полк, що сформувався взимку 1917 р. з українців 14-ї кінної дивізії XII армії Північного фронту, український полк, що виділився з 3-ї кінної російської дивізії у Донбасі та ін.

Намагаючись розправитися з національним рухом в армії, керівництво радянської Росії щораз більше усвідомлювало необхідність організації власних національних військових формувань, які можна було б протиставити (принаймні, політичний фактор) “націоналістичним військам”, і таким чином “прокладати шлях” російським збройним силам у національні регіони.

Особливо гостру потребу у створенні таких частин більшовики відчували саме в Україні, де Центральна Рада в особі її генерального секретаря військових справ С.Петлюри, хоч і з деяким запізненням, та все ж вдалася до активної протидії інтервентам. Отож, “контрреволюційному” українському військовому центру та його “націоналістичним” військам, на думку більшовиків, слід було протиставити український радянський військовий центр, українські радянські військові формування.

Як вже зазначалося, до складу Народного Секретаріату входило секретарство військових справ. Портфель українського військового міністра на засіданні ЦВК 15 грудня 1917 р. було вручено Сергію Бакинському (Бернгейм Людвиг Маркович).

Зазначимо, що Сергій Бакинський був одним із керівних працівників обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, членом обласного виконкому Рад Південно-Західного краю, і водночас, як довірена особа Петрограда, безпосередньо отримував інструкції партійного Центру відносно “правильних” дій більшовиків в Україні.

З кінця листопада до початку грудня 1917 р. Бакинський, як зафіксовано в “Біохроніці” В.Леніна, тричі зустрічався у Петрограді з більшовицьким вождем, причому останній раз — саме напередодні відкриття у Харкові т.зв. Всеукраїнського з'їзду Рад. Під час цієї останньої зустрічі, читаємо в “Біохроніці”, Ленін ознайомив С.Бакинського з тими завданнями, що були поставлені перед В.Антоновим-Овсієнком “як наркомом по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії” та запропонував йому негай-

но виїхати до Харкова, щоб “сприяти налагодженню товариських стосунків” між Антоновим та місцевими партпрацівниками.

Уявляється, однак, що під час зустрічей з Леніним, а також і з іншими російськими партійними лідерами (Я.Свердловим, Й.Сталіним) С.Бакинський не тільки був поінформований про завдання групи військ В.Антонова в Україні, але й отримав інструкції стосовно реалізації розробленого Петроградом сценарію по оформленню в Харкові нової, “дійсно народної, робітничо-селянської” української влади.

Цікаво, що саме за пропозицією С.Бакинського 13 грудня 1917 р. ЦВК надіслав у Петроград телеграму про перехід до нього всієї повноти влади в Україні. Цей документ мав важливе юридичне значення для Раднаркому, бо давав йому змогу стверджувати надалі, що радянська Росія не веде війни проти УНР, а тільки проти “буржуазної” Центральної Ради, підтримуючи “дійсно народний” уряд. Цікаво й те, що саме Бакинський на другому засіданні ЦВК 14 грудня підняв питання про офіційну назву міністерств, а на засіданні 15 грудня виступав з пропозиціями щодо кандидатур до президії та на посади народних секретарів. Звичайно, що можливі кандидатури, принаймні ключових посад маріонеткового українського уряду, не могли не обговорюватися заздалегідь у Петрограді. Очевидно, що призначення Бакинського народним секретарем військових справ також було узгоджене в ЦК РСДРП(б). Отож, “Український військовий міністр” С.Бакинський мав би стати таким собі “кишеньковим міністром” Раднаркому.

І все ж вибори до нового уряду не обійшлися без ускладнень. Уже 17 грудня на надзвичайному засіданні при ЦВК представник харківського комітету РСДРП(б) М.Данилевський виступив з заявою про те, що проведені 15 грудня вибори були неправильними, бо ж “тоді не було потрібного кворуму і, крім того, протокол не вели впродовж усього засідання”, та зажадав проведення перевиборів. М.Данилевського підтримав Г.Лапчинський та інші члени ЦВК, і перевибори відбулися. Відтак склад Президії та Народного Секретаріату зазнав деяких змін. Торкнулися ці зміни й секретарства військових справ. 20 голосами “за” при двох “проти” та двох тих, що утрималися, народне секретарство військових справ було доручено очолити Василю Шахраю¹. Щодо С.Бакинського, то його було призначено народним секретарем міжнаціональних справ.

¹ *Шахрай Василь Матвійович* (1888—1919) народився в с.Харківці Пирятинського району на Полтавщині. Закінчив 1907 р. вчительську семінарію у Феодосії. Деякий час вчи-

Які мотиви спонукали присутніх вдатися до цієї “рокировки”, неважко здогадатися, якщо звернутися до спогадів Є.Бош. У своїй книзі “Год борьбы” вона писала, що при обговоренні складу Народного Секретаріату в більшовицькій фракції раптово виникли розбіжності, що поділили її на три групи: перша доводила потребу обрання міністрами “нового уряду” саме українців — “щоб, як писала Бош, не дати Центральній Раді зайвого приводу вести травлю проти Рад як чисто великоросійських організацій”; друга “пропонувала перш за все керуватися працездатністю і політичною витриманістю” кандидатів; третя гру-

теповав у м.Маяки, з 1908 р. — у м.Березовка Херсонської губернії, в 1911—1912 рр. у Полтаві. В 1912 р., навчаючись у Петербурзькому комерційному інституті, вступив до РСДРП(б). Влітку 1916 р. був мобілізований до армії, а потім направлений на навчання до Віленського військового училища, яке в цей час було евакуйоване до Полтави. У лютому 1917 р. закінчив училище в чині прапорщика і був залишений в ньому на викладацькій роботі. З березня 1917 р. обирався до складу Ради солдатських депутатів, виконкому Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, Полтавської міської управи (тут очолював культурно-просвітній відділ). Від більшовицької фракції Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів був делегований на Першій Всеросійській з'їзді Рад (червень 1917 р.). За списком РСДРП(б) Полтавського виборчого округу в жовтні 1917 р. був висунутий кандидатом до Всеросійських Установчих зборів, а в грудні того ж року — до Українських Установчих зборів. На Обласному з'їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю (грудень 1917 р.) у Києві відстоював ідею необхідності створення в Україні самостійного більшовицького центру, організації Української комуністичної партії, був обраний до складу Головного Комітету РСДРП(б) — Соціал-демократії України.

На відміну від абсолютної більшості своїх однопартійців, які категорично наполягали на “контрреволюційності, буржуазності” українського руху або взагалі заперечували існування національної боротьби в Україні, які доводили умовність гасла “права націй на самовизначення аж до відокремлення”, або запевняли, що з перемогою більшовицької революції в Росії це гасло перетворилося на вороже, таке, що “штговхає маси в обійми шовіністичної буржуазії” (Є.Бош), Василь Шахрай виходив з визнання масового характеру національної боротьби в Україні, з необхідності доведення більшовиками на практиці своєї прихильності декларованим національним гаслам. “Національна боротьба, — наполягав він, — це факт, який не можна заперечувати. Нам потрібно на ділі показати, що ми прибічники самовизначення націй”.

У складі першого більшовицького уряду України займав посади народного секретаря військових, земельних справ. Разом з головою ЦВК Рад України Є.Медведевим брав участь у мирних переговорах з Німеччиною у Бресті. На II Всеукраїнському з'їзді Рад був обраний членом ЦВК.

Напередодні і під час Таганрозької партійної наради (квітень 1918 р.) Шахрай знову виступив проти існування в Україні паралельних офіційних владних структур та за утворення самостійної української партії більшовиків. Однак що його пропозицію не підтримали, і він покинув нараду.

У травні 1918 р. переїхав до Саратова, де очолив Український підвідділ наркомнацу. У Саратові В.Шахрай проаналізував причини поразки своєї партії в Україні і дійшов висновку, що “корінь сього сумного стану полягає в одній принципіальній хибі, а саме, що ми не спромоглися за весь час революції зайняти принципіальну, позитивну оцінку відносно українського національного руху”. Свої погляди на ситуацію, що склалася в Україні, виклав у книгах “Революція на Україні” (під псевдонімом В.Скоровстанський) та “До хвили (Що діється на Україні з Україною)” (була написана разом з С.Мазлахом), які стали маніфестом українського націонал-комунізму, теоретичним піддруктям для його наступних змагань.

па (головним чином харків'яни) взагалі не бажала визнавати свій регіон територією України, відмовлялася спочатку брати участь у виборах і погодилася на це лише під тиском Петрограда. Після бурхливих дебатів було вирішено обирати Народних Секретарів “по можливості з українськими прізвищами”. Тож переобрання Бакинського, очевидно, й пояснювалося тим, що присутні, зваживши на незручність надання такої видної посади, як український військовий міністр неукраїнцю, вирішили замінити Бакинського “щирим українцем”¹.

Новопризначений народний секретар військових справ, однак, саме в силу того, що він був дійсним українцем, причому, тісно пов'язаним з українським середовищем, схильним до самотійного критичного мислення, виявився незручною фігурою на роль “кишенькового міністра”.

Це стало очевидним ще до сформування Народного Секретаріату, коли під час одного з перших засідань Центрального Виконавчого Комітету Шахрай звернувся до присутніх з пропозицією... відмовитися від утворення нового “уряду” України, а

У брошурі “До хвилі” містилося звернення до В.Леніна, в якому автори закликали вождя російських більшовиків зайняти принципову позицію відносно українського національного руху. “Інтернаціоналізм інтернаціоналізмом,— писали вони,— а те, що ми відроджуємо Росію, яко Росію — саме собою. Тут ще, розуміється, поганого нічого нема, взагалі кажучи. Та тільки ось що: а як же бути з “самовизначенням”? Чого, наприклад, приєднується Україна: чи тому, що вона висловилася за об'єднання (факти свідчать протилежне), чи тому, що то є “Південна Росія”? І яка Україна приєднується? Чи буде приєднана Галичина? І де треба спинитися, щоб сказати: годі, далі “не наше”, далі “самовизначення” не за нас?

І ось коли поглянеш з цього боку на процес поширення Совітської Росії і на практику самовизначення, то тут зовсім трудно визначитися, чим відрізняється ваше, т.Леніне, самовизначення від самовизначення Вудро Вілсона.

А відносно України, т.Леніне, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самотійна Україна — тоді повинен бути “свій” уряд і “своя” партія; 2) або Україна се “Південна Росія” — тоді треба прибрати до рук “хлоп'ят без штанців”, щоб вони не псували справи”.

Реакції більшовицького керівництва не довелося довго чекати — “крамольницьку” брошуру конфіскували, а самих авторів юнги, українських більшовиків, вже 9 березня 1919 р. “за дії, спрямовані проти партії,” виключили з неї із заборобою надалі займати будь-які посади в радянських установах.

Пізніше, однак, С.Мазлаха в партії відновили. Щодо В.Шахрая, то невдовзі він поїхав на Кубань, потрапив у руки денікінців і після тортур був повішений з написом “більшовик”.

¹ Заміна ця, як уявляється, мала лише формальний характер. Не пройшло і трьох днів, як для С.Бакинського було винайдено в уряді більшовиків України нове, досить показове доручення — політичного представника Народного Секретаріату “для участі у вирішенні всіх справ, що стосуються операцій на території Української Республіки, які будуть проводитись військовими силами Уряду Федерації”. Що ж до обов'язків народного секретаря міжнародних справ, то їх С.Бакинський, маючи “своє” доручення “від самого Леніна”, просто ігнорував. На одному з засідань ЦВК І.Кулик був змушений виступити з вимогою “зобов'язати Бакинського брати участь в роботі секретарства”.

обраний ЦВК з органу державної влади перетворити на орган агітації та пропаганди.

Зрозуміло, що цей заклик В.Шахрая не почули. Підкорившись партійній дисципліні, він був змушений погодитись з утворенням нового більшовицького уряду та зайняти в ньому (як писала Є.Бош,— тимчасово) посаду народного секретаря військових справ. Та все ж Шахрай ніяк не міг погодитися з існуванням цього уряду як звичайної маріонетки Петрограда, зі своїм положенням міністра неіснуючого міністерства, з відверто антиукраїнськими настроями, в середовищі переважної частини Народного Секретаріату. “Що це за уряд український,— скаржився він Г.Лапчинському,— що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за “український військовий міністр”, коли всі українізовані військові частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?”

Обурення В.Шахрая, звичайно, були небезпідставними, адже й справді, з моменту свого виникнення і сам т.зв. український радянський уряд, і його військове секретарство виявилися установами ефемерними. Не покладаючись на цей “уряд”, В.Ленін вже 19 грудня 1917 р. розпорядився направити в Україну “надзвичайного комісара” Г.Орджонікідзе (не випадково в Народному Секретаріаті не було обрано голови,— він був просто непотрібний). Разом з В.Антоновим-Овсієнком він мав подбати про забезпечення безперебійних поставок з “Півдня Росії” на північ вугілля та хліба, хліба і хліба”, як цього вимагав у своїх численних телеграмах з Петрограда В.Ленін. Саме Г.Орджонікідзе отримав право розпоряджатися “відповідно до обстановки” коштами, що їх направляв Раднарком на “підтримку радянської влади” в Україну. До речі, кошти ці були досить значними: тільки до Харківської контори держбанку з грудня 1917 до квітня 1918 рр. з Петрограда надійшло 860 млн крб.

Цілком самостійним, не підлеглим місцевій владі, почував себе у Харкові штаб В.Антонова-Овсієнка. Масові арешти, реквізиції й самосуди антоновських військ викликали протести самої “ЦИКУКИ”, яку ці війська й покликані були “захищати”. “Нас обу-

рювали,— визнавав пізніше Г.Лапчинський,— самовільні труси та реквізиції штабних комісарів, їхня брутальність до місцевої влади. Нас дратувало, що поруч з відомими нам партійними товаришами та революціонерами навколо тов.Антонова крутилися якісь окремі, як нам здавалося, явно чужі для робітничої класи суб'єкти офіцерського типу, з нахабними та бандитськими фізіономіями... Я пам'ятаю, яке неприємне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного палацу, де стояли штабні вагони та ешелони з антоновським військом, його вояки, зокрема, матроси, увішані всілякою зброєю, інколи п'яні, із брудною лайкою після кожного слова”.

Та все ж штаб В.Антонова намагався співпрацювати з “ЦИКУКОЮ” — принаймні у питаннях, пов'язаних з формуванням (за рахунок місцевих ресурсів) загонів Червоної гвардії. З цією метою представника Штабу було введено до складу створеного рішенням ЦВК від 18 грудня Крайового (Всеукраїнського) військово-революційного комітету, до якого також увійшли народні секретарі внутрішніх та військових справ, представник штабу Червоної гвардії Харкова. Діючи на правах військово-оперативного органу ЦВК, цей “надзвичайний орган” зосередив у своїх руках безпосереднє керівництво організацією, озброєнням, військово-технічною підготовкою збройних частин, здатних виступити проти “української контрреволюції”.

Вважаючи, що місцевих загонів Червоної гвардії та надісланих з Росії військ цілком достатньо, ЦВК активно добивався від В.Антонова-Овсієнка негайного виступу проти Центральної Ради. Останній, однак, не поспішав,— очікуючи розпорядження з Центру. Раднарком, проте, такого розпорядження не давав, вважаючи за необхідне перш за все “ліквідувати” Каледіна та розраховуючи на можливість “розкладення” Центральної Ради зсередини. Проте була ще одна причина, яка зумовлювала стриманість В.Антонова. Ось що з цього приводу він писав пізніше: “Я вичікував, заявляючи при цьому, що у всякому разі не почну військових дій, поки у нашому розпорядженні не буде своєї чисто української бойової частини”. Отже, для початку “рішучих дій” проти військ Центральної Ради “головковерху Півдня Росії” не вистачало цивілізованого прикриття — національного радянського формування. У грудні 1917 р. — січні 1918 р. таку частину більшовикам вдалося сформувати.

Зазначимо, що до створення української радянської частини, якій належало йти в авангарді наступу проти Центральної Ради,

В.Антонов приступив одразу ж після прибуття до Харкова (у своїх спогадах він назвав прізвища Никитченка та Шарова, яким, напевно, було доручено це завдання). Однак справа виявилася не такою вже й простою. Хоча нерішучість Центральної Ради, й передусім при вирішенні земельного питання, з кожним днем зменшувала ряди її прихильників серед українського вояцтва, особливого бажання підтримувати дії Раднаркому або якоїсь там “ЦИКУКИ” не відчувалося. Піддавшись загальній демобілізаційній хвилі, втомлені чотирирічною війною, вояки-українці здебільшого поривалися додому, де “ось-ось мають землю ділити”, ті ж, що залишалися в касарнях, заявляли про свій “нейтралітет”.

Так само “нейтральним” оголосив себе й дислокований у Харкові 2-й Український (колишній 28-й запасний) полк, у складі якого, за свідченням В.Антонова-Овсієнка, наприкінці грудня 1917 р. нараховувалося до 3 тис. солдатів, 427 офіцерів. Саме на основі цього полку більшовики України й організували таку потрібну для них українську радянську частину.

Щоб привернути вояків 2-го Українського полку, сюди заздалегідь були направлені більшовицькі агітатори Є.Бош, В.Примаків, І.Кулик, Ю.Коцюбинський та ін. Під їх впливом частина вояків 3-го батальйону погодилася підтримати “Харківську Раду”, висунувши при цьому, як писав пізніше у своїх спогадах І.Кулик, “лише одну умову: щоб після завершення операції (роззброєння полку) з них була сформована радянська українська частина”¹.

Роззброєння 2-го Українського полку (воно проходило під керівництвом М.Муравйова)² почалося 27 грудня. У цей день підрозділи харківської та петроградської Червоної гвардії було стяг-

¹ Цікаво, що у численних виданнях, присвячених історії створення Червоного козацтва, зі спогадів І.Кулика завжди свідомо вилучалася одна деталь, а саме — свідчення про те, що вояки майбутнього полку Червоного Козацтва умовою своєї участі в ньому висували створення саме української частини.

² *Муравйов Михайло Артемович* (1880—1918) народився в с.Бурдуково, тепер Вептузького району Нижегородської губ. Навчався у вчительській гімназії, але був виключений з неї. В 1901 р. закінчив Казанське юнкерське училище. Проходив військову службу в Невському полку. За вбивство офіцера на балу був засуджений Військовою радою до 1,5 років арештантських рот (пізніше покарання замінили місцевою гауптвахтою) та позбавлений офіцерського звання. Під час російсько-японської війни був поновлений в офіцерській званні, учасник Першої світової війни. Після поранення викладав у Другій Одеській школі прапорщиків. Підполковник (1918 р.). Після Лютневої революції — голова Центрального Виконкому по формуванню “Революційної армії з добровольців тилу для продовження війни з Німеччиною”, примикав до кадетів, пізніше до есерів. Після Жовтневого перевороту в Петрограді запропонував свої послуги більшовицькому уряду і вже 28 жовтня 1917 р. був призначений начальником оборони Петрограда, а 30 жовтня Головнокомандувачем військ, що діяли проти сил Керенського — Краснова. У грудні 1917 — квітні 1918 рр. — начальник штабу “групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Пів-

нуто до центру міста й далі на вокзал, начебто для відправки їх на фронт. Та в ніч на 28 грудня ці частини, посилені 4 бронемашинами, направилися до Москалівських касарень, де розташовувався 2-й Український полк, оточили їх та почали масованний обстріл, який тривав майже годину. Захоплені зненацька, вояки полку склали зброю.

Вранці 28 грудня 2-й Український полк припинив своє існування: частину його офіцерів заарештували, іншим, у тому числі й командирові полку О.Волоху, вдалося зникнути, солдатам запропонували увійти до складу нового, українського радянського полку. Бажаючих, однак, виявилось небагато — до 300 чол.

Майже одночасно з 2-м Українським був роззброєний і Чигиринський полк, а також загін поляків (до 900 чол.), що складався з солдатів 1-го Польського революційного полку.

29 грудня більшовицький уряд України затвердив рішення про організацію Першого Українського полку Червоного Козацтва імені Робітничо-Селянської Української Республіки. Назва полку “Червоне Козацтво” була прийнята на протывагу “Вільному Козацтву” Центральної Ради і мала підкреслювати як національний (український), так і класовий (робітничо-селянський) характер створеної військової частини. Командиром полку уряд призначив В.Примакова¹.

дні Росії”, якими командував В.Антонов-Овсієнко. “Честолюбство було його дійсною натурою, — так характеризував свого начальника штабу В.Антонов. — Особливо любив він хизуватися своєю жорстокістю. “Скільки крові, скільки крові, скільки крові!” — повторював він, передаючи, як проводив якесь втихомирювання, і говорив про це без страху перед цією кров’ю, а з відтінком фаталізму і фатовства”. Свою хворобливу жорстокість М.Муравйов повною мірою проявив під час здобуття його військами Києва, Одеси та інших українських міст, де за його особистими розпорядженнями були знищені тисячі людей. Незважаючи на протести Народного Секретаріату, за розпорядженням В.Леніна в лютому 1918 р. був призначений командувачем військ, що мали діяти проти “румунської олігархії”. Командувач збройних сил так званої Одеської Радянської республіки. В червні-липіні 1918 р. — командував Східного фронту. Отримавши звістку про виступ лівих есерів у Москві в липні 1918 р., намагався підняти заколот у Симбірську: наказав начальникам окремих загонів та командирам чехословацьких частин, що просувалися в ешелонах на схід, повернути на захід та йти на Москву. Проте загін, з яким М.Муравйов прибув на засідання Симбірського губвиконкому, було роззброєно, а самого М.Муравйова в перестрілці вбито.

¹ *Примаков Віталій Маркович* (1897—1937) народився у містечку Семенівка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії у родині сільського вчителя. Дитинство провів у с. Шумани Чернігівського повіту на хуторі батька. За спогадами самого В.Примакова, великий вплив у дитинстві справив на нього дід — “нащадок запорізького козака, який постійно згадував Січ і козацькі походи”. Під час навчання у Чернігівській гімназії Примаков подружився з Ю.Коцюбинським (сестра Юрія — Оксана Коцюбинська згодом стала дружиною В.Примакова), під впливом якого вступив до одного з революційних гуртків учнівської молоді. З 1914 р. в РСДРП(б), проводив більшовицьку пропаганду серед солдатів Чернігівського гарнізону. У 1915 р. за агітацію проти війни був засуджений на довічне

Тим часом “північні революційні загони”, підтримувані місцевою Червоною гвардією, просувалися до Києва. 11 січня 1918 р. війська Муравйова та Єгорова (у складі цієї групи були й Червоні козаки)¹ зайняли Ромодан, 12 січня — Лубни, Лохвицю і Кременчук. Взявши 13 січня з боєм важливу вузлову станцію Гребінка, вони розгорнули наступ на Золотоношу — Черкаси та на Бахмач.

заслання до Сибіру. Після Лютневої революції повернувся в Україну, де був призваний на військову службу. Солдатською Радою 13-го піхотного запасного полку В.Примаков був делегований на Другий Всеросійський з'їзд Рад, на якому його обрали членом Всеросійського ЦВК. Брав участь у штурмі Зимового палацу. У грудні 1917 р. Президією ВЦВК Примакова (разом з Ю.Кощобинським) відрядили в Україну. З січня 1918 р. він був одним із організаторів і керівників Червоного Козацтва в Україні. Під час Громадянської війни командував кавалерійським полком, з серпня 1919 р. — бригадою, з жовтня 1919 р. — 8-ю кавалерійською дивізією, з жовтня 1920 р. — Першим кінним корпусом Червоного Козацтва. Брав участь у “ліквідації” в Середній Азії т.зв. басмацтва. В 1924—1925 рр. — начальник Вищої Кавалерійської школи в Ленінграді. Пізніше обіймав посади: командира 1-го та 13-го Уральського стрілецьких корпусів, військового аташе в Японії та Афганістані, заступника командувача Північно-Кавказького та Ленінградського військових округів. Комкор. У 20-х роках примикав певний час до т.зв. троцькистської опозиції, що й стало приводом до його арешту і страти в 1937 р.

¹ Через два дні за підписом В.Шахрая та В.Примакова було видане Звернення ЦВК “До всіх вояків-українців” з повідомленням про початок організації у Харкові полку Червоного Козацтва. Закінчувалося звернення таким закликком: “Всі, хто хоче боротися проти буржуазії і контрреволюції, хто почуває себе вільним сином вільного народу Української Народної Республіки,— всі запишуйтесь у полки Червоного Козацтва”.

Хоча більшовики й подбали про поширення цього звернення серед солдатів-українців, швидко сформувати за їх рахунок повноцінну бойову частину не вдалося. Довелося доукомплектовувати новостворений полк робітниками харківських підприємств. За кілька днів 400 добровольців-робітників були озброєні, обмундировані (з цейтгаузів кавалерійського полку, що стояв колись у Чугуєві). А вже 2 січня 1918 р. В.Примаков доповів Народному Секретаріату, що полк Червоного Козацтва у складі 700 козаків, “палаючи бажанням відстояти Радянську владу”, чекає наказу про виступ.

Наказ не забарився. За розпорядженням ЦВК 5 січня 1918 р. один із куренів Першого Українського полку Червоного Козацтва в авангарді очолюваного М.Муравйовим зведеного загону (крім двох сотень Червоних козаків до нього увійшли загони В.Агтонова-Овсієнка та харківських червоногвардійців, а також бронпоїзд) виступив у напрямку на Полтаву з тим, щоб згодом рушити на Київ. Водночас з Лозової на Полтаву почали просуватися загони петроградських і московських червоногвардійців під командуванням П.Єгорова та загін донецьких червоногвардійців на чолі зі Д.Жлобою. Вже 6 січня в місті лютували більшовики.

Оволодівши Полтавою, вояки М.Муравйова приступили до наведення тут “твердого революційного порядку”.

Хоч у місті ще до приходу “борців за встановлення влади Рад” вже існувала своя Рада, однак очолювана українським лівим есером А.Заливчим вона здалася М.Муравйову “не такою, як треба”. Отож, за наказом останнього був сформований новий орган влади — більшовицький ревком. На протести членів Виконкому Ради Муравйов відреагував у дусі “визволителя” — він розпорядився заарештувати Президію Виконкому міського Ради та побицяз “на зворотньому шляху з Києва не залишити тут каменя на камені”.

Колишній царський офіцер добре розумів, чого хочуть від нього його більшовицькі верховоди. Коли йшлося про те, щоб утримати в орбіті свого впливу Україну та інші колонії, російські шовіністи (як червоні, так і білі) не потребували жодними засобами. В ім'я цієї “високої мети” можна було “не залишити каменя на камені” навіть від столярного града Києва, “матери городов русских”.

Цього ж дня, 13 січня Московський загін особливого призначення на чолі зі Знаменським, який наступав з Брянська вздовж лінії Ворожба—Путівль—Глухів, зайняв Кролевець і Конотоп і 15 січня підійшов до Бахмача, де з'єднався з військами Муравйова, а також з очолюваним Берзіним Мінським революційним загonom, що наступав із Гомеля. Отож, в середині січня більшовицькі війська підійшли безпосередньо до Києва.

Готуючись до вирішального наступу на столицю Центральної Ради, В.Антонов-Овсієнко поділив свої війська на три т.зв. армії: перша з них під командуванням Єгорова¹ (до її складу увійшли загопи харківських, катеринославських та донецьких червоногвардійців, а також загін чорноморських матросів Полупанова) мала рухатися по лінії Яготин—Березань—Київ; друга “армія”, яку очолив Берзін² (у складі її були мінський революційний загін, московські петроградські червоногвардійці, солдати Західного фронту та моряки Балтійського флоту) мала вести наступ на Ніжин і Бровари; а третя під проводом Г.Кудинського (до неї увійшли брянські і курські червоногвардійські загопи) одержала наказ просуватися через Черкаси—Цветково до Фастова і, з'єднавшись там з частинами Південно-Західного фронту, на-

¹ *Єгоров Павло Васильович* (1889 — ?). Закінчив у Ліоні (Франція) військове училище (1915). Капітан російської армії, учасник Першої світової війни. В 1917 р. примкнув до більшовиків. З середини листопада 1917 р. — член Центрального штабу Червоної гвардії Москви. У грудні 1917 р. на чолі Московського червоногвардійського загону був направлений в Україну для боротьби з “контрреволюційною” Центральною Радою. Командувач першої “армії” групи військ М.Муравйова, що у січні 1918 р. здобувала Київ. У березні-квітні 1918 р. — командувач Першої революційної армії, що діяла проти німецько-австрійських військ в Україні, головнокомандувач Південного фронту. З червня 1918 р. після виводу російських військ з території України (згідно з умовами Брестського договору) був призначений командувачем військами Терської обл. У квітні-травні 1919 р. — начальник 4-ї Української стрілецької дивізії, з травня по серпень 1919 р. — командувач Полтавської групи військ і військ Лівобережної України, що брали участь у придушенні виступу Григор'єва та в боях проти військ Денікіна. В жовтні 1919 р. — начальник дивізії 11-ї армії, з листопада — комбриг 34-ї стрілецької дивізії, що діяла на Царицинському напрямі. У квітні—серпні 1920 р. — тимчасово виконуючий обов'язки командувача 34-ї стрілецької дивізії, яка брала участь в боях з військами Врангеля у Північній Таврії та в Криму. З березня по травень 1921 р. — начальник 1-ї Читинської стрілецької дивізії Народно-Революційної армії Далеко-Східної Республіки. Після Громадянської війни — на командних посадах у Червоній армії. Подальша доля невідома.

² *Берзін (Берзіньш) Рейнгольд Йосипович* (Язепович) (1888—1939). Народився у Вальмієрському повіті Лифляндської губернії (Латвія) в родині батрака. Був пастухом, робітником, з 1909 р. — вчителював. У 1905 р вступив до РСДРП(б). В 1911 р. за розповсюдження більшовицької літератури був заарештований і рік перебував у в'язниці. З 1914 р. в Російській армії. Закінчив школу прапорщиків (1916), учасник Першої світової війни, поручик. У 1917 р. — голова корпусного військово-революційного комітету, член виконкому 2-ї армії Західного фронту. З листопада 1917 р. керував військами т.зв. Північної групи, брав участь у розгромі Ставки Верховного головнокомандувача Духоніна у Могильові. В грудні 1917 р. на чолі Мінського революційного загону був направлений “для

ступати на Київ¹. Головнокомандувачем групами військ, що мали здобути Київ, В.Антонов-Овсієнко 16 січня 1918 р. призначив Муравйова.

Загальна чисельність радянських “армій”, що рухалися на столицю, нараховувала щонайменше 6—7 тис. чол., всього ж до середини січня 1918 р. з Росії та її фронтів в Україну для боротьби з тутешньою “контрреволюцією” прибуло більш як 32 тис. вояків. Зрозуміло, протистояти такій навалі могла лише добре організована й дисциплінована українська армія, проте такої армії у Центральної Ради не було.

Хоча формально Київський гарнізон нараховував у своєму складі до 20 тис. чол., однак розраховувати на абсолютну більшість з них Рада не могла: на момент наближення радянських “армій” до Києва частина солдатів гарнізону просто самодемобілізувалася — розійшлася по своїх домівках, інша — і таких була більшість — оголосила “нейтралітет”, частина ж вояків, піддавшись більшовицькій агітації, зайняла відверто антирадівську позицію. Ситуація, що склалася у Києві, не була якоюсь особливою. Такою самою була вона і в інших місцях. В результаті кількість захисників Центральної Ради у Києві виявилася мізерною — до 3 тис.чол. Усього ж у цей вирішальний момент в розпорядженні Ради було до 15 тис. розпоросених по різних місцях вояків, які склалися з селянського ополчення “вільних козаків”, частини солдатів-українців та учнівської молоді.

Звичайно, за умов такої розстановки сил говорити про якийсь серйозний опір противнику не доводилося. Єдине, на що були здатні нечисленні, віддані Центральній Раді війська,— уповільнити рух ворога на Київ, часом навіть ціною власного життя. 15 січня 1918 р. на залізничній станції Крути (17 км від Ніжина) “армія” Єгорова наштотувалася на опір трьохсот необстріляних київських студентів і гімназистів, які тільки-но прибули на бойові позиції, відгукнувшись на розпачливий заклик Центральної Ради

боротьби з контрреволюцією” в Україну. Командував другою “армією” групи військ М.Муравйова, що здобувала Київ у січні 1918 р., брав участь у придушенні виступу польського корпусу Довбор-Мусницького. В лютому-березні 1918 р. — головнокомандувач т.зв. Західного революційного фронту по боротьбі з контрреволюцією. З червня 1918 р. — голова Вищої Військової інспекції в Сибіру, командувач Північно-Урало-Сибірського фронту, 3-ї армії (липень—листопад 1918 р.). У грудні 1918 р.—червні 1919 р. інспектор армії Радянської Латвії, потім член РВР Західного (липень—грудень 1919 р.), Південного (грудень 1919 р.—січень 1920 р.) та Південно-Західного (січень—грудень 1920 р.) фронтів. З грудня 1923 р. по липень 1924 р. — член РВР Туркестанського фронту. Після завершення Громадянської війни працював у військовій промисловості, в Наркомземі РРФСР. У 1939 р. репресований.

¹ У двадцятих числах грудня, однак, “армію” Кудинського було перекинуто в Донбас.

виступити в оборону Української держави. Маючи багаторазову перевагу, безжалісно знищили захисників “буржуйської контрреволюції”. Полонених юнаків після жорстоких тортур було розстріляно. Ті, хто врятувався, спромоглися розібрати залізничну колію і на кілька днів затримали наступаючі російські війська.

Пізніше, захопивши Київ, нові “господарі” не забарилися дати своє, суто “класове” пояснення тій трагічній ситуації, що в ній опинилася Центральна Рада перед натиском більшовицьких військ, коли вона виявилася практично беззахисною, “генералом без армії” (і це в той час, коли ще влітку 1917 р. на вірність Раді присягнуло більш як 300 тис. вояків-українців). “Це факт дуже цікавий, — з неприхованим торжеством констатував більшовицький “Вісник УНР”. — Можливо, вперше у світовій історії зустрічаємо ми таке, здавалося б, протиріччя: величезні групування за національною ознакою і повне небажання “захищати державу”, повна відсутність патріотизму”.

Але, разом із тим, тут жодного протиріччя немає. Військо, яке з такою радістю розкупувало українські книжки, не могло за два місяці відректися від своєї національності, відмовитися від ідеї самовизначення. Воно лише не виявило патріотизму, тобто не виступило на захист створеної Центральною Радою буржуазної держави.

І цей останній факт, безперечно, свідчить про те, що патріотизм не живе в масах, що він є тільки вигадкою буржуазії, яку вона прищеплювала тільки за допомогою нагайки, жовтої газети та казенної школи.

Українська буржуазія не мала в своєму розпорядженні цих гарних речей, тому й не проявився український патріотизм...”

Мине певний час і більшовицькі лідери визнають, що національний патріотизм — це не “вигадка буржуазії”, що він “живе в масах”, незважаючи на будь-яку їх “інтернаціоналістичну обробку”. Усвідомлення цього незаперечного факту підштовхне Леніна та його прихильників (досить виразно це проявиться в 1920 р., з початком радянсько-польської війни) до активного використання ідеї патріотизму задля досягнення власних політичних завдань. Саме апеляція до національного патріотизму, хоч і закамуйфльована інтернаціоналістською фразою, забезпечила більшовикам значну підтримку з боку різних соціальних верств російського суспільства, передовсім офіцерів царської армії, коли йшлося про поширення влади Радянської Росії на її колишні “окраїни”. З іншого боку, саме наростання самостійницьких настроїв

та прагнень чоросійських народів, в тому числі й українців, змусило більшовиків вдатися до утворення національних держав і навіть національних армій на “окраїнах”.

Досить яскраву картину “інтернаціональної” політики більшовиків під час їх першого панування в Україні змалювала на початку січня 1919 р. газета “Червоний прапор” (орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП): “...ми іменно на практиці знаємо, — писала газета, — що є завоювання України совітською Росією. Ми пережили цілу вакханалію нищення всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову.

Ми добре пам’ятаємо плакати з написом “Смерть буржуям и украинцам”, ми маємо факти, як місцеві совдепи закликали до себе учителів українознавства в середніх школах і звинувачували їх у тому, що вони викладають “контрреволюційну дисципліну”.

Ми не забули тієї російської шовіністичної свистопляски, що її торік пережила українська нація...”

Але чим дійсно можна пояснити, що у такий вирішальний для української державності момент її виразниця Центральна Рада виявилася беззахисною, не маючи ані власної армії, ані підтримки з боку значної частини українського населення; чому більшість вояків-українців замість активної підтримки Центральної Ради проявила байдуже, а часто і вороже ставлення до неї?

Слід визнати, що хоча поразка Центральної Ради взимку 1918 р. й сталася внаслідок добре спланованої й організованої інтервенції радянської Росії в Україну, проте не В.Антонов-Овсієнко з М.Муравйовим та їх “арміями”, в кінцевому підсумку, вирішили долю молодій Українській державі, а самі українці, які не зуміли піднятися до усвідомлення зверхності своїх національно-державницьких інтересів. Недостатній рівень національної свідомості українців, урешті, був закономірним — наслідки трьохсотрічного національного гноблення, посиленої русифікації у складі Російської імперії, відсутність власного досвіду національного державотворення далися взнаки. Ці наслідки знаходили своє вираження, між іншим, і у проявах т.зв. малоросійського синдрому, характерними ознаками якого були відчуття певною частиною українців власної “неповноцінності”, побоювання “нездатності” самостійно визначати подальшого життя.

Українського селянина, вояка (вчорашнього селянина) куди більше турбували питання розподілу поміщицької землі, ніж розбу-

дова національної держави. Констатуючи поширення таких “меркантильних” настроїв серед українського селянства, В.Липинський писав: “...поняття “України” підмінювалося поняттям “десятини” землі... Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови витворювався ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний, з розцінкою на земельну валюту...”

Втім, слабкість позицій Центральної Ради взимку 1918 р. зумовлювалася численними помилками, що їх допустила Рада у своїй “земельній” та “військовій” політиці. Взяти, наприклад, ту самогубну позицію, що її зайняла Центральна Рада щодо питання утворення власної національної армії. Замість того, щоб, використовуючи розмах українського військового руху, розпочати планомірну організацію власної армії, здатної у потрібний момент виступити на захист Української держави, лідери Ради тривалий час не тільки не вживали конкретних заходів до розбудови власних збройних сил, але й активно виступали проти тих, хто піддавав сумніву соціалістичне гасло знищення постійної армії. І хоча, зіткнувшись з агресією радянської Росії, Центральна Рада все ж приступила до створення національних збройних сил, проте момент був упущений. Додамо, що негативний вплив на формування української армії мали й марні зусилля Центральної Ради, спрямовані на зміцнення федеративних зв'язків з Росією. Як тільки Центральна Рада оголосила своїм IV Універсалом про відокремлення України від Росії та про наміри будувати самостійну Українську державу, значна частина вояків-неукраїнців, передусім офіцерів, які до цього часу займали ворожу позицію щодо більшовиків, тепер перейшли в число їх прихильників (зазначимо, що й сам командувач Українського фронту генерал Щербачов з появою IV Універсалу склав з себе обов'язки командувача, продемонструвавши таким чином небажання сприяти розвалу “матінки Росії”).

На відміну від Центральної Ради, більшовики, хоча й декларували свою прихильність ідеї “загального озброєння народу” та знищення постійної армії — “знаряддя панування буржуазних класів”, не забували про утворення власних, “абсолютно надійних” загонів бойовиків — Червоної гвардії. Відтак, за даними, що їх наводила радянська історіографія, кількість червоногвардійців в Україні взимку 1917—1918 рр. сягала десятків тисяч чоловік¹.

¹ Зазначимо, що до цього часу залишається нев'ясненим таке принципове питання, як визначення повного обсягу тієї “всебічної допомоги”, що її надав Раднарком Харківській раді взимку 1917—1918 рр. Радянська історіографія це питання не досліджувала, історики оперували лише окремими, розрізненими даними про постачання з Росії в Україну військової

Складена переважно з російського та русифікованого робітництва, Червона гвардія в момент вирішальних боїв між радівськими та російськими військами виступила суттєвим фактором, який зумовив перевагу більшовиків. З наближенням радянських “армій” червоногвардійці підіймали повстання в тилу Центральної Ради, що, безперечно, ослаблювало і без того не міцні її позиції. Одне з таких заздалегідь спланованих повстань спалахнуло в Києві у середині січня 1918 р.

Для узгодження сумісних дій та з'ясування найбільш зручного моменту виступу у Києві загальноміський більшовицький комітет ще наприкінці грудня 1917 р. направив своїх представників у Харків, до “ЦИКУКИ” (Д.Іткінд), та в район Жмеринки, до командування 2-го гвардійського корпусу, що мав рухатися на Київ вздовж лінії Жмеринка—Вінниця—Козятин—Фастів (сюди прибули А.Іванов та Я.Гамарник). Народний Секретаріат 30 грудня 1917 р. заслухав повідомлення Д.Іткінд про становище в Києві. Було вирішено, що повстання у місті почнеться з підходом до нього радянських військ. Однак затримка останніх на підступах до столиці та певні заходи Центральної Ради, спрямовані на запобігання можливих заворушень у місті (зокрема, Центральна Рада розпорядилася вивезти річні запаси вугілля з “Арсеналу” з тим, щоб забезпечити інші підприємства і не допустити їх закриття, а отже, й страйків) по-

сили, зброї, коштів. “Незацікавленість” радянських істориків такою важливою проблемою мала ідеологічне підґрунтя: всебічний аналіз питання про “російську допомогу”, навіть всупереч бажанням авторів, безперечно наповнював би реальним змістом “міф” про інтервенцію радянської Росії проти УНР. Так само з ідеологічних міркувань (показати, що більшовицька революція не була привнесена в Україну ззовні, а мала тут, так би мовити, місцеву базу) радянські історики наполегливо доводили, що більшовицький рух в Україні взимку 1917—1918 рр. набув колосального розмаху. На підтвердження наводилися дані про значне зростання кількості червоногвардійців в Україні у цей період. Причому (і це показово) дані про чисельність червоногвардійців щороку уточнювалися в сторону збільшення. Так, наприклад, М.Онуфрієнко у 1955 р. визначив загальну кількість Червоної гвардії в Україні на січень 1918 р. у 30 тис. чол. (див.: *Онуфрієнко М.* Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. К., 1955. С.273,276.), у 1959 р. інший історик — Ю.Гамрецький назвав уже цифру 50 тис. (див.: *Гамрецький Ю.* Червона гвардія України в радянській історіографії// Український історичний журнал. 1959. №6. С.125), нарешті, у 1969 р. П.Гарчев говорив уже про 120 тис. чол. (див.: *Гарчев П.* Червона гвардія України у Жовтневій революції. Харків, 1969. С.138). Не заперечуючи зростання більшовицьких настроїв в Україні взимку 1917—1918 рр. і у зв'язку з цим певне зростання кількості червоногвардійців, аж ніяк не можна вважати достовірною цифрою, що її навів П.Гарчев. У кожного неупередженого читача не можуть не викликати сумнівів і непевні методи підрахунків автора, і небезсумнівні джерела, що їх він використовував (зокрема, спогади колишніх більшовицьких лідерів). Проте, на жаль, і сьогодні деякі історики повторюють що, м'яко кажучи, завищену цифру — 120 тис. чол. (див., наприклад: *Солдатенко В.Ф.* Збройні сили України (грудень 1917 р.—квітень 1918 р.)//Український історичний журнал. 1992. №12.; *Гошуляк І.Л.* Про причини поразки Центральної Ради// Там же. 1994. №1).

рушили цей план. Досягнути синхронності у діях наступаючих муравйовських військ та київських більшовиків не вдалося.

Більшовики 15 січня зайняли “Арсенал”. До повсталих приєдналася частина вояків з деяких українських полків. Серед них були, зокрема, солдати 1-го батальйону полку ім.Сагайдачного (450 чол.) на чолі з нещодавно призначеним командиром батальйону більшовиком С.Мищенком — він став комендантом “Арсеналу”¹.

Вірні Центральній Раді війська — кінна сотня полку “Вільна Україна”, загін “вільного козацтва” при підтримці трьох бронемашин під проводом пор.Борковського 16 січня зробили спробу витіснити повстанців з “Арсеналу”, проте, зазнавши втрат, змушені були відступити. Тим часом повстання охоплювало й інші райони міста — Поділ, Шулявку, Деміївку. За свідченням С.Мищенка, у перші дні сили повстанців були досить значними — 4—5 тис. чол. при 40 кулеметах, 46 гарматах. Щодо захисників Центральної Ради, то їх кількість не перевершувала 3 тис. чол. Це були вояки Галицького Куреня Січових Стрільців, Вільного Козацтва на чолі з Ковенком, Чорноморського Куреня, автопанцирного дивізіону та окремих відділів українських полків — ім.Хмельницького, Полуботка, Богуна. Більшість солдатів українських полків, як вже зазначалося, відмовилася виступити проти повстанців, заявивши про свою нейтральність.

П’ять днів у столиці точилися жорстокі бої між повстанцями та військами Центральної Ради. В ніч на 21 січня до Києва прибув Гайдамацький кіш під проводом С.Петлюри, а за день до цього — Гордієнківський полк на чолі з В.Петрівим. Протягом доби війська Центральної Ради витіснили червоногвардійців з центру міста і повели наступ на Поділ. Центр повсталих — “Арсенал” було взято штурмом.

Більшість більшовиків відступила підземними переходами. Однак понад 200 з них (ті, що прикривали відхід) потрапили в полон і були розстріляні. Загальні ж втрати повстанців перевищили 1000 чол.

Проте перевага Центральної Ради виявилася короткочасною, бо ж саме в той момент до столиці підійшли очолювані М. Муравйовим “армії”. Єгоров 22 січня штурмом оволодів Дарницю.

¹ Згідно зі спогадами С.Мищенка, готуючись до повстання, його організатори особливо турбувалися про те, щоб повстання почали, принаймні, у ньому взяли участь, українські полки. Щоб добитися цього, більшовики активізували агітаційну роботу і досягли у цьому нових успіхів. Сам С.Мищенко так характеризував тогочасні настрої українських вояків у Києві: “Більшість з них коливалася у підтримці Центральної Ради і легко піддавалася агітації з боку більшовиків. Це був період мітингів у полках, на яких українські “козаки” ділилися на групи співчуваючих Раді, більшовикам і просто нейтральних. Між цими групами в касарнях ледь до бійки не доходило...”

З'єднавшись тут з загонами Р.Берзіна, що наступали з боку Бахмача, радянські війська 23 січня зробили спробу увірватися до Києва, однак змушені були відступити під щільним кулеметним вогнем противника з правого, високого берега Дніпра.

Зазнавши невдачі під час першого штурму, М.Муравйов наказав розпочати нещадний артилерійський обстріл Києва: п'ять діб 330 легких і 10 важких гармат бомбардували 600-тисячне місто, сіючи в ньому смерть. За цей час М.Муравйов перегрупував свої сили і підготувався до наступного штурму.

Згідно з новим планом, штурм української столиці мав здійснюватися одночасно в кількох напрямках. Війська Єгорова мали наступати через залізничний міст на станцію Київ-Товарний. Підрозділам Берзіна належало вести наступ на Печерськ. Особлива роль у здобутті Києва відводилася Першому Українському полку Червоного козацтва на чолі з В.Примаковим, якому було наказано форсувати Дніпро та увійти до міста з тилу.

Шукаючи зручного для переправи місця, загін козаків чисельністю до 100 чол. при кількох кулеметах рушив вгору вздовж Дніпра. В ніч на 26 січня в районі Межигірського монастиря козаки з кіньми переправилися по замерзлій ріці (двоє вояків при цьому загинули, пішовши разом з кіньми під кригу). Зібравшись біля Пущі-Водиці, загін рушив на Куренівку і далі на Поділ, де до нього почали приєднуватися більшовицьки настроєні робітники — недобитки Червоної гвардії.

Одночасно група червоних козаків разом з червоногвардійцями (всього 25 чоловік) непоміченою підійшла до Сирця. Видаючи себе за гайдамаків, загін без особливих зусиль наблизився до аеродрому, розташованому неподалік од заводу Греттера. Аеродром охороняла невелика сербська частина — до 15 вояків. Помітивши вершників, вартовий вигукнув: “Стій! Хто йде?” і, почувши у відповідь “Чорна гайдамацька сотня”, пропустив загін на територію аеродрому. Змусивши сербів скласти зброю, козаки зняли з 12 аеропланів кулемети системи “Люіс” і знищили готові до вильоту французькі бойові машини: шаблями розкололи пропелери, знайденими тут же, в майстернях авіапарку молотками розбили окремі механізми аеропланів.

На шум та постріли до аеродрому підійшли вояки однієї з українських частин, що стояла неподалік, однак після короткої перестрілки більшовицькому загону вдалося зникнути.

За кілька годин загін В.Примакова при допомозі місцевих червоногвардійців зайняв Куренівку, частину Лук'янівки, Подолу і,

не зустрічаючи серйозного опору, просувався до центру міста. Як тільки червоні козаки з'явилися на Подолі, до них під білими прапорами прибула делегація розташованого неподалік полку георгієвських кавалерів. Повідомивши, що “кавалери” бажають залишитися нейтральними у протиборстві між Центральною Радою та більшовиками, а керівництво полку не перечить, щоб бажаючі з числа “кавалерів” приєдналися до більшовиків, делегація запропонувала свої послуги щодо переговорів з розташованими неподалік юнкерами, аби й вони не чинили опору більшовицьким військам. Пропозиція була дуже доречною, оскільки у В.Примакова не було ані потрібної кількості людей, ані зброї для протистояння переважаючим силам противника. Свої обіцянки георгієвські кавалери виконали, через годину над касарнею юнкерів було піднято білий прапор.

Тим часом загони Р.Берзіна та П.Єгорова захопили мости на Дніпрі і почали новий наступ на Київ. Переконавшись у безперспективності дальшої оборони столиці, Центральна Рада віддала наказ про евакуацію, яку було проведено в ніч з 26 на 27 січня. Зранку 27 січня російські війська увійшли до міста. У цей же день М.Муравйов з гордістю телеграфував В.Леніну: “Після п'ятиденних запеклих боїв на вулицях Києва сьогодні я остаточно оволодів містом...”

Тим часом голова Раднаркому вже за кілька днів до цієї телеграми сповістив “усіх, усіх, усіх” і “делегацію у Брест-Литовську особливо” про здобуття більшовиками Києва. В опублікованій 24 січня 1918 р. газетою “Известия ЦИК Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов” радіотелеграмі за підписом В.Леніна зазначалося: “Радянські війська вступили до Києва 16 січня. Військами керував заступник народного секретаря у військових справах Юрій Коцюбинський. Київський гарнізон зі своєю артилерією з'єднався з військами Коцюбинського і оголосив Київську Раду (Винниченка—Порша) скинутою. Всіми покинутий Генеральний Секретаріат Київської Ради на чолі з Винниченком зник. Центральний Виконавчий Комітет України та його Народний Секретаріат у Харкові оголошений вищою владою України.

Прийняті федеративний зв'язок з Росією та повна єдність у справах внутрішньої і зовнішньої політики з Радою Народних Комісарів. ЦВК України і Народний Секретаріат 21 січня перемістилися до Києва. Військові Ради Південно-Західного та Румунського фронтів саморозпустилися...”

При уважному ознайомленні з наведеною радіотелеграмою постає не одне питання: чим пояснити, наприклад, розюче неспівпадання дат здобуття Києва російськими військами (Ленін повідомив, що це сталося 16 січня, хоча Муравйов увійшов до столиці лише 27 січня) або щодо переїзду Харківської ради до Києва (по радіо передали, що це відбулося 21 січня, хоча насправді “ЦИКУКА” переїхала до Києва 30 січня). Не зрозуміло також, чому в радіотелеграмі йдеться про від’їзд із Києва кабінету “Винниченка—Порша”, адже на момент евакуації Центральної Ради такого кабінету вже не існувало — його замінив кабінет, очолюваний В.Голубовичем; не ясно, де і коли Харківська рада встигла підтвердити свою прихильність ідеї федерації з Росією та проголосити “повну єдність у справах внутрішньої та зовнішньої політики” (щоправда, таку заяву Народний Секретаріат таки зробив, — проте сталося це 30 січня, тобто через тиждень після виходу радіотелеграми Леніна). Врешті-решт, не можна не звернути уваги на те, що голова Раднаркому у своїй радіотелеграмі повідомив, що війська очолював Ю.Коцюбинський, хоча насправді керував цією “операцією” М.Муравйов.

Зазначимо, що радянська історіографія досить просто відповідала на ці запитання. Багаторазово згадувана у різних монографіях і статтях телеграма В.Леніна подавалася з незначними купюрами — з неї вилучалися дати. Таким чином, авторам не треба було давати жодних пояснень з приводу багатьох нісенітниць, які випливають з цього документу, зокрема такої: як це голові Раднаркому вдалося заздалегідь так детально окреслити майбутні дії та рішення Харківської ради.

Очевидно, що радіотелеграма В.Леніна з повідомленням про взяття Києва радянськими військами 16 січня 1918 р. була фальшивкою, розрахованою передусім на представників Четвертичного Союзу — цією дезінформацією Петроград розраховував вплинути на хід переговорів у Бресті, “вибити” з них делегацію Центральної Ради. Зазначимо, що “радіо” Леніна таки викликало певне замішання у Бресті. Однак після того, як з Києва прийшла телеграма, що спростовувала повідомлення Петрограда, та після того, як голова російської делегації Л.Троцький відмовився надіслати до Києва австрійського офіцера Генерального Штабу з тим, щоб він приніс аутентичні відомості, представники Четвертичного Союзу радіотелеграму В.Леніна відкинули. Не викликає подиву й “прозорливість” більшовицького вождя щодо рішень “ЦИКУКИ” після переїзду до Києва — те, що Ленін заздалегідь чітко окреслив

усі дії Харківської ради, ще раз вочевидь засвідчує, що усі її кроки наперед узгоджувалися в Петрограді. Що ж до “неточності” з кабінетами Винниченка та Голубовича, то її також можна пояснити — на момент надіслання радіотелеграми ще існував кабінет Винниченка і Ленін, зрозуміло, не міг передбачити його переобрання у найближчому майбутньому. А ось до можливих звинувачень з боку прихильників Центральної Ради у відвертій окупації російськими військами України, захопленні ними Києва Петроград був готовий. Такі закиди, за розрахунками російського більшовицького керівництва, певною мірою могли б бути спростовані оголошенням наступаючих на Київ військ “військами Української Народної Республіки” та призначення їх головнокомандувачем “широкого українця” Ю.Коцюбинського¹.

¹ *Коцюбинський Юрій Михайлович* (1896—1937) народився у Вінниці в родині відомого українського письменника М.М.Коцюбинського. Навчаючись у Чернігівській гімназії, проїнявся ідеями соціалізму, в 1913 р. вступив до партії більшовиків. З 1914 р. — член Чернігівського комітету РСДРП(б). Під час Першої світової війни був мобілізований в армію (1916), закінчив Одеське військово училище, прапорщик. Відбував військову службу у Петрограді, був членом Військової організації більшовиків. За антивоєнну пропаганду серед військ заарештовувався Тимчасовим Урядом. З жовтня 1917 р. — член Петроградського Військово-Революційного Комітету, комісар Семенівського полку. Брав участь у штурмі Зимового палацу, очолював зведений червоногвардійський загін в боях з військами Керенського-Краснова. Восени 1917 р. за розпорядженням ЦК РСДРП(б) був направлений в Україну. З грудня 1917 р. до травня 1918 р. входив до складу першого більшовицького уряду радянської УНР: заступник народного секретаря у військових справах (з відбуттям В.Шахрая наприкінці грудня 1917 р. до Бреста Ю.Коцюбинський ще виконував обов'язки народного секретаря у військових справах), народного секретаря внутрішніх справ. У січні 1918 р. формально був призначений головнокомандувачем військ Української Народної Республіки, а потім військ Російської республіки на терені України. Звільнений з цієї посади на початку березня 1918 р. “згідно з власним бажанням” з лютого 1918 р. — член “Надзвичайної Комісії Народного секретаріату для захисту країни і революції”, член Повстанського Народного Секретаріату — “дев'ятки”, Всеукраїнського Військово-Революційного Комітету. Входив до складу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. В 1919 р. — член Реввійськради Українського фронту, голова Чернігівського губвиконкому, секретар губкому КП(б)У. З серпня 1919 р. — член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З кінця 1919 р. до травня 1920 р. — член Полтавського губревкому, з травня 1920 по січень 1922 р. — перебував у Москві, був членом Всероботземлісу. Пізніше був направлений на дипломатичну роботу, зокрема, з січня по вересень 1922 р. — представник України в Австрії, з липня 1925 р. по листопад 1926 р. — радник повпредства СРСР в Австрії, з квітня 1927 р. по січень 1930 р. — радник повпредства СРСР у Польщі. З січня 1930 р. по жовтень 1934 р. — заступник, згодом голова Держплану, заступник голови РНК УСРР. 22 жовтня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення зняти Ю.Коцюбинського з посад, що їх він займав, та вивести з ЦК “за прикриття двурешніцтва контрреволюціонера-троцькіста Наумова” (Наумов — Леах Д.Б. був членом президії і заст. Голови держплану УСРР, заарештований органами НКДБ в липні 1934 р. та репресований). На початку 1935 р. за рішенням ЦК ВКП(б) Ю.Коцюбинського було заслано до Алма-Ати. Особлива Народа 17 травня 1935 р. засудила його на 5 років заслання до с.Каргасок Західно-Сибірського краю “за контрреволюційну діяльність” — на цей раз Коцюбинському пригадали його “гріхи” середини 20-х років, коли у 1926—1927 рр. він примикав до так званої “лівої опозиції” й підписав видану нею “заяву 83-х”. Його заарештували 5 жовтня 1936 р. вдруге і 8 березня 1937 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила до розстрілу “за

Слід зазначити, що Ю.Коцюбинський дійсно рішенням Народного Секретаріату від 19 січня 1918 р. був призначений головнокомандувачем військ Української Народної Республіки — тобто, фактично, військ Російської Республіки на терені України (до речі, у березні 1918 р., коли Народний Секретаріат звільнив Ю.Коцюбинського з посади головнокомандувача, його колишня посада офіційно була визначена так — “тимчасово виконуючий обов’язки Народного секретаря з військових справ і головнокомандувач військ Російської Федеративної Республіки на Україні”). Однак, як про це одверто писав пізніше В.Антонов-Овсієнко, призначення це мало суто формальний характер: як і раніше, на чолі діючих проти Центральної Ради “армій” залишався М.Муравйов, від Юрія Коцюбинського вимагалось лише “політично очолювати бойові операції” — тобто прикривати своїм іменем дії М.Муравйова.

Не можна не визнати, що надії російського більшовицького керівництва на те, що призначення саме Ю.Коцюбинського головнокомандувачем наступаючих на Київ радянських військ справить велике враження в Україні, цілком виправдалися. Звістка про те, що російські війська, які принесли на вістрі своїх багнетів загибель молодій Українській державності, очолював син відомого українського письменника Михайла Коцюбинського, викликала справжній шок серед свідомого українства. Відомий вчешній-літературознавець та громадський діяч Сергій Єфремов звернувся зі сторінок газети “Нова Рада” з відкритим листом до Юрія Коцюбинського. Наводимо цей лист повністю:

Лист без конверта

До “командуючого українським військом”

та “народного секретаря”,

Юр.Коцюбинського.

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ — це серце України й красу землі нашої — в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справили — одне ім’я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Ко-

приналежність до контрреволюційної троцькістської організації в Україні та створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників ВКП(б) і Радянського Уряду”. У 1956 р. Ю.Коцюбинського було реабілітовано. Точне місце його поховання невідоме, однак на одному з цвинтарів у Москві була споруджена символічна могила Ю.Коцюбинському. Розташована вона поряд з могилою Євгенії Бош — соратниці Коцюбинського по роботі в першому більшовицькому уряді радянської УНР та матері його дружини — Ольги Бош-Коцюбинської.

цюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних лещатах здушила людина, яка носить прізвище — Коцюбинський.

Це прізвище вся Україна знає. Знає як великого художника і великого громадянина разом, що служив рідному краю не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працівниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. Своїм широким серцем він охопив болі трудящого люду, він пережив з ним найтяжчі, найтемніші часи, пережив і початок воскресення й на той світ пішов з твердою вірою, що встане правда, встане воля і з ними й рідна Україна та великий народ український встануть до нового життя. Надії ці були справедливі. Воля справді засяла вже була під українським небом. І от приходять люди, що цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають. І між ними — людина з прізвищем Коцюбинського, славного батька вродний син...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що його очі не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоді українську волю! Доля зглянулася над ним і зробила цю полегкість, хоча кістки його, напевне, перевернулися в могилі над Десною — і Десна принесе ще до старого Дніпра і під зруйнований Київ ті криваві батьківські сльози і прокльони, яких не може не послати ота забута вами й дорога нам могила.

Та це сентиментальність, пане Коцюбинський, і за неї прошу мене вибачити. Не до лиця нашим лютим часам подібні сентименти. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви — командуючий українським (?!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви — людина, що в своїх руках держить — чи на довго? — життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може один із призначених на страту, якого з вашого наказу можуть шохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свою життєву путь; я, може, її кінчаю. Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не поміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам

кінчати може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості — скажу по ширості — вам я зичити не можу. Єсть учинки, пане Коцюбинський, яких нічим ні одкупити, ні спокутувати й за які опрощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко загорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання: це теж сентименти, які не лицюють нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сентименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись. Десять день мільйонове місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи — я їх бачив, пане Коцюбинський! — од яких божеволіють люди. Десять день конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив — і це я знаю — наше місто — ви його не захистили. І цього не досить. Коли ваші “вороги”, — од яких ви не стидалися проте брати допомогу, — щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите тріумфатором та завойовником, і, сіючи мізерні брехні про “буржуазність” та “контрреволюційність”, чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться — ті гори трупу, що наверхано во ім'я рівності й братерства без жодного суду і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте нечуване злочинство — ви робите нові. Ви по-блюзнірському знущаєтесь з усього, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слезбизуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда поцілував свого Великого Навчителя — цей одповів йому самим коротким запитанням: “чи поцілунком продаєш Сина чоловічого?” Що вам сказати на цей ваш поцілунок? І яким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: “де брат твій Авель?”... Та найбільші зрадники в історії людськості, Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив по світу “стенай і трясийся”, другий — “шед удавися”. Ви, пане Коцюбинський, цього не зробіте. Ви не стогнатимете і не

трястиметесь. Ви не повіситесь. Це ж сентиментальність. На це треба того, чого вам бракує органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете, і коли вам, пане Коцюбинський, нагадають, що на руках ваших кров,— ви як Щедринів Молчалин, усміхнетесь безтурботно: “я вымыл-с”... і сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім’я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже і той шестиліток-хлопчик, що вдарив себе ножом, коли його тата — чуєте, пане Коцюбинський, тата? — одірвали од його, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті ранені, яких з шпиталів брали на розстріл і тільки тим з них, що самі і йти вже не змогли, — ласкаво кидали: “Ну, ждїть черги”... Ви скажете — то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять днів пролито крові пролетарської? А втім, для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п’янить вона людей, що можуть полоскатися у ній. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях — вони німо свідчать, що п’яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хижачтву своєму не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знялася рука на Київ, коли ви можете чесним ім’ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете — то вам вже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спїть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогиджують, бруднять, каляють. І хоч у десятиох водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло. Я знаю — ви тепер цього не годні зрозуміти. Але хоч те ви, може, зрозумієте, що заважає мені, рядовому письменникові, цього листа до вас, “народного секретаря”, хоч задля годиться, заради самої ввічливості, підписати — з звичайною пошаною.

28.1/10.11/.1918

Звичайно, сьогодні важко сказати, що спонукало Юрія Коцюбинського, сина славетного українського письменника взяти на себе відведену йому Раднаркомом ганебну роль придушувача молодій Українській державі — були це щирі почуття, стійкі ідей-

ні переконання та впевненість у тому, що тільки більшовики та їх методи боротьби здатні принести українцям так довго очікувану свободу, а може, відіграло тут свою роль звичайне юнацьке честолюбство — військовий міністр, головнокомандувач — чи це не спокуса для 21-річного юнака? Так чи інакше, але погодившись виконувати роль головнокомандувача радянських військ, що захопили Київ, Ю.Коцюбинський взяв на себе моральну відповідальність — як за дії “своїх” армій, так і за ті, за висловлюванням В.Антонова, “безтактовності”, що їх “дозволив собі” справжній головнокомандувач радянських військ у Києві — М.Муравйов.

Про дії ж останнього слід сказати окремо. Своім наказом №9 від 22 січня 1918 р. М.Муравйов вимагав від солдатів “нешадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і ворогів революції”. Виконання цього наказу більшовицькими військами перетворилося у справжній кривавий терор. Кількість жертв муравйовських вояків вимірювалася тисячами. “Солдати забивали кожного офіцера або юнкера, якого зустрічали на вулиці, — згадував пізніше про ці криваві дні у Києві Г.Лапчинський. — Далеко гірше стояла справа з переслідуванням прихильників Центральної Ради, бо наші вояки не завжди вміли добре розбиратися в цій справі і під час масового терору могли потерпіти замість радівців просто українські національні елементи, навіть прихильні до радянської влади”. Між іншим, жертвами червоногвардійців, які наводили “твердий революційний порядок” у місті, ледь не стали й деякі з членів Харківської ради, що прибули до Києва. М.Скрипника, наприклад, було схоплено на вулиці як “полковника царської армії” — навіть свідок, який “знав полковника в лице”, знайшовся. Тільки випадок врятував Скрипникові життя. Так само ледь не був страчений і В.Затонський — у нього під час перевірки на вулиці червоногвардійці виявили посвідку члена ЦВК, виписану українською мовою.

Втім, масовий терор, нескінченні реквізиції, п’яні погроми муравйовських вояків у Києві¹, свавілля самого М.Муравйова врешті-решт викликали протести з боку “ЦИКУКИ” — в тому числі, і з боку “формального командувача” Ю.Коцюбинського.

Зазначимо, що сутички між створеним у Харкові більшовицьким урядом радянської УНР та штабом В.Антонова-Овсієнка

¹ До речі, у цих безчинствах спочатку взяли участь і вояки В.Примакова, однак після розстрілу одного з них та покарання шомполами найбільш винних полк став частиною, яка відносно дотримувалася дисципліни.

виникали і раніше. Звичайно приводом для них ставали непогоджені з “ЦИКУКОЮ” дії командування російських військ в Україні. Ігноруючи “дійсно народний уряд”, В.Антонов без вагань міг, наприклад, керуючись “революційними інтересами”, раптово, без усякого попередження діючого в Харкові уряду, оголосити про введення військового стану у місті, чи, скажімо, призначити “своїх людей” комісарами залізниць або інших важливих, з точки зору “головковерха Південної Росії”, об’єктів. Обурювані такою неповагою, народні секретарі неодноразово скаржилися в Петроград, зокрема, й самому Леніну. Останній, добре розуміючи, яку роль належить відіграти Харківській Раді в утриманні України Росією, всіляко переконував Антонова добитися згоди з українськими більшовиками. Так, отримавши чергову скаргу з Харкова, у своїй телеграмі до В.Антонова-Овсієнка від 21 січня 1918 р. Ленін просив: “...Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (Харківським) усунути. Це архіважливо в державному відношенні. Ради бога, поміріться з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет... Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви цю просьбу виконаєте і абсолютного миру з харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний *архітакт національний*”.

Виконуючи дану більшовицьким вождем вказівку, В.Антонов намагався не дратувати “ЦИКУКУ”, вимагаючи цього і від свого оточення. Проте щодо Муравйова, то досягти замирення між ним та тепер уже Київською Радою (30 січня ЦВК та Народний Секретаріат перемістилися з Харкова до Києва) було зовсім не просто.

Людина надзвичайно честолюбна, Муравйов був жорстоко уражений раптовим призначенням нового головнокомандувача й особливо тим, що, як згадував В.Антонов, “його лаври (щодо здобуття Києва.— Авт.) став пожинати Коцюбинський, який зовсім їх не сів”. Переконаний великодержавник Муравйов і чути не хотів про якусь там реальну “українську владу”, авторитету Ю.Коцюбинського-прапорщика, він, полковник, тим паче не визнавав. Відтак на вимоги Коцюбинського підпорядкувати свої дії “верховній українській владі” та особисто йому, головнокомандувачеві, Муравйов відповів категоричною відмовою та заявив, що і себе, і свої “армії” він вважає підлеглими лише В.Антонову-Овсієнку та Раднаркому в Петрограді, накази ж “ЦИКУКИ” для нього нічого не варті. Конфлікт між двома головнокомандувачами набував усе більш гострих форм. Коцюбинський звинувачував Муравйова у розкладанні радянських військ, у диктатор-

стві, великодержавницьких нахилах; Муравйов, у свою чергу, робив закиди Коцюбинському у неприпустимому, з його точки зору, втручанні до справи “північних армій”, у “вузькому націоналізмі та місцевому патріотизмі”.

Звичайно, звинувачення М.Муравйовим Юрія Коцюбинського у “націоналізмі” не відповідали дійсності. Як і інші українські більшовики, останній керувався у своїх діях виключно “інтересами світової революції” та був “переконаним інтернаціоналістом”. Однак, на відміну від М.Муравйова та інших його великодержавницьки наставлених російських колег, які інтернаціоналізм розглядали як синонім “російськості”, Коцюбинський, як українець, все ж не міг зовсім не визнавати “національної специфіки” України, намагався її використовувати — знову таки виключно в “інтересах світової революції”.

Слід зазначити, що, на відміну від свого попередника В.Шах-рая, який, за визнанням Г.Лапчинського, “не проводив жодної діяльності по організації військового секретарства”, Ю.Коцюбинський із великим завзяттям взявся за налагодження діяльності тимчасово довіреного йому відомства. За підписами виконуючого обов’язки народного секретаря у військових справах Ю.Коцюбинського та діловода секретарства В.Примакова 17 січня 1918 р. було видано наказ №2, який визначив структуру та штати військового секретарства. Згідно з наказом у його складі планувалося створити шість відділів. Перший — мобілізаційний мав підвідділи: реорганізації армії (його очолив Гоголев), організації полків Червоного козацтва (Примаков) та організації Червоної гвардії (цей підвідділ очолив лівий есер, член Виконкому Полтавської Ради М.Латишев). Мобілізаційний відділ очолювала колегія у складі завідувачів підвідділів. Серед інших відділів були: військово-технічний (Замелацький), відділ постачання та продовольства (Устинов), військово-санітарний (Ісакович), відділ зв’язку (Клойко) та фінансовий відділ, очолюваний колегією у складі Богданова, Халімова, Волошкевича.

Дещо пізніше склад народного секретарства у військових справах поповнився ще кількома відділами. Так, постановою Народного Секретаріату від 18 січня 1918 р. при секретарстві був створений морський відділ. На засіданні ЦВК 23 січня завідувачем цього відділу був затверджений М.Ю.Любинський. Викладаючи своє бачення перспектив діяльності українського морського відомства та торкаючись майбутнього Чорноморського флоту, новопризначений завідувач, між іншим, заявив: “Чорноморський

флот буде існувати, підпорядковуючись Петрограду та Українській Народній Республіці. Останній — у питаннях фінансів, продовольства тощо”. У складі військового секретарства був організований також демобілізаційний відділ, для управління справами авіації та повітроплавання в Україні наказом Коцюбинського № 22 від 18 лютого 1918 р. при секретарстві була створена спеціальна колегія (з представниками від: ЦВК Рад України — 1 чол., Секретарства військових справ — 2, Центрального Бюро профспілок — 2, Ради авіації — 1 та повітроплавальних частин — 3 чол.).

Вже після переїзду до Києва були чітко визначені основні завдання секретарства військових справ: “ліквідація старої армії та обслуговуючих її установ; організація Червоної соціалістичної армії усіх видів та родів зброї”. Розмістивши своє секретарство в колегії Павла Галагана (вул. Фундуклеївська, 11), де нещодавно розташовувалося військове міністерство Центральної Ради, Коцюбинський з перших днів перебування в Києві став вживати рішучих заходів до налагодження діяльності свого відомства. Під загрозою розстрілу всім чиновникам колишнього українського військового міністерства було наказано у триденний строк повернутися на свої робочі місця. Загроза подіяла — значна частина службовців міністерства (переважно технічного апарату) приступили до виконання своїх обов’язків вже як службовці народного секретарства військових справ. Більшовицький “Вісник УНР” 17 лютого 1918 р. повідомив про дні та години прийому відвідувачів Ю.Коцюбинським — щоденно від 12 до 16 год.

В один із таких днів на прийом до більшовицького військового міністра прийшов Д.Дорошенко — на той час крайовий комісар Галичини та Буковини — з тим, щоб погодити з новою владою питання про ліквідацію своєї управи, а одночасно визначитися з подальшою долею працівників. У своїх спогадах Дмитро Іванович досить цікаво змалював обстановку в народному секретарстві військових справ часів перебування його в Києві. Ю.Коцюбинський намагався переконати українців, що його секретарство є більшовицьким, але разом із тим і національним, українським відомством: сам народний секретар у військових справах спілкувався з відвідувачами (українцями) українською мовою, канцелярія секретарства почала видавати виписані українською мовою посвідчення та інші документи, над будинком колегії Павла Галагана був вивішений оригінальний прапор — він був червоним, але в куточку, зверху, біля древка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна.

Полагодивши справу з ліквідацією своєї управи й навіть випросивши для її працівників платню — по 300 крб., Дорошенко звернувся з проханням до Коцюбинського дати йому і колишньому генеральному писареві Центральної Ради О.Лотоцькому можливість “відправитися у відпустку”, тобто видати якийсь документ, який зробив би безпечним від’їзд із зайнятого більшовиками Києва. Таку “охоронну грамоту” Дорошенко отримав. Оцінюючи пізніше цей жест більшовицького військового міністра, Дмитро Іванович писав: “Поводження Коцюбинського щодо мене й Лотоцького було чисто джентльменське. Слово “Центральна Рада” було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Центральної Ради(я) і Генеральний Писар! Коцюбинський як українець, очевидно, не бажав нашого загину й може навіть догадуєчись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же товаришам і нам був би кінець. Але він, видно, цинив також і довір’я, з яким ми звертались до нього”...

Хоча, як про це згадувала Є.Бош, діяльність народного секретарства військових справ у здобутому більшовиками Києві “головним чином звелася до видачі відпусток і прийому справ від попередніх військових установ”, однак Коцюбинський намагався діяти і в напрямі вирішення іншого завдання свого відомства — формування нових військових частин. Джерелом їх поповнення, крім червоногвардійських загонів, мали служити й колишні українізовані полки Центральної Ради, що виявили свою прихильність до більшовиків під час січневих подій у Києві. Серед таких полків були, зокрема, Георгієвський полк та полк Сагайдачного. Наприкінці лютого спеціальним наказом Ю.Коцюбинського Георгієвський полк був перейменований в 3-й курінь 1-го полку Червоного козацтва, полк Сагайдачного — в 4-й курінь цього ж полку.

Новостворювані радянські військові формування мали скласти основу нової соціалістичної армії — армії під назвою Червоне козацтво. Назва та порядок комплектації цієї армії визначалися декретом “Про організацію Народної Революційно-Соціалістичної армії в Україні”, що його Народний Секретаріат видав ще 20 січня 1918 р. — саме в розпал боротьби за Київ. Ось цей документ:

Декрет про організацію Народної Революційно-Соціалістичної Армії в Україні від 20 січня 1918 р.

В ім’я Великої Робітничо-Селянської Революції Народний Секретаріат Української Робітничо-Селянської Республіки, виконуючи волю трудового народу, який обрав його, постановляє:

Для захисту та зміцнення Народної Влади і для остаточної перемоги робітників та біднішого селянства над буржуазією, організувати нову соціалістичну Робітничо-Селянську Армію “Червоне Козацтво” на слідуючих засадах:

1. Всі воїни, з яких повинно скластися Червоне Козацтво, вступають до армії добровільно за рекомендацією революційно-соціалістичних партій та радянських організацій.

2. Всі воїни перебувають на повному державному кошті та одержують 25 карбованців на місяць.

3. Вступаючі до Червоного Козацтва мусять дати зобов'язання не кидати рядів його протягом шести місяців, причому вони можуть бути відпущені раніше зазначеного строку, коли перемога й здобутки революції будуть забезпечені.

4. Сім'ї солдатів Робітничо-Селянської Армії одержують платню натурою за місцевими нормами, а також користуються безплатною медичною допомогою.

5. При виплаті по посадах інструкторам-командирам керуватися слідуючими нормами платні:

інструктор-командир взводу 40 крб

роти 50 крб

батальйону 75 крб

полку 100 крб

інструктор-командир дивізії — 125 крб

корпусу — 150 крб

армії — 175 крб

6. Сім'ї вбитих, потерпілих воїнів Червоного Козацтва забезпечуються державою.

7. Здійснення й проведення в життя цього декрету доручається Радам Робітничих, Солдатських та Селянських Депутатів України і Комітетам військових частин.

Народні секретарі: внутрішніх справ Є.Бош

юстиції В.Люксембург

фінансів В. Ауссем, праці М.Скрипник

пошти і телеграфів Я.Март'янов

продовольства Є.Лугановський

Голова Військового відділу М.Бсгданов

В. о. зав. справами Секретаріату І.Кулик

Як бачимо, прийнятий українським більшовицьким урядом декрет в цілому повторював положення декрету Раднаркому від 15 січня 1918 р. Втім, мав він і деякі особливості. Це стосувалося, передусім, визначення назви для новоутворюваної армії —

Червоне козацтво, що, за розрахунками її організаторів, мало б підкреслити її національний, український характер. Стосувалося це й встановлення конкретного строку служби добровольців (6 місяців), призначення високої платні інструкторам і командирам нової армії України, проте майже вдвічі меншої, ніж в Росії, платні для рядових військовиків. Не можна не звернути уваги ще на одну показову деталь цього документу — відсутність у ньому конкретних вказівок на те, під чийм саме керівництвом має здійснюватися розбудова збройних сил у республіці, відсутність в декреті навіть згадки про народне секретарство військових справ, яке в цей час вже існувало і мало б безпосередньо займатися справою організації війська (нагадаємо, що в російському декреті цьому важливому питанню було присвячено окремий, третій розділ).

Щодо останнього, то, звичайно, таке “упущення” в українському варіанті декрету не було випадковістю. Очевидно, прямо заявити про те, що процес організації армії в Україні буде повністю визначатися і керуватися Петроградом (а саме це й впливало з підписаного В.Затонським декрету РНК від 15 січня 1918 р.), українські більшовики, враховуючи політичний момент, не наважилися; з іншого боку, теза про те, що створення Червоного козацтва у всеукраїнському масштабі буде проводитися “під керунком робітничого і селянського уряду України” (згадаємо, що саме таким було формулювання постанови Народного Секретаріату від 5 січня 1918 р.) очевидно не влаштувала Раднарком. І це не дивно — створюючи для “ЦИКУКИ” імідж “дійсного уряду”, російське більшовицьке керівництво все ж постійно побоювалося “перевищення” своїх повноважень, в тому числі і у військовій сфері. Як з’ясувалося, такі побоювання не були безпідставними¹.

Одним із тих більшовицьких лідерів України, чиї “вождистські замашки” почали викликати занепокоєння Петрограда, став і

¹ Між іншим, не можна не згадати про те, що питання про потребу створення Україною власної, територіальної армії, як і питання про необхідність організації тут партійного та радянського центрів — більш-менш незалежних від Петрограда, окремі більшовицькі лідери республіки висловлювали ще на початку грудня 1917 р. — майже за місяць до створення Харківської ради. Виступаючи на Обласному з’їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю, Є.Бош, зокрема, говорила: “Не слід забувати, що федерація не є підпорядкування. Крайова влада має бути самостійною. З урядом Пітера можливі лише договірні стосунки. Руда та інші багатства належатимуть одній із сторін. *Армія має бути своя*” (підкреслення наше. — Авт.). Щоправда, в історичній літературі висловлювалися зауваження з приводу того, чи наведені слова могли належати Є.Бош, яка займала “тверду антисепаратистську позицію”. Нас, однак, цікавить не стільки авторство, скільки сам смисл наведеного тут фрагменту виступу, який, до речі, можливо, належав Г.Лапчинському, що виступав саме перед Є.Бош.

Ю.Коцюбинський. Всупереч розрахункам російського партійного центру на свідоме виконання ним своєї ролі формального командувача, Ю.Коцюбинський чим далі, тим більше проявляв своє “нерозуміння політичного моменту”, дедалі наполегливіше домагаючись того, щоб не лише вважатись, але й бути дійсно військовим міністром України та головнокомандувачем її збройних сил. “Майже українськими” (висловлювання М.Муравйова) став вважати народний секретар у військових справах і “армії”, що захопили Київ. Для цього Ю.Коцюбинський мав певні підстави, адже ці “армії” напередодні здобуття столиці були проголошені “військами УНР”.

Спроби Ю.Коцюбинського покласти край свавіллю М.Муравйова та примусити його підкорятися українській владі знайшли підтримку і серед окремих членів “ЦИКУКИ” і, що було особливо важливо, серед частини вояків першої “армії” П.Єгорова, значну частину якої, як вже зазначалося, складала саме мешканці України — харківські, катеринославські, донбасівські червоногвардійці. Справа дійшла до того, що обраний частинами цієї “армії” комітет (до нього увійшли С.Моїсеев (Зефіров), Лapidус, Чернов) за наказом Ю.Коцюбинського був заарештований. П.Єгоров відмовився визнати своє підпорядкування українському міністрові. У відповідь на такі дії прихильників Коцюбинського Муравйов за допомогою відданих йому частин заарештував членів армійського комітету та розформував “бунтівні” частини першої “армії”. Проте за розпорядженням В.Антонова і члени армійського комітету, і П.Єгоров були звільнені.

Намагаючись “знайти управу” на Муравйова, комітет першої “армії” надіслав свою делегацію в Петроград, яка, добившись зустрічі з Леніним, звернулася до нього з проханням призначити комісію для розслідування дій направленою Раднаркомом в Україну головнокомандувача.

Намагаючись “загасити” конфлікт, Ленін (за рекомендаціями В.Антонова-Овсієнка та Х.Раковського) визнав за доцільне забрати М.Муравйова з Києва, водночас виявивши йому своє абсолютне довір’я. Відтак 17 лютого 1918 р. на адресу головнокомандувача М.Муравйова, Румунської Верховної Колегії, Народного Секретаріату Української Республіки В.Антонова-Овсієнка голова Раднаркому направив телеграму, в якій зазначалося: “Зважаючи на серйозність становища на Російсько-Румунському фронті і необхідність екстреної підтримки революційних загонів у Бессарабії, головнокомандувач Муравйов та його північна армія причисля-

ються в розпорядження Румунської Верховної Колегії. Ми ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконують свій революційний обов'язок”.

У цей же день телеграму М.Муравйову з вираженням йому своєї повної довіри надіслав і В.Антонов-Овсієнко. “Ваша робота,— писав він,— була надзвичайно благодійною і я жодного нарікання не можу вам пред'явити...Бувши мною призначений Головнокомандувачем революційних військ, що діяли проти Ради, Ви, товаришу Муравйов, можете перейти в розпорядження іншої влади лише за моєю на це згодою... Тому я наполегливо пропоную Народному Секретаріатові України (останній, до речі, категорично висловився проти цього призначення, проте думка його була проігнорована Петроградом. — *Авт.*) доручити ведення військової кампанії проти військ Румунської олігархії тов.Муравйову. Прохаю Вас, дорогий друже, товаришу Муравйов, вірити в мою до вас довіру та продовжувати свої роботи...”

Після відбуття Муравйова та його вояків з Києва ситуація в місті стала спокійнішою. Однак скористатися цим Ю.Коцюбинському не довелося. В ніч з 27 на 28 лютого під натиском наступаючих німецьких військ та частин Центральної Ради Народний Секретаріат покинув Київ і перебрався до Полтави.

У повідомленні Ю.Коцюбинського, що його 2 березня 1918 р. було вміщено на сторінках газети “Донецкий пролетарий”, сповіщалося про те, що більшовицький уряд України був змушений відступити зі столиці, “маючи перед собою переважаючу в чисельності армію противника та не бажаючи давати в м.Києві бій”. М.Муравйов, однак, довідавшись про те, що радянські війська відступили з Києва без бою, дав своє тлумачення цим подіям. У телеграмі в Петроград від 2 березня 1918 р., повідомляючи про зайняття Києва “гайдамаками, австрійцями, українцями та іншим набродом”, Муравйов писав: “Заявляю, що втрата України — то є результат роботи Коцюбинського та деяких інших, що секретарювали на вузько-націоналістичній точці зору”...

Зрозуміло, Петроград був далеким від того, щоб покласти всю вину за падіння Києва лише на Коцюбинського. Проте свої висновки зі справи “Коцюбинського—Муравйова” Раднарком все ж зробив. Наприкінці березня, коли Муравйов повернувся в Росію, Ленін особисто зайнявся розслідуванням причин конфлікту. Він мав бесіду з Муравйовим 25 березня, а через кілька днів дав розпорядження провести очну ставку колишнього головнокомандувача з головою армійського комітету першої “армії”

Мойсеевим з тим, щоб остаточно визначити свою позицію в цій справі. Судячи з того, що невдовзі Муравйов отримав від Раднаркому нове високе призначення (головнокомандувачем Східного фронту), дії його в Україні Ленін визнав правильними. Що ж до Юрія Коцюбинського, то його на посаді головнокомандувача “військ Української Республіки” невдовзі замінив В.Антон-Овсієнко, який до пори до часу не викликав у Петрограда побоювання у схильності до “українського сепаратизму”.

БРЕСТСЬКИЙ МИР І ПАДІННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ НАВЕСНІ 1918 р. ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО: ВІД АРМІЇ ДО ЗАГОНУ

Всупереч намаганням російського більшовицького керівництва усунути делегацію Центральної Ради від переговорів у Бресті не вдалося. Визнавши очолювану Центральною Радою УНР незалежною державою, представники Четвертичного союзу 9 лютого 1918 р. уклали з нею мирну угоду. Хоча умови її не можна було вважати цілком задовільними для української сторони (згідно з договором частина українських земель, зокрема Галичина і Буковина, залишалася під Австрією, до того ж уряд УНР зобов'язувався упродовж першої половини 1918 р. поставити до Німеччини та Австро-Угорщини велику кількість продуктів, промислової сировини тощо), однак представники її сподівалися на те, що підписана з країнами німецького блоку угода матиме позитивне значення для України — сприятиме збереженню її статусу самостійної держави та забезпечить військову підтримку українському урядові з боку Німеччини в справі вигнання з території УНР російських більшовицьких військ. Що ж до Німеччини та її союзників, то, укладаючи угоду з УНР, вони, зрозуміло, мало цікавилися її державницькими інтересами. Відносно України Німеччина мала свої, суто експансіоністські наміри — загарбати під дипломатичним прикриттям багату хлібом та іншими ресурсами країну.

Офіційне повідомлення про угоду між УНР і чотирма державами німецького блоку обурило голову російської делегації Л.Троцького, який щойно 7 лютого у приватній бесіді з представником Австро-Угорщини графом Оттокарм Черніним (останній мав спеціальне доручення з'ясувати віч-на-віч з Троцьким прийнятні для Росії умови мирного договору) відверто і ясно попередив, що ніколи не погодиться на те, щоб країни Четвертичного союзу заключили мир з Україною, яка “не знаходить-

ся більше в руках Ради, але в руках його військ” і яка “є частиною Росії”. Підтверджуючи послідовність своєї позиції, голова російської делегації 10 лютого 1918 р. заявив про відмову Росії надалі брати участь у переговорах та про її наміри в односторонньому порядку припинити військові дії на фронтах, а свою армію демобілізувати. Формула Троцького “ні миру, ні війни, а армію розпустити” була закладена у виголошеній перед представниками країн Четвертичного союзу декларації. “Іменем Народних Комісарів, — зазначалося в ній, — Уряд Російської Федеративної Республіки цим доводить до відома народів і урядів воюючих з нами, спільних і нейтральних держав, що відмовляючись від підписання анексіоністського договору, Росія оголошує з свого боку стан війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією припиненим. Російським військам віддається наказ про повну демобілізацію по всіх лініях фронту”.

Така реакція Л.Троцького на підписаний Україною мирний договір була цілком зрозумілою. Україна з її природними багатствами відігравала принципово важливу роль у життєзабезпеченні Росії¹ і втрата її, як вважав Л.Троцький, могла фатально вплинути на саме існування більшовицької влади в Петрограді. Свої підписи під декларацією поставили й представники “альтернативного” уряду УНР — Є.Медведев та В.Шахрай. Невдовзі російська делегація покинула Брест-Литовськ.

Зазначимо, що для більшовицького уряду України визнання угоди між Центральною Радою та країнами німецького блоку фактично дорівнювало самоліквідації. Тож не дивно, що дії радянської делегації в Бресті цілком схвально були сприйняті Народним Секретаріатом у Києві. Урядовий орган “Вісник УНР” дав у ці дні таку захоплену оцінку дій Л.Троцького, Є.Медведева та В.Шахрая: “Сміливим революційним своїм кроком мирна делегація російсь-

¹ У 1913 р. Донбас дав понад 70% вугілля, що його видобувала Російська імперія; в 1915—1916 рр. — тобто в самий розпал імперіалістичної війни, з України на заводи Росії надходило 96,7% прокату, 68% сортового металу, 99% двотаврових балок і швелерів, 53% солі, 81% олова, 90% срібла, 3/4 чавуну. Не кажучи вже про збіжжя та цукор. До речі, щодо останнього, то роль годувальниці Росії залишалася за Україною й після жовтневого перевороту в Петрограді та приходу до влади більшовиків. За неповними даними тільки за січень—квітень 1918 р. з України до радянської Росії було вивезено понад 17,3 млн пудів хліба, 5 млн пудів інших харчів (м'яса, сала, цукру, олії). Вивіз збіжжя з України на північ забезпечували місцеві більшовицькі органи влади, а також надіслані з Росії спеціальні продзагони. Зокрема, у січні 1918 р. загони Наркомпроду на чолі з Кудинським відправили до Росії 240 вагонів хліба та 140 тис.пудів цукру; на початку лютого — 200 тис.пудів борошна, 40 тис.пудів цукру. На початку березня 1918 р. Кудинський повідомляв телеграмою Леніна, що його продзагони відправили до Петрограда 13 маршрутних поїздів, що становило близько 500 тис.пудів хліба.

ких та українських трудящих мас кинула виклик хижакам всесвітнього імперіалізму!.. Відверта й відкрита політика Російської республіки має бути підтриманою всім міжнародним пролетаріатом”.

Тим часом голова уряду Російської республіки В.Ленін аж ніяк не поділяв оптимістичні прогнози, пов’язані з відмовою російської делегації від переговорів у Бресті. Всупереч Л.Троцькому, який доводив, що, відмовляючись від ведення війни та демобілізувати армію, радянська Росія, мовляв, позбавляє німців можливості наступати, а також всупереч позиції есерів, “лівих комуністів”, які категорично висловлювались проти підписання “ганебного миру”, наполягаючи на веденні “революційної війни”, Ленін був твердо переконаний, що за умов, які склалися, російський уряд повинен негайно підписати угоду з країнами німецького блоку, навіть на найтяжчих умовах. Радянська Росія, наполягав голова РНК, не має армії, не має фізичних сил протистояти Німеччині та її союзникам і потребує “мирного перепочинку” для того, щоб зібрати сили, а вже потім взяти реванш.

Суттєвим аргументом на користь Ленінової позиції став розпочатий 18 лютого 1918 р. німецькими військами наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. У цей же день більшістю в один голос ЦК РКП(б) прийняв рішення негайно підписати договір з німцями. Вранці 19 лютого Ленін надіслав радіотелеграму урядові Німеччини зі згодою Раднаркому на продиктовані умови. Проте у відповідь Петроградові в ультимативній формі були запропоновані нові, ще більш жорсткі умови миру. Опинившись у безвихідній ситуації, ВЦВК і Раднарком у ніч на 24 лютого ухвалили постанову про прийняття ультиматуму. Для підписання миру в Брест-Литовськ негайно була виряджена нова делегація.

І все ж російське більшовицьке керівництво зробило ще одну спробу дипломатичним шляхом зберегти за собою контроль над Україною. Як потопуючий хапається за соломинку, так і Раднарком без особливих надій на успіх ухопився за можливість використати “альтернативну” делегацію УНР з тим, щоб сторгуватися з німцями відносно України на таких умовах: український більшовицький уряд, який, мовляв, мав реальну владу в Україні, підписує з країнами Четвертичного союзу угоду на найвигідніших для останніх умовах. У свою чергу, Німеччина та її союзники визнають “ЦИКУГУ” єдиною владою в УНР та припиняють наступ своїх військ на її територію.

Й.Сталін 24 лютого о 3 год. дня телеграмою повідомив більшовицький уряд України про рішення РНК заключити мир з нім-

цями. Водночас Народному Секретаріатові було запропоновано якомога швидше направити своїх представників до Брест-Литовська. Того ж дня делегація у складі народного секретаря освіти В.Затонського, українського лівого соціал-демократа, члена Київського виконкому робітничих і солдатських депутатів Є.Нероновича, лівого есера, народного секретаря земельних справ Є.Терлецького та позапартійного, члена ЦВК селянина Руденка виїхала з Києва. У розмові зі Сталіним 25 лютого народний секретар фінансів В.Ауссем повідомив Петроград про відправку делегації та про даний їй урядом наказ відносно її поведінки у Бресті: "...старого мирного договору, підписаного Генеральним Секретаріатом, звичайно, не визнаємо, але готові заключити аналогічний мир за умов невтручання в наші внутрішні справи. Згодні на виведення російських військ з України, але, звичайно, категорично заперечуємо проти виводу нашого Червоного козацтва і Червоної гвардії, сформованої в Україні. На такій платформі прийнятні мирні переговори..."

А вже наступного дня інструкції про бажану позицію на переговорах у Брест-Литовську прибулій з Києва до Петрограда українській альтернативній делегації давав Ленін. Втім, як писав у своїх спогадах В.Затонський, особливих надій на успіх делегації від "ЦИКУКИ" Ленін не плекав. У приватній бесіді з Затонським він сказав: "Україну буде жалко втратити".

Тим часом в Україні тривав наступ 23 німецьких та 10 австро-угорських дивізій (загальна чисельність наступаючих сягала 450 тис.чол.). Не зустрічаючи на своєму шляху жодного опору, 19 лютого 1918 р. німецькі війська зайняли Луцьк та Рівне, 21 лютого вступили до Новограда-Волинського, де до них приєдналися українські війська, віддані Центральній Раді. У цей же час австро-угорські війська успішно наступали на одеському напрямку.

Переконавшись у марності надій на вияв "пролетарської солідарності" з боку німецьких солдатів, Народний Секретаріат почав гарячково вишукувати засоби стримати натиск противника. На засіданні ЦВК і Народного Секретаріату був створений т.зв. Надзвичайний комітет (у складі С.Бакинського, Ю.Коцюбинського, Я.Мартьянова, В.Примакова, М.Скрипника), якому належало взяти на себе керівництво "обороною революції від західних імперіалістів". Новостворений Комітет, використовуючи свої "надзвичайні повноваження", одразу ж вдався до "надзвичайних заходів": оголосив Київ і всю територію України "на військовому та осадному стані", розпорядився про негайну зда-

чу зброї населенням, видав наказ про конфіскацію з квартиро-власників та наймачів плати за помешкання на місяць вперед, про накладення податку на домовласників та про здачу населенням золота в зливках, монетах і виробих більше 12 золотників “на збереження до Держбанку” (останнє, за розрахунками Комітету, мало б забезпечити поповнення спустілої урядової казни кош-тами. За спогадами Є.Бош, від 25 лютого 1918 р. більшовики не мали чим платити навіть Червоному козацтву).

Намагаючись в спішному порядку сформувавши військові части-ни, здатні виступити на захист більшовицької влади, мобілізацій-ний відділ Народного Секретарства військових справ 23 лютого 1918 р. оголосив запис усіх бажаючих “до новостворюваних рес-публіканських бригад”. З метою формування т.зв. інтернаціональ-них загонів — укомплектованих чехами, німцями і т. ін. — в Ки-єві був організований Штаб міжнаціональних революційних сил.

Проте, незважаючи на всі старання, втілити в життя усі ви-щеназвані заходи Народному Секретаріату так і не вдалося. І справа полягала не стільки у стрімкому просуванні на Київ чисельно переважаючих сил противника, скільки в організова-ному супротиві з боку населення, що на нього наштовхнулася “ЦИКУКА”. Вакуум, в якому опинився Народний Секретаріат напередодні його відбуття з Києва, відверто описала у своїх спо-гадах Є.Бош. За її свідченнями, жодні розпорядження уряду не виконувалися, вилучити зброю у населення також не вдавалося, а та, що все ж поступала до більшовиків, виявлялася пошкод-женою (кулемети із знятими замками, гвинтівки без затворів тощо). Провалилися й спроби більшовиків сформувавши загони “нової соціалістичної армії”. Незважаючи на полум’яні заклики виступити “в оборону російської і світової революції”, бажаючих поновлювати новостворювані частини практично не було — во-яки розходилися по своїх домівках. Тож, за спогадами Бош, На-родний Секретаріат обмежився тільки створенням загонів “ви-ключно з числа комуністів”¹.

Відчуваючи своє хитке становище, в Києві 26 лютого 1918 р. ЦВК і Народний Секретаріат на своєму засіданні руба поставили питання перед Ю.Коцюбинським, чи в змозі будуть його війська хоча б на деякий час стримати противника на підступах до Києва.

¹ Ось коли знадобилися б Ю.Коцюбинському війська першої “армії” П.Єгорова, яку Народний секретар військових справ радянської УНР, за висловом М.Муравйова, “вважав майже своєю”. Як свідчить біохроніка Леніна, наприкінці лютого, намагаючись врятувати становище, РНК розпорядився негайно перекинути цю армію до Києва. Проте вже було пізно.

Відповідь Коцюбинського була невтішною. В ніч на 28 лютого український більшовицький уряд спішно втік до Полтави.

Уже в Полтаві стало відомо про невдачу, яка спіткала альтернативну українську делегацію на шляху до Брест-Литовська.

Відряджена з Петрограда окремим поїздом із спеціальним мандатом за підписом Леніна з вимогою до всіх залізничних комітетів надавати найенергійнішу допомогу в просуванні, делегація “ЦИКУКИ” 28 лютого 1918 р. безперешкодно добралася до Пскова, однак тут її затримали німці. Прочекавши добу, делегація спробувала подати офіційний протест комендантові станції з вимогою негайно надати представникам “ЦИКУКИ” можливість слідування за місцем призначення. “Ми цілу добу чекаємо, — говорилося в заяві. — Ми вважаємо, що цього строку більш ніж достатньо для вияснення того, чи можемо ми бути прийнятими для ведення переговорів від імені Української Народної (Робітничо-Селянської) Республіки з представниками Четвертичного союзу. Подальше затягування цієї невизначеності ми вважаємо зневажливим для тієї влади, що її ми представляємо...”

Доба, ми повторюємо, цілком достатній строк для того, щоб при всіх технічних перешкодах з’ясувати все необхідне для нашого подальшого слідування.

Якщо впродовж трьох годин з моменту подання цієї заяви в терміновому порядку нам не буде надана можливість подальшого слідування для зустрічі з мирною делегацією Четвертичного союзу, то ми змушені будемо протестувати найрішучішим чином і вимагати негайного повернення нас тим самим шляхом за межі німецьких розташувань.

Ми вимагаємо, щоб ця заява була текстувально передана урядам всіх держав Четвертичного союзу, а також мирній делегації в Бресті”.

Переповнена благородним обуренням заява альтернативної української делегації не справила жодного враження на представників країн німецького блоку, які, відчуваючи свою перевагу, не мали намірів будь-яким чином потурати дипломатичним хитрощам Росії. Уже до ночі 1 березня очолюваній В.Затонським делегації було передано відповідь генерал-майора Гофмана: “Наступне має бути передано усно. Присутні в Брест-Литовську представники Четвертичного союзу, визнавши законним уряд Української Народної Республіки, не надають появи згаданих чотирьох добродіїв жодного значення. Їм надається можливість повертатися до Петербурга”.

У супроводі німецького офіцера і двох солдатів посланців “ЦИКУКИ” доставили до найближчого російського посту. На цьому місці делегації більшовицького уряду України завершилася.

Невдача посланців “альтернативної” української делегації не викликала розчарування в Петрограді, адже, як вже зазначалося, Ленін фактично не покладався на можливий успіх Затонського та його колег. Натомість з великим занепокоєнням голова Раднаркому очікував звістку про результати переговорів російської делегації в Бресті. Невдовзі така звістка надійшла. Представники радянської Росії, з одного боку, і Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії — з другого, 8 березня 1918 р. підписали мирний договір. За його умовами радянська Росія втрачала територію площею близько мільйона квадратних кілометрів. Фінляндія та Україна визнавалися самостійними державами. Раднарком зобов'язувався визнати Брест-Литовську угоду, заключену між країнами Четвертичного союзу та очолюваною Центральною Радою УНР. Пункт договору щодо України проголошував наступне: “...Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою і державами Четвертичного союзу. Територія України негайно звільнюється від російських військ і російської Червоної гвардії. Росія припиняє всяку агітацію або пропаганду проти уряду чи громадських установ Української Народної Республіки...”.

Отже, згідно з Брестським миром, російське більшовицьке керівництво погоджувалося визнати самостійність УНР та законність її уряду — Центральної Ради. Та чи це означало на практиці відмову радянської Росії від зазіхань на такий важливий регіон, яким була для неї Україна? Уже 4 березня 1918 р. М.Скрипник в Полтаві отримав телеграму від Й.Сталіна, в якій чітко визначалися наміри Росії щодо України після підписання договору з країнами німецького блоку. “...Різниця між вами і нами та, — роз'яснював Сталін, — що ви, за географією Винниченка, складаєте Україну від Подолії до Дону та від Гомеля до берегів моря, а ми складаємо Великоросію. З вами ведуть війну відверто, з нами приховано. Ви чините опір вже тепер, а ми чекаємо до з'їзду Рад, готові всебічно допомагати вам і накопичувати сили для того, щоб може через кілька днів напасти на звіра, що обжерся.

...1) Накази Криленка (про припинення бойових дій. — Авт.) дійсні тільки для Північного, Західного та Кавказького фронтів. Якщо антоновські частини згодні залишитися в Україні, ми ра-

димо переформувати їх у спеціальні українські частини й пустити в хід як такі;

2) Антонову відправлено спеціальний лист Леніна з цілком визначеними пропозиціями...Ми радимо скинути маску антоновську і стати самим собою, тобто Овсієнком. Це даватиме йому повну легальну можливість для операцій проти німецької сволоти. Те ж саме можна порадити Сабліну та Сіверсу...”

Як бачимо, лінія Раднаркому стосовно України була однозначною — будь-що втримати її у складі Росії, продовжувати бойові дії на її території, однак, враховуючи політичну ситуацію (підписання Брестського миру), провадити ці дії виключно під українською вивіскою.

Отримавши вказівку Центру, М.Скрипник негайно телеграфував Сталіну: “З Антоновим зараз буду зноситися і за дорученням Народного Секретаріату (підкреслення наше.— Авт.) запрошу його сюди”. У цей же день “головковерху Півдня Росії” було направлено телеграму від українського більшовицького уряду з пропозицією прибути до Полтави з тим, щоб взяти на себе командування українськими радянськими військами, “готовими дати рішучу відсіч контрреволюційному походу німецької та української буржуазії”. У телеграмі спеціально підкреслювалося українське походження головковерха: “Ви самі, тов. Овсієнко, із тієї Чернігівської губернії, яка зараз стиснута германо-гайдамацьким кулаком”.

Звичайно, апеляція до патріотичних почуттів В.Антонова-Овсієнка у даному випадку була лише пропагандистською грою, розрахованою на зовнішній ефект — мовляв, командування “українськими військами” бере на себе українець, людина, якій не байдужа доля його Батьківщини. Проте щодо самого В.Антонова-Овсієнка, то дійсно, будучи за походженням українцем, таким він себе бодай чи усвідомлював. Син поручика резервного піхотного полку, вихованець ряду російських військово-навчальних закладів (Воронезький кадетський корпус, Миколаївське військове, Петроградське юнкерське училище) поручик В.Овсієнко був досить типовим на той час представником русифікованого українця, який, пройшовши “перековку” в російській армії, не тільки забув про своє “малоросійське походження”, але й з надзвичайною рішучістю був готовий виступати проти будь-яких проявів “українського сепаратизму”. Несприйняття В.Антоновим ідей українського патріотизму підігрівалося його марксистськими “інтернаціоналістськими” переконаннями, спе-

цифічною особливістю яких було ототожнення понять “інтернаціоналізм” і “радянська Росія”. З огляду на це, зрозумілими були, з одного боку, неприязнь “головковерха Південної Росії” до “самостійницьких замахів” Народного Секретаріату, в тому числі і Ю.Коцюбинського, а з другого — зворушлива симпатія до відвертого великоросійського шовініста М.Муравйова.

Отримавши розпорядження Леніна негайно перейти у розпорядження “ЦИКУКИ” та замінити Ю.Коцюбинського на посаді головнокомандувача всіма військами УНР, В.Антонов запросив із собою М.Муравйова (останньому належало очолити штаб “українських військ”). У листі до М.Муравйова з проханням прийняти запрошення він, між іншим, писав: “Ви знаєте моє ставлення до українського націоналізму, та справа така, що коли на півдні переможе імперіалізм, загибель нашої революції, в цій її стадії, неминуча...”

В.Антонов-Овсієнко 7 березня вже був у Полтаві та брав участь у засіданні ЦВК і Народного Секретаріату. Доповідаючи про це Леніну телеграмою від 8 березня 1918 р., новопризначений “верховний головнокомандувач всіх військ УНР” не приховував свого зневажливого ставлення до “ЦИКУКИ”. “Здорово зіпсовано справу, — писав він, — розхлябиця, підле боягузтво і пихате самодурство й помпадурство, політиканство, словом — паскудний народ, але тільки б погодилися коритися, і сподіваюся на порозуміння...”

Така негативна оцінка діяльності більшовицького уряду України безсумнівно стосувалася й особисто Ю.Коцюбинського. Не випадково одразу ж після прибуття В.Антонова до Полтави Коцюбинський раптово подав прохання про своє звільнення як з посади головнокомандувача, так і з посади виконуючого обов’язки народного секретаря військових справ, хоча ще напередодні, 5 березня 1918 р., на засіданні ЦВК він був призначений головою створеної при уряді Військової колегії та виявив при цьому свою рішучу готовність виконувати покладені на нього завдання.

“Вісник УНР” 14 березня офіційно повідомив про рішення Народного Секретаріату (дата прийняття постанови не вказувалася, очевидно, це сталося 7—8 березня) звільнити Ю.Коцюбинського з посад “тимчасово виконуючого обов’язки народного секретаря військових справ і командувача військ Російської Федеративної Республіки на Україні”. Газета сповіщала й про відставку “за власним ходатайством” Василя Шахрая та про призначення В.Овсієнка народним секретарем і “верховним голов-

нокомандувачем всіх військ УНР”, а також про призначення Є.Нероновича народним секретарем військових справ. Звернемо увагу на те, що у повідомленні підкреслювалося, що Ю.Коцюбинський керував військами Росії на території УНР, хоча, як відомо, згідно постанови Народного Секретаріату від 19 січня 1918 р. був призначений “головнокомандувачем всіх військ УНР”. Така “неточність” формулювань у постановах українського більшовицького уряду, зрозуміло, не була простою недбалістю. В момент наступу радянських військ на Київ у січні 1918 р. “політично вигідним” було назвати Ю.Коцюбинського командувачем українських військ. Тепер же, аби не виникало зайвих питань щодо причин його заміни Антоновим, “політично вигідним” стало оголосити Коцюбинського колишнім командувачем військ Російської республіки на терені УНР. Що ж до призначення Нероновича народним секретарем військових справ, то це явно заздалегідь не планувалося й, очевидно, було пов’язане з раптовою відставкою Коцюбинського. Згідно з рішенням ЦВК 5 березня 1918 р. Неронович став народним секретарем внутрішніх справ замість Євгенії Бош, яка виявила бажання піти на фронт. Проте вже 8 березня його призначили тимчасово виконуючим обов’язки народного секретаря військових справ. Другий Всеукраїнський з’їзд Рад, що відбувся у середині березня 1918 р., затвердив Нероновича на цій посаді¹, Коцюбинського ж було призначено народним секретарем внутрішніх справ.

¹ *Неронович Євген Васильович* (1890—1918). Народився в с. Лукашівка Золотоніського повіту Полтавської губернії. Закінчив Київську гімназію, навчався у Петербурзькому політехнічному інституті. Влітку 1913 р., перебуваючи на канікулах на Полтавщині, разом із своїм товаришем, студентом Петербурзького університету В.Ярошенком організував таємне робітниче товариство. 21 вересня 1913 р. начальник Полтавського жандармського управління доносив у Санкт-Петербурзьке охоронне відділення про належність Нероновича до Української соціал-демократичної робітничої партії та відзначав при цьому, що в партії він є “досить помітним діячем”. У грудні 1913 р. за революційну роботу був виключений з інституту та притягнутий до судової відповідальності. З початком Першої світової війни його мобілізували на фронт.

Після Лютневої революції від Всеукраїнської ради військових депутатів Нероновича обрали до складу Центральної Ради. Та будучи за політичними переконаннями лівим радикалом, він досить відверто виявляв своє незадоволення політикою Центральної Ради. Натомість, не раз висловлював своє прихильне ставлення до Харківської ради, вважаючи, що створена у Харкові “ЦИКУКА” не є акцією, що її слід розглядати як нормальну опозицію. У січні 1918 р. Неронович увійшов до групи тих діячів УПСР та УСДРП, які, вступивши в переговори з російськими лівими есерами (за узгодженням з ЦК РКП(б), готували змову проти Центральної Ради. Акція не вдалася і Неронович опинився у Лук’янівській в’язниці, звідки його визволили тільки муравйовські війська.

Невдовзі Нероновича обрали членом Виконкому Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, а згодом як представника Виконкому ввели до складу делегації українського більшовицького уряду, направленої для ведення мирних переговорів у Бресті. Після невдалої спроби пробитися до Бреста повернувся до Кисва. 8 березня 1918 р. був

Направлений “в розпорядження” ЦВК і Народного Секретаріату, В.Антонов отримав чіткі директиви російського більшовицького центру — переформувати усі діючі на терені УНР радянські війська у нові армії й цими силами стримувати наступ українських та австро-німецьких військ вглиб України, забезпечуючи таким чином умови для вивозу в Росію награбованого хліба, вугілля та інших ресурсів. Проте, як одразу ж з'ясувалося, покладені на “верховного головнокомандувача військ УНР” завдання були нереальними — обстановка в Україні не сприяла їх виконанню.

Проблеми виникли уже при спробах встановити єдність військового керівництва. Несподіваною перешкодою на шляху до цього став “невчасно виявлений” сепаратизм так званих “південних республік” — Донецько-Криворізької, Одеської, Кримської, Донської, уряди яких категорично відмовилися визнати свою підпорядкованість українському радянському центру.

призначений народним секретарем військових справ. Парадоксально, але факт: як і його попередник Василь Шахрай, Неронович у свій час досить активно виступав проти створення постійної української армії (на засіданні Малої Ради 16 січня 1918 р. при обговоренні законопроекту про створення в Україні народної армії на основі міліції він, критикуючи проєкт, запитував: “Навіщо творити “армію наймитів”, чи не для боротьби з більшовиками?”). Проте на посту народного секретаря військових справ Неронович пробув недовго. 23 березня 1918 р. його захопили вояки загону І.Шапавала та розстріляли.

Після повернення до Києва Центральної Ради була порушена справа про розслідування обставин загибелі Нероновича — адже він був членом Центральної Ради. З'ясувалося, що командир загону, за наказом якого Неронович був убитий, походив з с. Крути, в якому більшовики не так давно знищили всю його родину, в тому числі й старого батька-селянина.

Особистість Євгена Нероновича, обставини його життя та загибелі по-різному трактувалися в українському суспільстві: одні звинувачували його у зраді інтересів України та запродавстві російським більшовикам, інші намагалися зрозуміти, які саме мотиви спонукали українця Нероновича до цього хибного кроку. Газета “Боротьба” (Орган Української партії соціалістів-революціонерів (лівого крила) вмістила замість некролога статтю “Пам'яті Нероновича”, в якій, як здається, досить об'єктивно визначила підходи до розуміння причин його трагічної долі: “...Російський соціалізм у себе вдома був націоналістичний, а для нас інтернаціональний, що просто-напросто є червоним імперіалізмом — зазначалося в статті.— Але не розуміли цього деякі соціалісти недержавних націй, за чисту монету брали інтернаціоналізм московських імперіалістів. Вони упивалися мрією інтернаціоналізму, горіли бажанням визволити пролетаріат усієї Європи, щиро гукали — на Яси, на Відень, на Берлін, на Київ! Вони пішли в ряди московського більшовизму, що йшов під прапором інтернаціоналізму. Вони не добачали, що слово “інтернаціоналізм” було написано на звичайнісінькому трьохкольоровому прапорі російського централізму. Таку позицію зайняв і Є.Неронович. Він пішов у більшевизм як послідовний соціал-демократ-інтернаціоналіст... І не він винуватий, що більшовизм 1918 р. був не соціалізмом, не інтернаціоналізмом, а просто розбосом... Інтернаціоналізм як ідеологія завів багату люду на хибні стежки, дбаючи справді про воззелення старих державних і остаточно асиміляцію недержавних народів. Згубив він і Нероновича... Але хто поміє сказати, що Неронович зрадник?...”

У 20-х роках іменем Нероновича перейменовано с. Великі Сорочинці Миргородського району, однак в 1931 р. гоголівському селу повернули його історичну назву...

Зазначимо, що обставини виникнення “південних республік” залишаються нез’ясованими. Проте не викликає сумніву, що проголошення цих штучних державних утворень сталося не без активної співдії з боку очолюваного Леніним Раднаркому. Очевидно, що саме в такий спосіб російське більшовицьке керівництво за умов проголошення Центральною Радою незалежності УНР намагалося зберегти свій контроль принаймні над частиною українських територій, і, передусім, над багатим на вугілля та залізну руду Донецько-Криворізьким басейном. Те, що російський партійний центр дійсно певний час підтримував ідею виділення зі складу України цього важливого промислового регіону, визнавали у своїх спогадах такі більшовицькі лідери, як М.Скрипник, Б.Магідов (перший свого часу виступав активним противником відокремлення від України Донецької республіки, другий входив до складу її раднаркому), на це також вказують й архівні документи, зокрема, телеграма, що її ЦК РКП(б) надіслав до Харкова на початку березня 1918 р. у відповідь на повідомлення про проголошення IV обласним з’їздом Рад (9—14 лютого 1918 р.) Донецької республіки федеративною частиною РРФСР. “Шановні товариші, — зазначалося в телеграмі, — отримали ваш протокол засідання обласного комітету... Вітаємо Вас за ту послідовну лінію, що її Ви провели при формуванні Ради Народних Комісарів”¹.

Своє прихильне ставлення до позиції лідерів новоутвореної республіки на початку березня 1918 р. продемонстрував і В.Антонов-Овсієнко. Перебуваючи у Харкові, він прямо заявив, що ставитиме Народному Секретаріатові обов’язковою умовою перебрання на себе обов’язків верховного головнокомандувача “зближення та порозуміння з Раднаркомом Донбасу”.

Прибувши до Полтави, В.Антонов на одному з перших засідань ЦВК порушив це питання. Зазначивши, що Донецька, Одеська та інші республіки не визнають Народний Секретаріат як “загально-українську владу”, він вказав на доцільність “надати майбутньому (вільному) погодженню народів Півдня розподіл кордонів автономних областей”, а найближчим часом зосередитися на організації збройної боротьби проти німецьких та радівських військ, для чого утворити “Союз радянських республік Півдня” із входженням до нього на рівних засадах як України, так і інших “південних республік”.

¹ Так за взірцем радянської Росії було названо уряд Донецько-Криворізької республіки. Його головою став Ф.Артем(Сергєєв), народним комісаром військових справ — М.Рухимович.

Пропозиція В.Антонова викликала дискусії. Принципово погоджуючись з потребою найтіснішого об'єднання військових сил, переважна більшість “ЦИКУКИ” все ж дотримувалася тієї думки, що за умов, які склалися в Україні, Центральній Раді та її союзникам слід протиставити не ефемерний “Союз республік Півдня”, а саме “робітничо-селянську владу України, причому України в кордонах III і IV Універсалів”. Ця позиція й була закладена у Декларацію, що з нею ЦВК звернувся до урядів Донецько-Криворізької, Одеської, Донської та Кримської республік. Для узгодження спільних дій (створення тимчасового військового союзу республік у межах УНР) ЦВК Рад України на 14—15 березня 1918 р. спланував проведення конференції, на яку були запрошені представники всіх чотирьох республік. Проте у визначений строк жодна з них своїх представників на конференцію не надіслала, тож Декларація “ЦИКУКИ” “зависла у повітрі”.

Відчайдушні спроби В.Антонова-Овсієнка об'єднати усі розташовані на терені УНР частини російської армії та червоногвардійські загони і кинути їх проти планомірно наступаючих українських та австро-німецьких військ давали незначні результати. Накази М.Криленка про припинення у зв'язку з підписанням Брестського миру військових дій та про загальну демобілізацію робили свою справу: російські солдати, в тому числі й “цілком надійні” до недавнього часу червоногвардійці, рушили додому, на північ, рішуче відмовились продовжувати війну в Україні.

Безуспішними були й більшовицькі мобілізації серед українського населення. Оголошена Раднаркомом Донецької республіки загальна мобілізація не дала очікуваних результатів, оголошена ж Народним Секретаріатом мобілізація в Полтавській губернії й зовсім провалилася; спроби окремих місцевих ревкомів вдатися до запровадження військової повинності мали плачевні наслідки — у Конотопі, наприклад, оголошена ревкомом мобілізація стала приводом до початку антибільшовицького повстання, в Одесі мобілізовані влаштували демонстрацію “проти війни”, яку, за визнанням В.Антонова, матросам довелося “розсіювати залпами”.

Марними виявилися й надії більшовиків на роздмухання “мужицької війни” в Україні. Щоправда, початок наступу військ Центральної Ради та її союзників в Україну дійсно позначився масовими виступами українського населення, проте мали вони антибільшовицький характер. Наприкінці лютого—у березні 1918 р. такі повстання спалахнули у Глухові, Прилуках, Єлисавет-

граді, Лебедині, Сумах, Білопільлі, у квітні 1918 р. — в Гуляйполі, Бердянську, Маріуполі, Судаку, Алушті.

У такій вочевидь безнадійній обстановці 16 березня 1918 р. Народний Секретаріат зібрався на засідання з тим, щоб обговорити ситуацію, яка склалася. Доповідь В.Антонова про становище на фронті виявила, як про це писав пізніше один із учасників засідання Є.Квірінг, “цілковиту беспорядність і повну деморалізацію більшовицьких військ”. Вказавши на неможливість організувати захист влади “ЦИКУКИ” за таких умов, народний секретар військових справ Неронович запропонував припинити бойові дії і розпочати переговори з Центральною Радою. Більшістю голосів пропозиція Нероновича спочатку була ухвалена, проте вже наступного дня стараннями М.Скрипника та В.Антонова це рішення переглянули та відмінили. В.Антонов 18 березня відправився до Москви погоджувати питання “всєбічної допомоги” Народному Секретаріатові у веденні війни проти Центральної Ради.

Російське більшовицьке керівництво досить активно намагалось вплинути на хід подій, які відбувалися в Україні. Переконавшись у безперспективності і навіть шкідливості (з огляду на встановлення “єдиного бойового фронту проти німців та радівців”) ідеї відокремлення від України Донецької республіки, ЦК РКП(б) 15 березня 1918 р. ухвалив рішення: “Донецький басейн розглядати як частину України” і наказав харківським більшовикам негайно делегувати своїх представників на II Всеукраїнський з’їзд Рад у Катеринославі, де належало б “створити один уряд для всієї України”.

Вимога добиватися від харківських більшовиків визнання Донецького басейну автономною частиною України містилася й у листі В.Леніна до Г.Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. Голова російського уряду так змалював “надзвичайному комісарові Півдня Росії” своє бачення програми дій в Україні: “Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання...”

Звичайно, російський партійний центр не обмежувався “політичним керівництвом” діями більшовиків в Україні. Разом з директивами в Україну надсилалися “революційні війська”, зброя, кошти. Зокрема, до середини березня 1918 р. на північ України з Дону були перекинуті військові формування Р.Сіверса, що до того вели бої проти каледінців. Численні диверсійні групи “вміючих

говорити українською”, загони червоногвардійців, матросів надсилалися в Україну й безпосередньо з Росії. Наприклад, 6 березня з Курська до Ворожби прибуло три ешелони російських вояків на чолі з Шаровим (4-та батарея Сибірської артбригади, ешелон піхоти, ешелон кавалерії), одночасно з Петрограда в Україну були перекинуті чотири загони загальною чисельністю в 1400 чол., батальйон балтійських матросів та інші частини. Вагонами надходила на Україну зброя. З 1 березня по 15 квітня 1918 р. за розпорядженням Всеросійської колегії сюди було направлено 116650 гвинтівок, 150 кулеметів “Максим”, 90 бомбометів, із Тульського відділу Московського артилерійського складу — 200 кулеметів, із Тули — 250 кулеметів. Всього ж за березень-квітень 1918 р. в Україну з Росії надійшло 65 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 23 тис. гранат, понад 17 млн патронів і багато іншого спорядження. Не шкодувало російське більшовицьке керівництво й коштів для роздмухування громадянської війни в Україні. Лише через Н.Муралова — командувача Московського військового округу В.Антонову-Овсієнку було передано 500 тис. крб., ще 10 млн крб він одержав від Раднаркому РРФСР через Орджонікідзе. Взагалі ж В.Антонову-Овсієнку було передано до 20 млн крб. Крім того, ще 22 млн крб російський уряд передав Центральному підвідділу грошового постачання при Народному комісаріаті військових справ Донецько-Криворізької республіки.

Наведені тут дані (що, звичайно, є далеко не повними) красномовно свідчать, що радянська Росія, всупереч умовам Брестського миру, продовжувала війну проти УНР та її уряду — Центральної Ради. Проте коли на початку квітня 1918 р. останній звинуватив Раднарком у роздмухуванні війни між російським та українським народами, нарком іноземних справ Росії Г.Чичерін з присутньою досвідченому дипломатові незворушністю заявив: “Радянський уряд не веде війни проти Української Народної Республіки. Боротьба іде між двома частинами українського народу й мова може йти тільки про гаряче співчуття, що його трудящі маси Росії у ці трагічні дні для українського і не тільки українського народу посилають робітникам і селянам України”.

Після тривалих зусиль, завдяки дійовій допомозі “центру” В.Антонову-Овсієнку все ж вдалося у березні 1918 р. об’єднати окремі червоногвардійські загони та залишки частин старої російської армії, розташованих в Україні, у п’ять так званих революційних радянських армій. Частини 1-ї (командувачі Асеев, пізніше Єгоров, Козюра, Карпов) та 3-ї (Лазарев, Чикваная) армій

оперували на Одеському, згодом на Донецькому напрямках. 2-га армія (командувач Венедиктов) діяла в районі Катеринослава, 4-та (командувачі В.Кіквідзе, Барабаш, Саблін) — на полтавському напрямі, 5-та (командувач Сіверс) — на лінії Ворожба—Бахмач—Новгород-Сіверський (у квітні ця армія була перейменована на 2-гу Особливу, а найменування 5-ї армії отримала група військ на чолі з Ворошиловим, яка діяла у Донбасі).

Складені зі значного числа різних за чисельністю, боездатністю, політичною орієнтацією (більшовицькі, лівоесерівські, анархістські) загонів, погано організовані та дисципліновані збройні формування В.Антонова лише умовно можна було називати “арміями”. Чисельність їх не перевершувала 20—25 тис. чол., що ж до національного складу, то принаймні третину особового складу “революційних радянських армій” складала іноземці — поляки, чехи, німці, румуни, серби, угорці, китайці. Решту — здебільшого росіяни і українці.

Зрозуміло, що, не маючи значної кількості військ, не підтримувані місцевим населенням, ці “армії” не могли стримати натиск противника¹. До 20 березня 1918 р. українські та австро-німецькі війська оволоділи Бахмачем, Конотопом, Ромнами, Гадячем, вийшовши на лінію Полтава—Харків. На полтавському напрямку вони здобули Гребінку, Золотоношу, на Правобережжі — Бобринськ, Одесу, Миколаїв. До кінця березня лінія фронту наблизилася до Донбасу. Для його оборони Центральний штаб Червоної гвардії Донбасу сформував “Донецьку пролетарську армію” (командувач А.Геккер).

Зазначимо, що як і під час здобуття більшовиками Києва на початку 1918 р., так і в період їх відступу з України навесні 1918 р. тактика ведення бойових дій з обох сторін залишалася незмінною. В історію вона увійшла під назвою “ешелонної війни”, зважаючи на те, що бойові дії велися переважно уздовж залізниць. Тактика бою, в цілому, зводилася до захоплення і утримання ворогуючими сторонами крупних вузлових залізничних станцій, псування

¹ Є.Бош, яка у цей період безпосередньо перебувала на фронті, так описувала пізніше обстановку, в якій доводилося діяти “арміям” В.Антонова навесні 1918 р. в Україні. “Співчуття та симпатії були не на боці радянських загонів. Майже скрізь відступаючі загопи обстрілювали місцеві білогвардійці, які не зустрічали протидій з боку населення. Червоноармійці не були впевненими, що їх не зустрінуть в тилу вогнем. Крім пасивності мас, що доходила до вороженці, положення погіршувалося загальною дезорганізацією тилу. В місцях зупинок наша червона армія наштовкувалася на тисячу перешкод — населення ставилося вороже, Ради розбіглися, всі продукти зникли, коней поховали в лісах, а влада зосереджувалася в руках міських дум чи земських діячів. Там, де все ж вдавалося зібрати залишки Рад, повільність, що межувала з саботажем, служила поганою підтримкою загонам, які боролися.

мостів та інших споруд. У військових діях досить активно використовувалися бронепоезди, які, щоправда, часто були скоріше імпровізаціями, ніж дійсно грізними панцерниками. На платформах встановлювалися гармати й кулемети, а борти “бліндувалися” мішками з піском, рейками, шпалами тощо. Як правило, бронепоезд підходив до станції, з короткої відстані обстрілював її чи вступав у бій з бронепоездом противника. Згодом підходили ешелони з піхотою, яка, вискочивши з вагонів, розгорталася у шеренги та йшла у наступ. Серед найбільш відомих бронепоездів, що діяли у складі “революційних радянських армій” В. Антонова в Україні навесні 1918 р., були бронепоезди “Свобода або смерть” на чолі з матросом Чорноморського флоту Полупановим та “3-й Брянський” на чолі з Л. Мокієвською-Зубок — колишньою студенткою, ще в листопаді 1917 р. направленою Петроградським ВРК продкомісаром до Катеринославської губернії.

Сформовані В. Антоновим-Овсієнком “армії” у військових документах називалися то “революційні армії”, то “радянські революційні”, то “армії південно-російських республік”, то “армії радянських республік півдня Росії” — словом, як завгодно, тільки не так, як їм належало б називатися згідно з декретом Народного Секретаріату від 20 січня 1918 р. — Червоне Козацтво. До речі, і сам В. Антонов-Овсієнко, незважаючи на те, що рішенням ЦВК Рад України його було призначено “верховним головнокомандувачем військ УНР”, фактично з моменту свого призначення усі розпорядження настійливо видавав від імені “верховного головнокомандувача військ радянських республік Півдня Росії”. Коли ж наприкінці березня голова українського більшовицького уряду М. Скрипник зажадав від В. Антонова пояснень з цього приводу, той не тільки “роз’яснив” Скрипникові, що вважає себе верховним головнокомандувачем військ “півдня Росії”, але й демонстративно заявив про складання з себе повноважень народного секретаря. Тож, як бачимо, навесні 1918 р. питання про створення Червоного Козацтва практично й не ставилося, від ідеї організації такої “з національним колоритом” армії більшовики відмовилися.

Звичайно, постає питання: а куди ж поділися сформовані більшовиками Чигиринський полк Червоного Козацтва, 1-й Балаклівський червонокозачий полк, Ніжинський полк Червоного Козацтва, полки Червоних козаків на Полтавщині і на Київщині?

Всупереч сподіванням більшовиків, українські військові формування не стали їх “надійною” опорою в Україні.

Можна припустити, що вони просто розбіглися, або перейшли на бік наступаючих українських військ, як це було, наприклад, в Полтаві, коли сформований там І.Бокитьком полк Червоного козацтва та кілька українських батареї в момент наближення до міста військ Центральної Ради повернули зброю проти більшовиків.

Історія Червоного козацтва в радянській історіографії фактично звелася до висвітлення бойового шляху полку В.Примакова. Тож розглянемо більш докладно події в Полтаві.

Як свідчать архівні документи, сам командир 17-ї Української роти 171-го піхотного запасного полку Іван Бокитько та частина вояків його роти як “цілком надійні” за наказом петроградського Військово-революційного комітету від 23 листопада 1917 р. були направлені в Україну для організації в м.Лубнах Полтавської обл. і в Полтаві “Особливого Українського партизанського загону”.

Згідно з задумами організаторів, загін мав складатися з двох кінних, по шістсот військовиків кожен, полків, одного кулеметного та одного піхотного батальйонів, однієї кінногірської батареї і обозної команди. Майбутнім партизанам було видано 50 тис. патронів до гвинтівок зразка 1891 р., 2 похідні кухні, 2 друкарські машинки, комплект одягу, білизни, взуття і спорядження для всієї кількості людей.

Ім'я І.Бокитька досить часто починає зустрічатися у військових документах і на сторінках більшовицької преси вже навесні 1918 р., у період наступу в Україну військ Центральної Ради та її союзників.

Більшовицький “Вісник УНР” 2 березня 1918 р. повідомив про створення у Полтаві Колегії по командуванню військами тилу та українського фронту (у складі Каска, Барона та Бокитька), метою якої мало стати “формування бойових загонів для захисту країни та революції”. Колегія звернулася до комендантів та рад депутатів міст України — Кременчука, Знам'янки, Катеринослава, Харкова, Чернігова та інших з пропозицією негайно встановити зв'язок із штабом командування військ українського фронту в Полтаві та надіслати в Полтаву сформовані на місцях загони, що не мають спеціального призначення. Проте вже 8 березня Колегія припинила своє існування, передавши повноваження щойно призначеному “верховному головнокомандувачеві військами УНР” В.Антонову-Овсієнку. Останній призначив М.Барона комендантом Полтави, І.Бокитьку “як єдиному дійсно-

му військовому спеціалістові” було запропоновано очолити тимчасово, до приїзду М.Муравйова, штаб В.Антонова-Овсієнка, а вже з 17 березня Бокитько був призначений начальником оборони Полтави. На цей час у його розпорядженні були кавалерійський полк Червоного козацтва та кілька артбатареї.

Раптова зрада бокитьківців у вирішальний момент боїв за Полтаву стала повною несподіванкою для більшовиків. Відступ останніх з міста 30 березня 1918 р. перетворився, за визнанням В.Антонова-Овсієнка, у панічну, нестримну втечу, коли батареї Бокитька зненацька відкрили вогонь по радянських ешелонах, що вантажилися в Полтаві живою силою, військовим (і не тільки військовим) майном.

Щодо командування Гордієнківського полку, який невдовзі увійшов до Полтави, то для нього дії полку Червоного козацтва на чолі з Бокитьком не були неочікуваними. Командир гордієнківців В.Петрів пізніше писав у своїх мемуарах про телефонні переговори з представником Червоного козацтва щойно перед вступом військ Центральної Ради до міста:

“...Беру трубку і чую заспаний жіночий голосок: “Хто це, на решті? ...Балакає спересердя по-українськи, мабуть, що й наша. — “Хто говорить?” — “Полтава-центральна, а Ви хто? ... Ану спробую. — “Козак з Лугу”. — “Хто?”. — “Козак з Лугу, залучився випадково у ваш дріт в степу”. Коротка пауза, а по тім радісно, хоч і стиха: “Невже наше військо?” “Так, панночко, справжнє українське, завтра будемо вже в Полтаві”. “Почекайте, подивлюсь, як наш дурень” ... Довга пауза, а потім знову той же голосок: “Тут у нас москаль вартовий, дякуючи Богу, хрупить. Вони все вивозять за Ворсклу, дуже поспішають, міст на шляху нафтою политий і соломи поклали і цей ще на залізниці зірвати мусять. У нас тутки в Полтаві є і свої червоні козаки, може хочете, когось з них до телефону покликати?” ... — “А це безпечно, панночко?”. — “Та свої ж люди!” — “Ну то кличте”. Чекаємо при телефоні, але скоріш чим прийшли від червоних козаків, почав хтось балакати в осередній (централі) російською мовою. Цей грубий голос командним тоном рішучими виразами, приправленими “гарними словечками”, наказував комусь-то відповідь, ледве було чути: “Прискорити евакуацію майна, яке слід вантажити у потяги лише за Ворсклою, підготувати гарматні позиції за Ворсклою, щоби прикрити спалення та висадження мостів, не давати воякам вештатися по місту, припинити бешкети та пиятику”. А наприкінці вже цілком гостро і, загрожую-

ючи карами, наказував червоному козакому полкові обов'язково та негайно вивезти його майно за Ворсклу та пам'ятати, що вони є бойова частина, а не міліція, яка має лишень забезпечувати спокій мешканців.

Нарешті голос замовк і щойно по довшому часі знову почувся знайомий жіночий: “Гальо! Гальо! Пугу! — Чули?...” — “Дякувати, чув”. — “Це з їх штабу”... Ще за деякий час тим же окликом “Пугу” викликає нас якийсь чоловічий голос, який зголошується як представник Червоних козаків, довідавшись, що з другого боку комендант гордієнківських гайдамаків, ставить низку запитань: “Чи справді є з німцями українські війська? Чи роззброюють німці та чи відсилають на інтернування українські червоні відділи? Чи є влада Центральної Ради, чи її розігнали німці? Чи не починають німці проти демократичних реформи? Діставши на всі ті запитання такі відповіді, які ми могли дати, представник Червоного козацтва сказав, що він усе передасть полкові, та замовк, а ще через деякий час його заступив представник місцевої самоуправи, який дуже просив прискорити наше прибуття та запевняв, що Червоні козаки, якщо не перейдуть на наш бік, то не будуть йти проти нас, а тому просив утриматися від усяких ворожих виступів проти них, переказавши, що весь полк має шапки чорні з червоними верхами” ...

Вже по здобутті Полтави командир гордієнківців особисто зустрівся з І.Бокитьком — “кремезним чоловіком з трохи рябуватим, але відкритим обличчям у сірій селянській свиті та чорній шапці з червоним донцем, озброєний у гарну шаблю та пістоль (цей портрет контрастує з тим, що його давав В.Антонов у своїй книзі, називаючи Бокитька “хитрим хохлом”, “метушливим”, “собі на умі” і т. ін.). Зазначивши, що під його командою близько 200 шабель, багато юнаків зі школи прапорщиків та ще до 200 чол., які до цього часу були змушені переховуватися по селах, не бажаючи відступати з більшовиками, командир червоних козаків заявив про свою готовність виконувати надалі накази командування військ Центральної Ради. Негайно за допомогою місцевого самоврядування колишнім червоним козакам були видані жовто-блакитні об'язки з печаткою міста, невдовзі бокитьківці приєдналися до вояків В.Петрова і спільно очищали Полтаву від залишків більшовицьких військ¹.

¹ Пізніше за розпорядженням отамана Натієва, що очолював Запорізьку бригаду, до якої входили й гордієнківці, полк І.Бокитька був розформований, а вояки його розподілені по ліших частинах “як ненадійні”. Такий захід Натієва спричинився до того, що частина червоних козаків покинула бригаду. За спогадами В.Петріва, розформування Червоного козацтва більшість вояків-гордієнківців “вважала повною несправедливістю”.

Зазначимо, що перехід на бік військ Центральної Ради полку Червоного козацтва у Полтаві не був поодиноким випадком. В.Антонов у своїй книзі, наприклад, наводить дані про те, що у Єлисаветграді Червоне козацтво раптово оголосило себе “вільним козацтвом”, піднявши антибільшовицьке повстання у місті.

Чим же пояснити таке швидке розчарування владою більшовиків ще донедавна, здавалося б, надійних червоних козаків? Думається, що настрої значної частини з них були співзвучні тим, що їх з боєм висловив на сторінках свого щоденника майбутній відомий письменник Валер'ян Поліщук: “15 квітня (1918) ...Я був за большевиками, чи лучче, за Совітом українських Народних секретарів, бо не знав, що вони не українські, а грабіжницькі борці проти українського всього. Закриття українських газет, театрів і т. ін. — це мене дуже обурило і тепер я зненавидів ту “красную гвардию”, що не питає, хто ти, може, по міркуваннях, більшовик, а тільки український — зразу розстрілює”...

Втім, окремі підрозділи Червоного козацтва залишилися у складі антоновських “армій”. Серед них був і значно поріділий полк Червоного козацтва на чолі з Віталієм Примаковим. Разом з іншими частинами “революційних армій” у березні 1918 р. примаковці вели бої за Бахмач, Ромни, Гребінку, Лохвицю, Ромодан. Після боїв під Охтиркою вони відійшли до Харкова, а звідти до Таганрога.

У Таганрозі наприкінці березня 1918 р. після короткочасного перебування у Полтаві та Катеринославі опинилася й “ЦИКУКА”, фактично більшовицька за своїм складом (нагадаємо, що у складі ЦВК Рад України, обраного Першим з'їздом Рад у Харкові в грудні 1917 р., більшовики посідали 35 місць з 41), покликана слухняно проводити лінію ЦК РКП(б) в Україні. Після Другого Всеукраїнського з'їзду Рад (Катеринославі, 17—19 березня 1918 р.) “альтернативна Рада” змінила своє обличчя на лівоесерівсько-більшовицьке, з явною перевагою лівих есерів, що створило загрозу її виходу з-під контролю російського більшовицького Центру.

Перші серйозні ознаки кризи досить виразно проявилися вже під час роботи Другого Всеукраїнського з'їзду Рад. Стрімке падіння впливу більшовиків з їх централістською, відверто антиукраїнською політикою та зміцнення й зростання авторитету українських партій — в тому числі лівого спрямування (лівих українських есерів, лівих українських есдеків) далися взнаки — незважаючи на попередню “підготовчу” роботу, більшовики отримали на з'їзді менше половини голосів. Звичайно, що за таких

умов робота з'їзду не пішла по заздальгідь розробленому більшовицькому сценарію. Так, М.Скрипникові, як про це згадував пізніше В.Затонський, довелося “дуже тонко балансувати”, щоб “протягнути” потрібне Раднаркомові схвалення підписаного радянською Росією Брестського миру. Проте зберегти колишню абсолютну перевагу у ЦВК Рад України більшовикам вже не вдалося. В новому складі “ЦИКУКИ” вони отримали 47 місць, в той час як об'єднана фракція лівих українських і російських есерів — 49.

Здобувши перевагу у ЦВК Рад України, ліві есери вдалися до спроби закріпити свої позиції й у складі Народного Секретаріату, висунувши вимогу надати їх представникам такі принципово важливі “портфелі” в уряді, як секретаря фінансів, внутрішніх справ, шляхів сполучення, продовольства і, звичайно, військових справ (з підпорядкуванням останньому верховного головнокомандувача). Проте більшовики за допомогою поодиноких лівих українських соціал-демократів (серед яких, за визнанням В.Затонського, були спеціально “замасковані” більшовики) все ж спромоглися провести на ключові посади уряду свої кандидатури. Обурені ліві есери взагалі відмовилися делегувати своїх представників до складу Народного Секретаріату й стали у відкрити опозицію до більшовиків у ЦВК. Заручившись підтримкою частини лідерів Донської радянської республіки, вони навіть сформували свій нелегальний уряд — так званий “Комітет 16-ти” та почали організацію власної “армії”.

Враховуючи стрімке просування українських та німецьких військ вглиб території України і, зокрема, наближення їх до Донбасу, російський більшовицький уряд дедалі більше схилився до необхідності почати переговори з Центральною Радою. Зрозуміло, що за таких умов потреба в подальшому існуванні маріонеткового уряду України для радянської Росії відпадала. До того ж, на певному етапі “ЦИКУКА” почала всерйоз дратувати російський Раднарком, по-перше, своєю лівоесерівською, лівокомуністичною орієнтацією — бажанням будь-що продовжувати “революційну війну” з Німеччиною, по-друге, своєю схильністю до “самостійництва” — стремлінням не лише вважатися, але й бути “дійсним урядом” радянської УНР. Незадоволення російського більшовицького керівництва “ЦИКУКОЮ” досягло апогею, коли Другий Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну самостійною федеративною державою. Дарма, що у постанові з'їзду зазначалося, що самостійність УНР є формальною, тимчасовою і т.ін. — сам факт

“сепаратизму” з боку українців викликав обурення російського більшовицького Центру, остаточно переконавши його, що “гра в уряд” в Україні зайшла надто далеко.

Тим часом “ЦИКУКА” продовжувала сумлінно виконувати покладену на неї роль “альтернативної Ради”, розраховуючи при цьому на активну підтримку радянської Росії. Випадково довідавшись про наміри останньої вступити в переговори з Центральною Радою, ЦВК Рад України в останніх числах березня спішно вирудив власну делегацію до Москви, уповноваживши її декларувати самостійність Української Радянської Федеративної Республіки та почати переговори з Раднаркомом відносно укладення договору між двома федеративними державами. “Надзвичайне повноважне посольство” України 29 березня 1918 р. у складі голови Народного Секретаріату, секретаря закордонних справ М.Скрипника, народного секретаря внутрішніх справ Ю.Коцюбинського і народного секретаря освіти та міжнаціональних справ М.Врублевського прибуло до Курська.

У Росії українську делегацію зустріли без особливих дипломатичних почестей. Затриманий без будь-яких пояснень майже на 10 годин у Курську потяг з “надзвичайним посольством” в Орлі було причеплено до звичайного товарняка й доставлено в Скуратово “до подальших розпоряджень”, що нагадало Скрипникові та його колегам недавнє нешанобливе поводження німців з посланцями радянського уряду України у Пскові. Після телеграми-протесту делегація все ж прибула до Москви, проте офіційні російські кола не поспішали її приймати. М.Скрипник 2 квітня 1918 р. був змушений в черговий раз нагадати російському керівництву про свою присутність, надіславши чергову петицію в народний комісаріат іноземних справ. Нарешті, 3 квітня делегацію запросили на засідання Раднаркому. Проте, всупереч сподіванням української сторони, ані визнання радянською Росією самостійності України, ані підписання договору між двома державами не відбулося. Російська сторона обмежилася стриманим “прийняттям до відома” рішень Другого Всеукраїнського з’їзду Рад та висловлюванням свого “захопленого почуття героїчною боротьбою трудящих і експлуатованих мас України”. Дійсне ж ставлення уряду радянської Росії до діяльності “ЦИКУКИ” висловив 6 квітня 1918 р. Й.Сталін під час переговорів по прямому проводу з В.Затонським: “Ми всі тут думаємо, — заявив він, — що ЦИКУК повинен, морально зобов’язаний покинути Таганрог і Ростов. Достатньо грали в Уряд і Республіку, здається, досить, пора кинути гру.”

Довідавшись про заяву Й.Сталіна, голова української делегації М.Скрипник виступив з рішучим протестом та вимогою до Раднаркому дати належні роз'яснення з приводу висловлювань наркомнаца — проте жодних роз'яснень, звісна річ, так і не надійшло — подальша доля “альтернативної Ради”, по суті справи, вже була вирішена.

Деякий час делегація ще знаходилася в Москві, сподіваючись вирішити питання про повернення урядові радянської УНР конфісковані ним в українського населення на “боротьбу з контрреволюцією” та передані на тимчасове зберігання до російських банків в Москву, Самару, Саратов, Нижній Новгород, Воронеж цінності на загальну суму 160—180 млн крб. З огляду на плани українського радянського уряду продовжувати ведення “революційної війни”, кошти ці були вкрай потрібні. Проте М.Скрипникові нагадали про ті значні субсидії, що їх надавав Раднарком українським більшовикам, і питання з поверненням цінностей само собою було зняте з порядку денного. Фактично не вирішивши жодного з поставлених перед ним завдань, посольство повернулося в Таганрог.

І все ж, незважаючи на такий перебіг подій, ЦВК Рад України та Народний Секретаріат все ще продовжували існувати й навіть намагалися активізувати свою діяльність у військовій сфері. “Вісник УНР” 9 квітня 1918 р. повідомив про рішення військового секретарства приступити до створення на ще незайнятій противником українській території органів по мобілізації, інструктуванню та постачанню радянських військ. Той же “Вісник УНР” 10 квітня оприлюднив відозву ЦВК Рад України з призовом до українського населення вступати до лав Червоного козацтва(!). Після тривалих чвар українські більшовики, врешті-решт, порозумілися з лівими есерами. На засіданні ЦВК Рад України та Народного Секретаріату 17 квітня 1918 р. було прийняте рішення створити тимчасовий Повстанський Народний Секретаріат — “Дев'ятку”, до якої від більшовиків увійшли М.Скрипник, Ю.П'ятаков, В.Затонський, А.Бубнов, від лівих українських і російських есерів — Є.Терлецький, Сьомушкін, О.Одоевський, С.Мстиславський, від лівих українських есдеків — М.Врублевський. Основним завданням Повстанського Народного Секретаріату стала підготовка збройного повстання в Україні.

У складі “Дев'ятки” було виділено два основні секретарства — зв'язку та військових справ. Останнє очолив А.Бубнов¹. 19 квітня

¹ Бубнов Андрій Сергійович (1884—1938) народився в Іваново-Вознесенську в родині керівника текстильної фабрики. Навчався в Московському сільськогосподарському інституті, звідки був виключений за революційну діяльність. З 1903 р. в більшовицькій партії.

1918 р. члени більшовицької фракції ЦК Рад України і Народного Секретаріату, окремі представники лівих українських есерів та лівих українських есдеків провели в Таганрозі партійну нараду, де більшістю голосів ухвалили запропоновану А.Бубновим, Г.П'ятаковим, М.Скрипником резолюцію про “заснування окремої Комуністичної партії, яка матиме свій ЦК, свої партз'їзди і буде зв'язана з РКП через міжнародну комісію 3-го Інтернаціоналу”. Зрозуміло, що прийняття рішення про заснування самостійного більшовицького центру в Україні зумовлювалося не усвідомленням “лівими комуністами” (Бубновим, П'ятаковим) потреби урахування національної специфіки України, необхідності “наближення” більшовиків до українського ґрунту, а бажанням уникнути тиску Москви. Проти ухваленого нарадою рішення активно виступили так звані “праві” (Квірінг, Яковлев (Епштейн)), які наполягали на підпорядкуванні українських більшовиків російському більшовицькому центру й на ліквідації українського радянського центру — “Повстанського Народного Секретаріату”, пов'язуючи перспективи відновлення більшовицької влади із майбутнім зміцненням Росії, а не з діяльністю ефемерної “Дев'ятки”.

Тим часом українські та німецькі війська продовжували наступати вглиб української території. Ще на початку квітня антоновські “армії” були змушені залишити Катеринослав. Синельниково, Павлоград, Харків. З середини квітня велися бої за Донбас та вже на початку травня радянські війська фактично повністю були витіснені з території України.

На VI з'їзді РСДРП(б) обраний членом ЦК. 13 разів заарештовувався царським урядом, загалом 4 роки провів у в'язниці. У жовтні 1917 р. — член Політбюро ЦК РСДРП(б), Військово-Революційного партійного центру по керівництву збройним повстанням у Петрограді. З березня 1918 р. — член ЦКЦВК Рад України та Народного Секретаріату, входив до групи так званих “лівих комуністів”. У квітні—липні 1918 р. — член Повстанського Народного Секретаріату — “Дев'ятки”, виконував обов'язки секретаря військових справ; у липні — вересні — голова Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету, у вересні—жовтні 1918 р. брав участь у формуванні в “нейтральній зоні” частин Першої та Другої Українських Повстанських дивізій. Восени 1918 р. — на початку 1919 р. — член Київського підпільного обласного комітету КП(б)У, голова обласного ревкому. Після здобуття на початку 1919 р. більшовиками Києва — голова Київської Ради робітничих депутатів, член уряду радянської України, Реввійськради Українського фронту та Ради Оборони УСРР. Під час денікінщини працював у Зафронтовому бюро ЦК КП(б)У. 1919—1920 рр. члени політбюро ЦК КП(б)У. Під час X з'їзду РКП(б) в числі інших делегатів брав участь у придушенні Кронштадського повстання. Надалі обіймав ряд високих військових та партійних посад, зокрема, члена РВР Першої Кінної армії (1920), зав.Агітпропу ЦК РКП(б) (1922—1923), секретаря ЦК РКП(б) (1925). З січня 1924 р. — до вересня 1929 р. — начальник Політуправління РСЧА, член РВР СРСР, член оргбюро ЦК ВКП(б) і водночас редактор газети “Красная звезда”. Активний провідник військової реформи 1924—1928 рр. З посиленням сталінізму був усунений з партійної та військової роботи. В 1929 р. призначений наркомом освіти РСФРР. Репресований у 1938 р.

Слід зазначити, що спроби більшовицького уряду використати російські війська в ході воєнних дій проти Центральної Ради почали обернутися проти самої радянської Росії. Переслідуючи антоновські “армії”, німецькі та українські війська почали перетинати власне російські кордони. Можливість перенесення бойових дій на територію Росії викликала серйозне занепокоєння Раднаркомом, який побачив у цьому реальну загрозу існуванню більшовицької влади. Пізно вночі з 26 на 27 квітня 1918 р. Ленін провів вузьку нараду з приводу прийняття військових заходів на кордоні Росії з Україною та Фінляндією “у зв’язку з вторгненням німецьких військ та зв’язаних з ними загонів Центральної Ради в Орловську, Курську, Воронезьку губернії, Крим”. Стало очевидним, що єдиним заходом зупинити наступ противника є відмова від ведення війни військами УНР під головуванням В.Антонова-Овсієнка. 4 травня він офіційно сповістив про припинення у зв’язку із відступом поза межі України дій своїх “армій” проти німецьких та українських військ та про складання з себе звання “Верховного головнокомандувача Південних Республік”. Цього ж дня на залізничній станції Коренево було підписано угоду про припинення воєнних дій на Курському напрямі. На ділянці від Рильська до Суджа радянська Росія та Україна утворювали так звану “нейтральну зону” завширшки 10 км.

Згідно з вимогами німецького командування усі українські радянські війська, перетинаючи російський кордон, мали бути роззброєні та інтерновані. Проте, зважаючи на їх неукраїнське походження, роззброєння “армій” В.Антонова носило суто формальний характер — виведені з України російські підрозділи після певної реорганізації перекидалися на інші fronti. Щодо українських військових частин, то після ретельної перевірки на “політичну благонадійність” підозрілі, “заражені контрреволюційними настроями” військові формування не тільки роззброювалися та розформовувалися, їх інколи просто знищували. Як згадував у своїх мемуарах Н.Махно, якому в травні 1918 р. довелося перебувати в Царицині — одному з вузлових пунктів відступу та фільтрації відступаючих з України військ, найбільшу підозру в російських військових властей викликали національні українські загони. Зокрема представникам царицинського ревкому підозрілим видався загін під проводом Петренка. Сформований із залишків Дністровського полку, селян Олександрівки та Нової Праги, цей загін, як свідчать військові документи, 24—26 березня 1918 р. відзначився активними діями в районі Звенигородки, оточивши до-

силь чисельну німецьку частину, 9 квітня — з боями зайняв станцію Славгород, на півдні від Синельникового і надалі сумлінно виконував накази командування 5-ї “армії”.

Прибувши до Царицина, вояки Петренка розраховували на збереження цілісності свого загону й були сповнені рішучості продовжити боротьбу на будь-якому фронті — навіть у Сибіру, проте місцева військова влада запропонувала загонові роззбротись та пройти “перевірку”. Під час переговорів з Петренком останнього було підступно заарештовано і таємно знищено, загонові ж пред’явили начебто підписане командиром загону розпорядження скласти зброю й не противитись розформуванню.

За “чужинців” сприйняла військова влада Царицина й перодові частини 5-ї “армії”, очолюваної К.Ворошиловим. За спогадами І.Локатоша (майбутнього начальника 1-ї Української радянської дивізії) ці частини були просто розстріляні. Тільки після особистого втручання В.Межлаука — колишнього члена уряду Донецько-Криворізької республіки, який спеціально прибув до Царицина за розпорядженням В.Леніна, конфлікт, що було виник на ґрунті цього інциденту, був погашений.

Втручання Москви знадобилося й для пропуску через Царицин загону Червоного козацтва на чолі з В.Примаковим, який після боїв на Дону супроводжував до російської столиці український радянський уряд. Щоправда, затримка загону Червоного козацтва зумовлювалася дещо іншими причинами — не вважаючи за потрібне конвоювати якийсь там “український уряд”, політком царицинського військово-революційного комітету зажадав від Примакова залишитися в місті для посилення тутешнього гарнізону. Словесна перепалка між командиром червоних козаків та царицинським політкомом ледь не переросла в криваву сутичку. Проти вояків В.Примакова були виставлені кулемети, у свою чергу про готовність підтримати примаковців заявили вояки кількох ешелонів, яких також було затримано за розпорядженням місцевої військової влади. Тільки після прямої вказівки з Москви загін В.Примакова продовжив свій шлях.

У середині травня 1918 р. український радянський уряд у супроводі загону В.Примакова, який налічував 60 чол., прибув до столиці радянської Росії. За два тижні свого перебування тут Червоні козаки встигли в черговий раз засвідчити свою “абсолютну благонадійність” більшовицькій владі. 22 травня на день св.Миколая вони взяли участь у розгоні хресного ходу. Тож не випадково загін Червоного козацтва російська влада постаралася збе-

регти як військову одиницю. 24 травня 1918 р. рішенням Московської ради його було перейменовано у Дніпровський загін РСФРР, а на початку червня відправлено в м.Почепу Чернігівської обл., на кордоні з “нейтральною зоною”...

Військові поразки радянської Росії навесні 1918 р. та відокремлення від неї цілого ряду колишніх окраїн, у тому числі й України, змусили російських більшовиків серйозно замислитися над проблемою організації міцної, масової регулярної армії, здатної привернути до ареалу більшовицької Росії не тільки молоді національні держави, створені на терені колишньої імперії, але й інші країни світу. Ідея Всесвітньої радянської республіки була для більшовиків цілком реальною.

Численними заходами, спрямованими на створення нової армії, що до них вдалося російське більшовицьке керівництво навесні—влітку 1918 р., передбачалося: введення загальної військової повинності, відмова від одного з основних принципів “демократизації військ” — виборності командного складу, проведення реорганізації органів центрального та місцевого військового управління тощо. Наказом Народного комісаріату у військових справах №494 від 20 квітня 1918 р. вперше було введено в дію штати, за якими надалі належало проводити формування частин та з’єднань радянських військ. Основним з’єднанням Червоної армії відтепер мала стати стрілецька дивізія трьохбригадного складу. 22 квітня 1918 р. ВЦВК затвердив текст першої військової присяги — “Формули урочистого обіцяння”, що її належало приймати військовослужбовцям. З метою забезпечення політичного контролю з квітня 1918 р. в Червоній армії запроваджувався інститут військових комісарів.

Випадки “нелояльності”, “нестійкості” національних радянських підрозділів змусили більшовиків звернути особливу увагу на забезпечення таких частин “виключно надійними елементами”. Визначення ступеня лояльності тих чи інших національних частин взяв на себе Народний комісаріат у справах національностей на чолі зі Сталіним. 7 травня 1918 р. Колегія Наркомнацу ухвалила спеціальну постанову, що визначала основні підходи до організації національних військ. “Колегія Наркомнацу, по-перше, вважає припустимим створення національних загонів Радянської армії, — зазначалося в постанові, — тільки на території даної національності (наприклад, Україна, Башкирія, Вірменія і т. ін.); по-друге, що стосується національних загонів, створених із біженців, емігрантів тощо (наприклад, польських, литовських і т. ін.),

припускає створення їх у виняткових випадках (наприклад, латиші), при безумовній гарантії зацікавленого національного комісаріату... відносно політичної надійності, що дані загони не потраплять в руки націоналістів та буржуазії”. З метою уникнення “випадків” використання “національною буржуазією” національних радянських загонів Колегія Наркомнацу звернулася до ВЦВК з проханням вжити заходів; усі радянські організації “у всіх питаннях, що стосуються національних справ, й, зокрема, щодо формування нових загонів, зверталися за дозволом в Наркомнац”. Подібні застереження висловили й на адресу Наркомвоєну, — щоб при організації національних формувань “жодні кроки не робилися без згоди Народного Комісаріату у справах національностей”.

У свою чергу й Наркомвоєн ухвалив ряд рішень щодо національного будівництва в Червоній армії. Наказом №397 від 24 травня 1918 р. Народний комісаріат у військових справах, “враховуючи попередній досвід” націоналізації військ, визнав за доцільне “у майбутньому створювати національні військові одиниці не більше роти (ескадрону чи батареї) у строгій відповідності з існуючими “штатами”, з подальшим їх вливанням до полків та дивізіонів “загального формування”.

Наказ № 397 мав досить чітке спрямування — він був націлений на організацію єдиної Червоної армії із входженням до неї обмеженої кількості національних військових частин, що мали торувати шлях російській армії в національні регіони. Організація національних армій документом не передбачалася. Російське більшовицьке керівництво стало на шлях організації єдиної армії — єдиної країни. Проте вже невдовзі, саме в інтересах відтворення “єдиної неподільної”, більшовики були змушені знову повернутися до ідеї організації національних урядів та національних армій на “окраїнах”.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ДИВІЗІЙ В “НЕЙТРАЛЬНІЙ ЗОНІ” ВЛІТКУ-ВОСЕНИ 1918 р.

Після вигнання більшовиків в Україні на деякий час запанував спокій. У порівнянні з радянською Росією, яку дедалі більше поглинала пожежа громадянської війни, Україна навесні 1918 р. нагадувала оазис серед розбурханого океану. Та спокій тривав недовго. У квітні гетьман П.Скоропадський з допомогою німців усунув уряд Центральної Ради, і напруження в Україні почало стрімко наростати. Передусім це стосувалося українського села, на яке

гетьманський режим подіяв як каталізатор, прискоривши процес перетворення селянина-хлібороба на бунтівного та войовничого повстанця.

Революціонізація села почалася ще в період Лютневої—Жовтневої революцій, коли стали повертатися з фронту солдати-дезертири, прихопивши з собою не лише зброю, але й революційні гасла. Об'єднуючись у ватаги, колишні солдати вдавалися до розподілу поміщицької землі, не хештуючи, при нагоді, й експропріаціями своїх більш заможних земляків.

Усі спроби гетьманської влади за допомогою німецької армії “навести порядок” в країні і, передусім, повернути розподілену землю її колишнім володарям наштовхнулися на збройний опір з боку селянства. Каральні акції режиму (спалювання, розстріл бунтівників) лише посилювали опір, зміцнювали ненависть селян до уряду Скоропадського.

Непопулярність гетьмана серед українців зумовлювалася його монархічними, проросійськими настроями. Дійсно, у період його правління Україна перетворилася на справжню Мекку для росіян, які втікали від страхіть більшовизму. В Києві виникло безліч російських політичних об'єднань різних орієнтацій, які у травні 1918 р. створили Російський союз, що мав за мету боротьбу з українством і відновлення “єдиної та неподільної”. У цей союз увійшли майже всі російські політичні об'єднання — монархісти, чорносотенці, націоналісти тощо. 7 липня 1918 р. у Софійському соборі в Києві було відслужено молебень “за здоров'я Його Царської Величності”, а через три тижні — панахиду по розстріляному більшовиками Миколі II. В українських містах формувалися офіцерські загони, які відправлялися на Дон та Північний Кавказ для поповнення білої гвардії.

Посилення великодержавницьких тенденцій прискорило консолідацію українських національно-патріотичних партій, що на початку серпня 1918 р. завершилася реорганізацією Національно-державного союзу в Український Національний союз, який став у відверту опозицію до гетьмана. Зважаючи на значний вплив українських есерів у селах, це було серйозною загрозою урядові Скоропадського.

Щодо національних настроїв широких верств українського селянства, то на них впливали не тільки агітація українських партій, але й певні соціально-економічні фактори. Дедалі зростаюче зубожіння і безвладдя посилювали зневагу та ненависть селян до “ледащих” городян, що “монополізували владу” в держа-

ві. Причому проти своїх ворогів у місті, а також гетьманської варти і німецьких патрулів озброєні селянські загони діяли рішуче і безжалісно, не тільки захищаючи себе від численних реквізицій, але й нерідко просто грабуючи міські склади і крамниці — переважно мануфактурні, адже товарного обміну між містом і селом давно вже не існувало. Ця війна міста і села нагадувала гайдамаччину давніх часів. На села подалася значна кількість різних політичних авантюристів — відставних офіцерів, самозваних генералів, козацьких отаманів, що, використовуючи палке слово і маузер, демагогію і залізну волю, привертали на свій бік різного роду авантюристів, здатних йти за своїми ватажками у вогонь та воду. Деякі загони швидко розрослися, поширювали свою владу на значні території, проголошуючи гасла власної автономії та незалежності від усіх урядів.

Влітку 1918 р. селянські повстання, гаслом яких стало “вигнання німців та відновлення влади народу”, охопили майже всю Україну. Ці повстання поступово переросли у справжню селянську війну, яка велася до початку 20-х років. У ході цієї війни виховувалися нові українські військові кадри, що поповнювали і петлюрівські, і червоні, і білі війська, вироблялася своєрідна партизанська військова тактика, набувався певний бойовий досвід.

Досить характерним у цьому плані стало Звенигородсько-Таращанське повстання в Київській губернії влітку 1928 р., що його очолив колишній офіцер царської армії Ф.Гребенко¹.

¹ *Гребенко Ф. (?—1919)* народився в с.Лисовичі Таращанського повіту Київської губернії. Учасник Першої світової війни, поручик (за іншими даними — прапорщик) російської армії, один із керівників найбільшого в Україні антигетьманського повстання, командир ряду українських радянських частин та з'єднань — Першого кавалерійського полку, Другої бригади 1-ї радянської Української дивізії (вересень—грудень 1918). Навесні 1919 р. військова частина Гребенка відзначилася в боях з армією Директорії, розбивши її Чорноморський Кіш та захопивши майже всю артилерію. У липні 1919 р. Гребенко розгорнув кавалерійський полк, яким на цей час командував, у кавалерійську бригаду, що складалася переважно, із селян Київської губернії з “таращанським ядром”. Бригада налічувала 1,5 тис. добре озброєних, одягнутих та зорганізованих вояків при 100 кулеметах на тачанках та 16 гарматах. Бригада Гребенка у цей період, за спогадами В.Затонського, ледь не скинула кволу радянську владу в Києві, коли в ній почався спровокований денікінцями антибільшовицький заколот. Сам Гребенко врятував життя лідерів українських більшовиків, що намагався зупинити похід бригади на Київ. У серпні 1919 р. при відступі 12-ї армії радянських військ з Києва лише кавалерійська бригада Гребенка “хоча і надзвичайно бандитська, змогла зберегти деякий порядок, тоді як інші змішалися і втратили управління”.

У своїх мемуарах В.Затонський писав, що він не міг зрозуміти, як ця “неказиста ззовні та нерішуча за внутрішньою суттю людина могла мати такий величезний вплив і популярність серед підлеглих”. Одного його слова, бодай жесту, вистачало, щоб підлеглий кидався виконувати наказ свого командира. В.Затонський також згадував, що навіть комісар бригади Гребенка — комуніст, робітник з-під Іваново-Вознесенська Іванов “був закоханий у

У квітні 1918 р. він організував із селян-фронтовиків перший Повстанський Таращанський загін чисельністю 15 чоловік, який, щоб здобути зброю, почав робити наскоки спочатку на гетьманську варту, а згодом і на німецькі гарнізони. В результаті загін швидко поповнювався. Наприклад, в Уманському повіті, в місті Буки, коли гребенківці вигнали звідти гетьманців, до загону приєдналося 800 добровольців під командуванням місцевого поштового чиновника Ковальського (пізніше загинув у бою з німцями). Добровольці привезли з собою 4 кулемети, 270 гвинтівок, 3 візки, 18 коней, 12 сідел.

У середині червня 1918 р. повстання охопило вже не лише Таращанський і Звенигородський повіти, але й Уманський, Корсунський, Сквирський, Каневський повіти Київської губернії, а також ряд повітів сусідніх губерній. Повстанці утворили революційний штаб Повстанської армії, а Гребенка було призначено “головкововерхом України”.

Повстанська армія складалася із численних загонів, що утворювалися в окремих населених пунктах, а потім зводилися у більш крупні частини. Нерідко вони були непогано озброєні, організовані та навчені, адже значна кількість селян встигла пройти вишкіл Першої світової війни, а на чолі повстанців стояли досвідчені військові командири із колишніх унтер-офіцерів та прапорщиків царської армії.

Як згадував один із безпосередніх учасників повстання Г. Білоус, їх загін був організований в с. Сорочотяги на Київщині учасником Першої світової війни Д. Бондарчуком — старшим унтер-офіцером Чорноморського кавалерійського полку Третього кінного корпусу російської армії. Загін складався із 30 чоловік, мав на озброєнні два ручні та один станковий кулемет. У кожного повстанця були або карабін, або наган. Усі верхові коні були засідлані сідлами драгунського зразка. На трьох парокінних тачанках було встановлено кулемети. На тачанках возили також боезапас та інше майно загону. За спогадами Білоуса, улюбленою піснею повстанців була “Ой на горі та женці жнуть”.

свого комбрига і беззастережно йому довіряв”. Проте радянська влада не простила Гребенку його “ідейних хитань”. Не наважившись заарештувати популярного командира в його бригаді, чекісти вибрали зручний час, щоб “ліквідувати” Гребенка, коли після поранення в боях з денікінцями той лікувався у шпиталі. Саме там Гребенка заарештували, а невдовзі розстріляли. Щодо гребенківців, то за наказом Ради Оборони України їх роззброїли, розформували “за грабунки та слабку боездатність”. Після належної “чистки” залишки бригади були розпорознені по різних військових частинах — в Червонохочачій бригаді, в 9-й кавалерійській дивізії тощо.

Навесні 1918 р. загін сорокотяжців за наказом Револуційного комітету пішов на Ставище, де влився до головних сил повстанців. Він увійшов до однієї з рот батальйону чотирьохротного складу. Цей батальйон мав також кулеметну роту та артилерійську батарею, що складалася з однієї трьохдюймової гармати без панорами, якою командував Баляс — згодом командир усієї артилерії повстанців¹. Була в батальйоні і кінна розвідка — до 200 вершників.

Повстанська армія Гребенка була досить мобільною. Для пересування використовувався кінний транспорт місцевого населення, що давало змогу маневрувати і завдавати несподіваних ударів одночасно в різних місцях.

Разом із тим, у війську Гребенка панували типові для всіх селянських повстанських армій стихійність, слабка організація тощо. Нападки повстанців на ворожі гарнізони нерідко закінчувалися пограбуванням заводів, економій та маєтків, не кажучи вже про склади та крамниці, масовими вбивствами “буржуазії та інтелігенції”. Особливу ненависть повсталих викликали представники гетьманської влади та всі ті, хто належав до партії хліборобів, що привела до влади Скоропадського. Їх винищували без милосердя. Водночас лютували й карателі. Намагаючись покласти край селянським заворушенням, уряд вдавався до надзвичайних заходів. Газети постійно сповіщали про численні арешти бунтівників (між іншим, серед заарештованих повстанців, як повідомляла газета “Земське діло” від 10 липня 1918 р., був і внук Тараса Шевченка, Левко Шевченко — один із керівників повстання у Звенигородському повіті), про довгі ряди шибениць, на яких по кілька днів висіли трупи повішених селян тощо.

У політичному плані найбільший вплив на Звенигородсько-Таращанське повстання мали українські ліві есери. Так, координацію повстанського руху на Київщині здійснював начальник Київського військового округу часів Центральної Ради український лівий есер М.Шинкар. Разом з полковником Павловським він організував загін чисельністю 5 тис. чоловік. У листівках, виданих цим загоном, зазначалося, що повстанці воюють не проти німців, а проти русифікаторського уряду гетьмана. В

¹ *Баляс Василь* (1892—1919). Підпрапорщик російської армії. Під час Звенигородсько-Таращанського повстання входив до Головного Штабу повстанців, начальник артилерії. У вересні 1918 р. загін Баляса у “нейтральній зоні” склав ядро Другого Таращанського полку 1-ї Української радянської дивізії. З 18 по 22 вересня 1918 р. командував цим полком, проте був поранений і його замінив на цій посаді В.Боженко. В 1919 р. — помічник командира Першого кавалерійського полку Гребенка. Загинув у грудні 1919 р. в с.Чернині Таращанського повіту та під час заготівлі фуражу для радянських військ (згідно зі спогадами В.Затонського — під час заколоту в полку).

доповідях Державної варті навіть висловлювалося припущення, що саме українські есери здійснювали фінансову підтримку повстання. Були серед повстанців і більшовики, які, проте, не мали впливу на селянство.

Про розмах Звенигородсько-Таращанського повстання свідчить той факт, що на його придушення німцям знадобилося 3 дивізії й майже 1,5 місяця (у розпал повстання чисельність повстанців сягала 30—40 тис.чоловік). Витіснені в липні 1918 р. з Київщини, повстанці форсували Дніпро, пройшли з боями усю Полтавську губернію і, нарешті, у вересні 1918 р. вийшли на російську територію. Сам Гребенко залишився на Полтавщині для організації нових повстанських загонів, а частина його вояків (300—400, а за деякими даними 600 чол.) на чолі з В.Балясом пішла в “нейтральну зону”, сформовану між кордонами радянської Росії та гетьманської України згідно з договором про перемир'я від 4 травня 1918 р., укладеним російськими більшовиками та німецьким військовим командуванням. Це була смуга завширшки 10—40 км, що включала північно-східну частину тодішньої Чернігівської губернії та прикордонні повіти Курської, Орловської, Воронежської губерній РРФСР, яку не повинні були перетинати жодні військові заgonи з обох сторін. Однак від самого початку “нейтральною” ця зона не була. Нашпигована всілякими збройними формуваннями, вона постійно ставала ареною різноманітних військових сутичок і конфліктів.

Кого тут тільки не було влітку 1918 р. Солдати-дезертири з колишніх п'яти “революційних радянських армій” Антонова, які нерідко цілими підрозділами відмовлялися йти на Східний фронт, сподіваючись невдовзі повернутися в Україну (9-а рота 3-го Курського, 5-а рота Дмитровського, 2-га рота 6-го Курського полків та ін.); українські селяни-втікачі, що шукали притулку від німецьких реквізичій та пограбувань; тинялись тут і різноманітні авантюристи, розбишаки, шибайголови, здатні у пошуках вільного життя пристати до будь-якої ватаги. Були тут також ідейні революціонери — російські та українські есери, анархісти та ін., які намагалися серед цього здеморалізованого люду вербувати своїх ідейних прихильників.

Місцеве населення називало біженців “вовками”. Обірвані та голодні, блукали вони лісами, переховуючись як від німецько-українських, так і від радянських військ. Поступово ж “вовки” гуртувалися у заgonи на чолі з виборними отаманами, під проводом яких нападали на німецькі й гетьманські гарнізони, ма-

ючи на меті не тільки здійснення “актів помсти” за вчинені кривди, але й отримання військової здобичі та трофеїв.

Зазначимо, між іншим, що про існування цих загонів більшовики майже нічого не знали до осені 1918 р. і не підтримували з ними жодних стосунків. Такими були, зокрема, загін Михалдика в районі Унечі (200—300 чол.), загін в селі Кулаги (150 чол.), в селі Розорені Хутори (150—200 чол.), загін Глухівського району під проводом Свистунова, Голубевський загін (80 чол.), Каменський загін (145 чол.), загін в районі Корочі — в селах Ломове, Заяче, Велике Городище (загальною кількістю 1 тис. чол.), два загоны в районі Обояні (200 і 100 чол.), батальйон Михайловського та ін. Проте вже восени 1918 р. більшовикам вдалося сформувати із розрізнених загонів дві повстанські дивізії, що наприкінці 1918 р. після певних вагань російського центру отримали статус “українських” і були об’єднані в так звану Українську Радянську армію. Втім, повернімося до подій початку літа 1918 р. і проаналізуємо еволюцію поглядів більшовиків щодо національного військового питання в Україні.

Поразка більшовиків в Україні навесні 1918 р. була загальною та нищівною. Хоча російські комуністи й намагалися представити справу так, начебто самостійність України була здобута не національним рухом мас, а виключно силою німецьких військ, було абсолютно ясно, що принесена на багнетах з півночі радянська влада не прижилася на українському ґрунті. Нестор Махно, який влітку 1918 р. був у Москві й зустрічався із Свердловим та Леніним, згадував пізніше у своїх мемуарах про розчарування російських більшовицьких вождів українським селянством: “Чому вони (селяни. — Авт.) не підтримували наших червоногвардійських загонів? — запитував Свердлов у Махна. — У нас є відомості, що південне селянство заражене крайнім українським шовінізмом і скрізь зустрічало експедиційні німецькі війська та загоны Центральної Ради з особливою радістю, як своїх визволителів”.

Проте найбільш дратували російський партійний центр прояви “сепаратизму” з боку, здавалося б, слухняної “ЦИКУКИ”, що виступала за самостійність радянської УНР, а також українські більшовики, які на Таганрозькій нараді висловились за утворення самостійної, окремої від РКП комуністичної партії України. Якщо під час бойових дій з німцями Москва ще приховувала своє ставлення до всіх цих рішень, то після втрати України вона вже не скривала обурення.

30 червня 1918 р. газета “Правда” вмістила статтю під назвою “Національне питання в програмі Комуністичної партії України”,

в якій були визначені усі “помилки” українських більшовиків. Останні звинувачувалися у “надзвичайній поступливості соціал-націоналістичним течіям в Україні”, критикувалися за відсутність “революційної роботи серед мас”, а також за відсутність “нешадної ідейної боротьби” із “зрадницькою і розбещеною проповіддю українського соціал-шовінізму”. Обґрунтовуючи конкретними цифрами важливість для економіки Росії українських земель, “Правда” чітко давала зрозуміти, що для ЦК РКП(б) не існує й не може існувати самостійної держави Україна — радівської, гетьманської чи навіть радянської, а існує тільки південна частина Росії, і саме з цього мають виходити українські більшовики в своїй практичній діяльності. “Сутність змін у міжнародному положенні України, — зазначалося в статті, — зводиться до наступного: замість “Південної частини Росії” маємо тепер “південну частину окупованої німцями на Сході області”. Те, що окупацію здійснено під фірмою “самостійності” і навіть те, що в головах деяких панів (що остаточно втратили голову від неочікуваного ними піднесення в них самих національних українських почуттів) ця окупація відбувається як самостійність, не заважає нам оцінювати положення, яке склалося, саме як окупацію і тільки як окупацію”.

Стаття у провідному органі ЦК РКП(б) та усні настанови більшовицького партійного центру фактично ідейно підготували роботу I з'їзду КП(б)У, який відбувся 5—12 липня 1918 р. у Москві при явному домінуванні так званої “правої”, відверто антиукраїнськи наставленої “кривбасівської більшості”. В своїх рішеннях з'їзд проголосив: “Ідея самостійності України, на багнетах якої німецькі імперіалісти загарбали та поневолили українські землі (не Україну.— *Авт.*), остаточно дискредитувала себе в найширших трудових масах”. Перед КП(б)У ставилося завдання “боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської соціалістичної республіки” (звернімо увагу: навіть не федеративно.— *Авт.*). Головним практичним завданням, що його було поставлено на з'їзді, стала підготовка збройного повстання в Україні. Враховуючи досвід есерівського впливу на Звенигородсько-Таращанське повстання з його націоналістичним забарвленням, резолюція I з'їзду “Про збройне повстання” спеціально наголошувала на необхідності всіляко боротися проти спроб надати цьому рухові не класовий, а національний характер.

З'їзд визнав за доцільне остаточно ліквідувати залишки українського радянського уряду — “Дев'ятки”. Замість українського

радянського центру був створений незвичайний партійний орган по підготовці повстання — Центральний Всеукраїнський Революційний Комітет, до складу якого, зрозуміло, увійшли тільки більшовики.

Звісна річ, що не маючи впливу серед українського населення, коштів, перебуваючи далеко поза межами України, ЦВРК бодай чи міг самостійно проводити якусь серйозну роботу, спрямовану на підготовку повстання. В своїй діяльності ЦВРК активно спирався на допомогу російського більшовицького центру, безпосередньо взаємодіючи з Оперативним відділом Народного комісаріату у військових та морських справах РСФСР.

Оперативний відділ, що його очолював С.Аралов, крім притаманих йому функцій, виконував також і функції Особливого відділу, Військового Трибуналу тощо. До укладення Брестської угоди в оперативному підпорядкуванні Аралова перебував Центральний Штаб Партизанських загонів, що його після підписання угоди було перейменовано в Особливе Розвідувальне відділення.

Як зазначав у своїх спогадах С.Аралов, роботі цього відділення значну увагу приділяв Ленін. Саме за його особистою рекомендацією начальником відділення було призначено П.Шишка — колишнього гельсинфорського матроса з міноносця “Достойный”, а заступником А.Ковригіна (обидва були лівими есе-рами, але пізніше відійшли від своєї партії). За порадою більшовицького вождя при відділенні була створена “школа підричників”, у якій готувалися кадри для проведення диверсійних акцій в Україні та інших окупованих німцями регіонах. Фінансування засланих у тил бойовиків здійснювалося безпосередньо через Я.Свердлова як у радянській валюті, так і в українських карбованцях та німецьких марках.

Підкреслюючи підвищену увагу Леніна до діяльності особливого розвідвідділення та дотримання режиму його секретності, С.Аралов наводив у своїх спогадах такий показовий епізод. На початку квітня 1918 р. під час однієї з доповідей Ленін поцікавився, де розташоване Особливе розвідувальне відділення. Дізнавшись, що воно знаходиться безпосередньо при Опервідділі на Пречистинці, Ленін дуже занепокоївся. “Як же це ви, батеньку, — зазначив він, — такий непередбачливий, забули конспірацію. Адже ви вели підпільну роботу. негайно знайдіть окреме приміщення і проінформуйте мене. Треба бути дуже обережним. Не всі працівники Опервідділу мають знати про допомогу, що ми їй надаємо партизанам, особливо українським. Вміло зберігайте таєм-

ницю, жодних записок, листів не відправляйте. Дійте через вірних людей. Телефонном розмовляйте умовно, шифром. Німці не повинні мати підстав, щоб висловити нам претензії”.

Робота Оперативного відділу була досить різноплановою. Крім підготовки та засилання в Україну підричників, “оперативники” працювали над налагодженням підпільної мережі, направляли агітаційну літературу, зброю для партизанських загонів в Україні тощо. Водночас Опервідділ активно збирав розвідувальну інформацію — головним чином через українських більшовиків, зокрема, через М.Крапив'янського¹, який ще в середині травня 1918 р. під виглядом демобілізованого червоноармійця пробрався

¹ *Крапив'янський Микола Григорович* (1889—1948) народився у заможній селянській родині в с.Володькова Дівця (пізніше — Червоні Партизани) Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Ніжинське міське училище, екстерном склав іспити за курс гімназії. У 1908 р. був призваний до армії, після чого невдовзі вступив до Чугуївського військового училища. По закінченню навчання в 1913 р. отримав посаду півротного командира в 74-му Ставропольському піхотному полку, який дислокувався в Умані. Учасник Першої світової війни. Командир батальйону (1915 р.), підполковник (1917 р.). Кілька разів був поранений. За виявлену в боях мужність був нагороджений орденами та золотого георгієвською зброєю. Влітку 1917 р. 28-річний підполковник вступив до більшовицької партії. Коли у червні 1917 р. його було представлено на звання полковника, якийсь високий чин настав на документі глузливу, проте категоричну резолюцію: “Не уступаю к производству как большевика, по идеям которых чины упраздняются”. Пізніше генерал П.Скоропадський мав намір запросити талановитого українського офіцера, проте, дізнавшись про його партійну належність, відмовився від цієї ідеї. Щодо більшовиків, то вони з готовністю використали військовий досвід М.Крапив'янського. Він був обраний з грудня 1917 р. командиром 12-го армійського корпусу, а з березня 1918 р. — призначений начальником штабу 2-ї армії групи військ В.Антонова. Саме Крапив'янському Повстанський Народний Секретаріат — “Дев'ятка” доручила організацію Центрального повстанського штабу на українській території. Влітку 1918 р. під проводом останнього відбулося Ніжинське збройне повстання. У вересні—грудні 1918 р. М.Крапив'янський обіймав посади командира першої Української радянської дивізії, начальника Управління по формуванню частин Української Радянської армії. Тут військова кар'єра Крапив'янського зазнала тимчасового збою: в лютому—травні 1919 р. він — голова Ніжинського повіткому КП(б)У, повітовий військом. Проте вже у вересні 1919 р. його було призначено начальником 60-ї стрілецької дивізії, у березні 1920 р. — начальником 47-ї стрілецької дивізії, а пізніше — начальником тилу XII армії. Мабуть, у боротьбі на “внутрішньому фронті” він виявив неабиякі здібності, бо в 1921 р. “червоного полковника” було призначено начальником військ ВЧК України і Криму та “уповноваженим РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом”. Крапив'янський брав безпосередню участь у розгромі повстанських загонів отаманів Ангела, Зеленого, Мордалевича, Тютюнника та ін., активно використовуючи при цьому тактику поєднання військових дій проти українських партизанів з так званим “розкладанням банд зсередини”. Суть цієї тактики полягала у тому, що в середовищі повстанців засиляли агента, який, вибравши слушний момент, убивав отамана. На позбавлений командира загін негайно нападали регулярні більшовицькі війська. Саме так, зокрема, був ліквідований великий загін Галахи на Поліссі.

Після Громадянської війни М.Крапив'янський деякий час був інспектором бойової підготовки штабу Червоної армії (1922—1923), пізніше, залишивши армію, працював у геолого-розвідувальних експедиціях в Прикарпатті та Якутії. Проте наприкінці 20-х рр., коли центральне військово керівництво розпочало організацію партизанської мережі в західних прикордонних округах СРСР на випадок війни (для ведення так званих малих війн у тилу у ворога) М.Крапив'янський, як такий, що має партизанський досвід, з 1928 р.

на Чернігівщину через "нейтральну зону", маючи повноваження від "Дев'ятки" приступити до організації на українському терені Центрального повстанського штабу та розгортання повстанського руху.

Завдяки активній "допомозі" Особливого відділу на початку червня 1918 р. в Україні вдалося сформувати декілька партизанських загонів — загін Д.Шмідта на Полтавщині, М.Крапив'янського на Чернігівщині та ін. У цей час більшовики почали активно опановувати й "нейтральну зону", куди, вочевидь, також не без "допомоги" установи С.Аралова, були направлені загони регулярних військ на чолі з В.Боженком та Шульженком. Невдовзі в район "нейтральної зони" прибув і останній осколок колишніх українських радянських військ — загін на чолі з В.Примаковим.

Щодо Примакова, то місцем базування свого підрозділу він обрав м.Почеп Чернігівської губернії. Розташований за сімдесят верст (на відстані двох-трьох кінних переходів) від демаркаційної смуги, Почеп був зв'язаний прямою залізницею з Москвою, що значно облегшувало постачання більшовицьких загонів зброєю, спорядженням, агітаційною літературою тощо. Цікаво, що під час об'їзду кордонів України з В.Примаковим стався інцидент — як отамана невідомого партизанського загону, його заарештували. Проте після безпосереднього втручання Москви непорозуміння було з'ясоване.

До Почепа загін В.Примакова прибув 10 червня 1918 р. У цей момент ані за офіційною назвою, ані за підпорядкованістю та постачанням, ані навіть за національним складом цей загін аж ніяк не можна було вважати українським радянським формуванням. Після прибуття у середині травня 1918 р. до Москви рештки

був призначений старшим інспектором прикордонних військ СРСР, а згодом — інспектором військ НКВС, де він і працював до 1938 р. Чергова зміна радянської військової концепції з її ідеєю "воювати малою кров'ю на чужій території", як відомо, вкрай негативно позначилася на справі підготовки до партизанської війни. Орієнтація на останню, за новими підходами, стала розглядатися майже як контрреволюційна та зрадницька. Відтак, проведена до цього часу чимала робота по створенню партизанських баз, складів зброї тощо була згорнута, а переважна більшість партизанських кадрів зазнала репресій. Не обминули вони й Крапив'янського. Спочатку його усунули з посади інспектора НКВС та перевели на будівництво електростанції до Рибинська, а у 1938 р. заарештували разом з батьком та п'ятьма братами. М.Крапив'янському інкримінували підготовку повстання проти радянської влади. За іронією долі його, крім того, було звинувачено в українському націоналізмі та "невиправданому гуманізмі до бандитських отаманів". Два роки М.Крапив'янський відбував ув'язнення в одиночній камері Лук'янівської в'язниці у Києві, проте винним себе так і не визнав. Був висланий до Печорських таборів, працював у Сибіру землекопом на будівництві залізниці тощо. У 1944 р. його помилували, щоправда, без реабілітації та права проживання в столицях. Повернувшись на батьківщину, до с.Червоні Партизани, працював лісником, сторожем, конюхом. Усіма забутий, покинутий навіть власною сім'єю, колишній "червоний полковник" помер на одній із станційних лав.

полку Червоного козацтва за рішенням Московської Ради були зведені у так званий Дніпровський загін РСФРР. Щодо національного складу колишніх червоних козаків, то, за спогадами одного з них чеха Юзефа Прошека,— із 120—150 чол., які прибули до “нейтральної зони”, українці становили близько 60 чол. Серед інших були: латиші (12—15 чол.), чехи (10 чол.), поляки (6 чол.), а також єврей, румун та чеченець. Решту становили росіяни. Показово, що, як згадував той же Ю.Прошек, у цей період червонці й самі не вважали себе українською частиною, а лише однією з частин російських радянських військ. До того ж, невдовзі після переїзду до “нейтральної зони” В.Примаков на одному з мітингів сповістив своїх вояків “про приєднання України до Російської Федерації (очевидно, таким чином він розтлумачив резолюцію Першого з’їзду КП(б)У “Україна і Росія”, яка, по суті справи, заперечувала рішення Другого Всеукраїнського з’їзду Рад про державну самостійність радянської України). Звісна річ, що і зброя, і кошти на утримання Дніпровського загону та і його поповнення особовим складом надходили з Росії: із Смоленська до В.Примакова йшли гвинтівки і патрони, із Брянська — кулемети, з Північного фронту — трофейні англійські велосипеди і мотоцикли. Відтак, вже наприкінці червня 1918 р. у складі його загону були скомплектовані 2 кінні сотні, кулеметна команда з 8 “максимів” і 12 “льюїсів” і навіть велосипедна команда із 100 машин.

Спочатку функції загону В.Примакова обмежувалися поставанням діючих в Україні більшовицьких партизанських загонів зброєю, військовими кадрами, агітаційною літературою (між іншим, серед зв’язкових В.Примакова, що налагоджували його контакти з партизанами, була і його дружина Оксана Коцюбинська — сестра Ю.Коцюбинського (пізніше померла під час пологів). Зброю і боєприпаси переправляли в Україну на підводах з горщиками, сіном, дровами. Лише у червні 1918 р. на Полтавщину та Чернігівщину надійшло 1700 гвинтівок, 22 станкові кулемети, 1,5 тис. ручних гранат, інше військове майно.

Проте вже з кінця липня 1918 р. загін В.Примакова почав активні військові наскоки на німецькі та гетьманські гарнізони в Україні, а у серпні, паралельно з іншими більшовицькими загонами в “нейтральній зоні”, зробив спробу прорватися в Україну на підтримку Ніжинського повстання, яке, за сподіваннями його організаторів, мало б стати початком загальноукраїнського антигетьманського повстання.

Зазначимо, що на відміну від Звенигородсько-Таращанського повстання, що почалося стихійно, Ніжинське повстання готувалося більшовиками заздалегідь. Ще 17 липня 1918 р. начальник Українського Центрального Штабу партизанських військ Чернігівської та частини Полтавської губерній — так гучно називав себе М.Крапив'янський — видав наказ №6 із закликом до селянства готуватися до повстання, початок якого був призначений на 6 серпня (цікаво, що, намагаючись повернути на свій бік релігійно наставлених українських селян, більшовик Крапив'янський закінчував свій наказ словами “З Богом за радянську владу”).

Ідею збройного повстання гаряче підтримали “ліві” в ЦК КП(б)У — члени Всеукраїнського ВРК Г.П'ятаков і А.Бубнов, які, в свою чергу, 5 серпня видали наказ № 1 та відозву “До штурму” про початок загального збройного повстання в Україні. 8 серпня загону В.Примакова було наказано виступити з Почепа в “нейтральну зону” для підтримки повстання М.Крапив'янського. Він 11 серпня передислокувався до с. Хильчаки, що в 20 верстах від Новгород-Сіверського. Переправившись на паромі через Десну у кількості 100 шабель при 4 станкових і 12 ручних кулеметах, примаківці, згідно з попередньою домовленістю, з'єдналися з партизанським загonom отамана Черняка¹, що мав у своєму складі 300 бійців, 10 кулеметів і артвзвод, та в ніч з 13 на 14 серпня напали на німецький караульний батальйон, розташований у с.Вороб'ївка.

Піхота Т.Черняка оточила село, зробивши засідки на виходах з нього, а кінний загін В.Примакова раптово атакував сплячих німців. Втрати останніх були досить значними. Втрат зазнали й нападники: в загоні Т.Черняка загинуло 36 чол., 4 вбитих та 8 поранених нараховувалося в загоні В.Примакова. Повстанці захопили декілька ящиків з німецьким обмундируванням.

Невдовзі примаківці, знову-таки разом із загonom отамана Черняка, зробили наскок на пасажирський пароплав “Рассвет”, що прямував Десною з Новгород-Сіверського на Чернігів, вби-

¹ Черняк Тимофій Вікторович (1891—1919) народився в с. Вороб'ївка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в родині селянина-бідняка. З 18 років працював вантажником на Іванківському цукровому заводі під Харковом. Навесні 1912 р. за революційну діяльність був звільнений з заводу і восени цього ж року призваний до армії. В роки Першої світової війни дослужився до унтер-офіцера. Член РСДРП(б) з 1917 р. Після проголошення радянської влади в Новгород-Сіверському повіті був обраний повітовим військовим комісаром. У квітні 1918 р. на чолі червоногвардійського загону відступив до “нейтральної зони”, брав участь у партизанському русі на Чернігівщині. З вересня 1918 р. — командир Новгород-Сіверського полку Першої Української радянської дивізії, в травні—серпні 1919 р. — командир 3-ї Новгород-Сіверської бригади. В період боїв з військами Директорії в районі м. Рівне загинув під час заколоту в бригаді.

ли його капітана та захопили як закладників 13 пасажирів “з буржуазії”, а 26 серпня напали на с. Шептаки: будинок місцевої школи, в якому розташовувалися німці, було закидано гранатами.

Здійснення цих “актів помсти” дорого коштувало місцевому населенню, оскільки невдовзі німецькі каральні загони спалили у цьому регіоні цілий ряд сіл, в тому числі й Вороб’ївку та Шептаки. Втім, очевидно, організатори наскоків все ж керувалися певними практичними міркуваннями, сподіваючись таким чином підштовхнути селянство до повстання чи бодай на поповнення своїх рядів біженцями, зокрема й тими, чиї села постраждали від німецької помсти.

І все ж, незважаючи на такі крайні заходи, підняти селян на боротьбу з гетьманським режимом на Чернігівщині більшовикам не вдалося. Повстання під проводом М.Крапив’янського за межами Ніжинського повіту фактично ніхто не підтримав і воно невдовзі захлинулося. Як доносив в ЦК РКП(б) 26 серпня 1918 р. член ЦК КП(б)У Е.Квірінг (правий), “виступи в північно-східній частині Чернігівської губернії (Ямполь та Вороб’ївка) були проведені силами, головним чином, регулярних українських частин, що перейшли демаркаційну лінію. Вони ж продовжують діяти там і зараз. До цього часу до них приєдналися лише незначні загони місцевих селян... Можна з упевненістю сказати, що “штурм” провалився, не розпочавшись”.

Невдалий виступ М.Крапив’янського став предметом гострих суперечок між “лівими” та “правими” на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8—9 вересня 1918 р. у м.Орлі. Намагаючись відвести звинувачення “правих” у передчасності повстання, Л.П’ятаков визнав, що “блискучого Жовтневого перевороту” в Україні не вийшло, проте причини поразки більшовиків спробував виправдати “об’єктивними обставинами”, доводячи, що повстання в Україні вже давно назріло. “Селянство, — заявив він, — увесь час чекало і чекає на більшовиків, воно буквально жадає їх приходу, воно наставлене вкрай революційно”. Л.П’ятакова підтримав і А.Бубнов, який зазначив, що досвід Ніжинського повстання доводить необхідність посилення військової роботи на селі та створення в “нейтральній зоні” правильно організованих військових частин, які “ударними кулаками мають проникати в Україну з “нейтральної зони”, обростаючи там сирим повстанським матеріалом”.

Проте такий оптимізм “лівих” аж ніяк не поділяли “праві”, які, більш реально оцінюючи позиції більшовиків в Україні, пря-

мо вказували на те, що розраховувати на масовий загальний рух в Україні ті не можуть. Захоплення влади в Україні вони пов'язували тільки з революцією в Німеччині і Австрії та зміцненням позицій радянської Росії. План “лівих” завоювати Україну власними силами лідер “правих” Е. Квірінг назвав “чистою фантазією”, а їх план повстання для захоплення влади “белетристичною”.

Усупереч цьому “праві” погодилися з потребою організувати “солідні ударні групи” в “нейтральній зоні”. За їх сподіваннями (і, безсумнівно, за розрахунками російського партійного центру) ці групи мали, по-перше, при необхідності стати додатковими каналами постачання російської армії українськими людськими ресурсами, а по-друге, з початком наступу російських військ в Україну — слугувати їх авангардом.

Відтак, з вересня 1918 р. процес формування більшовиками регулярних військових частин в “нейтральній зоні” почав набувати більш-менш планомірного характеру. Основу цих частин складали партизанські загони, досить часто невизначеної політичної орієнтації. Як правило, недисципліновані, погано споряджені та озброєні, позбавлені регулярного постачання, з виборними командирами на чолі, новоутворені полки мало чим відрізнялися від старих партизанських загонів.

Відтак в районі Унеча—Сураж—Брянськ із вояків колишнього першого Дніпровського загону, другої сотні Червоного козацтва, партизанських загонів сіл Кулаги і Розорені Хутори та створеного колишнім офіцером австро-угорської армії хорватом Г.Барабашем батальйону з українців, що перебували в Брянську та Почепі, був сформований Богунський полк, або, як його офіційно називали у військових документах — “Полк імені товариша Богуна”.

Зауважимо, що походження назви полку досі остаточно не з'ясовано, проте вірогіднішою уявляється версія, згідно з якою назва полку була обрана його вояками на честь козацького полковника Івана Богуна. Саме таке тлумачення назви Богунського полку подавалося в одному з ранніх і пізніше фактично невідомих видань з історії 44-ї Київської стрілецької дивізії, до складу якої входив полк. У виданні зазначалося, що назва полку була прийнята на честь “відважного Українського отамана, вільного козака, сподвижника Богдана Хмельницького, який воював у XVII ст. з польською шляхтою за незалежність України”. Цікаво, що і в період “відлиги”, коли навколо особи М.Щорса розгорнулися гарячі суперечки між колишніми богунцями і С.Ара-

ловим та сином М.Крапив'янського Георгієм, останні, виступаючи проти надмірної ідеалізації персони “українського Чапаєва”, звинувачували М.Щорса й у тому, що, мовляв, він, всупереч забороні російського військового командування, зберіг за своїм полком ім'я Богуна — “прапора петлюрівців”, “націоналіста, що боровся разом з польськими панами проти братньої Росії”.

Залишається нез'ясованим і питання про те, хто ж стояв біля витоків утворення полку: дев'ятнадцятирічний Антін Богунський (Шарий) — командир 1-го Придніпровського або Богунського загону, що разом з іншими учасниками Звенигородсько-Таращанського повстання вийшов у серпні 1918 р. до “нейтральної зони”, а надалі — командир Придніпровської радянської бригади, який був розстріляний без рішення трибуналу між 27 і 31 липня 1919 р. за наказом Л.Троцького, чи Микола Щорс¹. Проте відомо, що останній, прибувши до “нейтральної зони” з Москви, вже 12 вересня 1918 р. підписав як уповноважений Все-

¹ Щорс Микола Олександрович (1895—1919) народився в м. Сновськ (зараз Щорс Чернігівської обл.). Мати його була білорускою за походженням. Дід по батьківській лінії — єврей, що прийняв православ'я. Служив в армії музикантом. Переїнявши глибокою вірою в Бога, передав її своєму синові Олександрю, який деякий час працював псаломником. Саме батько послав сина Миколу учитися в Чернігівське духовне училище, а після його закінчення — в Полтавську духовну семінарію. Проте з початком Першої світової війни, коли в Полтаву евакуювалося кадетське училище з Вільно, М.Щорс перейшов до нього й закінчив чотиримісячний прискорений курс навчання й отримав звання підпоручика. У травні 1917 р. він пройшов курс учбової траншейної команди (обслуговування бомбометів і мінометів) при штабі 9-ї армії, після чого був направлений до Сибірська). Проте наприкінці року після проходження двох лікарських обстежень він порушив клопотання про звільнення у відставку. За версією радянських істориків, навесні 1918 р. М.Щорс став організатором Семенівського загону на Чернігівщині і брав участь у боях проти військ Центральної Ради. Проте деякі сучасні дослідники висловлюють сумніви щодо цього. Натомість наводяться дані про те, що у цей період Щорс перебував у Курському полку лівого есера Петра Беретті. На початку липня 1918 р. М.Щорс раптово опинився в Москві. Маючи на руках мандат, підписаний одним із найвпливовіших лідерів партії лівих есерів М.Спиридоною, був присутнім як гість на V Всеросійському з'їзді Рад, під час роботи якого, як відомо, розпочався заколот лівих есерів.

Наприкінці липня 1918 р. М.Щорс звернувся до представництва Всеукраїнського військово-революційного комітету, відрекомендувавшись штабс-капітаном, що прибув до Москви з Сибіру. Відчуваючи потребу у “відданих військових спеціалістах”, ЦВРК запропонував Щорсу направитися до “нейтральної зони”, проте 12 серпня він подав заяву про вступ на медичний факультет Московського університету, очевидно, розраховуючи залишитися в Москві. І тільки через місяць з'явився в “нейтральній зоні”. Спочатку працював у групі по вивантаженню військового майна з вагонів, а потім поїхав до Унечі.

З вересня 1918 р. військова кар'єра М. Щорса пішла круто вгору. Спочатку він — командир Богунського полку, з листопада 1918 р. — командир 2-ї бригади Першої Української дивізії, в лютому 1919 р. — комендант міста Києва, з березня 1919 р. — начальник Першої Української радянської дивізії, з серпня 1919 р. — 44-ї стрілецької дивізії.

Характеристики М.Щорса як бойового командира та людини досить суперечливі. З одного боку, за спогадами багатьох богунівців, він мав великий авторитет серед вояків, відзначався неабиякою волею та організаторськими здібностями. Проте, з іншого боку, керівництво Реввійськради XII армії давало М.Щорсу стримані оцінки. С.Аралов, зокрема, вважав

українського військово-революційного комітету посвідчення П.Лугенцю “в тому, що йому дозволяється замовити печатки і штампи для Українського революційного полку імені товариша Богуна”. 24 вересня було видано перший наказ по полку.

Ряд керівних посад Богунського полку обійняли скеровані з Росії в “нейтральну зону” військові кадри: М.Коцар-Кац став ад’ютантом полку (начальником штабу), К.Квятек — очолив у другому батальйоні роту. Колишні командири партизанських загонів стали в Богунському полку командирами підрозділів: Михалдика очолив перший батальйон, Божора — ескадрон кавалерії.

Поряд з Богунським був сформований і Таращанський полк. Основу його склав Звенигородсько-таращанський загін повстанців (300—400 чол.), який свого часу вийшов до “нейтральної зони” та, об’єднавшись з Шатринським, Юринівським та Істерським загонами В.Боженка, 13 вересня 1918 р. утворив Таращансь-

командира богунців ненадійним, недисциплінованим, називав його “царком” та звинувачував у військових поразках дивізії. Очевидно, якісь раціональні зерна є і в тій, і в іншій оцінках. У всякому разі безсумнівно, що М.Щорс, не маючи серйозного впливу серед своїх бійців, бодай чи зміг би утриматися на посаді командира богунців. Очевидно також і те, що урахування Щорсом селянських, партизанських, національних настроїв богунців не могло не викликати роздратування російських військових, які взагалі гостро негативно ставилися до українських командних кадрів партизанських дивізій, вважаючи їх “ненадійними”, “просякнутими куркульськими, петлюрівськими настроями” тощо.

Після огляду бойових позицій в районі Коростеня 30 серпня 1919 р. М.Щорс загинув. Тіло його перевезли та поховали у Самарі, а невдовзі про командира богунців практично забули: (показово, що до 1935 р. про таку відому у майбутньому особу не згадувалося у Великій Радянській Енциклопедії). Проте з середини 30-х років навколо імені М.Щорса був створений черговий радянський міф. Початок цьому поклав сам Й.Сталін, який 27 лютого 1935 р. після вручення О.Довженкові ордена Леніна запропонував кіномитцю створити фільм про “українського Чапаєва” — Щорса, що і було зроблено. Надалі образ “легендарного Щорса” відтворили письменник С.Склярєнко у трилогії “Шлях на Київ”, композитор Б.Лятошинський в опері “Щорс”. Про “українського Чапаєва” були написані книги, складені пісні, його іменем були названі школи, вулиці і навіть місто.

Офіційна версія загибелі М.Щорса зводилася до того, що останній склав голову у бою від кулі петлюрівського кулеметника, проте вже наприкінці 30-х років, з початком масових репресій і пошуком “внутрішніх ворогів”, з’явилися й інші звинувачувані: убивство командира богунців, зокрема, було інкриміноване Івану Дубовому, командувачеві Харківського військового округу, а в роки Громадянської війни — наступнику Щорса на посаді командира 44-ї дивізії.

Після завершення Другої світової війни версія про вбивство Щорса “своїми” знову вийшла на поверхню, особливо коли під тиском колишніх богунців, у 1949 р., під товстим шаром щєбену на території Куйбишевського кабельного заводу (де колись містилося старе кладовище) відшукали поховання Щорса й експерти встановили, що комдив був убитий з близької відстані пострілом з револьвера в потилицю. З того часу суперечки навколо таємниці загибелі М.Щорса час від часу поновлювалися: так було у період “відлиги”, коли між ветеранами-богунцями та С.Араловим і сином М.Крапив’янського Георгієм розгорнулася справжня паперова баталія з приводу “міфу” про М.Щорса; так було і на зламі 80-х — на початку 90-х років. Проте, очевидно, таємниці загибелі командира богунців так і залишиться до кінця нерозгаданою.

кий партизанський загін. Очолив полк В.Баляс, командиром першого батальйону став П.Кабула, другого — В.Боженко. Пізніше, після поранення Баляса, командирами полку позмінно були М.Барон, І.Бочкін, з 2 грудня 1918 р. полк очолив В.Боженко¹.

У с.Заяче Курської губернії М.Демченко і Ф.Короткий влітку 1918 р. об'єднали ряд дрібних партизанських загонів — Кузнецова, Г.Молчанова, П.Радченка, М.Стрельцова, кінного загону О.Литв'якова та інші. Цій частині 17 вересня присвоїли номер і назву — 6-й Корочанський повстанський полк. Його командиром був призначений Я.Кисель, ад'ютантом (начальником штабу) — М.Гоша. М.Демченко обійняв посаду помічника командира полку з оперативної роботи.

У м. Середня-Буда з учасників Ніжинського повстання почалося формування Ніжинської роти. Цим займався особисто М.Крапив'янський, а коли його призначили начальником дивізії, роту (близько 300 чол.) очолив Н.Точоний. Пізніше рота була переформована у батальйон, а згодом у 4-й Український повстанський Ніжинський полк.

Всеукраїнський військово-революційний комітет 22 вересня 1918 р. видав наказ №6, згідно з яким на основі вищеозначених полків мало розпочатися формування більших бойових одиниць — двох повстанських дивізій. Були визначені штати майбутніх з'єднань. Передбачалося утворення дивізій у складі чотирьох піхотних полків, кожна з яких, у свою чергу, має складатися з трьох батальйонів по три роти, три взводи, три відділення по 12 чоловік, разом із відділеними та взводними командирами. Загальна чисельність полку встановлювалася у 1080 багнетів. Крім того, до складу кожного з полків мали входити по три кінні сотні (по одній сотні на батальйон); артилерійська батарея (два взводи по дві гармати); кулеметна команда з 12 кулеметів (шість взводів по два кулемети “Мак-

¹ *Боженко Василь Назарович* (1869—1919) народився в с. Бережинка Херсонської губернії в родині селянина. В Одесі працював столяром. В чині фельдфебеля брав участь у російсько-японській війні 1904—1905 рр. В 1907 р. за революційну діяльність був засуджений до трьох років ув'язнення. З 1915 по 1917 рр. — столяр механічних майстерень, один з керівників профспілок Києва, більшовик. Після Лютневої революції 1917 р. — член Київської ради, з жовтня 1917 р. — командир загону червоногвардійців, учасник більшовицького збройного повстання у Києві в січні 1918 р. На чолі однієї з регулярних військових частин був направлений більшовиками до “нейтральної зони”. У той час В.Боженко називав себе “Командуючим усіма прикордонними загонами”. У вересні 1918 р. — командир батальйону Тарашанського полку, з грудня 1918 р. — командир цього ж полку, пізніше — бригади. Помер у серпні 1919 р. в Житомирі — за офіційною версією від запалення легенів. Проте тарашанці були упевнені, що “батька Боженка” підступно вбили вороги. Сам “батько” в своєму останньому листі до М.Щорса писав про те, що його отруили. Похований в Житомирі.

сим” в кожному); кулемети на двоколках, або візках іншого типу; кулеметна команда з 8 кулеметами “Кольт”; команда телефонного зв’язку; мотоциклетна, самокатна команда та обозна частина.

Наказом від 25 вересня 1918 р. ВУ ВРК визначав, що надалі формування загонів у прикордонній смузі та “нейтральній зоні” здійснюватиметься військовими штабами Української Повстанської армії, котра й керуватиме всією військовою роботою на вказаній території. Центрами формування називалися Перша і Друга дивізії.

Уже до кінця жовтня 1918 р. в районі Сураж—Унеча—Стародуб—Новгород-Сіверський—Івот—Зерново—Глухів була сформована Перша дивізія Української Повстанської армії (в деяких документах Повстанської армії України). Штаб дивізії розташовувався спочатку в Зерново, а згодом в Погарі. Пізніше, коли за рішенням російського командування постав план використання цієї дивізії на Західному фронті (для наступу вздовж залізниці на Гомель), уся дивізія була передислокована в район Унечі. До складу дивізії (начдив — М.Крапив’янський) увійшли всі щойно сформовані більшовиками полки: 1-й полк Червоного Козацтва (командир В.Примаков); 2-й Таращанський полк (командир В.Баляс); 3-й полк імені Богуна (командир М.Щорс); полк під проводом Я.Киселя (в наказі йому було присвоєно № 4). Пізніше у складі дивізії був сформований Новгород-Сіверський полк (командир Т.Черняк), полк В.Примакова наприкінці листопада 1918 р. було передано до складу 2-ї дивізії.

Щодо Другої дивізії (начдив В.Ауссем¹), то її формування розтяглося на кілька місяців. Чотири полки, які мали увійти до скла-

¹ *Ауссем Володимир Християнович* (1879—1938) народився в Орлі в родині вчителя із зрусіфікованих німців. Виховувався в кадетському корпусі, проте відмовився від військової кар’єри, захопившись під впливом старшого брата Отто марксизмом. У 1899 р. вступив до Харківського технологічного інституту, де розпочав свою революційну діяльність — у складі студентської соціал-демократичної групи працював у робітничих гуртках. З 1901 р. в РСДРП. У цьому ж році за участь у студентському русі був заарештований і висланий під нагляд поліції до Орла. Проте невдовзі отримав дозвіл виїхати в Німеччину на навчання. Після повернення в 1904 р. в Росію продовжив свою революційну діяльність в Подільській губернії. З початком Першої світової війни був мобілізований до армії. Після Лютневої революції 1917 р. потрапив до Києва, де був обраний членом Ради солдатських депутатів. У 1917 р. В.Ауссем перейшов від меншовиків до більшовиків. З липня 1917 р. входив до керівного складу Полтавської організації РСДРП(б), з грудня 1917 р. — член Головного комітету РСДРП(б) — Соціал-демократії України, член Народного Секретаріату (народний секретар фінансів). У лютому 1918 р. під час наступу військ Центральної Ради та її союзників на знак незгоди з рішенням більшовицького центру підписати Брестський угод з німцями, разом із Г.П’ятаковим та Є.Бош вийшов зі складу Народного Секретаріату та пішов на фронт, де керував загонами Червоної гвардії. Влітку-восени 1918 р. як член Всеукраїнського ВРК перебував у “нейтральній зоні”, брав участь у формуванні українських повстанських дивізій. З вересня 1918 р. — командир Другої Української радянської дивізії, одночасно з грудня 1918 р. виконував обов’язки начальника штабу Реввійськради Української Радянсь-

ду дивізії у вересні-жовтні 1918 р., тільки створювалися. Виконувачами обов'язки командирів 1-го і 2-го полків стали Карпенко та Шульженко, для 3-го і 4-го полків не було призначено навіть тимчасових командирів. Тож практично формування Другої дивізії почалося значно пізніше, ніж Першої.

Штаб Другої повстанської дивізії дислокувався у Львові. Місцем формування дивізії став район Глухова—Рильська—Колонтаївки—Суджа—Беленихино—Куп'янська.

Щодо чисельності особового складу повстанських дивізій, то він не був сталим. На початку листопада 1918 р. за даними, що їх наводив В.Антонов-Овсієнко у своїй доповідній записці РВРР, Перша дивізія налічувала 3,5 тис.чол., Друга — всього 500.

Зазначимо, що створення та діяльність українських радянських формувань в “нейтральній зоні” надзвичайно ускладнювалися їх невизначеним напівлегальним становищем. Хоча питання про організацію й були принципово погоджені в Москві, проте остання все ж не була зацікавлена в надто активній військовій діяльності українських “лівих” більшовиків, вважаючи це і передчасним, і небезпечним з огляду на підписану з німцями угоду в Бресті. “На нашу партизанщину, — визнавав пізніше у своїх спогадах В.Затонський, — поглядали дуже косо і нам доводилося здобувати спорядження для тих частин, що формувалися у ворожій зоні, конспіративно не лише від німецького посольства, але й від Наркомату Військових Справ.”

Невизначеність статусу повстанських дивізій нерідко призводила до виникнення всіляких конфліктів на рівні місцевих радянських і військових влад, що час від часу затримували і конфіскували призначені цим дивізіям вантажі, роззброювали, розформовували та відправляли вглиб Росії для розпорошення в частинах Східного фронту загони українських повстанців, які виходили з України до “нейтральної зони”.

Гостро стояло в повстанських дивізіях і питання постачання. Офіційно до листопада 1918 р. грошове довольство повстанці отримували через Всеросійський ЦВК. Проте на практиці це постачання спочатку носило “випадковий характер”: в основному дивізії знаходилися на “самозабезпеченні” — живилися за рахунок місцевого населення, нальотів на склади і бази противника,

кої армії. В січні—лютому 1919 р. — командувач групи військ Харківського напрямку, в червні—жовтні 1919 р. — член РВР 8-ї армії. Після завершення Громадянської війни перебував на дипломатичній та господарській роботі. На початку 20-х років був головою ВРНГ УСРР. В 1926—1927 рр. входив до трюцькієтсько-зінов'євської опозиції, за що 1927 р. був виключений з партії. Репресований 1938 р.

а також реквізицій майна у біженців — “буржуїв”, що тікали з більшовицької Росії в гетьманську Україну.

Особовий склад повстанських частин в цілому був досить однорідним. Основну масу його становили київські, чернігівські, гомельські, полтавські, а також частково курські та орловські селяни-українці — переважно молоді за віком, як правило, малоземельні, а отже, й податливі на спокуси більшовицькі гасла. Серед повстанців також було чимало колишніх солдатів царської армії; були серед них і люмпенські елементи, здатні воювати з ким завгодно і де завгодно, аби мати з цього якусь поживу. Зрозуміло, що плинність складу у цих формуваннях була значною. Хоча з добровольців брали спеціальне зобов'язання прослужити не менше 6 місяців (це звалося присягою), вони інколи, потинявшись деякий час у частині, безслідно зникали зі зброєю та обмундируванням.

Рівень політичної свідомості повстанців був вкрай низьким і мав свої певні особливості. Вояки-селяни з готовністю підтримували декларовані більшовиками гасла “мир — хатам, війна — паляцям”, “земля — селянам” (останнє, між іншим, тимчасово було запозичено Леніним у есерів), проте зовсім не сприймали комуністичних ідей, що і становили сутність більшовицького вчення — знищення приватної власності, націоналізація землі, створення комун, войовничий атеїзм і т. д. Складалася парадоксальна ситуація: підтримуючи більшовиків, “які обстоюють радянську владу”, повстанці аж ніяк не ототожнювали їх з комуністами, “що за комунію виступають та в бога не вірять”. Цікаві свідчення про такі настрої українських повстанців, зокрема, бійців В.Примакова, знаходимо у спогадах Ю.Прошека. “Ради? Чому й ні, коли за них воюємо. Тому-то ми й більшовики, — наводив він типові висловлювання червоних козаків. — Але комуністів? Ти нам не пускай, нам досить Леніна зі своїми більшовиками”. “Просто більшість з них, — підсумовував Прошек, — були “більшовицькі більшовики”, їх більшовицьким “Богом” був Ленін, а Примаков був його замісником. Якщо ж Примаков збирав “мітинг” і починав розповідати про комунізм, то багато казаків розходилося”.

Зауважимо, що, проголошуючи себе борцями за радянську владу, переважна більшість українських повстанців виходила з намірів добиватися встановлення цієї влади в своєму рідному селі, повіті. Саме з рідним селом, повітом, губернією асоціювалося у селян поняття про Батьківщину. Основна маса повстанців була далекою від розуміння потреби боронити державність України

(що врешті-решт було закономірним наслідком тривалого національного гноблення українців та відсутності власної держави), більшовицькі заклики рятувати “Російську республіку” від “контрреволюції”, так само, як і інтернаціоналістські заклики до боротьби за встановлення влади рад “у світовому масштабі” теж не викликали в них жодного ентузіазму. Не дивно, що перші ж спроби більшовиків перекинути сформовані в “нейтральній зоні” українські військові частини на один із російських фронтів викликали невдоволення та заворушення в українських повстанських дивізіях.

Перші такі заворушення відбулися вже на початку жовтня 1918 р., коли вояки Новгород-Сіверського полку Першої дивізії — уродженці району Середня Буда, головним чином села Юринівка, відмовилися передислокуватися з лівого на правий берег Десни, звідки їх могли перекинути на північ. На місце події негайно вихали Г.П’ятаков та М.Крапив’янський. “Не хочемо йти, — заявив комдиву командир батареї та його артилеристи. — Ми підемо зі свого району, а тут будуть мордувати наші родини”. Намагаючись приборкати “бунтівників”, М.Крапив’янський вдався до жорстких заходів, застреливши з нагана командира батареї та ще одного “найбільш говіркого” партизана. Такі заходи комдива викликали обурення чернігівських повстанців, яких з трудом удалося вгамувати.

“Місницькі” настрої українських повстанців занепокоїли російське керівництво. Фактично під сумнів ставилися надії негайно використати цей “людський матеріал” для російських військових потреб. Тим більш небезпечною уявлялася “політична незрілість” повстанців, адже це створювало сприятливий ґрунт для поширення серед них впливу “українських націоналістичних партій”, зокрема й тих, що стояли на радянській платформі. В майбутньому цілком реальною могла стати й проблема використання цих дивізій у якості прикриття для вступу російських військ в Україну. Звичайно, такий перебіг подій аж ніяк не влаштовував більшовицьку Росію, яка вже навесні 1918 р. однозначно дала зрозуміти українцям, що їй не потрібна самостійна Україна, навіть і радянська, що її мета — радянська Україна у складі РСФРР.

Така орієнтація російського більшовицького центру повною мірою виявилася на Другому з’їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17—22 жовтня 1918 р. Викладаючи позиції ЦК РКП(б) в “українському питанні”, представник партійного центру С.Каменєв прямо заявив, що раніше деклароване більшовиками гасло про право на-

цій на самовизначення “в процесі розвитку пролетарської революції в Росії перетворилося на знаряддя буржуазної контрреволюції” та вказав на те, що своє найближче завдання РКП бачить в тому, щоб “у збройній боротьбі відновити радянську владу на Україні і цю радянську Україну об’єднати з радянською Росією”.

Стосовно повстанських дивізій С.Каменев висловив побоювання з приводу їх “політичної незрілості”, зауваживши, що “армія, яка хитається, може піти і зворотньо.”. Він вказав на те, що “справді комуністичними” можна вважати лише ті загони, які здатні підпорядкувати свою боротьбу “загальним завданням комуністичної боротьби”, та підкреслив, що українські повстанські дивізії належить підпорядкувати загальноросійському керівництву і готувати їх до введення у певний момент “до кадрів радянських військ” (тобто до складу російської Червоної армії).

Заяви Л.Каменева про необхідність поступового розчинення створених в “нейтральній зоні” українських дивізій в загальноросійській армії були активно підтримані “правими”, проте викликали гострі заперечення з боку “лівих”, які, на відміну від орієнтації центру на повернення України виключно шляхом її завоювання російськими військами, все ж продовжували виходити з того, що основною силою встановлення радянської влади в Україні мають виступити широкі верстви українського населення і що сформовані більшовиками українські військові частини слід розглядати як зародок майбутньої української армії. “...Створене нами, — наполягав А.Бубнов, — є нічим іншим, як ядром майбутньої Радянської Української Армії... Ми маємо зачатки Української армії”. “Почалося формування тієї правильної регулярної армії Радянської України, що на неї нам у разі перемоги Радянської влади на Україні доведеться спиратися в першу голову., — вторив йому інший лідер “лівих” Г.П’ятаков. — Коли радянська влада на Україні перемаже, там завдяки цілому ряду умов здійсниться неймовірний хаос, неймовірний кавардак... Наші дивізії будуть ядром тієї Радянської армії на Україні, що на неї нам у майбутньому доведеться спиратися”.

Зауважимо, що в позиціях таких “лівих”, як Г.П’ятаков та А.Бубнов, не було й натяку на якусь прихильність до “українських національних гасел”, виходили вони виключно з міркувань “революційної доцільності”. Проте наляканий несподіваним виявом “сепаратизму” з боку українських комуністів навесні 1918 р. (несанкціоноване ЦК РКП декларування її Всеукраїнським з’їздом Рад державної самостійності радянської УНР і т. ін.), російський

партійний центр тепер дуже побоювався подібних “рецидивів” минулого і саме в цьому контексті оцінював будь-які вимоги українських більшовиків про потребу організації української армії, оцінки діючого ЦВРК як наступника Народного Секретаріату тощо. Побоювання центру щодо “ненавмисного сепаратизму” місцевих комуністів Л.Каменев висловив у такий спосіб: “У цей момент легко могла статися така насмішка історії, що комуністи..., які орієнтуються на розвиток світової пролетарської революції, у своєму русі на даній території використовували більше стихійний селянський рух... А оскільки цей рух у даних обставинах має носити національний характер, то виходить таке дивне... становище, що найбільш бойові комуністи спиралися на селянські елементи з національним забарвленням, і небезпека тепер полягає в тому, щоб історія не підсунула нам у подальшому розвитку того ж самого, щоб надалі комуністичний рух на Україні не урізав загальних пролетарських комуністичних гасел під тиском національно-селянського руху...” Такі ж побоювання пролунали й у виступі іншого представника російського більшовицького центру Я.Свердлова, який, між іншим, нагадав присутнім, що кожен з них має усвідомлювати, що і саме існування “незалежної КП(б)У” є лише викликана певними обставинами формальність.

Ухвалені з’їздом резолюції свідчили про повну перемогу “правих”. Окремі пункти резолюції “З поточного моменту” наголошували на тому, що об’єднання радянської України з радянською Росією є загальним завданням партії та визначали потребу “всілякої співдії” Росії в її боротьбі з “красновськими бандами”. Останнє, по суті справи, означало визнання можливості перекидання українських повстанських військ на російські фронти. Втім, прямо заявити про те, що українські війська мають бути розчинені в російських та що Україна завойовуватиметься ззовні, більшовики не наважилися. “В резолюції, — пояснював делікатність цього моменту один з лідерів “правих” А.Яковлев(Епштейн), — ми не можемо сказати, що ми бажаємо сили, які маємо, влити в російську армію..., проте це кожен з нас розуміє... Ми наші партизанські загони увіллємо в загальну масу тієї російської армії, перед якою завдання звільнення України буде дуже скоро поставлене.” Отож, в ухваленій з’їздом резолюції наголошувалося на орієнтуванні більшовиків у боротьбі за Україну “на внутрішні сили”, на “створення організованих, дисциплінованих, бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить Гетьманщину”...

Одразу ж після з'їзду “праві”, що перебрали переважну більшість у новому складі ЦК КП(б)У, вдалися до активних дій, передаючи українські повстанські дивізії до складу російської Червоної армії. Вже 23 жовтня 1918 р. ЦК КП(б)У фактично відмовився від подальшого розширення повстанських дивізій, ухваливши рішення надалі всіх, хто перебуватиме з України до “нейтральної зони”, спрямовувати в радянську Росію для поповнення РСЧА. Намагалися “праві” позбутися й самого ЦВРК — цього атавізму колишнього українського радянського уряду. На черговому засіданні ЦК КП(б)У 25 жовтня 1918 р. при обговоренні питання про подальшу долю українського ВРК А.Яковлев заявив, що на даному етапі необхідність подальшого існування ВРК зумовлена лише проведенням ним “безболісної ліквідації повстанських загонів і переведення їх до Червоної армії”, в той же час інший “правий” І.Шварц взагалі зазначив, що для здійснення цієї ліквідації ЦВРК не потрібний, а вистачить і звичайної комісії ЦК.

Тим часом, російське військове командування, не очікуючи офіційного рішення українського партійного центру, розпочало підпорядкування собі українських повстанських дивізій. Вже 25 жовтня РВР Резервної армії, що дислокувалася на терені Орловського військового округу, видала наказ №1 про включення української дивізії (очевидно, першої) до складу армії. Входження обох українських повстанських дивізій до складу Резервної армії було затверджено директивою Головного командування №417 від 9 листопада 1918 р.

У самих українських дивізіях ця нова військова політика КП(б)У була зустрінута з глухим невдоволенням, яке дуже скоро переросло у відкриті заворушення. Побоюючись перекидання на північ, особовий склад дивізій почав розбігатися, прихопивши з собою і зброю. Спроби запровадження “залізної дисципліни” за аналогією з російською армією були сприйняті повстанцями “в штики”. Наприкінці жовтня 1918 р. у Богунському полку почалося заворушення, яке невдовзі перекинулося й на таращанців. Повстали йшли під гаслами: “Проти комуністів”, “За вибори начскладу”, “За відміну покарань” і т.д. Заколотники звільнили з приміщення унечської ЧЕКА ув'язнених, захопили залізничну станцію. Комскладові частин дивізії М.Щорсу, Бачинському та ін. з великими труднощами вдалося угамувати вояків. Головним винуватцем цих подій вони проголосили М.Крапив'янського, який, між іншим, завчасно встиг покинути розбурхану повстанням дивізію. Наприкінці першої декади листопада комсклад обрав “свого” начдива —

С.Петриківського-Петренка, проте після втручання “згори” в дивізію невдовзі повернувся М.Крапив’янський.

Такі події в українських повстанських полках ще більше переконали російське військове керівництво, що треба нагально позбавитися ненадійних партизанських військ. Проте події, що невдовзі розгорнулися в Україні — падіння гетьмана П.Скоропадського та несподіване для Москви проголошення Директорією УНР знову поставили перед керівництвом радянської Росії проблему легітимного прикриття для вторгнення в Україну.

**ПАДІННЯ ГЕТЬМАНАТУ ТА
ПРОГОЛОШЕННЯ ДИРЕКТОРІЄЮ УНР.
ПОЧАТОК НАСТУПУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНУ.
СТВОРЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ НОВОГО
“АЛЬТЕРНАТИВНОГО” УРЯДУ.
НЕДОВГИЙ ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ.**

Революція, що почалася в Німеччині 9 листопада 1918 р., і підписання німцями 11 листопада Акту про перемир’я кардинальним чином вплинули на підходи російського більшовицького уряду до українського питання. Змушена досі миритися з існуванням самостійної Української держави, відтепер радянська Росія не приховувала прагнень якомога швидше повернути Україну. Відтак, уже 13 листопада ВЦВК офіційно заявив, що вважає скасованими всі умови Брест-Литовського договору “стосовно уступок територій і областей” та запевнив населення колишніх російських західних окраїн у своїй готовності надати активну підтримку “в боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади”.

Практичну “допомогу” українцям керівництво радянської Росії почало надавати ще до оприлюднення цієї заяви. Вже 10 листопада на своєму засіданні ЦК РКП(б) визнав “повстання в Україні назрілим”, а 11 листопада Раднарком РСФРР видав спеціальну директиву РВРР — в десятиденний строк підготуватися до походу “на підтримку українському революційному та повстанському рухові”.

Відкликаний зі Східного фронту В.Антонов-Овсієнко 14 листопада подав до РВР РСФРР доповідну записку про обстановку та найближчі стратегічні плани в Україні і на Дону, в якій доводив, що і міжнародна, і внутрішня обстановки вкрай сприятливі для розгортання бойових дій на “півдні”.

Такий оптимістичний настрій В.Антонова-Овсієнка відносно перспектив завоювання України не викликав ентузіазму у голов-

нокомандувача Й.Вацетіса¹. Згідно з розробленим ним 7 жовтня 1918 р. планом операційних дій на 1919 р., радянську стратегію належало активізувати на сході і півдні. При цьому головне значення у майбутній кампанії відводилося Південному фронту. Передбачалося, посилюючи цей фронт усіма можливими силами, ліквідувати насамперед Донську козачу армію генерала Краснова з тим, щоб остаточно закріпитися в цьому багатому на хліб та сировину регіоні, після чого перекинути сили на Північний Кавказ та на Східний фронт з просуванням надалі в Сибір. Щодо Західного фронту (дій у Латвії, Литві, Естонії, Фінляндії), а також в Україні, то в плані Й.Вацетіса цим напрямкам відводилися відносно пасивні завдання. Щоправда, на випадок відходу німців (для зайняття Лівобережної України) в районі Калуга—Смоленськ—Брянськ передбачалося і 23 жовтня 1918 р. почалося створення так званої Резервної армії у складі 3-х стрілецьких дивізій — 9-ї, 21-ї та 23-ї (командувачем армії був призначений

¹ Вацетіс Йоаким Йоакимович (1873—1938) народився в Латвії (Салдуський район) в родині батрака. “Вацетіс” — в перекладі з латиської “німець” — таке прізвище як глузливе дав свого часу дідові Йоакима німецький барон Мірбах, насильницьки зігнавши його з власного хутора. Уявляється, що ця сімейна трагедія відіграла не останню роль у формуванні “більшовицької свідомості” майбутнього голововерха радянської Росії. У 1891 р. Й.Вацетіс опинився на військовій службі в російській армії, з якою пов’язав свою майбутню кар’єру. У 1897 р. він закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, а в 1909 — Академію генерального штабу. Брав участь у Першій світовій війні, полковник (1915). Революційні події 1917 р. Й.Вацетіс зустрів, будучи командиром 5-го латиського Земгальського стрілецького полку. Після Жовтневого перевороту в Петрограді полк перейшов на бік більшовиків, брав участь у розгромі Ставки Російської армії в Могильові, бойових діях проти польського корпусу генерала Довбор-Мусницького. З квітня 1918 р. Й.Вацетіс — командир Латиської стрілецької дивізії — своєрідної преторіанської гвардії уряду Леніна. 6—7 липня 1918 р. Латиська дивізія у черговий раз продемонструвала свою відданість більшовикам, зігравши важливу роль у придушенні виступу лівих есерів у Москві. Сам Й.Вацетіс особисто відзначився при цьому: за його наказом штаб заколотників був обстріляний з гармат, що і змусило їх капітулювати. 18 липня Вацетіс отримав нове призначення — він заступив на посаді командувача Східного фронту М.Муравйова, щойно вбитого під час спроби підняти заколот у військах. У вересні 1918 р. Й.Вацетіс став першим головнокомандувачем збройних сил радянської Росії. У січні 1919 р. він водночас виконував обов’язки командувача Латиської радянської армії, яка була створена більшовиками з метою повернення Латвії до складу Росії.

Голова РВРР Л.Троцький характеризував головокома як людину “заповзятливу, активну, винахідливу”, хоча і з певними наполеонівськими “нескромними думками”. Останнє, в певному плані, і спричинилося до його почесної відставки влітку 1919 р.: Вацетіса було звинувачено “у сумнівних замислах та зв’язках”, а також у “слабкому контролі за воєнспецами”, які працювали в Польовому Штабі РВРР (Ставці).

Із серпня 1919 р. і до кінця Громадянської війни Й.Вацетіс працював у РВР РСФРР. Після війни, з 1921 р. він викладав історію військового мистецтва у Військовій академії РСЧА. Командарм 2-го рангу. Особисті заслуги Й.Вацетіса у справі встановлення більшовицької влади не стали для нього “охоронною грамотою” за часів масового терору 30-х рр. У 1938 р. він був репресований.

колишній полковник російської царської армії В.Глаголев¹), проте сили цієї армії при необхідності Вацетіс розраховував використати і на інших напрямках. Отже, за попереднім планом головнокомандувач спеціальне виділення окремого, Українського фронту в найближчий час не передбачалося. Ці свої позиції він не змінив і після капітуляції Німеччини.

І все ж під тиском більшовицького керівництва, яке з початком революційних подій у Німеччині впало в ейфорію, сподіваючись на миттєве поширення пожежі революції у світовому масштабі, головком з великою нехиттю погодився на виділення для ведення активних дій в Україні окремих сил — так званої Групи військ Курського напрямку, як він сам її назвав. Залишивши частини Резервної армії у своєму розпорядженні, Вацетіс пообіцяв В.Антонову, що його було призначено командувачем цієї групи військ, передати до її складу обидві українські повстанські дивізії, а також Московську робітничу дивізію, 43-й робітничий полк, 2-гу Орловську бригаду, два бронепотяги, броневідділення. Очолити рух війська в Україну мала створена 17 листопада у складі Й.Сталіна, Г.П'ятакова та В.Затонського Реввійськрада.

Ставлення російського більшовицького центру до України як до невід'ємної складової Росії, стремління уряду В.Леніна якомога швидше забути такий неприємний епізод, як примусове визнання державної самостійності УНР та нав'язування дипломатичних відносин з Українською державою П.Скоропадського, недвозначно продемонструвала вміщена на сторінках "Правди" 20 листопада 1918 р. стаття "На українському кордоні". Ця стаття містила досить характерну баечку про французького ченця, який, начебто, біля Лувру демонстрував туристам за гроші "волосся Божої Матері", імітуючи намотування його собі на палець. На запитання "А де ж саме волосся?" чернець страшенно обурювався й говорив: "Я двадцять років його показую, але ще сам жодного разу не бачив, а ви хочете побачити його відразу!" Так само і кордо-

¹ *Глаголев Василь Павлович* (1883—1938) походив з дворян. У 1909 р. закінчив Академію генерального штабу російської армії. Учасник Першої світової війни, полковник. У квітні 1918 р. добровільно запропонував свої послуги більшовикам, вступив до Червоної армії і був призначений військовим керівником Курського району, пізніше Курського губвійськкомату. З травня по жовтень 1918 р. обіймав посаду начальника 1-ї Курської піхотної дивізії, з жовтня — командувача Резервної армії. З січня по травень 1919 р. був начальником штабу Українського фронту, згодом командував 6-ю армією Північного фронту (травень—липень 1919 р.), 16-ю (липень—серпень 1919 р.) арміями, 11-ю кавалерійською дивізією (вересень—жовтень 1919 р.). У грудні 1919 — вересні 1920 рр. Глаголев був командувачем 12-ї кавалерійської дивізії, у червні—липні 1920 р. — 10-ї армії. Надалі перебував на командних та штабних посадах РСЧА, комбриг. Репресований 1938 р.

ни України,— наголошувала “Правда”,— є тим “волоссям Мадонни”, що його всупереч німецько-гетьманським намірам ніхто ніколи не бачив.

Проте помилковість переконань російських більшовиків у тому, що українська держава — є лише “вигадкою німців”, досить скоро стала очевидною. Всупереч сподіванням Москви, на шляху до швидкого повернення України раптово виникла “непередбачена перешкода”. Цією перешкодою стала Директорія — п'ятиособовий верховний орган Української Народної Республіки на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою, що її утворив 14 листопада 1918 р., одночасно з проголошенням П.Скоропадським Акту Федерації (за яким він зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Росією), складений з опозиційних гетьманату сил Національний Союз. Очоливши антигетьманське повстання, Директорія дуже скоро перетворилася на реальну військово-політичну силу в Україні.

Штабом антигетьманських сил стала Біла Церква, куди почали стікатися численні повстанські загони українських селян. Одна за другою на бік Директорії переходили й регулярні гетьманські військові частини і, зокрема, Січові Стрільці під проводом Є.Коновальця та Сірожупанна дивізія. Під Мотовилівкою 18 листопада на відстані 30 км від Києва армія Директорії розбила найбільш боєздатні частини гетьмана — сердюцький полк та офіцерську дружину, а 21 листопада оточила Київ. Невдовзі Директорії вдалося поширити свій вплив на Харків, частину Полтавщини, Чернігівщину, Катеринославщину.

Новий претендент на владу в Україні суттєво порушив плани радянської Росії щодо приєднання українських територій. Проте від своїх задумів московський уряд, звичайно, не відмовився. В його арсеналі на подібний випадок був такий випробуваний досвід, як конструювання “альтернативного” існуючому уряду та надання йому “допомоги” у справі встановлення радянської влади в Україні. Після появи Директорії російське більшовицьке керівництво знову звернулося до цього досвіду.

Зміна попереднього курсу ЦК РКП(б) щодо відновлення в Україні “радянського центру” вплинула на ставлення Москви до українських “лівих” більшовиків. Про те, що ЦК РКП(б) за теперішніх умов вже не вважає “лівих” небезпечними, В.Ленін особисто повідомив терміново викликаного до Кремля В.Затонського. Під час бесіди, що тривала майже годину, принципово було погоджене питання про організацію українського радянського уряду

і навіть визначені його кандидатури. Було визнано за доцільне оголосити уряд, як тільки радянські війська перетнуть кордони України. Про різку зміну лінії РКП(б) в “українському питанні” Й.Сталін — без зайвих церемоній і будь-яких роз’яснень — повідомив “правих” на чолі з Ф.Артемом. Приголомшені такою звісткою, ті змушені були скоритися.

Зрозуміло, що за таких умов принципово змінювалися й підходи російського більшовицького центру до українських повстанських дивізій, ще донедавна приречених на поступову ліквідацію й розчинення у складі російської армії. Відтепер їм належало відіграти суттєву роль у справі встановлення більшовицької влади в Україні. На це вказав і В.Ленін під час своєї зустрічі з В.Затонським. Поцікавившись, чи збереглися до цього часу українські повстанські дивізії в “нейтральній зоні” і почувши схвальну відповідь, голова Раднаркому Росії зауважив: “Це добре, що вони збереглися, їх тепер треба використати як слід”.

Тим часом українські повстанці, не очікуючи жодних розпоряджень, почали самотужки просуватися в Україну. Ще 13 листопада В.Ленін отримав з Унечі вітальну телеграму від представників революційних солдатів Німеччини, місцевої організації РКП(б), ревкому і командира Богунського полку М.Щорса, в якій повідомлялося про спільну маніфестацію богунців і солдатів 106-го та 19-го німецьких полків у селах Кустачі, Брянові. Під час переговорів Богунський полк перейшов демаркаційну лінію і опинився на терені України. Цього ж дня, відповідаючи на телеграму з Унечі, В.Ленін (очевидно, повною мірою усвідомлюючи себе вождем світової революції) запропонував німецьким солдатам “взяти негайно дієву участь у звільненні України”, “заарештувати білогвардійців і влади українські”. Водночас Ленін дав телеграму й Орловському губкому партії “для українців” (тобто для лідерів КП(б)У, що тут перебували саме в цей час), в якій пропонував останнім негайно сповістити телеграфом у всі прикордонні пункти з Україною про своє привітання “революційним солдатам Німеччини” та звернутися до них з проханням “швидкою та рішучою дією допомогти визволенню України”.

Самовільні кроки богунців викликали занепокоєння в Орлі, адже напрямок дій щойно переданих до складу Резервної армії українських повстанських частин ще не був чітко визначений. У кожному разі, наказу про початок наступу на Україну командування не видавало. 14 листопада відбулися переговори між М.Щорсом з Унечі та Ісаковичем і Кацем в Орлі, під час яких останні запитали

командира богунців: на яких підставах його вояки перетнули кордон України? Відповідь Щорса була категоричною: “Повноваження ми отримали по прямому дроту від т.Леніна — повна ініціатива на наш розсуд для визволення України — телеграма з Кремля №1991. Кремль. Ленін”. Підтвердивши, що його частина знаходиться на українській території, М.Щорс також попередив, що жодних перекидань з цього напрямку підпорядкованих йому військ бути не може.

Зазначимо, що й досі не з’ясовано, чи дійсно отримував М.Щорс телеграму від Леніна, на яку він посилався. Ймовірніше припустити, що такої телеграми не було. Втім, більш важливою у цьому епізоді представляється виявлена командиром богунців позиція — діяти виключно на українському напрямку, рішуче противитися будь-яким спробам командування перекинути полк на інші напрямки. Додамо, що перехід богунців через демаркаційну лінію в Україну був досить зручним для них засобом уникнути репресій в Орловському військовому окрузі, “чисток” і навіть розформування, загроза яких була досить реальною.

Самовільний рух в Україну почали й частини 2-ї Української повстанської дивізії. 18 листопада вони зайняли Ямпіль, Хутір Михайлівський, ст.Коренево. Сьомий Суджанський полк дивізії 20 листопада зайняв м.Рильськ. Водночас 5-й полк вдався до спроби оволодіти Глухівом, проте наштовхнувся на опір з боку німецьких та гетьманських військ і, зазнавши великих втрат, був змушений відійти до Есмана.

Повідомлення про початок бойових дій українських повстанців викликали незадоволення командування Резервної армії. Ще 19 листопада, у відповідь на звістку про зайняття 2-ю дивізією ст.Коренево та ряду інших населених пунктів, В.Глаголев телеграмою №266 з Курська дав наказ начдиву-2 В.Ауссему вжити заходів, аби надалі на українську територію просувалися лише розвідувальні частини, головні ж сили дивізії мають залишатися в районі Зерново—Льгов—Солдатське. Цей наказ був підтверджений і конкретизований В.Глаголевим в його телеграмі №273 від 20 листопада 1918 р. Наголошуючи на потребі ведення розвідки вздовж лінії Хутір Михайлівський—Конотоп—Боромля—Суджа—Солдатське, збирання військового майна, що його кидають німці та гайдамаки, для забезпечення дивізії і, передусім, артилерії та кінноти, енергійного роззброєння селян Рильського району з накладанням штрафу на тих, хто чинитиме опір, командувач резервної армії категорично вимагав “швидкого зосередження дивізій у визначених раніше районах”.

Отже, видані командуванням Резервної армії директиви двом повстанським дивізіям, по суті справи, забороняли їм просування в Україну, що недвозначно свідчило про прагнення російського військового командування використати ці з'єднання для виконання інших завдань, ніж зайняття українських територій. Ці наміри підтвердила й директива, направлена 21 листопада 1918 р. головою Й.Вацетісом В.Антонову-Овсієнку, в якій він наказував останньому діяти в напрямку на Донбас (Міллерово) з тим, щоб спрямувати удар у тил красновських військ, тобто націлював його на підтримку Південного фронту в операціях проти Донської армії.

Зауважимо, що цей наказ, який фактично заперечував видану раніше Раднаркомом директиву “у десятиденний строк підготуватися до наступу в Україну”, аж ніяк не свідчив про непослідовність головнокомандувача, а швидше, навпаки — підтверджував його схильність дотримуватися заздалегідь розробленого плану: забезпечити активність дій радянських військ передусім на Південному фронті. На користь саме такого плану Й.Вацетіса підштовхували, з одного боку, ті військові невдачі, що спіткали у цей час Червону армію в боях з донськими козаками, а з іншого, та обстановка, що складалася в Україні у цей період, — наявність чисельної добре озброєної німецької армії, стрімке зростання віськових сил Директорії (які сягали 100 тис.чол.) та опанування ними значного українського простору. Тож позиції головнокомандувача “в українському питанні” все більше схилялися до того, що Росія тепер не має “зайвих сил” для завоювання України.

Проте в цій своїй позиції Й.Вацетіс наштовхнувся на супротив — і не тільки з боку самих українських повстанців, які фактично вже почали наступ в Україну, але й шойно призначеного командувачем В.Антонова-Овсієнка. Намагаючись забезпечити реалізацію власного оперативного плану, останній, всупереч директиві Вацетіса, почав вживати заходів для зосередження сил українських повстанських дивізіїв (що їх він, як і командування Резервної армії, вважав “своїми”) на інших напрямках, а саме — на Куп'янськ і Білгород, маючи на увазі, “використовуючи особливу обстановку на Україні”, негайно розвинути наступ не тільки до Куп'янська, але і на Харків.

Для цього командувач групи військ Курського напрямку наказав штабові 1-ї української повстанської дивізії терміново передати до складу 2-ї дивізії 1-у бригаду В.Примакова (1-й полк Червоного Козацтва і 2-й Новгород-Сіверський полк Т.Черняка).

Проте В.Антонов прорахувався, сподіваючись, що зможе швидко перекинути частини військ 1-ї дивізії з Чернігівсько-Київського напрямку. Настроєні воювати “тільки за свої хати”, уродженці Сіверщини, які склали переважну більшість бригади, категорично відмовилися перейти в інший район, про що і був змушений довести в своїй телеграмі Антонову начдив-1 М.Крапив'янський. Відтак, у район Миропілля Курської губернії, куди належало передислокуватися бригаді, В.Примаков прибув лише з сотнею відданих козаків. Виправдовування начдива-1 не переконали В.Антонова: він наказав віддати політкома дивізії під суд, а самого Крапив'янського усунув від керівництва дивізією. Проте ці рішучі заходи мало що змінили — перекинути вояків бригади на харківський напрям так і не вдалося.

22 листопада, коли минув термін, визначений Раднаркомом для початку активних дій в Україні, В.Антонов направив листа до Й.Вацетіса, в якому, посилаючись на директиву уряду, наполягав на тому, щоб головком забезпечив його групу військ обіцяним підкріпленням та підпорядкував йому Резервну армію Глаголева. Обгрунтовуючи потребу негайного наступу в Україну, Антонов писав: “Треба не прогавити момент... Вважаю, що обстановка сприятлива до краю. Однак через два тижні може переменитися. Наполегливо прошу сприяння, нічого від вас не одержую”.

У цей же день В.Антонов направив листа до В.Леніна, в якому скаржився на Вацетіса за те, що той відмовляє йому в допомозі. Зазначаючи, що в його розпорядження перейшли тільки частини двох повстанських дивізій — в обох до 4 тис. чоловік, погано споряджених, погано організованих, недисциплінованих та розсіяних на 300 верст, В.Антонов писав: “Допоможіть! Володимире Іллічу, нас звуть з України... Я вирішив іти вперед. Зараз можна голими (і зухвалими) руками взяти те, що потім доведеться брати лобом”.

В.Антонова-Овсієнка 24 листопада викликали до ставки головкома у Серпухів. Від'їжджаючи, він розпорядився продовжувати зосередження 2-ї дивізії в районі Білгорода. Проте Й.Вацетіс заборонив наступ на Харків. Сухо прийнявши командувача групи військ Курського напрямку, він заявив йому, що обіцяних сил дати не може, оскільки вони потрібні в інших місцях, і дав конкретний наказ: ні в якому разі не розпочинати наступ на Харків, а обмежившись реорганізацією українських частин, вважати своїм основним завданням сприяння 8-й армії, що діяла на Воронежському напрямку.

Із Серпухова Антонов поїхав до Москви, де спробував добитися перегляду наказу Вацетіса, заручившись підтримкою Леніна. Проте як тільки він згадав про це, більшовицький вождь з обуренням вигукнув: “Як! Де дисципліна? Вас заарештувати б належало! Потрудіться підкорятися, раз є наказ”.

Змушений скоритися, командувач телеграмою з Курська наказав терміново припинити дії на Харківському напрямку. Тим часом 24 листопада війська 2-ї дивізії зайняли Суджу, куди переїхав штаб дивізії. Продовжували діяти і бійці 1-ї дивізії — її частини просувалися на Чернігівському напрямку. 25 листопада Тарашанський полк зайняв М.Стародуб, а Богунський полк наблизився до Клинців. Самовільну активність проявили повстанці і на Сумському напрямку. Сумський батальйон зайняв станцію і містечко Вольфіне.

Негативна реакція В.Леніна на претензії В.Антонова явно вказувала на те, що у свідомості голови російського радянського уряду тверезі розрахунки Вацетіса поступово брали верх над емоційними обіцянками українських “лівих” більшовиків “легкою кров’ю” повернути Україну. Сумнівами відносно доцільності робити ставку виключно на сконструйований в Москві “альтернативний уряд”, очевидно, зумовлювалося й певне зволікання російського партійного центру з проголошенням цього уряду, хоча питання про його утворення і навіть його склад були вже погоджені.

Тим часом українські більшовики, піклуючись про закріплення своїх позицій в Україні та відчуваючи вагання ЦК РКП(б), наполегливо вимагали від центру своєї легалізації у якості радянського центру та забезпечення його збройною підтримкою. Свої міркування щодо цього В.Затонський і Г.П’ятаков виклали у направленій в Москву на ім’я Й.Сталіна ґрунтовній доповіді. Особливе місце в ній відводилося саме військовому питанню. Українські “ліві” вказували на неприпустимість подальшої невизначеності складу та завдань групи військ Курського напрямку: “Ми маємо військову раду Курського напрямку, — писали вони, — а з іншої сторони Резервну армію. На чолі Резервної армії стоїть людина не наша. Між тим така делікатна річ, як наступ на Українському фронті, передається то Антонову, то Глаголеву. Цілий ряд військових частин знаходиться невідомо у чиєму розпорядженні, інші ж військові частини — ті, які щойно засвоїли своє призначення, знову вилучаються з ведення однієї установи і передаються у ведення іншої установи... Все це не тільки дезорганізує роботу, але й препогано відбивається на військових частинах, послаблю-

ючи їх боєздатність”. Вказуючи на неможливість збереження надалі такого стану справ, українські більшовики задавали риторичне питання: “Чи не слід взагалі припинити цю комедію?”. Втім, сподіваючись на те, що Москва все ж має намір сприяти реалізації заздалегідь погодженого сценарію по організації “альтернативної влади” в Україні, В.Затонський та Г.П’ятаков висували перед партійним центром ряд конкретних пропозицій, спрямованих на втілення цього сценарію в життя: по-перше, дозволити українським більшовикам проголосити себе Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, “видати маніфест і діяти у якості дійсного уряду України”; по-друге, зосередити в руках цього уряду всю політичну роботу у зайнятих радянськими військами областях; по-третє, встановити єдність командування, зосередивши його в руках Реввійськради групи військ Курського напрямку (в майбутньому Військової Ради Української армії); по-четверте, підпорядкувати цій Раді всі військові сили, що оперують “на Українському фронті”; по-п’яте, зобов’язати головкома Й.Вацетіса не розпоряджатися військовими силами цього фронту без узгодження з ними; по-шосте, об’єднати всі військові частини, що оперують на “Українському фронті”, у самостійну армію радянської України, що знаходиться “тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування”; по-сьоме, дати наказ Орловському Військовому округу обслуговувати потреби цієї армії; по-восьме, передати армію Глаголева українській Реввійськраді.

Час минав, а відповіді з Москви не надходило. Зате стало відомо про розпорядження, що їх дав головком В.Антонову відносно зміни завдань його групи і потреби у зв’язку із цим перекинути українські повстанські частини на Південний фронт. Повідомлення про це викликало справжню паніку серед українських “лівих” більшовиків. Г.П’ятаков 27 листопада дав розпачливу телеграму в Москву Й.Сталіну, в якій писав: “Благаю вас з’ясувати питання про наше політичне і військове положення... Потрібно встановити єдність командування, вирішити питання про уряд...” Наступного дня ці ж вимоги від імені ЦК КП(б)У поставив перед Й.Сталіним під час переговорів по прямому дроту і В.Затонський. Наголошуючи на неприйнятності рішення Й.Вацетіса перекинути українські частини на інший фронт, він заявив: “Через паніку на Донському фронті нема чого розвалювати наш. Повторюю, Україна не просто плацдарм, а дивізії не бездушні шахові фігури. Ще одна зміна курсу і частини розвалиться остаточно. Пам’ятайте, що до такого ступеня дисциплі-

нованості, про яку мріє Троцький, жодна рота не дійшла й кидати частини, з трудом складені із партизанських загонів, виводити їх з успішного і безпечного наступу, щоб кидати у бій з козаками, значить їх розвалити остаточно.”

Вимагаючи від центру дати українським більшовикам можливість діяти самостійно, виходячи з місцевих умов, позбавити їх “дріб’язкового та безтолкового втручання” та багатовладдя, В.Затонський наполегливо просив Й.Сталіна негайно прибути до них з тим, щоб на місці розібратися в обстановці. Відповідь Сталіна була досить непевною. Повідомивши про своє призначення до складу Ради Оборони РСФРР і неможливість у зв’язку із цим приїхати, він зазначив, що невдовзі в Україну прибуде В.Антонов, з яким можна буде полагодити всі питання, додавши при цьому — “у вас усі права в руках”.

Така ухильна відповідь викликала бурю емоцій у Затонського: “Пробачте, проте це знуцання якесь...,— вибухнув він,— якщо це не знуцання, то звідси висновок — опублікування негайно документу №2 (очевидно, про створення уряду.—Авт.), а за ним наказ від нашого імені про створення єдиного фронту і єдиного командування. Авантюра — так авантюра. Прошу дати відповідь і відповідь ясну”. Однак вичерпної відповіді Сталін і на цей раз не дав. Зазначивши, що ЦК РКП(б) не заперечує проти оголошення українського радянського уряду, він, разом з тим, обминув питання щодо військових справ. Отже, як бачимо, українські більшовики буквально “витягнули” з партійного центру дозвіл на проголошення уряду. Що ж до організації власного військового центру та збройних сил — то такого дозволу, власне кажучи, вони так і не отримали.

Відтак, 28 листопада 1918 р. у щойно зайнятій частинами 2-ї української дивізії Суджі більшовики проголосили новий, так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Цей уряд 29 листопада звернувся із “Маніфестом” до українського народу, в якому “ім’ям повсталих робітників і селян, ім’ям революційної армії України” оголосив владу гетьмана скинутою, а “владу робітників і селян, владу Рад в Україні відновленою”.

Звернемо увагу на те, що свій “Маніфест” більшовицький уряд адресував не тільки “робітникам і селянам України”, але й “солдатам Червоної Української армії”. В документі також наголошувалося на тому, що український радянський уряд “стоїть на чолі повсталих і робітничо-селянської армії України”. Але ж, як ми знаємо, такої армії на цей час не існувало навіть і на папері — бо

ж не можна було гучним ім'ям “армія” називати нечисельні, розпорошені українські повстанські частини. Тож гучна апеляція до Української Червоної армії була розрахована на зовнішній ефект — вона мала засвідчити про “повноцінність”, “вагомість” створеного українського радянського уряду та сприяти залученню на його бік українських повстанців.

Втім, заходи, спрямовані на дійсну організацію українського радянського військового центру та збройних сил, Тимчасовий робітничо-селянський уряд все ж почав уживати негайно. Вже 28 листопада “з метою правильної організації військової справи на території України, зокрема об'єднання діяльності військових комісаріатів на місцях”, у складі уряду був створений Військовий відділ, який очолив Ф.Сергєєв (Артем). Водночас, “з метою об'єднання всіх воєнних дій, спрямованих проти ворогів Робітничо-Селянської влади на Україні”, було створено Військову Раду Української Радянської Армії у складі Ф.Сергєєва (Артема), В.Затонського та В.Овсієнка (Антонова) з підпорядкуванням останній всіх діючих на терені України збройних сил. Зауважимо, що було визнано за доцільне перед опублікуванням декрету про створення цієї Ради запросити згоди у РВРР. Проте процес узгодження затягнувся майже на півтора місяця — декрет побачив світ тільки 14 січня 1919 р., після того як РВР Української Радянської армії, по суті справи, перестала існувати.

Наказом №1 РВР Радянської армії України (у різних документах армія називалася то “Українська”, то “армія України”) від 1 грудня 1918 р. утворювався Штаб армії на чолі з В.Ауссемом у складі чотирьох відділів: оперативного (нач. — С.Віллер), військових сполучень (вик.обов'язки нач. — І.Чуйко), постачання (вик.обов'язки нач. — Карпенко) та політичний (нач. — Назаров).

Уряд ухвалив 12 грудня “Положення про військовий відділ”, в якому відзначалося, що згідно з завданням РВР Української Радянської армії до його функцій входить складання планів мобілізації, адміністративне і господарське керівництво військовими частинами, які формуються в тилу, та курсами комскладу. Ступінь компетенції самої РВР Української радянської армії та принципи, на яких має здійснюватися розбудова останньої, визначалися окремими “Положеннями”. Наводимо їх за текстом, поданим В.Антоновим в його “Записках про громадянську війну”.

Положення про радянську армію України:

1. Радянська Українська армія входить складовою частиною до загальноросійської і на неї поширюються всі законоположення, що стосуються цієї останньої;

2. В оперативному відношенні вона цілком підпорядкована головнокомандуючому всіма збройними силами Російської республіки;

3. На чолі її стоїть Реввійськрада, члени якої обираються урядом України й затверджуються Реввійськradoю Російської республіки;

4. Головнокомандуючому належить право визначення району дій цієї армії відповідно до ходу військових операцій, з'єднання її з іншими арміями чи групами армій, її включення до складу того чи іншого фронту, чи визнання її фронтом тощо;

5. Українська радянська армія постачається від центральних установ Російської Республіки через Військовий Відділ Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, який, по суті, є одним з військових округів Російської Республіки і користується правами такого округу;

6. До утворення Харківського залізничного району завідуючий пересуванням військ Радянської Української армії підпорядкований начальнику військових сполучень Південного фронту.

7. Усе військове майно армії підлягає обліку і розподіляється центральним органом постачання Російської Радянської республіки.

Положення про Реввійськradoю Української армії:

1. Реввійськradoю Української армії підпорядковані в оперативному відношенні всі збройні сили радянської України, в тому числі й ті, що перебувають на стадії формування;

2. У господарському та адміністративному відношеннях частини діючої армії знаходяться у віданні Військового відділу;

3. Усі призначення на командні посади аж до створення Головного Штабу армії радянської України проходять через Реввійськradoю;

4. Оперативний план постачання виробляється Реввійськradoю;

5. План мобілізації проводиться органами Військового відділу за узгодженням з Реввійськradoю;

6. За діючою армією залишається право самостійних заготівель та мобілізацій коней, перевозочних засобів у прифронтовій смузі з повідомленням про це кожного разу Військового відділу;

7. Інспекція військових частин та їх установ є відділом Реввійськradoю;

8. Укомплектування діючих частин проводиться Військовим відділом за вимогою Реввійськradoю.

Усупереч тому, що “Положення про Радянську армію України” в оперативному відношенні передбачало підпорядкування українських збройних сил російському військовому центру й взагалі вони розглядалися як складова частина загальноросійської армії, рівень компетенції української Реввійськради також був значним, адже згідно з декретом про її утворення та відповідним “Положенням” українській РВР також підпорядковувалися в оперативному відношенні всі діючі в Україні збройні сили, а сама РВР, по суті справи, перебирала на себе всі функції повноцінного військового центру. Отже, наведені вище документи за своєю суттю були досить суперечливими, а подекуди і взаємовиключними.

Зазначимо, що така наполегливість українських більшовиків щодо виборювання суттєвих повноважень для РВР Української армії зумовлювалася бажанням В.Антонова — Г.П’ятакова позбутися невиправданого, як вони вважали, тиску головнокомандувача Й.Вацетіса.

Погляди українських “лівих” впливали також з їх переконань про особливу роль України у справі розгортання “світового революційного процесу” і відповідали, на їх думку, духові справжнього інтернаціоналізму, духові класичного марксизму. Нагадаємо, що саме цими підходами керувалися Г.П’ятаков та його прихильники, висуваючи на Таганрозькій партійній нараді у квітні 1918 р. вимоги утворення самостійної компартії України, зв’язаної з РКП(б) лише через міжнародну комісію — III Інтернаціонал; цими ж поглядами керувалися вони, наполягаючи на II з’їзді КП(б)У визнати за доцільне існування в Україні самостійного радянського центру та організації Української армії. Таким чином, потяг, що його виявляли “ліві” українські більшовики до врахування “особливих українських умов”, виходив виключно з інтересів світової революції й ґрунтувався на принципі “революційної доцільності”.

Однак таке розуміння суті інтернаціоналізму не поділяла більшість в РКП. Висунувши завдання роздмухувати світову революцію та декларуючи прихильність принципам пролетарського інтернаціоналізму, російське більшовицьке керівництво вже на ранньому етапі своєї діяльності не приховувало прагнення до “збирання” земель колишньої Російської імперії. В цьому контексті будь-які спроби “окраїн” заявити про свої власні права (навіть під комуністичними гаслами) сприймалися виключно як “сепаратизм” і однозначно засуджувалися.

Саме як “український сепаратизм” розцінювали позиції “лівих” в КП(б)У і їх противники — “праві”. Один із лідерів останніх Ф.Артем на початку 1919 р. прямо кине в лице Г.П’ятакову: “...Так і кажіть: “Ми — українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику...”

Не дивно, що “самостійницькі” дії Г.П’ятакова та його однодумців в українському військовому питанні, що до них вони вдалися після легітимізації радянського уряду України, наштовхнулися на гострий опір з боку “правих” — передусім того ж Ф.Артема. Змушені партійним Центром погодитись на організацію нового “альтернативного” уряду та з призначенням його головою свого найбільшого опонента Г.П’ятакова, “праві” цілком слушно вважали цей уряд фікцією і не більше. У Москву посипалися численні телеграми із скаргами та “попередженнями” відносно “небезпечних дій трійці” (П’ятакова, Антонова, Затонського). У свою чергу, “ліві”, щиро вірячи в те, що висловлена їм партійним Центром довіра є визнанням правильності їх попередньої політичної лінії, телеграфували в ЦК РКП(б), що “праві” гальмують запровадження цієї лінії в життя. В одній із таких телеграм до Москви (7 грудня 1918 р.) Г.П’ятаков зокрема писав: “Артем всіляко заважає роботі, вочевидь неправильно уявляючи бажання Центру. Якщо наші дії розходяться з планами Центру, достатньо сповістити про це нас і про жодні свідомі розходження з вашими вказівками не йтиметься. Якщо вважаєте наше існування зайвим — скажіть, так і зробимо... Прошу ваших конкретних вказівок з тим, щоб знати бажання Центру з наступних питань: чи вважаєте ви Тимчасовий уряд потрібним виключно як фікцію чи фактичним керівним центром; оскільки центр не дає військові частини, чи припустиме самостійне формування; чи вважаєте ви РВР Курського напрямку фактично керівним військовим центром України, згідно нашої постанови; чи є колишній Центральний ревком установою, яка існує, чи такою, що передала всі повноваження уряду?”

Наївні запитання Г.П’ятакова ще раз переконливо засвідчили, що ЦК РКП(б) ніколи не посвячував у свої стратегічні замисли українських більшовиків, “віказуючи їм довіру” тільки в одному — беззаперечно і точно виконувати видані директиви. Натомість голова російського радянського уряду В.Ленін досить відверто роз’яснив підходи Москви до сконструйованих нею “національних урядів” в одній із телеграм до Й.Вацетіса: “З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнювати ради на міс-

цях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище і населення не зустрічало б їх як визволителів”.

Отже, позиція російського більшовицького Центру обмежувалася створенням легітимного прикриття черговому військовому вторгненню в Україну. При цьому про можливість організації та існування якихось сепаратних українських збройних сил не йшлося. До будь-яких проявів “самостійництва” у військовій сфері Москва заздалегідь була наставлена вкрай негативно.

Це останнє виразно відчув на собі В.Антонов, викликаний 17 грудня 1918 р. у ставку головнокомандувача. Проінформувавши першого, що питання про його зняття з командування Групою військ Курського напрямку фактично вже вирішене і запропонувавши йому перейти до себе у якості інспектора піхоти, Й.Вацетіс довірливо повідомив збентеженому командувачеві про те, що, крім всього іншого, його звинувачують... в українському сепаратизмі. Це викликало у В.Антонова справжнє обурення: негайно він написав “сльозницю” до Й.Сталіна, в якій доводив повну безпідставність подібних звинувачень. Натомість пізніше, у своїх спогадах визнавав, що спроба усунути його від керівництва Групою військ була викликана стремліннями Центру “ліквідувати це неспокійне гніздо, що іменувало себе “Реввійськрадою Української армії”” і що це “ліквідаторство було пов’язане з тією принциповою установкою, яка так чітко виражалася правим крилом українського уряду”.

В.Антонов-Овсієнко 19 грудня отримав від головнокомандувача категоричний наказ: передати командування групою військ Курського напрямку І.Кожевникову із включенням її до складу Південного фронту. Й.Вацетіс підтверджував свою попередню директиву відносно напрямку дій групи, наполягаючи на тому, що згодом Україна завойовуватиметься силами регулярних військ Червоної армії після розгрому Краснова та Денікіна. “Після ліквідації супротиву на Дону, — зазначалося в одній із директив головнокомандувача, — 8, 9, і 10 армії і група Кожевникова будують фронт на захід і починають рішучі дії проти України у загальному напрямку на Київ”.

Проте В.Антонов і на цей раз не підкорився рішенню головнокомандувача. Передавши у ведення Кожевникова частину сил Групи військ Курського напрямку, він залишив за собою українські по-

встанські дивізії і посаду “Командуючого радянськими військами України”, зосередившись на питаннях проведення їх реорганізації, на чому між іншим постійно наполягав у своїх директивах Й.Вацетіс.

Розуміння суті та завдань реорганізації українських повстанських дивізій неможливе без з'ясування, принаймні у головних рисах, тих основних засад, що на них здійснювалося у цей період будівництво Червоної армії в Росії, адже саме ці принципи й намагався В.Антонов — так наполегливо і часто безуспішно — перенести “на український ґрунт”.

Вище вже йшлося про заходи у військовій сфері, що до них вдалося російське більшовицьке керівництво навесні 1918 р., маючи на увазі розбудову нової армії, покликаної не тільки утвердити радянську владу в межах колишньої Російської імперії, але й принести її на своїх багнетах в інші країни та континенти. Відмова від соціалістичної ідеї “заміни постійної армії загальним озброєнням народу” стала одним із перших кроків більшовиків на шляху до організації такої армії. Серед інших заходів були також скасування добровільності як основного засобу комплектування військ, встановлення загальної обов'язкової військової повинності, відтворення розгалуженої системи органів центрального та місцевого військового управління, перехід від напівпартизанської загонної системи побудови військ до планомірного військового будівництва на основі спеціально розроблених штатів.

Завдання розбудови масової регулярної армії змусило більшовиків залучити до цієї справи офіцерські кадри старої царської армії. Після деяких вагань радянська влада стала на шлях широкого використання знань і досвіду цієї категорії військовослужбовців (для неї був винайдений спеціальний термін — “воєнспеци” — на відміну від “краскомів” — командирів, підготовлених з числа робітників і селян). Масштаби використання воєнспеців в Червоній армії були вражаючими. Вже в 1918 р. останні становили 75% її комскладу. Загалом же у 1918—1920 рр. колишні царські генерали і офіцери посідали переважну більшість в центральних і місцевих органах військового управління, понад 90% посад викладацького і стройового складу воєнних академій, вищих шкіл, прискорених і короткотермінових командних курсів. З понад 200 тис. командирів Червоної армії “колишні” становили 75 тис.чол, з 20 командуючих фронтами — 17, з 100 командуючих арміями — 82, серед начальників штабів фронтів їх було 100%, серед начальників штабів армій — 83%.

Шляхи колишніх царських офіцерів до Червоної армії, звичайно, були різними: деякі з них пішли до неї добровільно, інших нова влада просто мобілізувала. Так само різними були мотиви, що підштовхували воєнспеців до служби радянській владі: деякі з них дійсно перейнялися ідеями більшовизму, інші тільки чекали слушного часу, щоб поповнити ряди ворогуючої сторони, основна ж маса підтримала більшовиків, побачивши в них реальну силу, здатну відновити велику Росію — “єдину і неподільну”. Саме про таке сприйняття більшовизму значною частиною колишніх офіцерів писала гетьманська газета “Армія”: “На питання “Чому ви служите Троцькому і Леніну, які продали Росію в Брест-Литовську?”, відповідь завжди майже одна: “Так, але все ж таки я служу Росії, працюю для її відтворення, самостійником я бути не хочу”.

Хоча більшовики і вдалися до використання професійного досвіду військових кадрів старої армії, проте в політичному плані їм ніколи не довіряли. Своєрідними наглядачами за воєнспецами стали військові комісари, яким надавалися необмежені повноваження. Інститут військових комісарів був створений також і з метою поширення комуністичних ідей в Червоній армії: вважаючи, що нове “робітничо-селянське військо” мусить бути сильним своєю свідомістю, уряд В.Леніна не шкодував ані коштів, ані сил на проведення “політичної обробки” червоноармійців.

Втім, у справі розбудови боездатної армії, запровадження в ній твердої дисципліни нова влада не покладалася тільки на силу слова. Ще донедавна пристрасно засуджуючи “палочну дисципліну” в царській армії, тепер більшовики вдалися до таких заходів наведення “революційного порядку” у військах, які за своєю жорстокістю не витримували жодних порівнянь із старою російською армією. В арсеналі вживаних у Червоній армії репресивних заходів було все — від смертної кари за незначні дисциплінарні порушення, загороджувальних загонів, покликаних утримувати війська на передовій, до системи “децимарія” — розстрілу кожного десятого з частини, що втекла з поля бою, і навіть “показових страт” цілих підрозділів за виявлену нестійкість чи нелояльність. Моральні підходи більшовиків до проблеми застосування репресій в Червоній армії досить відверто прояснив один із її засновників і керівників Л.Троцький. “Не можна будувати армію без репресій, — розмірковував він, — не можна вести маси людей на смерть, не маючи в арсеналі командування смертної страти. Доти, доки горді своєю технікою злі безхвості мавпи, що іменуються людьми, будувати-

муть армії і воюватимуть, командування ставитиме солдат між можливою смертю попереду і неминучою смертю позаду”.

Як ілюстрацію до вищесказаного наведемо один з характерних наказів голови РВРР Л.Троцького, спрямованих на встановлення “залізної дисципліни” у військах Південного фронту — наказ №65 від 24 листопада 1918 р.:

“Краснов та іноземні капіталісти, що стоять за його спиною, кинули на Воронежський фронт сотні своїх найманих агентів, які пробралися під різними виглядами в червоноармійські частини і проводять там підступну роботу, розкладаючи і підмовляючи до дезертирування. В деяких нестійких частинах на Воронежському фронті дійсно спостерігаються ознаки розкладу, боягузтва, шкурництва. В той час, як на всіх інших фронтах, у всіх інших арміях червоні війська женуть неприятеля і просуваються вперед, на Воронежському фронті відбуваються зрідка безглузді, злочинні відступи і розклад цілих полків.

Оголошую, що відтепер цьому буде покладено край за допомогою нещадних заходів:

1. Усякий негідник, який підмовлятиме до відступу, дезертирування, невиконання бойового наказу, буде розстріляний.

2. Усякий солдат Червоної армії, що самовільно залишить бойовий пост, буде розстріляний.

3. Усякий солдат, який кине гвинтівку чи продасть частину обмундирування, буде розстріляний.

4. У всій прифронтівій смузі розподілені загороджувальні загони для упіймання дезертирів. Всякий солдат, який намагатиметься вчинити цим загонам супротив, буде розстріляний.

5. Усі місцеві ради і комітети бідноти зобов'язуються з свого боку вживати усіх заходів для упіймання дезертирів, двічі на добу проводячи облави...

6. За укриття дезертирів винні будуть розстріляні.

7. Будинки, в яких викриватимуться дезертири, будуть спалюватися.

Смерть шкурникам і зрадникам! Смерть дезертирам і красновським агентам!

Хай живуть чесні солдати Робітничої і Селянської Червоної армії!

*Голова Револуційної Військової ради Республіки,
Народний Комісар у військових і Морських справах
Л.Троцький”*

Слід зазначити, що така трансформація поглядів російського більшовицького керівництва у військовому питанні викликала гучні протести — і не тільки з боку інших соціалістичних партій, зокрема, лівих есерів, але й у таборі самих більшовиків. Ще на початку березня 1918 р. Колегія Наркомвоєну на чолі з М.Криленком звернулася до голови РНК В.Леніна з протестом проти рішення утворити Вищу Військову раду та залучення до військового будівництва колишніх генералів російської армії. Верховний головнокомандувач М.Криленко 9 березня у знак протесту пішов у відставку. Поступово ж в РКП(б) склалася так звана “військова опозиція”, що наполягала на поверненні до “соціалістичних засад” у військовому питанні: відновленні добровільного принципу комплектування військ, виборності командирів, відмові від залучення воєнспеців і т.д.

Запровадження “нових принципів” побудови армії зустрічало опір і з боку рядових червоноармійців, які ніяк не могли зрозуміти такої різкої відмови більшовиків від декларованих ними ще зовсім недавно гасел демократизації військ, потреби знищення постійної армії тощо. Проте поступово, в міру зміцнення центрального і місцевого військових апаратів, шляхом переконань і застосування репресій більшовицька влада долала цей опір “знизу”.

Ще більше проблем виникло перед більшовиками при спробах запровадити нові військові порядки у сформованих в “нейтральній зоні” українських повстанських дивізіях. Складені з добровольців-селян — людей різної, а частіше невизначеної і тому нестійкої політичної орієнтації, очолювані переважно виборними командирами, лише відносно підпорядкованими вищому командуванню, із своїми суто партизанськими устоями життя, специфічною ментальністю, українські повстанці були далеко не кращим матеріалом для перековування їх за російським взірцем на регулярні військові частини.

Усупереч цьому, намагаючись якомога швидше забезпечити поповнення армії українськими людськими ресурсами, прагнути залучити та розчинити українські повстанські формування у складі Червоної армії, російське військове керівництво вдалося до рішучих спроб приборкання українських повстанців. Вживані для цього заходи нічим не різнилися від тих, що їх застосовували у подібних випадках і в самій Росії: підбір командного складу та забезпечення контролю за ним з боку комісара, переформування частини за російськими штатами, “чистки” від “ненадійних та бандитських елементів”, встановлення — при потребі

найрадикальнішими заходами — “залізної дисципліни”, військової вишкіл та політична обробка особового складу.

Завзятим провідником більшовицької репресивної політики в українських військових частинах був М.Кропив'янський. Як кадровий офіцер старої армії він добре розумів важливість запровадження у військах твердої дисципліни, а більшовицька переконаність додавала йому сили у застосуванні “твердих революційних заходів” проти непокірних. Усе це ледь не коштувало начдиву життя: йому просто довелося втікати від розлючених партизан під час повстання, яке вибухнуло в 1-й дивізії наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р.

Проте через декілька тижнів М.Кропив'янський, заручившись підтримкою української РВР, повернувся в дивізію та вдався до спроби у черговий раз навести в ній порядок. У своєму наказі №21 від 24 листопада 1918 р. начдив оголосив рішення РВР про перейменування 1-ї Української повстанської дивізії в Особливу повстанську дивізію та про ті заходи по реорганізації останньої, що їх він мав намір провести найближчим часом. Найбільш суттєвими серед них були рішення про ліквідацію Тарашанського полку як бойової одиниці (мабуть, як найбільш недисциплінованого та неблагонадійного), утворення з числа земляків, на яких начдив міг би покластися, Ніжинського полку, а також про сформування при кожному з полків дивізії так званої “роти військового часу” — підрозділу, призначеного для навчання і водночас для “фільтрації” нового поповнення. Підготовлені “належним чином” роти могли виступити як своєрідні каральні загони на випадок виникнення нових заворушень у частинах дивізії. Втім, щодо останнього, то для цього М.Кропив'янський вжив спеціальні заходи, видавши 24 листопада наказ про створення при дивізії Військово-Революційного Трибуналу. Як зазначалося в наказі, трибуналу належало “розбирати всі справи по звинуваченню у належності до контрреволюції, порушенні революційної дисципліни, невиконанні наказу, халатності, бездіяльності, промотуванні й розтраті військового майна, грі на гроші, пограбуванні, насиллі та інших ганебних вчинках”.

Зауважимо, що ексцеси на ґрунті вкрай низької дисципліни повстанців не були рідкістю. Так, 25 листопада, увійшовши до м.Стародуба, вояки Тарашанського полку вчинили масові пограбування місцевих жителів. Це змусило М.Кропив'янського 1 грудня 1918 р. видати спеціальний наказ №23 з погрозою надалі упійманих при скоєнні подібних злочинів оголошувати поза законом і розстрілювати на місці.

Як цього й слід було чекати, повернення М.Крапив'янського та його дії спричинилися до чергового загострення обстановки в дивізії та до нового спалаху конфлікту начдива з командирами частин. Останні розцінили заходи “червоного полковника” як свавілля, повну нездатність до командування спробу “звести поражунки” з комскладом. Саме ці звинувачення і категоричні вимоги усунути М.Крапив'янського з посади начдива й висунула у своїх колективних резолюціях до Військової ради ще 25 листопада 1918 р. група командирів богунців і тарашанців (всього 20 чол.), серед яких були М.Щорс, М.Барон, В.Баляс та ін. Під тиском цих протестів, а головне — переконавшись у тому, що М.Крапив'янський фактично не володіє ситуацією в дивізії (зрив наказу про перекидання бригади В.Примакова), РВР своїм розпорядженням від 1 грудня 1918 р. наказала останньому здати командування дивізією І.Локатошу¹.

¹ *Локатош Іван Семенович* (1888—?) народився у Шахтинську в родині рудокопа. Дитячі роки провів у Луганську, куди переїхала родина. Навчався у міському училищі, з 1902 р. пішов на завод Гардмана учнем токаря. Під впливом старшого брата Георгія (есера) втягнувся у революційну діяльність. Належав до тих, хто займався “експропріаціями буржуазії”, здійснював терористичні акти проти представників влади — як відомо пізніше писав у своїй автобіографії, “шлепали найвреднейших городских”. За участь у замаху на життя директора заводу Локатоша заарештували, проте за недостатністю доказів невдовзі звільнили. Повернувшись до Шахтинська, деякий час працював на руднику. Однак після чергового “акту помсти” — вбивства “provokatora Карпова” — був змушений покинути місто, переїхав до Луганська, де його призвали на військову службу. З 1911 р. — служив в російській армії: спочатку сапером на Далекому Сході, пізніше перебував на фронті. З 1916 р. як військовослужбовець працював на Путиловському заводі токарем. Під час Лютневої революції 1917 р. був десатником, сотником робітничої дружини. Відзначився, знову-таки за його спогадами, “у боротьбі з фараонами”. У серпні 1917 р. повернувся до Луганська, працював токарем на набосовому заводі. Саме тут І.Локатош зблизився з більшовиками. Після Жовтневого перевороту в Петрограді перебував у складі місцевої більшовицької дружини: перевозив зброю з Харкова до Луганська, брав участь у сутичках з військами Центральної Ради. На I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові був обраний до складу Ради народного господарства. На початку 1918 р. — керував одним із більшовицьких загонів, що відходили з України під тиском німецьких та радівських військ. Деякий час перебував у військах Південного фронту під Царициним. Враховуючи особисті якості і досвід І.Локатоша, його направили на роботу до Чека. Тут його помітив і оцінив Й.Сталін. Саме за особистим наказом останнього восени 1918 р. у складі групи “царицинських працівників” його перевели в Україну. З грудня 1918 р. — до березня 1919 р. — І.Локатош був начальником 1-ї Української радянської дивізії. Потім деякий час обіймав посаду “надзвичайного комісара по вивозу майна” в 3-й Українській радянській армії М.Худякова. За розстріл на місці “шпигунки” телефоністки був заарештований, проте після втручання Й.Сталіна звільнений і за рекомендацією К.Ворошилова направлений до штабу 1-го кінного корпусу С.Будьонного — його особистим секретарем. З червня 1920 — до лютого 1921 рр. був начальником тилу Донецької губернії, командиром 11-ї дивізії військ ВЧК, яка придушувала повстанський рух на Черкащині. У 1922 р. демобілізувався, перебував у Полтаві, Нікополі, Одесі на профспілковій роботі. Партійна “чистка” 1929 р. обминула І.Локатоша, проте, як складалася його подальша доля, невідомо.

Новопризначений начдив-1 щойно прибув в Україну разом із групою так званих “царицинських працівників”, яких Й.Сталін особисто відібрав на Південному фронті для призначень на командні посади в українських дивізіях. У переважній більшості це були українці — до десятка військовиків, решта, в тому числі І.Локатош, “надзвичайщики”.

Відбір Й.Сталіним саме цих персон був не випадковим і не визначався лише приналежністю їх до України. “Царицинів” об’єднували певні погляди на питання військового будівництва — передусім принципове несприйняття “лінії Троцького” на використання військових спеціалістів. Саме ця позиція військових обскурантів типу Й.Сталіна та К.Ворошилова, які бачили у воєнспецах замаскованих зрадників революції та загрозу своїй власній кар’єрі, призвела до виникнення гострого конфлікту під Царициним у вересні 1918 р. Намагаючись “погасити” цей конфлікт, ЦК РКП(б) просто усунув його найбільш активних ініціаторів — Сталіна та Ворошилова з Південного фронту, перевівши їх в Україну (щоправда, після призначення до Ради оборони РСФРР Сталін поїхав до Москви). Останні “потягнули” за собою і своїх прихильників.

Наказом №26 від 6 грудня І.Локатош оголосив про свій вступ до командування дивізією. Тон виданого наказу різко дисонував із залізними нотами наказів М.Крапив’янського. Локатош підкреслював свою готовність до встановлення “тісного зв’язку” з командним складом ввіреної йому дивізії для “сумісного вирішення” її потреб. Водночас новопризначений начдив у спеціальному зверненні до червоноармійців, апелюючи до їх “революційної свідомості”, закликав останніх “не ганьбити самих себе самочинними реквізиціями, пограбуваннями та іншими безчинствами”.

У цей час кадрові зміни торкнулися й Другої української повстанської дивізії, начдивом якої було призначено Н.Бобирева, також “царицинець”.

Зазначимо, що заміна керівників дивізій входила до системи заходів, за допомогою яких В.Антонов сподівався встановити контроль над повстанськими частинами. Власне кажучи, до кінця листопада 1918 р. РВР групи військ Курського напрямку взагалі не мала точного уявлення про склад і дислокацію українських повстанських полків і загонів. Приблизні відомості щодо цього В.Антонов-Овсієнко отримав у першій декаді грудня. Згідно зі зведенням завідуючого оперативним відділом штабу Української

Радянської армії, на 7 грудня 1918 р. Богунський полк розташовувався біля м.Клинці на залізниці Брянськ—Гомель; Таращанський полк перебував у м.Єленки; Новгород-Сіверський полк містився у Новгород-Сіверському. Загалом у складі Першої повстанської дивізії (штаб — м.Стародуб) налічувалося 2410 багнетів, 410 шабель, 76 кулеметів, 11 гармат. Щодо Другої повстанської дивізії (штаб — м.Льгов), то її частини мали таке розташування: загін Шестакова знаходився у Хуторі Михайловському; 5-й Глухівський полк — в районі Шалигіно—Крупець; 1-й Петроградський полк — у Рильську; 7-й Суджанський полк на лінії Вольфіно—Суджа; сотня Примакова, штабна рота, штабна сотня, батальйон зв'язку перебували у м.Льгов; 8-й Обоянський полк — у с.Багате; 9-й Оскольський полк — на ст. Беленихино; 6-й Корочанський полк — у м. Заяче; ескадрон Сахарцева — в м.Олександрівка; батальйон Михайловського — в м.Корочі. Всього Друга повстанська дивізія налічувала 5975 багнетів, 916 шабель, 59 кулеметів, 7 гармат.

Утім, зібрані штабом Антонова дані щодо складу дивізій аж ніяк не можна було вважати вичерпними — передусім через те, що склад частин не був сталим і весь час зазнавав певних змін: одні загони вливалися до полків, інші — виходили з них. Отже, доповідаючи 7 грудня 1918 р. про склад українських повстанських військ, В.Антонов інформував головнокомандувача, що, за його даними, підпорядковані йому частини “представляють собою до 8 тис. озброєних людей, розпорощених у 200 різних загонах та “полках” по лінії залізниці Брянськ—Гомель (біля Клинців) через Миропілля, Багате, ст. Беленихино, Ольховатку-2, Козинку, ст.Уразово, Вейделевка, Н.Олександрівка, при них 20 гармат, погано керованих і декілька сот кавалеристів.”

Намагаючись зорганізувати цю повстанську масу у підпорядковані єдиному командуванню бойові одиниці, В.Антонов вирішив згрупувати повстанські частини у трьох основних напрямках — Стародуб—Городня (Бахмач)—Чернігів; Курськ (Суджа)—Білгород—Харків; Касторна—Валуйки—Куп'янськ, поступово звівши їх у три бригади за російськими штатами — в Стародубі—Новозибкові; Суджі—Беленихино; Новому Осколі—Валуйках. Окрема бригада мала бути сформована в Хуторі Михайловському—Рильську.

Більш детально реорганізація українських повстанських частин мислилася штабу В.Антонова-Овсієнка у такий спосіб:

— Богунський, Ніжинський полки з виділенням з них кавалерії у складі двох ескадронів 1-го кавалерійського Радянського

українського полку і артилерії у складі двох легких батареї мали скласти 1-й Радянський український полк;

— Тарашанський, Новгород-Сіверський полки, з виділенням з них кавалерії у складі двох ескадронів 1-го кавалерійського Радянського українського полку та двох легких гармат у складі 2-ї легкої батареї і третьої батареї легкого артилерійського дивізіону мали бути об'єднані у 2-й Радянський український полк;

Обидва полки мали скласти 1-шу бригаду 1-ї Радянської української дивізії (командир бригади І.Локатош).

— загін П.Шестакова мав бути перетворений у 3-й Радянський український полк;

— 5-й Глухівський повстанський, 1-й Петроградський комуністичний полки з виділенням з них кавалерії у складі 2-го кавалерійського Радянського українського полку та із сотні Беленковича мали скласти основу 4-го Радянського українського полку;

Ці два полки разом із 2-м кавалерійським Радянським українським полком та легким артилерійським дивізіоном утворювали 2-гу бригаду 1-ї Радянської української дивізії (командир бригади — Ф.Гребенко).

1-й Суджанський, 8-й Обоянський полки передбачалося перетформувати у 5-й Радянський український полк;

— з 6-го Корочанського і 9-го Оскольського повстанських полків, а також батальйону Михайловського мав бути створений 6-й Радянський український полк;

Ці два полки разом із 3-м кавалерійським Радянським українським полком та легким артилерійським дивізіоном утворювали 1-шу бригаду 2-ї Радянської української дивізії (командир бригади — Н.Бобирев).

— частини прикордонної охорони району Валуйки—Волоконовка мали скласти основу 9-го Радянського українського полку;

— із повстанських загонів району Ольховатка—Н.Олександрівка мав бути сформований 10-й Радянський український полк;

Обидва ці полки разом із 4-м кавалерійським Радянським українським полком (останній формувався у м.Новий Оскол), а також легким артилерійським дивізіоном мали утворити 1-шу бригаду 3-ї Радянської української піхотної дивізії (командир бригади — Кашинський).

Ще 2 грудня 1918 р. В.Антонов видав наказ про згортання Особливої повстанської дивізії та 2-ї повстанської дивізії у дві бригади. Водночас окремим розпорядженням РВР наказала усім повстанським загонам під загрозою оголошення їх ворогами ра-

дянської України увійти до складу українських радянських полків, що формуються.

Хоча організація бойових частин безпосередньо входила до компетенції Військового відділу при українському радянському уряді, однак В.Антонов, враховуючи майже повну бездіяльність голови відділу Ф.Артема, утворив при штабі Української Радянської армії власний відділ польових формувань, призначивши його керівником щойно позбавленого посади начдива М.Крапив'янського. Помічником його став колишній поручик піхоти Федір Дибенко (брат одного з трьох перших керівників збройних сил РСФРР Павла Дибенка), який, за спогадами В.Антонова, саме у цей час перейшов до більшовиків від петлюрівців.

Командувач В.Антонов-Овсієнко та В.Затонський 6 грудня 1918 р. ухвалили Інструкцію для завідуючих польовими формуваннями, згідно з якою при кожній діючій дивізії належало створити запасний батальйон або запасну бригаду для формування маршевих рот. Окремим положенням Інструкції пропонувалося під керівництвом начальника розвідки створювати та проводити навчання “особливих розвідувально-інструкторських загонів для створення повстанських розвідувальних та підричних партій у селах, що знаходяться у безпосередній близькості до противника та в його тилу”.

Для військового вишколу повстанців Ф.Дибенко розробив спеціальні програми повторних стройових занять, термін яких розраховувався на 15 діб по 8 годин щоденно. Окремо були підготовлені й програми вивчення кулеметної (курс розраховувався на 12 діб по 8 годин щоденно), підривної (курс на 72 год.) справ. Крім того, були вироблені штати та програми занять артдивізіону, учбового дивізіону, учбової команди і школи комскладу.

У доповідній записці до Й.Вацетіса від 7 грудня 1918 р. В.Антонов, визначаючи потреби переформування, просив у головкома надати йому кредит у розмірі не менше 60 млн крб на місяць для утримання бригад, їх обмундирування, закупки коней, організації запасних батальйонів, батарей тощо. Він також вимагав прислати зброю та людей — передусім за рахунок російських частин, укомплектованих значною мірою з українців.

Маючи на увазі необхідність посилення групи військ В.Антонова для ведення бойових дій на Південному фронті, Й.Вацетіс подбав про її поповнення. Зокрема, 5 грудня 1918 р. головком розпорядився передати командувачеві українських військ два полки надзвичайної комісії, два продовольчі полки зі складу 8-ї ар-

мії, інтернаціональні частини угорські та інші, 4-й кавалерійський продовольчий полк. Крім цього, до складу групи Антонова прибув з-під Уфи п'ятитисячний загін поволзьких татар, очолюваний колишнім наркомом пошт і телеграфу так званої Донецько-Криворізької республіки І.Кожевниковим. Усі ці частини, як можна побачити з їх "специфіки", призначалися не тільки для ведення боїв на Дону, але й для "викачування" збіжжя з козацьких хлібних областей.

Натомість В.Антонов-Овсієнко, зорієнтований на український напрямок, вважав за доцільне передачу йому передусім частин, укомплектованих уродженцями з України. Так, в одній із своїх записок до Вацетіса він просив передати йому два полки з 3-го прикордонного округу, дислоковані в районі Корочі. "Ці частини,— зазначав він,— тікають на Україну, яка є їх Батьківщиною. Начальник прикордонного округу готовий їх нам передати". Серед інших військових формувань В.Антонов згадував і частини з дивізії Кіквідзе та бригади Сіверса, зокрема полк харків'янина Нехаєнка. "Знову-таки,— писав він,— ці частини розбіжаться з-під Балашовки—Комишино. Замість них хай ідуть надзвичайщики або щось інше, що мені обіцяли."

Слід зазначити, що ставлення російського військово-політичного керівництва до проблеми поповнення групи військ В.Антонова українцями було досить специфічним. З одного боку, піклуючись про зміцнення українських повстанських частин, російське військове командування почало вживати заходів до організації українських підрозділів, скомплектованих з "випробуваних" кадрів для поповнення ними військ В.Антонова: 14 грудня голова РВРР Л.Троцький наказав Орловському і Казанському окрвійськкомам терміново приступити до формування маршевих рот з українців. Проте, з іншого боку, російське більшовицьке керівництво виявило занепокоєння з приводу висловленого українцями у Росії "потягу" до організації власних національних формувань. Саме тому у відповідь на повідомлення Самарського губвійськкома про вимоги тамтешніх українців приступити до організації з них окремих частин для відправки в Україну, В.Ленін та Й.Сталін спеціальною телеграмою від 17 грудня 1918 р. без зайвих церемоній "від імені українського радянського уряду" повідомили українців Самарщини про те, що, начебто, "з огляду на приплив українських добровольців і велику кількість мобілізованих у самій Україні, які не одержали ще зброї, робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне проводити формування українців у Росії і відправляти їх в

Україну” та вже від імені раднаркому РСФРР категорично наказали припинити створення українських частин. Додамо, що і сам командуючий “Українською радянською армією”, всупереч своїм постійним скаргам на нестачу сил, довідавшись про потяг українців Самарщини до створення власної армії, поспішив категорично від них відмежуватися. Явно побоюючись звинувачень Центру у “самостійництві” та сприянні розкладу російських частин, В.Антонов дав таку телеграму самарському військкому: “Передайте українцям, які агітують за відокремлення українців з Червоної армії, що їх поведінка є свідомою провокацією. Фронт нашої революції єдиний, тому жодні розладнання єдності наших рядів є неприпустимими”.

Таким же суперечливим виявилось ставлення російського військового керівництва до проблем, пов’язаних з постачанням військового майна та зброї групі військ В. Антонова-Овсієнка. З одного боку, сподіваючись на використання цих сил, військове командування РСФРР спочатку взяло на себе задоволення потреб українських повстанців. Так, забезпечення групи військ Курського напрямку грошима було покладено на Курський банк (вже у листопаді 1918 р. банк відрядив В.Антонову 2 млн крб), військове майно надсилалося в дивізії згідно з нарядами Центрального управління постачання на основі наказів головокома та РВРР, озброєння надходило з Москви, Тули, Брянська, Орла (у листопаді 1918 р. українським повстанцям було надіслано з Росії 24 артилерійські гармати з лафетами, передками і запасними частинами, 16 тис. гранат, 16 тис. шрапнелей, 4800 запалювальних снарядів, 2542 лінійні гранати тощо). Однак у міру з’ясування російським центром “ненадійності” українських повстанських дивізій, неможливості їх перекидання на інші російські фронти і без того досить спорадична “військова допомога” почала скорочуватися. Взагалі кажучи, українські повстанські частини фактично не отримували ані платні, ані обмундирування, знаходячись, так би мовити, на “самозабезпеченні”. До речі, офіційно визначений для українських повстанців пайок був на 50 крб менший, ніж в радянській Росії. “Це робилося цілком свідомо, — пояснював пізніше Г.П’ятаков, — щоб, по-перше, відкинути звинувачення у сепаратизмі, не утримувати у себе українські елементи, а з іншого боку, щоб мати гарантію, що вони нам дають не лише патріотів своєї волості, повіту і свого хутора, які не бажають відходити в інші місця”.

Досить гостро стояло в українських повстанських дивізіях і питання зі зброєю. Не маючи впевненості у тому, що надіслана

зброя буде використана за призначенням, не довіряючи повстанцям, центр не поспішав задовольняти вимоги української РВР та уряду, які настирно бомбардували вищі установи своїми телеграмами. 25 листопада у телеграмі до Сталіна Г.П'ятаков писав: “Скажіть Вацетісу нехай дає сили, зброю, обмундирування, інакше катастрофи не уникнути”. 15 грудня той же П'ятаков телеграфував головному: “Ми не вимагаємо військових частин тепер, але вимагаємо якнайшвидше зброї”. Водночас голова українського радянського уряду звертався до Й.Сталіна: “Прошу натиснути на Вацетіса, нехай дасть зброю. Становище критичне. Армія зростає, організується, необхідні рішучі дії. Зброя, за повідомленням Рухимовича, є, але нам не дають. Бездія викликає зростання петлюрівських настроїв в армії. Прошу вас відповісти мені, чи є надії на отримання зброї за наданими Вацетісу відомостями”.

Показово, що в той час як прохання РВР Української Радянської армії щодо озброєння її повстанських частин не задовольнялися, надіслані до В.Антонова “спеціальні” частини нестачі у зброї не відчували. Головом Й.Вацетіс та член РВРР С.Аралов 18 грудня 1918 р. віддали розпорядження надзвичайному комісару в Тулі Орлову негайно передати І.Кожевникову 8000 гвинтівок, 100 кулеметів, 200 револьверів “Наган” і 4200 револьверних патронів.

Усе це разом узяте, звичайно, перешкоджало реорганізації радянських дивізій. Втім, у цій справі вистачало й інших проблем — бунтівні, неорганізовані повстанські частини та їх командири вперто противилися насаджуваній централізації, введенню військової дисципліни і т.д. Суттєво утруднювало справу реорганізації і те, що остання проводилася в умовах триваючого наступу радянських частин в Україну.

Бойові дії повстанських дивізій упродовж грудня 1918 р. розгорталися у двох напрямках: 1-ша українська повстанська дивізія продовжувала наступати з північної Чернігівщини в напрямку на Чернігів—Київ; 2-га дивізія, виступивши з півдня Курської губернії, рухалася на Білгород—Харків. Власне кажучи, радянські дивізії просувалися вглиб української території майже без боїв. Війська Директорії, хоча й швидко зростали у цей період, проте склалися значною мірою з повстанських загонів, були погано організованими, а дії їх нескоординованими. Щодо німецьких та австрійських військ, то вони, очікуючи на відправку додому, не вказували особливого інтересу до внутрішніх справ України і, якщо їх до цього не змушували, не обтяжували себе наступальними

діями. Отже, українські повстанці досить часто займали населені пункти, звідки відходили німці, від'їжджаючи на батьківщину.

Подекуди повстанці “браталися” з революціонізованими німецькими солдатами. У с. Туросне Чернігівської губернії німецький гарнізон обеззброїв гетьманців і вступив у переговори з радянськими військами. У своїй телеграмі командуванню М.Щорс повідомляв: “У с.Туросне наші повстанці з’єдналися з німецькими солдатами і постачаються з однієї кухні, співають інтернаціональний гімн”. Богунці 13 грудня, досягнувши попередньої домовленості з представниками ради 106-го німецького полку, без бою увійшли до м.Клинці Суражського повіту Чернігівської губернії. 17 грудня 1-й батальйон Богунського полку був у с.Білий Колодязь, через кілька днів було зайняте с.Замишево.

Після відступу німецького гарнізону вояки Ніжинського батальйону, що у цей час входив до складу Таращанського полку, 15 грудня без бою увійшли до м.Семенівка. Цього ж дня частини Таращанського полку зайняли ряд населених пунктів Новозибківського повіту — Велика Топаль, Каташин, Білий Колодязь. 18 грудня таращанці зайняли Климово, Риловичі, Митьковку, а також станцію Ново-Ропськ на дільниці залізниці Семенівка—Новозибків, по якій відступали німецькі війська.

Частини Новгород-Сіверського полку під проводом Т.Черняка діяли на півдні від таращанців. Ще на початку грудня полк “у парадному порядку” увійшов до м.Новгород-Сіверського, де його зустріли представники місцевої самоуправи. 18 грудня новгород-сіверці зайняли Шосткинський пороховий завод, а один із їх підрозділів — ст.Терещинську. У цей же день сформований з місцевих повстанців 3-й полк зайняв Глухів. 20 грудня вояки Т.Черняка захопили Шостку.

Богунці 25 грудня увійшли до м.Новозибків. Тим часом таращанці 29 грудня оволоділи ст.Городня, взявши при цьому, як повідомлялося у донесенні В.Боженка, 17 кулеметів, 180 гвинтівок, 15 коней з сідлами і 28 полонених, “які назвалися петлюрівцями”. Останні запевнили таращанців, що мають бажання приєднатися до них та пообіцяли схилити до цього вояків місцевого гарнізону (всього 600 чол.). Для ведення переговорів Боженко направив в Городню делегацію, проте домовитись з петлюрівцями не вдалося. Останні 30 грудня вдалися до спроби вибити таращанців зі станції, однак атака була відбита, і о 10 год. ранку вояки В.Боженка з боєм захопили Городню, взявши як трофеї близько 40 кулеметів, понад 500 гвинтівок, а також сідла, коней

та інше майно. Наступного дня, 31 грудня 1-й ескадрон Таращанського полку зайняв м.Сновськ, а 1 січня 1919 р. до Городні вступив і 1-й Богунський полк.

У цілому успішними були дії також 2-ї Української радянської дивізії, яка просувалася Слобожанщиною в напрямку на Харків. Зауважимо, що на відміну від інших українських регіонів, у цьому промисловому районі вплив більшовиків був найбільш відчутним. Деякі міста більшовики звільняли від німців ще до встановлення влади Директорії (Павлоград, Новомосковськ). У самому ж Харкові, використовуючи відпрацьовану вже раніше тактику здійснення повстання у тилу противника в момент наближення до нього радянських військ, більшовики захопили владу у ніч з 1 на 2 січня. Саме у цей час частини 2-ї повстанської дивізії, долаючи опір військ Директорії, проривалися до міста. Майже 6 годин тривали бої за ст.Козача Лопань. 2 січня 1918 р. радянські війська захопили міста Грайворон, Золочів, станцію Одноробівку, а вже вранці наступного дня до Харкова увійшли вояки 5-го піхотного полку (командир — Д.Шмідт¹) та кавполку Червоного козацтва (командир — В.Примаков). 4 січня тут відбувся парад радянських військ, який приймав В.Затонський.

Отже, впродовж грудня — у перших числах січня 1919 р. українські радянські дивізії зайняли частину Чернігівської і Харківської губерній, в тому числі Харків. Проте рівень “революційної свідомості” та дисципліни повстанців був украй низьким. Вище вже йшлося про масові пограбування, що їх вчинили вояки Таращанського полку після вступу до Стародуба. Подібне повторилося в Городні, причому тут під “реквізиції” потрапили навіть незаможні. В одному з військових документів цього часу загальний стан полку характеризувався в такий спосіб: “помітною є розгнuzданість, повна відсутність дисципліни і елементарних початків моралі. Страшенно розвинутий бандитизм...” Масові пограбування та справжній дебош учинили у м.Шостка і

¹ Шмідт Дмитро Аркадійович (1896—1937) народився в м.Прилуки в родині службовця. До початку Першої світової війни деякий час працював кіномеханіком. З початком війни перебував у складі 74-го Ставропольського полку на Південно-Західному фронті. За хоробрість в боях отримав усі чотири ордени Св.Георгія і чин прапорщика. В 1915 р. примкнув до більшовиків. Навесні 1918 р. сформував загін, що діяв на Прилуччині. В серпні цього ж року, після невдалого Ніжинського повстання вивів свій загін до “нейтральної зони”, який під час формування українських радянських дивізій влився до 7-го Суджанського полку, а наприкінці 1918 р. був переформований у 5-й Радянський український полк 2-ї Української радянської дивізії. Восени 1919 р. Шмідт вже командував бригадою, а пізніше — стрілецькою дивізією, що билася під Царициним. Після Громадянської війни обіймав високі командні посади в Червоній армії — командир 2-ї Чернігівської дивізії Червоного козацтва, командир танкової бригади. Комдив. В 1937 р. репресований.

вояки щойно створеного з селян 3-го Глухівського полку (командир — Павелка). На шляху до Глухова цей полк “громив усе, що підпадало під руку”. Не випадково у вищезначеному документі вояки цієї частини характеризувалися, як “торбохвати”. Спроби “пожитися” за рахунок місцевих мешканців мали місце і в полку Т.Черняка після входження його до м.Новгород-Сіверського. Пограбування і насилля над місцевими мешканцями траплялися і в полку В.Примакова, зокрема, другій сотні отамана Бреусенка і т.ін.

Зазначимо, що для припинення злочинних дій з боку повстанців більшовики намагалися вживати рішучих заходів. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 11 грудня 1918 р. в Українській Радянській армії були введені особливі військові трибунали — ротні, полкові та загальноармійські. До відома двох останніх була віднесена і підсудність за здійснення кримінальних злочинів, при цьому наголошувалося, що “межа влади полкових та армійських трибуналів визначається єдино революційним сумлінням цих трибуналів” — тобто, по суті, є необмеженою. Однак враховуючи напівпартизанський характер українських військових частин, подібні радикальні заходи так і залишалися деклараціями.

Щоправда, деякі командири все ж намагалися “міцною рукою” припиняти розбій з боку своїх вояків. У полку Т.Черняка, приміром, серед інших дисциплінарних покарань практикувалися “шомполи”. Ще більш суворі засоби покарання винних застосовувалися в полку В.Примакова: зокрема, бунтівна сотня отамана Бреусенка була спішена, роззброєна, головні зачинщики бешкетів перед лицем інших козаків були порубані шаблями, решта — розпорошена по інших сотнях. Втім, подібні круті заходи були скоріше винятком, ніж правилом. Так, командир таращанців В.Боженко був схильним перекладати вину за здійснювані його вояками погроми на військове та радянське керівництво, яке, мовляв, не забезпечує бійців навіть найнеобхіднішим і цим підштовхує їх до “самовільних реквізицій”. Інші командири намагалися негідні вчинки своїх підлеглих відносити на рахунок прониклих в частини “темних елементів”, “провокаторів”.

Звичайно, подібні аргументи хоч певною мірою й небезпідставні, проте не виправдовували масових пограбувань місцевих жителів, а головне, не пояснювали дійсних причин цих негативних явищ. Останні ж мали більш глибокі коріння: вони впливали і з умов самої війни, яка зводила нанівець будь-які моральні прин-

ципи та норми, і з гостро негативного ставлення селян-повстанців до міста — “утриманця і водночас пригноблювача села” і, звичайно, з специфічного бунтівного духу повстанських дивізій.

Низький рівень дисципліни повстанців, неорганізованість, помножені на їх слабку військову підготовку — усе це не могло не впливати негативним чином і на бойові якості радянських частин. Характеризуючи бойовий рівень Богунського полку, який вважався “відносно дисциплінованим”, політком Шафранський в одному із своїх донесень командуванню писав: “полк з військової точки зору не витримує жодної критики: штабу дивізії треба докласти максимум зусиль до скорої організації полку по всіх правилах військового мистецтва. Це вкрай необхідно, бо при першому зіткненні з організованою частиною полк зазнає поразки.”

Тим часом реорганізація повстанських частин гальмувалася. Так і не виконаним залишалося розпорядження В.Антонова про згортання Особливої повстанської дивізії у бригаду. 8 грудня 1918 р. на нараді командного складу дивізії за участю представника Тимчасового робітничо-селянського уряду В.Аверіна з цього приводу була затверджена досить характерна постанова: “доповіді Військовій Раді про технічну і стратегічну неможливість переформування дивізії в бригаду”. Натомість учасники наради висловилися за те, щоб враховуючи зростання чисельності особового складу полків дивізії, останні розгорнути в бригади. Характерне рішення було прийняте нарадою і щодо питання про перейменування дивізії та її полків — Аверіну запропонували донести Військовій Раді про повернення дивізії попередньої назви — 1-а Українська радянська дивізія, назви полків також залишалися попередніми — 1-й Радянський Богунський, 2-й Радянський Таращанський, 3-й Радянський Новгород-Сіверський.

Така підвищена увага повстанців до збереження попередніх назв їх частин була не випадковою. Прагнучи до встановлення однамнітності, В.Антонов категорично наполягав на потребі відкинути старі “партизанські назви” полків, замінивши їх номерними — “Перший український радянський полк”, “Другий український радянський полк” та ін. Проте повстанці, ревно оберігаючи свої права та вже вироблені певні військові традиції, не бажали поступатися такою важливою ознакою самобутності частини, як її назва. Не діяли на вояків і погрози В.Антонова — повстанці вперто продовжували іменувати себе богунцями, таращанцями, новгород-сіверцями. До речі, і В.Примаков продовжував іменувати свою частину “Червоним козацтвом”, навіть всупереч тому, що офіційна її назва

була 3-й кавалерійський Радянський український полк. Між іншим зазначимо, що особовий склад полку дедалі більше “інтернаціоналізувався”. Після прибуття у другій декаді грудня в район Суджі—Львова значно поріділий полк В.Примакова був поповнений за рахунок колишніх військовополонених з австро-угорської армії: у третій сотні полку (командир — колишній офіцер мадяр М.Маркутан, комісар — його співвітчизник А.Варьяш) перший взвод склали німці, другий — угорці, третій — австрійці, чехи, словаки; пізніше у складі четвертої сотні був створений взвод курдів.

З великими труднощами проходив також процес зведення розрізнених партизанських загонів у певні бойові одиниці та підпорядкування їх єдиному командуванню. Всупереч грізним наказам В.Антонова численні загопи продовжували зберігати свою попередню організацію й не поспішали із входженням до визначених для них тих чи інших радянських полків, віддаючи перевагу, так би мовити, самостійним діям. Це стосувалося, передусім, загонів із “невизначеною” політичною орієнтацією — а просто кажучи, бандитських за своєю суттю. Проте були і такі, що саботували накази В.Антонова саме “за політичними мотивами”. Останні розцінювалися як найбільш небезпечні і з ними українське радянське командування, використовуючи прибулі з півночі “надійні” частини, нещадно розправлялося. Найбільш хрестоматійним у цьому плані став епізод “приборкання” вояками І.Кожевникова лівоесерівського Валуйківського ревкому.

Ще на початку грудня 1918 р. повстанський ревком у Валуйках об’єднав під своїм керівництвом ряд розрізнених повстанських загонів. Намагаючись підпорядкувати собі ці військові сили, В.Антонов розпорядженням від 6 грудня 1918 р. запропонував ревкомові звести його частини у штатний 10-й Радянський український піхотний полк, підпорядкувавши його в командному і господарському відношеннях штабові 1-ї бригади 3-ї Української радянської дивізії в Новому Осколі.

Проте це розпорядження не було виконане. Складений переважно з лівих есерів, Валуйківський повстанський ревком у військовому питанні відстоював лінію власної партії, яка виступала принциповою противницею більшовиків щодо створення постійної армії, ліквідації виборності комскладу, запровадження у військах інституту політкомісарів, “недемократичних” методів наведення в них дисципліни тощо. Таким чином розгромлені більшовиками влітку 1918 р. у Москві, російські ліві есери сподівалися зміцнити свої позиції на терені України.

У другій декаді грудня Валуйківський ревком оголосив про створення Центрального повстанського штабу (у складі Риндіна, Колухіна, Нілова, Ганенка та Цветкова), що йому належало стати своєрідним “альтернативним” антоновському військовим центром, навколо якого мали гуртуватися українські повстанці. Своїм частинам ліві есери дали гучне ім'я Східної Української Повстанської армії. Наприкінці грудня сили цієї “армії” склали: 1-й Валуйківський повстанський полк (командир — Цветков), 2-й Волчанський повстанський полк (командир — Сахаров), 3-й полк Чербіяна. Планувалося також увійти в контакт із загонами Сіверса та Кіквідзе.

21 грудня в Куп'янську Валуйківський ревком видав відозву від Політичного відділу оперативного штабу Східної Української Повстанської армії за підписами начальника оперативного штабу Риндіна, голови Куп'янського повітревкому Є.Муравйова, командира 1-го Валуйківського революційного полку — Цветкова і голови Центрального повстанського штабу і Центрального комітету партії лівих есерів (інтернаціоналістів) Ю.Сабліна, в якій роз'яснювалися цілі та завдання лівих есерів та містилися заклики не підкорятися наказам більшовиків.

Розгорнута згодом агітація серед повстанців проходила під гаслами “гнати в шию командирів-призначенців, офіцерів і генералів”, “звільнити Україну, а за нею і російських селян та робітників від комісародержавців” (так вони назвали більшовиків). Місцеве населення ліві есери закликали чинити опір встановленню більшовицької влади, наголошуючи на тому, що вона насильно забиратиме у них хліб і вивозитиме його на північ.

Ідучи далі, ліві есери 29 грудня намітили склад майбутнього Українського ліво-есерівського уряду: три представники з вищезначених полків, один лівий есер від Харківського губсовдепу, по одному представнику від українських і російських лівих есерів, максималістів та анархістів.

Звісна річ, існування якихось “сепаратних” Центрального повстанського штабу та військових частин для більшовиків було неприйнятним. З'ясувавши, що реальні військові сили “Східної Української Повстанської армії” є незначними — всього декілька сот погано озброєних вояків, В.Антонов-Овсієнко наказав І.Кожевникову негайно “навести порядок” в Куп'янському районі. Відтак на придушення ліво-есерівського повстанькому кинули батальйон поволзьких татар. Центральний повстанський штаб лівих есерів був розігнаний, його керівники заарештовані

і віддані під суд польового трибуналу: тільки у самому Куп'янську і Волчанську було розстріляно більш як 20 чол. Лідерів партії лівих есерів Кареліна і Сабліна невдовзі кинули до в'язниць — відповідно у Харкові та в Катеринославі.

Партія лівих російських есерів фактично не мала впливу серед українського населення, то ж і ліквідація її “Центрального штабу” пройшла майже непоміченою. Зовсім інакшого характеру набрали б подібні заходи при реорганізації та наведенні “революційного порядку” в українських повстанських дивізіях, чисельність яких з кожним днем зростала (скажімо, полк Т.Черняка на 26 грудня налічував уже більш як 1600 чол.). Військове командування на чолі з В.Антоновим добре розуміло можливі небезпечні наслідки подібного “тиску” на українських повстанців — і передусім, щодо реальної можливості їх переходу на бік Директорії. В одному з військових документів цього часу прямо вказувалося на те, що командування змушене відмовитися від негайного реформування Таращанського полку та проведення в ньому “чисток”, оскільки з боку останнього лунали погрози у випадку “надмірного притискання” полку — перейти на бік петлюрівців. Тож зважаючи на такі умови, В.Антонову часто доводилося діяти щодо богунців, таращанців та ін. переважно переконаннями та умовляннями, покладаючись при цьому на “надійних” командирів та політкомісарів.

Ось так, крок за кроком, проводилося об'єднання розрізаних, неорганізованих українських повстанських частин в Українську Радянську армію. На 24 грудня 1918 р. за зведеннями, підготовленими штабом В.Антонова, у розпорядженні командуючого перебували: 1-ша бригада Першої Радянської піхотної української дивізії (всього 3100 багнетів, 76 кулеметів, 410 шабель, 11 гармат), Друга Радянська піхотна українська дивізія (5100 багнетів, 59 кулеметів, 510 шабель, 9 гармат), Запасна радянська українська дивізія (всього 7800 чол., 1800 багнетів, 22 кулемети, 130 шабель), а також Брянський, Львовський, Курський прикордонні полки та ряд “особливих формувань” — зокрема, підрозділи “інтернаціоналістів”. Загалом сили Радянської армії України на кінець грудня 1918 р. становили 14086 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат; організованих, але не озброєних вояків — 6220 чол.

Отже, декларована наприкінці листопада 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом Українська Радянська армія поступово перетворювалася на реальність. На це були спрямовані ухвалені урядом 27 грудня 1918 р. “Постанова про організацію

Української Червоної армії” та “Положення про робітничо-селянську армію України”.

Згідно з цими документами, в Українській Червоній армії встановлювався 6-місячний термін служби, зберігався добровольчий принцип її комплектування, хоча й зазначалося, що “всі громадяни віком від 18 до 40 років беруться на облік, зачисляються до резерву армії і можуть бути мобілізованими”. Окремо наголошувалося й на тому, що Українська Червона армія та Червона армія радянської Росії тісно пов’язані між собою єдністю комплектування та принципами їх організації, а також і те, що “на армію УСРР поширюються усі закони, стосовні армії РСФРР”. А ось пряме входження Української Червоної армії до складу російської в документах не обумовлювалося. Натомість із змісту прийнятої урядом постанови випливало, що створювана в Україні армія будується за типом російської Червоної армії “для зручності” й поряд з нею має стати однією з інших армій “міжнародного робітничого інтернаціоналу”, завдання яких — створення “єдиного міжнародного соціалістичного фронту” у боротьбі зі “світовою контрреволюцією”.

Ухвалені українським радянським урядом документи, що стосувалися організації в Україні збройних сил, Москва зустріла насторожено. Натомість саме виявлення українськими Сільшовиками несанкціонованих ЦК РКП(б) ініціатив в українському військовому питанні на тлі ліво-комуністичних переконань Г.П’ятакова були вже достатніми причинами, здатними викликати стійке роздратування партійного центру. Незадоволення російського військово-політичного керівництва викликала й позиція В.Антонова-Овсієнка, який продовжував уперто ігнорувати директиви головнокомандувача, закидаючи його вимогами про надсилку коштів та зброї, виділення додаткових військових сил для ведення бойових дій в Україні. 1 січня 1919 р. Й.Вацетіс, відповідаючи на одне з таких послань, уже вкотре категорично розтлумачував командуючому українськими радянськими військами: “...мною вам неодноразово пояснювалося, і ви з цим цілком погодилися, що наші шляхи на Україну йдуть через Дон, отже, коли прийде час, то у вирішенні українського питання візьмуть участь усі необхідні для того сили Червоної Радянської армії”.

Невідомо, у які б форми вилилися надалі протиріччя між українськими “лівими” більшовиками та Москвою, якби раптова зміна військово-політичної ситуації не змусила російське більшовицьке керівництво кардинальним чином переглянути своє став-

лення до ведення військових дій в Україні. Суттєвими факторами, які зумовили таку перемену курсу, стали, з одного боку,— суттєве закріплення позицій Директорії (19 грудня Директорія урочисто вступила до Києва і проголосила відновлення УНР), а з другого,— триваюча висадка військ Антанти на Чорноморському узбережжі, метою якої було встановлення контролю над Україною після виходу з неї німецько-австрійських військ (уже наприкінці грудня 1918 р. війська інтервентів висадилися в Одесі, Севастополі, Миколаєві — у ці порти почали регулярно прибувати транспортні з військовим майном та спорядженням, на чорноморських рейдах стояло 35 військових антантівських кораблів).

Такий перебіг подій викликав серйозну стурбованість російського радянського керівництва, яке побачило у них не тільки загрозу втратити українські території, але й створення постійної небезпеки для більшовицької влади у самій Росії. Відтак, збройна боротьба за Україну набувала для Москви важливого стратегічного значення. Саме ця ідея була покладена в основу доповіді, розробленої польовим штабом РВРР і представленої Й.Вацетісу у перші дні січня 1919 р. За нових умов головком погодився з потребою відкриття нового, Українського фронту для ведення бойових дій в Україні, який і був утворений 4 січня 1919 р. відповідно до наказу голови РВРР.

Основу фронту мала скласти 9-та стрілецька дивізія Резервної армії та група І.Кожевникова, а також українські радянські війська, що їх В.Антонову належало звести в одну дивізію. Сам В.Антонов-Овсієнко призначався командувачем фронту. На нього поширювалося ухвалене РНК РСФРР 5 грудня 1918 р. “Положення про Головнокомандуючого всіма збройними силами республіки”, згідно з яким до його компетенції входило: командування діючими на українському терені військами; визначення, відповідно до ходу операцій, кордонів фронту; формування, зміна складу та розформування військових з’єднань, управлінь та установ, що входять до складу діючої армії; призначення, пересування та звільнення командного складу. Сам головком прямо і безпосередньо підпорядковувався російському військовому центру. Українському більшовицькому урядові належало затвердити склад Реввійськради, на яку покладалося, так би мовити, військово-політичне керівництво фронтом.

Отже, як бачимо, Українська Червона армія, що вже існувала де-факто і де-юре, легким розчерком пера просто зникала, перетворюючись на одне із з’єднань одного з фронтів Червоної армії

РСФРР. Кардинальним чином змінювався й статус української Реввійськради.

Черговий поворот курсу партійного центру надав наснаги “правим” в українському радянському уряді в їх боротьбі проти “лівих”. Вже 16 січня 1919 р. на засіданні Тимчасового уряду простим голосуванням (4 — “за”, 1 — “проти”, 1 — утримався) Г.П’ятакова було усунуто з його посади та замінено Ф.Артемом. 18 січня був затверджений новий склад Реввійськради (М.Рухимович, В.Межлаук, К.Ворошилов). Не обмежившись цим, “праві” зажадали також усунення В.Антонова з посади командувача та призначення замість нього М.Рухимовича — з такими вимогами вони звернулися до ЦК РКП(б). У свою чергу, “ліві” категорично відмовилися визнати усі ці рішення як неправомочні і також звернулися до московського “третейського суду”. Отже, в українському більшовицькому уряді назріла криза.

Проте партійний центр швидко знайшов вихід з неї. Не демонструючи відверто своєї підтримки жодній групі, Москва вирішила надіслати для “наведення порядку” в українському радянському уряді свою людину — недавнього повноважного представника уряду РСФРР для ведення переговорів у Києві Х.Раковського. Останній прибув до Харкова 22 січня і вже 24 був обраний головою уряду УСРР (таку назву, замість попередньої — радянська УНР — більшовики дали Україні). Разом із Х.Раковським в Україну прибула й група російських воєнспеців, яка мала спеціальне завдання — викоринити партизанство в українських радянських частинах та забезпечити налагодження військової справи в Україні за російським взірцем і в межах радянської Росії.

Уже 29 січня Х.Раковський повідомляв у своєму листі до В.Леніна про затверджений новий склад уряду УСРР, який на відміну від попереднього (Народний Секретаріат) за російським взірцем отримував назву Раднарком. У складі останнього виділявся й народний комісаріат у військових справах, на чолі якого було поставлено колишнього наркома фінансів Донецько-Криворізької республіки В.Межлаука та М.Подвойського, що невдовзі мав прибути з Москви. Показово, що у складі нового уряду колишній військовий секретар Ю.Коцюбинський виявився, так би мовити, “наркомом без портфеля”. Щоправда, його було введено разом із Ю.Щаденком та В.Антоновим до Реввійськради Українського фронту. Останній, всупереч протестам “правих”, залишився на посаді “командуючого військами Української Соціалістичної Радянської республіки”.

Програма дій очолюваного Х.Раковським Тимчасового робітничо-селянського уряду України була викладена в спеціальній Декларації, оприлюдненій 28 січня 1919 р. радянською пресою. В документі серед іншого наголошувалося на тому, що уряд сповнений рішучості “ще з більшою енергією продовжувати формування регулярної Червоної Української армії”. Насправді ж з приїздом Х.Раковського на справі організації збройних сил УСРР та на можливості безпосереднього керівництва ними з боку українського радянського уряду мала бути поставлена крапка. Емісар російського більшовицького центру в Україні щодо цього мав чіткі директиви.

Красномовним підтвердженням останнього може служити проект постанови з “роз’ясненням” справжнього статусу українського радянського уряду та його повноважень у військовій сфері, написаний власноручно Х.Раковським після приїзду його в Україну. Документ цей нещодавно виявив в одному з архівів український історик С.Кульчицький.

“З метою надання енергійнішої співдії робітничо-селянській революції, що розвивається на Україні, і внесення зрозумілості щодо основних питань революційної діяльності Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив звернутися до ЦК РКП(б) і РНК з наступною заявою:

1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження і накази ЦК РКП безумовно.

2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не будучи по суті самостійним, не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку “Реввійськградою Української радянської армії” виключно для того, щоби можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, що була розпочата утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Це перейменування зовсім не означало і не означає жодних змін по суті, тим більше, що особовий склад цієї Реввійськгради визначений не нами, а центральною установою РСФРР і негласно вона є тією ж самою Реввійськградою групи військ курського напрямку, яка отримала тільки іншу вивіску для України.”

Отже, існування Української Радянської армії (як національної, чи, принаймні, територіальної) виявилось зовсім нетривалим. Маніпуляції “лівих” українських більшовиків, які, в черговий раз

сприйнявши всерйоз “гру в уряд”, вдалися до спроби діяти як уряд, зокрема й у військовій сфері, і були припинені Москвою. Втім, фактично позбавивши більшовицький уряд України можливості брати участь у виробленні військової політики, російський партійний центр все ж був змушений піти на досить суттєві поступки українцям, а саме повернутися до ідеї конструювання “альтернативного” українського уряду з виділенням у ньому наркомату у військових справах — нехай номінального, та все ж українського військового центру, вдатися до організації українських радянських формувань у складі Червоної армії і навіть до риторики навколо розбудови Української Червоної армії.

ВИСТУПИ УКРАЇНСЬКИХ КОМУНІСТІВ
(боротьбистів, групи федералістів)
ЗА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
(літо — осінь 1919 р.)

Повне ігнорування більшовиками національних інтересів України, поряд із намаганнями запровадити тут, за аналогією з радянською Росією, військовий комунізм із його продрозкладками, насильницькою організацією колгоспів, червоним терором тощо, викликало сплеск антибільшовицьких селянських повстань, заколотів у Червоній армії, що й призвело до краху радянської влади в Україні влітку 1919 р. й подальшого загарбання майже всієї її території денікінськими військами.

За цих умов російський більшовицький Центр визнав за непотрібне подальше продовження “гри в Українську Радянську республіку”. 2 жовтня 1919 р. за його наказом уряд Х.Раковського, що перебував на той час у Чернігові, заявив про свій саморозпуск. Згідно з рішенням ЦК РКП(б) був також розпущений і ЦК КП(б)У. Більшість керівників КП(б)У, покинувши Україну, евакуювалися до Росії і були розподілені по губерніях Росії або центральних установах у Москві (Х.Раковського, наприклад, призначили начальником ПУРу, Г.Петровського намічали на посаду голови Московського губвиконкому). Створення підпільних більшовицьких організацій на окупованій денікінцями українській території було покладено на т.зв. Зафронтбюро (у складі С.Косіора, А.Бубнова, В.Затонського, Ф.Кона, Ю.Коцюбинського, Р.Фарбмана (Рафаїла)), яке перебувало спочатку у Києві, потім у Брянську, Москві, Серпухові. Отже, російський партійний Центр, як здавалося, поклав кінець навіть формальному існуван-

ню Української Радянської Республіки. Проте, як досить скоро з'ясувалося, до “гри у самовизначення України” більшовикам довелося повернутися знову.

Певною мірою це було зумовлено значною активізацією восени 1919 р. українських комуністичних сил — передусім Української комуністичної партії (боротьбистів), а також її лідерів Г.Гринька, В.Блакитного, Г.Михайличенка, О.Шумського. Створена у серпні 1919 р. внаслідок злиття УПСР (комуністів-боротьбистів) із лівою фракцією українських соціал-демократів (незалежних), УКП(б) мала комуністичну програму соціально-економічних перетворень і рішуче виступала за створення дійсно незалежної Української Радянської Республіки, що увійде “нарівні з іншими республіками Європи до Радянської Федерації”.

Важливішою умовою розбудови такої держави боротьбисти вважали організацію Української Червоної армії. Основу її, за їх переконанням, мали скласти повстанські загони українського селянства, частини петлюрівських військ, які перейдуть на бік радянської влади, і, звичайно, ті українські радянські формування (зокрема, богунці, таращанці), що їх було розчинено в російській Червоній армії згідно з підписаним у червні 1919 р. “військово-політичним” союзом.

На відміну від верхівки КП(б)У, яка із наступом денікінських військ майже у повному складі покинула Україну в обозі Червоної армії, керівництво партії боротьбистів залишилося на окупованій території. У Києві ЦК УКП(б) утворив Всеукраїнський ревком (у складі В.Блакитного, Г.Михайличенка, П.Любченка)¹, боротьбистські ревкоми створювалися й на місцях. Свої зусилля у цей період боротьбисти зосередили на організації повстанських загонів у тилу Денікіна, які, за їх розрахунками, мали стати частинами майбутньої української Червоної армії. Найбільш активними були дії боротьбистських загонів на Полтавщині, Катеринославщині (зокрема, у Новомосковському, Павлоградському повітах цієї губернії).

Вихід на політичну арену УКП(б), зростання її авторитету серед українського селянства всерйоз занепокоїло російське більшовицьке керівництво. Бувши і за національним складом, і за характером партією дійсно українською, УКП(б) мала значні шанси на те, щоб витіснити з України керовану більшовицькою Москвою антиукраїнську за своєю сутністю КП(б)У. Особливо

¹ У жовтні 1919 р. цей ревком розгромили денікінці, Г.Михайличенка та українського поета В.Чумака вони розстріляли.

небезпечними для себе вважало більшовицьке керівництво заходи боротьбистів щодо утворення національної армії, прекрасно розуміючи, що саме українська армія під впливом боротьбистів може стати перешкодою на шляху встановлення політичної монополії більшовиків в Україні.

Ще наприкінці серпня боротьбисти звернулися до Виконкому Комінтерну із проханням визнати УКП(б) українською секцією Комінтерну. Проте підконтрольний російському партійному Центру Виконком (його очолював у той час завзятий противник українства Г.Зінов'єв) запропонував боротьбистам вступити до Комінтерну через КП(б)У. Керівництво ж останньої, за вказівками ЦК РКП(б), головною умовою співпраці поставило відмову боротьбистів від ідеї створення української Червоної армії.

Між тим, вимоги, досить близькі до тих, що їх висунули боротьбисти, виразно пролунали восени 1919 р. і в середовищі КП(б)У, з боку т.зв. групи федералістів (її лідером став Г.Лапчинський)¹.

¹ *Лапчинський Георгій Федорович* (1887-1938) народився в Царському селі під Петербургом у сім'ї військового лікаря. В 1911 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Революційну діяльність розпочав у 1905 р., в 1912 — висланий під гласний нагляд поліції до містечка Іохимсталь Естляндської губернії. Навесні 1914 р. йому було дозволено оселитися у м.Новогеоргієвську Херсонської губернії, в 1915 р. переїхав до Кременчука. Високоосвічена, культурна людина, поліглот (знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську, польську, італійську, іспанську мови, переїхавши в Україну, вивчив українську), чесний та принциповий, Г.Лапчинський досить скоро став однією з найвпливовіших осіб кременчуцької організації більшовиків. На I Всеукраїнському з'їзді Рад, що його скликали більшовики в грудні 1917 р. у Харкові, він був обраний до складу ЦВК Рад України й введений до Народного секретаріату (обіймав посаду Керуючого справами Народного секретаріату). Як політичний представник більшовицького уряду України при командувачу більшовицькими військами М.Муравйові, Лапчинський, разом із Ю.Кощобинським, брав участь у здобутті Києва більшовицькими військами у січні 1918 р. Після поразки більшовиків, під час наступу в Україну німецьких військ, переїхав до Москви, де його призначили на посаду завідувача Українського відділення Народного комісаріату іноземних справ РРФСР, проте в Росії Г.Лапчинський не затримався, невдовзі він повернувся в Україну. "Я так тісно пов'язаний з Радянською Україною з перших її кроків, — писав він в одному з листів до дружини. — Я не вважаю себе вправі покинути Україну... Мені непристойно від'їжджати, надто широкі кола працівників мене знають і прекрасно ставляться до мене." Наприкінці грудня 1918 р. його призначили уповноваженим Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України в Чернігівській губернії, у лютому 1919 р. — обрали головою Чернігівського губвиконкому; у серпні 1919 р. — головою районного Комітету оборони Чернігівщини від денікінців, а після загарбання цієї території направили у Галицький ревком.

Г.Лапчинський не міг не бачити, що чергова поразка більшовиків в Україні влітку 1919 р. зумовлена не стільки наступом денікінських військ, скільки повстаннями українського селянства проти політичного курсу КП(б)У. Незгода з цим курсом і привела його в опозицію до керівництва КП(б)У. Після розгрому групи федералістів, лідером якої він був, Г.Лапчинський вступив до УКП, його кооптували до ЦК цієї партії. Проте у 1926 р., після самоліквідації партії, знову перейшов до КП(б)У. З лютого по червень 1930 р. працював Генеральним консулом у Львові, з червня по жовтень 1930 р. знахо-

Ця група оформилася ще до літа 1919 р. з тих небагатьох партпрацівників, які не поділяли тодішньої політичної лінії керівництва КП(б)У в Україні. Під час нарад, проведених у цей період під проводом П.Слинька, П.Попова, була визначена платформа федералістів: необхідність існування в республіці самостійного українського радянського уряду із всією повнотою влади, включаючи галузі військову та господарчу, утворення власного партійного центру, який би спирався на “внутрішні сили країни”.

Опинившись в Москві, П.Попов, Г.Лапчинський, Я.Ландерс та їх прихильники підготували й надіслали 12 листопада 1919 р. до ЦК РКП(б) листа за підписом “українські комуністи, що знаходяться в опозиції та Президії української секції при Московському комітеті РКП(б)” (секцію, до речі, очолював П.Попов) із критикою офіційного курсу керівництва КП(б)У в Україні за “відрив від мас”, “механічне поширення законів РСФРР на території України”, підхід до неї “виключно як до об’єкта виколочування матеріальних ресурсів”, “вкрай недовірливе ставлення до українських комуністичних груп” та вимогою негайного створення нового партійного центру в Україні, в тому числі, й за рахунок об’єднання з боротьбистами.

Через тиждень П.Попов направив до політбюро ЦК РКП(б) доповідну записку, в якій викладалися погляди опозиційної групи на питання про державні взаємовідносини України та Росії. Остання, на думку федералістів, мала не на словах, а на ділі визнати незалежність Української Радянської Республіки, і першими кроками в цьому напрямку мало б стати відтворення самостійних українських економічного та військового центрів. Торкаючись військового питання, автори доповідної записки категорично заперечували проти намірів російського військового керівництва приступити до планомірного роззброєння українських повстанських загонів, які боролися з денікінськими військами та вимагали переформування цих загонів на регулярні військові частини. “Роззброєння повстанців,— зазначалося в записці,— це

дився у резерві на посаду Генконсула, з жовтня по березень 1931 р. працював помічником завідувача консульського відділу Народного комісаріату іноземних справ СРСР. У травні 1931 р. Лапчинського знову було відряджено в Україну, у розпорядження ЦК КП(б)У. Більшовицьке керівництво України призначило Лапчинського начальником сектору житлово-комунального господарства Держплану УРСР. Цю посаду він обіймав до квітня 1934 р., а потім був призначений завідувачем Київського відділу комунального господарства. Навесні 1935 р. Г.Лапчинського направили до Алма-Ати на посаду заступника наркома охорони здоров’я й головного санітарного інспектора Казахської РСР. Восени 1935 р. його було заарештовано й 21 квітня 1936 р. засуджено на 5 років спецтаборів. Через два роки Георгія Федоровича не стало. У 1957 р. реабілітований.

крайній захід, до якого не можна вдаватися без гострої потреби. Зараз повстанці — це не професійні бандити, а найбільш революційний, найбільш активний елемент українського села. Все живе пішло у повстанці, і якщо ми негайно вдамося до їх роззброєння — ми зараз же позбавимо себе нашої природної опори в Україні, підтримки та симпатій селянського бідняцтва, яке зараз із зброєю в руках бореться за Радянську владу. “Виступаючи проти практики розчинення українських частин в Червоній армії РРФСР та проти передислокування їх поза межі України, федералісти попереджували російське більшовицьке керівництво, що його спроби вдатися до таких заходів будуть розтлумачені українським населенням “як завойовницькі тенденції Росії” й “єдиним реальним наслідком такої політики будуть нові повстання”. “Треба поставити справу так, — наполягали українські комуністи, — аби переформовані повстанці та нові мобілізовані червоноармійці дивилися на армію, в якій їм доводиться служити, як на свою, а не як на армію іноземних завойовників. Тому ми вважаємо абсолютно необхідним формування української Червоної армії із вживанням в ній української мови. Це тим більше важливо, що нам доведеться конкурувати перед масами з Петлюрою, який, головним чином, і виїжджає на національному моменті...”

Ознайомившись із доповідною запискою П.Попова та його товаришів, В.Ленін написав листа до оргбюро ЦК РКП(б) із вимогою оголосити авторам цієї, як він висловився, “бумаги”, догану або “поставити їм на вид, що їх міркування щодо політики ЦК РКП є порушенням дисципліни”. Ленін рекомендував також взяти всіх їх “під нагляд і розподілити серед д і л ь н и х працівників.”

Проте опозиційна група українських комуністів не обмежилася лише петиціями до ЦК РКП(б). Г.Лапчинський, якому напівлегально вдалося виїхати з Москви в Україну, виступив із викладом поглядів федералістів на засіданні Волинського губкому КП(б)У і був підтриманий більшістю присутніх.

25-26 листопада за ініціативою Волинського губкому у Гомелі скликала нарада представників партійних організацій КП(б)У районів Правобережної України, на якій планувалося обговорити найближчі завдання й перспективи діяльності більшовиків у республіці.

Довідавшись про рішення волинян скликати нараду, російське більшовицьке керівництво переполошилося, що, як згадував пізніше Лапчинський, у Гомелі планується утворення “якогось по-

стійного органу для керівництва роботою на звільненій території України, оскільки ЦК нічого не робить”. ЦК РКП(б) спочатку намагався заборонити проведення наради, а коли це не вдалося, відрядив до Гомеля В.Затонського й С.Косіора, які, разом із Д.Мануїльським при підтримці Ю.Коцюбинського, зуміли повернути роботу наради у “безпечне русло”.

Резолюція “Завдання партії на Україні”, що її було прийнято у Гомелі, наголошувала на необхідності “відтворення дійсного радянського уряду України, організації українських ЦВК та РНК”, існуванні в Україні власного партійного центру. Першочерговим завданням українського радянського уряду, однак, проголошувалося “здійснення повного військового та економічного об’єднання Радянської України та Радянської Росії”. Також заперечувалася можливість заключення більшовиками політичного союзу з боротьбістами “до відмови останніх від гасла окремої української Червоної армії”. Резолюція прямо вказувала на те, що “просування на південь та організація радянської влади на Україні” можливі “лише при наявності регулярних дисциплінованих військових частин (немісцевого походження)”.

Слід зазначити, що ця резолюція мала досить суперечливий характер й затвердження її, певно, сталося внаслідок “вмілого спрямування” наради московськими посланцями (головував Д.Мануїльський, право ухвального голосу було надано усього 22 особам). І дійсно, якщо перша частина резолюції визнавала необхідність утворення Української Радянської республіки як державної одиниці — із “дійсним урядом”, то друга фактично заперечувала можливість створення такої держави. Повне економічне та військове об’єднання з Росією, опори при встановленні радянської влади в республіці на “війська немісцевого походження” та відкидання ідеї організації українцями власної армії — важливої ознаки й гаранта держави — все це аж ніяк не в’язалося з дійсною державністю України.

Зрозуміло, ця резолюція була підготовлена за інструкціями ЦК РКП(б). Російське більшовицьке керівництво на чолі з Леніним до цього часу й само переконалося в необхідності внесення певних коректив у свою тактичну лінію в “українському питанні”, в тому числі й щодо урахування “самостійницьких настроїв” українців. 21 листопада 1919 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) було розглянуто подані Леніним (підготовлені Раковським) “Тези з українського питання”, які й намічали цю “нову” тактику більшовиків: визнання статусу УСРР як незалежної держави при

збереженні за Росією повного контролю за українськими оборонним та господарсько-економічним апаратами, “централізації обліку і розподілу як живих, так і матеріальних багатств Росії та України. “Політбюро ухвалило рішення про декларування Української Радянської республіки, не забувши наголосити при цьому на необхідності “у той же час партійним шляхом вести обережну підготовку планів злиття України та Росії”(!). Було визнано за можливе включення до майбутнього вищого органу державної влади України представників українських комуністичних партій, але при умові, що разом вони становитимуть меншість у новому Всеукраїнському центрі (тобто, не зможуть реально впливати на його діяльність), проте візьмуть на себе повну відповідальність за всі його кроки”.

На цих же засадах (тактична лінія — на декларування української незалежності, стратегічна — на “злиття України та Росії”) мала проводитися, за розрахунками російського більшовицького Центру, і військова політика в Україні.

Основні напрями цієї політики були викладені Л.Троцьким у його тезах “Українська армія, українські повстанці та інше”. Підготовлений у зв’язку з доповідною запискою до ЦК РКП(б) групи федералістів, цей документ декларував певні “поступки” більшовицької Москви українцям у військовій сфері, проте одночасно свідчив про її твердий намір ні в якому разі не допустити відтворення в Україні самостійного військового центру, організації — опозиційними більшовикам силами, хоч навіть і комуністичними, — української армії.

У “Тезах” зазначалося:

— “Українською” армією буде та армія, що вступає в Україну. Ніяких самочинних українських формувань, як із повстанських загонів, так і з свіжомобілізованих, не повинно бути допущено;

— повстанські загони, що вступають безпосередньо до сфери дій регулярних частин, підпорядковуються найближчому військовому командуванню, якому дається інструкція поставити ці загони в такі умови між двох регулярних частин (загороджувальні, каральні загони), аби вони не могли вийти з підпорядкування. Тільки загони, які витримують таке випробування, після належної чистки, зможуть бути введені до загальних регулярних частин;

— водночас має вестися підготовка командного складу із середовища безумовно надійних українців. Також необхідний відбір вищого командного складу із знанням української мови;

— чисто українські формування слід обмежити окремими зразковими полками з добре підібраним комскладом та компактним осередком із суворою дисципліною й тривалим навчанням.

“Вважаю,— писав Л.Троцький,— що на всю Україну достатньо буде на перше півріччя 5-6 таких полків, які мають стати кадровими полками майбутньої української армії, але тепер мають цілком підпорядковуватися округам чи упраформам відповідної армії.

— територія України має бути поділеною на два військові округи із входженням їх до загальної військово-організаційної системи Федеративної республіки;

— для роззброєння українських сіл застосовувати переважно зразкові українські полки, про які сказано вище”.

Як бачимо, у “Тезах” немовби й не відкидалася можливість утворення Української Червоної армії, проголошувалася необхідність формування українських частин, підготовки комскладу із середовища українців. Проте, організація цієї армії відкладалася на невизначене майбутнє. Найближчі ж завдання мали зовсім протилежне спрямування — вони були націлені на ліквідацію самої основи для розбудови національної армії в Україні, принаймні такої, яка б могла стати на заваді встановленню тут політичної монополії партії більшовиків. Щодо “чисто українських формувань”, про які йшлося в “Тезах”, то вони, за розрахунками Москви, мали бути “абсолютно благонадійними” — тобто такими, щоб їх можна було використати і з чисто пропагандистською метою (продемонструвати українськість Червоної армії), і у практичному плані (для проведення каральних операцій проти українського населення).

Поки більшовицькі вожді розробляли основи своєї тактики в “українському питанні”, розмірковуючи над тим, в якій саме формі організувати владу в Україні, партія боротьбистів зробила спробу перебрати ініціативу до своїх рук. Наприкінці листопада Волинським губкомом боротьбистів була створена Волинська Революційна Рада, яка заявила про свій намір тимчасово, до порозуміння з більшовиками, взяти владу в республіці. На початку грудня на бік цієї Ради перейшла частина військ армії УНР на чолі з отаманом О.Волохом.¹ 2 грудня частини Во-

¹ *Волох Омелян Іванович* (1885-?) — штабс-капітан царської армії, в 1917 р. — отаман, командувач II українського полку, в 1918 р. — Гайдамацького полку, на початку 1919 р. — командувач Запорізького корпусу, пізніше Гайдамацької бригади. “Це був... дуже бойовий командир,— писав про нього пізніше у своїх споминах колишній боротьбист І.Майстренко,— але справді з виглядом сільського дядька — побите віспою обличчя, темноруда,

лоха зосередилися в містечку Чудново. Проголосивши ці війська ядром Української Червоної армії, Революційна Рада боротьбистів стала домагатися від більшовиків, щоб її війська взяли участь у такій значній військово-політичній акції, як звільнення від денікінців Києва. Побоюючись наступу українських військ на Київ, командування 12-ї армії запропонувало отаманові негайно передислокуватися в район Гомель-Мозир. Однак Волох відмовився від виконання цього наказу й спрямував свої війська вглиб України. Водночас із спробами утворити власні частини боротьбисти, по мірі просування військ Червоної армії по українській території, посилили свою діяльність, спрямовану на “українізацію” цієї армії, сподіваючись, що активний приплив до неї українців зробить Червону армію фактично українською. Про це 23 листопада 1919 року доповідав командуванню Південного фронту член Реввійськради 12-ї армії В.Затонський. Він зазначав, що боротьбисти “дали наказ, а також провели це в резолюціях селянських з’їздів, наприклад, у Радомислі, вступати добровольцями до частин нашої армії з тим, щоб перетворити її в специфічно українську”, і висловлював занепокоєння з приводу можливого “розкладення” частин своєї армії. “Ми ризикуємо, — попереджав він командування, — підійшовши до Чорного моря, залишитися без армії..., без власних наших частин”.

Такий розвиток подій примусив російське більшовицьке керівництво прискорити запровадження своєї “нової політики” щодо України — стати на шлях декларування її незалежності та співпраці з боротьбистами.

**"ГРА У САМОВИЗНАЧЕННЯ" ПРОДОВЖУЄТЬСЯ.
РЕЗОЛЮЦІЯ VIII ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ПАРТКОНФЕРЕНЦІЇ
"ПРО РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ НА УКРАЇНІ".
"НОВИЙ" КУРС БІЛЬШОВИКІВ
У ПИТАННІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ:
ДЕКЛАРАЦІЇ ТА ПРАКТИКА**

Готовність більшовицької Росії визнати державний статус України мав засвідчувати наказ Л.Троцького від 30 листопада 1919 р.

нестрижена борода, флегматична розмова... Він був в армії УНР командиром Запорізького корпусу, носив оселедець і взагалі наverts до старозапорізьких звичаїв...". За деякими даними, після переходу на сторону більшовиків О.Волоха було призначено начальником школи Червоних Старшин у Києві. В 1921 р. він виступав свідком на процесі у справі членів ЦК УПСР. У 30-х роках репресований.

військам Червоної армії, що вступили на українську територію. В ньому зазначалося: “Товариші солдати, командири, комісари! Ви увійшли на Україну й громите денікінські банди! Ви звільняєте братерську Україну від насильників. Україна — це земля українських робітників і трудящих селян. Тільки вони мають право господарювати на Україні, управляти нею і будувати на ній нове життя... Пам’ятайте твердо: ваше завдання — не закріпачення України, а звільнення її. Коли денікінські банди будуть розбиті вщент, тоді трудове населення визволеної України само вирішить, як йому жити з Радянською Росією”. Кількома днями пізніше “виключне право українських робітників і трудящих селян вирішити питання про остаточну форму союзу з трудящими масами інших радянських республік” визнав VII Всеросійський з’їзд Рад. І нарешті, 4 грудня VIII Всеросійська партконференція ухвалила резолюцію “Про радянську владу на Україні”, яка урочисто наголошувала на тому, що відтепер “РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР” й зобов’язувала членів партії на території України “на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи штучними засобами відтіснити українську мову на другий план”.

Офіційне визнання радянською Росією незалежності України, декларації щодо прав українців самостійно вирішувати свою долю зробили свою справу: найвпливовіші українські комуністичні партії — боротьбистів, борбистів пішли на співпрацю з більшовиками. Вже 11 грудня в Москві був утворений новий тимчасовий вищий орган державної влади України — Всеукрревком. До його складу увійшли: від більшовиків — Г.Петровський (голова), В.Затонський, Д.Мануїльський, від боротьбистів — Г.Гринько, від борбистів — В.Качинський¹.

За розрахунками російського більшовицького керівництва представники Всеукрревкому мали негайно підписати сумісну Декларацію, яка б висловлювала прихильність радянської України до курсу на повне економічне та військове об’єднання з Росією, а заодно проголошувала наступаючу Червону армію армією двох держав — російсько-українською Червоною армією. Саме такий документ більшовики й запропонували підписати боротьбистам 12 грудня на засіданні представників КП(б)У та

¹ 5 лютого 1920 р. Всеукрревком був поповнений М.Владимировим, Х.Раковським, В.Чубарем. Отже, абсолютну більшість новоутвореного вищого органу державної влади України, як і планувала Москва, склали “ідейно загартовані” більшовицькі кадри.

УКП(б). Однак, всупереч сподіванням Москви, настроєні на розбудову реальної, а не фіктивної української радянської державності, боротьбисти категорично відмовилися визнати подальше підпорядкування України Росії в економічному та військовому відношеннях.

Про те, які суперечки навколо цієї проблеми розгорнулися між боротьбистами (Г.Гринько, Л.Ковальов) та більшовиками (Х.Раковський, С.Косіор), свідчить протокольний запис ходу засідання, що його подаємо у дещо скороченому вигляді:

Гринько: Намітилося продиктоване життям визнання Української Радянської республіки як самостійного політичного цілого... Комуністи-боротьбисти в цілях більш повного й планомірного використання матеріальних ресурсів України в інтересах комуністичної революції наполягають на самостійному економічному центрі (Укрраднаргоспі) та на створенні військового центру, який, не порушуючи єдності оперативних завдань і командування, один тільки має забезпечити комплектування армії.

Косіор: Так це ж основа всього.

Гринько: Ми ж про основи, а не про фікції й маємо намір говорити.

Раковський: Потрібно ясно встановити, що в інтересах розвитку революції на Україні нашим вихідним пунктом має бути орієнтація на економічне та військове об'єднання з Росією.

Гринько: Вважаємо необхідним утворення в завершеному апараті пролетарської влади на Україні економічного та військового центрів, що, розуміється, не має порушити ні єдності економічних планів, ні єдності військового командування.

Раковський: Найближчий Всеукраїнський з'їзд Рад може дати остаточну форму наших відносин з Росією та виправити помилки, якщо такі були допущені, тепер же потрібно виходити із постанови центральних виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів.

Гринько: Значить, ви вважаєте, що ця постанова має бути тимчасовою до з'їзду Рад?

Раковський: Так.

Ковальов: Положення постанови ЦК РКП про Україну як про самостійне політичне ціле самі собою мало що говорять. Вся справа у конкретизації цих положень...

Гринько: Питання формулюється так: яку практичну лінію повинен проводити Ревком у галузі ведення тих комісаріатів, які за постановами Центральних Виконавчих комітетів є об'єднани-

ми? Чи повинен Ревком у всіх своїх практичних заходах продовжити політику цього об'єднання, чи Ревком має підготувати об'єднання всіх сторін життя Української Радянської Республіки навколо свого центру?

Раковський: Ревкому належить продовжити оформлення цього об'єднання. Нема потреби створювати окремі апарати, якщо є російські із представниками в них від України.

Ковальов: Загальна постановка політики, що не поведе за собою створення економічного та військового центрів на Україні, буде фікцією, безплідною для революції.

Гринько: Формальна постановка питання, за якою постановою центральних виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів залишається в силі лише до нового рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, могла би бути прийнятною. Але практична політика Ревкому, спрямована на реалізацію цього об'єднання, була би невірною. Ми вважаємо за необхідне в інтересах зміцнення пролетарської влади на Україні об'єднання всіх сторін життя навколо Українського центру (Уккранаргосп, Наркомвоєн), причому, розуміється, не будуть порушені ані єдність економічної політики, ані єдність військового командування.

Раковський: Постанова Центральних Виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів — наші передумови при створенні Ревкому.

Ковальов: Якщо йдеться про продовження старої політики, то немає потреби говорити про Ревком, можна просто відтворити старий уряд із всіма його взаємовідносинами...

Раковський: Увійшовши до Ревкому, ви повинні будете підписати Декларацію.

Ковальов: Таку, де мова йде про непорушний пункт щодо практичного проведення політики об'єднання комісаріатів на основі літньої постанови центральних виконавчих комітетів, підписати не можемо...

Не домовившись, учасники засідання розійшлися. Проте боротьбисти дуже помилялися, розраховуючи на те, що їх "тверда позиція" зможе якось вплинути на більшовиків.

13 грудня Х.Раковський доповів ЦК РКП(б) про результати переговорів із боротьбистами й відмову останніх підписати спільну Декларацію. Вихід із "незручної ситуації" знайшли швидко. Політбюро ЦК РКП(б) визнало за доцільне негайно видати від імені більшовицької частини Всеукрревкому Звернення до українського населення, яке б містило всі "потрібні" положення і,

водночас, опублікувати в пресі уривки(!) з протоколу засідання від 12 грудня, де “підтверджувалася відмова боротьбистів підписати загальне Звернення, незважаючи на те, що в ньому визнається незалежність України”. У цей же день підписане Г.Петровським, В.Затонським та Д.Мануїльським Звернення до робітників та селян України було доведене до відома громадськості. “Вільна та незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресне,— зазначалося в ньому. — Вона буде йти рука в руку з вільною та незалежною Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою. Об’єднання їх армій в одну, російсько-українську Червону армію, буде служити запорукою міцності цього союзу... Визволителька Червона армія, що наступає тепер під червоними прапорами, є армією обох робітничо-селянських республік. На своєму наступному Всеукраїнському з’їзді Рад українські робітники та селяни будуть мати змогу визначити остаточно форму відносин між УСРР та РСФРР. Право розпоряджатися своєю українською державою належить виключно робітникам та селянам України.”

Переконавшись у тому, що подальша конференція з українськими більшовиками, які спиралися на багнети наступаючої російської Червоної армії, є справою безперспективною, лідери партії боротьбистів 17 грудня підписали угоду на запропонованій більшовиками платформі — погодитися на тимчасове, принаймні до чергового Всеукраїнського з’їзду Рад, повне підпорядкування Росії українських економічного та військового апаратів. Особливо підкреслювалося зобов’язання обох сторін рішуче припинити “всяку агітацію, що переслідує на українській території організацію сепаратних військових утворень із колишніх партизанів та петлюрівських частин, які розклалися, й військово відокремлення української Червоної армії від російської”.

Підписання керівництвом УКП(б) цієї угоди з більшовиками викликало незадоволення серед значної частини боротьбистів. Уже наприкінці грудня у Києві відбулися мітинги на підприємствах та в установах, де були прийняті резолюції з вимогами негайно приступити до створення Української Червоної армії. Цю ідею боротьбисти наполегливо намагалися довести й до червоноармійців-українців. Зокрема, М.Михальчук намагався виступити з викладом позицій боротьбистів перед червоноармійцями Богунської бригади на організованому для них більшовиками мітингу-концерті на честь визволення Києва. Коли зробити це йому не вдалося, текст звернення до богунців було надру-

ковано на сторінках періодичного органу УКП(б) “Боротьба”. “Недалекий вже той час,— зазначалося в цьому зверненні,— коли ви, переможці під Києвом, зустрінетесь із повстанцями й, залишившись у лавах військ для охорони порядку та закріплення радянської влади на Україні, станете могутньою основою великої Української Червоної армії. Вашим бойовим гаслом має стати “Самостійна організація Радянської влади на Україні!” Хай живе Українська Червона армія! Хай живе самостійна Українська Соціалістична Радянська Республіка!”

Усерйоз побоюючись такої активної діяльності боротьбистів (зокрема, їх агітації в українських за походженням частинах — неблагополучних, нестійких за визнанням самих же більшовиків), керівництво КП(б)У 7 січня 1920 р. виступило із Заявою, в якій вимагало від ЦК УКП(б) негайно “вжити заходів щодо точного додержання угоди й повного сприяння російсько-українській Червоній армії у виконанні покладених на неї завдань”. Під тиском більшовиків керівництво УКП(б) відмежувалося від боротьбистських виступів на місцях і прийняло офіційне рішення про передачу всіх своїх повстанських загонів до Червоної армії. Підписана, в тому числі й представниками партії боротьбистів, відозва Всеукрревкому “До всіх повстанців та партизанів України” з закликом переходити до лав Червоної армії, була оголошена 10 січня 1920 р. А невдовзі, 22 січня за підписами Г.Петровського, В.Затонського, Д.Мануїльського, Г.Гринька та С.Терлецького було видано Декларацію Всеукрревкому “Про військову політику на Україні”, яка, фактично, розв’язувала руки російському більшовицькому Центру в проведенні своєї лінії у військовому питанні на терені УСРР.

Цей документ був, по суті, розгорнутим викладом тез Л.Троцького “Українська армія, українські повстанці та інше”, про які вже йшлося вище, щоправда, із суттєвими корективами та доповненнями.

Перш за все Декларація сповіщала про рішення Всеукрревкому здійснювати військове будівництво в республіці, виходячи з положень угоди ВУЦВК та ВЦВК від 1 червня 1919 р. про об’єднання військових сил України та Росії, щоби продемонструвати, що це рішення є добровільним і “ні в якому разі не являє собою умаління державної самостійності Української Республіки”, в документі визнавалося право останньої на найближчому з’їзді Рад перевірити означене питання, однак тут же, за кращими більшовицькими традиціями (визнання права на відокрем-

лення ще не означає доцільності цього відокремлення), робилося застереження відносно того, що “всі свідомі елементи повинні пояснити робітничим та селянським масам України необхідність збереження та зміцнення єдності військової організації братерських країн”.

У Декларації зазначалося, що “до остаточного оформлення взаємовідносин двох республік територія УСРР має бути поділеною на два військові округи із “входженням їх до загальної організаційної системи Федеративної Республіки”. Окружні комісари про свою діяльність мали доповідати також і Всеукрревкому. Найближчим завданням військової організації в Україні проголошувалося “створення червоних українських частин із українських робітників та селян, що не експлуатують чужої праці, з українським командним складом і командуванням українською мовою”. Також наголошувалося на необхідності нагляду за тим, щоб “у всіх червоноармійських частинах, які пересуваються Україною, незалежно від національного складу цих частин, комісари, командири і, взагалі, відповідальні працівники були, по можливості, або українцями, або, по крайній мірі, особами, близько знайомими з українськими умовами.”

У документі прямо вказувалося на те, що в наміри радянської влади входять “планомірна закладка фундаменту Української Робітничо-селянської Червоної армії”. Зазначалося, що спочатку вона має складатися з кількох “зразкових українських полків із відповідною кількістю спеціальних частин”. Сповіщалося й про те, що Реввійськрада РСФРР для того, щоб “прискорити, наскільки можливо, роботу по формуванню зразкових українських полків”, видала наказ про створення спеціальних курсів командного складу для підготовки командирів із середовища українців.

Одночасно в Декларації підкреслювалося, що безпосередньо до організації Української Червоної армії можна буде приступити тільки через певний час, після виконання цілого ряду попередніх умов — передусім, після ліквідації в Україні “професійного партизанства, махновщини та бандитизму”. Без цього, зазначалося в документі, “створення української армії мало б не позитивні, а негативні наслідки, тільки посилило б хаос у країні”.

Декларація визначала цілу систему заходів, спрямованих на боротьбу з “професійним українським партизанством”. Діючим на терені України військовим частинам відтепер категорично заборонялося приймати до свого складу партизанські загони і навіть окремих добровольців. Усіх партизанів належало негайно

відправляти в тил для проведення “чистки” від “бандитських елементів”. “На зайнятій частинах Червоної армії території,— категорично наполягалося в документі,— не повинно залишатися жодної нерегулярної частини. Всі партизанські загони мають бути негайно роззброєні, ті, хто буде вчиняти опір, мають бути вищені”.

Не менш “рішучі” заходи передбачалося вжити й щодо роззброєння “українського кулацтва”, яке, як зазначалося в Декларації, являло собою “елемент соціального розпаду, хаосу, розрушення української державності”. Для виконання цього завдання армійським реввійськрадам належало виділити “надійні дисципліновані частини”, поставивши їх на чолі “випробуваних командирів та комісарів — українців чи тих, хто добре знає українські умови”. Окружним губернським та повітовим комісаріатам пропонувалося зосередити всю свою увагу на повному роззброєнні населення. “Роботи мають вестися,— підкреслювалося в документі,— не поспіхом, а згідно зі строго продуманим планом, із застосуванням облав, видаванням премій за виявлення прихованої зброї та безжалісну розправу із усіма приховувачами”.

Окрім застереження робилося в Декларації й відносно можливих спроб “будь-якої політичної групи на Україні спертися на повстанські загони або покласти їх в основу формування окремої армії” (зрозуміло, відносилось це, передусім, до боротьбистів). Такі спроби, зазначалося в Декларації, мали бути тавруваними як військове запродаństwo та зрада справі Української Соціалістичної Республіки; винні у таких “злочинах” мали б передаватися трибуналу для засудження згідно з законами військового часу.

Заручившись “офіційною підтримкою” Всеукраїнському, російське більшовицьке керівництво активізувало діяльність, спрямовану на військову інтеграцію України в Росію. Вже 23 січня 1920 р. наказом Реввійськради РРФСР було утворено Харківський (у складі Харківської, Катеринославської, Полтавської, Донецької, Таврійської, а з кінця серпня — Олександрівської та Кременчуцької губерній) та Київський (у складі Чернігівської, Подільської, Волинської та Херсонської губерній) військові округи¹. Підпорядковувалися вони московському військовому Центру і водночас безпосередньо мали підлягати Реввійськраді Південно-Західного фронту. Згідно з постановою Всеукраїнському від

¹ Харківським окружним військомом було призначено Шарапова, Київським окружним військомом — Козловського, якого невдовзі замінив Ягушевський.

27 січня 1920 р. “Про об’єднання діяльності УСРР та РСФРР” на території України набирали чинності всі російські декрети з військових питань¹. До цього часу за наказом РВР РСФРР (що його було видано ще 12 грудня 1920 р.) у Петроградському, Московському, Ярославському та Приволзькому військових округах було сформовано й відправлено в Україну по 2 губернських та 20 повітових військкоматів. “Українським” органам місцевого військового управління належало у стислі строки налагодити облік призовного контингенту в Україні та приступити до проведення тут мобілізацій до “російсько-української Червоної армії”.

Повне підпорядкування українських військового та господарського апаратів Росії фактично зводило нанівець статус УСРР як самостійної держави. Між тим, більшовики продовжували демонструвати свою прихильність курсу на “українську незалежність”. У середині лютого 1920 р. Всеукрревком припинив своє існування, були відновлені ВУЦВК (на чолі з Г.Петровським) та Раднарком (на чолі з Х.Раковським). У заяві від 19 лютого 1920 р. український радянський уряд ще раз підтвердив свою тверду волю охороняти незалежність та недоторканість УСРР. А двома днями пізніше, 21 лютого, ВУЦВК прийняв постанову “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською.” Положення цього законодавчого акту мали поширюватися не тільки на цивільні, але й на військові установи, розташовані на терені республіки. Останньому російське більшовицьке керівництво, зокрема особисто Ленін, надавали чималого значення, розраховує на те, що таким чином російську Червону армію, російський військовий апарат можна буде пристосувати до українських умов. 22 лютого 1920 р. Ленін направив телеграму Сталіну, в якій спеціально торкнувся цього питання. “Необхідно негайно,— наполягав він,— завести перекладачів у всіх штабах та військових установах, зобов’язавши безумовно всіх приймати заяви та документи українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки та максимум рівноправності.” Керуючись директивою з

¹ Щоправда, окремий виняток було зроблено. На територію України не поширювалася постанова про відміну смертної кари. 2 лютого 1920 р. Всеукрревком, розглянувши питання про застосування вищої міри покарання, тобто розстрілу за вироками Надзвичайних Комісій та Ревтрибуналу, визнав за неможливе поширити в Україні прийняту в Росії постанову про відміну смертної кари: “Проте, нехай український народ,— підкреслювалося в постанові Всеукрревкому,— на прикладі Радянської Росії знає, що всі репресії по відношенню до ворогів робітників та селян нав’язуються нам виключно буржуазією та її наймачами й що ці тяжкі міри відмінюються, як тільки укріплення влади робітників та селян вважається завершеним”. Отож, Всеукрревком офіційно санкціонував запровадження системи червоного терору на терені України.

Москви, реввійськрада Південно-Західного фронту направила телеграму реввійськрадам 12-ї, 13-ї, 14-ї армій, окрвійськкомам Харкова та Києва із наказом суворо дотримуватися такого порядку щодо застосування української мови: а) при письмових зносинах (органів цивільної влади з військовими комісаріатами), зокрема в телеграмах, доповідях і т. ін., а також і в усних зносинах українська мова має вживатися нарівні з російською; б) при зносинах військових комісаріатів із реввійськрадами армій та фронту, а також із Всеросголовштабом та іншими центральними установами має вживатися українська мова з російським перекладом або тільки російська; в) при зносинах як населення, так і українських радянських або приватних установ із реввійськрадами армій та фронту українська мова має вживатися нарівні з російською; г) у тих військових установах, де відсутні працівники, що володіють українською мовою, мають бути заведені у штаті перекладачі.

“Щодо мови — всі поступки” — ця фраза Леніна досить чітко визначала те найбільше, що його готова була у цей період дозволити собі Москва, маючи на увазі реальні поступки українцям у військовій сфері. Хоча завданням військової організації в Україні згідно з Декларацією Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. й було проголошено “створення українських частин з українським командним складом та командуванням українською мовою”, проте на практиці із виконанням цього завдання більшовики явно не поспішали. Так само не поспішали вони й з організацією обіцяних курсів для підготовки українського командного складу, яким належало очолити так звані “зразкові українські полки”. Щоправда, на початку 1920 р. з частин УГА, які перейшли на бік радянської влади, було сформовано Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА). Російський більшовицький центр сподівався використати її для встановлення своєї влади на “неопановані” ще до цього часу території Західної України (мова про організацію та нетривале існування цього військового формування піде далі), що ж до “опанованої” Східної України — то тут російській Червоній армії вже не потребувалося цивілізованого прикриття, принаймні у такому вигляді. На думку більшовицьких лідерів, тут можна було вже обмежитися й мовними поступками. Але ж, як з'ясувалося, навіть і таке, здавалося б, скромне завдання, як забезпечення рівноправності української та російської мов на терені України, виявилось для більшовиків непосильним. Перші ж спроби директивно ввести українську мову в цивільні, не кажучи вже про військові, установи наштовхнулися на твердий опір з боку в абсо-

лютній більшості російських та русифікованих відповідальних працівників партійних, державних органів, військового апарату. Зокрема, керуючий справами реввійськради Південно-Західного фронту Р.Берзин всупереч постанові ВУЦВК про рівні права української та російської мов видав розпорядження №790, яким наказував зноситися з фронтовими установами виключно російською мовою. Також і київський губвійськком видав наказ про заборону використання української мови на залізницях. Подібних розпоряджень було чимало, і хоча офіційно вони скасовувалися, проте на практиці добитися виконання постанови ВУЦВК від 21 лютого так і не вдалося.

Однак де в чому більшовицька влада виявилася більш ніж послидочною. Передусім, стосувалося це запровадження проголошених Декларацією Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. широкомасштабних каральних заходів по “очищенню” території України від “професійного партизанства, махновщини та бандитизму”. Стосувалося це й прийняття радикальних заходів проти тих політичних партій та груп, які не відмовилися від ідеї утворення на базі цих українських повстанських сил самостійної Української Червоної армії — передусім проти боротьбистів і групи федералістів.

Лапчинський та його однодумці знову активізували свою діяльність напередодні IV конференції КП(б)У, коли в місцевих більшовицьких організаціях проходило обговорення тез ЦК КП(б)У “Про державні відносини Радянської України та Радянської Росії”. Під час ряду партконференцій, які відбулися в цей період, зокрема IV Подільської (13-15 лютого 1920 р.), Миського району Києва (19 лютого), Київської міської (мала права губерньської, 20-21 лютого 1920 р.), федералісти виступили з критикою “нового” курсу більшовиків в Україні. “Із відчаєм ми переконуємося,— зазначалося в резолюції, оприлюдненій ними на партконференції Миського району Києва,— що багато хто з членів партії на чолі з товаришами, які нині керують нею, нічому не навчилися на досвіді минулого року... Вони намагаються, як і раніше, проводити політику, яка неминуче призведе якщо не до нового крушіння пролетарської диктатури в Україні, то спричинить до надто повільного й хворобливого будівництва тут комуністичного суспільства... Вся політика виявилася побудованою на повному ігноруванні соціальних, історичних, національних особливостей України. Виник безумний і згубний для справи революції план окупації України військовими й політичними си-

лами Радянської Росії". Вимоги, що їх висували федералісти, залишалися незмінними: організація повноцінних органів державної влади України замість існуючих фіктивних, цілковито підпорядкованих Москві, негайне відтворення самостійних українських економічного, військового центрів. Торкаючись військового питання, федералісти погоджувалися з тим, що "на час загостреної боротьби з контрреволюцією" збройні сили УСРР та РСФРР мають бути об'єднаними — і загальним командуванням, і загальним військово-адміністративним та постачальним апаратом. Разом із тим, як зазначалося в резолюції, керівництво об'єднаними збройними силами двох республік має здійснюватися не Реввійськрадою РСФРР, а спеціально створеною з цією метою Федеральною Реввійськрадою з входженням до неї представників і України, і Росії. Федералісти, як і раніше, наполягали на необхідності формування на терені республіки українських військових частин з українським комскладом та командуванням українською мовою, вони вимагали також негайного перепідпорядкування існуючих в Україні органів місцевого військового управління українській радянській владі в особі відповідних виконкомів та Наркомвоєну республіки. Останній же, на їх думку, мав підпорядкуватися безпосередньо уряду УСРР і, водночас, Федеральній Реввійськраді.

Прийняти цю резолюцію на конференції Міського району Київської більшовицької організації федералістам не вдалося. Вимоги їх були рішуче відкинуті антиукраїнськи настроєною більшістю присутніх (із 400 делегатів за вищевказану резолюцію проголосувало лише 10). Різко негативно відреагували на виступ Лапчинського й учасники Київської міської партконференції: вони не тільки затаврували лідера федералістів ренегатом, але й поставили питання про виключення його з партії.

І все ж, окремі більшовицькі організації (Уманська, Волинська, Черкаська та ін.) позицію федералістів підтримали, причому досить активно. Волинський губком КП(б)У, зокрема, всупереч рішенню ЦК КП(б)У від 1 березня 1920 р. про виключення Лапчинського з партії демонстративно висунув його своїм представником на IV Всеукраїнську партконференцію, що розпочала роботу 17 березня 1920 р. в Харкові.

Федералісти сподівалися на обговорення своєї платформи Всеукраїнською партконференцією. З цією метою були підготовлені тези щодо порядку денного конференції (вироблені групою членів Київської організації КП(б)У разом із представниками Ки-

ївщини, Харківщини, Полтавщини, Подолії та Волині). Окремий пункт документу спеціально присвячувався питанням військового об'єднання України з Росією. Наведемо його положення:

— оборона соціалістичної держави від зовнішньої і внутрішньої контрреволюції має знаходитися в руках озброєного робітничого класу, організованого в бойові частини за принципом територіального комплектування;

— в період загостреної боротьби існуючих вже радянських республік із міжнародним капіталом необхідно і на Україні негайно створити робітничо-селянську армію за типом російської, міцну революційною свідомістю та згуртовану керівництвом політпрацівників — комуністів. Для цього в Українській Червоній армії командування й політична освіта мають вестися українською мовою, командний та комісарський склад мають бути українськими, тобто добре знайомими із психологією українських трудящих мас, тісно пов'язаними із політичним життям країни;

— для успішного виконання бойових завдань і для необхідної єдності військових сил армії радянських республік мають бути об'єднаними загальним командуванням та загальним військово-адміністративним центром в особі Федеральної Революційної Військової Ради із представників урядів окремих радянських республік;

— комплектування територіальних червоноармійських частин та все військово-адміністративне управління на території УСРР має проводитися за планом та на основах, встановлених Федеральною РВР (через військові відділи виконкомів, військові комісаріати, губернські та волосні), об'єднані Народним комісаріатом у військових справах України, підпорядкованим Робітничо-Селянському Уряду УСРР та Федеральній Реввійськраді.

На конференції, однак, ні Лапчинському, ні його однодумцям навіть виступити не дозволили. Для розгляду так званої “справи Лапчинського” було створено спеціальну комісію (у складі Сапронова (голова), Рафаїла, Козюри). Розглянувши вимоги федералістів, комісія визнала їх такими, що “виходять за межі можливих дискусій у рядах партії”. Конференція затвердила постанову із забороною надалі подібних виступів. “Я вважаю,— прокоментував це рішення Я.Сапронов,— що наша партія є достатньо сильною для того, аби сказати “циц”, всілякі подібні речі на цю тему припинити.”

Зазначимо, що грізне “циц” не подіяло на федералістів. Деякий час опозиційна група ще продовжувала свою діяльність — аж доки нею не зайнялася спеціально створена ЦК КП(б)У ко-

місія на чолі з Ф.Дзержинським. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1920 р. Лапчинського виключили з партії і 16 липня заарештували, а після місячного ув'язнення вислали в Росію для проходження там “політичного карантину”.

У виступі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У проти Лапчинського та його прихильників один із більшовицьких лідерів — Я.Яковлев (Епштейн) висловив побоювання з приводу того, що федералісти можуть об'єднатися з боротьбистами й “створити ядро проти КП(б)У”. Побоювання ці були небезпідставними, адже погляди федералістів та боротьбистів фактично збігалися. До того ж, чимало членів УКП(б) так і не погодилися з рішенням свого керівництва піти на компроміс із більшовиками. Відтак упродовж січня-лютого 1920 р. в Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях відбулися антибільшовицькі мітинги, організовані боротьбистами. Вимоги їх, як і вимоги групи федералістів, залишалися незмінними — розбудова реальної української радянської державності, створення українських економічного, військового центрів, організація Української Червоної армії.

Хоча боротьбистське керівництво відмежувалося від цих виступів, проте це не врятувало УКП(б) від більшовицьких звинувачень у спробах “розколоти ряди трудящих мас України”, “підтримці бандитизму”, намаганнях утворити “сепаратні військові формування”. “Незважаючи на угоду, щоб не мати ніяких окремих військових організацій,— скаржився на боротьбистів Х.Раковський на черговому засіданні Виконкому Комінтерну 5 лютого 1920 р.,— вони висувають принцип створення Української Червоної армії, який у даний момент є контрреволюційним, вони відправляють відозви до частин, які розклалися, вони намагаються створити розкладення в нашій армії.”

26 лютого 1920 р. Виконком Комінтерну, керований більшовицькою Москвою, остаточно відмовив партії боротьбистів у прийомі її до цієї організації, запропонувавши “справжнім комуністичним елементам боротьбистів вступити в ряди КПУ (більшовиків). 4 березня 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбистів прийняла рішення про саморозпуск партії. До травня 1920 р. із 15 тис. наявних на той час членів УКП(б) на основі індивідуальних заяв до КП(б)У було прийнято близько 4 тис. (після “чистки” 1921 р. з цих 4 тис. в КП(б)У залишилося лише 118, а в 1926 р. в більшовицькій партії було лише 13 колишніх боротьбистів). Так перестала існувати одна з найвпливовіших укра-

їнських комуністичних партій — сила, яка мала значні шанси очолити боротьбу українців за створення дійсної української радянської державності. Щодо “боротьбистських бунтів” на місцях, то 1400 випробуваних чекістів на чолі з “залізним Феліксом”, які прибули з Росії, не пошкодували сил для ліквідації усіх повстанських загонів.

Разом із боротьбістами з політичної арени зійшла й партія борбистів, яка у червні 1920 р. також була змушена самоліквідуватися. На деякий час в Україні лишилася тільки УКП (Українська Комуністична партія). Як і УКП(б) українська партія комуністів виступала за організацію Української Червоної армії, за створення реальної української радянської державності. Проте, маючи у своєму складі кілька сотень членів, ця партія не становила загрози для політичної монополії КП(б)У в Україні, тому якийсь час їй ще було дозволено існувати.

Приборкавши своїх можливих опонентів, більшовики, як і обіцяли, “надали змогу” черговому Всеукраїнському з’їзду рад висловитися про подальшу долю “військово-політичного союзу” з Росією. Більшовики вміло організували роботу IV Всеукраїнського з’їзду рад (16-20 травня 1920 р.): серед 811 делегатів з’їзду виявилось 710 членів КП(б)У. Зрозуміло, з’їзд рішуче висловився за найтісніший союз України з Росією. Резолюція з’їзду “Про державні взаємовідносини між УСРР та РСФРР” проголосила, що “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки”(!). Підтвердивши червневу 1919 р. угоду між Центральними Виконавчими Комітетами УСРР та РСФРР щодо об’єднання комісаріатів військового, фінансів, залізничного народного господарства, пошти та телеграфу і праці, з’їзд доручив майбутньому Центральному Виконавчому Комітетові “вести і далі ту саму політику тіснішого єднання”...

Отже, політична лінія, що її наполегливо утверджували більшовики, на IV Всеукраїнському з’їзді Рад знайшла своє цілком логічне продовження.

**ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ЧЕРВОНИХ СТАРШИН:
ПРОЕКТ,
ЯКОМУ НЕ СУДИЛОСЯ БУТИ РЕАЛІЗОВАНИМ**

Перші спроби приступити до підготовки національних військових кадрів в Україні більшовики зробили ще у червні 1919 р.,

коли в Києві було організовано спеціальні піхотні курси (за штатним розкладом на 450 чол.), що мали комплектуватися українцями. Проте у зв'язку із наступом денікінських та петлюрівських військ усі військові навчальні заклади, організовані більшовиками в Україні, було евакуйовано на територію РСФРР — до Петрограда, Москви, Казані, В'ятки та інших міст, де їх було розчинено у відповідних російських командних курсах.

Повернувшись в Україну наприкінці 1919 р., більшовики знову порушили питання про підготовку українського комскладу. Реввійськрада РСФРР у січні 1920 р., як зазначалося в Декларації Всеукрревкому “Про військову політику на Україні”, видала наказ “про створення курсів командного складу чисто українських частин, відділень, взводів із червоноармійців-українців, що зарекомендували себе якнайкраще.” Проте йшов час, а справа з організацією обіцяних курсів не рухалася, перші кроки в цьому напрямі зробили тільки на початку Радянсько-польської війни.

25 квітня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту за пропозицією Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято постанову №176, згідно з якою у Харкові належало “відкрити курси Червоних Старшин із викладанням українською мовою”. Наступного дня за підписом голови Раднаркому Х.Раковського губревкомам та губнаркомам було направлено телеграму, в якій пропонувалося негайно опублікувати в місцевій пресі повідомлення про відкриття курсів, призначення яких: підготовка кадрів червоних командирів із робітників і селян України для організації червоних полків, де командування буде українським”.

Звичайно, більшовицьке керівництво зовсім не випадково зайнялося справою організації українських військових курсів саме в умовах війни з Польщею. Відчуваючи хиткість свого становища в Україні, більшовики сподівалися таким чином підняти свій авторитет серед українців, заручитися їх підтримкою. Створення курсів для підготовки українських військових кадрів мало стати підтвердженням того, що питання української Червоної армії не відкидається, а навпаки, послідовно та поступово вирішується радянською владою. З іншого боку, у цьому питанні більшовики мали ще й інші розрахунки, що диктувалися інтересами їх внутрішньої і зовнішньої політики. По-перше, виховані у революційному дусі командири-українці були потрібні для роботи з новим поповненням — українським селянством, яке пішло до Червоної армії внаслідок мобілізацій, проте не сприймало цю армію з її російським командним складом та російською командною мовою; по-друге, “ідейно загартовані”

українські командири мали очолити т.зв. українські зразкові полки, за допомогою яких більшовики розраховували розправитись із “політичним бандитизмом” в Україні та закріпитися тут; і, нарешті, ці кадри мали очолити надалі ті українські військові формування (“абсолютно благонадійні”), які в ході розгортання світової революції, на що так сподівалися більшовики, мали першими входити у населені українцями регіони Польщі, Румунії, Чехословаччини, підіймаючи їх на боротьбу за світову Радянську республіку.

Організацію курсів Червоних Старшин у Харкові більшовицьке керівництво України поклато на П.Солодуба¹, який мав їх очолити.

Активний прихильник українізації в Україні — вільного розвитку національної мови, культури тощо, прибічник створення української армії, хай навіть і як складової частини загально-федеративної Червоної армії (все це, на його думку, мало “допомогти закріпленню революції на Україні”), Петро Кирилович із великим ентузіазмом приступив до роботи і через деякий час подав Раковському свій проект організації й діяльності українського військово-учбового закладу. Згідно з цим проектом створювані у Харкові курси мали стати Центральною українською військовою школою, із рядом відділень (піхотне, артилерії, кавалерії, інженерне), які, в свою чергу, вже у найближчий час могли б бу-

¹ *Солодуб Петро Кирилович* (12.06.1893—?). Народився у м. Ізяславі на Волині в сім'ї щевця. В 1913 р. закінчив Волинську духовну семінарію. Напередодні Першої світової війни вступив на юридичний факультет Київського університету, проте навчання не завершив. У травні 1915 р. закінчив Київське військове училище, штабс-капітан царської армії. Служив в Оренбурзькій школі прапорщиків, Волинському та 120-му Серпухівському полках. З 1913 р. був членом УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів), у лютому 1919 р. перейшов до більшовиків, повіривши у проголошені ними національні та соціальні гасла. Під час денікінської окупації залишався в Україні, виконував обов'язки начальника бойової дільниці Волині, начальника штабу оборони м. Києва та ін. Брав участь у Гомельській нараді, скликаній за ініціативою прихильників групи федералістів (був секретарем наради), у створенні на початку 1920 р. ЧУГА (Червоної Української Галицької армії), командував цією армією. Після усунення наприкінці 1920 р. з посади начальника створеної ним Харківської школи Червоних Старшин був призначений Керуючим справами Раднаркому України, пізніше працював у Держстраху УСРР, з кінця 1924 р. — заступник наркома освіти УСРР. Один із палких прихильників проголошеної більшовиками в 1923 р. політики українізації, вважав її етапом на шляху до повного національного визволення України. У листопаді 1924 р. написав довірливою листа до Сталіна, в якому звинувачував політичне керівництво України у небажанні й неспроможності “провадити правильну лінію в національним питанні” й намагався переконати вождя у необхідності призначення національно свідомих українців на керівні посади в Уряді та ЦК КП(б)У. Свого листа завершив зізнанням: “У нас на Україні давно вже визрвала думка серед українців-комуністів написати Вам колективного листа, але ж Ви знаєте, Йосипе Віссаріоновичу, у наш час — “мовчання — золото”, багато хто боїться, що після листа доведеться поїхати з України”. За іронією долі, довести справедливість таких побоювань довелося самому Солодубу. Через деякий час його відкликали з України до Москви, де за сжовських часів репресували.

ти розгорнуті у самостійні українські військові школи різних родів зброї¹. При Харківській школі Червоних Старшин, на думку Сологуба, мав бути створений невеликий апарат управління філіальними курсами, завдання якого мали б полягати у передаванні наказів та розпоряджень певного органу, якому б всі військові школи були безпосередньо підпорядковані; підборі відповідного персоналу (як командного, так і викладацького складу) для всіх філіальних курсів; постачанні навчальних закладів посібниками, статутами, іншою необхідною літературою українською мовою (для перекладу статутів, вироблення військової термінології тощо передбачалося створити позаштатну комісію).

В цілому запропонована Солодубом схема курсів мала такий вигляд:

1 — установа, якій Центральна школа безпосередньо підпорядковувалася. 2 — завідувач Центральної школи Червоних Старшин. 3 — управління філіальними курсами. 4 — завідувач школи по господарчій частині. 5 — тимчасова позаштатна комісія для перекладу статутів, навчальних посібників та розробки учбових планів. 6 — помічники завідувача школи за родами військ, в майбутньому — завідувачі філіальними курсами за родами військ (відповідно) піхоти, артилерії, кавалерії, інженерних. 7 — розгорнуті курси (відповідно) піхотні, артилерійські, кавалерійські, інженерні.

Отже, як бачимо, проект Солодуба ґрунтувався на безумовній упевненості в тому, що українська Червона армія все ж має бути створеною. Запропонована система підготовки військових кадрів мала б забезпечити цю армію власними національними військовими кадрами.

Пропозиції Солодуба були узгоджені й, в цілому, підтримані Х.Раковським. Натомість більшість військового керівництва сприйняла їх гостро негативно. На відміну від більшовицьких теоретиків, які і в питанні про національні Червоні армії мислили категоріями світової революції, великодержавницьки наставлені військові будь-які національні, “самостійницькі” прояви в армії розцінювали як посягання на її боездатність та цілісність, а от-

¹ Цікаво відзначити, що свого часу армія УНР мала власну Спільну Юнацьку школу трьох родів зброї в Житомирі — Кам'янці-Подільському. Очолював її полковник В.Петров. Не виключено, що проект Солодуба спирався саме на досвід цієї школи. До того ж, серед працівників курсів Південно-Західного фронту, яких Солодуб запросив у створювану Харківську школу Червоних Старшин, був Василь Петров, цілком ймовірно, той самий, що очолював Спільну Юнацьку школу.

же, й на цілісність “матушки Росії” (зрозуміло, про якісь там державні інтереси України не могло бути й мови).

Погодитись із існуванням окремих українських відділень у складі загальних (тобто російських) курсів військового керівництва, зважаючи на ситуацію, що склалася в Україні, ще могло. Але про організацію самостійної української військової школи, та ще й такої, яка має бути розгорнута у цілу мережу українських військових шкіл, не могло бути і мови. Відтак, військове командування вдалося до спроби не допустити утворення школи, підмінити ідею Центральної української військової школи організацією українського відділення при курсах комскладу Південно-Західного фронту. Відповідний наказ арміям Південно-Західного фронту, прийнятий у травні, визначив штати цього відділення (помічник завідувача учбової частини, помічник завідувача стрійового навчання, ротний командир, півротний, 4 взводних командири та 100 курсантів) й навіть посадові оклади (відповідно 3800, 3800, 3500, 3300 та 3000 крб.). При цьому самому П.Солодубу запропонували зайняти посаду помічника завідувача загальними курсами.

Проте Солодуб розгадав цю “військову хитрість” і категорично відмовився від запропонованої йому посади. “Організація школи шляхом виділення окремої української роти із загально-російської,— писав він Раковському,— до ніяких позитивних результатів не приведе і з самого початку буде вбито всяку ініціативу в розвитку Української школи, а моя робота, що, на мою думку, мала б носити характер адміністративно-політичний, перетвориться на роль військового спеціаліста — стрійовика, на яку я себе вважаю непідходящим, непідготовленим й недостатньо правильно використаним, як колишнього офіцера, командира, відрядженого ЦК партії із вповні визначеним завданням, такого, що знає український побут і мову.”

Раковський підтримав Солодуба. 6 червня 1920 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, згідно з якою Петру Кириловичу доручалося “приступити до утворення школи... з тим, аби поступово розгорнути її в Центральну Українську школу”. Наказом Реввійськради Південно-Західного фронту №1076 від 19 червня 1920 р. навчальний заклад підпорядкувався Харківському окрвійськкому, на якого покладалося завдання “постачання школи всім необхідним”. Харківська школа Червоних Старшин утворювалася як піхотна (за штатом на 200 курсантів), але з перспективою відкрити в найближчий час інші відділення. Передбачалася організація Комісії

по розробці військової термінології, перекладу на українську мову військових статутів, навчальних посібників тощо.¹

Отож, завдяки заступництву Раковського (до речі, він був другом Л.Троцького) ідею центральної школи вдалося відстояти. Проте це аж ніяк не змінило ставлення до школи з боку військових, які вдалися до саботування заходів щодо її утворення. Так, неодноразові прохання Солодуба до керівництва Харківського військового округу відрядити з частин, підлеглих Штабу Південно-Західного фронту, червоноармійців-українців для навчання у школі залишалися без відповіді², як і прохання про відрядження до школи ряду осіб на викладацьку роботу³. Крім того, Солодубу доводилося смостійно вирішувати й всі суто адміністративно-господарські питання: займатися розшуками відповідного приміщення, справами постачання школи тощо, не розраховуючи на допомогу окружного військового командування. “На превеликий жаль, констатую,— зазначав у своїй телеграмі до комісара ХВО Шарапова Раковський,— що справа зі школою Червоних Старшин зовсім не просувається, що округ, хоча й взяв на себе організацію цієї школи, проте не надає достатнього сприяння Солодубу, який метається із канцелярії в канцелярію, з установи в установу й являється за всякими дрібницями сам просити, в той час як це має бути органом постачання округу.”

І все ж, попри всі перешкоди та ускладнення, у серпні Харківська школа Червоних Старшин почала свою роботу. 31 серпня на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту було прийнято рішення створити при школі також артилерійське та кавалерійське відділення. Для організації останнього 8-й кавалерійській дивізії (“Червоного Козацтва”) належало сформувати один ескадрон із 125 “політично надійних українців”. Постановою передбачалося поповнити штати піхотного відділення. А невдовзі курсантам школи довелося прийняти “бойове хрещення”. Наприкінці жовтня батальйон школи Червоних Старшин у складі однієї з бригад Зведеної курсантської дивізії був направлений на

¹ Харківська школа Червоних Старшин належала до типу прискорених курсів (із терміном навчання від 1 до 2 років залежно від родів зброї). Школа мала готувати взводних командирів.

² 10 серпня Солодуб звернувся із рапортом до Раковського, в якому зазначав з цього приводу: “До школи звертається багато червоноармійців безпосередньо з частин про прийом їх до школи, отже, брак розпорядження про це з боку Штабу Південно-Західного фронту не дає можливості приймати їх до школи...”

³ Серед старшин, що їх Солодуб запросив для роботи в Школі, були: Щербак Василь, Щербак Гаврило, Петров Василь, Серга (вони працювали на курсах комскладу Південно-Західного фронту), Бубенко (топограф, перебував у 3-му запасному полку), Безверхий Василь (перебував у запасному кінному полку Південно-Західного фронту), Найдін Павло (перебував у м. Білгороді в запасному гарматному дивізіоні) та ін.

Врангелівський фронт¹. Здавалося, проект Солодуба, хоч і з великими труднощами, все ж впроваджується в життя.

На 14 серпня 1920 р. школа вже налічувала у своєму складі 11 командирів, 222 курсантів і 166 службовців. Зазначимо, що основними джерелами поповнення першого складу школи стали запасні частини Південно-Західного фронту, військкомати та деякі тилові військові установи. Проте левову частку курсантів становили галичани. Серед 342 чол., прийнятих до школи в період з 15 липня до 15 серпня, було чимало галичан — 134 чол. Усі вони щойно повернулися в Україну з Казані, де проходили "політичний карантин" після "справи" з Червоною Українською Галицькою Армією.

У липні-серпні 1920 р. в Москві відбувся Другий конгрес створеного у 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну), якому фактично належало виробити програмові засади цієї організації. Після закінчення роботи конгресу його окремі делегати, в тому числі лідер італійських соціалістів Д. Серраті та лідер французьких комуністів Дж. Садуль, приїхали в Україну. 15 серпня у Харкові їх зустрічала почесна варта — 150 юнаків школи Червоних Старшин. Сам факт появи в Україні національної військової школи, бравий вигляд майбутніх командирів-українців справили на гостей приємне враження. Аби посилити його, в терміновому порядку було вирішено перекинути юнаків школи для участі у військовому параді на честь зарубіжних гостей.

Через кілька днів гості покинули Україну, а невдовзі у зарубіжній пресі з'явилися захоплені відгуки з приводу політики більшовиків в Україні у національній військовій сфері. Такий міжнарод-

¹ Зведена стрілецька дивізія курсантів (командувачі: Іванов—19-24.10.1920 р.; П.А.Павлов—27.10.1920 р.—18.02.1921 р.) складалася з трьох бригад: 1-ї Харківської, 2-ї Петроградської (з курсантів Петрограда) та 3-ї Київської. Участь у боях проти військ Врангеля дивізія не брала, зате її було використано для "охорони тилів" 4-ї та 6-ї армій, у бойових діях проти повстанців Махна в районі Мелітополя, Бердянська, Гуляй-Поля. Цікаво, що батальйон школи було передано до складу 2-ї Петроградської бригади. Очевидно, на "благонадійність" курсантів-українців військове командування не дуже покладалося, а тому був потрібний "нагляд за хохлами". Щоправда, побоювання були небезпідставними: траплялося, курсанти відмовлялися воювати проти своїх співвітчизників. Зокрема, відмовився "громити куркульський бандитизм" курсант Андрій Животков (рідний брат Володимира Животкова, колишнього члена ЦК УКП(б), а курсант Мошенський, повернувшись додому в с. Хорошки Кобеляцького повіту, сам очолив повстання проти більшовицької влади, яка, як він зазначав, "провадить антиукраїнську політику".

Втім, таку свідомість проявляли далеко не всі юнаки військової школи — переважна частина її курсантів все ж намагалася "виправдати довір'я більшовицького командування". Так, у районі хутора Луковичі Мелітопольського повіту, оперуючи у складі 1-го юнацького полку, куреню школи вдалося зненацька напасти на загін повстанців Н.Махна. Захоплених у полон 300 повстанців було безжалісно розстріляно. "Ні один звідси не вискочив, — згадував пізніше один із учасників цього бою М. Подвіг. — Цілу ніч розшукували їх в копицях сіна, ривчаках тощо... На ранок полк вирушив з великою кількістю трофеїв — коней, тачанок та ін."

ний резонанс виявився досить доречним для російського більшовицького керівництва, яке саме в цей час намагалося закріпити в новій міжнародній комуністичній організації свої керівні позиції.

Перебування делегатів Комінтерну в Харкові, гучна пропагандистська кампанія з приводу української військової школи, розгорнута в зарубіжній комуністичній пресі, зіграли на користь проекту П.Солодуба. Після певних вагань центральне військове керівництво все ж висловилося за існування школи як Центральної. Було також вирішено суттєво розширити її штати. За наказом РВРР №1439 до школи Червоних Старшин у Харкові мав бути застосований типовий штат літер Н, оголошений в наказі Все-росголовштабу від 17 липня 1919 р. Крім піхотного відділу на 500 чол., в школі передбачалося відкриття гарматного відділу на 200 чол. та відділу кінноти на 125 чол. На початкову організацію навчального закладу центральне військове керівництво розпорядилося асигнувати 900 тис. карбованців.

Згідно з наказом РВРР Реввійськрада Південно-Західного фронту на своєму засіданні 31 серпня 1920 р. підтвердила рішення щодо розширення піхотного відділу школи, а також організації в ній артилерійського та кавалерійського відділів. Для укомплектування останнього 8-й кавалерійській дивізії ("Червоного Козацтва") було наказано сформувати один ескадрон із 125 чоловік "політично надійних українців". З переходом на новий штат школа затвердила за собою назву "Центральна школа Червоних Старшин".

Отож, розроблений П.Солодубом проект, здавалося, поступово впроваджувався у життя: налагоджувалися заняття (вироблена Петром Кириловичем українська військова термінологія була затверджена Д.Мануїльським, який на той час заступав голову ВУЦВК), встановився відносно сталий та досить авторитетний викладацький колектив (серед викладачів були, зокрема, такі відомі особи, як О. Синявський, М. Сумцов, П.Любченко, П.Павлов, а пізніше М.Яворський, М.Рильський та ін.), розпочав свою роботу в школі й клуб. 25-28 вересня 1920 р. разом з іншими військовими школами Центральна школа Червоних Старшин взяла участь у військових маневрах, результати яких виявили досить високий рівень підготовки курсантів.

2 лютого 1921 р. бойовий курінь школи у складі 10 командирів, 195 юнаків і 13 червоноармійців прибув до Харкова. Тим часом у школі Червоних Старшин відбулися суттєві зміни.

Надії П.Солодуба на можливість нормального розвитку своєї школи, реалізації виробленого ним проекту виявилися марними.

Тимчасово примирившись з існуванням Центральної української школи, військове командування чекало слушного часу, аби її ліквідувати. І такий час було обрано на початку жовтня 1920 р. — з відбуттям переважної частини курсантів школи і самого П.Солодуба на фронт (на цей момент у школі, крім викладацького складу, залишалось всього 46 юнаків, які щойно прибули до навчального закладу).

На початку вересня 1920 р. у Харкові завершилася організація ДУВУЗ України (Державного Управління військово-учбовими закладами України). Йому було підпорядковано всі військові курси, в тому числі й Харківську школу Червоних Старшин. Антиукраїнськи, шовіністично наставленому керівництву управління (начальник — В.Розовський, заступник з політроботи В.Брук) українська військова школа одразу ж “сіла більмом на око” (позицію В.Брука в українському питанні досить яскраво характеризує такий епізод: на одній із зустрічей з курсантами перед своїм виступом він попередив присутніх, що не знає “українського наречія”, а тому буде говорити російською мовою). На курси Червоних Старшин буквально посипалися численні інспекції — і їх результати не забарилися: в школі було виявлено “петлюрівщину”. Звинувативши П.Солодуба в “нездібності до правильного розуміння політичного моменту в галузі існування школи”, Розовський звернувся до голови Реввійськради Південно-Західного фронту Берзіна з вимогою усунути Солодуба з посади начальника школи і відправити його поза межі України (Р.Берзін поставив це питання, й тільки особисте втручання Г.Петровського завадило його виконанню). Водночас школою зайнялася Чека. На початку жовтня 1920 р. фактично увесь її викладацький склад, за винятком Солодуба, комісара Клочка й ще кількох осіб, був заарештований.

Розуміючи, що розгром “петлюрівщини” в школі має своїм завданням фактичну ліквідацію створеного українського військово-учбового закладу, Солодуб знову звернувся за допомогою до Раковського, сподіваючись на його підтримку. 9 жовтня він написав голові Раднаркому листа, в якому доводив безпідставність проведених арештів та висловлював своє занепокоєння з приводу неупинно зростаючих великодержавницьких настроїв.

Наводимо цей лист повністю:

“Вельмишановний Християне Георгійовичу!

Вибачте, що я до Вас звертаюсь, але тільки Вам, певно, відомо, що “школа Червоних Старшин” з’явилася внаслідок дуже тяжкої

праці. Ви знаєте, яку боротьбу мені довелося витримати за її існування й як дбайливо я поведився з цією моєю організацією, покликаного, за моїм глибоким переконанням, розв'язати, до певної міри, проблему української культури й мови на території України.

Ви завжди проявляли до школи максимум уваги й за Вашою безпосередньою підтримкою мені вдалося не тільки створити школу, але й поставити справу так, щоби вона зовнішнім своїм виглядом завоювала симпатії й звернула на себе виключну увагу як військова частина, що різко виділяється за дисципліною й виправкою навіть серед військових шкіл.

Християне Георгійовичу, не буду говорити, що я жив школою, не тому, що вона доставляла мені особисто задоволення, а тому, що я вірив (знав), що вона вирішує завдання допомогти зміцнити становище пролетарської революції на Україні. Остання, являючи собою країну вкрай слабко класово-диференційовану, насадженою специфічною (недержавною, але активною) інтелігенцією, яка прагне на всьому проміжку революційного розвитку замінити соціальне звільнення національним об'єднанням, що й дало в результаті “петлюрівщину” — це типове проявлення дрібнобуржуазної активістської роботи, звичайно, породжувало небезпеку створення національних організацій, здібних перетворитися у цілком петлюрівський штаб дій.

Але перед нами інша небезпека. За три роки існування радянської влади (періодично) тут також досить глибоко врослася ідея панрусизму, яка встигла втягнути до себе не тільки російських несвідомих товаришів, що стали до лав революціонерів за класовим своїм стремлінням, але й почасти мішанства, що проникло до нас й робить кар'єру на революції. Ця ідея панрусизму встигла втягнути до себе не тільки російських несвідомих товаришів і мішан-кар'єристів, але й частину українців. Точка зору т. Пятакова, що українська культура буде змушена склонитися перед російською, як більш сильною, свідчить, наскільки вона за час імперії зуміла не тільки врости у свідомість, але й знайти навіть пролетарських ідеологів. І якщо відповідальні комуністи ставлять питання про необхідність умиртвіння національного пробудження мас, то, звичайно, заперечувати не доводиться, що середні й безвідповідальні працівники не лише недостатньо обережні, але й попри своєї волі революціонера, вони ведуть із всім українським боротьбу як носії ідеї русифікації.

Тепер комсклад “школи Червоних Старшин” in сопроге заарештований. На волі залишено мене, Клочка та ще двох-трьох

чоловік. І тут, Християне Георгійовичу, можлива нова небезпека: 1) що дії людей будуть прийматися за нездійсненість ідей; 2) що цей арешт явився не результатом злочинних дій всіх заарештованих, а приховує в собі неусвідомлене (неумисне) стремління до ліквідації українсько-національного, корисного для революції руху і як таке, що здібне дії чи злочини окремих осіб прийняти за колективне (масове) явище; 3) що існуюча психологічна упередженість проти всього українського, як проти контрреволюційного (петлюрівського), могла, і, я упевнений, викликала у тих осіб, які працюють в органах боротьби з контрреволюцією, недостатньо точне обслідування справи й поверховий аналіз факту злочинності заарештованих, а все це може призвести до ліквідації школи, чим буде викреслено з історії практичного закріплення революції на Україні сторінки дійсно корисних для радянської влади й практичних дій уряду.

Усе це змушує мене, і я вважаю своїм революційним обов'язком, Християне Георгійовичу, звернутися до Вас із проханням самому зацікавитися справою “школи Червоних Старшин” й не допустити, аби ця справа стала черговим звинуваченням і засудженням ідеї українізації України.

Християне Георгійовичу, мені боляче, невимовно тяжко, що замість того, щоб використовувати свої організаційні здібності на користь революції, я вдруге становлюсь винуватцем авантюри. Але якщо революція вимагає моєї участі в них — я корюся й дуже прошу Вас звернути особливу увагу на цю нову авантюру, маючи на увазі, що вона частково могла явитися наслідком недостатньої обізнаності апаратів, що ведуть боротьбу з контрреволюцією й не допустити можливості дискредитування ідеї національного визволення (відродження), практичного здійснення якої революція на Україні, безумовно, потребує.

Мої особисті переживання такі тяжкі й мені так неприємно, що тільки віра в те, що Ви особисто візьмете участь у цій справі, дає мені можливість сподіватися, що вона буде ліквідована без шкоди для революції, й дозволити мені знайти собі моральне виправдовування у другій, після Галицької, авантурі¹.

Щиро відданий Вам залишаюсь, з комуністичним привітом
Солодуб”.

Даний лист не був єдиним. 29 жовтня Солодуб знову звернувся до голови Раднаркому із роз'ясненнями суті “справи школи Червоних Старшин” й проханням негайно створити для її роз-

¹ Під “Галицькою авантюрою” П. Солодуб мав на увазі, мабуть, справу із ЧУГА.

гляду спеціальну комісію (у складі члена ЦК КП(б)У, представника Особового відділу та самого Солодуба). “Не комсклад судять,— доводив він Раковському,— а судиться ідея створення української Червоної армії, судиться процес українізації України, який, у залежності від вироку, буде розглядатися як поразка цих ідей, а ще краще — як утопічність їх”. Солодуб також вимагав від Раковського негайного виведення школи з підпорядкування ДУВУЗу, “як установи заздалегідь упередженої проти всього українського”, й надання “санкціонованої Центральними українськими органами можливості продовжувати справу розбудови української Червоної армії” (з цього питання він навіть підготував спеціальну доповідь).

Звичайно ж, “справа школи Червоних Старшин” не пройшла повз увагу Раковського. Як свідчать архівні матеріали, він особисто цікавився ходом слідства. Проте на цей раз вимоги Солодуба не знайшли підтримки у голови Раднаркому України. Школу не було виведено з-під контролю великодержавницьки наставленого управління, а самого П.Солодуба з посади начальника школи було усунуто (правда, Раковський забрав його до себе, на посаду Керуючого справами РНК).

Занадто висока активність Солодуба, його цілеспрямована діяльність щодо розбудови української військової школи, організації українських частин — основи української Червоної армії — все це почало непокоїти політичне керівництво України. Школа Червоних Старшин (і це не могло бути інакше) з самого початку свого існування почала перетворюватися у своєрідний центр тяжіння національно свідомих українських елементів, прихильників утворення національної армії, дійсної державності України.

Побоювання більшовиків викликала й наявність у школі поодиноких представників опозиційної КП(б)У Української Комуністичної партії (скорочено — УКП), які активно виступали за розбудову незалежної України, передусім у військовій та економічній сферах, та доводили неспроможність КП(б)У, через свою повну залежність від російського партійного центру, проводити самостійну політичну лінію в Україні — таку, яка б відповідала інтересам українського народу. Щоб обмежити доступ укапістів до української військової школи, Оргбюро ЦК КП(б)У ще 17 серпня 1920 р. прийняло рішення приймати до школи Червоних Старшин членів цієї партії “тільки у виключних випадках, коли кандидат представить вичерпні рекомендації комуністів” (мається на увазі більшовиків). Проте це обмеження ви-

явилося недостатнім. З першого дня існування української військової школи атмосфера в ній була явно не більшовицькою. Саме про це й доносив Раковському ще 27 серпня 1920 р. один із працівників навчального закладу. “В школі Червоних Старшин,— писав він,— царює цілковита проповідь т.Солодуба...Політичної роботи в школі абсолютно немає ніякої, в той час як “укапісти” поширюють свою безумну агітацію й розповсюджують свою літературу серед курсантів...”

Звичайно, більшовики, що розраховували на підготовку “ідейно свідомих” командирів-українців, здібних виступити “ідейними керівниками у боротьбі проти націоналістичних банд”, допустити поширення таких “контрреволюційних ідей” серед курсантів не могли. Тому зразу після усунення Солодуба фактично повністю замінили викладацький склад школи: замість виявлених чекістами “петлюрівців” сюди були направлені “ідейно загартовані, віддані справі пролетарської революції” кадри. Начальником школи призначили колишнього помічника Солодуба —Клочка. Досить ретельно було переглянуто й курсантський склад: спеціально створена мандатна комісія потурбувалася про те, аби очистити школу від “підозрілих та недостойних елементів”. Саме до таких було віднесено, наприклад, Олександра Лимаря, колишнього учителя, члена УКП, що його рішенням ЦК цієї партії від 20 вересня 1920 р. було відряджено на навчання в школу. У наказі №125 15 від 11 листопада 1920 р. сповіщалося про виключення Лимаря, як такого, що не має “відповідних документів і рекомендацій, а також як чоловіка, котрий своєю безвідповідальною демагогією деморалізує юнацтво школи”. Протести ЦК УКП з приводу виключення єдиного представника партії з школи й фактичного позбавлення її можливості поповнювати військові курси своїми кадрами виявилися безрезультатними. Оргбюро ЦК КП(б)У, розглянувши лист ЦК УКП щодо “справи Лимаря”, на засіданні 26 листопада 1920 р. визнало дії мандатної комісії абсолютно правильними. На початку 1921 р. начальник та комісар школи Червоних Старшин Клочко доповідав Голові Раднаркому, що Центральна школа Червоних Старшин, “витримавши на початку свого існування натиск підозріння шовіністично наставлених, як російських, так і українських офіційних та неофіційних кіл, зазнавши ряд ударів, поступово вийшла ідейно здоровою зі сфери цього впливу, рішуче відкинувши спроби українських націоналістичних груп (УКП та ін.) підкорити школу своєму ідейному впливу...”

І все ж “чистки” у Харківській школі Червоних Старшин, проведені наприкінці 1920 р., ще не означали остаточної відмови від проекту Солодуба. Деякий час, принаймні до кінця 1922 р., певні заходи, спрямовані на розбудову мережі українських військових шкіл все ще проводилися. Зокрема, на початку 1921 р. у складі Харківської школи, врешті-решт було відкрито артилерійське та кавалерійське відділення. Згідно з наказом РВР РСФСР від 7 травня 1921 р. тут було також сформовано учбовий загін із представників усіх трьох родів зброї, який мав відіграти роль Упраформу українських частин, а комсклад для них мала б створювати сама школа. Хоч з великими труднощами, та все ж просувався й справа підготовки та перекладу українською мовою військових статутів, підручників тощо. Уже 21 квітня 1921 р. начальник та комісар школи Ключко відправив голові Раднаркому Раковському перші, видані українською мовою, військові статuti — “Польовий Статут” та “Доповнення до стройового піхотного Статуту”. Щодо кількісної та якісної характеристики курсантського складу школи в цей період, то вона була такою: відділення піхоти — 362 курсанти (за штатом — 500); відділення артилерії — 17 курсантів (за штатом 200); відділення кавалерії — 59 курсантів (за штатом 125). За соціальною ознакою й партійною приналежністю серед майбутніх командирів було: вихідців із незаможних селян — 276, робітників — 112, інших — 50; членів КП(б)У — 173, непартійних — 240. Більшість курсантського складу становили українці.

Навесні 1921 р. відкрилася й 2-а Київська школа Червоних Старшин (наказ ДУВУЗу №57 від 1 березня 1921 р.). Створення її розпочалося ще восени 1920 р., коли Голова Галревкому і член РВР 14-ї армії В.Затонський видав наказ (від 10 жовтня 1920 р.) про організацію цього навчального закладу у складі трьох відділів: піхотного, інженерного, господарського. 1 грудня школу перевели з Умані до Черкас, а у лютому 1921 р. — до Києва, де їй було присвоєно назву “2-а Київська школа Червоних Старшин”. Першим комісаром школи було призначено М.Барана, якого пізніше замінив М.Кирпонос. Серед її викладачів спочатку досить значну частину становили галичани — В.Сірко, В.Олейник, М.Яворський та ін. На початку 1922 р. серед курсантів було: українців — 93,5%, росіян — 4,7%, євреїв — 0,5%, поляків — 0,5%, інших — 0,8%. Щодо соціального стану, то серед майбутніх червоних командирів було: вихідців із селян — 69%, робітників — 22%, інших — 9%. Восени 1922 р.

Київська школа Червоних Старшин випустила перших 44 піхотних командирів. До цього часу у Харківській школі відбулося три випуски: перший — 90 чол. (75 — піхоти, 15 — кавалерії), другий — 95 чол. (70 — піхоти, 25 — кавалерії), третій — 23 чол. (артилерії). Проте на цьому й завершився період відносно активної діяльності українських військових шкіл.

Першим поповненням школи став галицький курінь, що стояв у Вінниці, а першим начальником і комісаром — колишній член Галревкому Губерт. З 1 грудня школа перейшла з Умані до Черкас. Після підписання Ризького договору щойно створена Галицька Школа Червоних Старшин певний час залишалася без "нагляду" з боку більшовиків. Командний склад школи у цей період постійно змінювався. На посаді її начальників були, зокрема, Сокира-Яхонтов — генерал, колишній командувач Сірої дивізії, Г.Кох, а серед комісарів — колишні члени Галревкому М.Левицький, М.Баран, пізніше — М.Кирпонос та інші.

Проте досить скоро період відносно спокійного існування школи завершився. З кінця грудня 1920 р. школу підпорядкували новоствореній інспекції ВНЗ КВО, а через неї Укр. УВНЗ, а з лютого 1921 р. — перевели до Києва (тут її було розміщено в будинку колишньої Миколаївської школи, в Кадетському гаї). Ось тепер більшовики й зайнялися "2-ою Київською школою Червоних Старшин" (таке найменування вона отримала одразу ж після прибуття до Києва).

Уже влітку 1921 р. Чека "виявила" діючу в школі підпільну організацію. Існування останньої не було вигадкою більшовиків. Один із колишніх інструкторів школи — О.Думін (в майбутньому військовий історик, літератор, літературний псевдонім Антін Крезуб) розповідав у своїх спогадах про те, що у школі дійсно існувала підпільна група старшин, тісно пов'язаних зі створеним в Києві у цей період Центральним Повстанчим Комітетом на чолі з І. Андрухом. Виявлена чекістами група старшин, як і членів Повстанського комітету, була розстріляна, самому О.Думіну випадково вдалося уникнути розправи: зникнувши з школи, він подався на Трипільщину, де й очолив один із повстанських загонів, що діяв проти більшовиків.

Восени ДУВУЗ України провів чергову реорганізацію військових учбових закладів у республіці. Заходи, що їх було вжито військовим керівництвом при цьому, досить яскраво засвідчували про намір не допустити подальшої розбудови українських військових шкіл. Упродовж жовтня 1922 р. відбулося злиття Ки-

ївської та Харківської шкіл. Об'єднану школу Червоних Старшин (із місцеперебуванням у Харкові) було перетворено на т.зв. школу нормального типу — з трирічним навчанням, із двома відділами — піхотним та кавалерійським. Артилерійський відділ було закрито, розформували й учбовий загін. Водночас провели й кадрові перестановки. Начальником школи став Петро Ткалун — людина безпринципна й аморальна, зате “класово свідомо” й “благодійна”. Іван Майстренко, який особисто знав Ткалуна, характеризував його так: “не був він ні українським патріотом, ні ідейним комуністом, а був холодно розрахованим кар'єристом, який хотів висунутися коло якогось вождя, найкраще коло кандидата в Бонапарти”.

Новопризначений начальник з неабиякою енергією взявся продемонструвати свою “абсолютну надійність”. За короткий час майже весь постійний склад школи був замінений. Нова “чистка” була не менш інтенсивною, ніж та, що її провели восени 1920 р. Так, 23 травня 1922 р. — через два тижні після призначення Ткалуна, був повністю заарештований весь середній і частина молодшого комскладу школи. Про масштаби “вичищення” школи від “контрреволюційних та ненадійних елементів” у цей період свідчать такі дані: ще 13 травня 1922 р. всього постійного і перемінного складу школи було 798 чоловік, 18 травня — вже 683, 23 травня — 591, 28 травня — 586. Таким чином, за два тижні зі школи було усунуто 212 чоловік — кожного четвертого.

Аби запобігти можливому “проникненню” в школу “ненадійних елементів”, в школі створили “переходовий відділ”, де поповнення мало проходити своєрідний “політичний карантин”. Нагляд за ідейними настроями особового складу школи, зокрема й її викладацького складу, мали здійснювати так звані відповідальні працівники, що їх також у цей період спеціально було прикріплено до кожної сотні.

Показово, що новопризначений начальник школи Червоних Старшин подбав і про те, щоб забезпечити в школі особливе місце російській мові — з цією метою замість уроків російської мови було введено так звані російські дні (двічі на тиждень), під час яких уся муштрова і навчальна робота провадилася російською мовою.

Наказом РВРР від 3 жовтня 1923 р. для школи встановили чергову нову назву — “П'ята Об'єднана школа Червоних Старшин”, а з кінця 1924 р. — “Школа Червоних Старшин ім. ВУЦВК”. Поступово створена П. Солодубом школа дедалі більше

втрачала своє попереднє призначення. Починаючи з 1925 р., колись націлена на підготовку суто військових спеціалістів, Харківська школа Червоних Старшин починає випускати "командирів-політкерівників".

Відтак, остаточно відкинули проєкт Петра Солодуба. Та все ж у 20-х — середині 30-х рр. створена ним Харківська школа Червоних Старшин залишалася національною військовою школою. Національною — якщо мати на увазі мову викладання та переважно український особовий склад (наприклад, на 1 липня 1931 р. в школі навчалося 308 курсантів: з них українців — 218, росіян — 66, поляків — 5, євреїв — 7, німців — 1, татар — 1, білорусів — 10. Серед нового поповнення школи Червоних Старшин у 1932 р. було: українців — 84, росіян — 13, євреїв — 5, білорусів — 4, греків — 2, болгар — 1, молдаван — 1). Що ж до ідейного виховання майбутніх командирів-українців, то воно, зрозуміло, цілковито базувалося на більшовицьких комуністичних гаслах: школа мала виховувати не "свідомих українців", а "свідомих інтернаціоналістів", готових у кожному мить подати "руку допомоги" народам світу в боротьбі за перемогу світової революції. Досить показовим у цьому плані є один з маршів, що його співали курсанти:

На сході земля червоніс
Вогнем пролетарських повстань,
На захід летять іскри,
Запалюють страшний пожар...
Вперед же, браття, без вагань
В комуну ми підем —
Свободу всім пригнобленим
на зброї принесем.

Проте навіть така школа Червоних Старшин не давала спокою великодержавникам. Упродовж 20-х рр. її періодично "чистили" від "націоналістичних" елементів. Майже повністю був замінений викладацький склад школи в 1930 р., хвиля арештів прокотилася по ній і в 1934 р. А через деякий час українська військова школа взагалі припинила своє існування. Її останній начальник І. Міщенко, якого в 1930 р., "беручи до уваги величезні заслуги" та враховуючи 10-ліття існування школи, було нагороджено почесною зброєю від ВУЦВК, а в 1937 р. заарештовано "за проповідь націоналізму серед курсантів школи" та репресовано.

ІНСТИТУТ УПОВНОВАЖЕНИХ — ПРОМІЖНА ЛАНКА НА ШЛЯХУ ДО ПОВНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВ УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ

Ліквідацію ознак державного статусу радянської України, зокрема її незалежності у військовій сфері, більшовики проводили поступово, але рішуче й послідовно. Пригадаємо, на початку 1918 р. УНР мала, хоч і ефемерний, проте власний військовий центр — Народне секретарство у військових справах. Очолювали його етнічні українці — більшовики Василь Шахрай, Юрій Коцюбинський і навіть лівий український соціал-демократ, колишній член Центральної Ради Євген Неронович. Зберігала власний військовий центр радянська Україна ще й на початку 1919 р. Правда, на цей раз російське більшовицьке керівництво потурбувалося про те, щоб на чолі українського Народного комісаріату у військових справах стояла “своя людина”. М.Подвойський, який зайняв посаду наркома, досить чітко сформулював завдання своєї діяльності в республіці — “не культивувати українську самостійність, а створити організацію, що має на меті використовувати ресурси України”. Підписанням у червні 1919 р. угоди про “військово-політичний союз” із Росією було покладено край навіть формальному існуванню українського військового центру. Проте і в цей час більшовицьке керівництво все ще не заперечувало прав радянської України на відтворення такого центру й розбудову (у майбутньому) власної національної армії, наголошуючи на тому, що підпорядкування українських військового та господарського апаратів Росії — є заходом вимушеним, тимчасовим, зумовленим необхідністю об’єднання сил двох республік для боротьби з наступаючим ворогом.

Наприкінці 1920 р., після перемоги більшовиків над Врангелем та військами Петлюри, “зовнішні фронти” було ліквідовано. Здавалося, відтепер створювалися умови для повернення Україні її прав у військовій, економічній сферах, що відповідало її статусу як незалежної, суверенної держави. Але російське більшовицьке керівництво ніколи не сприймало всерйоз ідеї української державності. Вимушене рахуватися з існуванням УСРР під час Громадянської війни, воно і в ті часи розглядало українську незалежність, як “гру в самостійність” і не більше. Тепер же, із завершенням війни, потреба у продовженні такої “гри” відпадала. А тому Москва зовсім не поспішала змінювати ситуацію, що склалася з літа 1919 р., а навпаки, прагнула її закрі-

пити. Аргументів на користь збереження військової єдності двох республік вистачало. Головними з них тепер були — ”постійна загроза з боку світового імперіалізму” й необхідність концентрації сил для організації боротьби на “внутрішньому фронті” в Україні — проти так званого “куркульського бандитизму”.

3 грудня 1920 р. Реввійськрада РСФРР видала наказ №2660/532 про зосередження керівництва всіма збройними силами та військовими установами, що перебували та діяли на українській території, в руках Командувача всіх збройних сил України та про призначення на цю посаду М.Фрунзе¹. Останній безпосередньо підпорядковувався російському військовому центру та, водночас, як Уповноважений РВР РСФРР, мав увійти до складу Раднаркому України з правом вирішального голосу.

Отже, російське більшовицьке керівництво виявило твердий намір зберегти за собою повний контроль над українським оборонним апаратом і надалі, тобто й за мирних умов. А втім, щоб фак-

¹ *Фрунзе Михайло Васильович* (1885-1925). Народився у м.Пишпек Туркестанського краю в сім'ї військового фельдшера. Батько за походженням селянин з Херсонської губернії, за національністю — молдаванин. Мати — із селян Воронежської губернії. Під час навчання в Петербурзькому політехнічному інституті вступив у 1904 р. в партію більшовиків, став професійним революціонером. За свою діяльність двічі засуджувався до смертної кари, що надалі була замінена на вічне заслання до Сибіру. Брав участь у революції 1905 р. та в Жовтневому перевороті 1917 р. В Червоній армії з 1918 р. Не маючи спеціальної військової освіти, М.Фрунзе став за час Громадянської війни визнаним військовим авторитетом. Під його керівництвом було розроблено й здійснено ряд крупних наступальних операцій, що закінчилися повним розгромом ворога. З 1919 р. він очолював Східний, а надалі — Туркестанський фронт. Водночас, будучи з 1920 р. членом Комісії ВЦВК та членом комісії ЦК РКП(б) у справах Туркестану, Фрунзе не тільки відзначився при військовому завоюванні більшовиками цього регіону, але й проводив досить активну роботу по інтеграції Середньої Азії до складу Радянської Росії. При цьому Фрунзе був прихильником використання національного фактора. Так, під час першого призову середньоазіатів до Червоної армії, що розпочався у 1920 р., він наказав розробити та запровадити комплекс заходів щодо організації цього призову з урахуванням звичаїв мусульман. Наприклад, замість пшонки та хліба для мобілізованих було налагоджено приготування рису та коржиків. Водночас постановою РВР Туркестанського фронту командири, політпрацівники та комуністи зобов'язувалися негайно приступити до вивчення однієї з місцевих мов. Зазначимо, що набутий у Середній Азії досвід роботи з “націоналами” Фрунзе надалі успішно використовував і в Україні. З вересня 1920 р. за пропозицією Леніна його було призначено Командувачем Південного фронту. Успішно проведена Перекопсько-Чонгарська операція 1920 р. та розгром військ Врангеля в Криму стало апофеозом полководської діяльності Фрунзе. В 1920-1924 рр. М.Фрунзе був Уповноваженим РВРР в Україні, командував Збройними силами України та Криму, водночас був членом політбюро ЦК КП(б)У, заст. голови РНК УСРР (з лютого 1922 р.) та заст. голови Укрреконради. З січня 1925 р. М.В.Фрунзе став головою Реввійськради СРСР та Наркомом у військових та морських справах СРСР, а з лютого також членом Ради Праці та Оборони. Один із безпосередніх провідників та теоретиків військової реформи 1924-1925 рр. Блискучу кар'єру цієї безперечно талановитої людини обірвала передчасна смерть після невдало проведеної операції у жовтні 1925 р. Чи стало це помилкою лікарів під час операції, чи нарком став однією з перших жертв Сталіна, який побоювався сильного потенційного конкурента на шляху до встановлення необмеженої влади — важко сказати.

тично вже вирішене Московою питання набуло, так би мовити, законного статусу, вимагалася ще й “офіційна згода” уряду “незалежної УСРР”. Тому 28 грудня 1920 р. представники Росії В.Ленін та Г.Чичерін і представник України Х.Раковський підписали нову угоду про військовий та господарський союз двох республік, яка фактично закріплювала основні положення червневої (1919 р.) угоди.

Згідно з прийнятим документом “в цілях оборони, а також і в інтересах господарського будівництва” сім найважливіших наркоматів двох республік, і перш за все військових та морських справ, були оголошені об’єднаними. Статтею IV угоди передбачалося входження цих наркоматів до складу Раднаркому РСФРР (!) й утворення інституту т.зв. Уповноважених об’єднаних комісаріатів у складі Раднаркому УСРР. Уповноважені мали затверджуватися й контролюватися українськими ЦВК та з’їздом Рад. Керівництво та контроль за діяльністю об’єднаних наркоматів (стаття VI) мали здійснюватися через Всеросійські з’їзди Рад, а також Всеросійський ЦВК із направленням до них українських представників на основі постанов Всеросійського з’їзду Рад.

Таким чином, прийнята угода ставила крапку в питанні про відтворення в Україні самостійного військового центру. Надалі, як і раніше, її військова політика мала визначитися й керуватися з Москви. Замість власного Наркомату у військових справах, замість власного Наркома Україна отримувала Уповноваженого російського військового центру. Введення ж його до складу українського Раднаркому мало створювати видимість причетності уряду республіки до вирішення Центром військових питань.

Як зазначалося в статті V підписаної угоди порядок і форма внутрішнього управління об’єднаних комісаріатів мали бути визначеними окремими угодами між обома урядами. Для вироблення проекту “Положення про Командувача всіх Збройних сил України і Уповноваженого РВР” Реввійськрадою РСФРР (далі — РВРР) було створено спеціальну комісію у складі Ф.Дзержинського, С.Каменева, Х.Раковського, Є.Скляньського та М.Фрунзе. Підготовлений комісією проект уже 30 грудня 1920 р. було передано на розгляд та затвердження РНК УСРР.

Основні положення цього документу були такими:

1. Командувач всіх збройних сил в Україні є разом із тим Уповноваженим РВРР на Україні й підпорядковується останній безпосередньо.

2. Командувач всіх Збройних сил в Україні є начальником всіх військових частин, армій, управлінь та установ військового ві-

домства, що знаходяться та діють на Україні. Безпосередньо йому підпорядковані у всіх відношеннях командувачі армій, командувачі військ Харківського та Київського військових округів і всіх військ “ВОХР” на території цих округів.

3. В оперативній та стратегічній роботі Командувач всіх Збройних сил на Україні підпорядковується безпосередньо Головнокомандувачеві всіх збройних сил РСФРР.

4. Командувачу всіх Збройних сил в Україні підпорядковуються в оперативному відношенні морські сили Чорноморського та Азовського морів.

5. У своїй діяльності по управлінню військами та військовими управліннями й установами Командувач всіх Збройних сил в Україні керується військовими законами РСФРР та наказами РСФРР, зокрема: а) у відношенні напрямку роботи військових комісаріатів — розпорядженнями Всеросійського Головного штабу; б) при проведенні на Україні всякого роду мобілізацій зобов'язується узгоджувати свої розпорядження в Раднаркомі УСРР; в) у відношенні напрямку діяльності частин і установ “ВОХР” керується законами та виданнями розпоряджень Народного комісаріату внутрішніх справ РСФРР.

6. У питаннях призначення, переміщення та звільнення посадових осіб військового відомства Командувач всіх Збройних сил в Україні користується правами командувача фронту.

7. Командувач всіх Збройних сил в Україні і Уповноважений РВРР на Україні призначається і на посаді Уповноваженого РВРР затверджується Всеукраїнським ЦВК. Уповноважений входить до складу Раднаркому України з правом вирішального голосу та підзвітний останньому.

8. У всіх питаннях, що не визначені даним “Положенням”, Командувач всіх Збройних сил в Україні користується правами командувача фронту.

Навіть при поверховому перегляді цього проекту “Положення” впадає в око, що його творці не тільки виходили з факту повного всевладдя російського центру в Україні у військовій сфері, але й взагалі не брали до уваги існування УСРР як суверенної держави. Саме на це й звернув увагу РНК України, розглядаючи переданий йому на затвердження документ. На своєму засіданні 25 січня 1921 р. український уряд висловився за ухвалення запропонованого проекту, доповнивши його двома пунктами: “про обов'язкову реєстрацію всіх постанов Реввійськради Республіки та РПО, що мають загальнодержавний характер, в РНК УСРР” та “про ви-

ключне право ВУЦВК і Всеукраїнського з'їзду Рад амністії, помилування та пом'якшення вироків, винесених військовими ревтрибуналами на терені України". Як бачимо, доповнення не мали суто принципового характеру: український радянський уряд погоджувався із своєю повною підлеглистю Росії і лише боязко просив якимось чином підкреслити державний статус УСРР. Проте навіть такі досить скромні побажання української сторони не були враховані Москвою. 27 січня 1921 р. РНК РСФРР затвердила проект "Положення" у тому вигляді, в якому він був підготовлений Комісією РВРР.

Незважаючи на явне ігнорування Росією українських пропозицій, керівництво УСРР на чолі з Х.Раковським усе ще сподівалося, що позиції республіки все ж будуть враховані центральним військовим відомством. Певні надії покладалися й на Уповноваженого РВРР в Україні. Введення його до складу українського Раднаркому з правом вирішального голосу не тільки мало забезпечувати чітке проведення директив Москви в Україні, але й відкривало можливості для організації, так би мовити, "зворотного зв'язку" — проведення "української лінії" в Центрі. До того ж, "Положення" затверджувалося як тимчасове — а отже, не виключалася можливість внесення до нього надалі тих чи інших доповнень або змін.

Проте подальша практика взаємовідносин між двома республіками виявила помилковість таких розрахунків. Центральне військове відомство, спираючись на положення підписаної угоди про "воєнний та господарський союз", у своїй практичній діяльності остаточно перестало розглядати Україну як державну одиницю. Більше того, в своїй абсолютній більшості великодержавницьки наставлене військове керівництво, пильно стежачи за тим, аби не допустити поширення "українського сепаратизму" в єдиній Червоній армії, стало на шляху проведення відверто антиукраїнської, шовіністичної лінії в республіці. Достатньо пригадати хоча б те цькування школи Червоних Старшин, що його було розгорнуто керівництвом ДУВУЗу на чолі з В.Розовським. З тих же причин (а не через відсутність потрібних коштів, як це пояснювалося) в армії повністю ігнорувалися національно-культурні потреби українців, зовсім не просувалася і справа зі створенням в республіці обіцяних "показових українських частин".

Будь-які спроби Х.Раковського та його прихильників привернути увагу військового командування до національних особливостей України, нагадування про її державний статус викликали неприхо-

ване роздратування піклувальників про “загальноросійські інтереси” і сприймалися не інакше, як прояви “сепаратизму”, “удільного вождізму”, або ще краще — специфічної хвороби під назвою “українометрит”. Про цю хворобу “Раковського та його компанії” сповістив М.Фрунзе його заступник з політроботи С.Мінін: “Майже всі вони,— писав він,— страждають на “українометрит” — особливу хворобу, дуже поширену на Україні. “Українометрит” — це означає “все на українську мірку”, а висловлюючись просто, — це означає “батьківщина” або “атаманщина”. Причини цієї “хвороби” Мінін вбачав у тих “специфічних умовах”, за яких більшовикам доводилося працювати в Україні. “Адже не секрет,— зазначав він,— що робота тут майже ні для кого не проходить даремно. Така вже ця країна для нашої партії. Тут комуніст, і навіть ветеран, покривається якимось особливим нальотом, як днище морського корабля раковинами”. Лікування “українських товаришів, контужених від роботи на Україні”, на думку С.Мініна, мало бути тільки одним — відрядження їх (тимчасово чи на постійно) з України в інші республіки, в Центр, або за кордон.

Значимо, багато в чому Мінін мав рацію. Тривале перебування в Україні й дійсно вплинуло на погляди Х.Раковського. Ще донедавна слухняний та старанний провідник лінії партійного центру на злиття України з Росією (будь-яким шляхом), Раковський переконався в тому, що єдиний спосіб “втримати” Україну, аби надалі інтегрувати її до єдиної Світової радянської республіки — стати на шлях реального визнання й розвитку української радянської державності, вільного розвитку української мови, культури і т.ін. Ще раз підкреслимо: питання розбудови української державності ніколи не було для Раковського та його прихильників питанням принципу, а диктувалося лише міркуваннями “революційної доцільності”.

Таку позицію Х.Раковського, несподівано для Москви, підтримав і М.Фрунзе. Прибувши в Україну з чіткою директивою центру “покінчити з бандитизмом в Україні”, Командувач доклав чимало зусиль для виконання покладеного на нього завдання: він не тільки планував каральні операції проти українських повстанців, але й особисто брав у них участь. Вважаючи Україну “районом, неблагополучним у політичному відношенні”, Фрунзе досить скептично ставився до всіх ініціатив Раковського щодо організації тут національних військових частин, розбудови мережі українських військових шкіл тощо. Все це, на його думку, було дещо передчасним для України.

У той же час, досвід боротьби з місцевими повстанцями, які повсюди користувалися масовою підтримкою населення, що ставилося до повстанців як до “своїх”, а до більшовицької влади та її армії як до “чужих”, переконав М.Фрунзе у необхідності пристосування партії більшовиків та Червоної армії до українських умов. Першим кроком у цьому напрямку, вважав Командувач, мало б стати запровадження української мови серед відповідальних працівників партійного та державного апаратів і серед командного складу армії (тим паче, що після мобілізацій в Україні армія почала поповнюватися українцями). Як і Раковський, Фрунзе побоювався того, що тиск російського шовіністичного Центру на Україну може відштовхнути її від союзу з Росією. Саме це й змусило його підтримати виступи голови українського Раднаркому проти великодержавницьких замахів Москви.

У березні 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У за ініціативою Х.Раковського звернулося до ЦК РКП(б) із пропозицією створити спеціальну комісію для вироблення проекту нової угоди про Союз республік — такої, яка б “удосконалила відносини між РСФРР та УСРР”. Аби підтвердити “недосконалість” існуючих взаємовідносин між двома республіками, російському більшовицькому керівництву було передано фактичний матеріал про повне ігнорування центральними установами Росії прав України “як держави незалежної та суверенної”. Матеріал цей було зібрано М.Фрунзе за дорученням політбюро ЦК КП(б)У.

Підіймаючи питання про необхідність розроблення нового варіанту угоди між Росією та Україною, остання мала на увазі й військову сферу. 9 червня 1922 р. на засіданні Малого Раднаркому УСРР було ухвалено ряд пропозицій, які, за розрахунками українського уряду, мали б бути враховані майбутньою комісією при розробці нового варіанту “Положення про Командувача Збройними силами в Україні та Уповноваженого РВРР”.

Пропозиції ці були такими:

— доповнити статтю V вже існуючого “Положення” вказівкою на те, що у галузі відносин із цивільними владами та населенням Командувач та його органи повинні керуватися виключно українським законодавством, включаючи й законодавство РСФРР, яке зареєстроване в Україні;

— відзначити у новому документі встановлене ВУЦВК право нагороджувати відзнаками червоноармійців, військові частини та комсклад;

— включити статтю про підпорядкування всієї військово-судової частини збройних сил України Наркомюсту УСРР через Верховний трибунал УСРР;

— доповнити “Положення” пунктом, згідно з яким організація військкоматів, а також реформування військових округів в Україні має проводитись за узгодженням із українським урядом (за винятком оперативно-стройової роботи);

— відзначити, що всі накази Реввійськради, що є виданими за участю та від імені також інших наркоматів РСФРР, мають проводитися в Україні від імені українського командування та відповідних наркоматів УСРР.

Отже, як і раніше, український уряд не ставив під сумнів зверхності Москви щодо визначення й проведення військової політики, проте тепер він більш рішуче вимагав від центрального військового відомства урахування державного статусу УСРР, наполягав на своїй безпосередній участі у вирішенні ряду питань військового будівництва.

Проте і на цей раз пропозиції України було проігноровано. Створена у серпні 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) комісія по виробленню проекту нової угоди про Союз республік (до її складу увійшли В.Куйбишев, Г.Орджонікідзе, Г.Сокольников, Й.Сталін, Х.Раковський, а також представники національних республік; від України — Г.Петровський. Всі члени ЦК РКП(б), за виключенням Х.Раковського, були однодумцями Сталіна) запропонувала останнім розглянути й ухвалити варіант проекту, розроблений Й.Сталіним, в основу якого було покладено принцип “автономізації” національних республік. Зрозуміло, згідно з цим проектом, про можливість розширення їх прав у військовій сфері не могло бути й мови.

Як відомо, завдяки особистому втручання Леніна сталінський варіант “автономізації” все ж було відкинуто. Жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) ухвалив проект утворення нового державного союзу як федерації рівноправних республік — Білорусії, Закавказької, Російської Федерації, України. Однак, прихильники курсу на “автономізацію” республік не “склали зброї”. У повній мірі це виявилось вже під час роботи утвореної пленумом конституційної комісії (у складі Й.Сталіна, М.Калініна, Г.П’ятакова, Г.Чичеріна, Х.Раковського та представників ЦК компартій національних республік), яка мала виробити конституційні засади нової держави.

Намагаючись узаконити “безроздільну владу” Москви в республіках, один із членів комісії — нарком іноземних справ Росії

Г.Чичерін вніс пропозицію, щоб Уповноважені злитих комісаріатів (тобто і Наркомат у військових та морських справах) надалі не входили до складу республіканських раднаркомів, а лише знаходилися при них. Таким чином, уряди національних республік фактично втрачали контроль за діяльністю Уповноважених. Пропозицію Чичеріна підтримав Сталін, проте Х.Раковський рішуче виступив проти неї. Аби позбавитись від активного й зовсім незручного для московського Центру голови Раднаркому України, його терміново було відряджено за кордон. Місце Раковського зайняв зговорливий Д.Мануїльський. 20 листопада 1922 р. Х.Раковський, який від'їжджав до Лозанни, написав листа члену політбюро ЦК КП(б)У Д.Лебедю, в якому розповідав про нову “ініціативу” Чичеріна—Сталіна й наполягав на виступі проти неї представників України. На входженні Уповноважених союзних наркоматів до складу республіканських Раднаркомів Х.Раковський наполягав і в іншому листі, написаному пізніше з Берліна. Врешті-решт, позицію голови Раднаркому України підтримав VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся у грудні 1923 р. і ухвалив розроблений московською комісією проект основ Конституції нової союзної держави, доповнивши п.ІІ приміткою: “Уповноважені злитих наркоматів мають входити до складу РНК УСРР”.

30 грудня 1922 р. у Москві відбувся I з'їзд Рад СРСР, на якому представники Білорусії, Закавказької та Російської федерацій, України підписали документи про утворення нової федеративної держави — Союзу РСР. Декларування “союзу рівноправних республік”, однак, не поклато край намаганням великодержавницького російського Центру остаточно позбавити республіки залишків їх незалежності. Це, звичайно, не могло не призвести до нового загострення національних проблем у країні.

Незадоволення національних республік політикою російського (тепер вже союзного) Центру в повній мірі виявилось вже на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.). У своїх виступах на з'їзді Х.Раковський прямо вказав на те, що “союзне будівництво пішло неправильним шляхом”, що партія у національному питанні “робить фатальні помилки”, які загрожують новою Громадянською війною в країні. Подібні виступи представників України й деяких інших національних республік, передусім Грузії, не знайшли підтримки у делегатів з'їзду. Та все ж з'їзд визнав, що “Союз Республік розцінюється значною частиною радянських службовців в центрі й на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаних забезпечити вільний розвиток національних респуб-

лік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого “єдиного неподільного”. Засудивши такий підхід до Союзу як “антипролетарський та реакційний”, з’їзд підкреслив “абсолютну необхідність існування й подальшого розвитку національних республік”, визнав першочерговим завданням партії “боротьбу з пережитками великоросійського шовінізму”.

Виходячи з цих настанов, Х.Раковський та його прихильники вдалися до більш рішучих дій щодо забезпечення прав України у складі Союзу як “рівноправної державної одиниці”. Вже 7 травня у Харкові відбулося засідання комісії РНК України по виробленню взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР (за участю Раковського, Фрунзе, Солодуба, Скрипника, Рейхеля, Новицького, Дуделіта). Було прийнято резолюцію: “визнати за необхідне піддати серйозному перегляду всі основні положення Союзного договору, маючи на увазі уточнення прав Союзу й розширення прав окремих республік.” На цьому ж засіданні прийняли ще одне рішення — “наполягати на тому, щоб в республіках були лише Наркоми (а не Уповнаркоми), незалежно від їх функцій та прав”. Отже, український уряд не скривав своїх намірів добиватися ліквідації ефемерного інституту Уповноважених. Це означало, що у складі Раднаркому України надалі мав би знову бути власний Нарком з військових та морських справ.

У травні 1923 р. відбулися об’єднані засідання комісій РНК республіки по виробленню Конституції СРСР та взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР, на яких було розглянуто й ухвалено цілий пакет пропозицій щодо змін Союзного договору. Комісії висловились за розподіл сфери союзного управління на дві частини: управління спільне — тобто таке, що здійснюється безпосередньо союзною владою на терені всього Союзу через власні органи, та управління директивне, що здійснюється союзною владою лише у формі загальних директив та керівництва діяльністю відповідних республіканських органів. До сфери спільного управління мали бути віднесені лише наркомати у військових та морських справах, шляхів сполучення та пошти і телеграфу. Оголошення цих наркоматів спільними не передбачало, однак, наділення їх “безроздільною владою”. Відповідними “Положеннями” мали бути визначені “границі підпорядкування органів злитого управління урядам республік”. Крім цього, передбачалося наділити ЦВК республік правом припинити дії постанов союзних наркоматів “у разі їх невідповідності Союзному договору, законодавству Союзу, законодавству Республіки, або явного порушення інтересів Республіки”.

Серед документів, розроблених українськими урядовими комісіями, був також і проект “Загального положення про Народні комісаріати у військових та морських справах Союзу та Республік”. Наводимо його зміст:

1. Народний комісаріат у військових та морських справах Союзу є комісаріатом злитим.

2. Очолює Народний комісаріат Союзу з військових та морських справ Народний комісар, призначений ЦВК Союзу, а також Реввійськрада.

Примітка: при формуванні Реввійськради інтереси окремих Республік мають бути забезпечені шляхом призначення її членами представників окремих Республік, по одному на Республіку. У разі відсутності таких — шляхом входження до складу Реввійськради Народних комісарів Республік з військових та морських справ.

3. Народні комісари Республік з військових та морських справ та їх заступники призначаються ЦВК Республіки після представлення Наркомвоєнморю Союзу.

4. Фінансування апарату Наркомату з військових та морських справ Республіки та всіх його органів на місцях проводиться на загальних підставах через Наркомфін Республіки.

5. Народні комісари Республіки з військових та морських справ одночасно є Командувачами Збройних сил Союзу на території Республіки й безпосередньо підпорядковуються Народному комісару Союзу з військових та морських справ.

6. Командувач Збройних сил в Республіці є начальником всіх військових частин Червоної армії, управлінь та установ військового відомства, які знаходяться та діють на території Республіки.

Примітка: Командувачеві Збройних сил в Україні підпорядковуються в оперативному відношенні всі морські сили Чорного та Азовського морів.

7. У відношенні оперативно-стратегічному Командувач Збройних сил в Республіці підпорядковується безпосередньо Головнокомандувачеві всіх Збройних сил Союзу РСР та керується його директивами.

8. У своїй діяльності по керівництву військами та військовими управліннями, установами Командувач Збройних сил в Республіці керується військовими законами СРСР і, зокрема щодо роботи Військового Комісаріату,— розпорядженнями Штабу Робітничо-Селянської армії.

9. При проведенні в Республіці різних мобілізацій та чергових призовів військовозобов'язаних, а також при вирішенні питань, пов'язаних з обслуговуванням військ із місцевих коштів та

організації Всеобучу Командувач зобов'язаний узгоджувати свої розпорядження з урядом Республіки.

10. Питання формування національних частин на терені Республіки узгоджуються з її урядом.

11. Військові частини на території Республіки віддають Верховним органам Республіки встановлені військові почесті.

Отже, як бачимо, погоджуючись (хоч і з застереженнями) із збереженням Народного комісаріату з військових та морських справ Союзу як наркомату спільного, автори проекту наполягали на тому, щоб він був саме союзним, а не російським, як раніше. Інтереси республік в союзному наркоматі з військових та морських справ мали б забезпечуватися введенням, на паритетних засадах, представників усіх республік до складу Реввійськради.

Наркомвоєнмор Союзу, згідно з українським проектом, по суті, не наділявся прямою владою над республіками, а мав здійснювати керівництво ними опосередковано, через республіканських Наркомів з військових та морських справ, які, в свою чергу, зобов'язувалися узгоджувати свою діяльність з цілого ряду принципів питань (передусім, щодо формування національних військ) з урядами республік.

Таким чином, проект “Загального положення про Народні комісаріати з військових та морських справ Союзу та Республік”, як і інші документи, розроблені українськими урядовими комісіями, мали досить чітке спрямування — проти наполегливих намагань Москви повернутися до “єдиної-неподільної”. Зрозуміло, що це було абсолютно неприйнятним для сталінського керівництва. Російські більшовицькі вожді зрозуміли, що “захворювання на українометрит Раковського та його компанії” почало переходити у небезпечну форму. Тому було вжито термінових заходів щодо “порятунку” “контужених роботою в Україні товаришів”. У липні 1923 р. Х.Раковського звільнили з посади голови Раднаркому УСРР і призначили на посаду повпреда до Великобританії. Його активних прихильників також було “розкидано” на третьорядні посади в різні установи республіки та поза її межами. Не минуло й року, як з України відкликали і М.Фрунзе¹. Отже, спроби українського уряду добитися відтворення в республіці військового центру й наділення її більшими правами у військовій сфері закінчилися повною поразкою.

¹ Після відбуття з України М.Фрунзе посаду Уповноваженого союзного військового наркомату обіймали командувачі УВО: О. Єгоров, пізніше — Й.Якір.

Проте повернімося до інституту Уповноважених. 12 листопада 1923 р. ЦВК СРСР затвердив “Положення про Народний Комісаріат з військових та морських справ СРСР”, у якому визначалася структура й конкретизувалися напрями діяльності центрального військового відомства. “Положенням” передбачалися Уповноважені союзного військового комісаріату у складі республіканських раднаркомів. Уповноважені мали призначатися союзним наркомом (у спеціальному Наказі ЦК РКП(б) зазначалося, що при підборі кандидатур на цю посаду мали враховуватися знання адміністративних, культурних, побутових та інших особливостей республік), вони зобов’язувалися інформувати ЦВК, Президію ЦВК та РНК республіки про діяльність союзного Наркомату з військових та морських справ, звітуватися про свою роботу як перед Наркомом, так і перед республіканськими РНК та ЦВК. Накази та розпорядження Наркома з військових та морських справ Союзу, як правило, мали доводитися до виконавців через Уповноважених. У разі одержання розпорядження, що суперечить законодавству СРСР чи республіки, Уповноважений мав негайно зробити про це представлення Наркомові.

Отож, певний час інститут Уповноважених все ще зберігав імідж причетності урядів національних республік до військової політики Центру. Проте поступово, із посиленням загальної централізації в СРСР, функції Уповноважених зазнали суттєвих змін. У “Положенні про Народний комісаріат з військових та морських справ СРСР”, прийнятому у січні 1929 р., підкреслювалося, що Уповноважені знаходяться при (а не в складі) республіканських урядах. Функції Уповноважених було визначено таким чином:

- представництво в даній союзній республіці з усіх питань компетенції Народного комісаріату з військових та морських справ;
- узгодження з відповідними органами республіки тих розпоряджень Наркома з військових та морських справ, які є в компетенції місцевих відомств;
- внесення на розгляд законодавчих органів республіки, за дорученням Народного комісаріату з військових та морських справ, проектів постанов уряду цієї республіки, які стосуються проблем оборони;
- нагляд за втіленням у життя на терені республіки військового законодавства Союзу РСР й відповідних розпоряджень Народного комісаріату з військових та морських справ, а також оскарження в необхідних випадках дій органів влади, що зачіпають інтереси оборони;

— інформування за дорученням Народного комісаріату з військових та морських справ уряду союзної республіки про діяльність Народного комісаріату в цілому й про стан оборони на терені республіки. Особливою приміткою у “Положенні” підкреслювалося, що правом віддання наказів військовим частинам і органам місцевого військового управління, розташованим на терені республіки, Уповноважені не користуються.

Цілком очевидно, що спрямування діяльності Уповноважених у цьому документі було визначено вже майже однозначно, як “Центрреспубліка”. І дійсно, кандидатури Уповноважених не тільки висувалися, але й затверджувалися Центром, без урахування позиції республіки. Республіканські уряди, фактично, повністю позбавлялися можливості контролювати діяльність представника центрального військового відомства, навіть позбавлялися права заслуховувати його звіти. Натомість, Уповноважені військового наркомату зобов’язувалися наглядати за виконанням на терені республік військового законодавства СРСР й мали оскаржувати дії місцевих органів влади, які “порушують інтереси оборони”. Введення такої суто фіскальної функції Уповноважених наприкінці 20-х років, мабуть, не було зайвим заходом Центру. В умовах активізації державотворчої діяльності націонал-комуністів у союзних республіках, коли тут знаходилися національні військові частини (спеціально створені в ході проведення коренізаційної політики, або територіальні війська, які, фактично, за своїм складом були національними), контроль за “ситуацією” на місцях Москві був конче потрібним.

Пізніше, однак, із розгромом націонал-комунізму, згортанням національно-військового будівництва і утвердженням сталінізму потреба в існуванні цього фіскального інституту відпала. Водночас відпала потреба в “замилуванні очей” існуванням якихось прав республік у військовій сфері. У “Положенні” 1934 р., що, правда, згадувалося про наявність Уповноважених військового наркомату при раднаркоммах республік, та вже наприкінці 30-х років і ця згадка зникла. Московський військовий центр став “безроздільно панувати” на терені всього Союзу РСР.

УКРАЇНІЗАЦІЯ В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ. ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ І ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В СРСР

У перші роки після утворення Союзу РСР більшовики зробили спробу провести широкомасштабну національну реформу, відому як політика коренізації. Реформа передбачала систему заходів, спрямованих на дерусифікацію політичного й громадського життя національних республік: залучення національних кадрів до роботи в партійному, державному апаратах, перехід на мову корінної національності в державних та громадських організаціях, навчальних закладах, видання національними мовами книг, газет, журналів, розвиток національної літератури, науки, мистецтва тощо.

Проголошуючи політику коренізації, більшовики розглядали її як тимчасову поступку “націоналам”, розраховуючи не тільки придушити національно-визвольні рухи в колишніх окраїнах (тепер союзних республіках), але й провести в них “радянізацію національними руками”. Зрозуміло, не виключалися і зовнішньополітичні завдання — експортування “пролетарської революції” в сусідні країни. Зовсім інакше, однак, розцінили суть і завдання цієї політики в республіках. Коренізацію тут сприйняли як перші кроки до реалізації давніх прагнень своїх народів, в тому числі й щодо створення власних держав, навіть і в рамках “союзу рівних”.

Отже, у поглядах на політику коренізації з моменту її проголошення існували два полярні підходи: коренізація як тактичний маневр та як передумова боротьби неросійських народів за власну державність. Боротьба між прихильниками двох напрямів і визначала основні методи, форми, темпи проведення цієї політики, зумовила її протиріччя і труднощі, а в кінцевому результаті й поразку. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років, коли надії більшовиків на перемогу світової революції розвіялися, а коренізація в республіках переростала з політики чисто культурницької на державну (розбудова підвалин реальної державності), більшовицьке керівництво вирішило покласти край “НЕПу в національній сфері”: коренізацію було згорнуто, а її активних провідників репресовано за “буржуазний націоналізм і контрреволюційність”.

Ставлення більшовиків до коренізації як до тактичного заходу, тимчасової поступки національному рухові найбільш вираз-

но проявилось в Червоній армії, в ході так званого національно-військового будівництва — створення національних військових формувань і національних військових шкіл.

Слід зазначити, що російське більшовицьке керівництво досить швидко почало використовувати національні військові частини для досягнення власних політичних цілей. Створені більшовиками в 1918-1919 рр. українські, естонські, білоруські полки, латиська стрілецька дивізія, мусульманський, татаро-башкирський червоні батальйони та ін. були використані як протипава т.зв. буржуазно-націоналістичним збройним формуванням у боротьбі Червоної армії за приєднання до Росії тих національних “окраїн”, які після Жовтневого перевороту виявили бажання відокремитись і створити власні держави.

Намагаючись надати радянській державності, привнесеної у ці країни, більш реального вигляду, більшовики навіть вдалися до організації в них національних армій. Наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. з’явилися українська радянська, литовсько-білоруська, естляндська армії, армія радянської Латвії. Підпорядковувалися вони, звичайно, російському військовому Центру та й за своїм національним складом були умовно національними, адже основу їх складали російські частини. Проте сепаратистські та автономістські тенденції, закладені в саму суть цих армій, не могли не турбувати більшовицьку Москву, яка прагнула не тільки зберегти кордони колишньої Російської імперії, але й розраховувала значно їх розширити. У червні 1919 р. усі квазінаціональні армії припинили своє, так би мовити, самостійне існування, увійшовши до складу єдиної Червоної армії.

Проте досвід створення на короткий час національних радянських армій, набутий у західних регіонах колишньої Російської імперії, більшовики не забули. Пізніше його досить успішно було використано і на Сході, при встановленні радянської влади у Закавказзі. У 1920 — на початку 1921 рр. під керівництвом російського більшовицького Центру були створені Червоні армії Азербайджану, Вірменії, Грузії. У цих республіках з’явилися власні Наркомати у військових справах, національні військові школи (Азербайджанська радянська зведена військова школа в Баку, Грузинська об’єднана школа командних кадрів), навіть були засновані національні військові нагороди (ордени Червоного Прапора Азербайджанської СРР (1920), Вірменської СРР (1921), Грузинської СРР (1923)). Однак і ці національні армії існували недовго. Після об’єднання Азербайджану, Вірменії, Грузії в єдиній

ЗФСРР та вступу останньої до Союзу РСР армії закавказьких республік теж розчинилися в союзній Червоній армії.

І все ж після завершення Громадянської війни ідею національних армій більшовики не відкинули. Навпаки, в період утворення Союзу РСР це питання постало знову, причому в досить гострій формі.

Справа в тому, що в правлячій партії поступово сформувалися два підходи до проблеми організації національних військ у республіках. Більшовицькі лідери (насамперед, Грузії, України) виходили з того, що за мирних умов з'явилися підстави для того, щоб розширити права республік, в тому числі й у військовій сфері, а тому наполягали на створенні в республіках національних військових центрів (зрозуміло, підпорядкованих Москві) та національних армій як складових частин загальносоюзної Червоної армії. Все це, за їх переконаннями, мало б продемонструвати неросійським народам послідовність радянської влади у вирішенні національного питання, зняти напругу, викликану постійним перебуванням в республіках російської окупаційної армії, сприяло б залученню місцевого населення до служби в радянських військах. Таку позицію, в цілому, поділяли й окремі більшовицькі лідери в Москві, зокрема Л.Троцький, який сподівався вже у найближчий час використати республіканські національні армії для розгортання більшовицької революції в сусідніх країнах. Та абсолютна більшість центрального партійного керівництва на чолі зі Сталіним вкрай негативно ставилася до ідеї відтворення національних військових центрів та армій у республіках, вважаючи, що таким чином може бути створена основа для посилення в них сепаратистських тенденцій.

Піклуючись про утримання колишніх окраїн у лоні “єдиної неподільної”, прихильники великодержавницької лінії надавали перевагу перебуванню в республіках російських військ, здатних швидко навести в них “твердий революційний порядок”. Та враховуючи політичну ситуацію (декларування Союзу РСР як “союзу рівних”, тиск “націоналів”, катастрофічний економічний стан країни і неможливість у зв'язку з цим утримувати в республіках російські війська), Сталін і його однодумці все ж погоджувались на організацію національних частин (не армій!) у республіках. Однак, на їх думку, створення таких частин мало проводитись обережно, поступово і, звичайно ж, за рахунок “абсолютно відданих справі революції елементів.”

Різні підходи до перспектив національно-військового будівництва в Союзі РСР виразно проявилися на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.).

Занепокоєння станом національних відносин у Червоній армії висловив на засіданні секції з'їзду з національного питання (25 квітня 1923 р.) голова Реввійськради країни Л.Троцький. Він нагадав присутнім, що “австро-угорська армія загнила тому, що зіткнулася з населенням, яке було їй ворожим або не розуміло її”, і вказав на те, що “головне завдання Червоної армії “на периферії” є створення “між собою і населенням” братерської любові, нещадно карати за прояви шовінізму з боку людини з рушницею та шаблею”. В тези ЦК РКП(б) “Національні моменти в партійному і державному будівництві”, що їх за дорученням ЦК РКП(б) підготував Й.Сталін, Л.Троцький запропонував внести таке доповнення — “одним із важливіших завдань партії є виховання Червоної армії в дусі братерства й нещадної відсічі шовіністичним настроям”.

Виходячи з того, що запровадження у найближчі часи територіально-міліційної системи означало націоналізацію Червоної армії, Троцький обминув питання про організацію національних військ у республіках. Однак Сталін, який узяв слово після нього, із обуренням накинувся на тих республіканських лідерів, які звинуватили московський Центр у шовінізмі й утискуванні прав національностей. “Не можна ображати націоналів? — питав він. — Не можна буддійську людину назвати кавказькою людиною, а залишати там свої війська з точки зору національного самовизначення можна? Не можна бухарця назвати — я навіть не знаю, як вже його назвати, — але вводити туди свої війська можна? З точки зору визначення прав національностей цього робити не можна. В чому ж справа? В тому й справа, що в національному питанні є свої межі... Ви повинні чесно й відверто сказати всім націоналам.., що ми іноді змушені йти проти права самовизначення національностей, проти їх інтересів за збереження робітниками своєї влади.., що ми порушуємо право на самовизначення й не можемо не порушувати, бо питання національне є підпорядковане питанню робітничому”.

Сталін наголосив, що першою вимогою самовизначення є виведення російських військ із національних республік, однак прямо заявив, що за сучасних умов більшовики “не можуть дозволити собі такої розкоші”. “Якщо вивести війська з Грузії, туди увійдуть турки,— заявив він,— постраждає революція. Якщо вивести війська з України, туди увійдуть спочатку банди напівукраїнські, напівпольські, потім вони почнуть крупніти й самі ж українці стануть вимагати введення російських військ”.

Зауваживши, що “поправка тов. Троцького по суті є слушною”, Сталін, однак, запропонував доповнити її тезою про необхідність розпочати формування національних військових частин у республіках — грузинських, вірменських, азербайджанських, українських, однак підкреслив, що з цією справою “не можна, звичайно, поспішати”, що тут потрібна поступовість.

Здається, Л.Троцький не зорієнтувався в підтексті пропозиції Сталіна — яка, по суті, підміняла ідею розбудови національних армій у республіках. “З приводу доповнення, що його зробив Сталін до моєї пропозиції,— зазначив він,— хочу сказати, що я його приймаю, але щоб не допустити неправильного тлумачення, яке могло б бути через неповну інформацію, маю додати: я доповідав Політбюро, що зараз перехід на міліційну систему означає перехід до націоналізації армії перш за все і що необхідно перш за все підготувати кадри комуністів (комісарів, командного складу і т. ін.), які цілком би відповідали обставці. Питання про українізацію, грузинізацію армії є питанням про нашу опору на селі”.

Однак лідери ряду республік — активні прихильники ідеї відтворення національних армій з виступу Сталіна все ж відчували, “звідки вітер віє”. Намагаючись спрямувати обговорення в інше русло, грузинський комуніст Мдівані запропонував учасникам засідання розглянути представлений ним “Проект організації Союзу Соціалістичних Радянських Республік”, два пункти якого (6 та 7) безпосередньо стосувалися військової справи. Зокрема, у пункті шостому йшлося про те, щоб уповноважені об’єднаних комісаріатів (до таких належав і наркомат у військових та морських справах) входили до складу республіканських раднаркомів на правах наркомів, а також “мали свої апарати з діловодством мовами, зрозумілими населенню даної республіки”, — тобто передбачалося відтворити національні військові центри у республіках. Щодо пункту сьомого “Проекту”, то в ньому зазначалося, що “Союзна Червона армія має створюватися на засадах, що забезпечують утворення окремих національних армій і частин”.

Пропозиція Мдівані “зависла у повітрі”. Запропонований ним проект великодержавницьки наставлена більшість присутніх відмовилася розглядати¹. Затверджена ж з’їздом резолюція “В на-

¹ На великодержавницькі настрої абсолютної більшості делегатів звернув увагу у своєму виступі на з’їзді один із авторитетних на той час більшовицьких лідерів М.Бухарін. “Ви подивіться,— зазначив він,— що з Зінов’євим сталося, коли він говорив проти місцевого шовінізму,— грім оглєсків звідусіль. Яка незвичайна солідарність! Але що це означає? Це означає, що коли йдеться про місцевих шовіністів, усі проти... Проте коли мова йде про російський шовінізм, там тільки кінчик стирчить, і це є найбільш небезпечним”.

ціональному питанні” орієнтувалася на поправку “Троцького-Сталіна”. “З’їзд рекомендує членам партії,— зазначалося в пункті десятому ухваленого документа,— добиватися того, щоб була посилена виховна робота в Червоній армії в дусі насадження ідей братерства й солідарності народів Союзу і були вжиті практичні заходи щодо організації національних військових частин” та “забезпечення повної обороноздатності республік”.

Отже, прихильники створення національних армій у республіках зазнали поразки. З’їзд фактично навіть не обговорював цього питання. Щодо ухваленої резолюції про створення національних військових частин, то вона мала двоякий характер. Її формулювання відносно того, що в цій справі слід “дотримуватися всіх заходів, необхідних для забезпечення повної обороноздатності республік”, завжди можна було використати, щоб виправдати обмеження при організації національних частин. Характерним було також і те, що прийнята резолюція спеціально не наголошувала на потребі викорінення шовінізму з армії, хоча доповнення Троцького й містило тезу про “нешадну відсіч шовіністичним настроям”. Адже включення цієї тези мало б підтверджувати наявність національних конфліктів у Червоній армії. Резолюція обмежилася лише загальною фразою про “необхідність насадження ідей братерства й солідарності народів Союзу”.

Тут потрібно зробити одне зауваження. Хоча “націонали” на з’їзді й зазнали поразки, однак не треба ідеалізувати окремих більшовицьких лідерів національних республік, які виступили проти поширення великоросійського шовінізму в партії та країні й вимагали розширення прав національних республік. І Раковський, і Скрипник, і Мдівані виходили тільки з принципу “революційної доцільності”. З цього приводу цікавий запис зробив у своїх чернетках М.Фрунзе: “деякі відтінки”. І справді, бо-дай чи можна більш влучно охарактеризувати суть розбіжностей на з’їзді між Сталіним та його опонентами. Обидві сторони виходили з єдиної стратегії — утворення Всесвітньої радянської республіки з єдиною комуністичною нацією, єдиною мовою і не виключали насильства при досягненні визначеної мети. Розбіжності між ними й були лише “деякими відтінками” — оскільки відображали різні підходи більшовицької партії до практики військового будівництва. Якщо Раковський та його однодумці відстоювали поступовий, більш еволюційний шлях “денаціоналізації національностей” і першим кроком на шляху до цього вважали боротьбу проти великоросійського шовінізму, то Сталін і

його однодумці всерйоз побоювалися посилення сепаратистських настроїв у республіках, а тому наполягали на застосуванні “рішучих заходів” насамперед проти місцевого націоналізму”.

І все ж повністю ігнорувати національний рух у республіках комуністи-великодержавники, звичайно, не могли. Тому більшовицька верхівка була змушена проголосити на XII з'їзді РКП(б) курс на коренізацію, а російський шовінізм визнати “головною небезпекою в справі розбудови нового суспільства” (хоча Сталін таки домігся, щоб одночасно було наголошено й на потребі викорінення націоналізму на місцях). Такою ж вимушеною поступкою “націоналам” стало визнання з'їздом необхідності утворення національних військових формувань у республіках. Однак події, що розгорнулися майже одразу після з'їзду, яскраво засвідчили, наскільки умовними були проголошені з'їздом “поступки”.

У червні 1923 р. в Москві відбулася IV нарада ЦК РКП(б) з участю відповідальних працівників республік і областей. Розпочалася вона з розгляду так званої справи Султан-Галієва — татарського комуніста, якого незадовго до цього звинуватили в націоналізмі, виключили з партії і заарештували. Сталін та його прибічники спробували подати цю справу так, нібито саме проголошена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації стимулювала сплеск націоналізму в республіках. Побоювання з приводу можливих ускладнень було висловлено й відносно України. Сталін заявив, що вона “є другим (після Туркестану. — Авт.) слабким пунктом радянської влади”.

Прийняті нарадою “Практичні заходи щодо втілення в життя резолюції XII з'їзду партії з національного питання” фактично стали кроком назад у порівнянні з рішеннями нещодавно проведеного з'їзду. Від комуністів у республіках вимагали зосередитися на боротьбі з місцевим націоналізмом, про великоросійський шовінізм навіть не згадувалося. “Комуніст на окраїнах,— зазначалося в документі,— повинен пам'ятати: я — комуніст, тому я повинен, діючи стосовно до даного середовища, йти на поступки тим місцевим національним елементам, які хочуть і можуть лояльно працювати в рамках радянської системи. Це не виключає, а передбачає систематичну ідейну боротьбу за принципи марксизму і за справжній інтернаціоналізм проти ухилу до націоналізму”.

Ясна річ, в умовах “посилення націоналізму” в республіках “поспішне формування” в них національних військових частин

було, з точки зору партійного центру, неприпустимим, оскільки могло призвести до небезпечних “для справи революції” наслідків. Відтак у ухваленому з цього питання рішенні (“Про практичні заходи організації військових частин”)¹ пропонувалося у найближчий час обмежитись організацією національних міліційних полків у Татарії, Башкирії та по одній міліційній дивізії в Білорусії й Україні. Щодо республік Закавказзя, то в них утворення в найближчий час нових національних частин та з’єднань не передбачалося. “В Грузії, Вірменії й Азербайджані,— зазначалося в резолюції,— уже є, здається (цікаве формулювання для офіційного документа! — Авт.), по дивізії”. Але головну увагу належало звернути на підготовку, так би мовити, передумов утворення національних частин. “Треба вже тепер приступити до створення військових шкіл у республіках та областях для підготовки в певний строк командного складу з місцевих людей, здатного послужити потім організації національних військових частин. При цьому, зрозуміло, має бути в достатній мірі забезпечений партійний та соціальний склад національних частин, особливо командного складу”.

Виступи Сталіна на IV нараді та її рішення не залишали сумнівів відносно його твердих намірів проводити власну лінію в національному питанні. І все ж у цей період влада Сталіна ще не була необмеженою. Досить сильними були позиції й інших визнаних лідерів більшовицької партії, передусім Л.Троцького.

Щодо національних питань, то він, як “чистий марксист”, був абсолютно вільним від будь-якої національної упередженості й керувався у своїх діях виключно інтересами світової революції. Один з ініціаторів роздмухування за часів радянсько-польської війни великоросійського патріотизму в Червоній армії, утворення Союзу РСР Л.Троцький почав виступати за негайне, рішуче викорінення великоросійського шовінізму в партії та армії, проти спроб ототожнення союзної Червоної армії з армією Росії. “Наша армія,— наполягав він у своїй статті “Перспективи й завдання військового будівництва”, виданій у Москві 1923 р., — не великоросійська армія; це армія великого союзу, серцевину якого складає Великоросія. Найменша фальш, найменша нерівність, найменше порушення товариських відносин і взаємної довіри у стосунках між армією та її частинами, з одного боку, і національними частинами Радянського Союзу, з іншого, мали б згубний

¹ Цікаво, що проект цього рішення мав назву “Про практичні заходи організації національних військових частин”, однак Сталін, очевидно, потурбувався про те, щоб словосполучення “національні військові частини” не фігурувало, принаймні, в заголовку.

характер. Тут одного радянського перейменування, на що мають надії деякі тупиці і кар'єристи, абсолютно недостатньо: потрібні радикальніші зміни самої сутності відносин і зв'язків”.

На відміну від Сталіна та його прихильників, Троцький виступав за розбудову національних військ у республіках, до того ж обстоював думку, що “ця робота має проводитись не через голови національних республік, а в найтіснішому контакті з ними й безпосередньо через їх державний і партійний апарати”. Особливо непокоїв Л.Троцького російський шовінізм у Червоній армії. Виходячи з того, що абсолютну більшість командного та політичного складу армії у цей час становили росіяни, стає зрозумілим, кого він мав на увазі, коли вимагав: “Військових адміністраторів, комісарів, командирів, які проявили злу волю в національному питанні, слід після належного розслідування та гласного суду вигнати із Червоної армії з “вовчими” паспортами”.

У жовтні 1923 р. у Москві була скликана III Всесоюзна нарада політпрацівників Червоної армії та Флоту, якій належало визначити пріоритети національної роботи в армії у найближчий період. У резолюції “Національне питання й Червона армія”, що її було ухвалено на нараді, вплив Л.Троцького був досить відчутним. Розглянемо цей документ докладніше.

Один із його перших пунктів містив чітку тезу відносно неприпустимості порушення єдності Червоної армії, її розколу за національною ознакою. Цим немов би робилося застереження від будь-яких спроб ототожнювати національно-військове будівництво в республіках із розбудовою в них “окремих національних армій”. “В яких би формах не складалося у найближчому майбутньому військове будівництво в національному відношенні,— категорично наголошувалось у резолюції,— необхідно із всією пильністю й послідовністю закріпити в масах ідею єдності командування у військовій організації, як одну з основних підвалин військового життя республіки”.

Серед загальних організаційно-політичних заходів, що їх було визначено в документі, важливе місце відводилося питанню про командні кадри Червоної армії. У резолюції підкреслювалася необхідність проведення “серйозної чистки у військових установах від залишків шовіністичних та великодержавницьки наставлених елементів”, а також вказувалося на потребу комплектації як центральних військових установ, так і округів командним і політичним складом “із числа робітників, які знають мови, побут, звичаї місцевих національностей”.

Окремий розділ резолюції “Виховна робота в Червоній армії” передбачав систему заходів, за допомогою яких Червона армія в національних регіонах могла б “знайти спільну мову з місцевим населенням”. Такими заходами було визнано:

1. Засвоєння кожною військовою частиною необхідних відомостей про життя, історичне минуле населення тих республік (автономних областей), на території яких ця військова частина дислокується.

2. Обов'язкове для працівників округів і вищих військових з'єднань вивчення політичної та економічної обстановки в своїх районах.

3. Вивчення командним і політичним складом однієї з мов основних національностей округу (району дислокації).

4. Перегляд програм військових шкіл з метою більш поглибленого ознайомлення червоноармійців з національним питанням.

5. Розвиток і закріплення зв'язку військових частин з місцевим населенням (шефство, участь у революційних святах, трудова допомога населенню тощо).

6. Боротьба з такими пережитками минулого, як окремі прояви великодержавницьких настроїв.

Не менш докладно визначалися й основні напрями політичної роботи серед представників різних національностей у союзній Червоній армії. Передбачалося ліквідувати неписьменність (лікнеп), політзаняття серед червоноармійців-“нацменів” проводити їх рідною мовою; підрозділи з інтернаціональним контингентом військовослужбовців забезпечувати достатньою кількістю літератури, преси національними мовами, створити для національних груп Червоної армії необхідні національно-побутові і культурні умови (національні свята й розваги, зв'язок з Батьківщиною). В резолюції зазначалося, що для успішного виконання цих завдань “необхідно не розпиляти червоноармійців різних національностей, а по можливості сконцентрувати їх у спеціально для цього призначених військових частинах”.

Резолюція передбачала складання спеціального плану формування національних частин у республіках, розрахованого на кілька років. При цьому зазначалося, що при розробці його необхідно враховувати: а) матеріальні ресурси; б) нерівномірність економічного та культурного розвитку різних регіонів СРСР; в) відсутність у цілому ряду національностей будь-якої військової підготовки та кадрів командного складу. Для їх підготовки створювалася мережа військових навчальних закладів, пристосованих до національних і

місцевих умов та здатних у плановому порядку дати, в існуючі національні частини й ті, що намічаються до формування, підготовлені кадри командного складу. Передбачалося також забезпечити за національними меншинами необхідної кількості місць у вищих військово-навчальних закладах і Військових академіях РСЧА, деяке зниження критеріїв відбору для представників тих народностей, які відстали у своєму культурному розвитку, переклад і видання статутів, навчальних посібників, політичної літератури рідною мовою. Певні зміни вносилися й до практики агітаційно-пропагандистської роботи в національних частинах: зокрема спрощувалися навчальні програми у зв'язку з невисоким культурним рівнем червоноармійців; основна увага приділялася ліквідації неписьменності і елементарної політичної неграмотності; методи антирелігійної пропаганди пристосовувалися до умов національного побуту.

Отже, ухвалена III Всесоюзною нарадою політпрацівників Червоної армії резолюція визначила такі основні напрями роботи, спрямовані на вирішення національного питання в армії: пристосування військ, розташованих у національних республіках, до місцевих умов; викорінення великодержавницьких настроїв з армії; забезпечення національно-культурних потреб неросійських народів у Червоній армії; поступове створення національних військ у республіках.

Виходячи з настанов наради, у грудні 1923 р. Реввійськрада СРСР затвердила програму національно-військового будівництва в республіках, розраховану на 1923-1924 і 1924-1925 рр. Однак ця програма не була виконана. Вже у березні 1924 р. її переглянули і майже вдвоє скоротили.

Як пояснювало пізніше союзне військово-політичне керівництво, програма створення національних військових формувань і національних військових шкіл у республіках була нереальною — не вистачало коштів та “відповідно підготовлених” кадрів командного складу. Однак ці “аргументи” були лише відмовкою. Пропозиції голови Реввійськради СРСР і дійсно можна було вважати нереальними, проте зовсім з інших причин. Йшлося, передусім, про активні заклики Троцького до рішучої боротьби з великоросійським шовінізмом у Червоній армії, “чистки” її від “великодержавницьки наставлених елементів”. І справді, хто ж міг провести таку кампанію “чистки” в армії? Переважно російський і великодержавницьки настроєний партапарат? Російський у своїй абсолютній більшості і так само великодержавницьки настроєний командний склад армії? Звичайно, ні. Отож полум'яні заклики

Троцького наштовхнулися на мовчазний, але жорстокий опір партійної і військової верхівки.

Ініціативи Троцького ускладнили і без того досить складні й напружені його стосунки з військовим командуванням, яке ще від часу завершення Громадянської війни відчувало небажаний тиск з боку голови Реввійськради (згадаємо його вимоги на X з'їзді РКП(б) ліквідувати постійну армію). Щодо партійної верхівки і особисто Сталіна, то вони давно вже вишукували спосіб розправитися з “претендентом №1 на кремлівський трон”.

Уже через тиждень після смерті Леніна пленум ЦК РКП(б) створив спеціальну комісію, якій доручив перевірити стан боєготовності Червоної армії (до складу комісії увійшли А.Андрєєв, А.Бубнов (він замінив А.Антонова-Овсієнка на посаді керівника ПУРу), І.Воронін, К.Ворошилов, С.Гусєв (голова), М.Лашевич, О.Орехов, Г.Орджонікідзе, Й.Уншліхт, М.Фрунзе, М.Шверник — ніхто з них не був прихильником Л.Троцького). Комісія дійшла висновку, що армія знаходиться у катастрофічному стані. Л.Троцького було усунено від керівництва. Головою Реввійськради СРСР з березня 1925 р. став М.Фрунзе¹.

На відміну від свого попередника, який мислив виключно категоріями світової революції й бачив у націоналізації військ крок на шляху до її перемоги, М.Фрунзе не забував і про збереження та зміцнення новоутвореної більшовицької імперії. Національне будівництво в Червоній армії було для нього вимушеним заходом, тимчасовою поступкою “націоналам”. “Будувати армію інакше ми не можемо,— пояснював він свою позицію в цьому питанні. — Досвід, який ми маємо, доводить, що шлях, окреслений нами..., сприяє викоріненню національних протиріч і ворожнечі й водночас не створює небезпеку щодо внутрішньої цілісності та могутності Червоної армії”.

При безпосередній участі М.Фрунзе наприкінці 1924 р. спеціально створена комісія на чолі з Ф. Дзержинським розробила нову, тепер вже п'ятирічну, програму національно-військового будівництва (у листопаді 1924 р. її було затверджено на пленумі РВР СРСР, а у травні 1925 р. — на III з'їзді Рад Союзу РСР). Суттєвою відмінністю цієї програми, в порівнянні з тією, яка була вироблена за часів Л.Троцького, було те, що центр тяжіння в справі організації національних військових частин відтепер пе-

¹ Хоч офіційно ЦК РКП(б) затвердив зміщення Л.Троцького з посади голови РВР СРСР у січні 1925 р., фактично впродовж майже усього 1924 р. керівництво Збройними силами здійснював М.Фрунзе.

реносився на схід. Пояснювалося це, насамперед, розчаруванням більшовиків у можливості скорої перемоги революції на Заході й надіями на її спалах на Сході, а також прагненням залучити східні народи Радянського Союзу до служби у Червоній армії. Це мало зміцнити позиції більшовиків у “неспокійних” регіонах країни. Відтак до кінця п’ятиріччя передбачалося сформувати як національні: стрілецьку та кавалерійську дивізії в Узбецькій, кавалерійську дивізію в Туркменській республіках, по одній територіальній стрілецькій дивізії з кавалерійським полком у Киргизії, Башкирії й Татарстані. Планувалося також створити одну кавалерійську територіальну дивізію з гірських народностей Північного Кавказу, один територіальний стрілецький полк у Якутії. В Закавказзі до кінця п’ятиріччя мали б бути доведеними до штатного складу дві створені там раніше грузинські стрілецькі дивізії (кадрова і територіальна), Азербайджанську стрілецьку дивізію (територіальна з одним кадровим полком), Вірменську стрілецьку дивізію (кадрова з територіальним полком).

Враховуючи те, що в основному східні народи взагалі не призивалися на військову службу, а також “недостатній” рівень їх лояльності до радянської влади, створення національних частин у східних регіонах СРСР мало проводитись поетапно: підготовка кадрів командного складу — створення невеликої частини як показової, і, як зазначалося в програмі, “тільки потім, після тривалої агітації, залучення до нацвійськ місцевого населення з обов’язковою військовою повинністю в майбутньому”.

Щодо інших регіонів країни, зокрема Білорусії, України, то нова програма не передбачала створення тут національних формувань¹. Основний наголос робився на “розширенні і поглибленні роботи у вже створених нацчастинах”, зокрема, передбачалося:

уконкомплектувати національні частини командним, політичним, адміністративно-господарським складом з числа “туземних уродженців, або осіб, що знають туземну мову”;

зміцнювати зв’язок штабів та політуправлінь округів з центром і нацчастинами, з місцевими партійними та радянськими органами;

¹ За даними, що ними оперував М.Фрунзе на пленумі РВР у листопаді 1924 р., на момент прийняття п’ятирічної програми в Союзі РСР вже існували як національні: дві стрілецькі дивізії в Грузії, по одній у Вірменії та Азербайджані, одна територіальна стрілецька дивізія в Білорусії, окремий стрілецький батальйон, окремий кавалерійський дивізіон, окрема батарея в Бухарській республіці, окремі ескадрон та стрілецька рота в Хорезмській республіці. В Україні було проголошено такими, що підлягають українізації, чотири правобережні територіальні стрілецькі дивізії.

вирішити питання про мову командування і управління (перейти повністю на національну мову при обов'язковому знанні комскладом як мови відповідної національності, так і російської);

виробити військову термінологію, перекласти національними мовами статут, військово-політичну літературу, поліпшити видавничу справу в цілому;

підготувати для національних військових вузів викладачів рідними мовами;

поліпшити політико-освітню роботу в національних підрозділах тощо.

Звичайно, неконкретність при визначенні перспектив національно-військового будівництва в Україні, Білорусії, з одного боку, та деталізація заходів щодо “розширення та поглиблення” роботи у вже створених національних формуваннях з другого — були не випадковими. Центральне керівництво намагалося таким чином уповільнити темпи націоналізації військ у даних республіках.

Тенденція до звуження сфери національного будівництва в Червоній армії досить виразно проявилася, зокрема, і в рішенні “переглянути існуючу мережу нацвузів¹ для повного її ув'язання як з планом будівництва на найближче п'ятиріччя, так і маючи на увазі можливість обслуговування червоноармійців при подальшому нормальному призові всього населення до армії”², або, наприклад, у встановленому програмою порядку комплектації загальних частин Червоної армії представниками національних меншин.

Саме принцип комплектації зумовлював можливість чи неможливість задовольняти на практиці національно-культурні потреби не охоплених національними формуваннями неросійських народів (а таких, зрозуміло, була більшість). Визначений новою програмою особливий порядок комплектування військ нацменшинами, по суті, був спрямований на поступове інтегрування неросійських при-

¹ На момент прийняття п'ятирічної програми національно-військового будівництва в СРСР вже діяли такі національні військові школи: Середньоазійська школа комскладу, Грузинська, Вірменська, Азербайджанська об'єднані, а також військово-політичні школи: Сьома об'єднана Білоруська, Кавказька школа горських народностей, Шоста Татаро-Башкирська й Тюрцька. Щодо України, то в ній діяли Харківська школа Червоних Старшин, Зінов'євська кавалерійська (Українська кавалерійська), Військово-підготовча школи.

² П'ятирічна програма орієнтувала національні військові школи й на “загальносоюзні потреби”, зокрема обов'язкове вивчення російської мови. Як відзначалося на I Загальносоюзній нараді національних військових шкіл (березень 1926 р.), вивчення російської мови майбутнім командирам диктувалося такими потребами: ознайомлення з військово-науковою, політичною, загальноосвітньою літературою; продовження військової та політичної підготовки на курсах вдосконалення і в Академіях РСЧА та просування по службі за межами нацчастин; забезпечення успіху сумісних бойових дій з іншими частинами під час війни; бути готовими прийняти командування будь-яким підрозділом Червоної армії.

зовників до єдиної армії на російській основі. Українці, наприклад, як найбільш чисельна після росіян в армії група (за призовом 1902 р. — до 18%), взагалі виводилася з категорії нацменшин. Порядок комплектування українцями загальних військових частин мав бути таким, як і для великоросів. Звичайно, це відкривало двері для активної русифікації українців у Червоній армії. Так само латиші, естонці, литовці, поляки, євреї “як культурно найбільш розвинуті, до того ж розпилені по всій території СРСР” (за призовом 1902 р. їх було в армії 1,5-2%) згідно з новою програмою, не комплектувалися в окремі національні частини. Натомість татари, башкири, чуваші та інші народи — територіально скупчені й об’єднані в автономні республіки та області (в армії за призовом 1902 р. таких було до 8%) при чергових призовах спрямовувалися у певні округи, а у межах округів — до певних військових з’єднань (дивізія) і групувалися в окремих взводах, ротах, ескадронах, в особливих випадках — батальйонах. Поповнення частин представниками кочових народів (киргизи, калмики та ін.) “через їх нечисленність (за призовом 1902 р. до 1%) і майже повне незнання російської мови передбачалося проводити за рахунок групування їх відділеннями та взводами у межах окремої частини. При цьому в програмі прямо вказувалося на те, що “концентрація нацменшин у певних військових з’єднаннях не означає одночасного переведу всіх занять на національні мови, оскільки для цього не створено достатніх передумов” (щоправда, застережено було потребу поступового переходу до ведення шкільної та позашкільної політвиховної роботи національними мовами).

На відміну від попередніх рішень, зокрема прийнятих III Все-союзною нарадою політпрацівників, у новій програмі вже не ставилося питання про “чистки” армії від великодержавницьки наставлених елементів. Армійським політорганам належало зосередитись, головним чином, на вихованні представників неросійських народів у “союзницькому дусі”. Для проведення цієї роботи політуправлінню армії пропонувалося перекласти та видати національними мовами відповідну політичну літературу, розробити ряд тематичних бесід з червоноармійцями, зокрема, “про окремі народи й історію переслідування їх царизмом”, поліпшити постачання військових частин, що мають у своєму складі групи нацменшин, періодикою тощо.

Отже, розроблена М.Фрунзе програма мала досить чітке спрямування — під прикриттям гасел “максимального забезпечення національних потреб неросійських народів” створити зручні умо-

ви для їх інтегрування в єдину Червону армію, не допустити розбудови національних армій у республіках. Щодо останнього, то своїх прагнень зберегти єдину країну-єдину армію центральне більшовицьке керівництво ніколи й не приховувало. “Ми не допустимо існування національних армій в кожній окремій області чи республіці,— попереджав М.Фрунзе. — У деяких товаришів на місцях є тенденції до перетворення національних формувань у ядро національних армій. Реввійськрада Союзу вважає, що ця тенденція хибна, бо вона не відповідає інтересам не лише військової справи, але й класовим інтересам робітників і селян...”

Обгрутовуючи необхідність розроблення п'ятирічної програми національно-військового будівництва, М.Фрунзе у свій час скаржився на те, що до цього часу організація національних військових формувань та національних військових шкіл у республіках носила стихійний та неорганізований характер, проводилась, головним чином, за ініціативою окружного командування та урядів окремих національних республік, без “належної ув'язки в центрі та у багатьох випадках без всякого керівництва з його боку”. З прийняттям нової програми центру вдалося очолити процес національно-військового будівництва і поступово звести його нанівець.

Найбільш виразно це проявилось в Україні.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ЧАСТИН УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ. НАЦІОНАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ

Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. війська Червоної армії, що знаходилися на території України та входили до складу Київського та Харківського військових округів, нараховували до 1 млн 200 тис. чоловік, що становило приблизно чверть особового складу всієї армії. Тут дислокувалося 35 дивізій, 10 бригад, технічні та спеціальні частини, які були зведені у п'ять армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту, 1-шу Кінну). Щодо національного складу цих військ, то про нього доповів на V Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1921 р.) М.В.Фрунзе: росіяни становили в цей період 85% особового складу Червоної армії в Україні, українці — до 9%, білоруси, татари та інші — до 6%. Отже, як бачимо, абсолютну більшість армії, що встановила владу Рад в Україні, склали росіяни, кількість українців, які становили 80% населення республіки, в армії була мізерною. Причини такої “не-

делікатної ситуації” М.Фрунзе пояснив так: слабкість мобілізаційного апарату в Україні, “факт величезного зруйнування країни, завдяки хазайнуванню денікінців, петлюрівців, махновців та інших”, а також і те, що в Україні в армію були призвані лише особи 1896-1900 рр. народження, в той час, як в Росії — до 1888 р. народження включно. Даючи такі роз’яснення, новопризначений Командувач не був до кінця відвертим. Принаймні, в чернетках доповіді відзначено й інші причини практично повної відсутності українців у складі Червоної армії: “широкий розвиток бандитизму, ненадійність у революційному відношенні цілого ряду районів” та ухиляння від мобілізацій досить значної частини місцевого населення (в деяких районах до половини всіх призваних).

В умовах катастрофічного економічного положення, що склалося внаслідок Громадянської війни й запровадження “військового комунізму”, утримання мільйонної армії в Україні було більшовикам не під силу. До того ж, більшовицьке керівництво серйозно непокоїла політична неблагонадійність цієї армії: наростання “анархо-бандитських настроїв” серед особового складу, посилення дезертирства, злочинності, заворушення на ґрунті нестачі продовольства та обмундирування. Про це переконливо свідчили численні донесення армійських політорганів. Так, в одному з таких політдонесень від 11 травня 1921 р. сповіщалося про упадницькі настрої серед росіян-червоноармійців. “У бесідах із червоноармійцями,— говорилося в документі,— останні скаржаться на тяжке життя й лають українців. “Тут гірше, ніж на фронті. Там, у всякому разі, знаєш, де твій противник, а тут за кожним кушем сидить десять бандитів”. В іншому документі “зазначалося, що в значній частині дивізій (24-й, 25-й, 44-й, 7-й кавалерійський, 15-й, 55-й та ін.) “констатуються випадки контрреволюційної агітації з боку комскладу, зносин із повстанськими організаціями, побиття представників місцевих органів радянської влади”. Ще в одному із політдонесень йшлося про масові заворушення, викликані нестачею обмундирування серед червоноармійців — українців 44-ї стрілецької дивізії. “Червоноармійці питають,— зазначалося в документі,— для чого нагнали на Україну великоросів?”.

Ще на X з’їзді РКП(б) (березень 1921 р.) було підняте питання про подальшу долю Червоної армії. Відкинувши вимоги Голови РВРР Л.Троцького приступити до ліквідації постійної армії та переходу на міліційну систему як “неправильні та практично небезпечні для сучасного моменту”, з’їзд висловився

за збереження армії, вирішивши, правда, її скоротити й реорганізувати. Згідно з цими рішеннями упродовж 1921 р. в Збройних силах України та Криму була проведена масова демобілізація. В результаті, чисельність армії до 1 жовтня 1921 р. скоротилася до 423 тис.чол., а впродовж наступного півріччя — ще на 152,5 тис. чол. Водночас була проведена й реорганізація. Постановою Ради Праці й Оборони у квітні 1922 р. Київський та Харківський військові округи були злиті в т.зв. Південно-Західний округ. Пізніше, однак, під тиском уряду Х.Раковського, який не міг не протестувати проти розцінення території “суверенної держави УСРР” як російського південно-західного краю, округ було перейменовано в Український Військовий Округ (УВО)¹. Певні зміни у цей період було внесено й до організаційної структури стрілецьких військ. Бригада, як самостійне з’єднання, була ліквідована. Вищим військовим з’єднанням став корпус у складі 2-3 дивізій. До складу дивізії відтепер входило 3 полки (у період Громадянської війни — 9). Стрілецькі дивізії УВО увійшли до складу сформованих у другій половині 1922 р. і на початку 1923 р. п’яти стрілецьких корпусів (6-го, 7-го, 8-го, 14-го, 17-го), на чолі яких відповідно стояли К.Авксентьевський, І.Гаркавий, І.Грязнов, І.Дубовий, Я.Фабриціус.

Національний склад Червоної армії в Україні залишався, як і раніше, переважно російським. Про це більшовицьке керівництво турбувалось зовсім не випадково, адже росіян легше було використовувати при ліквідації українського “куркульського бандитизму”. Про те, що при проведенні каральних операцій на українців більшовики особливо не розраховували, красномовно свідчить телеграма, що її було направлено 11 вересня 1920 р. з Полтави до Харкова: “...необхідно як можна скоріше відправити українців із карбатальйону та каррот Полтавського губвійськкомату й заміни їх на поповнення з півночі. Потрібно замінити близько 2 тис. українців такою ж кількістю росіян”. Поступово, однак, із придушенням українського селянського повстанського руху та зміцненням більшовицької влади в республіці (коли налагодили мобілізаційний апарат) війська Червоної армії, в тому числі й частини УВО, почали досить активно поповнюватися ук-

¹ Питання про рішення РПО назвати новоутворений військовий округ Південно-Західним розглядалося й на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 квітня 1922 р. Було вирішено “визнати формулювання постанови РПО, зокрема, перейменування Збройних сил України в Південно-Західний округ, недоцільним з огляду на обстановку, яка склалася в Україні”.

раїнцями¹. Значний приплив їх в УВО дав уже осінній призов 1922 р. (1901 р. народження). Наведемо деякі характерні приклади. Серед 518 чол., призваних із Донецької губернії (вони поповнили 21-й стрілецький полк 7-ї стрілецької дивізії), було: українців — 467, росіян — 13, донських козаків — 32, німців — 3; серед поповнення 44-го стрілецького полку 15-ї стрілецької дивізії, яке надійшло з Ямпольського, Могилівського, Кам'янецького, Вінницького повітових військкоматів та Запорізького збір-ного пункту було: українців — 85%, росіян — 9%, німців — 6%, євреїв — 2%, поляків, болгар — по 3%; також серед 498 чоловік, призваних Луганським повітвійськкоматом (вони поповнили 19-й стрілецький полк), було: українців — 380, росіян — 110, німців — 5, представників інших національностей — 5; ще 120 чоловік, призваних Балтським повітвійськкоматом (поповнили той же полк), за національною ознакою поділялися так: українців — 116, росіян — 2, молдаванів — 1, євреїв — 1².

У наступні роки кількість українців серед поповнення частин УВО неупинно зростала. Наприклад, осіннє поповнення 1902 р. народження мало у своєму складі: українців — 74%, росіян — 15,6%, євреїв — 2,5%, татар — 2,7%, німців — 1,3%. Серед поповнення 1904 р. народження українці становили вже 89,3%, росіяни — 9,5%, представники інших національностей — 1,2%.

Значною мірою це пояснювалося запровадженням у 1923 р. територіально-міліційної системи (декрет ЦВК та РНК СРСР від 8 серпня 1923 р.), згідно з яким проходження військової служби перемінним складом відбувалося упродовж 5 років за місцем проживання шляхом проведення влітку учбових зборів (загальною тривалістю від 8 до 12 місяців). В УВО на цей принцип комплектування та навчання спочатку були переведені 25-та, 7-ма та 30-та

¹ Якщо з середини 1922 р. українці становили 8,85% особового складу Червоної армії (росіяни — 77,17, татари — 3,15%, євреї — 1,61% та ін.), то восени 1923 р. українці складали в ній вже 26,7% (росіяни — 61,1%, татари, башкири — по 1,8%, євреї — 1,9%, інші — 7,6%). На поч. 1925 р. в Червоній армії українці становили 22%, росіяни — 64%, білоруси — 4%, представники інших національностей — 10%. Приблизно таким залишався відсоток українців у складі Червоної армії і в наступні роки.

² Пам'ятаючи про недавні події в Україні, не покладаючись на благонадійність українського селянства (саме воно становило більшість українського поповнення), більшовицьке керівництво визнало за доцільне абсолютну більшість осіннього (1922 р.) призову з України направити для проходження військової служби поза межі республіки. Відтак, восени 1922 р. до Сибірського військового округу було направлено 15 тис. чол., до Петроградського — 18 тис., до Окремої Кавказької армії — 16 тис. Надалі, в умовах запровадження територіальної системи, кількість українців, направлених для проходження військової служби поза межі України, значно скоротилася. Зокрема, в 1927 р. з України до військових округів інших регіонів СРСР було направлено до 10 тис. призовників, у той же час частини УВО отримали поповнення з інших регіонів — до 15 тис. чол.

кадрові дивізії. Пізніше були сформовані 23-та, 46-та, 80-та, 96-та, 99-та та сота територіальні дивізії. Одночасно зберігалися й кадрові дивізії. В 1925 р., наприклад, в УВО їх нараховувалося 6: 15-та, 51-ша (входили до 6-го корпусу), 45-та (14-й корпус), 3-я, 24-та (17-й корпус), 44-та (8-й корпус).

Щодо розподілу по частинах УВО нового поповнення, то абсолютна більшість українців направлялася, зрозуміло, у територіальні дивізії. Кадрові дивізії, спеціальні частини, хоча й поповнювалися за рахунок призовників з інших регіонів СРСР, проте і в них відсоток українців був досить значним. Зокрема, на початку 1927 р. національний склад червоноармійців у частинах УВО (з урахуванням їх розподілу по різних за типом частинах) мав ось такий вигляд, у %:

Рід військ	Українці	Росіяни	Євреї	Німці	Поляки	Татари	Молдавани	Інші ¹
кадрові стрілецькі	58,4	24,4	3,8	1,9	1,7	4,8	0,8	3,4
територіальні	85,1	7,3	4,0	0,6	1,2	0,2	0,5	1,1
кавалерійські	79,2	15,7	1,3	0,4	0,3	0,1	1,8	1,2
спецчастини	67,7	23,8	5,2	0,8	0,8	0,3	0,3	1,1
Всього по округу:	70,3	18,8	3,4	1,5	1,1	2,0	0,8	2,1

Отже, як бачимо, найбільше червоноармійців-українців нараховувалося у складі територіальних дивізій (85,1%). Проте і в інших дивізіях — кадрових, стрілецьких, кавалерійських і навіть у спецчастинах — їх було досить багато. Таким чином, наприкінці 20-х років відбулася фізична українізація частин УВО. Надалі, однак, процес цей набув дещо іншого характеру. В умовах розгортання колективізації, масових репресій проти прихильників й активних провідників проголошеної більшовиками на початку 20-х років політики коренізації, зберігання на території республіки військових частин, в значній мірі укомплектованих українцями (в переважній більшості, селянами), здалося для більшовицького керівництва небезпечним. Отож, територіальну систему в Україні почали згортати — і не наприкінці 30-х років, як в інших регіонах СРСР, а вже на початку 30-х років. Уже в 1931 р. за рішенням Москви в УВО на кадровий принцип комплектації було переведено 46-ту, 95-ту, 96-ту, 99-ту та соту стрілецькі дивізії. Водночас сюди було передислоковано: 2-гу Кавказьку, 2-гу Туркестанську стрілецькі дивізії, 5-ту та 14-ту кавалерійські дивізії.

¹ Зазначимо, що серед командного складу УВО було також 1,48% поляків, 1,6% латишів, 0,29% німців, 0,1% естонців.

Щодо командно-політичного складу УВО в 20-х роках, то він, як і в роки Громадянської війни, залишався переважно російським. Ось який вигляд мав національний склад частин Українського військового округу на початку 1924 р., у %:

військовослужбовці	українці	росіяни	євреї	білоруси	ін.
загальний склад	54,7	31,1	3,7	4,6	5,9
командний	24,64	66,64	2,83	1,54	4,35
політичний	23,3	56,7	12,3	1,3	6,4

Залишався переважно російським командний склад навіть і в тих з'єднаннях, що підлягали українізації. Так, серед старшого та середнього командного складу в 1925 р. українці становили: у 95-й стрілецькій дивізії — 19,5%, у 96-й — 32,3%, у 99-й — 31,7%, у сотій — 33%.

В цілому ж по УВО на цей період, за даними політуправління округу, із 42 військкомів та начдивів українців було лише 2, росіян — 21, євреїв — 10, латишів — 9.

Мізерним був відсоток етнічних українців і серед військово-політичного керівництва округу. На квітень 1925 р. із 246 чол. апарату Штабу та Управління УВО українців було лише 6, а у 1926 р. з 135 відповідальних працівників УВО було: росіян — 114, євреїв — 10, українців — 9, інших — 2.

Зазначимо також, що з 20-х років, тобто в період проведення українізації, ні серед командувачів УВО, ні серед їх заступників, ні серед начальників Штабу українців не було.

Після ліквідації влітку 1919 р. українських радянських формувань і розчинення їх у складі єдиної інтернаціональної за духом Червоної армії російської більшовицької Центр уже не мав намірів повертатися до створення українських військових частин, вважаючи їх небезпечними (з огляду на сепаратистські настрої українців) і непотрібними. Однак, вимоги приступити до організації українських формувань не переставали лунати, особливо наприкінці Громадянської війни, коли на цьому досить активно почали наполягати й деякі лідери КП(б)У, зокрема, такий слухняний досі провідник лінії Москви в Україні, як Х.Раковський.

Ще влітку 1920 р. за ініціативою голови Раднаркому України було вжито заходів до організації в республіці українських військових формувань. Нагадаємо, що саме за сприянням Х.Раковського влітку 1920 р. відкрилася Центральна школа Червоних Старшин у Харкові на чолі з П.Солодубом, завданням якої

було підготувати командирів-українців, здатних очолити “українські окремі бойові одиниці.., українські комуністичні загони загальноросійської Червоної армії”. 31 серпня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту (до її складу входив і Раковський) було вирішено “запропонувати Упраформу сформувати I Українську окрему стрілецьку бригаду за штатами РВРР”. Коментуючи цю постанову, командир Червоного Козацтва В.Примаков зазначав, що “таким чином зроблено другий крок на шляху до утворення Української Червоної армії, першим кроком до організації якої стало відкриття школи Червоних Старшин”.

Однак після прийняття відповідних рішень справа не зрушилася. Навпаки, великодержавницьки наставлене російське військове керівництво доклало чимало зусиль, щоб “сепаратистські ініціативи” українських більшовиків з площини планів не перейшли у площину реальних дій. Розгром восени 1920 р. школи Червоних Старшин у Харкові (арешт більшості з її викладацького складу за “контрреволюційність та буржуазний націоналізм”, “чистки” серед курсантів, зміщення П.Солодуба з посади начальника школи), інші репресивні заходи були спрямовані на те, щоб не допустити розбудови національних військ в Україні.

Однак на початку 1921 р., після ліквідації “зовнішніх фронтів”, уряд Х.Раковського знову повернувся до питання про відтворення в республіці українських військових формувань. 25 січня 1921 р. Раднарком України прийняв рішення приступити до організації територіальних полків у республіці (вони, по суті, мали б стати національними), 5 лютого ухвалив декрет про створення таких полків, а вже 13 лютого політбюро ЦК КП(б)У доручило командувачеві Збройних сил України та Криму і Уповноваженому РВРР М.Фрунзе “вести роботу по підготовці формування міцної української частини в розмірі дивізії, яку можна було б використувати і на внутрішньому фронті”. Місяцем пізніше, 26 березня, політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне “сповістити РВРР про необхідність створення Українського полку у складі: робітників та комнезамів не менш як 75%, комуністів — 25%, а також двох бригад з українським командуванням із тербригад, які формуються”.

Та незважаючи на ці наполегливі вимоги українського більшовицького керівництва, Москва дозволу на організацію українських частин у республіці не давала, посилаючись на відсутність достатньої кількості “підготовлених належним чином” кадрів ук-

раїнського командного та політичного складу. 26 березня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши чергову доповідь М.Фрунзе “Про створення військових частин з командуванням українською мовою”, визнало за доцільне “відкласти практичне вирішення цього питання до підготовки відповідних кадрів”.

Однак в умовах, коли внаслідок масових призовів, що їх з кінця 1922 р. більшовикам вдалося налагодити в Україні, радянські війська стали активно поповнюватися українцями, тому подальше ігнорування національного питання в армії могло б призвести до загострення ситуації — як в самій армії, так і в республіці в цілому. Свої побоювання з цього приводу висловили на XII з’їзді РКП(б) представники української делегації, зокрема, Я.Яковлев (Епштейн). “Якщо ми не хочемо,— заявив він,— щоб, як і в 1917 році, дрібнобуржуазна стихія одягнулася в національний одяг, щоби також і в нашій армії через рік, два чи три, у момент загострення відносин робітничого класу і селянства вона не одяглася в цей одяг, ми повинні попередити цю можливість, ми повинні кадри командного складу та військові частини на відповідній мові поступово готувати, підбирати, відбирати”.

Атмосфера, в якій проходила робота XII з’їзду, подвійний смисл резолюції з питання національно-військового будівництва в республіках, певно, не задовольняли Х.Раковського та його прихильників. Повернувшись до Харкова, голова РНК України вдався до більш рішучих дій. Нагадаємо, що вже 7 травня 1923 р. комісія Раднаркому України по виробленню взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР постановила добиватися заміни так званих Уповноважених загальносоюзних наркоматів у республіках наркоматами — тобто, йшлося про відновлення інституту республіканських наркомів у військових справах. Було вироблено проект “Загального положення про народні комісаріати у військових та морських справах Союзу та Республік”, у якому регламентувалися права та обов’язки наркомів. 19 травня 1923 р. на об’єднаному засіданні комісії РНК УСРР по виробленню Конституції СРСР та взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР при обговоренні Договору про утворення Союзу РСР було визнано за доцільне пункт “к” статті I (в якій йшлося про те, що основи організації Збройних сил СРСР підлягають виключно компетенції РСР) доповнити приміткою про організацію національних військових частин і національних армій у республіках. “На терені окремих Республік,— зазначалося у примітці,— утворюються на основі відповідного закону Верховного Союзного органу наці-

ональні частини з додержанням усіх умов, необхідних для забезпечення повної обороноздатності Союзу. Всі армії складають єдину організацію, що знаходиться у розпорядженні Союзу”.

Однак усі ці рішення українських урядових комісій так і залишилися пропозиціями. В липні 1923 р. “надмірно самостійного” Х.Раковського усунули з посади голови Раднаркому України. З цього часу “сепаратистська діяльність” українського уряду у військовій сфері швидко пішла на спад. Щодо центрального партійного та військового керівництва, то воно, навпаки, відчувши, яке спрямування може набути процес націоналізації військ в Україні, подвоїло зусилля, спрямовані на гальмування процесу національно-військового будівництва в республіці.

31 грудня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією М.Фрунзе затвердило план українізації апарату військового відомства та частин УВО, який виходив, як зазначалося в протоколі засідання, “з одного боку — з необхідності рішучого та послідовного проведення українізації, а з другого — систематичності, поступовості та планомірності у проведенні цієї роботи”. Національні військові частини в Україні мали створюватися шляхом поступової українізації територіальних частин та з’єднань УВО (що передбачало укомплектування частин та з’єднань, — в абсолютній більшості українських за особовим складом — українськими командними та політичними кадрами, запровадження української командної мови, проведення лікнепу, політико-освітньої роботи українською мовою тощо), а також забезпечення національно-культурних потреб представникам інших народів у частинах та з’єднаннях із змішаним національним складом (кадрових, спеціальних).

Оскільки в Україні, як це постійно підкреслювали більшовицькі лідери, не вистачало достатньої кількості “надійного комуністичного командного і політичного складу із місцевого українського населення”, передбачалося, що українізація в УВО буде носити поступовий, поетапний характер. Відтак, до весни 1924 р. передбачалося українізувати два територіальні стрілецькі полки — 67-й та 21-й. Надалі мали бути українізованими чотири Правобережні територіальні стрілецькі дивізії — 95-та (місце дислокування Первомайськ), 96-та (Подолія), 99-та (Черкаси) та сота (Біла Церква).

Як бачимо, темпи українізації військових частин та з’єднань УВО в 1923 р. аж ніяк не можна було назвати прискореними. Однак центральне військове керівництво так не вважало, бо вже навесні 1924 р. РВР СРСР переглянула план національно-військо-

вого будівництва в Україні: 1924–1925 рр. було визнано за доцільне обмежитись проведенням українізації лише 96-ї та 100-ї територіальних стрілецьких дивізій, українізацію ж двох інших перенести на майбутнє.

Розроблена наприкінці 1924 р. спеціальною комісією на чолі з Ф.Дзержинським п'ятирічна програма національно-військового будівництва СРСР ще раз підтвердила наміри Центру не допустити “занадто швидкого” розгортання українізації військ в Україні. Упродовж п'ятиріччя республіка мала зосередитись лише на “посиленні та поглибленні” українізації у визначених для цього раніше територіальних дивізіях. І це в той час, коли українці складали переважну більшість червоноармійського складу не тільки територіальних, але й кадрових дивізіій УВО.

Однак, навіть і в такому обмеженому вигляді ця програма не була виконана. Ні в 1924–1925, ні в наступні роки українізувати у повному обсязі 95-ту, 96-ту, 99-ту, соту дивізії так і не вдалося — насамперед, щодо укомплектування їх українським командним складом та запровадження української командної мови. З кінця 20-х років українізація в дивізіях набрала вже суто культурницького характеру (проведення політико-освітньої роботи), однак формально українізовані дивізії все ж мали статус, так би мовити, національних частин. З переведенням на початку 30-х років даних дивізіій на кадровий принцип комплектування поступово було покинчено і з цією формальністю.

Короткочасними виявилися й експерименти більшовиків щодо створення у військах, розташованих в Україні, національних військових формувань із представників інших народів, що проживали на терені республіки.

Представниками національних меншин в УВО комплектувалися, передусім, частини кадрових стрілецьких дивізіій: поляками — 3-я, татарами — 3-я, 15-та, 51-ша, башкирами — 3-я, німцями — 45-та, молдаванами — 51-ша. Відповідно з рішеннями XIII з'їзду РКП(б), починаючи з 1924 р. представників ряду національностей почали виділяти в окремі підрозділи: взводи, роти. Уже восени 1924 р. за рахунок нового поповнення в 3-й Казанській стрілецькій дивізії було сформовано дві татарські роти, в 45-й — чотири німецькі, в 51-й — одна молдавська, дві татарські, у 15-й — дві татарські. У деяких військових частинах були організовані російські роти.

П'ятирічною програмою національно-військового будівництва формування польських, українських та ряду інших військових під-

розділів визнавалося недоцільним, тому їх почали розформувати. Після чого в УВО залишилися тільки національні підрозділи, укомплектовані татарами, молдаванами та німцями, зокрема шість німецьких рот (Київ), один татарський батальйон (Крим), дві роти молдаван (Одеса) та два молдавські ескадрони (Бердичів).

Зазначимо, однак, з самого початку створення національних підрозділів проходило з численними ускладненнями. Хронічно не вистачало командирів і політпрацівників, які б володіли відповідними національними мовами, бракувало літератури, національної преси. “Отримали поповнення — українці і татари, — ділився своїми враженнями з цього приводу із Фрунзе один із командирів 71-го стрілецького полку у Вінниці. — Ось тут дійсно складна справа з нацпитанням. Ще з українцями якось справляємося: розуміємо їх, а вони нас, але ось татари — їх 166 чол., російської не розуміють 70 чол. До того ж, не маємо командира і політпрацівника, які знали б татарську. Це дуже погано. Хоча вони нам нічого не кажуть відверто (татари), проте відчувається вже національна образа. Чому нас не розуміють, чому нас хочуть вчити російською мовою?”. Як свідчать військові документи, аналогічних проблем вистачало і з німцями, і з іншими національними меншинами.

Слід зазначити, що численні проблеми, які виникали з національними меншинами, викликали неприховане роздратування з боку військових керівників УВО. Надійним, на їх думку, було б розпилення нацменів серед російсько-української червоноармійської маси. Проте за часів Фрунзе відкрито висловлювати такі думки військове командування округу все ж не наважувалося. З приходом в округ Й.Якіра ситуація змінилася. Зокрема, 26 листопада 1926 р. на засіданні РВР УВО начальник Політуправління округу запропонував визнати, що досвід існування підрозділів із національних меншин себе не виправдав. Й.Якір, правда, висловився обережніше, зазначивши, що “досвід існуючих підрозділів слід вивчати...”

ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД КОМАНДНОГО І ПОЛІТИЧНОГО СКЛАДУ УВО. НАЦІОНАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ШКОЛИ

Ще на початку 1919 р. більшовики не приховували свого ставлення до української мови як до “петлюрівської”, “контрреволюційної”. Х.Раковський, виступаючи на III Всеукраїнському з’їзді рад (березень 1919 р.), заявив: “Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишалася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською”.

Варто зазначити, що підхід до української мови як до “петлюрівської”, на відміну від “пролетарської”, “інтернаціональної” російської мови, в цей період був досить поширений не тільки серед російсько-єврейської більшості, але й серед української меншості КП(б)У. Командир тарашанців батько Боженко, наприклад, будучи комендантом м. Дубно, заборонив місцевій театральній трупі грати “Сватання на Гончарівці”, мотивуючи це тим, що “п’еса йде контрреволюційною мовою”. Також і Юрій Коцюбинський, за спогадами Івана Майстренка, “принципово” розмовляв тільки російською мовою, демонструючи таким чином свій інтернаціоналізм.

Сплеск селянських повстань, численні заколоти в Червоній армії навесні-влітку 1919 р. стали реакцією українців не лише на спроби більшовиків запровадити “військовий комунізм” в Україні, але й на антиукраїнську за своєю суттю національну політику. Це змусило Леніна та його прибічників переглянути лінію партії в “українському питанні” — в тому числі, й щодо української мови. Ухвалена в грудні 1919 р. III Всеросійською конференцією РКП резолюція “Про радянську владу на Україні” вимагала від більшовиків “на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам відтіснити українську мову на другий план”.

Упродовж 1920 р. уряд УСРР схвалив ряд законодавчих актів щодо поширення української мови в республіці — постанови ВУЦВК від 21 лютого “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською” та РНК від 21 вересня про впровадження української мови в школах і радянських установах. Проте на практиці ці документи виявилися лише черговою

декларацією. В умовах, коли наслідки кількасотрічного гноблення й придушення української та насаджування в Україні російської мов були досить відчутними, формальне визнання рівності двох мов, яким обмежилися більшовики, не створювало передумов для дійсного розвитку української мови, скоріше навпаки — сприяло збереженню попереднього стану речей. До того ж, з прийняттям вищезазначених постанов ставлення до української мови (та й до всього українського) російського в своїй абсолютній більшості партійно-радянського апарату республіки на краще не змінилося. Саме на початку 20-х років серед антиукраїнськи наставленої частини партійців виникла й почала набувати поширення так звана “теорія боротьби двох культур”, прихильники якої стали доводити, що відсталі й селянські за своїм духом українська мова й культура невдовзі мають відмерти під тиском “передової, пролетарської” культури — російської. “Що ж тут поробиш,— обгрунтовував неминучість цього один із палких провідників “теорії” Д.Лебідь — колишній катеринославський робітник, а в 1920-1924 рр. другий секретар ЦК КП(б)У,— якщо історія розпорядилася так, що центрами культури стали центри іншої культури — російської”.

Не менш активно, ніж партапарат, протидіяли рішенням уряду України про впровадження української мови в установах республіки і військові. Керуючий справами реввійськради Південно-Західного фронту Р.Берзин, наприклад, всупереч постанові ВУЦВК від 21 лютого видав розпорядження №790, згідно з яким зноситься з фронтовими установами належало виключно російською мовою. Згодом наказ про заборону української мови на залізницях видав київський губвійськком. Подібні дії були непоодинокими. І хоча РВРР ці накази скасувала, за вказівкою ЦК РКП вже наприкінці лютого 1920 р. була видана спеціальна директива із визначенням порядку застосування української мови у військових установах і підрозділах, розташованих в Україні, однак це мало що змінило. Великодержавницьки наставлене, переважно російське військове командування всіляко саботувало не тільки українську мову, але й будь-які українізаційні заходи, що їх уряд на чолі з Х.Раковським намагався запровадити в армії. Пригадаємо, знову-таки, з якою лютістю накинулося керівництво ДУВУЗу на П.Солодуба за спроби організувати Харківську школу Червоних Старшин як центральну, щоб в перспективі створити на її базі мережу україномовних військово-навчальних закладів різних родів зброї. Показово, що після однієї з перших

перевірок школи Солодуба ДУВУЗ видав розпорядження негайно ввести в ній, поряд з українською, викладання російської мови. Відносно ж викладання української мови в інших військових школах, розташованих в Україні, ДУВУЗ не поспішав. І хоча в резолюції I конференції працівників військових навчальних закладів України та Криму (квітень 1921 р.) була визнана потреба в оволодінні курсантами — майбутніми командирами українською мовою, проте ні в 1921, ні в 1922, ні навіть до кінця 1923 рр. вивчення цієї мови до обов'язкової програми військових шкіл України ДУВУЗ так і не включив.

Проти зростання антиукраїнських настроїв у партійному середовищі в республіці, саботування партійно-радянським апаратом мови переважної більшості населення України активно виступили колишні боротьбисти — Г.Гринько, О.Шумський, В.Блакитний (Елланський) та ін. Їх підтримали найбільш “гнучкі” більшовицькі лідери — Х.Раковський, М.Скрипник, М.Фрунзе. Останній у своїх виступах на жовтневому (1922 р.) пленумі ЦК КП(б)У, VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) заявив, що більшість у партійному керівництві республіки, погоджуючись на словах із потребою розвитку української мови, культури, на практиці веде лінію на мовчазне їх саботування, “розраховуючи, що врешті-решт зміниться обстановка і розмови про українську культуру припиняться”. Звинувативши Д.Лебедя та інших прихильників “теорії боротьби двох культур” у великодержавницьких нахилах, Командувач збройних сил України та Криму попередив про небезпечність для партії подібних поглядів. Він підкреслив, що “прагнення до створення централізованої республіки дійсно має бути провідним прагненням більшовиків” і, визнавши прогресивність асиміляції в цілому, зазначив, проте, що в теперішніх умовах закріплення радянської влади в Україні остаточне припинення “петлюрівського руху” неможливе без максимального пристосування до місцевих умов — насамперед, без оволодіння відповідальними працівниками партійних та державних органів республіки українською мовою. “У нас в Україні,— доводив він,— ми тільки зовнішньо справилися з відкритим рухом петлюрівщини. Ми його розбили, але він ще живий... Ми до цього часу не можемо сказати, що ми подолали цю небезпеку повністю. Ми з нею не справимося доти, доки не вирвемо зброї у петлюрівщини — української мови. Ця зброя є знаряддям проведення буржуазної політики. Ми повинні користуватися цією зброєю, щоб проводити пролетарську політику...”

Хоча ні на пленумі, ні на конференції жоден з присутніх і не наважився прямо заперечувати такій впливовій особі, як М.Фрунзе, однак висловлені ним звинувачення, безсумнівно, багато кому не сподобалися. Це досить красномовно засвідчила анонімна записка, що їй було надіслано Х.Раковському під час роботи жовтневого пленуму ЦК — якраз після виступу Командувача. “Якщо Петлюру посадити замість Фрунзе, — писав якийсь “Ікс”, — і замінити Вас Грушевським, тоді піде українізація”.

На небезпеку наростання великодержавницьких тенденцій — і не тільки в Україні, але й в інших національних регіонах, врешті-решт звернуло увагу центральне партійне керівництво в Москві. Подоланню цих загрозливих явищ і мала сприяти проголошена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації, в основу якої, звичайно, було поставлене мовне питання.

Керуючись настановами з'їзду “видати спеціальні закони, що забезпечили б вживання рідної мови у всіх державних органах та у всіх установах”, український уряд влітку 1923 р. видав два законодавчі акти, спрямовані на українізацію державного апарату й поширення української мови в Україні — декрет Раднаркому УСРР від 27 липня “Про заходи українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ” та постанову ВУЦВК і РНК від 1 серпня “Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови”. Хоча більшовики не відмовилися від визнання “особливого” статусу російської мови в республіці, проте на відміну від постанов 1920 р., у цих документах визнавалася потреба пріоритетного розвитку саме української мови. ВУЦВК і РНК України накреслили цілий комплекс практичних заходів щодо переведення у короткі строки на українську мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, вивчення їхніми працівниками української мови (з цією метою в установах належало організувати спеціальні курси). Встановлювався термін — рік, протягом якого усі службовці мали опанувати українську мову, при цьому оговорювалося, що ті, хто не вивчить української мови до визначеного терміну, будуть звільнені з державної служби.

Нові законодавчі акти про впровадження української мови, зрозуміло, стосувалися й армії — зокрема, російських і російськомовних у своїй значній більшості працівників військових установ республіки, командного і політичного складу УВО. Адже запровадження української мови у військах, розташованих в Україні, мало не тільки продемонструвати українцям послідов-

ність радянської влади щодо вирішення національного питання у військовій сфері, але й надати частинам та з'єднанням УВО, так би мовити національного характеру. Про це відверто сказав М.Фрунзе у виступі на III з'їзді незаможного селянства України 15 травня 1923 р. “Ви бачите, як діє Петлюра, агенти Польщі,— заявив він,— вони говорять про те, що радянська влада це влада кацапська, великоросійська й у нас Червона армія кацапська, великоросійська. Держава давить, пригнічує і т.ін... Що це означає на практиці?... Щодо Червоної армії це означає, що ми в наших збройних силах повинні створити таку обстановку, при якій ніякого ґрунту й підстав для подібної агітації не могло б бути. Як це зробити? Це зробити треба так, щоб у частинах Червоної армії кожній народності була забезпечена політико-виховна робота рідною мовою, яка їй зрозуміла, і таке завдання ми собі ставимо”.

Намагаючись перевести проголошені більшовиками завдання у площину реальних дій, М.Фрунзе вже 10 травня 1923 р. видав наказ, згідно з яким командному та політичному складу окружних управлінь належало негайно приступити до вивчення української мови. Політуправління округу зобов'язувалося підготувати відповідні навчальні посібники та викладачів для проведення занять. Однак цей наказ Командувача, так само як і інші директиви щодо українізації у військах, наштотхнувся на протидію командного складу. Аргументи проти українізаційних заходів залишалися незмінними — побоювання розпаду Збройних Сил, наростання “петлюрівських” настроїв як у самій армії, так і в республіці. Отож, як зазначалося в одному з документів Політуправління УВО, переважна більшість командного складу, для якого проголошена більшовиками коренізація взагалі була несподіваною, вдалася до свідомого гальмування справи націоналізації військ, зокрема й розпоряджень щодо вивчення української мови.

Проте після введення у серпні 1923 р. територіально-кадрової системи, коли частини та з'єднання УВО почали стрімко поповнюватися українцями, потреба у командних кадрах із знанням української мови загострилася — по суті, йшлося про налагодження у військах “на потрібному рівні” роботи серед нового українського (переважно селянського за походженням) поповнення, “ефективної обробки” його свідомості “у пролетарському дусі”.

Усвідомлюючи важливість забезпечення (передусім територіальних частин та з'єднань) достатньою кількістю “ідейно витриманих” командирів та політпрацівників, які б володіли укра-

їнською мовою, М.Фрунзе 26 листопада 1923 р. видав наказ №1438, в якому визначив порядок і строки опанування командно-політичним складом УВО української мови. Це була своєрідна програма українізації військ округу на найближчий час. Наведемо документ повністю.

НАКАЗ

Командувача Збройних сил України та Криму
і Уповноваженого РВР № 1438
26 листопада 1923 р. м.Харків

У ряді наказів і циркулярів, як моїх, так і Політичного управління УВО, було поставлене перед усіма Штабами, Установами та військовими частинами серйозне і термінове завдання щодо вивчення усім командним, політичним і адміністративним складом української мови, культури та побуту України (українознавства).

Це завдання, поставлене Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом перед усіма радянськими органами, особливо термінове й важливе значення набуває для частин нашого округу. Однак, незважаючи на це, не можна назвати жодної частини, хоч би й самої малої, де б це завдання було переведене у площину практичного вирішення.

Помічається неприпустиме зволікання, зневажання цієї роботи, створені для вивчення мови гуртки й групи розпадаються через відсутність слухачів. У результаті такого несерйозного ставлення втрачено багато часу, який був би достатнім для виконання покладеного на округ завдання.

Головною причиною такого ставлення є те, що командний і політичний склад недостатньо перейнявся розумінням серйозності й важливості цього питання.

Проте, у зв'язку з розширенням в окрузі територіальної системи комплектування питання про знання кадровим командним і політичним складом мови та побуту свого неспостійного складу (в умовах нашого округу він буде на 75-80% українським) зумовлює тісну й швидку згуртованість, а отже, й високу боєздатність цих частин.

Ось чому в теперішніх умовах питання про вивчення української мови має бути поставлене як одне з основних завдань нашого округу.

Для виконання цього завдання наказую:

§1

Комкорам, Комдивам і Губвійськкомам перевірити виконання виданих раніше наказів і розпоряджень про вивчення української мови; там, де ці завдання виконали неповністю або зовсім не приступили до них, негайно вжити заходів до продовження цієї роботи.

§2

Не ставлячи перед собою завданням найближчого часу поголовне переведення строювого командування на українську мову, необхідно у нижчезазначені строки всьому командному, політичному і адміністративному складу засвоїти українську мову та основи українознавства (вивчення побуту, літератури, економічного становища країни), в першу чергу у тердивізіях і окружних військкоматах.

П р и м і т к а: зберігається в силі завдання, поставлене перед 67-м і 21-м полками, яким належить завершити перехід до стройового командування українською мовою до весни 1924 р.

§3

Через невеликий строк, який залишився до терзборів, Комдивам і Подивам тердивізій вжити екстренних заходів до якомога ширшого проведення політико-виховної роботи у цих частинах (політгодина, клубна робота, читання газет і т.ін.) українською мовою.

§4

У дившколах (стрілецьких та артилерійських) ввести як обов'язкові предмети українську мову та українознавство, звернувши особливу увагу на вивчення української мови.

§5

Звернути особливу увагу на вивчення української мови у всіх військово-навчальних закладах округу (за виключенням 1-х Кримських кавкурсів). Начальникам і комісарам вузів роз'яснити курсантам, що отримання призначення (після випуску) у межах Українського Військового Округу буде залежати від рівня їх знань української мови та українознавства, виявленого на випускних іспитах.

§6

Вивчення української мови та українознавства проводити:

- а) серед працівників Штабу округу та окружних Управлінь — шляхом створення вечірніх обов'язкових курсів (не менше, як 3 рази на тиждень по 2 години).
- б) таким самим чином у спеціальних частинах, польових дивізіях та військкоматах.
- в) серед кадрів тердивізій, у дившколах, військово-політичних школах та вузах — шляхом включення української мови та українознавства до загальної програми занять.

§7

Для прискореного виконання визначених завдань використовувати культурне шефство, що його взяли на себе союзи працівників мистецтв і працівників освіти, а також залучити кошти та викладацькі, лекторські сили місцевих органів пролітпросвіти і партійної організації.

Жодні посилання на нестачу коштів до уваги братися не будуть.

§8

Строки для засвоєння курсу української мови та українознавства (не очікуючи програм із ПУ УВО) встановлюються такі:

- а) для територіальних дивізіій, військкоматів, Штабу і Управлінь округу — 4 березня 1924 р., для інших дивізіій буде вказано строк додатково.
- б) тердивізіям до початку зборів перемінного складу закінчити попередні роботи з тим, щоб після зборів зайнятися удосконаленням набутих знань, які закінчити до 1 березня 1924 р.
- в) у дившколах для теперішнього складу курсантів — до моменту їх випуску, надалі — на весь час навчання.
- г) у вузах — для старших класів закінчити навчання до моменту випуску, для інших — розподілити заняття таким чином, щоб упродовж першого року перебування на курсах кожен курсант умів би говорити українською мовою, надалі займатися удосконаленням мови та засвоєнням українознавства.

§9

Цей наказ не поширюється на частини, що знаходяться в Криму. Для них буде виданий додатковий наказ.

§10

На виконання цього наказу Політуправлінню розробити:

- а) програми вивчення української мови та українознавства;
- б) план видавничої роботи на найближчі місяці;
- в) загальний з Наркомосом та Українбюро ВУСПС циркуляр щодо лінії політосвіт-органів та союзів, "Робітос" (працівників освіти. — Авт.) та "Робмис" (працівників мистецтва. — Авт.)

§11

Для контролю за виконанням цього наказу політорганам, командирам та комісарам частин та установ призначити спеціальні інспекції.

§12

На строк з 1 до 15 березня призначити повсюдні іспити з української мови та українознавства, результати яких будуть підсумовані спеціальною інструкцією.

§13

Персональну відповідальність за своєчасне виконання цього наказу покласти на командирів і військкорів, комдивів, військкомдивів і губвійськкомів.

*Командувач всіх Збройних сил України
та Криму і Уповноважений РВР ФРУНЗЕ
Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Політуправління ГЛАГОЛЄВ
Начальник ЧЕРНИШОВ*

На виконання наказу №1438 Командувач Збройних сил України та Криму 7 грудня 1923 р. видав наказ №12 про розподіл працівників Штабу та Управлінь округу по групах для вивчення української мови. 11 січня 1924 р. М.Фрунзе видав наказ №53, яким затвердив розроблені ПУ УВО програми з української мови та українознавства. У методичних рекомендаціях до програм з української мови для командно-політичного складу підкреслювалася потреба диференційованого підходу до різних категорій військовослужбовців. “У той час, як викладання української мови серед штабників, — зазначалося в документі, — має своїм завданням настільки навчити їх мові, щоб став можливим перехід до штабної роботи українською мовою, викладання її серед працівників частин має на меті таке засвоєння цієї мови, щоб вона стала, врешті-решт, єдиною мовою всієї політосвітньої роботи”. 5 лютого 1924 р. Командувач видав ще один наказ — №133, згідно з яким конкретизувалися терміни проведення іспитів з української мови: серед працівників військкоматів, Штабу та Управлінь округу, а також командно-політичного складу територіальних дивізій — у березні 1924 р., серед командних кадрів інших дивізій — у жовтні того ж року, серед курсантів дившкіл та військових вузів — на час їх випуску. Для проведення іспитів у частинах належало створити Комісії у складі військкома частини (голова), командира, керівника занять та представника місцевого відділу народівити.

Як бачимо, М.Фрунзе досить рішуче взявся за українізацію командного складу УВО, проте завершити цю справу йому не вдалося. Навесні 1924 р. його відкликали з України в Москву — з цього часу українізація командних кадрів в окрузі поступово затихла. Дещо поживилася вона вже на початку 1925 р., після прийняття РВР СРСР розробленої не без участі того ж М.Фрунзе п'ятирічної програми національно-військового будівництва.

Навесні 1925 р. Національна комісія на чолі з Затонським (створена у грудні 1924 р. при РВР УВО), а також секція освіти НК РСІ провели перевірку знань української мови командно-політичним складом округу. Результати перевірки були сумними. З 246 працівників Штабу та Управлінь УВО українською мовою володіло лише 6 чоловік, з 317 працівників ПУ УВО не володіло українською 211. Не кращою була ситуація у з'єднаннях округу. Серед 4725 перевірених командирів володіло українською мовою 1299 чол. (27,5%), серед 994 політпрацівників відповідно 286 чол. (28,8%). Навіть у дивізіях, що були визначені для проведення українізації в першу чергу, і які, згідно з розробленими раніше планами, до цього часу мали вже повністю перейти на українську мову, кількість командирів, політпрацівників із знанням мови була незначною. Нижче наведені результати перевірки знань української мови у 95-й, 96-й, 99-й, сотій територіальних дивізіях. Оцінка знань перевірюваних проводилася шляхом розподілення їх за трьома групами: до першої були віднесені ті, хто вмів говорити, читати, писати українською мовою, до другої — читати й писати, до третьої — ті, хто мовою не володів.

Дивізії	Усього перевірено Групи, чол.	Комсклад			Політсклад		
		I	II	III	I	II	III
95-та	369	67	96	83	25	32	20
	%	26,2	39	33,8	32,5	41,5	26
96-та	301	41	54	85	15	12	23
	%	23	30	47	30	24	46
99-та	403	100	70	97	26	20	36
	%	38	26	36	32	24	44
Сота	417	71	72	129	17	38	30
	%	26,1	26,5	47,4	20	44,7	35,3
Всього	1490	28,8	30,2	40,9	28,2	34,7	37,1

Як бачимо, більше третини командирів та політпрацівників цих дивізій (40,9% та 37,1%) взагалі не володіли українською мовою, більше третини (30,2% та 34,7%) володіли нею пасивно і, по суті, були також неспроможними проводити роботу з українським поповненням його рідною мовою.

Слід зазначити, що командно-політичний склад УВО виявився не єдиним “гальмом українізації” в республіці у цей період. Дуже повільно засвоювали українську мову і відповідальні працівники партійно-радянського апарату. Про це доповів на квітневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У нарком освіти України

О.Шумський. У резолюції “Про українізацію”, що її було схвалено на пленумі, опір з боку відповідальних працівників пояснювався “деякими пересудами, що склалися в суспільстві внаслідок жорстокої боротьби під час громадянської війни” (тобто визнавалося ставлення партійців до українізації як до петлюрівщини).

Керуючись партійними директивами, ВУЦВК і Раднарком УСРР 30 квітня 1925 р. прийняли постанову “Про заходи термінової українізації радапарату”, у якій встановлювався термін українізації — до 4 січня 1926 р. Було створено Всеукраїнську Комісію українізації радянського апарату на чолі з головою РНК України В.Чубарем¹, на яку покладалося керівництво проведенням українізації. Порядок роботи Комісії визначався постановою РНК від 16 липня 1925 р. “Про практичні заходи українізації радянського апарату”. На засіданні 3 жовтня 1925 р. Центральна Комісія визнала за доцільне, щоб уся робота в справі українізації військових частин проводилася виключно під безпосереднім керівництвом реввійськради УВО та Комісії з українізації радапарату при УВО згідно з планами, визначеними реввійськradoю.

ВРВ УВО 24 жовтня 1925 р. видала наказ, згідно з яким 560 працівників Штабу та окружних Управлінь розподілялися на 14 груп (по 30-35 чол.) для проведення занять з української мови та українознавства. Загальне керівництво покладалося на так звану “Трійку з українізації”, що її очолив начальник агітпропу УВО Каган. Вжиті заходи дуже швидко дали позитивні результати — відсоток кадрів командно-політичного складу, охоплених заняттями українською мовою, зріс від 27,9% у 1924 р., 33,8% у 1925 р. до 71,3% у 1926 р., однак це зовсім не означало досягнення скільки-небудь значних успіхів щодо засвоєння мови. Перевірка, проведена наприкінці 1926 р., показала, що серед 330 працівників Управління та Штабу УВО добре володіли українською мовою (могли проводити роботу цією мовою) лише вісім серед 79 командирів полків та вище до першої категорії був віднесений 1 чол., до третьої — 46. Результати іспитів серед 2004 командирів та політпрацівників ряду з'єднань УВО були такими: (у %)

¹ 21 квітня 1925 р. було створено Комісію політбюро ЦК КП(б)У з українізації, у складі якої був підвідділ з українізації в армії. До нього увійшли: Затонський (голова), Клименко (замінив пізніше Затонського на посаді голови підкомісії), Гринько, Шарабурин, Михайлик, Якр.

Категорія військовиків	усього чол.	1-ша	2-га	3-я	до 4% ¹
комскладу	1167	3,3	14,7	43,7	38,3
політскладу	355	15,2	22,8	42,8	19,2
адміністративно-господарського складу	482	8,5	25,1	40,0	26,4
Всього:	2004	6,7	18,7	42,6	32,0

Отже, 96,7% командирів, 84% політпрацівників практично не могли спілкуватися з українським поповненням його мовою. Щодо українізованих територіальних дивізій, то в них все ж певні зміни відбулися — принаймні порівняно з 1925 р. Зокрема, за даними, наведеними в одному з документів ЦК КП(б)У, українською мовою в 1926 р. володіли 58,4% командирів-членів партії та 50% політпрацівників 96-ї дивізії, відповідно 47,4 та 76,5% сотої.

Отож, проголошена більшовиками кампанія, по суті, провалилася. Військове керівництво УВО пов'язувало це, насамперед, із "об'єктивними труднощами" — відсутністю потрібної літератури, нестачею викладацького складу чи слабкою його кваліфікацією, неможливістю налагодити роботу курсів з української мови, часті відрядження військовиків, зокрема, до районів комплектування і т. д. Безсумнівно, усі ці фактори, певною мірою, ускладнювали роботу щодо запровадження української мови, та дійсна причина все ж полягала в іншому — у стійкому негативному ставленні командно-політичного складу УВО і до проголошеної українізації в цілому, і до її проведення в армії. Це, між іншим, підтверджують численні військові та партійні документи. "Серед російського комскладу проявляється,— зазначалося у довідці з 2-ї Червонокозачої дивізії у 1926 р.,— незадоволення українізацією, ініціативи та зацікавленості в її проведенні немає", "Комсклад відверто протидіє українізації" — підтверджувалося у донесенні з 80-ї стрілецької дивізії. "Випадки байдужості та негативного ставлення до вивчення української мови не поодинокі, "багато хто з командирів не вірить у можливість українізації", "слабка постановка занять породила занепадницькі настрої серед комскладу, невіру у свої сили в оволодінні українською мовою, роздаються голоси: "скільки не вчи — все одно вивчити не можеш", "українська мова у повсякденні непотрібна", "ніж українізувати-

¹ Згідно з наказом РВР УВО №65 від 22 травня 1926 р. ті, що вивчали українську мову, мали бути поділені не на три, а на чотири категорії: перша — ті, що володіють і можуть проводити роботу українською мовою", друга — ті, що вміють читати, писати, володіють розмовною мовою, "проте недостатньо для того, щоб проводити роботу нею", третя — ті, що недостатньо володіють українською мовою і потребують на заняттях викладача", четверта — ті, що взагалі мови не знають.

ся — краще перевестися в інший округ”, “ми тут тимчасово”. В одному з документів ПУ УВО йшлося про нетактовні випадки командирів-росіян проти червоноармійців-нацменів; в іншому — наголошувалося на стремліннях командного складу, який не знає і не бажає використовувати національну мову у роботі з червоноармійцями неросійських національностей і заміняє заходи попереджувально-виховні (що передбачали “розмови та пояснення”) заходами репресивного впливу — нарядами, арештами тощо; в третьому — фіксувався випадок відмови командира однієї з рот 287-го терполку прийняти рапорт від червоноармійця-українця українською мовою. Завернувши цей рапорт, командир заявив: “Пиши російською, поки армія остаточно не українізована”. “Командир цей,— зазначалося в документі,— комуніст”.

Відповідні кадри можна було підготувати у спеціальних національних військових школах, а також шляхом переведення в УВО з інших округів українських командних кадрів. Правда, від переведення командирів-українців центральне військове керівництво відмовилося одразу ж, вони, мовляв, потрібні для роботи з українським поповненням в інших округах. Відносно організації в республіці національних військових шкіл, то, як вже зазначалося, військове керівництво, побоюючись можливого наростання в Україні сепаратизму, припинило навіть діяльність школи П.Солодуба. Проведена ДУВУЗом наприкінці 1922 р. реорганізація військових шкіл республіки досить чітко виявила стремління військового Центру підвищити відсоток російського, пролетарського — словом, “надійного” елемента серед курсантів. Це підтверджують дані про національний склад курсантів в Україні та Криму станом на березень 1922 р., тобто до реорганізації та випуску червоних командирів і на листопад, тобто після завершення нового укомплектування (у %):

класовий склад

	березень	листопад
робітники	27	33
селяни	60	55
інші	13	12

національний склад

росіяни	53	59
українці	35	31
евреї	4,5	5
поляки	1,5	0,5

татари	1,5	1
латиші	0,5	1
німці	0,5	0,5
інші	3,5	2

Отже, тенденція до скорочення числа українців (селян), поляків, татар очевидна. Так само очевидна й тенденція до підвищення відсотка росіян, євреїв, латишів.

Після проголошення в 1923 р. українізаційної політики ситуація з комплектуванням українцями військових шкіл почала змінюватися на краще. Наприкінці листопада 1923 р., за даними, що їх було наведено на нараді з українізації вузів, частин та установ УВО, зазначалося, що українці становлять переважну більшість курсантів військових вузів. Було вирішено українізувати (підбір курсантів, викладання українською мовою), крім Харківської школи Червоних Старшин, п'яту Єлисаветградську, четверту артилерійську, п'яту піхотну школи, дев'яті піхотні Сумські курси. Крім того, передбачалося організувати Військово-підготовчу школу у Харкові з викладанням українською мовою. Коментуючи рішення про створення такої школи, М.Фрунзе у своєму виступі на VIII Всеукраїнському з'їзді рад зазначив: "Тут ідея полягає в тому, щоб взяти нашу пролетарську молодь з шкіл фабзавучу, передусім комсомольців віком від 14 до 16 років, помістити їх у школу військової підготовки. Тут ми вирішили викладання українською мовою поставити належним чином та розраховуємо дати їм відповідний наш військово-політичний гарт".

Однак вже навесні 1924 р. ці плани переглянули і обмежилися українізацією двох шкіл — Харківської Червоних Старшин та Української кавалерійської у Зінов'євську (частково).

З 1925 р. військові школи України було поділено на дві категорії: загальносоюзного значення — ті, в яких, по суті, українізація визнавалася не обов'язковою (Вища школа ім. Каменєва у Києві, Одеська артилерійська, Київська зв'язку, Кримська кавалерійська, Військово-підготовча школи) і ті, що підлягають повній (школа Червоних Старшин у Харкові) або частковій українізації (Українська кавалерійська школа у Зінов'євську, Сумська, Київська піхотні, Окружна військово-політична, Київська артилерійська школи та ін.). Однак провести українізацію у визначених для цього школах теж не вдалося — передусім, через ставлення до цих шкіл військового керівництва, як до "непрестижних", "існуючих тимчасово". "Підпорядкована мені школа,— скаржився у своєму рапорті голові ВУЦВК у червні 1925 р. комісар Української кавалерійської школи у Зінов'євську..."

лерійської школи Нагуляк, — єдина українська кавалерійська школа, однак українізація проходить в ній повільно через відсутність літератури та коштів. Стан навчального закладу та приміщень червоноармійців і клубу такий, що для помешкання взимку без проведення ремонту вони майже непридатні. Виділені школі на поточний ремонт кошти відібрано та передано в інші частини”. Скарги на матеріальну скруту, брак потрібної літератури — передусім навчальних посібників, містилися в рапортах командуванню УВО наприкінці 1926 — на початку 1927 рр. начальника Київської артилерійської школи, начальника Харківської школи Червоних Старшин та ін.

Хоча певна робота щодо видання потрібної військової літератури українською мовою в окрузі все ж проводилася (за даними ПУ УВО в 1926 р. українською мовою було видано 32 тис. примірників статутів, 10 назв військово-політичної літератури, 2 — військово-технічної, 12 назв — військової белетристики, 3 тис. примірників військових словників), однак ця література використовувалася, передусім, для проведення політосвітньої роботи у військах. Посібників, словників для курсантів у військових школах не вистачало. Керівництво Харківської школи Червоних Старшин (вона мала власну друкарську базу) намагалася власними силами налагодити видання посібників, однак ні командування округу, ні центральне військово-керівництво не поспішали підтримати ці ініціативи.

Не дивно, що відтак українізація у так званих національних школах проходила мляво, успіхи її були незначними. Зокрема, наприкінці 1926 р. перевіркою було встановлено, що з 130 викладачів Сумської, Київської піхотних шкіл українською мовою володіли 10,8%, в Українській кавалерійській школі — 55%.

Більш успішно проходила українізація у полкових школах округу. Комплектувалися вони майже виключно українцями — (наприклад, серед поповнення полкових шкіл призовниками 1905 р. народження українці становили: у 24-й, 45-й, 91-й кадрових дивізіях — 70,6%; у 25-й, 30-й, 96-й, сотій територіальних — 90,4%; у 1-й, 2-й, 3-й, 9-й кавалерійських — 60,5%). Ініціатива щодо українізації у полкових школах виходила, як правило, “знизу”, чим значною мірою й пояснювалися її успіхи.

У цілому ж випуски командирів у так званих національних військових школах були недостатніми, щоб забезпечити потреби округу в українських командних кадрах. Наприклад, випуск українізованих шкіл восени 1926 р. міг покрити нестачу коман-

дних кадрів у 96-ій та сотій дивізіях на 87% лише при умові повного розподілення випускників до цих дивізіій.

Однак серед керівництва округу куди більше занепокоєння викликала “політична неблагонадійність” підготовлених в українізованих школах командирів, і це, безперечно, відіграло не останню роль у прийнятті сталінським керівництвом наприкінці 30-х років рішення про їх закриття.

УКРАЇНІЗАЦІЯ І ПОЛІТИЧНА ОБРОБКА ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ: ВІД НЕПИСЬМЕННОГО СЕЛЯНИНА ДО ВІДДАНОГО СОЛДАТА РЕВОЛЮЦІЇ

Напередодні десятирічного ювілею Червоної армії німецька газета “Фосіше Цейтунг” писала: “Російська армія в жодному разі не може розглядатися тільки як військова сила. Основні завдання Червоної армії, що далеко виходять за межі поняття “збройні сили”, є справи, що лежать у царині культурній та політичній... Освіта і політична підготовка мають для російського солдата куди більшу вагу, ніж для якого іншого солдата в світі”.

Відкинемо звичайну для тодішніх зарубіжних оглядачів оцінку союзної Червоної армії як армії російської та зауважимо, що бодай чи можна дати влучнішу характеристику особливостям створених більшовиками збройних сил. Дійсно, будучи налажена радянською системою, Червона армія суттєво впливала на саму життєдіяльність цієї системи і, передусім, завдяки тій колосальній політико-виховній роботі, що в ній проводилася. Саме на армію радянська система поклала “переплавку” свідомості відсталих “заражених дрібнобуржуазними, націоналістичними та релігійними настроями” селянських мас. Пройшовши крізь “ідеологічне сито” радянських Збройних сил, мільйони молодих людей мали позбутися цих “пережитків” і, повертаючись додому, принести в маси набуті в армії “пролетарські, інтернаціоналістичні та атеїстичні переконання”, забезпечуючи таким чином підтримку радянської влади серед якомога ширших верств населення.

Більшовики досить рано усвідомили можливість “комуністичної обробки” українців через армію. В період 1917—1920 рр. російська Червона армія несла в Україну не тільки владу повністю контрольованої російським партійним центром КП(б)У, але й комуністичні, інтернаціоналістичні та антирелігійні гасла. Нагадаємо, що насаджувані комісарами комуністичні ідеї далеко не зав-

жди знаходили відгук серед червоноармійців-українців. Як констатували вже після війни самі ж політпрацівники, нерідко “комуністичні за назвою, або названі іменем Леніна полки раптово охоплювали такі нападки релігійності, що бійці скидали “жидівську зірку” і підіймалися проти комуністів, мовляв, “комуністи проповідують комунію та кажуть, що немає бога”.

Зазначимо, що і на початку 20-х років українське поповнення залишалося “проблемою” для армійських політпрацівників. На початку 1923 р. представники ПУ УВО Н.Рабичев і С.Стерлин, даючи характеристику новому поповненню, були змушені прямо визнати його “політичну нестійкість”. “Нерідко політруку, — скаржилися вони, — задають “єхидні” запитання з явними намірами збити його, поставити у незручне положення. Найчастіше це буває серед уродженців України, які пройшли через полосу зміни урядів, через систему не так давно ліквідованих ревкомів, через вплив петлюрівської агітації”.

Дійсно, новобранці-українці, що почали активно прибувати до частин та з'єднань УВО вже з кінця 1922 р., були досить складним контингентом для військово-політичного керівництва округу. Переважну більшість призовників складала селяни, які до радянської влади та Червоної армії в цілому ставилися з засторогою. Причинами були не стільки “зміни урядів” та “петлюрівська агітація”, скільки практична діяльність самих більшовиків в Україні. Молодий червоноармієць за походженням з села не з чуток знав про недавні експерименти з “комуністичним будівництвом”. Насильницьке вилучення збіжжя у селян, продрозкладчі загони, насаджування комун, терор ЧК, кінець кінцем, презирство до всього українського з боку “нових російських намісників” — усе це 21-річний новобранець бачив на власні очі, а отже, лояльність його до радянської влади можна було вважати дещо умовною.

Політруки, які уважно стежили за настроями нового поповнення, відзначали у своїх донесеннях, що вже сам факт призову на військову службу українці сприймали далеко неоднозначно. Як це було в 1918—1920 роках, Червона армія залишалася для українського села “чужою”, “московською”, а мобілізація до неї розглядалася як “насилля влади” і не викликала особливого ентузіазму. Вибух невдоволення викликало переведення восени 1922 р. — взимку 1923 р. десятків тисяч українських призовників для проходження військової служби в Росію, що, за розрахунками більшовицького керівництва, мало не тільки стати для них своєрідним “політичним карантинном”, але й посприяти “приборкан-

ню” збудженого українського села. І хоча зміцнілій владі вдалося забезпечити перекидання призовників, без проблем тут не обійшлося — політпрацівники відзначали “загальний пригнічений стан новобранців”, мали місце всілякі ексцеси, дезертирство тощо.

Вистачало проблем і з тими, хто залишався для проходження військової служби в Україні. Політпрацівники фіксували і висловлювання червоноармійців про небажання служити, і “сильну тягу додому”, і надсилання до рідних і близьких листів з проханням добути фальшиві документи, за якими можна було б повернутися додому (зміна року народження, смерть рідних тощо). Були і випадки дезертирства, які особливо зросли навесні 1923 р., з початком польових робіт. За даними ПУ УВО, за лютий-квітень таких випадків було зафіксовано: в 15-й стрілецькій дивізії — 94, в 23-й — 67, в 45-й — 231, в 44-й — 66, у 2-й Червонокозачій — 75, в 9-й кавалерійській — 76. Органи місцевого військового управління наполегливо займалися розшуками дезертирів і, застосовуючи до них суворі методи покарання, повертали втікачів у касарні. Втім, далеко не всіх, бо, як зазначалося у військових документах, дезертири подекуди поповнювали “банди”. Про один із таких випадків говорив на Третій нараді політпрацівників армії і флоту у жовтні 1923 р., Л. Троцький: половина призовників з Полтавської губернії, зазначав він, яких було направлено до 3-ї Бессарабської дивізії, дезертирували і вдалися до “організації банд”.

Звичайно, військова служба не уявлялася червоноармійцеві-українцю лише в чорних фарбах. Учорашній селянин не був позбавлений природної зацікавленості життям армії, приваблювали його можливості вчитися, ходити в театри, кіно. Зрозуміло, що серед новобранців було чимало таких, хто, опинившись в армії, твердо вирішив пов'язати з нею своє життя, зробити військову кар'єру — “вийти в люди”. І все ж, більшій частині новобранців, відірваних від звичного середовища, власного господарства, сім'ї, нелегко було звикати до нової армійської обстановки — життя у касарні (часто зовсім необладнаній), повсякденних побутових незручностей, дисципліни, муштри, а головне, до тієї “комуністичної атмосфери”, що її активно нагнітали у військах політпрацівники.

Варто зазначити, що туманний ідеал загального братерства, за який агітували політруки, не дуже приваблював червоноармійців-селян з їх індивідуалістичною психологією, а ідеї диктатури пролетаріату і його керівної ролі в радянському суспільстві й зовсім не сприймалися. Червоноармійці “селянського походжен-

ня” ніяк не могли зрозуміти, “чого уряд в Україні робітничо-селянський, а не навпаки, адже селян більшість в республіці”, “чому на виборах робітництво має більше прав, ніж селянство”, “чого існує така нерівність міста і села”. Не приховували солдати-селяни й роздратування податковою політикою радянської влади — “радянська влада тільки й вигадує, як більше взяти з селян”, “податки, що їх беруть в Україні, занадто великі у порівнянні з іншими республіками”.

Досить болісно реагувало релігійне у своїй значній частині українське поповнення на проведення в армії так званих антирелігійних заходів — “тілесних оглядів”, спрямованих на виявлення христика чи іконки з подальшим публічним висміюванням віруючих, заборonoю ходити до церкви, численними атеїстичними лекціями відверто образливого для віруючих характеру, нав’язуванням нових “пролетарських” свят замість традиційних релігійних. З обуренням розповідали червоноармійці у своїх листах додому про те, як проводилося “святкування” Різдва у частинах округу взимку 1922—1923 рр.: “свято в мене було таке погане, що я аж плакав. Принесли зірку в касарню та заставляли співати “Гоп, мої гречаники”. В місті зовсім релігію скидають, всі євреї насмішки роблять, позапалювали факели, вибрали якогось жида за попа, посадили його в коробку й возять, а він віником махає мов кропилом і читає Євангеліє... Насміхаються над нашою релігією” (ЗОСД, Катеринослав); “під Різдво брали ікони з церкви і палили на площі, сміялися над Богом та попами. Вбрали Богом одного комуніста, потім його заарештували й повели до ревтрибуналу, а там судили”; “у нас комуністи геть усі вбралися попами і почали ходити по місту й сміятися над Богом. Носять ікону і кажуть: “якщо ти Божа мати, то покарай нас, але ти не вмієш”. Я два дні не міг їсти, так тяжко мені було на душі” (45СД, Київ); “напередодні Різдва зібрали усю дивізійну школу і давай підводити під кожну церкву й заставляли співати пісню “Оскуби кобилу”, навіть такі пісні, що не можна писати — ось такі в нас були свята”; “свято ми проводили так: увечері, коли по церквах правили вечірню, нас зібрали всіх та повели по місту, зупиняли під церквами і примушували співати пісні, які називали молебнем, з різними матерними наругами Бога і попів” (23СД, Харків); “живеться нам дуже погано... У свята нас погнали до театру, мені було дуже сумно, що у нас вдома у церкві Новий рік зустрічають, а тут в театрі сиди, де насмішки над релігією роблять, багато з нас дивитися і слухати не хотіли і пішли” (24 СД, Вінниця).

Такі brutальні форми “анти-Різдвяної кампанії” не були якимось винятком, а, навпаки, досить виразно відображали звичайні для того часу форми і методи антирелігійної пропаганди в армії. Шквалом образливих насмішок над почуттями віруючих щоденно приголомшувала новобранця окружна газета “Красная Армия”. За ініціативою редакції газети був створений так званий “Музей боженят”, куди новобранцям належало “добровільно” надсилати свої хрестики, іконки; сторінки газети буквально були перенасичені різноманітними образливо-хуліганськими карикатурами, віршами тощо.

Зрозуміло, brutальні випадки проти віруючих не могли не викликати протестів. Як писали політпрацівники, “віруючі-сектанти” не тільки “замикалися в собі”, але й активно протестували проти “антирелігійних заходів” і навіть відверто намагалися “вербувати своїх прихильників” серед “піддатливих до атеїстичної обробки” червоноармійців.

Непокоїли політпрацівників і національні настрої новобранців-українців, серед яких, як зазначалося в політдонесеннях, чимало було “з петлюрівським душком”. Проблеми виникали й на ґрунті незнання абсолютно більшістю командно-політичного складу рідної мови своїх підлеглих, що, зрозуміло, знижувало ефективність політико-виховної роботи.

У той час, як військові в цілому не “драматизували” стан справ з мовним питанням в армії, частина лідерів КП(б)У дедалі з більшою тривогою сприймала звістки про національно-мовні негаразди в армійському середовищі. Занепокоєння це наростало в міру підвищення відсотку українців в частинах і з’єднаннях округу (на 1 березня 1923 р. — 46% особового складу), адже українська радянська влада була кровно зацікавлена у “виковуванні” в армії “свідомих кадрів” для її підтримки. Зрозуміло, чому на XII з’їзді РКП(б) українські комуністи поставили питання про потребу вжити рішучих заходів щодо переведення політосвітньої роботи у військах на національні мови. М.Скрипник, зокрема, відверто назвав Червону армію “зряддям русифікації українського населення і всього інородного населення”. “Ми звикли, — зазначив він, — йти по віками уторованій стежці і не розуміємо, що ухвалені нами положення з нацпитання до чогось нас зобов’язують.” М.Скрипника підтримав інший член української делегації Я.Яковлев, який додав, що такий стан справ в армії пов’язаний з “інерцією великоросійського командного апарату”.

Незважаючи на ухвалені з'їздом рішення, “інерція великоросійського апарату” давалася взнаки ще кілька місяців — оголошений більшовицьким керівництвом курс на націоналізацію військ нагадував багатьом військовим про “сумний досвід” О. Керенського. Більш оптимістично були наставлені прибічники реформ в армії. У передовій статті листопадового номера журналу “Армия и революция” М.Фрунзе розтлумачував комскладові, що влада знає про існуючі в середовищі командирів “упередження та забобони” відносно “політичної небезпеки” проведення національних заходів в армії, проте вважає, що саме ці заходи й стануть “гарантією проти загрози націоналістичного шовінізму” як в Україні, так і в цілому в СРСР.

Крок за кроком, з певними ускладненнями справа з українізацією політосвітньої роботи в УВО поступово зрушила з місця. Вже 20 листопада 1923 р. начальник ПУ УВО Ф.Блументаль підписав орієнтовний план українізації в окрузі, окремі положення якого безпосередньо торкалися переведення у короткі строки політосвітньої та лікнепівської роботи в терчастинах на українську мову. Крім вивчення української мови комскладом, документ передбачав низку супутніх заходів, спрямованих на забезпечення успіху українізації у військах, передусім такі, як постачання частин та з'єднань потрібною літературою, посібниками тощо. Зокрема, передбачалося вже у найближчий час — з грудня 1923 р. перекладати українською мовою газету “Красная Армия”, журнали “Красная рота”, “Политработа в полку”, “Армия и революция”. Одночасно планувалося підготувати до друку український буквар, першу з серії брошур українською мовою на військово-політичну тематику. А упродовж січня 1924 р. мали бути підготовлені українською мовою збірки політбесід, хрестоматія для проведення політосвітгодини, перші видання військово-технічної літератури, бібліотечки червоноармійця, ряд статутів, мапа України і навіть словник військових та військово-політичних термінів — російсько-український та українсько-російський. Крім іншого, передбачалося видати тематичні плакати та листівки, як, наприклад, “Чи ти знаєш свою рідну мову?” для червоноармійців та “Вивчайте українську мову!” для комскладу.

На виконання наказу М.Фрунзе №1438 від 26 листопада 1923 р. ПУ УВО підготувало програму з української мови для червоноармійців, що володіли усною і писемною російською мовою. Вона передбачала засвоєння мінімальних знань з української мови, зокрема, складання листів, рапортів та різних ділових заяв.

Зрозуміло, розроблений Політуправлінням план проведення українізації потребував чималих коштів. Потребу в них окружне командування визначило до копійок — 125454 крб 70 к. 5 грудня 1923 р. штаб УВО направив план і кошторис на українізацію військових частин для включення його до загального кошторису Наркомпросу на українізацію радянського апарату. Оскільки задалегідь в річний республіканський бюджет кошти на проведення українізації не були закладені, уряд УСРР був змушений звернутися за фінансами до РНК СРСР. Сума, за розрахунками українських урядовців, була визначена в 442 241 крб. Після певних зволікань і листування республіканського та союзного відомств останнє все ж виділило Україні, за рахунок резервного фонду РНК СРСР, 150 тис. крб, які мали виплачуватися щомісячно, починаючи з квітня 1924 р. Проте витрати на українізацію військових частин та з'єднань УВО з цих коштів не передбачалися. Спеціальним рішенням РНК СРСР звернувся до Наркомату військових справ СРСР з пропозицією “терміново розглянути і встановити за участю представників України розмір кредитів, що їх слід виділити з кошторису наркомвоєну на потреби українізації військових частин і військових установ України і проводити їх, починаючи з квітня, однаковими частинами, фактично передавши ці гроші в розпорядження командування УВО”.

Проте військове командування не поспішало з фінансуванням національних заходів в Українському військовому окрузі, тим паче, що навесні 1924 р. РВР СРСР взагалі переглянула свої попередні плани, скоротивши передбачені витрати на проведення національної реформи в армії майже вдвічі. Таким чином, навесні 1924 р., як повідомлялося в одному з донесень ПУ УВО, на українізацію в окрузі було витрачено 10 тис. крб.

Отже, заходи з українізації з самого початку не мали фінансового забезпечення з боку союзного військового центру. Зважаючи на це та на упереджене ставлення комскладу до ідеї націоналізації військ, сподіватися на суттєві зрушення в справі переводу лікнепу та політосвітньої роботи на українську мову не доводилося. Проте, на відміну від комскладу, проведення українізаційних заходів серед червоноармійської маси проходило більш успішно — передусім завдяки тому ентузіазмові, з яким були зустрінуті гасла українізації на місцях. Відтак, за ініціативою “низів” вже восени 1923—взимку 1924 р. у ряді з'єднань — деяких частинах 44-ї, 45-ї, 24-ї стрілецьких, 1-ї Червонокозачої дивізій, підрозділах залізничних військ — заняття з ліквідації не-

письменності вже проводилися українською мовою. Водночас активісти українізації розпочали створення в частинах українських гуртків, постановки п'єс українською мовою тощо. За повідомленнями з частин та зведеннями ПУ УВО, серед червоноармійців округу “відчувалося загальне захоплення українізацією”, проявлялася “велика зацікавленість і активність у заняттях”.

Звичайно, українізаційні заходи здійснювалися в складних умовах — не вистачало учителів, посібників, коштів тощо, проте прихильники українізації намагалися своїми силами долати ці перепони: учителів подекуди заміняли письменні червоноармійці, відсутність української літератури намагалися компенсувати за рахунок шефської допомоги, фондів громадських бібліотек, використання місцевої україномовної преси. Втім, певні зрушення все ж відчувалися. Вже у 1924 р. видавництво “Червоний шлях” видало тиражем 50 тис. прим. складену А.Воронцем першу українську червоноармійську читанку “Червона зброя”, наступного року вийшло нове українське видання читанки тиражем 70 тис. прим., того ж року українською мовою почали видаватися окружні газети “Червона армія”, “Червоноармієць”.

Позитивні наслідки цієї роботи давалися взнаки — в 1925 р. 61% лікнепівських груп у кадрових і понад 80% у територіальних дивізіях проводили заняття українською мовою, у 1926 р. в окрузі було українізовано 62,2% груп лікнепу, а в 96-й та сотій дивізіях, які підлягали українізації в першу чергу, українською мовою проводилися всі без винятку заняття.

Дещо скромнішими були показники в мережі політосвітньої роботи. Так, в 1925 р. по УВО було українізовано 24,4% груп політнавчання, у 1926 р. — 36,4%. Навіть в українізованих дивізіях цей показник був невисоким. Наприклад, у 1926 р. в 96-й та сотій стрілецьких дивізіях політробота була українізована на 65%—70%. Така ситуація пояснювалася, насамперед, нестачею політпрацівників, здатних працювати національною мовою. З цієї ж причини українізація груп політнавчання для червоноармійців інших національностей взагалі гальмувалася — 1925 р. лише 24% існуючих груп для національних меншин працювало національними мовами.

Отже, незважаючи на те, що лікнеп у багатьох частинах проводився українською мовою, пануючою в армії залишалася російська: нею розмовляла абсолютна більшість командирів і політпрацівників, видавалася переважна більшість військових документів, проводилася позашкільна робота, російськомовною літературою

були заповнені бібліотеки округу; та й чимало гуртків лікнепу і політосвітньої роботи, як це встановлювалося перевітками, були українізовані, так би мовити, формально, або проводили свої заняття “змішаною мовою”. Показові факти: у 1925 р. в окружних бібліотеках українські книжки займали всього 4,2%, у 1926 р. — 6,8%, в 1927 р. — 16,5%. Число українських клубів в УВО у 1925 р. складало лише 10,8%, у 1926 — 18,9%. 1927 р. гуртки при клубах округу були українізовані лише на 20,5%, а ленкутки — на 15,2%.

Чим же можна було пояснити такий плачевний стан справ з українізацією позашкільної роботи в армії, майже повну відсутність української книжки в армійських бібліотеках (і це в той час, коли в республіці спостерігався справжній український друкарський бум!). Очевидно, пояснення тут було тільки одне — це був певний курс союзно-республіканського військового керівництва, яке хоч і погоджувалося на тимчасовий допуск української мови (для ліквідації технічної неписьменності, частково — для культурної та політичної роботи), аж ніяк не було зацікавлене у дійсному підвищенні статусу української мови у військах, орієнтувалося на поступове її витіснення з армії, тому всіляко ігнорувало будь-які національно-мовні заходи. Про один такий досить показовий випадок згадувалося у звіті ПУ УВО VII окружній партконференції у 1930 р.: політвідділ стрілецької дивізії просто “забув” про наявність коштів, виділених на українізацію, і витратив їх тільки під тиском фінорганів, які вимагали повернення грошей.

Зовсім не сприяла утвердженню української мови і та атмосфера, що її постійно створювали противники українізації навколо мовного питання: презирливі, глузливі випадки проти української мови з боку певної частини російських та зрусифікованих командирів, які могли собі дозволити жарти: “Вы это серьезно, или по-украински”; прояви вихованого століттями “малоросійського комплексу” серед частини українців, особливо командирів-українців, які не тільки час від часу “соромилися” вживати рідну мову, були неспроможні “постояти за неї”, але й подекуди зовсім відмовлялися від неї, розраховуючи таким чином (і небезпідставно) полегшити собі військову кар’єру і т. ін.

Зважаючи на це, можна зробити висновок, що успіхи армії в запровадженні української мови, по суті, були нестійкими: сама обстановка в Червоній армії змушувала українців пристосовуватися до “російськомовного середовища” — тож і виходило, що після успішної українізації червоноармійців починалася не менш успішна їх русифікація.

Зрозуміло, що аналіз лікнепівської та політосвітньої роботи в армії за умов українізації неможливий без характеристики самого змісту цієї роботи. Формулюючи основні завдання цієї роботи, М.Скрипник на 2-й окружній партконференції УВО у 1924 р. говорив: “Нам треба зробити так, щоб українське селянство в нашій Червоній армії бачило армію, що селянською українською мовою розмовляє та думає комуністичні думки, робітничо-селянські думки”.

Зазначимо, що після Громадянської війни з метою налагодження планомірної, систематичної політроботи у військах наказом ПУ РСЧА від 30 листопада 1920 р. у всіх частинах та з'єднаннях Червоної армії були введені обов'язкові заняття з політграмоти у формі щоденної політгодини (з жовтня 1924 р. її було замінено щоденними двогодинними політзаняттями). Посібником, навколо якого у цей час політпрацівники будували свою роботу, як правило, виступала так звана “Азбука комунізму” М.Бухаріна та Е.Преображенського — популярний виклад прийнятої 1919 р. програми РКП(б). З метою поширення ідей “Азбуки” в Україні її в 1921 р. видали українською мовою, до того ж великим тиражем, але це не зробило її більш зрозумілою для українців, у тому числі й червоноармійців. І справа полягала не в надмірній затеоретизованості книжки, а у самому тлумаченні програмових засад партії, яке часто не зовсім в'язалося з новою тактикою більшовиків. Стосувалося це, зокрема, й національного питання. Справді, як політрук мав довести українцеві щирість проголошених РКП(б) наприкінці 1919 р. нових національних гасел — визнання незалежного статусу УСРР і т. ін., якщо п.58 “Азбуки” прямо вказував на те, що комуністи виступають проти “відокремлення пролетаріату однієї країни від другої, а особливо, коли ці країни економічно сполучені” і припускають можливість тимчасового відокремлення таких країн лише, так би мовити, з повчальною метою. “Так мати, — пояснювала “Азбука”, — дозволяє дитині доторкнутися до вогню один раз, проте для того, щоб вона не поривалася до нього десять разів”.

Неефективність політгодини — її повна відірваність від реального ґрунту стала очевидною досить скоро, що і визнав на партконференції військ України та Криму (15—20 серпня 1922 р.) помічник командувача з політроботи С.Мінін: “Я питаю, — ділився він своїми враженнями від перевірки політзанять в одній із частин округу, — про що була у вас політгодина? Відповідають: про походження капіталізму. І про це розповідають прекрасно.

Розповідають про його походження, але не знають, що таке РКП, що таке радянська влада, в чому полягають її заслуги і називають Леніна і Калініна командувачами військ, називають Леніна навіть царем”. Не кращою виявилася ситуація і на Чорноморському флоті — в ході перевірки з’ясувалося, що серед перевірених політнеписьменних — 75%.

Вишукуючи найбільш прийнятні формули пропаганди комуністичних ідей червоноармійцям, ПУ РСЧА наприкінці 1922 р. розробило так званий Політстатут, 77 параграфів якого містили в простій і доступній формі добірку відомостей, що їх належало засвоїти — зокрема: що таке Червона армія; з кого вона складається; що являє собою радянська влада і який її устрій; хто такий Ленін; хто є ворогами, а хто друзями радянської республіки тощо.

Оголошений наказом ПУ РСЧА від 26 жовтня 1922 р. Політстатут направили в округи, проте на початку 1923 р., у зв’язку з утворенням СРСР, постала необхідність його переробки. Втім, центральне військово-політичне керівництво не стало обтяжувати себе складними завданнями, змінивши хіба окремі положення (приміром, слова “РСФРР” на “СРСР”) та надавши окружним політуправлінням певну свободу дій щодо вироблення власних підходів до політроботи, відповідно до, так би мовити, місцевої національної специфіки.

Урахування цієї специфіки відносно України полягало, передусім, у тому, щоб переконати червоноармійців, що саме СРСР є тією державою, до створення якої завжди прагнув український народ, що тільки в СРСР можуть бути задоволені його національні інтереси. Зважаючи на те, що в національних республіках у цей період відчутними були тенденції до організації власних національних армій, досить важливим було й утвердження тези про необхідність в ім’я збереження СРСР зберегти єдині Збройні сили — Червону армію.

Ці провідні ідеї пронизували зміст програми загальноосвітніх та політичних занять для червоноармійців піхотних частин. Найбільша кількість політгодин та політосвітгодин у програмі відводилася засвоєнню двох тем — “Будівництво СРСР” та “Червона армія”. Характерними були пропонувані назви бесід: “Проведення в життя національного визволення, проголошеного Жовтневою революцією (Як і чому Україна стала самостійною, чому РСФРР і УСРР не можуть існувати як зовсім окремі держави)”, “Самовизначення в царській Росії та буржуазних країнах”; “Звідки виникла ідея

створення СРСР”; “Червона армія — єдина армія єдиного Радянського Союзу. Червона армія — озброєний союз рівних народів. Чи можна припустити розчленування Червоної армії” і т. ін. В методвказівках до програми прямо вказувалося, що під час заняття червоноармійцям “належить вияснити, що тільки радянська система і тільки СРСР — здатні забезпечити не на словах, а на практиці інтереси трудящих мас і вирішити національні питання...”

Звичайно, “політобробка” червоноармійців не обмежувалася проведенням політгодин. Тривала вона і в ході ліквідації неписьменності. Керівництво ПУ УВО вимагало від учителів “змінити психологію учня”, “зробити неписьменного червоноармійця письменним не тільки у відношенні читання та писання, але й у відношенні його загального розвитку і, головним чином, у відношенні його політичного розвитку”.

Орієнтацією на політичне виховання червоноармійця була позначена, зокрема, перша українська червоноармійська читанка “Червона зброя”, основу якої, по суті справи, складав Політстатут. Складені на його основі ключові фрази читанки такі, як “Ми — сини народу”, “Ми несемо волю народу”, “Були пани, були раби”, “Ради — голос народу”, “Вся земля трудовому народу” тощо, мали використовуватися, з одного боку, безпосередньо для засвоєння грамоти, а з іншого — слугувати відправним матеріалом для побудови тієї чи іншої бесіди з політстатуту.

Ось як в журналі “Красная рота” подавався зразок політичної розмови вчителя навколо першої фрази читанки “Ми — сини народу!”

“... Ми — сини народу! Хто це ми? (Треба, щоб учні відповіли: ми — червоноармійці). А чому червоноармійці зветься синами народу? Бо вони захищають народ: робітників та селян. А самі червоноармійці хто такі, хіба вони не робітники й селяни? Робітники й селяни. Виходить, що червоноармійці захищають самих себе, своїх батьків та матерів, своє життя та спокій. Добре. А завжди так було, чи ні? Ні, не завжди. А коли це так було, щоб робітники та селяни захищали не свої, а чужі інтереси, хто скаже? При цареві. Правильно, це було при цареві. А кого тоді захищали робітники й селяни? Поміщиків та капіталістів. Так. Чого ж це так було? Народ був темний, нічого не знав, що від чого: пани, вчителі та попи казали, що то все так зроблено богом, — от народ думав, що й справді так. Казали попи захищати поміщиків та капіталістів — народ захищав, ішов війною проти таких же робітників і селян. Казав цар вбивати робітників та се-

лян за те, що вони домагалися ліпшого життя — робітники й селяни вбивали. Але ж так було не тільки при цареві: так було й при Керенському... А на Україні при гетьмані теж так само було. Це ви добре пам'ятаєте? Що робили його карні ватаги та сотні? Розкажіть. А ось пригадайте ще про одного “батька”, про Петлюру: проти кого він посилав робітників і селян? Проти робітників і селян. Ось бачите. Довго люди не знали, чиї вони сини: чи своїх рідних батьків, чи царя. Багато було таких робітників і селян, що думали, ніби цар їх батько, попи дурили людей й казали, що всі ми сини одного батька — бога. Виходить, що ми й не знали, чиї ми сини й через те вбивали один другого. Й ось тепер, коли влада знаходиться в руках робітників і селян, ми твердо знаємо, що наші батьки — це робітники і селяни, а ми їх сини. Це треба твердо пам'ятати”.

**ЧЕРВОНА АРМІЯ І КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ.
РЕПРЕСІЇ І “ЧИСТКИ” В УВО НАПРИКІНЦІ
20-Х — НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ,
ЗГОРТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ**

Період кардинальних реформ, як у галузі економіки (НЕП), так і в сфері національних відносин (політика коренізації), що їх з початку 20-х років здійснювали більшовики, був нетривалим. Вже наприкінці 20-х років сталінське керівництво перейшло у рішучий наступ проти “непманів”, “куркулів” та “націоналістів”. Згортання проголошених раніше реформ означало черговий поворот курсу більшовицької партії. На цей раз — назад, до “чистоти Марксового вчення”, до спроби вдруге після “військового комунізму” реалізувати на практиці комуністичну доктрину.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про колективізацію сільського господарства, а вже у зймку 1927-1928 рр. “господарчі ускладнення” із хлібозаготівлею призвели до т.зв. хлібної кризи в країні, на що більшовики відповіли примусовими хлібними реквізиціями, які нагадали селянам сумнозвісні продрозкладки часів Громадянської війни.

Надзвичайні заходи вкрай загострили політичну ситуацію у селі і це, звичайно, не могло не позначитися на селянській у своїй переважній більшості Червоній армії, зокрема в УВО.

Інформація про ситуацію в селах надходила в армію різними каналами — через нове поповнення, відпускників, з листів від

рідних, а іноді й безпосередньо від напівголодних селян-”ходоків”, що з’являлися біля військових частин.

Про один з таких “візитів” повідомляв ПУ УВО на початку 1928 р. політпрацівник однієї з військових частин, що дислокувалася в Миколаєві. Він писав, що селяни, які прийшли до частини, просили червоноармійців добиватися забезпечення села хлібом. “З провокаційною метою”, як зазначалося в політдонесенні, селяни збирали у таборах залишки їжі та похапцем їх їли. “Демонстрація голоду” (вислів політпрацівника) справила таке враження на червоноармійців, що вони буквально засипали командирів питаннями, зокрема про те, чому хліб вивезено за кордон, а селяни голодують. Намагаючись допомогти напівголодним, солдати часто віддавали їм свій хліб.

Поповнення, яке надходило до армії у цей період і вже на практиці зіткнулося з “новим” більшовицьким аграрним курсом, часто було настроєне досить “агресивно”. Молоді червоноармійці закликали своїх товаришів чинити опір вивозу хліба з села, прямо висловлювали негативне ставлення до радянської влади, “яка грабує селян”. У липні 1928 р. в огляді Інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичні настрої червоноармійців округу із занепокоєнням сповіщалося про те, що “у зв’язку із натиском на хлібозаготівлі, труднощами в постачанні хліба упродовж останніх місяців спостерігається деяке погіршення настроїв червоноармійців”.

Не вщухали незадоволення в армії і в 1929 р. Це змусило Політуправління УВО видати 17 травня спеціальний циркуляр, який вимагав від політорганів “звернути особливу увагу на вивчення і своєчасне реагування на настрої червоноармійців”. У документі наголошувалося на потребі “припинення куркульського впливу і антирадянських виступів серед червоноармійців”.

Ситуація в УВО ще більше загострилася наприкінці 1929 р., коли партія “взяла курс” на суцільну колективізацію і “винищення куркульства як класу”. Темпи колективізації в Україні значно прискорилися. Якщо 1 січня 1930 р. в республіці було колективізовано 15,8% селянських господарств, то на 1 березня цього ж року — їх було вже 62,8%. Зрозуміло, такі “високі темпи” колективізації забезпечувалися примусовими, надзвичайними заходами, звістки про які доходили й до армії. Як розповідав червоноармієць-перемінник 21-го полку 7-ї стрілецької дивізії, один із працівників, що проводив колективізацію у нього в селі, заявив: “По коліна будемо ходити в крові, а свої плани колективізації виконаємо”.

Звісна річ, на посилення колективізації село відповіло зростанням “куркульського бандитизму”. На зміну політичного клімату в країні одразу ж відреагувала й армія. Як сповіщалося в доповідній записці ДПУ та УВО до ЦК КП(б)У, тільки за три тижні березня 1930 р. (за певними даними) у 74 гарнізонах округу було зафіксовано 1724 “негативні виступи” проти колективізації.

Повідомлення про розкуркулення їх сімей викликали обурення червоноармійців. У доповідній записці особового відділу УВО фіксувалися такі найбільш характерні висловлювання військово-службовців: “Якщо б була війна, я б зараз же пішов до банди. Все одно я рано чи пізно дезертирую з армії” (137-й полк 46 СД); “мені б добути наган та набої, я б розправився з тими, хто грабує моїх рідних” (9-та кавалерійська дивізія); “якщо б сталася нагода, я повернув би кулемети проти клятої радянської влади. Радянська влада знедолила селян. Ця влада не наша” (52-й полк); “розкуркулення неминуче призведе до повстання. Якщо буде повстання, червоноармійці розбіжаться” (46-та СД).

Зазначимо, що листи з дому дійсно справляли на червоноармійців досить сильне емоційне враження. Нерідко ці листи зачитувалися вголос, обговорювалися цілими групами. Про таку “колективну читку” доносилося в одному із повідомлень особового відділу: “Червоноармієць кавескадрону 95-ї СД Гонтар прочитав своїм товаришам листа від батька, в якому той писав: “Дорогий сину! Я отримав від тебе посвідчення на пільгу, проте пільги мені ніякої не дають і забирають усе, що є в господарстві. Забрали візок, плуг, биків, коней та ін”. Присутній при читанні червоноармієць Бондар почав плакати і розповів, що з його села виселяють 150 ”куркулів”, в тому числі і його рідних. В іншому повідомленні особового відділу наводився уривок з листа, що надійшов від батька до червоноармійця 14-го корпусу: “Синку, рятуй нас,— писав він. — Гинемо, давлять нас, грабують, як бандити. Прийшов голова сільради, я його хотів убити. У нас багато хто каже, що якщо б була зброя, то ми давно вже здобули б свободу”. Можна собі уявити, яке враження справив цей лист на червоноармійця.

Вважаючи сільські листи “основним регулятором” негативних настроїв в армії, ПУ УВО та ДПУ республіки розпорядилися масово вилучати “шкідливі листи”. Водночас проводився ретельний аналіз їх змісту, що давало змогу “особистам” робити висновки відносно настроїв на селі. Проведене особовим відділом УВО у першій половині березня 1930 р. “вивчення більше 5500

листів, що надійшли до червоноармійців округу, засвідчило, що лише 1005 листів містили якусь позитивну, з точки зору “особистів”, інформацію відносно політики радянської влади. На основі проаналізованих листів працівники особового відділу склали спеціальну таблицю із переліком основних тем, які турбували селян, а також оцінкою тих чи інших заходів:

Листи	Зміст	
	позитивний	негативний
про колективізацію	552	1925
про розкуркулення	308	910
про податки	8	645
про економічний стан села	2	250
про посівну кампанію	37	106
про контракцію	11	76
про місцеву владу	19	29
про радянську владу і партію	16	29
про кооперацію	7	29
провокаційні чутки	-	72
про селянські повстання	-	44
про бандитизм	-	28

2 лютого 1930 р. ПУ УВО видало Розпорядження, у якому зазначалося, що “вся партійно-політична робота в окрузі, усе навчання в армії надалі мають вестися під гаслами ліквідації куркульства як класу”. У Розпорядженні наголошувалося, що основним завданням цієї роботи має стати “виховання у червоноармійців прагнення до вступу в колгоспи”. Політоргани округу зобов’язувалися кожні п’ять днів докладно інформувати керівництво округу про настрої підлеглих їм червоноармійців.

Не покладаючись лише на політичну роботу, військове керівництво УВО при активній участі ДПУ приступило до “чисток” особового складу округу від “соціально чужого елементу”. Відтак лише за 10 днів — з 5 по 15 лютого 1930 р. — в частинах УВО було заарештовано 105 “найбалакучіших” військовослужбовців. Однак це мало що змінило. За повідомленням особливого відділу округу у березні цього ж року, “незважаючи на вилучення з армії ряду осіб з числа антирадянських активістів”, антирадянські виступи продовжувалися. Як вважали “особисти”, пояснювалося це тим, що наявні в армії “ворожі елементи” змінили тактику — “пішли у глибоке підпілля і методи відкритої атаки замінили методами листівок та анонімок”.

Щодо останніх, то їх дійсно було багато. “Особисти” постійно фіксували появу в тій чи іншій частині листівок, анонімок антирадянського характеру. Зокрема, командирові 135-го полку

була надіслана записка, підписана “червоноармійцями робітничого українського полку”, в якій зазначалося: “Просимо ізолювати полк від загрузки (висилки. — Авт.) наших батьків і матерів, від плачу, що роздирає душі молодих солдатів! Дайте спокійно наблизитись до дня розправи з вами — катами”. В 240-му полку на дверях стайні і на стінах хтось написав: “Товариші, дайте нам війну, ми з першого ж разу повернемо зброю проти радянської банди; нас в полку 29 чоловік; ми маємо переговори з іншими — так що є половина червоноармійців проти радянської банди”.

У своїх звітах ДПУ стверджувало, що, не обмежуючись лише антирадянською агітацією, частина червоноармійців об’єднується у певні угруповання. Таких угруповань у лютому 1930 р. в УВО “особисти” “виявили і ліквідували” 19, у березні цього ж року — 10. Особливе занепокоєння радянської політичної поліції в армії викликала можливість об’єднання “ворожих угруповань” в певні “контрреволюційні організації”. Занепокоєння викликало й те, що серед учасників виявлених угруповань були і командні кадри, головним чином, молодший комсклад, тісно пов’язаний з червоноармійським середовищем і переважно український, селянський за своїм походженням.

Хоча з кінця 20-х років військовоє керівництво округу й проводило певну політику щодо зміцнення “робітничого ядра” серед молодших командирів і з 1928 до 1930 рр. воно зросло майже вдвічі, все ж вихідці з села продовжували складати серед цієї категорії військовослужбовців УВО майже 70% (загальна кількість молодших командирів в окрузі у цей час становила 16866 чол.). Незважаючи на старання політичного керівництва округу, залишався відносно невисоким і відсоток партійно-комсомольського складу серед молодших командирів.

Ще у липні 1928 р. в інформаційному огляді ЦК КП(б)У про політичні настрої червоноармійців УВО зазначалося, що саме молодші командири “дуже часто виступають застрільниками й організаторами (негативних. — Авт.) настроїв, більш чітко формулюють куркульські вимоги”. За повідомленнями ПУ УВО, на початку 1930 р. у 2-й кавалерійській дивізії з 90 зафіксованих індивідуальних виступів “проти заходів партії на селі” 30 припадало на молодший комсклад, у 25-й СД з 32 виступів — 25. Така ж картина спостерігалася в 24-й та інших дивізіях округу. Зазначимо, що саме серед цієї категорії військовослужбовців найчастіше спостерігалися настрої, які кваліфікувалися політорганамися як “укра-

їнський шовінізм”. Не випадково, що найбільший відсоток виключених в ході “партійної чистки” в УВО 1929 р. становили молодші командири.

Щодо середнього та старшого комскладу, то він реагував на колективізацію дещо інакше. Зокрема, у середині 1930 р., коли темпи колективізації уповільнилися, серед частини командирів УВО виразно проявилось незадоволення “відходом від політики наступу на куркуля”, роздавалися вимоги його “суцільного винищення”. З другого боку, серед частини цієї категорії командирів спостерігалися й скептичні настрої відносно “заходів партії на селі” — очікування селянських заворушень, широкого розмаху “куркульського бандитизму” і навіть інтервенції та падіння радянської влади. Висловлювалися й застереження відносно того, що колективізація і ті настрої, що вона несе з собою в армію, підривають боєздатність останньої.

Хоча в цілому середній та старший комсклад проявляв лояльність до “нового курсу” радянської влади, траплялося, що командири відмовлялися брати участь в каральних експедиціях, що направлялися для придушення селянських повстань, а подекуди й переходили на бік повстанців.

Про один з таких випадків розповів у своїй книзі “Жнива скорботи” Р.Конквест: кадровий командир Червоної армії, що перебував у відпустці в рідному селі, очолив загін повсталих і загинув у бою з регулярними військами.

Неспокійною вважало військове керівництво УВО й ситуацію у військових школах округу, адже серед курсантів також значним був відсоток вихідців із селян (на 1928 р. — до 50%). Як свідчили донесення особливого відділу, курсанти військових шкіл часто дозволяли собі висловлювання антирадянського характеру. Зокрема, на початку 1930 р. у військових школах були зафіксовані такі розмови: “Колективізація — це поміщицька реформа, прийде одна людина і буде керувати всіма”. (Харківська школа Червоних Старшин); “радянська влада проводить політику пограбування селян, яких переслідує, висилає й поступає з ними так, як це не робиться навіть у капіталістичних країнах” (Одеська школа військових пілотів); “я тут служу в Червоній армії, а там дома женуть до колгоспу й грабують селян” (Українська кавалерійська школа).

Намагаючись “навести порядок” у школах, “органи” вже в 1928 р. розпочали інтенсивні “чистки” особового складу навчальних закладів. Зокрема, в Українській кавалерійській школі 1928 р. за “антирадянську агітацію у зв’язку із хлібозаготівля-

ми” було заарештовано 9 чоловік. Особливу увагу ДПУ приділяло нескінченним “фільтраціям” викладацького складу вузів округу. З жовтня 1928 по 1930 рр., за повідомленням особливого відділу УВО, викладацький склад шкіл було “освіжено” на 32%. У 1930 р. в основному був оновлений склад Харківської школи Червоних Старшин, в цей же період масові арешти пройшли і в Українській (Зінов’євській) кавалерійській школі. У зв’язку з арештами викладачів в кавалерійській школі, як зазначалося в одному із спецдонесень, серед курсантів почалися розмови про те, що тепер невідомо, кому можна вірити. “З цього приводу, — підкреслювалося в донесенні, — були проведені збори, на яких роз’яснювалося, як повинен реагувати на ці події кожен курсант”. Арешти торкнулися і Полтавської піхотної школи. Щодо останньої, то, як згадував академік Д.Лихачов в одній із телепередач (“Пережитое”, 1992), на початку 30-х років мав місце випадок, коли курсанти відмовилися йти втихомирювати повсталих селян, за що усім підрозділом були відправлені на Соловки.

І все ж найбільш “слабкою ланкою” в УВО під час колективізації були територіальні дивізії. Їх тісний зв’язок з селом сприяв досить швидкому проникненню “селянських”, “антирадянських” настроїв в армію. Зауважимо, ще в 1926 р. на засіданні РВР УВО ставилося питання про перегляд політики комплектування територіальних дивізій, необхідність поповнення їх контингентом з інших регіонів СРСР. А в постанові Президії ЦКК КП(б)У 1927 р. йшлося про потребу “посилення кадрів терчастин українським пролетарським елементом”. Проте суттєво змінити селянсько-український склад територіальних військ наприкінці 20-х років не вдалося.

Слід зазначити, що спочатку саме тісний зв’язок тердивізій з селом більшовицьке керівництво спробувало використати для прискорення темпів колективізації.

Нагадаємо, що більшовики відводили армії особливу роль у проведенні своєї політики, в тому числі й аграрної. Армія мала стати активним пропагандистом і провідником колективізації, передусім, за рахунок колишніх демобілізованих червоноармійців з селян, які проходили спеціальне навчання. В 1930 р. таке навчання (в цілому по Союзу РСР) пройшло 50 тис. військовослужбовців. В цьому ж році майже 25 тис. сімей звільнених в запас червоноармійців організували 200 червоноармійських колгоспів. Армія почала також готувати спеціалістів для сільського господарства — трактористів, водіїв, механізаторів.

Україна згідно з планами ПУ і РВР у 1929 р. “мала дати” 6 тис. колгоспників. Проте ці плани було перевиконано — “дали” 6752 колгоспників, з яких понад 2 тис. чол. влилися у вже існуючі колгоспи, а понад 3 тис. чол. відправили на Далекий Схід і в Казахстан “творити комуни”. Отримавши нове поповнення 1906 р. народження, ПУ УВО висунуло гасло “жодного червоноармійця-відпускника поза колгоспом”. Як і в інших округах, в УВО йшла інтенсивна підготовка спеціалістів для колгоспної системи: відкривалися курси, школи, гуртки колгоспників. При Київському будинку Червоної армії було утворено червоноармійський університет, який мав два факультети: сільськогосподарський та виробничий.

Політуправління намагалося активно залучати до проведення колективізації насамперед територіальні дивізії. У 1929 р., наприклад, з червоноармійців 99-ї територіальної дивізії було утворено комуни ім. Ворошилова (25 чол. 295-го полку). У цей же час виникла комуна ім. 95-ї дивізії (з червоноармійців цієї дивізії) в одному з районів Первомайської округи. У 1930 р. ПУ УВО з гордістю констатувало, що кількість колективізованих у терчастинах вдалося довести до 80-100%. Зрозуміло, що в абсолютній більшості вступ до так званих колективів був примусовим. Характерний приклад: виявляючи “бажаючих” вступити до колгоспу, один із командирів 46-ї СД питав: “Хто в колгосп — той піднеси руку, а хто ні — той в Соловки”.

Не дивно, що як тільки у березні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) про перегини при колективізації і тиск на селян дещо ослаб, почався масовий вихід червоноармійців терчастин із колгоспів. Зокрема, в районі дислокування 99-ї територіальної дивізії (Черкаси) дві роти одного з полків повністю вийшли з колгоспу, забравши свій реманент та робочу худобу.

“Критикуючи” перегини при проведенні колективізації, сталінське керівництво на практиці не мало намірів знижувати темпи колективізації. Проте “маси” сприйняли постанову за “чисту монету” й навідріз відмовлялися вступати до колгоспів, мовляв, “за Сталіним” колективізація має бути добровільною.

Слід зазначити, що саме перемінники, як зазначалося в партійних документах, почали активно протидіяти подальшій організації колгоспів. Зокрема, в районі дислокування 80-ї дивізії (Донбас) перемінники намагалися зірвати прийняття “запланованої” резолюції про вступ селян до колгоспу. Нерідко ставалося, що будучи більш “політично освіченими” та організованими, пере-

мінники відігравали помітну роль у селянських заворушеннях, а подекуди ставали на чолі селянських повстань. Так, у селі Тридуби, де дислокувалися частини 95-ї стрілецької дивізії (Первомайськ), перемінники взяли участь у заворушенні селян, викликаному спробою більшовиків закрити місцеву церкву. При цьому вони закликали селян бити комуністів та комсомольців. У цьому ж районі група перемінників очолила й інші селянські виступи. Один із них розбив трактор, другий намагався вбити селянина, сини якого були комсомольцями, третій збирав підписи про відкриття закритої більшовиками церкви. В районі дислокування соті стрілецької дивізії (Біла Церква) перемінники керували нападом селян на сільраду. У трьох районах Чернігівщини, коли там почалися масові збройні виступи селян, перемінники 7-ї дивізії теж підтримали повстанців і властям довелося використовувати значні сили регулярних військ та підрозділи ДПУ для придушення селянських заворушень.

Колективізація викликала різке посилення самостійницьких, націоналістичних та антисемітських настроїв. Органи ДПУ зокрема повідомляли, що в Дніпровській окрузі Малинівського району селяни говорили: “Доведеться відокремитися від Москви”. В Лубнах питали: “А чи скоро Україна буде воювати з Росією?”, тут же заявляючи: “На Україні хай будуть поляки, вони не гірші за кацапів”.

Відповідні настрої панували і в військах. “Якщо б Україна була самостійною,— говорив у бесіді з молодшим комскладом командир відділення 283-го полку 95-ї СД Сусла,— нам не треба було б проводити колективізацію. Україна скільки не буде давати хліба Росії, все одно їм буде мало, а тому у нас на Україні хліб забирають нахабно, незважаючи на те, що у нас його вже нема, і дають в Росію тим, хто дере з нас шкуру”.

Посилилися у цей період в армії й антисемітські настрої, причому мали вони чітко виражену “політичну спрямованість”. Так, група з 10 червоноармійців 295-го полку 99-ї СД у 1928 р. вела таку розмову: “Селян пограбували, селяни залишилися голі й босі, загляньте у село і ви побачите там безпритульних. А жидів не займайте, бо це влада жидівська, а не селянська”.

Сплеск антирадянських повстань проти політики “військового комунізму” у свій час змусив Леніна шукати вихід із “кризи влади” у зміні політичного курсу більшовиків. На початку 30-х років сталінське керівництво вихід із нової політичної кризи знайшло у посиленні репресій проти “внутрішньої контрреволюції” в кра-

їні, в організації штучного голоду в Україні, внаслідок чого загинули мільйони українців.

Одним із перших великих інспірованих судових процесів в УСРР сталінської доби став процес т.зв. Співки Визволення України (СВУ) — міфічної контрреволюційної організації, що начебто мала на меті об'єднати українські антирадянські сили. Процес тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у приміщенні Харківського оперного театру. Верховний суд УСРР за “контрреволюційну діяльність та участь у СВУ” засудив до різних строків покарання 45 представників української інтелігенції на чолі з академіком С.Єфремовим.

Проте процес цей був лише “репетицією” перед початком “справжньої гри”. Невдовзі ДПУ “викрило” нову націоналістичну організацію — Український націоналістичний Центр (УНЦ), яка, як стверджували “органи”, “ставила своєю метою шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, скинути Радянську владу в Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити в Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної Української Народної Республіки”. По цій справі було притягнуто 50 осіб — колишніх членів УПСР, УСДРП, КПЗУ та ін.

На початку 1933 р. почалися арешти за приналежність до так званої Української Військової Організації (УВО) — складової частини УНЦ, що тривали майже два роки. Всього було заарештовано 148 чол. — літераторів, учених, партійних працівників та ін.

Ця міфічна організація, згідно зі сценарієм ДПУ, мала очолити повстанську, шпигунську і диверсійну роботу в Україні, а також організувати саботаж в сільському господарстві. ДПУ намагалось “вибити” зі своїх жертв визнання щодо підривної роботи у Червоній армії. Під час допиту одного зі звинувачених — Ф. Приступи 21 травня 1933 р. слідчий запитав: “Що ви знаєте про роботу УВО в Червоній армії?” Приступа дав “вичерпуючу відповідь”: “УВО, ставлячи перед собою ціль насильницького повалення Радянського устрою, не могла не цікавитися Червоною армією, з якою неминуче довелось би мати справу на випадок повстань чи інтервенції. Неодноразово в Клубі політемігрантів у ЗБД, у Максимовича обговорювалося питання про військові кадри УВО, про необхідність вивчення членами УВО військової справи, про володіння тактикою, вивчення авіації тощо. Про ці розмови я чув у Донці в 1927, 1928 рр. і неодноразово сам брав

у них участь. Звичайно, спеціалістами цієї справи вважалися Сі-як І., Яворський О., Яворський М., Баран, Кузник, Коссак Г. та інші — і більш за все вони обговорювали це питання”.

Усі названі тут особи були “притягнуті до відповідальності”. Більшість з них, як, наприклад, М.Баран, І.Сіак та ін., на цей час працювали в установах культури й жодного відношення до армії не мали (зрозуміло, їм нагадували про “старі гріхи” часів ЧУГА). Зокрема, М.Баран, згідно з версією ДПУ, до приїзду в Україну Г.Коссака з еміграції вважався військовим начальником УВО в Україні. Його звинувачували у тому, що він почав свою “підри-вну” роботу проти радянської влади ще під час служби в ЧУГА, а потім, начебто, продовжив її у Київській школі Червоних Старшин, де він, будучи її комісаром, заклав першу ланку УВО. Щодо колишнього полковника УСС, командира частин УГА Г.Коссака, то він дійсно був пов’язаний із армійським середовищем, бо викладав у Харківській школі Червоних Старшин. Коссака було звинувачено у веденні “контрреволюційної, націоналістичної” діяльності в школі — підготовці кадрів із слухачів та викладачів, яких за узгодженням з Закордонним центром УВО мали спрямовувати у різні підрозділи Червоної армії для організації там пер-винних ланок УВО і підготовки збройного повстання.

Під час процесу УВО проходили О.Волох — колишній претендент на посаду командувача нествореної боротьбистами української Червоної армії, П.Солодуб — перший начальник школи Червоних Старшин у Харкові, якого намагалися звинуватити у підго-товці замаху на Сталіна (на той час Солодуб мешкав у Москві).

Загалом, процеси початку 30-х років в Україні призвели до “чисток” кількох десятків тисяч чоловік, переважно тих, хто брав активну участь у проведенні українізації.

“Справи” про контрреволюційні організації остаточно розв’язали руки Москві у її боротьбі з так званим націонал-ухиль-ництвом в КП(б)У на чолі з М.Скрипником, який змінив на посту наркома освіти України О.Шумського.

У лютому 1933 р. “за серйозні прорахунки” в роботі, внаслідок чого у наркомпросі УСРР “звилося гніздо контрреволюціонерів”, М.Скрипник був усунутий з своєї посади. А у липні цього ж року, не витримавши цькування, він покінчив життя самогуб-ством. Шельмування Скрипника, звинуваченого у “націоналі-стичному ухилі”, не припинилося й після його смерті. Серед ба-гатьох “ухилів” критиці було піддано також його погляди на ор-ганізацію Збройних сил в Україні.

Із звинуваченнями проти колишнього наркома освіти України виступила газета “Красная армия” (Орган РВР УВО), яка через тиждень після трагічної загибелі лідера українізації вмістила на своїх сторінках статтю “Проти націоналістичних викривлень у висвітленні історії і завдань будівництва збройних сил в Україні”.

Автор статті наголошував на тому, що Скрипник помилково розглядав Червоне козацтво як українську Червону армію й “робить спробу знайти її попередників не в загонах робітничої гвардії, а у козацьких і гайдамацьких рухах”. Стверджувалося, що Скрипник розглядав українізацію територіальних дивізій та інших з’єднань УВО, як створення національних частин — ядра майбутньої Української армії, що він вимагав “необмеженого формування” національних частин, заперечував інтернаціональний і класовий характер Червоної армії в Україні, обмежуючи її долю до розв’язання української національної справи... Не гублячи своєї основної ідеї — про утворення Української Червоної армії, тов. Скрипник оцінює і військову реформу 1924 р. не як ряд заходів, що їх намітила партія для зміцнення обороноздатності Червоної армії — армії пролетарської диктатури,— а виключно аналізує їх з погляду утворення української Червоної армії”.

Отож, висунута самими ж більшовиками на зорі становлення радянської влади в Україні ідея української Червоної армії на початку 30-х років була проголошена “націоналістичною та контрреволюційною”.

У цілому ж, хоча газета й рекомендувала більшовицьким організаціям УВО, “ведучи боротьбу з ухилом від ленінської національної політики, не ослаблювати роботи по проведенню більшовицької українізації на основі директив партії та РВР”, проте доля українізації в армії була вирішена. Наведена стаття стала спробою теоретично обґрунтувати процес згортання українізації у військах, який розпочався ще з середини 20-х років.

Уже 2 грудня 1925 р. ПУ РСЧА підготувало доповідну записку з аналізом стану національної роботи у військових округах. Щодо УВО, то центральне військово-політичне керівництво, хоча й визнавало незадовільні темпи українізації визначених для цього чотирьох дивізій (95-ї, 96-ї, 99-ї, сотої), проте, турбуючись, аби націоналізація військ, розташованих в Україні, “стихийно” не зайшла надто далеко, вказувало на такий “принциповий” ухил від правильної лінії, як “сильне стремління до розширення рамок п’ятирічної програми”. “Фактично здійснювана українізація,— зазначалося в документі,— не обмежується чотирма вищена-

званими дивізіями: українізуються полкові школи всіх територіальних дивізій УВО; українська мова (у листуванні та вивісках) поширюється за межі національних дивізій; спостерігається тенденція до заміщення посад вищого і старшого командного складу у всіх дивізіях УВО українцями”.

Політуправління вказувало на неприпустимість подібних “ухилів” і вимагало від керівництва УВО “твердого проведення того положення, що розгортання національної роботи надалі може здійснюватися тільки після того, як існуючі вже українізовані дивізії будуть забезпечені усім необхідним і таким чином матимуть передумови для того, щоб не відставати у своїй могутності та боездатності від інших частин РСЧА”.

Призначений 13 листопада 1925 р. на посаду командувача УВО Й.Якір¹ рішуче почав виконувати вказівки центру.

“Наведенню порядку” з українізацією у військах округу мав сприяти новий план національної роботи на 1926-1927 рр., проєкт якого ПУ УВО розробило у першій половині 1926 р.

У преамбулі цього документу наголошувалося на “безперечних досягненнях українізації”, “подоланні, в цілому, скептичного до неї ставлення” і т.ін. В той же час, плани, що їх було накреслено на майбутнє, свідчили про певну тенденцію до обмеження українізаційних заходів, локалізації цієї роботи, остаточного переорієнтування її з військової у суто політико-виховну сферу.

Передбачався диференціальний підхід щодо обсягу вимог з українізації стосовно різних з’єднань. Наприклад, в українізованих (96-й і сотій) та тих, що підлягали українізації (95-й і 99-й), дивізіях планувалося завершити переведення на українську мову партійної, політичної та загальноосвітньої роботи. В цих дивізі-

¹ *Якір Йона Еммануїлович* (1896-1937) народився в Кишиневі у родині провізора. Навчався у Базельському університеті (Швейцарія, 1914) та Харківському технологічному інституті (1915). В 1915-1917 рр. працював токарем на військовому заводі в Одесі. Член більшовицької партії з квітня 1917 р. В Червоній армії з 1918 р. Навесні та влітку 1918 р. командував батальйоном китайських добровольців у Тираспольському червоногвардійському загоні, що брав участь у боях із румунськими та німецько-австрійськими окупантами в Молдавії та на півдні України. У вересні 1918 р. призначається начальником ПУ Південного фронту, а в жовтні — членом РВР 8-ї армії, з липня 1919 р. — начальник 45-ї стрілецької дивізії, на чолі якої брав участь у бойових діях проти денікінців, махновців, військ Директорії. В серпні-вересні 1919 р. командував Південною групою частин 12-ї армії, яка здійснила так званий “південний похід” по тилах противника з району Одеси до Житомира. У 1920 р. командував Фастівською і Львівською групами військ, брав участь у боях проти Польщі. В грудні 1920 — січні 1921 рр. — командувач 14-ї армії. У квітні 1924-1925 рр. начальник УкрДУВУЗ. Командувач військ УВО (КВО) 1921-1924, 1925-1937 рр. В 1927-1928 рр, вчився у Вищій Військовій академії німецького Генерального штабу. Член РВР СРСР з 1930 р., член ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У. Репресований у травні 1937 р.

ях передбачалося також українізувати стройову роботу (проте тільки в обсязі статутів, уже виданих українською мовою).

Щодо інших територіальних дивізій, то, “беручи курс на повну українізацію партійної та політичної роботи”, все ж таки оговорювалося, що проведення українізації тут буде залежати від використання наявних коштів і засобів.

Відносно українізації кадрових стрілецьких, кавалерійських дивізій та спеціальних частин (де внаслідок проведення певної політики поступово зростав відсоток неукраїнців), то в них українізацію мали обмежувати “найбільш повним обслуговуванням на рідній мові червоноармійців-українців у процесі партійної та політичної роботи і в побуті”.

Українізація установ і закладів Червоної армії в Україні надалі обмежилася підготовкою особового складу до опанування української мови.

Певна увага приділялася засвоєнню командним складом УВО української мови і українознавства, адже лише 25,4% командирів округу володіли мовою переважної більшості своїх підлеглих.

Характерною особливістю проекту було й те, що політпрацівників зобов'язували вивчати настрої нового українського поповнення. Підкреслювалося, що передусім “серйозному вивченню має бути піддана підвищена вимогливість червоноармійців-українців у національному питанні”.

Підготовлений ПУ УВО проект “Плану національної роботи округу”, як свідчать документи, принаймні тричі обговорювався на засіданнях РВР УВО — 19, 26 листопада 1926 р. та 2 лютого 1927 р., після чого був прийнятий із досить суттєвими корекціями. Так, в обговоренні “Плану” 19 листопада 1926 р. взяли участь командувач УВО Якір, начальник ПУ УВО — Кучмин, заст. начальника ПУ УВО Васильєв, заст. начальника штабу Лукін, начальник оргрозподілвідділу Смирнов, начальник агітпропвідділу Каган, начальник інформаційно-статистичної частини — Рабинович. Якір вніс пропозицію переглянути питання про застосування в окрузі української мови, а саме — поставити перед реввійськградою СРСР питання про запровадження єдиної командної мови, а українську залишити тільки для ведення політосвітньої роботи серед червоноармійців-українців. При цьому пропонувалося (і це було затверджено) піти на певні поступки комскладові відносно порядку вивчення української мови. На відміну від проекту, за яким віднесені до 3-ї та 4-ї категорій знання української мови (тобто ті, що мовою взагалі не володіли) мали

обов'язково навчатися на спеціальних курсах, у затвердженому “Плані” командний склад 1-ї та 2-ї категорій мав право на “самостійне вдосконалення своїх знань української мови”, а 3-ї та 4-ї — повинні були займатися її вивченням лише при умові, коли для цього виділять кошти. В іншому випадку навчання мало бути добровільним.

Звісна річ, що коштів на українізацію в УВО завжди не вистачало. Центральне військове керівництво, яке мало фінансувати національну роботу в УВО, зі зрозумілих причин не приділяло цьому належної уваги. В свою чергу, керівництво округу, хоча періодично й ставило питання про нестачу коштів, але тільки для того, щоб “обгрунтувати” ті чи інші “огріхи” в проведенні українізації.

На засіданні РВР від 2 лютого 1927 р., коли “План національної роботи” було затверджено, розглядалося ще одне питання, яке мало безпосереднє відношення до проведення українізації в окрузі — про переклад статутів та спеціальної літератури українською мовою. Постанова з цього питання була досить характерною — вирішили припинити розпочате раніше друкування настанов зі стрільби із кулеметів системи “Люїс” і “Наган”, оскільки “ситуація не вимагає їх термінового перекладу українською мовою”. На цьому ж засіданні ПУ УВО було доручено переглянути всі військові видання, що їх раніше планувалося перевидати українською мовою.

А вже 1 березня 1927 р. такий перегляд зробили. “Від видання статутів утриматися; у межах наявних коштів зайнятися виданням літератури, розрахованої на обслуговування молодшого комскладу та червоноармійців” — таким було рішення РВР УВО.

Зазначимо, що чим більше уповільнювалися темпи українізації в УВО, тим голоснішими були скарги з боку комскладу на примусовий, насильницький характер українізації у військах. Реакцією на такі незадоволення комскладу стала постанова Президії ЦКК КП(б)У, розроблена на підставі доповіді військової інспекції НК РСІ “Про наслідки обстеження національних формувань УВО на початку 1927 р.” В ній, зокрема, відзначалося: “визнаючи за необхідне засвоєння начскладом української мови та українознавства, слід приділяти увагу тому, щоб вони засвоювалися усіма засобами організаційного та політичного впливу, не допускаючи при цьому примусових заходів”.

Наслідком таких послаблень українізаційної роботи у військах УВО стало, по суті, майже повне її ігнорування з боку начскладу. Як зазначалося у звіті ПУ УВО на VII окружній партконфе-

ренції, що відбулася у Харкові 1930 р., “з українізацією начскладу заняття у більшості проходять формально. Керівний склад участі у вивченні української мови та українознавства, за поодинокими винятками, не бере. Керівництво подивів українізацією начскладу, за винятком українізованих та незначної частини інших тердивізій, не займається і вона має випадковий характер”. У звіті йшлося й про те, що особливо незадовільно ведеться робота з вивченням української мови та українознавства у штабах та політорганах. На пропозицію ПУ УВО, щоб апарат політорганів подав особистий приклад у галузі українізації, останній не відгукнувся. Навіть у такій до цього часу більш-менш благополучній сфері, як ведення політзанять українською мовою, у 1927-1930 рр. намітився рух назад. Про це свідчать такі дані (у %):

Роки	Українізовано груп політзанять із загальної кількості	Охоплено червоноармійців політзаняттями рідною мовою
1927-1928	34,3	44,8
1928-1929	22,1	24,4
1929-1930	28,4	37,5

Причини такої негативної ситуації з українізацією в окрузі ПУ УВО вбачало, як вказувалося у вищеназваному звіті, у “слабкому керівництві цією роботою з боку Подиву, відсутністю достатнього тиску на українізацію з боку партійної організації”.

Дійсні ж причини були зовсім іншими. Українізацію в УВО всерйоз вже ніхто й не збирався “налагоджувати”. “Національні експерименти” більшовиків у союзних республіках наближалися до своєї трагічної розв’язки. Будувати тоталітарну, унітарну державу і проводити розбудову націй було неможливо.

Нагадаємо, що вже у 1931 р., значно раніше, ніж у цілому в СРСР, територіальна система комплектування військ в Україні почала замінюватися кадровою. Упродовж 1931 р. кадровими стали усі колишні “українізовані” територіальні дивізії. Перехід на кадровий принцип комплектування не тільки розривав зв’язок цих з’єднань із селом — “небезпечним середовищем”, але й давав змогу центрові для більш вільної ротації кадрів у межах всього СРСР. І хоча в Україні ще деякий час продовжувалося видання україномовної військової преси та літератури для червоноармійського складу, по суті, з українізацією в УВО до середини 30-х років вже було майже покінчено. У 1933 р. у 99-й СД, особовий склад якої на 70-80% складався з українців, вся масово-політична робота велася вже російською мовою.

ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ У СВІДОМОСТІ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ. НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ВІЙСЬКАХ УВО

На початку ХХ ст. українська національна свідомість, набувши вже форми соціально-політичної ідеології, проникає в саму товщу народних мас, яскравим свідченням чого стала активна участь сотень тисяч українців у боротьбі за створення власної держави у 1917—1920 рр. Однак відсутність державницького досвіду, як і століттями виховуваний Російською імперією комплекс малоросійства серед українців, трагічно позначилися на долі української революції.

Безперечно, визнання більшовиками державного статусу України аж ніяк не було поступкою “жменьці інтелігенції”, “що вигадала ідею незалежності”, а сталося це під тиском масового національного руху. Як визнавав пізніше один із комуністичних ідеологів А.Хвиля, “без українізації ми мали б громадянську війну на Україні під національними гаслами”.

У свою чергу, декларування, хоч і формальне, української радянської державності, проголошення потреби пріоритетного розвитку української мови, культури і т.ін. — не могли не виступати серйозними чинниками подальшої самоідентифікації українців, об’єктивно сприяли розвитку їх національної свідомості. Цей процес — такий складний і неоднозначний — досить виразно проявлявся у 20-х роках і в армії.

Зміни у ставленні червоноармійців до національних заходів в армії фіксувалися політорганами округу в численних політдонесеннях, інформаційних зведеннях, у закритих листах більшовицького керівництва України до ЦК РКП(б). Показово, що коли наприкінці 1922—на початку 1923 рр. у політзведеннях, як на це вказував в одній із своїх доповідей М.Фрунзе, “не відзначалися стремління червоноармійців до переводу всієї роботи на українську мову” (хоча, зокрема, визнавалося, що навіть на Лівобережжі, де процес русифікації зайшов досить далеко, призовники “не дуже охоче вивчали російські військові пісні”), то надалі ситуація почала змінюватися. В одному із закритих листів ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) про стан Червоної армії в Україні за листопад-грудень 1924 р. повідомлялося: “українське поповнення дещо заражене духом “самостійництва”, вимагає в деяких частинах командування українською мовою й організації українських частин. Міс-

цями ця політична активність, особливо там, де знаходяться групи інтелігенції, набуває явно петлюрівського забарвлення. Так було в 3-й дивізії, де довелося розформувати групу студентів, що потрапили в один полк. Таке ж положення було і в 44-й дивізії”. Вимоги щодо проведення роботи в частинах округу українською мовою як “характерні для української частини поповнення” відзначалися й у доповіді ПУ УВО за лютий 1926 р. “Питають, — повідомлялося в документі, — “чому в полку, який на Україні, не проводиться українізація?”, “чому політзаняття і робота в ленкутку не українською мовою?”. В аналогічній доповіді окружного політуправління за лютий 1928 р. “посилення національної вимогливості українців та окремих нацменшостей” також визнавалося “характерною особливістю поповнення”.

Погляди червоноармійців на українізаційні заходи в армії знаходили своє відображення й на сторінках військової преси. Проведена навесні 1928 р. окружною газетою “Червона армія” так звана “громадська перевірка українізації” виявила, в цілому, позитивне ставлення червоноармійців до справи українізації військ. Намагаючись “зрушити з місця” українізацію у частинах та з’єднаннях округу, її активісти нерідко закликали й до застосування примусових заходів проти тих, хто її свідомо гальмував. У вміщуваних військовими газетами та журналами повідомленнях з частин містилися пропозиції “вимагати від членів партії, що володіють українською мовою, щоб вони використовували її в порядку партійного обов’язку, а від тих, хто не знає її, — вимагати, щоб вони також в порядку партійного обов’язку вивчили мову”, “стимулювати підвищення темпу вивчення української мови партійцями, борючись з небажанням окремих товаришів вивчати її, як з порушниками партзобов’язань”.

Слід зазначити, що складні умови, в яких відбувалася українізація в армії, суттєво позначалися на характері національних стосунків між військовослужбовцями, які в УВО, в цілому, аж ніяк не можна було назвати безпроблемними. Звичайно, існуючі в частинах та з’єднаннях округу національні протиріччя зумовлювалися й об’єктивними факторами — відмінністю національної психології, мови, культури військовослужбовців тощо. Проте безсумнівно, що суперечність між гаслами та практикою вирішення національного питання в армії — гальмування коренізаційних заходів на фоні декларацій щодо потреби послідовного їх впровадження в життя та зростаючої національної свідомості українців (як, втім, і представників нацменшостей), не тіль-

ки значною мірою зумовлювала напруженість національних стосунків в УВО, але й створювала реальне підґрунтя для їх переростання у національні конфлікти.

Досить виразно проявлялася у військах округу напруженість у стосунках між червоноармійцями-українцями та росіянами. Стосувалося це в основному кадрових та спеціальних частин і з'єднань, куди, в основному, й направлялося поповнення з Росії. Хоча українці складали у цих з'єднаннях переважну більшість, фактично вони знаходилися тут на положенні нацменшостей: командна мова в цих дивізіях залишалася російською, російським був, у значній більшості, командно-політичний склад. Єдине, на що офіційно могли розраховувати українці — на забезпечення їх “національно-культурних потреб”. Зрозуміло, такий стан справ викликав законні нарікання, незадоволення української частини особового складу, вимоги проведення українізації в розташованих на українському терені військах. З іншого боку, значна більшість росіян, на ментальності яких виразно позначалося сформоване умовами Російської імперії відчуття національної зверхності, виявлялася неготовою проїнятися справедливістю цих вимог “націоналів”, відверто демонструючи своє презирливо-вороже ставлення до української мови як до “петлюрівської”, “китайської мови”, “тарабарщини” тощо. Такі факти постійно фіксувалися армійськими політпрацівниками: приміром, у донесенні ПУ УВО за грудень 1925 р. з характеристикою поповнення 1903 р. народження відзначалося негативне ставлення росіян до доповідей і газет українською мовою; нетактовні випадки проти українців, вияви незадоволення червоноармійців-росіян ходом українізації констатувалися в матеріалах обстеження частин УВО за лютий-грудень 1926 р.; про національні тертя між росіянами та українцями та певну відособленість між ними йшлося і в політдонесенні ПУ УВО за 1927 р. — тут, між іншим, наводилася скарга одного з червоноармійців 45-ї стрілецької дивізії на червоноармійця-росіянина, який демонстративно плюнув на українську газету. Характерно, що політпрацівники уникали називати усі ці випадки проявами “великоросійського шовінізму”, обмежуючись, як правило, м'яким формулюванням — “недооцінка значення національного питання з боку значної частини партійного і комсомольського поповнення з РСФРР”.

Зазначимо, що суперечки між червоноармійцями-українцями та росіянами навколо проблем коренізації виливалися у різні форми: від обміну на побутовому рівні образливими прізвиськами “хохол”, “кацап”, “курсський соловей” до справжніх чвар та го-

стрих дискусій. Саме про це писав у своєму листі до газети “Червона армія” у березні 1927 р. червоноармієць одного з автотополків. “Часто-густо, — зазначав він, — у нас бувають сутички між українцями і росіянами на ґрунті українізації. Росіяни незадоволені українізацією, а українці її захищають. Таким чином починаються спірки. Росіяни, навіть і комсомольці, кажуть: “нащо та українізація здалася, навіщо вона потрібна”. Але є чудаки-українці, які заявляють, що раз українізація, то треба геть усе українізувати. Щоб газети, літературу — геть усе українізувати доценту. Щоб нічого російською мовою не було. Навіть один позапартійний червоноармієць заявив: куди вашому Леніну до Петлюри...” (лист цей не був опублікований газетою, а був вміщений у так званий Таємний бюлетень, що видавався обмеженим тиражем — 65 прим. з метою інформування політорганів про настрої червоноармійців за їх дописами в газету).

Посилення національної самосвідомості спостерігалось і з боку червоноармійців інших національностей — поляків, євреїв, німців та ін. Часто позбавлені можливості задовольняти свої національно-культурні потреби, знаходячись у іншомовному середовищі, червоноармійці-”нацмени” замикалися в собі, намагалися відособитися, що значною мірою зумовлювалося й традиційно негативним ставленням до “іногородців та іновірців” з боку українсько-російської більшості. В цьому плані українці та росіяни досить часто виступали, так би мовити, в одній зв’язці: нерідко політпрацівники були змушені констатувати з їх боку факти насмішок, глузування, презирливого ставлення до нацменшин. Так, у доповіді ПУ УВО за жовтень-грудень 1924 р. відзначалися прояви “антагонізму з боку росіян і українців по відношенню до татар у формі насмішок, що іноді доходили до образ та лайок”; у квітні 1925 — січні 1926 р. ПУ РСЧА повідомляло у своїй доповіді про те, що в 3-й кавбригаді “національний антагонізм до нацменшин вилився у насмішки росіян і українців над татарами і башкирами” (69 кавполк). “Під впливом такого поводження з ними, — підкреслювалося в документі, — національні меншини прагнуть до відокремлення, поводять себе замкнуто та просять перевести їх до частин з більшістю червоноармійців їх національностей. З цих же причин та для остаточного розриву стосунків з росіянами — з боку німців і татар спостерігаються також випадки симуляції незнання російської мови”.

Внаслідок різної релігійної орієнтації, збереження в історичній пам’яті взаємних претензій та образ, різниці засвоєних з ди-

тинства норм спілкування та поведінки за умов відсутності реального досвіду взаємовідносин з людьми інших національностей — рецидиви національної упередженості проявлялися і серед самих нацменшин. Приміром, частими були в окрузі національні тертя між татарами і башкирами тощо.

У цілому ж, як визнавали армійські політпрацівники, нацменшини далеко не завжди схвально сприймали свою службу в армії. “Уявлення про Червону армію, — констатовалося у вищезгаданій доповіді ПУ РСЧА, — у більшості нацменшин далеко не таке, яким би воно мало бути. В різниці між Червоною і старою армією вони розбираються дуже мало і цим, очевидно, пояснюється, що нацменшини йдуть до Червоної армії не завжди з охотою”. Втім, таке “прохолодне” ставлення до служби в Червоній армії виявляли не тільки нацменшини, але й значна частина українського поповнення. Ось, приміром, які розмови червоноармійців-українців з приводу проходження військової служби наводилися в одному з документів ПУ УВО у жовтні 1925 р.: “Партія турбується про селянство, так чого ж нас забирають тоді, коли хліб знімають”; “Иди, иди, якщо влада хоче, щоб ми без хліба залишилися”; “Територіальна система не вигідна для селян, коли їх беруть під час збирання хліба”; “Треба спитати народ — чи бажає він проходити збори, чи ні”; “Якщо б усі організовано не з’явилися — нічого б не було. Усіх би під суд не віддали”. У 1927 р. серед призовників 1904 р. народження були зафіксовані такі висловлювання: “Навіщо нам служити два роки, можна було б армію зробити вільнонайманою” (25-та стрілецька дивізія); “Яка користь моему господарству від мого знаходження на службі”; “Якщо червоноармієць не хоче служити, навіщо його примушувати, адже ж наша армія свідома”. Повідомлялося також, що в книзі “запитань та відповідей” хтось із червоноармійців 134-го полку (45-та стрілецька дивізія) зробив такий запис: “Я не хочу служити і мені не подобається ця влада”.

Гострою в Українському військовому окрузі була проблема антисемітизму. Більшовицька революція, в цілому, суттєво змінила становище євреїв у суспільстві. Мешкаючи до недавнього часу виключно “у зоні осідлості”, позбавлені будь-яких політичних прав, представники цієї національної меншини посіли значну частину керівних посад в партійних, радянських, військових органах як у самій Росії, так і в Україні¹. Цей фактор, а також не-

¹ Згідно з переписом 1926 р., євреї становили 1,8% людності в СРСР. За даними Центрального Статистичного Управління в Червоній армії їх було: загалом в армії — 2,1%; молод-

спроможність подолати старі стереотипи мислення, значною мірою позначилися на поширенні в 20-ті роки антисемітських настроїв, у тому числі й в Червоній армії.

Прояви антисемітських настроїв в УВО ретельно фіксувалися політпрацівниками. У доповіді ПУ УВО за жовтень—грудень 1924 р. визнавалося, що антисемітизмом заражені не тільки селяни, але й частина робітництва Донбасу, що, як наголошувалося в документі, прибувши до армії, “дивується, що тут жидів не б'ють” (1-ша Червонокозака дивізія). У зведенні Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в Україні за 1925 р. наводилися такі розмови: “Жиди, як і раніше, нашого брата околпачують, сільським господарством не займаються, а шукають легкої наживи”; “Скрізь жиди сидять: хто більше у вузах навчається — жиди, чому їх тут немає на зборах” (23-я дивізія). Повідомлялося, що в 99-й дивізії червоноармійці скаржилися на те, що з призовом 1902 р. народження в армію мало євреїв прибуло. Тут же наводилася розмова червоноармійця з політруком, під час якої перший заявив: “Нема чого нам пускати пил в очі з приводу українізації, оскільки ми добре розуміємо й російську мову, а ось якщо б в установи замість жидів посадили українців, тоді дійсно була б українізація”. Подібні висловлювання спостерігалися й у наступні рѣрки. В політдонесенні ПУ УВО за грудень 1926 р. фіксувалися такі розмови серед червоноармійців: “Євреїв наділяють землею, утискаючи при цьому селян, працювати ж на землі вони не вміють і тому використовують найману працю”; “Євреї — це торговці, що оббирають селянина”; “Скрізь засіли в установах жиди, до того ж на відповідальних посадах”.

Між іншим, антисемітизм проявлявся й серед частини командного складу округу. В одному із документів ЦК КП(б)У за 1925 р. повідомлялося, наприклад, що в 99-й дивізії політрук 295-го стрілецького полку на ринку збив з ніг єврея, репетуючи при цьому: “Всю жидовню треба було б розстріляти”. В донесенні політуправління округу за лютий 1926 р. повідомлялося про те, що командир роти зв'язку 14-ї дивізії Рябінін, будиши у нетверезому стані, дебоширив у півній. При спробі міліціонера затримати його, став кри-

ший і старший комсклад — 4,6%; піхота (червоноармійці) — 2%; кіннота — 1,1%; панцирні частини — 3,2%; інженерні, залізничні, хімічні частини — 2,1%; частини зв'язку — 3,6%; військові академії — 8,8%; військкомати та територіальні управління — 1,8%.

За даними перепису 1926 р. у складі населення України євреї становили 5,4%. У розміщених на терені республіки військах та на флоті їх було 3,7%. Серед комскладу УВО на цей період євреї становили 4,6%.

чати: “Мене, старого бійця — революціонера, учасника розстрілу Миколи ІІ, заарештовують тому, що при владі жида”. Повідомлення про безтактні випадки проти євреїв подекуди з’являлися й на сторінках військової преси, зокрема, в газеті “Червона Армія”. В одному з таких повідомлень у 1929 р. розповідалося про командира чоти 133-го полку Брякова, який, будучи викликаним на партійне бюро за виявлену зневагу до єврея, заявив: “Що ви мені тлумачите про нацменшини та політику партії. Чи ви бачили бійців-євреїв? Вони майже всі по штабах сидять...”

На подолання існуючих в армії національних проблем була спрямована агітаційно-пропагандистська робота політорганів. “З метою подолання шовіністичних настроїв” були розроблені спеціальні тексти бесід про історію окремих народів та переслідування їх за часів царату та про національну політику Радянського Союзу, в армії якого не може бути місця національній ворожнечі та розбрату між народами. До виховання інтернаціоналістських почуттів у військовослужбовців-українців залучався й авторитет Тараса Шевченка. Щоправда, тут виникали певні ускладнення, адже у творчості Великого Кобзаря вистачало гострих слів про “москалів”, “ляхів”, “жидів”. Проте цим висловам поета радянська пропаганда зуміла дати своє, суто класове тлумачення. В одній із статей газети “Червона Армія” (1927 р.) підкреслювалося, що вдаючись до таких оцінок, Шевченко “це робив не як націоналіст, а висловлювався так у соціальному, класовому розумінні, цебто тільки як проти класових гнобителів селянства”.

Втім, армійські політпрацівники не поклалися лише на силу слова, активно застосовуючи в боротьбі з “шовіністичними настроями” і репресивно-каральні заходи. “Червона Армія” 26 вересня 1928 р. повідомила про показовий суд, що його було проведено в 297-му полку над червоноармійцями Середнюком та Хмельницьким за побиття свого однополчанина-єврея — обидва були засуджені відповідно на один рік та на 8 місяців ув’язнення. Газета сповістила про засудження військовим трибуналом 31 липня 1929 р. за таку ж провину чотирьох червоноармійців 152-го полку, а 27 листопада — про рішення трибуналу ув’язнити на один рік колишнього робітника-шахтаря червоноармійця 52-го полку Тищенка за антисемітизм, а також за те, як вказувала газета, що він “ширив національну ворожнечу поміж українцями й росіянами. Росіян він називав “кацапськими мордами”.

Звичайно, усі ці заходи не могли вирішити національні проблеми в армії. Стратегічна орієнтація військового керівництва на

поступову ліквідацію національних заходів у військах не могла не вступати у протиріччя з повсякденною практикою національно-військового будівництва, що, у свою чергу, і створювало ґрунт для постійної напруженості національних стосунків у військах. Візьмемо, приміром, ускладнення між червоноармійцями-українцями та росіянами, що виникали в кадрових дивізіях округу. Зіткнувшись з ними на практиці, командування деяких частин вдалося до формування російських та українських рот, справедливо вважаючи, що таким чином можна буде усунути певні проблеми — передусім, мовного характеру. Проте окружне командування настояло на їх ліквідації. У червні 1926 р. в постанові національної комісії при РВР УВО про план комплектування частин округу українцями та національними меншинами містилася категорична вимога: “відкинути систему створення в кадрових (стрілецьких і кавалерійських) та спеціальних частинах українських і російських підрозділів, проводячи комплектацію цими національностями змішано”. Мотиви відмови від практики організації цих рот в органі ПУ УВО журналі “Активіст” пояснювалися так: “створення цих рот, в кінцевому плані, означає створення селянських і робітничих рот, що, безумовно, є недоцільним та утруднює пролетарське керівництво в армії.” Проте це “пролетарське керівництво” за умов домінування російського командного складу, російської командної мови, кволит темпів українізації на практиці об’єктивно вело до обмеження національних прав українців, а отже, й до створення передконфліктних ситуацій у військах.

До речі, наслідки такого “пролетарського керівництва” давалися взнаки. Характерні приклади щодо цього наводилися у дописах військкорів до газети “Червона Армія” у 1928 р.: “Більшість наших червоноармійців є українці, а всі навчання, за винятком лікнепу, проводяться російською мовою. Груповод 4-ї сотні висунув був питання про заняття українською мовою, але більшість червоноармійців заявила, що для них краще зрозуміла російська мова. На мою думку, це тому, що всі заняття проводилися російською мовою і до них вже звикли...”(Н-ський авіапарк); “Доводиться спостерігати такі картини: Звертається козак до молодшого командира: — Тов.командире, скажіть мені... А той грізно у відповідь: — Говорите, как нужно.— І козак намагається говорити “как нужно”: російською мовою (1-й ескадрон 3-го кінполку); “Червоноармійці здебільшого говорять українською мовою в своєму повсякденному житті, але ж коли до-

водиться звернутися до командира в якійсь справі, то вони звертаються російською мовою” (7-й гарматний полк); “Коли хто з українців говорить українською мовою на якихось зборах, то червоноармійці й командири-росіяни сміються. Унаслідок навіть ті, що українізувалися, почали говорити російською мовою” (50-й кінполк).

Так само з метою “посилення пролетарського керівництва” поступово припинилося й створення в окрузі підрозділів з поляків, німців та ін. Що ж до окремих підрозділів, укомплектованих євреями, то від початку окружне командування визнало їх формування за недоцільне, “аби запобігти проявам антисемітизму в армії”. З цією ж метою командування раз у раз вдавалося до розпилення груп євреїв по різних частинах. У доповіді ПУ УВО за жовтень—грудень 1924 р., приміром, повідомлялося, що в одному з полків 24-ї дивізії опинилася невелика група євреїв. Замкненість останніх, як зазначалося в документі, “викликала велике незадоволення серед інших червоноармійців”. Назріваючий конфлікт командування “вирішило” шляхом розпошення цієї групи по окремих ротах. Так само була “вирішена” проблема й з групою єврейської молоді 1904 р. народження, що прибула для проходження військової служби в 131-й полк. Отже, борючись з антисемітизмом в армії, її керівництво, по суті справи, вдавалося до антисемітських методів, заздалегідь заперечуючи право євреїв, на відміну від інших нащменшин, мати свої національні формування й цим утруднювало, а подекуди й просто унеможлиблювало задоволення ними своїх національно-культурних потреб.

Утім, сприятливих умов для задоволення представниками будь-якої національності їх національно-культурних потреб в Червоній армії просто об’єктивно не можна було створити. Орієнтація на класове виховання, сповідування принципу пролетарського інтернаціоналізму та заперечування національного патріотизму — навіть при певних мовно-культурних поступках — самі собою передбачали відмову від сторіччями вироблених норм моралі, традицій, звичаїв — словом, обмежували інтереси національностей, що аж ніяк не сприяло вирішенню національних проблем у військах.

Ламання у Червоній армії національних традицій різних народів досить виразно проявлялося і в релігійному питанні. Хоча під сплеском незадоволення віруючих армійські політоргани були змушені відмовитися від відверто брутальних форм “антирелігійної пропаганди” початку 20-х років, проте тиск на “сектантів”

(так називали віруючих) не ослаб. Поряд із так званою пропагандою наукових знань — вульгарно-матеріалістичними поясненнями хибності релігійних ідей, тиск цей створювали самі умови військового побуту, передусім, позбавлення віруючих можливостей задовольняти свої релігійні потреби. Це, безумовно, викликало невдоволення й протести віруючих, які сприймали такі утиски і як національні. Характерний приклад наводився в одній із доповідей окружного політуправління за жовтень—грудень 1924 р., в якому повідомлялося, що одна з рот 133-го полку 45-ї дивізії відмовилася шикуватися на Різдво. “Червоноармійці стали казати, — зазначалося в документі, — що вони зрозуміли слова політрука про національне самовизначення за право святкувати свої свята”. В політдонесеннях армійські політпрацівники фіксували й незадоволення мусульманських народів нехтуванням їх національно-релігійних особливостей: вказувалося, приміром, що татари “відмовляються від обідів із свининою, просять дозволити їм святкувати п’ятницю замість неділі” тощо.

Принагідно зазначимо, що “викорчовування” релігійних переконань не давало очікуваних результатів. “Релігійні почуття залишилися у виразах в листах додому, у тайному молінні в колючнях чи під ковдрою”, — констатовалося ПУ УВО наприкінці 1924 р., — в 68-му полку 23-ї дивізії кожен неділю можна побачити поодинокі перебіжки до церкви, що розташована напроти; в 45-й дивізії поповнення уникає співати пісень, в яких є вирази проти Бога, чи, наприклад, коли співається “Долой монахів, равнів і попів”, рота замовкає і співає тільки 5—6 чоловік”. “Сильна релігійність в УВО” відзначалася в документах політуправління й на початку 1926 р. В 1927 р. газета “Червона Армія” повідомляла про те, що в 130-му Богунському полку напередодні Великодня деякі червоноармійці дотримувалися посту. Такі ж повідомлення наводила газета і в 1928 р., зокрема, повідомлялося про скарги червоноармійців 152-го полку з приводу заборони мати Біблію, про відвідування червоноармійцями 135-го полку церкви на Великдень, про відмову червоноармійців 44-ї дивізії “йти до комсомолу” через небажання вступати до спілки безвірників і т.д. Підсумовуючи усі ці факти, газета була змушена констатувати: “Червоноармійці в масі не позбулися релігійності. Вони її заховали, щоб зручного часу знову витягти хрестики, піти до церкви й стати слухняними вівцями тієї отари, що її пасе і стриже якийсь піп Сава — темних людей обдирала. Хоч як не вигідний нам такий висновок, але його треба зробити”.

Отже, особливості проведення політики коренізації створювали подвійну ситуацію у військах. З одного боку, орієнтація армії на виховання пролетарського інтернаціоналізму, заздалегідь упереджене ставлення до національних заходів з боку значної частини російського та русифікованого комскладу гальмували їх проведення у військах, проте, з другого, під впливом проголошеної радянським керівництвом національної реформи в червоноармійському середовищі поступально зростала вимогливість до переведення декларованих національних гасел у площину реальних справ.

Зауважимо, що дані вимоги в цілому не виходили за “союзницькі межі”: основна червоноармійська маса наполягала на задоволенні своїх національних прав у рамках “союзу рівних”. Однак серед певної частини червоноармійців національна вимогливість дедалі більше набувала характеру “самостійництва”, а подекуди виливалася й у відверті форми націоналізму. Так, у доповіді ПУ УВО за жовтень—грудень 1925 р. повідомлялося, що в роті зв'язку 6-го корпусу була виявлена “група українців, які поставили за мету об'єднати українців і вигнати жидів і кацапів.” У звіті одного з російських партпрацівників про результати його поїздки в липні 1926 р. в УВО для обстеження політосвітроботи підкреслювалося, що в окрузі “окремо стоять націоналістичні настрої серед українців”. “Їх виразником, — наголошувалося в документі, — виступає українська інтелігенція і селянська молодь. Дуже характерні написи, що їх було зроблено на стінах: “Нам не потрібні українізовані кацапи та євреї. На Україні господарями мають бути українські селяни”. Також і в політдонесенні ПУ УВО з характеристикою поповнення 1905 р. народження (1927 р.) наголошувалося на “більш частих проявах українського шовінізму та вимогах посилення українізації в частинах”. “Питають, наприклад, — зазначалося в ньому. — Чому до нас присилають кацапів і жидів?”; “Чому росіяни не служать в Росії?”; “Чому мало командирів-українців і чому заняття проводяться не українською мовою?” (9-та кав. дивізія)”, фіксувалися й такі заяви: “Добре б було, коли б Україна зовсім відокремилася від Росії” (25-та СД).

Причини національних негараздів в Червоній армії, фактів “нездорового ставлення до українізації” і особливо проявів “самостійництва” більшовики в жодному разі не були схильні пов'язувати з недосконалістю створеної ними політичної системи, неспроможністю влади до вирішення національного питання, а відносили на рахунок “ганебної спадщини царської імперії” та “підступів класового ворога” — “петлюрівської агітації”

тощо. Втім, якщо говорити про ті сили, які могли реально впливати на усвідомлення українцями непослідовності, а по суті справи, фіктивності проголошених більшовиками національних реформ, то такі сили в Україні впродовж 20-х років дійсно ще деякий час існували. На жовтневому (1922 р.) пленумі ЦК КП(б)У “вогнищами української контрреволюційної цитаделі” були названі українська народна школа, яка “фактично залишається поза впливом Компартії”, “Просвіти”, усі види кооперації та Українська автокефальна православна церква. Канали формування “самостійницьких настроїв” серед українців існували і в самому комуністичному русі. Йдеться, передусім, про діяльність Української Комуністичної партії (УКП), яка до середини 20-х років ще легально діяла в Україні як опозиційна правлячій партії, а також і про незначний, проте досить впливовий прошарок українських комуністів в самій КП(б)У, які, офіційно засуджуючи гасла укапістів як “націоналістичні”, самі на практиці, по суті справи, вдалися до спроби втілити ці гасла у життя.

Звернемо увагу на деякі характерні моменти вміщеної тут “зразкової бесіди”. Зовсім не випадково поряд з такими “ворогами трудового народу”, як “цар та буржуї”, в ній згадувалися гетьман П.Скоропадський і голова Директорії С.Петлюра, який перетворився тут на простого “батьку”. Таке узагальнення мало чітку мету — довести молодому червоноармійцеві-українцю, що минула війна в Україні не була національною, а носила суто класовий характер, і що нова, більшовицька влада, є владою найбільш справедливою, владою робітників та селян. Зовсім не випадково в бесіді в одному ряду з такими “класовими ворогами”, як “пани, попи та буржуї”, опинився і...учитель. В даному випадку йшлося саме про українського сільського вчителя, який виступав активним провідником ідей національного визволення України і мав досить сильний вплив в українському селі. Боротьбу з “петлюрівцем-учителем” радянській владі доводилося вести й після Громадянської війни шляхом масових репресій та заміни національно свідомих учителів нехай малоосвіченим і неукраїнським, зате “пролетарським свідомим елементом” (зокрема, у 1922 р. за спеціальним циркуляром ЦК КП(б)У вчителювати в українське село було направлено 1968 комуністів). Зрозуміло, що у боротьбу проти “ворожого впливу” учителів мала внести свою лепту й армійська пропаганда. По суті справи, армійським учителям належало “перевиховувати” українського селянина, позбавляти його набутих у сільській школі “націоналістичних забобонів”.

Утім, повертаючись до аналізу виданої 1924 р. першої української червоноармійської читанки, треба визнати, що вона не була витриманою, так би мовити, в строго класовому дусі й явно несла на собі вплив ідей націонал-комунізму (зазначимо, між іншим, що її упорядник А.Воронець був добре відомим автором серії українських підручників — таких, як “Ярина”, “Перша читанка” та ін., написаних в національно-патріотичному дусі. Зокрема, видана 1921 р. у Катеринославі “Перша читанка” містила на своїх сторінках текст національного гімну “Ще не вмерла України”). Тож були в читанці “Червона зброя” і суто національні, українські моменти. Приміром, один з її розділів пояснював червоноармійцям, що “Республіка, в якій ми живемо, зветься Україна; народ, що живе в ній, — українці і говоримо ми українською мовою”; в іншому розділі подавався епізод з історії Червоного козацтва, в якому особливо підкреслювався його національний характер; була в читанці і пісня “Гей нумо, хлопці, славні молодці”; зрозуміло, був тут і Т.Шевченко — “великий бунтар проти гнобителів людських, катів, царів і панів, мужичий син і сам мужик, найбільший з українських поетів”. Вплив націонал-комуністичних ідей досить виразно відчувався і у виданій ПУ УВО на початку 1924 р. Програмі з українознавства. Запропонована в ній схема історії України ґрунтувалася на інтерпретованій в марксистському дусі українським істориком М.Яворським схемі “Історії України-Руси” М.Грушевського. Українська історія починалася від Київської Русі, окремо розглядалися в ній періоди Запорізького козацтва, Хмельниччини, Гетьманщини тощо. І хоча в методоробці до програми вказувалося на потребу “підкреслити особливо класову боротьбу в Україні, спільність інтересів трудящих Росії і України та брехливість політики українських націоналістичних партій, що затуляли очі на класову боротьбу”, проте сам принцип побудови програми фактично виходив з визнання факту національної боротьби в Україні як у далекому, так і в недавньому минулому. Окремі теми розділів програми були сформульовані так: “Хмельницький — організатор боротьби. Україна під владою московських царів”, “Розділ Польщі — розділ українських земель між Австрією та Росією. Русифікація України”, “Україна в момент Жовтневої революції. Центральна Рада і Народний Секретаріат”, “Боротьба з Директорією (Петлюрівщина)” та ін.

Проте такі неоднозначні тлумачення минулого України та її сучасного поступово вилучалися з навчальних програм та військово-

вих посібників, особливо після виходу в 1925 р. розробленої ПУ РСЧА Дворічної програми політзанять з червоноармійцями.

Оголошена наказом №142 від 27 червня 1925 р. Дворічна програма була спрямована на уніфікацію політичної обробки червоноармійців та надання їй більш систематичного характеру. Згідно з Програмою, в політнавчанні надалі виділялися три основні напрямки — “військовизація”, “радянизація” та “інтернаціоналізація”. Перший рік служби новобранця мав проходити під гаслом “військовизації”. Цей час відводився на перетворення селянина на солдата, що має певні уявлення про Червону армію, її мету, організацію, історію, а також на ліквідацію його технічної неграмотності, якщо в цьому була потреба. За другий рік служби червоноармієць мав отримати уявлення про політичний устрій СРСР, його конституцію, політику радянської влади, а головне — засвоїти ідею необхідності союзу робітничого класу і селянства під керівництвом партії більшовиків — тобто виховувався політично, як лояльний громадянин країни, готовий стати провідником політики радянської влади на селі після повернення додому. “Інтернаціоналізація” мала проводитися упродовж усього терміну військової служби й була спрямована на те, щоб переконати червоноармієця в існуванні органічної єдності між долею його господарства, країни та іншими країнами світу, пролетарям яких він, виконуючи свій “інтернаціональний обов’язок”, має нести “визволення від світового капіталу”.

Згідно з Дворічною програмою розпочалася перебудова політроботи в УВО. Вже 1925 р. було видано складений А.Воронцем новий буквар “Червоноармієць”. Цього ж року з’явилася й перша частина хрестоматії “Червона зброя”, що мала доповнювати Дворічну програму українським матеріалом, а невдовзі вийшов український варіант Дворічної програми, до якого були введені й такі “потрібні для роботи з українцями” теми, як “Боротьба за Радянську Україну” тощо.

Визначаючи основні завдання політичної роботи з червоноармійцями-українцями, журнал “Красная рота” писав: “треба створити такі умови, щоб червоноармієць переборює свої суто націоналістичні настрої, національну обмеженість. Поки червоноармієць цього не зрозуміє, не можна буде говорити про повну та успішну його “інтернаціоналізацію”, тобто розуміння зв’язку його інтересів з інтересами трудящих усього світу”.

Виходячи з цього завдання, армійські політпрацівники значно посилили “пролетарські” і “союзні” та послабили “національно-

республіканські” акценти у виховній роботі. Проведені в цьому напрямку корекції змісту політроботи досить чітко відбилися вже на тексті виданого ПУ УВО у 1925 р. букварі А.Воронця “Червоноармієць”, по суті, переробленого і доповненого варіанту першої української червоноармійської читанки “Червона зброя”.

Хоча буквар і зберігав певні українські моменти — скажімо, містив відомості про Т.Шевченка, образ якого дедалі більше перетворювався на своєрідну радянську ікону, внесені в нього зміни, не суттєві на перший погляд, насправді були досить показовими. Так, перша фраза читанки “ми сини народу”, від якої, на думку окружного військово-політичного керівництва, “тхнуло есерівщиною”, була замінена на “ми — сини робочого народу” — однозначно витриманою в “класовому дусі”. Вилучили з читанки й речення “республіка, в якій ми живемо, зветься Україна; народ, що живе на ній — українці і говоримо ми українською мовою”, натомість з’явилися докладні відомості про те, яким було життя України за царату — “називалася вона Малоросія, тобто “Мала Росія”, як тепер поляки з Галичини “Малу Польшу” утворили”, а також про те, “Як РСФРР допомогла утворенню молодих радянських республік”. Були в новій читанці й деякі інші “уточнення”. Приміром, замість епізоду з історії червоних козаків В.Примакова, що їхали здобувати в січні 1918 р. Київ, “співаючи українські пісні”, в новому варіанті був уміщений епізод про боротьбу київських червоногвардійців за “Арсенал”.

Взагалі зазначимо, що викладу історії Червоної армії приділялася особлива увага. Епізоди “героїчного минулого” робітничо-селянської Червоної армії, що “неодмінно розбивала армії поміщиків і буржуїв, іноземних інтервентів”, завжди “відстоювала інтереси трудового люду”, мали виховувати у новобранця почуття гордості за приналежність до цієї армії, формувати його класову свідомість і, зрозуміло, підвищувати його бойові якості. Що ж до вояків-неросіян і, зокрема, червоноармійців-українців, то вивчення ними бойового минулого єдиної Червоної армії мало, крім всього іншого, виховувати в них почуття приналежності до єдиної армії — єдиної держави, переконання в тому, що саме ця армія є і завжди була захисницею їх національних інтересів.

Фундаментом історії Червоної армії називалися червоногвардійські загони Москви, Петрограда, Харкова, Києва, Катеринослава, проте аж ніяк не Червоне козацтво, днем народження єдиної армії проголошувалося 23 лютого 1918 р., а декретом, згідно з яким вона була створена, декрет РНК РСФРР від 15 січня

1918 р. При цьому, звичайно, не згадувалися ані постанова Народного Секретаріату від 5 січня 1918 р. “Про створення Червоного Козацтва у Всеукраїнському масштабі”, ані ухвалені Народним Секретаріатом 23 січня 1918 р. декрет про організацію армії Червоного козацтва. Замовчувалися також факти існування в 1918—1919 рр. українських військових центрів (наркоматів В.Шахрая, Ю.Коцюбинського, Є.Нероновича, М.Подвойського), Української радянської армії, окремих українських дивізій.

Посилити розуміння червоноармійцем законності, справедливості і правильності нового державного устрою мала також більшовицька інтерпретація історії встановлення радянської влади в Росії. Українська версія цих подій розглядалася у спеціальному розділі “Боротьба за владу рад на Україні”. У методичній вказівці мета виховної роботи визначалася так: “роз’яснити червоноармійцям, що тільки під керівництвом Комуністичної партії в союзі з трудящими Союзу Радянських республік (колишньої РСФРР) українське робітництво та трудове селянство змогли встановити радянську владу і вирішити завдання національного визволення України”.

Для того щоб довести червоноармійцеві-українцю цю тезу, проводилася справжня фальсифікація подій 1917—1920 рр. в Україні. Це, передусім, торкалося оцінки соціалістичної за своєю суттю Центральної Ради, як “буржуазної та контрреволюційної”, такої, що “привела німців в Україну” (зрозуміло, при цьому не згадувалося про те, що більшовики самі навесні 1918 р. намагалися укласти угоду з німцями на тих самих умовах, що їх пропонувала Українська Центральна Рада, наполягаючи лише на визнанні Народного Секретаріату, а не Ради єдиною владою в УНР). “Запроданцями українського трудового люду” виступали гетьман П.Скоропадський — ініціатор проведення “поміщицької реформи”, голова Директорії С.Петлюра — “який хотів віддати Україну на поталу панській Польщі”. Годі й казати про керівників селянських повстанських армій Махна, Григор’єва та інших — усі вони подавалися незмінно як “бандити”, а український, антибільшовицький за своєю суттю селянський рух, що його вони очолювали і який носив масовий характер, подавався не інакше, як “політичний бандитизм”.

Утім, армійська пропаганда не обмежувалася створенням негативного іміджу “антигероям радянської історії”, але й активно намагалася витіснити зі свідомості українців такі “націоналістичні забобони”, як їх історичні традиції, символіку тощо.

Виходячи з того, що будь-який “вияв національного патріотизму є виявом буржуазності”, вони засуджували цю символіку як “контрреволюційну” й намагалися її дискредитувати в очах молодих червоноармійців. Активно використовувалися при цьому засоби художнього впливу — література, мистецтво, які наполегливо формували негативне сприйняття української національної символіки: численні оповідання, вірші, карикатури тощо змальовували образ “ворога трудового люду” — “жовтоблакитника”, “вбивці, грабіжника, погромника” і т. д.

Замість витіснених “націоналістичних” та “буржуазних” символів пропонувалася нова “пролетарська” символіка. Червоноармійцям-українцям докладно роз’яснювали суть радянської символіки — державних гербів УСРР та СРСР, червоного прапора, зірки.

Цікаво, що герб радянської України протиставлявся не державному гербові УНР — Тризубові, а гербові царської Росії, що також мало утверджувати думку про єдині історичні корені України та Росії. Ознаки царського герба — двоголовий орел з короною зверху й державою в лапах однозначно тлумачились як символи “самодержавства, диктатури буржуазії, політичного, економічного і духовного поневолення робітників і селян”. На цьому тлі особливо привабливими мали здаватися складові гербу УСРР: перехрещені серп і молот — як “символ праці, єднання пролетарів і селянства”; вінок із стиглих колосків пшениці, які обвивають серп і молот — як “начебто вінок, покладений на голову переможця, вінок, що квітчає пролетаріат і селянство, які скинули царя та буржуїв”; проміння сонця, що осяює серп і молот, — “ознака соціалістичної революції”; напис на гербі українською мовою “УСРР” — показник того, що тільки в радянській Україні створена можливість “користуватися з національної мови як мови державної” і як свідчення того, що Україна “зберігає суверенітет (незалежність), передаючи Союзові Соціалістичних республік тільки ті повноваження, що за конституцією Союзу РСР належать Союзному урядові” і т. д.

Особливе місце в системі радянської символіки посідала червона зірка — основна ознака Червоної армії. Пам’ятаючи досвід Громадянської війни — ті складності, що поставали на шляху запровадження в армії “марксової зірки” (наказом РВРР від 13 квітня 1922 р. плуг і молот в центрі зірки були замінені на серп і молот), політпрацівники наполегливо роз’яснювали червоноармійцям її пролетарський та революційний смисл, вдаючись при

цьому навіть до легенд та казок. В одній з таких легенд, вміщеній на сторінках журналу “Политрук”, говорилося: “Була колись Правда і Справедливість — красна дівчина, і на чолі її сяяла червона зірка. Від її сяйва було тепло і світло людям. Ошукала її Скупість і Кривда, проте знайшлася смілива і горда людина, яка перемогла її та принесла зірку Правді та Справедливості. І п’ятикутна зірка РСЧА — то зірка Правди і Справедливості”.

Важливішим напрямком політичної обробки червоноармійців-українців виступало виховання у них почуття своєї приналежності до єдиної батьківщини — СРСР. Якщо для селянина поняття батьківщини, як правило, асоціювалося з його рідним селом, то для нової людини — радянського українця вона мала уявлятися у вигляді сучасної національної держави УСРР, що є складовою частиною СРСР — стрижня Всесвітньої Радянської республіки. Роз’ясненню суті національної політики радянської влади й прогресивного значення Радянського Союзу присвячувалася спеціальна тема “СРСР”. Однією з основних ідей, що її утверджували армійські політоргани, виступала ідея добровільного характеру утворення Союзу РСР. При цьому УСРР, як би це не здавалося парадоксальним, приписувалася ініціатива організації Союзу — так по-новому інтерпретувалася діяльність уряду Х.Раковського щодо перегляду умов союзного договору 1920 р. та формально-насильницьке приєднання України до нової імперії.

Висвітленню переваг входження України до складу СРСР присвячувалася окрема тема. Основні бесіди цієї теми мали докладно ознайомити червоноармійця з досягненнями господарського, національно-культурного будівництва в республіці. Зрозуміло, як особливе досягнення радянської системи подавався й факт національно-військового будівництва в СРСР. Останнє, як правило, змальовувалося виключно в переможних і безпроблемних тонах. “В царській армії національних частин зовсім не було, — наголошувалося, зокрема, в українському варіанті Дворічної програми політзанять з червоноармійцями на 1928—1929 рр. — Царський уряд поневолював усі національності і не пускав до рядів армії молодь багатьох національностей. В радянській країні трудящим кожної національності дається змога брати участь в побудові озброєних сил для оборони незалежності й соціалістичного будівництва своєї національної республіки й усього СРСР. В національних частинах Червоної армії все командування і політроботу проводять рідною мовою. Командний і полі-

тичний склад так само добирається за національною ознакою. Для його підготовки створено спеціальні школи. В Українському військовому окрузі є цілком українізовані дивізії та військові школи для підготовки комскладу. В інших частинах так само проводиться українізація (українізується політосвітробота, начсклад вивчає українську мову і т. д.). Національні меншини обслуговуються, по змозі, їхньою рідною мовою.”

Хоча армійська пропаганда активно утверджувала думку про рівність усіх народів і республік Союзу РСР, проте традиційно російський фактор посідав у ній особливе місце. На початку 20-х років ця проросійська орієнтація носила відвертий і неприхований характер. Достатньо переглянути заголовки статей газети УВО “Красная Армия”, щоб у цьому переконатися. Навіть після створення Союзу РСР, XII з’їзду РКП(б) на сторінках окружної газети мало уваги приділялося національним проблемам українців, зате шпальти газети рясніли заголовками типу “Великая русская революция выдвинула из рабоче-крестьянской среды красных полководцев”, “Русские изделия на Рижской выставке”, “Да здравствует русская лампочка”, “Русский хлеб в Константинополе”, “Опора мира — российская революция”, “Русский язык — язык мировой революции”. У наступні роки, в розпал політики коренізації, російська тема в армійській пропаганді хоча й відійшла на другий план, проте збереглася. Виступала вона у формі утвердження ідей про “особливу роль” РСФРР у встановленні радянської влади в національних регіонах, створенні Червоної армії і насамперед про її значення як авангарду світової революції.

Більшовицькі ідеологи наполегливо насаджували думки про те, що саме Червона армія має виступити каталізатором світової революції. “Червона армія — це сила, за допомогою якої і через яку робітничо-селянська революція долає кордони робітничо-селянських республік, радянських республік, — обгрунтував цю тезу М.Скрипник на одній із партконференцій УВО. — Ми багнетами пробували Варшаву, багнетами ми укріпилися на Памірі, кордоні Індії. Нам необхідно поставити справу так, щоб вістря багнету направити проти зовнішнього світу, світу імперіалізму”.

Окремі бесіди присвячувалися тяжкому життю “трудящого люду” в капіталістичних країнах, їх соціальному та національному гнобленню. У цьому контексті особлива увага приділялася висвітленню сумної долі населення українських земель, що залишалися під владою Польщі та Румунії. Активно проводилися думки про

те, що ці землі — “розірване українське тіло”, “розрізане по живому”, й нав’язувався висновок: “Ми знаємо: рано чи пізно ці частини України повернуться до СРСР” (читанка “Червона зброя”).

Цей “інтернаціоналізм”, а по суті справи, “червоний імперіалізм” був закладений, між іншим, в союзну Конституцію і союзну символіку. Характерне тлумачення складових гербу Союзу РСР подавалося в читанці “Червона зброя”: “Серп та молот на земній кулі вказують на залізні закони історичного процесу, свідчать про те, що вступ до Союзу РСР для нових членів вільний, що соціалістична революція пройде по всіх країнах світу, що всі держави земної кулі з часом перетворяться на Соціалістичні Радянські республіки й увійдуть до складу Союзу РСР.

Напис на гербі Союзу РСР “Пролетарі всіх країн, єднайтеся” свідчить про те, що національне питання може вирішитися тільки в Союзі РСР.

П’ятикутна зірка вгорі герба Союзу РСР наочно пояснює пролетаріатові всіх країн, що для захисту класових інтересів він повинен, насамперед, озброювати, зорганізувати в кожній національній республіці Червону армію та озброєною рукою скинути диктатуру буржуазії. П’ятикутна зірка вказує пролетаріатові всіх п’яти частин світу шлях до його політичного, економічного й духовного визволення”.

Зазначимо, що вишукуючи найефективніші засоби засвоєння червоноармійцями основ “політграмоти”, політпрацівники винаходили досить оригінальні форми. Поряд з лекціями, бесідами, зборами в 20-ті роки практикувалися й такі “форми політроботи”, як, приміром, політфанти, політлотерея, гра в “політкарти-політдурачок” (комплекти таких карт були видані кількома тиражами в Одесі) і навіть в політрулетку. Тим, кому вдавалося “виграти” — проявити “комуністичну обізнаність”, — отримували виграші — мило, цигарки тощо. Про одну з таких політлотерей в Малиновському таборі розповідалося в читанці “Червона зброя”:

— Ну, хто скаже, де ми живемо? — питає політрук.

Лунають відповіді:

— В Росії.

— На землі.

— В Україні.

— В Союзі Радянських Соціалістичних Республік, — непевно говорить хтось.

Стук молотком...

— Маєш мило, — задоволено каже політрук.

І все ж, усупереч усім старанням, перетворити “політично неписьменного” селянина у “відданого бійця революції, інтернаціоналіста” не вдавалося. Самі умови українізації, які стимулювали пробудження національної свідомості червоноармійців-українців, неминуче вступали в протиріччя з офіційною доктринаю комуністичного виховання.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ І АРМІЯ. М.СКРИПНИК ТА ТВОРЕННЯ “МІФУ” ПРО ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО

Українська Комуністична партія організаційно оформилася ще у січні 1920 р. шляхом об'єднання українських соціал-демократів (незалежників) з правим крилом боротьбистів (лідери партії — А.Драгомирецький, А.Річицький, Ю.Мазуренко, М.Авдієнко та ін.). За деякими даними, чисельність партії на завершальному етапі її існування сягала 3 тис. чол.

УКП заявила про себе вже на IV Всеукраїнському з'їзді Рад у травні 1920 р., виступивши з Декларацією, в якій, всупереч рішенням з'їзду схвалити курс на повне злиття військових сил України та Росії, наполягала на існуванні Української Червоної армії як окремої організаційної одиниці, хоча й об'єднаної з армією РРФСР, спільним командуванням та апаратом постачання. Враховуючи малочисельність УКП (300 чол.) та сподіваючись на швидкий її занепад, керівництво КП(б)У дозволило деякий час існувати альтернативній партії, проте остання почала досить швидко зростати, що не могло не занепокоювати більшовиків. Так, у жовтні 1922 р. на пленумі ЦК КП(б)У М.Фрунзе стурбовано повідомляв, що навіть у такому пролетарському районі, як Юзівський, до укапістів перейшло 150 чол.

Опозиційна партія значно активізувала свою діяльність у період утворення Союзу РСР. Оцінюючи останній як “союз пустих місць”, а положення в ньому України як колоніальне, укапісти наполягали на потребі задоволення реальних прав УСРР у складі “союзу рівних”, передусім у військовій сфері, наголошували на потребі існування Української Червоної армії, правда, під єдиним союзним командуванням.

Намагаючись знайти підтримку серед різних верств українського населення, УКП зосередила увагу головним чином на пропагандистській роботі. Її активісти йшли на підприємства, в установи, учбові заклади, активно працювали на призовних пунк-

тах. Виступи членів УКП ретельно фіксувалися більшовиками. Так, у закритому листі ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) від 2 лютого 1923 р. сповіщалося, що 4 січня 1923 р. на одному з цукрових заводів Київської губернії один із укапістів заявив: “Доки у нас не буде нашої Української Червоної армії і незалежного від Москви Раднаркому, доти не можна називатися Україні незалежною, бо тепер наш Раднарком, що Москва накаже, повинен робити”. В іншому закритому листі до ЦК РКП(б) від 12 лютого 1923 р. повідомлялося про проведення укапістами агітації серед призовників на збірних пунктах під гаслами створення Української Червоної армії. “Доводи, що їх при цьому висували укапісти, — зазначалося в листі, — були такими: “Резолюція XII з’їзду залишається на папері: запровадження російської мови, ігнорування української — чи це не шовінізм?”.

Така активізація діяльності УКП змусила більшовиків удатися до рішучих заходів. 13 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило досить показове з огляду на практику боротьби більшовиків з опозицією рішення: “взяти курс на самоліквідацію УКП з входженням її до КПУ, або на розкол її з тим, щоб відокремити комуністичні елементи від націоналістичних”. Тобто до Української Комуністичної партії мав бути застосований випробуваний до цього на боротьбистах досвід “приборкання” альтернативних КП(б)У партій.

У той час позиції УКП міцніли. Її організації вже діяли в Катеринославській, Київській, Харківській губерніях. У Катеринославі 1 травня 1924 р. під укапістськими гаслами пройшла демонстрація, в якій взяло участь 200 чол. У селах подекуди також підтримували ці гасла. На загальних зборах села Кайдаки 11 травня 1924 р. була прийнята резолюція із вимогою відтворення Української Червоної армії.

Керівництво КП(б)У дедалі з більшим роздратуванням спостерігало за діяльністю УКП. Хоча остання й закликала більшовиків до діалогу, до полеміки, проте правляча партія уникала відверто дискутувати з опозицією (між іншим, на засіданні Політбюро від 2 травня 1924 р. було ухвалене спеціальне рішення не вступати в офіційну полеміку з укапістами на сторінках преси), обмежуючись погрозами на її адресу. Зокрема, на одній з партконференцій, явно натякаючи на укапістів, Д.Лебідь попередив: “Тих, хто роз’єднує робітників і селян та підбурює військову молодь — у в’язницю та за кордон”.

Погрози досить скоро почали реалізовуватися на практиці. Вже у червні 1924 р. в Катеринославі було заарештовано 9 лідерів

УКП. Хоча укапісти сподівалися, що відкритий судовий процес вони перетворять на політичний, проте 30 липня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило за недоцільне проводити процес в Катеринославі. ГПУ одержало вказівку — “найбільш активні елементи вислати поза межі України”. Заарештованих відправили до Москви, а звідти — без будь-якого суду та слідства — вислали на три роки на Урал та північ Росії.

Керівництво УКП звернулося до ВУЦВК та ЦК КП(б)У з протестом, в якому зазначалося: “Подібним актом заслання на північ прихильників української незалежності російська радянська влада пішла проторованою стежкою російських царів, які душили Україну з одного боку підкупамі лакейських елементів, а з другого — засланням до Сибіру і на каторжні роботи революціонерів... Коли цим засланням, — перед яким бліднуть усі майже щоденні факти репресій і тяганини наших місцевих робітників по буцигарнях, — влада фактично ставить нас поза законом (бо навіть для висилок білогвардійців існують пристойні форми і певні норми закону), то ми вимагаємо одверто сказати це пролетаріатові”.

Водночас укапісти спробували звернутися за допомогою й до міжнародної комуністичної організації — Виконкому Комінтерну. Секретар ЦК УКП А. Драгомирецький 20 серпня 1924 р надіслав протест з приводу репресій проти його партії з боку правлячої КП(б)У, 27 серпня ЦК УКП надіслав нове звернення до Виконкому, в якому детально викладав суть своєї програми. Проте найвним було сподіватися на підтримку керованого РКП(б) Комінтерну. Як це було і у випадках з партією боротьбистів, останній спромігся лише засудити діяльність УКП.

На прискоренні розгляду “справи УКП” з подальшим її засудженням активно наполягало керівництво КП(б)У, дедалі більше побоюючись поширення впливу опозиційної партії в республіці. На своїх засіданнях та у закритих листах до ЦК РКП(б) лідери українських більшовиків вказували на зростаючу небезпечність укапістів. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 2 листопада 1924 р. зазначалося, що надалі вплив УКП на маси населення може посилюватися і визнавалася “небезпечна тенденція” щодо підтримки укапістів серед робітництва — металістів та залізничників. У листі Оргвідділу ЦК КП(б)У до Москви від 15 листопада 1924 р. йшлося про вплив УКП серед військової молоді. “Після демобілізації 1901 р. народження з Миколаєва, — зазначалося в листі, — до Білоцерковської округи Київської губернії повернулося 15 демобілізованих червоноармійців — усі укапісти”. Ви-

сновки, що їх робила КП(б)У з усього цього, були такими: “УКП має всі підстави стати легальною політичною партією куркульського села та шовіністичної інтелігенції”.

Невдовзі Виконком Комінтерну таки “розібрався” з Українською Комуністичною партією. Була створена 17 грудня 1924 р. спеціальна комісія, що викрила діяльність УКП як партії “підривної”. Президія Виконкому Комінтерну 24 грудня 1924 р. ухвалила рішення про розпуск УКП, вказавши на те, що її діяльність спрямована “на розкол сил пролетарської диктатури в Україні”. У березні 1925 р. на своєму IV з’їзді Українська Комуністична партія була змушена самоліквідуватися.

Хоча українські більшовики прилюдно намагалися подати справу так, нібито укапісти зовсім не мали впливу в Червоній армії, проте донесення політпрацівників з частин УВО свідчили про інше. Зокрема, у січні 1925 р. члени УКП були виявлені в 3-й Казанській та 24-й дивізіях. У них була вилучена листівка-протест з приводу заслання 9 лідерів партії та лист Г.Лапчинського. В іншому документі армійські політоргани повідомляли, що й поповнення 9-ї кавалерійської дивізії з Маріуполя проявляє інтерес до УКП. Фактичним визнанням існування укапістських настроїв у військах та прагнення їх подолати стала публікація ряду статей у військовій пресі з викриттям “контрреволюційної суті” позицій УКП. Так, в органі ПУ УВО “Красная рота” (1925 р., №3—4), матеріали якого мали слугувати для проведення політроботи з червоноармійцями, була вміщена стаття П.Мальцова під красномовною назвою “Хуторской “коммунизм” (УКП и укапизм)”. В притаманному для більшовиків стилі — вдаючись до неприкритих фальсифікацій та брутальних випадів (політика укапістів називалася “політикою волосного писаря”, “хитрого хохла” і т.ін.) — у статті “аналізувалися” програмні засади УКП. Особливий акцент при цьому робився на військовому питанні. Свідомо замовчуючи, що УКП, висуваючи гасло створення Української Червоної армії, визнавала за потребу збереження союзного командування, автор публікації звинувачував укапістів у спробах створити окрему національну армію, протиставлену загальносоюзній. При цьому наголошувалося, що союзна Червона армія є армією класовою, тому аж ніяк не може бути національною. Розтлумачуючи цю тезу, автор зазначав: “Червона армія за своєю суттю не може бути “національною”. “Національна” армія за своєю суттю не може бути Червоною. Гасло “Українська Червона Армія” — пусте гасло. Воно отримує наповнення тільки як гасло української білої (буржуазної) армії”.

Зазначимо, що в цій статті, яка безсумнівно відображала позиції вищого військового керівництва округу, чітко проглядало прагнення звузити завдання українізації в армії виключно до задоволення мовно-культурних потреб українців. “Українізація мовних форм і матеріалу армійської роботи, — підкреслювалося в ній, — в жодному разі не пов’язана з організаційним відокремленням частин, укомплектованих українцями”. Такий підхід до українізації поділяли в армії, не кажучи вже про певні верстви українського суспільства в цілому, далеко не всі. Поряд з підходом до політики українізації в армії як до тимчасової тактичної поступки “націоналам”, політики суто культурницької, існувала і дедалі посилювалася тенденція розглядати цю політику як державницьку, таку, яка має забезпечити перетворення Червоної армії в Україні на національну, що, врешті-решт, було неминучим за умов існування територіальної системи та послідовного проведення національних заходів у розташованих на терені УСРР військах. Саме такі погляди на завдання українізації в армії поділяла, як вже зазначалося вище, значна частина української червоноармійської маси; безперечно, що такі погляди не могли не поділяти й національно свідомі українські старшинські кадри — як молодші, так частково і середні та вищі. Щодо останніх, то досить згадати, що в ці роки в УВО працювали такі визначні в недавньому минулому військовики, як колишній полковник УСС, командир корпусу і тилу УГА після падіння ЗУНР Г.Коссака, колишній генерал-хорунжий армії УНР, організатор Першого Сімферопольського полку ім. гетьмана Дорошенка, співорганізатор Звенигородського коша Вільного Козацтва, начальник штабу отамана М.Григор’єва Ю.Тютюнник (обидва повернулися в Радянську Україну з еміграції, викладали в школі Червоних Старшин), колишній укапіст, що його свого часу було виключено з Школи Червоних Старшин, О.Лимар (перейшов до КП(б)У, обіймав посади політкерівника 75-го стрілецького полку 25-ї стрілецької дивізії, начальника агітаційно-пропагандистської частини політвідділу 80-ї стрілецької дивізії) та інші поборники української державності. Зазначимо, що навіть через кілька років після “самоліквідації” УКП у військах УВО продовжували “виявляти” укапістські угруповання. Наприклад, влітку 1927 р. група Української Комуністичної партії була виявлена в 21-му полку; тоді ж у 95-й дивізії був заарештований член “Союзу національної боротьби ім.Т.Шевченка”.

Підходи до націоналізації в армії як до такої, що має виходити за межі культурництва, виразно проявлялися й серед частини ке-

рівництва УСРР. Вище вже йшлося про спроби уряду Х.Раковського після XII з'їзду РКП(б) добитися перегляду умов союзного договору з тим, щоб розширити права національних республік у військовій сфері, зокрема відтворити республіканські військові центри (наркомати оборони) та створити національні армії як складові армії СРСР. Такі ж прагнення проявляли й уряди інших національних республік, передусім Закавказзя. Очевидно, що саме ці “небезпечні” вимоги й мало на увазі ПУ РСЧА, коли в своєму циркулярі від 30 червня 1923 р. щодо проведення політроботи в національних формуваннях із роздратуванням констатувало, що “за трьохмісячний період після XII з'їзду питання про національні формування стало предметом обговорення в округах, при цьому одразу ж з'ясувалося, що місцеві цивільні працівники, часто не усвідомлюючи всієї складності цього питання, висували перед командуванням і політуправліннями абсолютно нездійснимі на даний час вимоги, які в кінцевому плані могли б не тільки підірвати обороноздатність Республіки, але й скомпрометувати саму справу національних формувань”.

І хоча самого Х.Раковського та його однодумців невдовзі усунули з українського уряду, проте надії на можливість забезпечення реальних прав республіки у військовій сфері зберігалися ще тривалий час. Коли у лютому 1924 р. ЦВК Союзу РСР запросив ВУЦВК висловити свою думку з приводу встановлення єдиного ордена “Червоного Прапора” для всього Союзу РСР та про доцільність існування поряд з ним республіканських орденів “Червоного Прапора”, Конституційна комісія при ВУЦВК на своєму засіданні 24 березня 1924 р. постановила, що поряд з союзним мають існувати й республіканські ордени “Червоного Прапора”¹. У жовтні 1924 р. у Москві на Другій сесії ЦВК 2-го скликання лідер українських комуністів М.Скрипник, нагадавши у своєму виступі про те, що СРСР — не є “єдиною-неділимою” і що в ньому за конституцією кожна республіка є суверенною, вже вкотре поставив питання про потребу підпорядкування військових трибуналів наркомюстам і прокуратурам національних республік.

¹ Додамо, що, з'ясувавши позиції республік, Президія ЦВК СРСР зробила по-своєму. 1 серпня 1924 р. вона ухвалила рішення про встановлення єдиного загальносоюзного військового ордена “Червоного Прапора”, за основу якого був узятий встановлений ще 1918 р. одноіменний орден РСФРР. У зв'язку з цим республіканські військові ордени “Червоного Прапора” поступово були скасовані. 7 вересня 1928 р. був встановлений і єдиний загальносоюзний орден “Трудового Червоного Прапора”, після чого невдовзі було скасовано одноіменний орден УСРР, який існував з 1921 р.

Москва уважно стежила за проявами “націонал-сепаратизму” в Україні та швидко на них реагувала. Політбюро ЦК КП(б)У 2 лютого 1927 р. прийняв відставку наркома освіти України Олександра Шумського — колишнього лідера боротьбистів, палкого прихильника українізації. Ця відставка свідчила про поразку Шумського в його боротьбі з Л.Кагановичем та була наслідком звернення О.Шумського на початку 1926 р. з листом до Й.Сталіна з пропозицією відкликати Кагановича та інших московських призначенців з України і надати керівні посади в республіці місцевим українським кадрам. На об’єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У, який відбувся 26 лютого — 3 березня 1927 р., вже йшлося про “націоналістичний ухил” Шумського, який невдовзі отримав гучну назву “шумськизм”. Майже водночас з розгромом “шумськизму” було викрито і “хвильовизм” — націонал-комуністичну течію в царині української літератури. Цей “ізм” отримав назву від імені популярного українського письменника, засновника авангардної літературної організації “ВАПЛІТЕ” більшовика Миколи Хвильового, який у площині літературно-культурної проблематики виступив з критикою російського шовінізму та закликами до українців позбавитися згубного впливу Москви, що знайшло своє відбиття в його знаменитих гаслах “геть від Москви”, “орієнтація на Європу”. Проте наприкінці 20-х рр. ці “націонал-комуністичні” тенденції в Україні проявилися з новою силою, до того ж у небезпечному для центру вигляді, коли ідеї Шумського-Хвильового фактично знову почав впроваджувати у життя призначений наркомом освіти УСРР старий більшовик, член Політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипник.

Саме при М.Скрипникові політика українізації в Україні досягла zenіту й почала виходити справді на державницький рівень. Піклуючись про поглиблення процесу українізації, М.Скрипник виходив з усвідомлення потреби того, щоб українці повністю взяли в свої руки не лише культурне, але й державно-господарське будівництво в республіці. Відголосом цих ідей стала вміщена у 1928 р. в теоретичному часописі ЦК КП(б)У “Більшовик України” стаття українського економіста М.Волобуєва, в якій автор доводив, що попри декларовані принципи Україна, як це було і за часів царату, залишається колонією Росії, що економічна політика, яку проводить союзний центр стосовно республіки, перетворює останню на російську периферію, що економіка Союзу РСР не є однорідним цілим, а складається з комплексу економічних компонентів, кожен з яких (зокрема,

український) має рівномірно розвиватися та функціонувати більш-менш самостійно з тим, щоб бути здатним стати частиною світового господарства.

Хоча “волобуєвщина” негайно була засуджена більшовицьким керівництвом України як “націоналістичний ухил”, проте вже сам факт появи подібної публікації багато про що свідчив. Звичайно, що такий сміливий виступ маловідомого вченого на сторінках провідного партійного часопису з’явився не випадково і не без сприяння М.Скрипника (останній входив до складу редколегії журналу і, будучи членом ЦК, фактично ніс відповідальність за “ідеологічний зміст” його публікацій). Викладені ж М.Волобуєвим претензії до союзного центру, по суті справи, виносили на поверхню зростаючі протиріччя між націонал-комуністичними тенденціями в УСРР та великодержавницько-централістськими прагненнями союзного більшовицького керівництва.

Ці протиріччя досить виразно проявлялися й у військовому питанні — передусім щодо проведення українізації армії. Виконуючи постанову ВУЦВК та РНК УСРР від 6 липня 1927 р. “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” (що скасовувала всі попередні, починаючи з 1919 р., законодавчі акти щодо українізації та затверджувала спеціальне Положення, яке кодифікувало відповідне законодавство у цій справі), відомство М.Скрипника посилило тиск на керівництво УВО, наполягаючи на послідовній українізації військ округу. Не обмежуючись армією, Наркомпрос став домагатися проведення українізації і на Чорноморському флоті (офіційна назва до 1935 р. — Морські сили Чорного та Азовського морів).

У 1927 р. вступив у стрій новозбудований крейсер “Червона Україна”¹. Рішення про надання кораблеві української назви було ухвалене ще на початку 20-х років. Тоді ж у складі морських сил Чорного та Азовського морів під українськими назвами, завдяки старанням українського уряду, з’явилися канонерський човен “Червоний козак” (1920 р.) та есмінець “Незаможник” (1923 р.). Надалі, однак, уряд УСРР, явно побоюючись незадоволення Москви, намагався не втручатися у флотські справи — цю традиційну сферу російського домінування. Більше того, коли на початку

¹ Крейсер був закладений ще 1913 р. і до 1922 р. мав назву “Адмірал Нахимов”. У 1923 р. VII-й Всеукраїнський з’їзд Рад доручив ВУЦВК взяти шефство над крейсером з тим, щоб забезпечити завершення його добудови за рахунок бюджету республіки та добровільних внесків населення. Крейсер “Червона Україна” (водозміщення 8400 т, артилерія — п’ятнадцять 130 мм та вісім 100 мм гармат) з початком радянсько-німецької війни брав участь в обороні Одеси та Севастополя. 12 листопада 1941 р. був потоплений німецькою авіацією.

1925 р. начальник ПУ Чорноморського флоту звернувся до ВУЦВК з пропозицією взяти культурне шефство над 20 українськими гуртками та кутками флоту (на цей час українці становили 25,8% його особового складу), останній під приводом того, що він “вже має шефство над військовими частинами”, відповів відмовою. Проте з приходом М.Скрипника ситуація почала змінюватися. Нарком освіти України 28 липня 1928 р. направив листа до Центральної Комісії з українізації при РНК УСРР, в якому пропонував “обміркувати справу про переведення українізації Чорноморського, як військового, так і торговельного флотів, а також їх установ та підприємств, що знаходяться на терені України, а рівночасно також і навчальних закладів, що належать до Чорноморського флоту”. Зауваживши, що до цього часу наркомпрос не має відомостей про стан українізації Чорноморського флоту й вказавши на те, що в цій справі український уряд ще не видавав відповідних вказівок та директив, а все те, що робилося — робилося “не в достатньо організованій формі та більш-менш випадково”, Скрипник рекомендував комісії заслухати доповіді чи інформацію керівних установ Чорноморського флоту (як військового, так і торговельного), попередньо поставивши перед ними такі запитання: чи українізоване в них внутрішнє і зовнішнє діловодство, а якщо ні, то які заходи вживаються для цього; як обслуговуються культурні потреби моряків, зокрема українців, що працюють на флоті; в якому стані перебуває бібліотечна справа — чи забезпечені українськими книжками бібліотеки, що обслуговують команди пароплавів; чи зобов’язаний командний склад пароплавів знати українську мову, чи знає її, або яких вживає заходів для її вивчення. У листі М.Скрипник пропонував з’ясувати справу з обслуговуванням національно-культурних потреб моряків-українців у Севастополі та інших прилеглих до України портах.

Слід зазначити, що така рішуча позиція наркомпросу УСРР стосовно прискорення українізації в армії досить активно підтримувалася на рівні ряду місцевих рад. Зокрема, наприкінці січня 1927 р. Реввійськрада УВО переслала в Москву витяг з постанови бюро Київського окружкому по доповіді про стан 46-ї дивізії, в якому зазначалося: “вважаючи недостатнім темп українізації в умовах територіальної дивізії, ОПК вважає за необхідне посилення українським командним та політскладом 46-ї дивізії, оскільки вона має 90% червоноармійського складу українців і комплектується з Київського округу та округів колишньої Полтавської губернії. Підняти питання про переведення 46-ї дивізії в перший

розряд по українізації з більшим постачанням її українською літературою”.

Наприкінці 20-х років такі настрої стали набувати більш відкритих форм, виразним проявом чого стало пропагування в Україні у 1928—1929 рр. ідеї про історичну роль Червоного козацтва як основи створення в недавньому минулому Української радянської армії, як продовжувача давніх національних традицій українського народу — традицій козацько-гайдамацької доби.

Досі не з'ясовано, яку роль із завершенням Громадянської війни відводив український радянський уряд Червоному козацтву у справі національно-військового будівництва в республіці. Проте відомо, що на початку 20-х років керівництво УСРР намагалося підкреслити особливий статус з'єднання В.Примакова і своє особливе ставлення до нього як до суто “українського” військового формування. Спеціальною постановою від 3 серпня 1921 р. ВУЦВК присвоїв корпусові форму наступного зразка: шаровари сині, з червоними лампасами, в два з половиною дюйма завширшки; синя гімнастерка, шинель кавалерійського взірця, з синіми петлицями та з синім кантом по відрізу рукава і коміру; папах сіра для непарних полків і чорна для парних, з червоним верхом. Тижнем пізніше ВУЦВК видав ще одну постанову, згідно з якою корпусу “Червоних Козаків” була надана назва “Перший Кінний Корпус Червоного Козацтва імені Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету”. Цією ж постановою корпусу було дароване право ношення на лівому рукаві вище ліктя особливого знака у формі червоної п'ятикутної зірки з літерами “ВУЦИК”, розташованими між променями зірки. Така ж емблема мала бути вміщена на прапорах корпусу.

Зауважимо, що хоча на початок 20-х рр. російські більшовицькі ідеологи вже виробили певну схему історії Червоної армії, в основу якої покладалися ідеї про її побудову як армії єдиної, суто класової, такої, що бере свої витoki з “високосвідомих робітничих загонів червоної гвардії” та декрету РНК РСФРР від 15 січня 1918 р., проте в період оформлення Союзу РСР в республіці були зроблені перші спроби теоретичного обґрунтування тези про відмінний від російського шлях утворення Червоної армії в Україні та особливу роль у цьому контексті Червоного Козацтва.

Саме такі думки висловив у 1923 р. М.Скрипник у статті “Організація Червоної гвардії і Червоної армії на Україні в 1917—1918 рр.”, що була вміщена на сторінках часопису “Армия и революция” (видання Військово-редакційної Ради УВО). Формаль-

но начебто й дотримуючись “офіційної схеми”, М.Скрипник в той же час прямо вказував на те, що організація радянських збройних сил в Україні “йшла особливими шляхами” та наголошував, що український радянський уряд дещо раніше, ніж це було в Росії, вдався до спроб утворення регулярної армії, першою військовою частиною якої і став полк Червоного Козацтва. Скрипник нагадував, що за декретом уряду Червона армія в Україні мала носити назву “Армія Червоного Козацтва” й зазначав, що початок її організації був перерваний наступом півмільйонної німецької армії. Оцінки, що їх давав лідер українських комуністів першим загонам червоної гвардії, різко дисонували із загальноприйнятими — героїзованими. Скрипник доводив, що червоногвардійські загони Правобережжя і західної частини Лівобережжя на початку 1918 р. “являли собою картину малої згуртованості та малої стійкості”, “були піддатливі панічним перекиданням”, “заражені місцевим патріотизмом” — тобто “були більш боездатні в своїх, аніж у “чужих” районах”, і т.д.

До речі, у цей період проти спроб героїзувати дії червоногвардійських загонів в Україні у 1917—1918 рр., зокрема тих, що прибули у складі армії М.Муравйова з Росії, виступив і колишній начальник школи Червоних Старшин, керуючий справами РНК УСРР П.Солодуб. Між ним та В.Затонським з цього приводу на сторінках партійного органу “Комуніст” розгорнулася справжня дискусія. У своїх публікаціях Солодуб прямо звинувачував червоногвардійців у жорстокій розправі з українством. У свою чергу, В.Затонський доводив, що дії робітничих загонів були, начебто, спрямованими виключно проти “національно-буржуазної контрреволюції”. “Той робітник-червоногвардієць, який душив українство 1917—1918 р., — наголошував він, — ніс своєю російською мовою більше історичної правди, ніж його українські противники. Бо ніс робітничо-селянську державність, яка самою своєю суттю забезпечила пізніше національне відродження України.”

Утім, хоча історія Червоного Козацтва широко не пропагувалася, певні тенденції до його міфологізування як спадкоємця славного українського козацького минулого продовжували жевріти, що проявлялося, скажімо, в наданні червоним козакам та їх командирові Примакову образу народних героїв у новостворюваних українських військових піснях (до речі, як правило, складених на основі старих популярних козацьких пісень).

Проте наприкінці 20-х років міфологізування військово-державницьких традицій Червоного Козацтва почало набувати нової

сили. Перші ознаки цього виявилися у 1928 р., коли напередодні відзначення 10-річчя Червоного Козацтва на сторінках республіканської преси раптово з'явилися вже призабуті відомості про те, що на початку 1918 р. український радянський уряд мав намір приступити до створення в Україні армії під назвою "Червоне Козацтво". Ця інформація була вміщена й на сторінках "Червоної Армії", в одному з номерів якої навіть був наведений текст декрету Народного Секретаріату від 23 січня 1918 р. "Про організацію Народної революційно-соціалістичної армії на Україні".

Наступного 1929 р. творення "міфу" про Червоне козацтво набуло нових обертів. Напередодні святкування 12-річчя Червоного Козацтва та 10-річчя першої Червонокозачої дивізії в республіці була розгорнута ціла пропагандистська кампанія ушанування червоних козаків. Звернемо увагу на те, що дата народження "армії Червоного козацтва" на цей раз була приурочена не до моменту видання Народним Секретаріатом 23 січня 1918 р. відповідного декрету, а зміщена майже на місяць раніше, на 25 грудня 1917 р., коли уряд радянської УНР ухвалив постанову про створення Червоного козацтва "у всеукраїнському масштабі". Текст цієї постанови, до цього часу майже зовсім невідомий широкій громадськості, 17 листопада 1929 р. був опублікований газетою "Червона армія" з однозначним коментарем — "це була перша армія українського пролетаріату та селянства".

28 листопада на сторінках цієї ж газети з'явилася стаття М.Скрипника, присвячена Червоному Козацтву. Нарікаючи на те, що "мало тепер хто згадує, та й мало хто тепер знає", що від початку український радянський уряд ставив питання про Червоне Козацтво "значно ширше" — маючи на увазі створення Української Робітничо-Селянської армії, лідер українських комуністів доводив, що вже сама назва армії — "Червоне Козацтво" мала засвідчувати не тільки її класовий, але й національний, український характер. "Назвою "Червоне Козацтво", — наголошував він, — тодішній робітничо-селянський уряд України підкреслював, що пролетаріат, який перемиг, не відмежовує себе від старої боротьби українських трудящих мас, а навпаки, оцінює й визнає себе історичним спадкоємцем усього того, що в старовинній історичній боротьбі українських трудящих мас було скеровано проти соціального і політичного пригнічення..."

Звернемо увагу на те, що наголошуючи на національно-класовому характері "Червоного Козацтва", М.Скрипник виводив його коріння із давньої української історії. Відстоюючи право ук-

райців апелювати до свого минулого, в іншій своїй статті він наполягав: “дехто й досі не розуміє правильності тих засад, що відбилися у постановах першого робітничо-селянського уряду України про Червоне Козацтво. Дехто і тепер не розуміє, що пролетаріат України може і має визнати певних діячів серед своїх попередників сотні років тому з часів козацьких воєн, Чорної ради тощо. А проте є такі, що, оцінюючи Пугачова чи Степана Разіна як революційних діячів, не припускають навіть можливості визнавати революційну роль за такими, як Залізник.”

Вміщення вищезгаданих публікацій на сторінках провідних газет, зокрема, окружної газети “Червона армія”, яка мала значну читацьку аудиторію, свідчило про прагнення українських комуністів дати поштовх поширенню ідеї про військово-державницькі традиції Червоного Козацтва в українському суспільстві. Святкування річниці Червоного Козацтва на загально-республіканському рівні, поза звичними межами відзначення чергової річниці однієї з багатьох військових частин, мали сприяти й численні заходи, що їх було організовано у цей час по різних регіонах України. Зокрема, в Києві, Харкові та інших містах на підприємствах та в установах відбулися святкові збори з нагоди ювілею Червоного Козацтва, вечори спогадів; у музеї революції в Києві була відкрита спеціально підготовлена виставка про бойовий шлях Червоного Козацтва; за рішенням Проскурівської окружної комісії по відзначенню ювілею в місцевих школах і клубах була проведена “година історії Червоного Козацтва”. Водночас Запорізький окрвиконком, Харківський паротягобудівельний та електромеханічний заводи виступили з ініціативою про нагородження першої дивізії Червоного Козацтва орденом Червоного прапора. ВУЦВК підтримав цю ініціативу і 25 листопада 1929 р. ухвалив постанову “нагородити першу Запорізьку імені Французької компартії кінну дивізію Червоного козацтва найвищою нагородою Української соціалістичної радянської республіки — Орденом трудового червоного прапора”. Щоправда, нагородження українським орденом так і не відбулося. Погоджуючись із потребою відзначення бойових заслуг дивізії, РВР СРСР не був схильним дозволити українському урядові нагороджувати своїми власними нагородами “загальносоюзні” військові частини. Тож було знайдене “альтернативне рішення”: наказом РВР СРСР від 29 листопада дивізію було нагороджено орденом Бойового Червоного прапора — вручити ж його було доручено М.Скрипникові.

Роздмухування наприкінці 20-х років героїчного минулого Червоного козацтва з акцентом на його роль у творенні української радянської армії було нічим іншим, як однією із спроб націонал-комуністів використати зростаючу національну свідомість українців для закріплення радянської влади в Україні, винайти додаткові засоби консолідації українського суспільства. Одночасно це було й спробою підвести теоретичну базу під тезу про певні права УСРР у військовій сфері, свідченням назриваючих у республіці намірів щодо виборювання цих прав у “союзного центру”.

Напевне, за умов існування територіальної системи, поступового запровадження у військах УВО українізаційних заходів реально існувало підґрунтя для націоналізації розташованих на українському терені військ та перетворення їх де-факто на українське військо. У такому разі винайдений українськими націонал-комуністами “міф про Червоне Козацтво” міг би, врешті-решт, наповнитись реальним змістом. Але в тому й справа, що “союзний центр” вже давно усвідомив небезпеку націоналізації армії в Україні і не допускав навіть можливості її здійснення. Наприкінці 20-х років позиція військового керівництва стосовно суто культурницького характеру українізації в армії набула вже форм аксіоми. В українському варіанті програми політзанять з червоноармійцями на 1929—1930 рр. такий підхід формулювався у категоричній формі: “Єдиною відмінною національних частин від інших частин РСЧА є мова, що нею проводиться у них робота... Доцільність формування національних частин полягає в тому, що робітники та трудяще селянство мають можливість краще вивчити військово-політичну справу своєю рідною мовою. Той, хто веде агітацію, що національні частини :ають якісь окремі інтереси від усієї РСЧА — той контрреволюціонер, той послаблює боездатність РСЧА. Всяка національно-шовіністична агітація в лавах РСЧА, скерована на відокремлення інтересів будь-якої окремої національності, чи великодержавна агітація, скерована проти будь-якої національності, послаблює боездатність РСЧА. З такою агітацією треба вести найрішучішу боротьбу.”

Отож, наприкінці 20-х років назрів конфлікт між українськими націонал-комуністами, які, враховуючи загальні настрої в республіці, дедалі більше схилялися до потреби поглиблення процесу українізації в Україні, в тому числі й у військовій сфері, та прихильниками великодержавницької центристської лінії, які, побоюючись розвалу новоствореної імперії, всерйоз занепокоїлися можливістю виходу коренізації за визначені “безпечні” межі — тим паче у такій справі, як військова.

Владислав ГРИНЕВИЧ

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 30-х — 80-ті РОКИ ХХ ст.)

Українці у Червоній армії під час Другої світової війни

Період 30-40-х років позначився серйозними змінами в політиці та ідеології сталінізму, значним посиленням імперських та шовіністичних тенденцій. Доктрина світової революції та її ідеологічна надбудова — пролетарський інтернаціоналізм були відкинуті як такі, що виявили свою остаточну неспроможність. На зміну їм прийшла політика великодержавництва та російського націоналізму. Особливо це проявилось під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр.

Починаючи з середини 30-х років попередній курс більшовицького керівництва на боротьбу із великоросійським шовінізмом був визнаний пройденим етапом. На перший план вийшла боротьба з місцевим націоналізмом — "головною загрозою успішного будівництва соціалізму в СРСР". Політика "коренізації" в союзних республіках була згорнута, її активні провідники репресовані. І хоча в пропаганді у цей період багато говорилося про "країну рівних країн — СРСР", про "ідеальне вирішення" в ньому національного питання, про радянський патріотизм тощо, права союзних республік урізалися, а національні потреби народів ігнорувалися. Більшевицька ідеологія поверталася до "витоків" — дореволюційного російського патріотизму.

Український письменник-соціаліст Володимир Винниченко, що пильно стежив з-за кордону за розвитком політичних подій в СРСР, був глибоко вражений та обурений такими докорінними змінами у національній політиці більшовиків. "Поворот назад? Чому?— питав він у своєму "Відкритому листі до Сталіна та членів Політбюро ВКП" наприкінці 30-х років,— Чому знову підняв голову російський націоналізм і зайняв знову те командне та протирічаще соціалізму положення, яке Ви вважали в

1920 р. неправильним? В кращому випадку треба думати, що керівництво партії пішло на поступки російському націоналізму, вважаючи, що російський націоналізм міцніший у захисті соціалізму за націоналізм націй, що були пригніченими. Але якщо б це було так, то тут знову “непорозуміння”. Російський націоналізм не може бути тією електростанцією...він не може розвинути за своєю природою тієї сказаної сили, яку у змозі розвинути націоналізм пригнічених націй. Російський націоналізм не захищає своєї свободи, якій нічого не загрожує, він реакційний та агресивний за своєю природою, тому що він прагне до панування над іншими націями”¹.

Зауважимо, що від захоплення влади в 1917 р. більшовицьке керівництво не могло не рахуватися із тим колосальним внутрішнім тиском, що постійно здійснювало на нього російське національне середовище. Таку політику узгодження інтересів більшовиків та російських націонал-патріотів лідери правої російської еміграції, так звані “зміновіхівці”, ще на початку 20-х років назвали націонал-більшовизмом. Напередодні Другої світової війни націонал-більшовицькі тенденції в політичному курсі сталінізму значно посилювалися. Саме спирання на національно-патріотичні почуття російського народу, на думку більшовицького керівництва, й мали зміцнити СРСР та посилити існуючий політичний режим. І дійсно, така спрямованість сталінської політики мала підтримку серед росіян — найчисленнішої нації СРСР.

Безумовно, усі ці процеси не обминули і армію — один із найважливіших інститутів радянської системи і водночас її модель, що точно відбивала усі процеси, які відбувались у суспільстві. Пригадаємо, що саме Червону армію на початку 20-х років ті ж самі зміновіхівці називали “представницею російської національної ідеї”, яка не дала розвалитися Російській імперії. В той же час в період утворення СРСР саме Червона армія стала об’єктом гострої критики з боку лідерів націонал-комунізму в союзних республіках, що називали її “інструментом русифікації неросійських народів” і вимагали вирішення в ній національного питання шляхом утворення національних військових формувань. Безумовно, що після розгрому націонал-комунізму зміна національного курсу в армії означала повернення до великоросійської моделі її будівництва.

¹ *Винищченко В.* Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП//Дружба народов. 1989 №12. С.203.

**Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 березня 1938 р.
“Про національні частини і формування Робітничо-Селянської
Червоної Армії”**

Момент для розформування національних військових частин, що ще існували в Червоній армії, сталінське керівництво вибрало досить вдало. Саме в цей період у Москві з великою помпою проходив процес над “правотроцькістським блоком”, серед численних звинувачень якого значилася і “спроба розчленувати СРСР та відірвати від нього Україну, Білорусію, інші республіки.” А на кого могли спертися опозиціонери у своїх підступних планах, як не на армію? Отже, на цьому політико-психологічному тлі і з’явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “Про національні частини та формування РСЧА”. У постанові відзначалася позитивна роль, що її відіграли національні формування у “боротьбі з контрреволюційними націоналістичними урядами та іноземною інтервенцією”, їх “велике значення у залучанні до справи оборони держави народностей, які раніше зовсім в армії не служили”. Водночас документ підкреслював, що сформовані за принципом територіальності, який зараз не відповідає загальному принципу побудови військ РСЧА, національні частини “в теперішній час не можуть виправдати свого призначення”. Відтак, усі національні частини, з’єднання, училища та школи мали бути переформовані в загальносоюзні з екстериторіальним комплектуванням та відповідною зміною їх дислокацій, а усі громадяни національних республік та областей мали призиватися до армії на рівних з усіма громадянами СРСР умовами.

Посилання на нову (кадрову) систему комплектування Червоної армії було скоріше приводом, ніж причиною ліквідації національних військових формувань, адже ніщо не стояло на заваді створення на їх основі національних кадрових з’єднань. Може причина полягала у слабкій їх боєздатності? Зовсім ні. Як свідчать військові документи про маневри та інспекційні перевірки 1935-1937 рр., що проводилися у національних формуваннях, ані в бойовій, ані в політичній підготовці вони не поступалися загальносоюзним з’єднанням. Причини згортання національного військового будівництва в Червоній армії, безумовно, були політичними. Не консервація і розвиток національних відмінностей радянських народів у військах СРСР, а уніфікація та інтеграція цих народів на великоросійській основі в Червоній армії — таким був зміст цього заходу. На практиці це означало

майже неприховану русифікацію. Постановою 1938 р. Червона армія була позбавлена останніх атавізмів попередньої більшовицької національної політики, а республіки, в свою чергу, позбавлялися останніх, хоча і досить кучих, прав щодо втручання в армійську політику центру. Закон 1939 р. про загальну військову повинність громадян СРСР остаточно засвідчив перемогу сталінської практики “вирішення національного питання у військовій сфері”. Отже, усі національні особливості щодо призову на військову службу представників ряду неросійських народів були усунуті. Армія стала будуватися виключно на змішаному в національному плані принципі комплектування особового складу, у зв'язку з чим із військ поступово остаточно зникли національні мови, на зміну яким прийшла єдина мова спілкування — російська. Впродовж 30-х років були також фактично ліквідовані усі військові газети, журнали національними мовами, що почали видаватися в умовах проведення коренізаційної політики.

Усі ці процеси повною мірою торкнулися й України. Навіть 1-й Кінний корпус “Червоного козацтва”, що лише у назві зберігав згадку про колись славетне українське з'єднання часів Громадянської війни, наприкінці 30-х припинив своє існування. Напередодні радянсько-німецької війни на його основі було створено мотомеханізований корпус, а 1-ша Запорізька та 2-га Чернігівська дивізії “Червоного козацтва” були перейменовані у 32-гу та 34-ту кавалерійські дивізії.

Незважаючи на таку “інтернаціоналізацію”, Червона армія, коли це було потрібно, вміла камуфлюватися під національні кольори. У вересні 1939 р. під час “визвольного походу” у Західну Україну війська Київського військового округу були перетворені на Український фронт. На чолі його став українець С.К.Тимошенко.* Це мало свідчити, що в Західну Україну вступає не чужа українцям московська армія, а йдуть українці визволяти своїх братів від польського гноблення. Під час цього походу радянські солдати не лише придушили опір нечисленних частин польської армії (за

* *Тимошенко Семен Костянтинівич* (1895-1970) народився у с. Фурманка (зараз Фурманівка) Килійського району Одеської обл. Брав участь у Першій світовій війні, з 1918 р. у Червоній армії, з 1919 р. в більшовицькій партії. В 1919 р. очолював 6-ту кавдивізію у складі 1-ї Кінної армії. У 1920 р. на чолі 4-ї кавдивізії брав участь у розгромі Врангеля та придушенні махновщини. Надалі обіймав ряд військових командних посад. Після репресій у КОВО очолив у 1938 р. керівництво округу. Під час радянсько-фінської війни (1939—1940) із січня 1940 р. очолював Південно-Західний фронт, що проривав лінію Маннергейма. З травня 1940 р. — нарком оборони СРСР. У цьому ж році йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу. Під час радянсько-німецької війни — командувач фронтами, представник Ставки.

даними, наведеними в “Правді” (01.10.1939), втрати Українського фронту склали 1850 чол., з них 491 вбитими), але й взяли активну участь в організації та проведенні виборів у Західній Україні. Червоноармійці отримали навіть право голосувати.

А під час радянсько-фінської війни 11 грудня 1939 р. згідно з наказом Наркома оборони СРСР К.Ворошилова, почалося утворення із радянських громадян фінської та карельської національностей двох дивізій. Воно відбувалося у фінському місті Терріоке, що його одним з перших захопили радянські війська. Незабаром ці дивізії, на чолі яких було поставлено фінна за походженням, радянського генерала А.Антилу, як “Фінська народна армія” були передані так званому “Урядові Демократичної Фінляндської республіки”. Проте, як відомо, цей “дарунок” не надихнув фінський народ на соціалістичну революцію і після завершення війни “фінська народна армія” повернулася до Ленінградського військового округу. Національні військові формування у складі Червоної армії створювалися і під час анексії Радянським Союзом прибалтійських країн, коли на базі колишніх національних армій Литви, Латвії та Естонії було створено відповідні військові з'єднання. Однак з самого початку радянсько-німецької війни ці формування розпалися.

Репресії в Червоній армії: національний аспект

Хоча в цілому “чистки” в армії у 30-х роках були, так би мовити, інтернаціональними, вони мали досить виразне національне забарвлення. Боротьба, наприклад, із прихильниками партійних опозицій, серед лідерів яких було багато євреїв, позначилася на тому, що і в армії було “вичищено” значний відсоток командирів єврейської національності.

В Україні, де велика чистка 1937—1938 рр. проходила під гаслом “бити усіх, хто прагне відірвати Україну від СРСР”, разом із троцькістами в армії шукали також і українських націоналістів. У постанові Військової ради Київського військового округу “Про стан кадрів командного, начальницького та політичного складу округу” командувач військами Київського військового округу командарм другого рангу Тимошенко, член Військової ради комкор Смирнов та член військової ради секретар ЦК КП(б)У Хрущов повідомляли в Москву, що “внаслідок нещадного викорчовування троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів” на 25 березня 1938 р. відбулося таке оновлення керівного складу округу.

Командний склад за штатом оновлено:

командирів	корпусів	9	9
-"-	дивізій	25	24
-"-	бригад	9	5
-"-	полків	135	87
-"-	УРів	4	4
начальників штабів	корпусів	9	6
-"-	дивізій	25	18
-"-	УРів	4	3
-"-	полків	135	78
начальників	відділів штабу округу	24	19

Не менших втрат серед командного складу зазнав у цей період і Харківський військовий округ. Навіть у 1939 р., коли спала хвиля репресій, на розгляді ще знаходилося 500 справ “учасників” правотроцькістських, буржуазно-націоналістичних та шпигунських організацій у ХВО.

Фабрикувалися у цей період і суто “українські” справи, причому не лише в українських округах. Американський посол у Варшаві повідомляв свій уряд про те, що за даними його японського колеги восени 1938 р. 50 офіцерів українського походження, що служили на Далекому Сході, було заарештовано за звинуваченнями в українському націоналізмі. Усіх їх відправили до Києва, де відбувся суд.

Відзначимо, що серед “ворогів народу”, репресованих у цей період, були такі легендарні більшовицькі герої Громадянської війни, українці за походженням, як командувач КВО, командарм I рангу І.Ф.Федько, командувач військами ХВО, командарм другого рангу І.Д.Дубовий, до речі, колишній командувач 1-ї української армії та 44-ї стрілецької дивізії; заступник командувача військами КВО з кавалерії, комкор М.М.Криворучко, який під час Громадянської війни очолював полк у бригаді Г.І.Котовського; комкор А.М.Борисенко — начальник панцерних і механізованих військ КВО, комдиви М.Й.Зюка, П.П.Григор’єв, П.Р.Потапенко — усі колишні “червонці” та багато інших. Зазначимо також, що у число репресованих потрапили і самі організатори Червоного козацтва Ю.М.Коцюбинський та комкор В.М.Примаков, останній на період арешту обіймав посаду першого заступника командувача Ленінградського військового округу. Отож, багатьох із тих українців, хто нещадно бився у складі Червоної армії проти “буржуазно-націоналістичних військ” у Громадянську війну, самих було звинувачено в українському націоналізмі та знищено.

Великоросійський фактор у політиці та ідеології сталінізму за часів радянсько-німецької війни

З початком радянсько-німецької війни у політиці та ідеології сталінізму запанував великоросійський фактор. Режим вирішив спертися не на ефемерну комуністичну свідомість мас, а на такий неодноразово перевірений історією засіб, як російський патріотизм. “У нас немає жодних ілюзій,— сказав Сталін у бесіді з американським послом у СРСР А.Гарріманом у вересні 1941 р.,— буцімто вони (російські люди.— Авт.) битимуться за нас. Вони битимуться за матір — Росію”.

Уперше гасла про російську національну гідність, про російський патріотизм пролунали у сталінських промовах під час жовтневих свят 1941 р. “Хай надихають вас у цій війні,— сказав Сталін на військовому параді 7 листопада 1941 р. на Красній площі,— мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Хай осяє вас переможний прапор великого Леніна!” Згадка в “єдиній обіймі” із російськими національними героями більшовицького вождя мало засвідчити спадкоємність російської історії з історією більшовицької імперії. Водночас у цей період було відроджено і культ героїв 1812 р. (Нагадаємо, що у 30-ті роки пам’ятник їх подвигу — храм Христа Спасителя висадили в повітря).

І хоча багато “правовірних марксистів” в СРСР всі ці переміни сприймали як “націоналістичний неп”, в цілому російський загал і перш за все Червона армія зустріли їх із захопленням.

Дійсно, після того як від СРСР майже повністю відпали захоплені фашистами сім західних республік, лише Росія залишилася тією силою, що могла зупинити ворога. Отже, наприкінці 1941 р. інтернаціональні гасла було остаточно відкинуто. “Гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” може дезорієнтувати деякі прошарки військовослужбовців, — відзначав у своєму наказі від 10 грудня 1941 р. начальник Головного Політичного Управління Червоної армії Л.З.Мехліс.— З усіх без винятку військових газет зняти у шпігелі гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” і замінити його гаслом “Смерть німецьким окупантам!”. Гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” залишити тільки на літературі, що видається для військ противника”.

Не тільки “пролетарський інтернаціоналізм”, але навіть слово “радянський”,— як згадував англійський кореспондент

О.Верт,— вступило у свої права лише після Сталінградської битви, а доти радянська пропаганда спрямувала основну увагу на воскресіння великих російських традицій.

Закордонні “апологети комунізму” — троцькісти одразу розгадали цей черговий політичний маневр Сталіна. “Країна, де соціалізм перемиг остаточно,— писали вони у серпні 1941 р. у Відозві Виконкому IV Інтернаціоналу “За захист “СРСР!”,— знаходиться у війні, але навіть саме слово соціалізм зникло зі словника ставлеників бюрократії. Кремль зі своїми продажними письменниками воскрешає патріотичні спогади царської Росії. Він навіть не наважується нагадати радянським масам грандіозний досвід Громадянської війни. “Дійсно, під час радянсько-німецької війни про Громадянську війну майже не згадували. Натомість, сталінська пропаганда досить активно зверталася до давніх традицій російської армії.” Так під час Сталінградської битви почалося введення офіцерських рангів та погонів. Подія ця, зважаючи на перипетії недавньої війни з золотопогонниками, була досить неординарною і спершу викликала в армії неоднозначну оцінку. Щодо її ідеологічної спрямованості, то “Красная звезда” писала у ті дні, що “введення традиційного солдатського та офіцерського погону символічно підкреслює спадкоємність слави російських воїнів.” Американський посол у СРСР Стенлі також вбачав у цьому бажання радянського керівництва відродити безперервність військових традицій Росії. “Цікаво,— писав він,— що не тільки армії пройдешніх століть, але й також солдати останньої світової війни були використані для цих цілей.”

Ще одним кроком на шляху до відродження колишньої російської слави стало запровадження нових орденів, що носили імена національних героїв — “Олександра Невського” (1942), “Кутузова” та “Суворова” (1943), “Нахімова” та “Ушакова” (1944). У 20-х роках такий захід безумовно був би розцінений як прояв контрреволюційності, у 40-х усе було інакше. Червона армія не тільки досить схвально сприйняла новації, але й швидко перейнялася духом російського патріотизму. Серед лекцій та бесід, наприклад, що велися у військах 1-го та 4-го Українських фронтів наприкінці 1943 — на початку 1944 рр., переважали такі: “Про традиційну нестримність російської атаки”, “Про стійкість російських солдатів”, “Про російську гвардію”, “Росіяни завжди били пруссів”, “Традиції російського офіцерства”, “Червона армія — носій кращих традицій російської армії”.

Це захоплення російським патріотизмом нерідко доходило до ідеалізації царської армії. Так, після перевірки політуправлінням з'єднань 4-го Українського фронту інспектор відзначав, “що при тому, що там добре роз'яснювалися традиції і військова звитяга російської армії, але недостатньо це робилося відносно Червоної армії. Бували випадки, коли у доповідях і лекціях допускалося однобоке і неправильне роз'яснення питань про російську армію та Червону армію, внаслідок чого виходило, що російська армія є для нас неперевершеним взірцем, а в Червоній армії багато недоліків”.

На цьому тлі навіть широка пропаганда дружби народів СРСР, якій приділялася велика увага, теж проходила у руслі великоросійської тенденції. В основу цієї роботи, згідно з директивами Головпуру, було покладено ідею “великого російського народу — старшого брата народів СРСР”. Так, до тематичних програм про дружбу народів СРСР неодмінно входили лекції про “Роль великого російського народу в боротьбі за свободу і незалежність народів СРСР у братніх радянських республіках”, “Роль великого російського народу у Вітчизняній війні народів Радянського Союзу” та ін., в яких дружба народів розглядалася як безмежна любов і відданість “молодших братів” своєму “великому старшому брату”, який навернув їх на шлях свободи і соціалізму. В свою чергу, армійська преса штампувала примітивні, ніби відтиснуті з однієї матриці, статті, в яких перераховувався багатонаціональний склад окремих підрозділів та висвітлювалися героїчні подвиги “синів різних народів” у боротьбі за спільну батьківщину. Статті ці, до речі, були досить показовими. Нерідко у передовицях, що містили урочисті присяги зміцнювати “сталінську дружбу народів”, воїни неросійських національностей разом із росіянами давали клятву “не осоромити” честь російської зброї”, “берегти славу російських гармашів” тощо. Та все ж міжнаціональні стосунки в Червоній армії не були позбавлені проявів великодержавного шовінізму. Адже сталінська національна політика в роки війни являла собою чудернацьке хитросплетіння комуністичних та націоналістичних гасел і нерідко шовіністичної практики. Досить пригадати хоча б депортації цілих народів та етнічні “чистки”-фільтрації, що у 1944 р. пройшли в усіх військових підрозділах.

Сталінське керівництво розуміло, що на одному лише російському патріотизмі в такій багатонаціональній країні, як СРСР, довго триматися не можна. Отже, воно робило певні національні

поступки неросійським народам. Важливим заходом в цьому плані стало відродження практики утворення національних військових формувань. Національні військові формування, які вперше з'явилися на радянсько-німецькому фронті вже наприкінці 1941 р., мали продемонструвати правильність національної політики радянського керівництва, а також сприяти підвищенню національного патріотизму неросійських народів. З метою посилення патріотизму неросійських народів в Червоній армії також було розгорнуто національно-патріотичну пропаганду. В армії знову з'явилися листівки, газети національними мовами, нерідко цими мовами велася політико-виховна робота. Проте усі ці заходи мали кон'юнктурний, половинчастий характер і після війни від них не залишилося в армії жодних слідів. Що ж до великоросійського фактора, то він, навпаки, мав на армію великий вплив. Червона армія — "армія пролетарського інтернаціоналізму, армія світової революції, армія робітників усіх країн", як її називав свого часу Сталін, одяглася під час Великої Вітчизняної у мундири і погони зразка старої російської армії, стала називати своїх командирів — офіцерами, прикрасилась російськими орденами і навіть її Верховний головнокомандуючий змінив комісарський френч на кітель російського генералісімуса.

Українці в Червоній армії

Знаходячись на західному форпості імперії, Україна завжди не тільки першою зустрічала численні напади ворогів, але й у необмеженій кількості забезпечувала російську армію, поряд із хлібом і сировиною, першокласними людськими ресурсами. Давні історичні військові традиції та специфічні національні особливості робили українців відмінними воїнами. Дисципліновані здібні рядові, вимогливі молодші командири, які не тільки вміли керувати особовим складом, але й мали до цього хист і прагнення ("Хохол без лички, що папір без печатки", — жартували ще до недавня в радянських військах). Старшини-українці вважалися відмінними господарниками, а офіцери — ретельними службістами. Не було нестачі й у полководцях серед українців.

Щодо бойових якостей воїнів-українців, то їх досить влучно, на наш погляд, охарактеризував англійський військовий історик полковник Альберт Сітон. "За своїми національними рисами, — писав він у книзі "Російсько-німецька війна. 1941-1945", — вони дещо нагадували поляків. Будучи розумними і кмітливими,

хоробрими і веселими, маючи певну долю хизування і гарячкості, українці, однак, поступалися великоросам у стійкості”¹.

Додамо також, що бойова ефективність східних українців у Червоній армії за часів Другої світової війни наснажувалася високим почуттям патріотизму. Яким насправді був цей патріотизм — радянським чи українським — важко сказати. Безумовно, 300-річний асиміляційний процес нагадував про себе. Східним українцям практично чужими були особисті національні інтереси, необхідність утворення незалежної від Москви держави, вони не проявляли інтересу до власної історії, національних героїв, символіки. Нова генерація, вихована за радянських часів у зрусифікованих містах, нерідко була фанатично віддана комуністичним ідеям і своєму великому вождю. Тільки селянство, яке більше знало про сталінізм із досвіду голодомору і колективізації, яке ще зберігало рідну мову й традиції, було більше національно свідомим. Проте усі ці люди воювали на своїй рідній землі, на яку прийшов жорстокий і безжалісний ворог, боронили свій власний дім, родину, коханих, дітей. Отже, їх патріотизм, замішаний на реальних, а не на абстрактних поняттях і посиленний ненавистю до окупантів, становив собою велику силу.

Водночас, крім високих бойових і морально-психологічних якостей, що їх мали українці, вони були також і найчисленнішою після росіян національною групою в Червоній армії. У 1940 р. в радянських військах нараховувалось 61% росіян, 19,6% українців, 4,1% білорусів, 15,3% представників інших національностей, що приблизно відбивало загальний відсоток українців (після приєднання Західної України і Північної Буковини) в СРСР.

Напередодні радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Пов’язано це було з тим, що на території західних військових округів активно формувалися нові з’єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Наприклад, 206-та стрілецька дивізія — одна із 125 нових дивізій, утворених у цей період, — складалася із службовців і робітників Запорізької та Дніпропетровської областей, призваних із запасу.

Мобілізація на початку війни також значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах і з’єднаннях Південно-Західного та Південного фронтів, що були розташовані на терені тодішньої УРСР.

¹ *Seaton A. The Russo—German War. 1941—1945. London, 1971. P. 96.*

Після трагічних військових поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли не тільки армії, але й цілі фронти, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у Червоній армії значно зменшилася. На початку 1943 р. українці становили не більше 11—12% діючої армії. Проте, незважаючи на це, українці залишалися, як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії. Найбільше їх було на фронтах, що вели бойові дії неподалік від окупованої німцями України. Наприклад, у квітні 1942 р. у військах Південно-Західного фронту нараховувалося 31 тис. воїнів-українців (росіян — 210 тис.), а у вересні 1942 р. майже такою ж була структура національного складу Донського фронту, що згодом брав участь у Сталінградській битві: 33 554 українців, 216 412 росіян та близько 40 000 представників усіх інших національностей.

Під час визволення України кількість українців у Червоній армії починає неухильно зростати за рахунок мобілізованих із визволених районів республіки військовозобов'язаних. На кінець 1943—початок 1944 рр. у військах 1-го Українського фронту нараховувалося 200 тис. українців, 2-го Українського фронту — 66352, 3-го Українського фронту — 140882 (росіян на цьому фронті було близько 300 тис.). А в середині 1944 р. тільки в 60-й армії 1-го Українського фронту було вже 40 тис. українців. Така “українізація” українських фронтів призвела до того, що у багатьох стрілецьких дивізіях українці вийшли на перше місце за кількістю. Ось який вигляд мав цей процес у деяких з'єднаннях 1-го Українського фронту:

Дивізія	Дата	Росіян	Українців	Заг. кількість особового складу
350СД	01.07.1943	4043	1006	6233
	01.01.1944	2376	459	4246
	01.06.1944	2710	2851	6247
71 СД	01.07.1943	5336	442	8180
	01.01.1944	3273	2988	6713
	01.03.1944	1961	2285	5290

У цілому ж у ряді армій 1-го Українського фронту кількість українців у 1944 р. нерідко сягала 60—80% (наприклад: 5-та гвардійська, 27-ма, 60-та армії та ін.). Високою була частка українців і в арміях інших українських фронтів. Ось, наприклад, яким був національний склад 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р.: українців — 57%, росіян — 35%, біло-

русів — 0,8%, татар — 1,3%, євреїв — 1,5%, закавказців — 1,4%, середньоазіатів — 1,7%, інших — 1,3%.

Щодо офіцерського складу, то хоча кількість українців в ньому дещо зросла, в цілому серед офіцерів українських фронтів переважали росіяни. Наведемо з цього приводу деякі дані:

121 гвардійська СД 1-го Українського фронту на 01 квітня 1944 р.

Національність	Офіцери	Сержанти	Рядові	Усього
росіяни	479	664	1149	2292
українці	143	421	2949	3513

А ось аналогічні дані по 287 СД 1-го Українського фронту станом на 28 квітня 1944 р.:

Національність	Офіцери	Сержанти	Рядові	Усього
росіяни	427	693	1934	3054
українці	98	126	1876	2100
білоруси	44	29	159	232
інші	65	53	499	617

Отже, у 121-й гвардійській стрілецькій дивізії, хоча українців серед рядових було вдвічі більше, ніж росіян, серед офіцерів їх у 3,3 раза, а серед сержантів у 1,5 раза було менше. А у 287-й стрілецькій дивізії, хоча рядових українців і росіян було майже порівно, офіцери-росіяни переважали в 4 рази. Пояснювалося це тим, що здебільшого нове поповнення з України було майже непідготовленим у військовому відношенні і серед нього було небагато офіцерів.

Ці ж чинники позначилися і на тому, що у військах, які потребували спеціальної військової підготовки (військово-повітряні, танкові, артилерійські тощо), українців було дещо менше, ніж у піхоті. Наприклад, у 8-й повітряній армії 4-го Українського фронту у середині 1944 р. серед особового складу українці становили 20—25%, серед офіцерів — 33% (7 українців займали посади командирів з'єднань, частин і підрозділів). Наведимо також деякі типові дані за різними родами військ:

авіація

589-та окрема армійська авіаескадрилья (на 25.10.1944)

Росіяни	Українці	Євреї	Чуваші	Грузини	Усього
54	17	3	1	1	76

артилерія

35-й гвардійський запасний мінометний полк:

Росіяни	Українці	Білоруси	Татари	Інші
504	108	5	16	-

25-й зенітний дивізіон РГК (на 08.1944)

росіяни	українці	білоруси	інші
1371	439	59	150

танкові війська

5-та гвардійська танкова армія 2-го Українського фронту (на 01.01.1944)

Національність	Рядові	Сержанти	Офіцери	Усього
росіяни	12006	7642	4018	23666
українці	2084	1661	1139	4884
білоруси	304	213	200	717

31-ша гвардійська Барвенковська окрема вогнеметна танкова бригада:

Росіяни	Українці	Білоруси	Татари	Інші	Усього
934	173	29	36	-	1283

кавалерія

2-га гвардійська Кримська ім. РНК УРСР кавалерійська дивізія
(на 10.03.1944)

Національність	Офіцери	Сержанти	Рядові	Усього
росіяни	197	673	1750	2620
українці	94	207	899	1200

У цілому ж за період визволення України від гітлерівської окупації кількість українців у діючій армії зроста майже утричі порівняно з початком 1943 р. і становила на середину 1944 р. 33,93% (росіян — 51,78%), тобто у цей час кожен третій воїн діючої армії був українцем, кожен другий — росіянином.

Значні втрати Червоної армії в наступальних операціях 1944—1945 рр. знову знизили відсоток українців у радянських військах. Тож на кінець війни їх нараховувалося приблизно 20—25%. Загальна кількість українців у складі Червоної армії під час радянсько-німецької війни становила не менше 6 млн чол.

Українці в національних військових формуваннях
та з'єднаннях, утворених поза межами України

Отож, найбільше українців нараховувалося у тих військових з'єднаннях, що формувалися в Україні, або тих, які компактно поповнювалися за рахунок її людських ресурсів. Однак значна розпорошеність українців по безкрайніх просторах тодішнього СРСР сприяла тому, що багато з них призивалися в армію з-поза меж України. Відповідно у тих регіонах, де компактно мешкали українці, під час формування там нових з'єднань значний відсоток в них посідали українці. Наприклад, у 310-й стрілецькій ди-

візії (Казахстанській) після її утворення у 1942 р. поряд із 40% казахів, 30% росіян було і 25% українців. А у відомій 316-й стрілецькій дивізії (т. зв. Панфіловській), що також була сформована у Казахстані, під час боїв під Москвою у 1941 р. нараховувалося 7,2% українців.

Значна кількість етнічних українців входила до особового складу 4-го гвардійського Кубанського козачого кавалерійського корпусу, що формувався за рахунок кубанських козаків, а також багатьох сибірських, алтайських та далекосхідних дивізій.

Щодо безпосередньо національних військових формувань із союзних республік, то надалі, під час боїв в Україні, вони значно українізувалися і втрачали свій корінний національний склад. Наприклад, на 31 квітня 1944 р. у 73-й гвардійській стрілецькій дивізії, сформованій у Казахстані (колишня 316-та СД), із 3823 воїнів було: росіян — 1948, українців — 1406, представників ще 25 національностей — 409. До речі, на чолі цієї дивізії стояв на той час українець генерал-майор С.Козак, а ще один українець, полковник П.М.Гудзь очолював 8-му Казахстанську стрілецьку дивізію.

У 213-й стрілецькій дивізії, сформованій в Узбекистані, на жовтень 1943 р. залишалось тільки 6% узбеків, а росіян і українців було відповідно 40 і 30%. У 223-й стрілецькій дивізії, утвореній в Азербайджані, на середину 1944 р. було лише 523 азербайджанці, а також 2010 українців і 1572 росіяни. Така ж картина спостерігалася у переважній більшості національних з'єднань, що у 1943-1944 рр. воювали на українських землях.

Українці у складі іноземних військових формувань, утворених у складі Червоної армії

Значне місце посідали українці і в іноземних військових формуваннях, утворених у складі Червоної армії, передусім у чехословацьких та польських. Так, у 1943 р. серед 15 тис. солдатів, що склали бригаду генерала Людвіга Свободи, 11 тис. були українцями¹. Більшість з них стали воїнами цієї чехословацької бригади після трирічного заточення у радянських концтаборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття.

Їх мужність і звитягу високо оцінив під час боїв в Україні командувач чехословацькими частинами в СРСР генерал-майор Я.Кратохвил. “У боях за Київ,— відзначив він в інтерв'ю газеті

¹ Ukraine During World War II: History an its aftermath. Edmonton, 1986. P. 62.

“Радянська Україна”, — сини усіх трьох народів Чехословаччини добре розуміли один одного і склали єдине бойове братство. Мені хотілося б особливо підкреслити мужню поведінку карпатських українців і словаків.”

Чимало українців, які опинилися разом із поляками у Сибіру внаслідок сталінських депортацій 1939—1940 рр., потрапило згодом в дивізію ім. Тадеуша Костюшка. Після її сформування в цій польській дивізії було: українців — 2%, білорусів — 3%, євреїв — 6%. Надалі Військо Польське впродовж проходження через Україну поповнювалось як східними українцями (що мали польські прізвища), так і поляками українського походження.

Українці серед військового командування Червоної армії

Значне місце посідали українці серед командного та начальницького складу Червоної армії. Поміж командувачами фронти, маршалами та генералами українцями за походженням були: Й.Р.Апанасенко, А.І.Єременко, Ф.Я.Костенко, М.П.Кирпонос, Р.Я.Малиновський, С.К.Тимошенко, Я.Т.Черевиченко, І.Д.Черняхівський.

Кілька десятків генералів-українців командували під час війни загальновійськовими арміями. Серед них — В.П.Герасименко, А.А.Гречко, П.Т.Жмаченко, Т.К.Коломієць, Г.І.Кулик, І.І.Людников, К.С.Мельник, К.С.Москаленко, І.Н.Музиченко, М.П.Симоняк, С.Т.Трофименко, Н.В.Фекленко, С.С.Фоменко, В.А.Хоменко та ін.

Сотні українців-генералів і старших офіцерів очолювали стрілецькі корпуси, дивізії, полки та штаби з'єднань. Зокрема це А.А.Бондарев, Н.Є.Гаркуша, В.А.Горішний, М.Т.Дубовик, І.І.Мисан, М.Є.Москалик, І.Д.Мухін, І.В.Панчук, І.А.Рубанюк, Т.О.Серета, А.Д.Тимошенко, Т.Ф.Уманський, О.А.Утвенко, Н.Г.Хорунженко та багато ін.

У танкових військах широко були відомі імена Д.Д.Лелюшенка — командувача 4-ю танковою армією, П.С.Рибалка — командувача 3-ю гвардійською танковою армією, А.Г.Кравченка — командувача 6-ю танковою армією (усі згодом стали двічі героями Радянського Союзу), П.Л.Романенка — командувача 5-ю та 2-ю танковими арміями та ін. Зазначимо також, що командувачем бронетанковими та механізованими військами Червоної армії та заступником Наркома оборони СРСР з 1942 р. і до кінця війни був маршал бронетанкових військ українець Я.Н.Федоренко.

В авіації серед командувачів повітряними арміями були українці В.В.Судець (17-та повітряна армія), С.І.Руденко (16-та повітряна армія), С.Д.Рибальченко (13-та повітряна армія).

“Бог війни” — артилерія на кінець війни мала серед командного та начальницького складу більше 6 тис. українців.

Серед радянських флотоводців українського походження можна назвати адмірала Г.І.Левченка,— заступника наркома ВМФ (з квітня 1944 р.), учасника оборони Одеси та Севастополя. Уродженцем старовинного українського міста Кам'янця-Подільського був відомий адмірал С.Г.Горшков. Додамо, що Акт про капітуляцію Японії був підписаний генерал-лейтенантом Р.М.Дерев'янком.

У цілому ж у Червоній армії під час війни нараховувалося понад 300 генералів українського походження.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД БОЙОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Початковий період (1941 — 1942 рр.): на межі повної військової катастрофи

Страшною розплатою за зовнішньо-політичні прорахунки та репресивну внутрішню політику Сталіна стали нечувані військові поразки Червоної армії на початковому періоді радянсько-німецької війни. Низький моральний стан Червоної армії, її слабка боєздатність, окрім усіх інших факторів, посилювалася відсутністю в ній досвідченого офіцерського корпусу. Адже напередодні війни понад 40 тис. командирів, в т. ч. 1800 генералів, стали жертвами репресій.

Відзначимо також, що згубність сталінської національної політики призвела до того, що напад німців на СРСР у західних республіках Радянського Союзу був сприйнятий як визволення від страхіть більшовизму і тут активізували свою діяльність національно-патріотичні сили. Вони зривали радянські військові мобілізації, здійснювали у тилу Червоної армії диверсії, організовували й відкриті збройні виступи. Одне з таких повстань, наприклад, наприкінці червня 1941 р. спалахнуло у Львівській обл. Проте воно було жорстоко придушене відступаючими військами Червоної армії та НКВС. А на Волині озброєні загони Бульби-Боровця не тільки роззброювали невеликі групи радянських військовиків, але й нападали на окремі населені пункти. За деякими даними, вони захопили ще до приходу німців м. Сарни.

Однак незважаючи на значні успіхи, саме в Україні німецький наступ влітку 1941 р. виявився найменш вдалим. Причинами того були як значна перевага радянських військ у живій силі (в 1,2 раза) та у техніці (в 5 разів — за танками, в 2,5 — за літаками), так і досить сильний опір, що його чинили війська українських фронтів: Південно-Західного генерала Кирпоноса* та Південного генерала Тюленева. Кирпонос не тільки мав більше танків та солдатів, ніж його північний сусід командувач Західним фронтом генерал Павлов, але й краще підготувався до нападу. Він був, по суті, єдиним командувачем фронтом, який подолав шок від раптового нападу німців і почав досить вміло організовувати оборону. В цьому йому допомагала сама природа України — болотиста Волинь та лісиста Галичина. І все ж група армій “Південь” генерала фон Рунштедта неухильно просувалася вперед. Німці мали безумовну перевагу у повітрі, тому що численні радянські літаки майже повністю були винищені у перші ж дні війни на радянських аеродромах. До того ж у тилу Червоної армії активно діяли німецькі диверсанти.

Однією з перших і найбільших за розмірами битв, що мали місце на українському терені у цей період, була танкова битва у районі Луцьк—Броди—Рівне. В ній взяли участь 1-ша танкова група генерала фон Клейста та вісім радянських танкових механізованих корпусів. У цій битві відзначився генерал-майор танкових військ К.Семенченко, який першим серед радянських танкістів був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Він, будиши командиром 19-ї танкової дивізії, вміло організував засідки своїх частин уздовж шосе на Луцьк, що затримало просування ворога й завдало німцям значних втрат.

Тим часом вже 8 липня фашистські війська захопили Бердичів, а 9 — Житомир і почали реально загрожувати Києву.

У цілому ж зазначимо, що там, де радянське військове командування було добре зорієнтоване й проінформоване та мало змогу підготуватися до бою, війська билися завзято і рішуче, навіть в

* *Кирпонос Михайло Петрович* (1892, с. Вертиївка Ніжинського району Чернігівської обл. — 20.09.1941 р. — загинув біля хутора Дрюковщина на Полтавщині). На військовій службі у російській армії з 1915 р., учасник Першої світової війни, у 1917 р. закінчив Військово-фельдшерську школу. Учасник Громадянської війни в Україні, один з організаторів повстанських загонів на Чернігівщині (1918 р.). Надалі разом із своїм загonom влився до складу Червоної армії. З 1919 р. — командир 22-го Українського радянського полку (згодом 2-й Богунський полк 44-ї стрілецької дивізії). Брав участь у боях проти військ Директорії. З 1920 р. — комісар 2-ї Київської Школи Червоних Старшин. За вміле керівництво військами 70-ї стрілецької дивізії під час радянсько-фінської війни у 1940 р. Кирпоносу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З лютого 1941 р. — командуючий КОВО. Загинув у бою під час виходу з оточення. Похований у парку Слави в Києві.

оточенні. Так, у секторі дій 5-ї армії Південно-Західного фронту за два дні боїв тільки один батальйон 282-го піхотного полку вермахту втратив 170 чол. — більше чверті свого складу.

Проте коли радянських солдатів кидали напризволяще, червоноармійці здавалися у полон у великій кількості, нерідко вигукуючи при цьому: “українець, українець”, сподіваючись на те, що ставлення до українців буде милосерднішим, ніж до росіян.

Наприкінці першої декади липня з метою поліпшення управління військами було утворено т. зв. Південно-Західний напрямок, до якого увійшли Південний та Південно-Західний фронти. Командувачем напрямком став маршал Будьонний, а членом Військової ради — Хрушов. Діяльність Кирпоноса була обмежена лише Київським напрямком. Але утворення цієї додаткової керівної ланки ні до чого доброго не привело. Навпаки, через місяць радянські війська в Україні почали масово потрапляти у німецькі “котли”. Третього серпня в районі Умані в оточенні опинилися 6-та, 12-та та частково 18-та армії — близько двадцяти дивізій. Радянські війська чинили опір до 8 серпня, аж поки 103 тис. чол. не потрапили у німецький полон, в тому числі два командувачі арміями (Музиченко та Понеделін), сім штабів корпусів. Німці захопили також 300 танків, 800 гармат тощо.

Ця поразка значно ускладнила оборону Києва, що її здійснювала нещодавно утворена 37-ма армія під командуванням генерала Власова. Проте Київ утримати не вдалося. Неузгодженість у діях радянського військового керівництва знову призвела до трагедії. І хоч 13 вересня Будьонного було відкликано до Москви, а на його місце прибув маршал Тимошенко, врятувати вже не можна було нічого. 16 вересня війська Гудеріана та Клейста оточили київське угруповання радянських військ, утворивши найбільший “котел” з усіх, що коли-небудь знала військова історія. Між 16 та 26 вересня у німецькому оточенні було знищено 5-ту, 21-шу, 37-му, 26-ту і частково 40-ву та 38-му армії. Тільки полоненими радянська сторона втратила 450 тис. чоловік.

За трагедією Південно-Західного фронту настав час і Південного. Цей фронт, який з 5 жовтня очолив новий командуючий — генерал-лейтенант Черевиченко*, вже 6 жовтня був оточений німцями, коли їх 11-та армія та 1-ша танкова група з'єдналися біля

* *Черевиченко Яків Тимофійович* (1894, с. Новоселки Ростовської обл. — 1976 р., Москва). З 1914 р. учасник Першої світової війни, унтер-офіцер російської армії. З 1918 р. — у Червоній армії, учасник Громадянської війни в Україні. З 1940 р. обіймав посаду командувача Одеським військовим округом. Під час радянсько-німецької війни командував арміями та фронтами. Генерал-полковник (1941).

с. Осипенко на чорноморському узбережжі. Частини 18-ї та 9-ї армій (близько 106 тис. чол.) були взяті у полон. В бою загинув командувач 18-ю армією А.Смирнов. Ця поразка відкрила німцям шлях на Ростов — ворота на Кавказ.

А коли радянські війська після двомісячної оборони 16 жовтня залишили Одесу (з якої, до речі, було евакуйовано до Криму 80 тис. військовиків та багато цивільних), 11-та німецька армія фон Манштейна разом із румунськими військами зробила спробу увірватися на Кримський півострів через Перекоп. У ході боїв, що точилися десять днів, німці зламали опір 51-ї окремої армії генерала Ф.Кузнецова, взяли у полон понад 100 тис. радянських солдатів і 28 жовтня розпочали наступ у двох напрямках: на Севастополь та на Керч.

Унаслідок успішного контрнаступу під Москвою взимку 1941 р. Червона армія не тільки зняла загрозу, що нависла над столицею СРСР, але й значно зміцнила свій бойовий дух, що сильно підупав після перших місяців війни. Стратегічну паузу, яка виникла на радянсько-німецькому фронті внаслідок успішної зимової кампанії, Генеральний штаб Червоної армії запропонував використати для підготовки плану глибокої оборони, на рубежах якої радянські війська могли б зустріти німців влітку 1942 р. Проте вийшло інакше. Вже навесні 1942 р. Сталін вирішив, випередивши Гітлера, домогтися докорінного перелому у ході війни. Для цього передбачалося завдати відразу кілька ударів: під Ленінградом, в Україні та в Криму. (Не останню роль у прийнятті цього рішення відіграла німецька дезінформація, т. зв. план “Кремль”, який дуже складним шляхом потрапив до рук Сталіна.

Згідно з цим планом вермахт мав намір завдати головного удару силами групи армій “Центр”, тобто знов-таки на московському напрямку). І хоча представники Ставки висловили свою незгоду із планом наступальної операції в Україні навесні 1942 р., мотивуючи це відсутністю резервів, Сталін наполіг на своєму. В результаті й перша половина 1942 р. обернулася для Червоної армії черговою низкою військових катастроф. Спочатку під Ленінградом в болотах загинула 2-га Ударна армія Власова, а її командуючий здався у полон, перетворившись при цьому із героя оборони Києва та Москви у зрадника №1 для сталінського керівництва. Не вдався наступ радянських військ і в Криму, де з керченського плацдарму, утвореного взимку 1941—1942 рр., готувався до наступу Кримський фронт генерала Козлова у складі 44-ї армії

генерала Черняка, 47-ї армії генерала Колганова та 51-ї армії генерала Львова. Але німці випередили наступ. 8 травня 1942 р. люфтваффе провела масоване бомбардування радянських військ, а 11-та армія Манштейна перейшла у наступ на Керченському півострові. Слід зазначити, що війська Кримського фронту у кілька разів переважали атакуючих німців, проте радянська оборона страждала відсутністю певної глибини. Доля битви була вирішена вже до 12 травня. 15 травня німці взяли Керч і радянські війська були змушені, залишаючи важку техніку, втікати через Керченську протоку. Тільки дуже невелика їх кількість досягла рятівної Тамані. Проти 7,5 тис. німецьких втрат, втрати Кримського фронту приголомшували: 170 тис. полонених, 1100 гармат, 250 танків, 3800 автомашин, 300 літаків. Невдовзі севастопольський гарнізон, що пасивно спостерігав за цим побоїщем, відчув руйнівну силу покинутої радянської зброї. Радянське військове командування, як і завжди, вивезли із цього пекла, проте в Москві почалися розправи. Козлов, Черняк, Колганов та ряд інших генералів були понижені у званнях, а представник Ставки Л.Мехліс, крім того, ще й втратив посаду начальника Головпуру (його замінив О.Щербаков).

Додамо, що ще одним наслідком невдач Кримського фронту став досить значний спалах у Червоній армії недовіри до т. зв. воїнів неросійських національностей та зростання шовіністичних настроїв. Справа у тому, що серед військ цього фронту був ряд закавказьких національних військових формувань, які подекуди масово здавалися у полон.

Однак найбільшого за масштабами краху у 1942 р. Червона армія зазнала під Харковом, де в період з 12 по 29 травня війська Південно-Західного фронту генерала Костенка* та Південного фронту генерала Малиновського під загальним командуванням головкома Південно-Західного напрямку маршала Тимошенка (член Військової ради напрямку М.Хрущов) спробували провести наступальну операцію. Метою наступу мав стати розгром харківського угруповання противника, визволення міста та утворення сприятливих умов для наступу на Дніпропетровськ. Наступ здійснювався силами 23 стрілецьких дивізій, двох кавалерійських та двох танкових корпусів проти 11 дивізій 6-ї армії

* *Костенко Федір Якович* (1896, слобода Велика Мартинівка Ростовської обл. — 26.05.1942., загинув у боях під Харковом). В російській армії з 1915 р., учасник Першої світової війни. У Червоній армії з 1918 р., учасник Громадянської війни. Надалі на ряді командних посад. З 1940 р. генерал-лейтенант. З 18 грудня 1941 р. — командувач Південно-Західного фронту.

генерала Паулюса. Проте наступ Південно-Західного фронту не був підтриманий Південним фронтом, командування якого ввели в оману дані розвідки про зосередження буцімто великих танкових сил ворога в районі Змієва. Тільки 17 травня було введено у бій 21-й танковий корпус, проте момент був упущений. У цей самий день німці атакували т. зв. Ізюмський виступ, з якого радянські війська вели наступ із півдня, і 18 травня захопили Ізюм та Барвенкове. Склалася загроза оточення. І знову радянське фронтове та Верховне головнокомандування було не на висоті. Дозволу на своєчасне відведення військ не надійшло. Це і призвело до харківської катастрофи. 23 травня німці замкнули кільце оточення в районі Балаклеї навколо 6-ї армії генерала Городнянського, 57-ї армії генерала Подласа та окремих з'єднань 9-ї армії генерала Харитонова та 38-ї армії генерала Москаленка. 29 травня все було закінчено. Німці втратили у цих боях 20 тис. солдатів, Червона армія втратила лише полоненими 214 тис. чоловік, а також 1200 танків, 2 тис. гармат. Командувач Південно-Західним фронтом Костенко та командувачі арміями Городнянський і Подлас загинули, а чимало радянських генералів було взято у полон. Щодо німців, то за участь у даній операції (до речі, її готували особисто Гітлер і Гальдер) генерал Паулюс отримав лицарський хрест.

Стратегічним наслідком цієї поразки для радянських військ став стрімкий наступ німців на півдні, який вдалося зупинити лише взимку 1942 р. на Волзі. Після харківської трагедії була вирішена доля України. 4 липня за наказом Ставки радянські війська залишили Севастополь, а 22 липня зі здачею ворогу Свердловська Ворошиловградської обл. уся територія України опинилася під фашистською окупацією.

Поразки 1941 та 1942 рр. навіть сьогодні приголомшують своїми масштабами. Радянські втрати 1941 р. — 6 млн чол. — перевищили втрати вермахту у вісім разів. Тільки полоненими Червона армія втратила у цьому році 3,355 млн чол. У 1942 р. в полон потрапило ще 1,653 млн радянських солдатів. Доля цих людей, серед них і сотень тисяч українців, була трагічною. Більшовицьке керівництво відмовилося від них, як від “зрадників”, прирікаючи їх на неминучу загибель, адже допомога радянським полоненим через Червоний Хрест не надавалася. Отже, часто єдиним шляхом порятунку для радянських військовополонених ставала колаборація із ворогом. Печально відома т. зв. Російська Визвольна армія генерала Власова формувалася за рахунок цих

військовополонених. Загалом же із 5 754 тис. радянських військовополонених, що опинилися під час війни у гітлерівських концтаборах, майже половина загинула. А близько 1 млн чоловік вибрало для себе шлях співробітництва з ворогом.

Радянський наступ в Україні (1943-1944 рр.): період визволення від гітлерівців

Після розгрому німців під Сталінградом почалося визволення України від ворога. 18 грудня 1942 р. частини 1-ї гвардійської армії увійшли у перший населений пункт на українській землі — с. Півнівку Меловського району Ворошиловградської обл. А упродовж січня — березня 1943 р. радянські війська звільнили від гітлерівців майже всю Ворошиловградську обл., частину Харківської та Сталінської областей.

Подальші бої в Україні розгорнулися вже під час Курської битви, що розпочалася 5 липня 1943 р. Під час цієї битви загинув заступник командувача Воронежським фронтом генерал Апанасенко*.

Визволенням 23 серпня Харкова закінчилася Курська битва і розпочався наступ в Україні майже чотирьох радянських фронтів — Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного. Переслідуючи ворога, Червона армія швидко просувалася до Дніпра. Визволивши 8 вересня 1943 р. Сталіно, Південний фронт генерала Малиновського** відкрив, як тоді казали, “німецький замок” на Донбас, а вже під кінець місяця прорвав глибокоешелоноване укріплення німців на р. Міус, т. зв. Міус-фронт, та ліквідував Таганрозьке угруповання вермахту. Донбас було визволено.

Наприкінці вересня три інших фронти очистили від німців Лівобережну Україну і вийшли до середньої течії Дніпра майже на 750-кілометровому фронті. Це була одна з найбільших водних перешкод, яку доводилося долати під час наступу радянським

* *Апанасенко Йосип Родіонович* (1890, с. Митрофанівка Ставропольської губернії — 05.08.1943 р., Белгород). В чині прапорщика російської армії брав участь у Першій світовій війні. На початку 1918 р. організував партизанський загін на Ставропольщині. В цьому ж році вступив до лав Червоної армії. Надалі на ряді командних посад. З 1938 р. — командувач Середньо-Азіатським військовим округом, з січня 1941 р. — командувач Далекосхідним фронтом, а з червня 1943 р. — заступник командувача Воронежським фронтом.

** *Малиновський Родіон Якович* (1898, Одеса — 1967, Москва). З 1914 р. — рядовий російської армії, учасник Громадянської війни, з 1919 р. в Червоній армії. Учасник Громадянської війни в Іспанії, в якості радянського військового спеціаліста. Під час радянсько-німецької війни керував рядом армій та фронтів, що відзначалися в боях в Україні. Маршал Радянського Союзу (1944 р., Герой Радянського Союзу (1945, 1958 р.). Із жовтня 1957 р. — міністр Оборони СРСР.

військам. За цей період тили фронтів значно відстали від авангардів, тож нерідко долати широченний Дніпро під обстрілом ворожої артилерії та авіації радянським воїнам доводилося на рибальських човнах, саморобних плотках, а то й просто на плацнакидці, набитій соломою.

21 вересня першими подолали водну перешкоду південніше Києва війська 13-ї армії генерала Пухова. У районі Великого Букрина переправлялися на правий берег танкісти 3-ї гвардійської танкової армії генерала Рибалка. А в цілому усі сім армій цього фронту утворили плацдарми на правому боці Дніпра у смузі від Києва до Черкас. Головний удар на Київ планувалося завдати із Букринського плацдарму. Але надалі, як з'ясувалося, цей плацдарм з його пересіченою місцевістю, де не могли розвернутися танки та вузьким закрутом, що нагадував горловину пляшки, яку закупорили німецькі дивізії, виявився вкрай невдалим для розгортання наступу. Втрати радянських військ внаслідок численних бездумних атак були тут надзвичайно великими та не виправданими. Нарешті надійшов наказ перенести напрямок головного удару, внаслідок чого провели грандіозну операцію по передислокації військ. Людей та техніку з Букринського плацдарму переправляли назад через Дніпро й спрямовували залізничними ешелонами на Лютезь. Там вони знову форсували Дніпро, а потім Десну. Звідси було вирішено завдати головного удару на Київ. Ставка дала командуванню Воронежського фронту типово сталінський наказ — визволити Київ до річниці Великого Жовтня, тобто до 7 листопада. Врешті-решт досить складну передислокацію військ наприкінці жовтня було завершено. А вже 3 листопада почала наступ на Київ 38-ма армія генерала Москаленка.* Її підтримала 3-тя гвардійська танкова армія генерала Рибалка, що здійснила специфічну “психічну атаку” — під завивання сирен, з увімкнутими фарами. Через кілька днів запеклих боїв, в ніч на 6 листопада перелові загони Москаленка увірвалися до столиці України. Першим пробився з боєм до центру міста 207-й танковий батальйон 22-ї гвардійської танкової бригади під командуванням капітана Д.Чумаченка. В районі Брест-Литовського проспекту під час проведення розвідки загинув командир танково-

* *Москаленко Кирило Семенович* (1902, с. Гришино Донецької області — 1985, Москва). В Червоній армії з 1920 р. Учасник Громадянської війни в Україні. В 1922 р. закінчив Українську об'єднану школу червоних командирів. Учасник радянсько-фінської війни. Під час радянсько-німецької війни керував рядом армій. З жовтня 1942 р. і до кінця війни очолював 38-му армію, війська якої відзначилися під час визволення України. Двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1978). Маршал Радянського Союзу (1955).

го взводу гвардії старшина Никифор Шолуденко, уродженець Київської обл. Його танк встановлено зараз як пам'ятник на цьому проспекті.

12 листопада з'єднання 1-го Українського фронту (так 20 жовтня 1943 р. перейменували Воронежський фронт) взяли Житомир, а 60-та армія генерала Черняховського* 17 листопада захопила Коростень — залізничний вузол. Плацдарм у районі Києва швидко розширювався. Німці зробили відчайдушну спробу повернути Київ. 18 листопада вони почали контрнаступ, в ході якого радянські війська втратили Житомир та кілька десятків тисяч червоноармійців потрапили у полон. Склалася реальна загроза Києву. Проте невдовзі танковий удар вермахту вдалося зупинити.

Успішно розгортався радянський наступ і на півдні. Війська 3-го Українського фронту (колишній Південно-Західний) генерала Малиновського ліквідували Запорізький плацдарм ворога і 14 жовтня 1943 р. визволили Запоріжжя. А 4-й Український фронт (колишній Південний) генерала Толбухіна силами 28-ї армії генерала Герасименка у важких десятиденних боях визволив Мелітополь. 25 жовтня 2-й Український фронт (колишній Степовий) генерала Конєва вибив німців із Дніпропетровська. Битва за Дніпро закінчилася повною перемогою Червоної армії. На порядок денний постало питання про звільнення від німців Правобережної України та Криму.

У 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування запланувала ряд нових великих наступальних операцій. Згідно з цим планом передбачався наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. Важливе місце в цьому плані відводилося Північно-Західному театру військових дій, де намічалася розгромити групу армій “Північ”, повністю зняти блокаду з Ленінграда та вийти до кордонів Прибалтики. На західному напрямку передбачалося завдати поразки групі армій “Центр” і вигнати ворога з Білорусії. Щодо головного удару, то він планувався на південно-західному напрямку. Метою цього удару було розгромити силами українських фронтів два найбільші угруповання німецько-фашистських армій “Південь” та “А” й визволити

* Черняховський Іван Данилович (1906, місто Умань Черкаської обл. — 18.02.1945., Східна Пруссія). В Червоній армії з 1924 р. Навчався у Київській артшколі, Військовій академії механізації та моторизації РСЧА. Війну зустрів на посаді командира 28-ї танкової дивізії ПриОВО. 3 липня 1942 р. — командувач 60-ю армією. У квітні 1944 р. став генерал-полковником, а невдовзі — генералом армії. Командував Західним, 3-м Білоруським фронтами. В цей час йому було 38 років, це був наймолодший з радянських полководців часів Другої світової війни. 18 лютого 1945 р. його було смертельно поранено в районі м. Мельзак у Східній Пруссії.

Правобережну Україну та Крим. Цим двом німецьким угрупованням, що мали у своєму складі майже 41% усіх піхотних та 72% танкових сил вермахту, які знаходилися на радянсько-німецькому фронті, протистояли 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти, що нараховували 168 стрілецьких, 9 кавалерійських дивізій чисельністю 2 365 тис. солдатів та офіцерів, 28 850 гармат та мінометів, 2040 танків та САУ, 2360 літаків. Дії Українських фронтів координували представники Ставки: 1-го та 2-го фронтів — маршал Жуков, 3-го та 4-го — маршал Василевський.

Наступ в Україні розпочався 24 грудня 1943 р., коли після артилерійської та авіаційної підготовки частини ударного угруповання 4-го Українського фронту генерала Ватутіна перейшли у наступ на Житомирському напрямі. 31 грудня було звільнено від ворога Житомир. Внаслідок Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80–200 км, повністю визволили від гітлерівців Житомирську, майже усю Київську, частково Вінницьку й Рівненську області.

З 5 по 16 січня 1944 р. з Кременчуцького плацдарму війська 2-го Українського фронту генерала Конєва проводили Кіровоградську операцію, внаслідок якої ворога було відкинуто від Дніпра на 40—50 км. Кіровоград, який Гітлер наказав своїм військам утримати будь-якою ціною, було визволено 8 січня 1944 р.

Отже, в ході наступу 1-го та 2-го Українських фронтів склалися сприятливі умови для оточення та знищення Корсунь-Шевченківського угруповання ворога, яке налічувало майже 80 тис. чоловік: 9 піхотних дивізій, танкова дивізія СС “Вікінг”, моторизована бригада СС “Волонія”, окремих танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат.

Корсунь-Шевченківська битва була однією з найбільших битв у період визволення України від німецько-фашистських загарбників і отримала багато гучних назв: “Сталінград на Дніпрі”, “Українські Канни” тощо. Справді, у дечому вона певної мірою нагадувала Сталінградську битву, але як за масштабами, так і за наслідками була значно меншою.

24 січня 1944 р. 4-та гвардійська і 53-тя армії 2-го Українського фронту почали розвідку боєм, а 25 січня до них приєдналися головні сили фронту. Частини 5-ї гвардійської танкової армії розвивали стрімкий наступ у напрямі Лебедин—Шполи—Кримки з метою відрізати ворожим військам шляхи до відступу, з'єднатися із частинами 1-го Українського фронту в районі Звенигородки. Однак відставання частин 53-ї армії та 19-го танкового

корпусу не дало змоги використати фактор несподіваності. Німецьке командування розгадало напрям головного удару, підтягнуло танкові дивізії та створило на шляху радянських військ сильне угруповання. Тільки 28 січня після кровопролитних боїв 20-й танковий корпус 2-го Українського фронту з'єднався з рухомих загоном 6-ї танкової армії 1-го Українського фронту (командуючий армією генерал Кравченко).* Оперативне оточення Корсунь-Шевченківського угруповання противника було завершено. Після цього, як і в Сталінграді, радянські війська створили внутрішній та зовнішній фронти оточення. З'єднання 27-ї, 52-ї та 4-ї гвардійської армій, а також 5-й гвардійський кавалерійський корпус утворили внутрішній фронт, а 6-та та 5-та гвардійські танкові армії, підсилені стрілецькими артилерійськими та інженерними військами, — зовнішній. На флангах цих армій діяли 40-ва (командувач генерал Жмаченко**) та 53-тя армії. Для зміцнення оборони кожному танковому армію підсилили стрілецьким корпусом. В оточення потрапило 80 тис. за радянськими (близько 60 тис. за німецькими) даними чоловік.

Бої тривали першу та другу декади лютого 1944 р. Радянські війська намагалися звунити коло оточення німців, а німці, в свою чергу, робили відчайдушні спроби вирватися з нього і в ніч з 16 на 17 лютого після танкового тарану у районі с. Лисянки прорвалися крізь радянські позиції та вивезли частину своїх військ із оточення. Правда, всіх хворих та поранених вони покинули непризволяще, так само як і переважну більшість зброї та військового обладнання. Командуючий німецьким корпусом генерал Штемерман покінчив життя самогубством. За німецькими даними, що домінують і в сучасній західній літературі, із “котла” вивалося 30—35 тис. чоловік. Щодо радянських даних, то вони подають цифри німецьких втрат, як 55 тис. вбитими та пораненими та понад 18 тис. полоненими. Проте якими б не були ці втрати, перемога радянських військ була безперечною — група армій

* *Кравченко Андрій Григорович* (1899, хут. Сулимин Яготинського району Київської обл. — 1963, Москва). В Червоній армії з 1918 р., учасник Громадянської війни. У 1923 р. закінчив Полтавську військову піхотну школу. Учасник радянсько-фінської війни. Під час радянсько-німецької війни брав участь у Московській, Сталінградській, Курській битвах, форсуванні Дніпра, боїв на Правобережній Україні тощо. З січня 1944 року і до кінця війни командував 6-ю танковою армією (згодом гвардійської). Двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945). Генерал-полковник танкових військ (1944).

** *Жмаченко Пилип Тодосович* (1895, с. Могильне Коростенського району Житомирської обл. — 1966, Київ). З 1915 р. в російській армії. Учасник Першої світової війни, рядовий. З 1917 р. у Червоній Гвардії. З 1918 в Червоній армії, учасник Громадянської війни. З 1924 р. заступник начальника школи Червоних Старшин. Під час радянсько-німецької війни очолював корпуси та армії. Герой Радянського Союзу (1943), генерал-полковник (1945).

“Південь” зазнала значної тактичної поразки. Це створило сприятливі умови для подальшого радянського наступу.

Водночас із Корсунь-Шевченківською операцією силами правого крила 1-го Українського фронту було проведено Рівненсько-Луцьку операцію, яка здійснювалася з 27 січня по 11 лютого 1944 р. силами 13-ї та 60-ї армій. В ніч на 2 лютого 1-й гвардійський кавалерійський корпус захопив Луцьк, зайняв оборону вздовж східного берега р. Стир і перерізав противникові шлях відступу із Рівного на захід. А надвечір 1-го лютого 8-ма гвардійська кавалерійська дивізія 6-го кавалерійського корпусу вийшла до північно-західної околиці Рівного.

Війська 3-го та 4-го Українських фронтів у січні-лютому 1944 р. розгромили Криворізько-Нікопольське угруповання ворога, зайняли вигідну позицію для наступу на півдні України проти Кримського угруповання німецьких військ. 8 лютого було визволено Нікополь, а 22 лютого — Кривий Ріг.

Зимові операції радянських військ в Україні підготували умови для широкомасштабного наступу, метою якого було завершити визволення Правобережної України і остаточно розгромити групи армій “Південь” та “А”, а також угруповання ворога в Криму.

Весняний наступ радянських військ в Україні почався у перших числах березня на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра силами трьох фронтів.

4 березня 1-й Український фронт розпочав Проскурово-Чернівецьку операцію. Ширина прориву оборони противника у напрямі головного удару досягла 180 км, а глибина до 100 км. З 4 березня по 17 квітня радянські війська просунулися на 80—350 км. Були визволені обласні центри Вінниця, Тернопіль, Чернівці. Майже водночас з 1-м Українським фронтом війська 2-го Українського фронту провели Умансько-Батошанську операцію, яка розпочалася 5 березня. На своєму шляху частинам та з'єднанням фронту довелося форсувати такі складні водні перешкоди, як річки Південний Буг та Дністер.

У зв'язку із труднощами, що постали перед військами 3-го Українського фронту, які 18 березня почали форсувати Південний Буг, Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ маршалу Конєву повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь і наступати у межиріччі Дністра та Пруту у напрямку Бендер та Тирасполя. 26 березня війська 2-го Українського фронту вийшли до державного кордону СРСР з Румунією на 85-кілометрову ділянку вздовж р. Прут.

Війська 3-го Українського фронту після завершення Нікопольсько-Криворізької операції розгорнули наступ на Миколаївсько-Одеському напрямі. 28 березня вони визволили Миколаїв, а 10 квітня — Одесу. Внаслідок цих боїв війська пройшли 150—180 км, визволили повністю Миколаївську та Одеську області, а також частину Молдавії.

Наступ 1-го, 2-го, 3-го Українських фронтів проходив у надзвичайно складних умовах весняного бездоріжжя, коли гармати та іншу важку техніку солдатам часто доводилося переносити на собі, та навіть незважаючи на це, вони просувалися вперед. І тільки відставання тилів, несвоечасна подача пального для механізованих частин, а також досить вмілі дії німецького військового командування змусили Червону армію припинити наступ. У травні 1944 р. лінія фронту знову стабілізувалась.

На цей раз радянське військове командування розпочало підготовку до визволення Криму. Його мали здійснювати війська 4-го Українського фронту генерала Толбухіна та окремої Приморської армії генерала Єременка*, що включали 30 стрілецьких дивізій, дві бригади морської піхоти — приблизно 470 тис. чоловік, 5982 гармати та міномети, 772 зенітки, 559 танків та САУ, 1250 літаків. На кінець березня 1944 р. було завершено зосередження радянських військ в районі Сиваша та Перекопу. Задум операції полягав у тому, щоб стрімкими ударами військ 4-го Українського фронту з півночі та окремої Приморської армії з плацдарму поблизу Керчі у взаємодії з авіацією та військово-морським флотом зламати оборону противника і, розвиваючи наступ у напрямку Сімферополя та Севастополя, розколоти та знищити вороже угруповання. У німців в Криму була зосереджена 17-та армія, яка налічувала 12 дивізій — 5 німецьких та 7 румунських, а також велику кількість спеціальних частин та підрозділів загальною кількістю більш як 195 тис. чоловік, до 3600 гармат та мінометів, понад 200 танків та штурмових гармат і 150 літаків. Вранці 8 квітня 1944 р. після масованої артпідготовки почався наступ військ 4-го Українського фронту на Перекопі, а 10 квітня перейшли в наступ війська окремої Приморської армії. Вже на другий день вони вибили противника із Керчі, а 13 квітня в районі Карасубазара (Білогірська) передові частини ок-

* *Єременко Андрій Іванович* (1892, с. Марківка Ворошиловградської обл. — 1970, Москва). З 1913 р. у російській армії, учасник Першої світової війни, у 1918 р. організував партизанський загін у рідному селі, що надалі влився до Червоної армії. Учасник Громадянської війни. У період радянсько-німецької війни керував рядом армій та фронтів. Герой Радянського Союзу (1944), Маршал Радянського Союзу (1955).

ремої Приморської армії та 4-го Українського фронту зустрілись. Того ж дня танкові десанти військ 4-го Українського фронту оволоділи Сімферополем — основним опорним пунктом оборони противника, а також Євпаторією, Судаком, Бахчисараєм. Внаслідок швидкого просування радянських військ 80% міст та сіл було врятовано від руйнування, однак остаточне визволення Криму розтяглося ще майже на місяць.

12 квітня Гітлер нарешті дозволив своїм військам відступати до Севастополя, навколо якого німці збудували три міцні оборонні рубежі.

Напередодні штурму радянські війська довго та методично обстрілювали доти та дзоти противника. Тільки авіація перед останнім штурмом скинула близько 2 тис. тонн бомб. А 5 травня 2-га гвардійська армія генерала Захарова розпочала штурм Севастополя з півночі, тоді як 51-ша армія генерала Крейзера та окрема Приморська армія генерала Мельника* наступали із півдня в районі Сапун-гори. Надвечір 7 травня Сапун-гора була взята (відзначився 63-й стрілецький корпус генерала Кошового)**. А наступного дня радянські війська увійшли у місто. Німці відійшли на мис Херсонес з надією, що їх евакуюють морським транспортом та авіацією. Однак Чорноморський флот надійно блокував півострів від материка. Взято в полон 29 тис. німців та 7 тисяч румунів. Загальні ж втрати противника у Криму становили близько 80 тис. чоловік.

Наступний етап визволення України розпочався влітку 1944 р. Він був пов'язаний із грандіозним радянським наступом в Білорусії (так звана операція “Багратіон”), що тривала з 23 червня по 29 серпня 1944 р. В ході цієї найвизначнішої операції часів Другої світової війни Червона армія розгромила вороже угруповання армій “Центр”, просунулася на 350—600 км на захід та вступила в Польщу. Успіхи в Білорусії створили військам 1-го Українського фронту сприятливі умови для переходу в наступ проти групи армій “Північна Україна”, яка складалася з 1-ї та 4-ї німецьких танкових армій та 1-ї угорської армії, у складі яких

* *Мельник Кіндрат Семенович* (1900, місто Іванків Київської обл. — 1971, Москва). В Червоній армії з 1919, учасник Громадянської війни в Україні. Учасник боїв на Хасані 1938 р. Під час радянсько-німецької війни на різних командних посадах, з 1943 р. — генерал-лейтенант. Після війни керував військами Таврійського ВО (1945—1946). Надалі перебував в апараті Міністерства оборони СРСР.

** *Кошовий Петро Кирилович* (1904, м. Олександрія Кіровоградської обл. — 1976, Москва). В Червоній армії з 1920 р. Під час Громадянської війни рядовий Червонокозачого полку 8-ї дивізії. В період радянсько-німецької війни командував дивізіями та корпусами. Двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945), Маршал Радянського Союзу (1968).

було 34 піхотні дивізії і 2 бригади, 5 танкових та одна моторизована дивізії.

Напередодні наступу у військах маршала Конєва (він став командувачем 1-м Українським фронтом з 15 травня 1944 р.) нараховувалося 843 тис. чоловік, а разом із тиловою обслугою — 1200 тис., 13 900 гармат і мінометів, 2200 танків та самохідних гармат, 2806 літаків. Тож перевага над противником у живій силі, танках і артилерії була в 1,5—2, а в авіації в 4 рази. Уперше на одному фронті було зосереджено таку величезну кількість військ та техніки. Наступ розпочався 14 липня 1944 р. Шість радянських загальновійськових армій мали прорвати оборону противника, щоб потім у прорив увійшли танкові армії та кавалерія. Щодо німців, то для них радянський наступ не був раптовим. Але що їх вразило найбільш, то це переважаюча кількість повітряних військ, які уперше повністю запанували над полем битви. Цьому сприяло те, що у складі 1-го Українського фронту діяла 2-га повітряна армія — найбільша з усіх радянських повітряних армій, що діяли під час війни.

Згідно з задумом Ставки на правому фланзі ударне угруповання у складі 3-ї гвардійської, 13-ї, 1-ї танкової армій та кінно-механізована група під командуванням генерала Баранова наступали в загальному напрямку на Сокаль—Раву-Руську. У центрі ударне угруповання у складі 60-ї, 38-ї, 3-ї гвардійської, 4-ї танкової армій та кінно-механізованої групи під командуванням генерала Соколова наступали з району Тернополя на Львів. На лівому фланзі діяли 2-га гвардійська і 18-та армії, 5-та гвардійська та 47-й стрілецький корпус перебували в резерві фронту. Після прориву ворожої оборони, як і передбачалося, 16 липня у прорив була введена кінно-механізована група Баранова, яка розпочала наступ у загальному напрямку на Жовкву. 17 липня була визволена Кам'янка Струмилівська (зараз Кам'янка Бузька), 18 липня — Деревляни. Шляхи до відступу Бродівському угрупованню ворога було відрізано. Вранці 17 липня в прорив була введена 1-ша гвардійська танкова армія генерала Катюкова. Отже, Бродівське угруповання німців почало потрапляти у “котел.”

Прорив на Львівському напрямку, де у ворога була дуже міцна оборона, відбувався у більш складних умовах, однак не менш стрімкими темпами. З дня початку операції, яка отримала назву Львівсько-Сандомирської, і до 18 липня війська фронту, наступаючи на обох напрямках — Сокальсько-Рава-Руському та Львівському — прорвали оборону на фронті шириною 200 км і просунулися на 50-80 км. В районі Бродів було оточене вели-

ке угруповання німців у складі 8 дивізій загальною чисельністю до 60 тис. чоловік.

Після Бродів війська Львівського ударного угруповання Червоної армії розгорнули свої сили для наступу на Львів. Подальший наступ військ 1-го Українського фронту на Раву-Руську та Львів розвивався у тісній взаємодії з військами лівого крила 1-го Білоруського фронту, які 18 липня перейшли в наступ на Люблін.

19 липня генерали Катуків і Баранов одержали наказ повернути частини 1-ї гвардійської танкової армії та кінно-механізовані групи на південний захід, вийти на річку Сян, форсувати її і в районі Ярослава та Перемишля перерізати противнику шляхи відступу на захід. Цей маневр разом із виходом на підступи до Львова одного з корпусів 13-ї армії створював сприятливі умови для розгрому Львівського угруповання ворога. Спроба двох корпусів 3-ї гвардійської танкової армії генерала Рибалка* 20 липня лобовою атакою здобути Львів були безуспішними. Тоді 3-тя гвардійська танкова армія, залишивши на сході від Львова дві танкові та дві мотострілецькі бригади, в ніч на 23 липня здійснила марш-маневр в обхід Львова. 26 липня танкісти вийшли на західну та північно-західну околиці міста. На північній околиці Львова вели бої частини 4-ї танкової армії. Стрілецькі з'єднання 60-ї армії підійшли до міста зі сходу та півночі. 27 липня місто було взяте радянськими військами. В цей же день був відвойований у німців і м. Станіслав. Після втрати Львова та Станіслава гітлерівське командування розпочало відвід своїх військ до Карпат. Львівсько-Сандомирська операція радянських військ закінчилась визволенням західних областей України та вступом з'єднань 1-го Українського фронту у південно-східну Польщу, ліквідацією німецько-фашистської групи армій "Північна Україна."

У другій половині серпня 1944 р. війська 2-го та 3-го українських фронтів у ході Ясько-Кишинівської операції повністю очистили від ворога Ізмаїльську область України. 26 серпня було визволено м. Ізмаїл.

* *Рибалко Павло Семенович* (1894, с. Малий Істороп Лебединського району Сумської обл. — 1948, Москва). Учасник Першої світової війни, рядовий російської армії. З грудня 1917 р. — в Червоній гвардії. З 1918 — у партизанському загоні на Сумщині. З 1919 р. у Червоній армії. Під час Громадянської війни був комісаром в частинах 1-ї Кінної армії. З 1928 р. — командир полку Червоного Козацтва. В 1937—1940 рр. — військовий аташе в Польщі та Китаї. З 1940 р. на викладацькій роботі — начальник кафедри Вищої школи Генштабу Червоної армії. Під час радянсько-німецької війни командував 5-ю, 3-ю, 3-ю гвардійською танковими арміями, що відзначилися в боях в Україні. Двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945), Маршал бронетанкових військ (1945). З 1947 р. командував бронетанковими та механізованими військами Радянської армії.

У зв'язку з воєнними діями в Карпатах радянське командування 30 липня вирішило утворити з військ лівого крила 1-го Українського фронту для воєнних дій у гірській місцевості нове оперативне об'єднання — 4-й Український фронт (командуючий — генерал Петров), який свого часу, після визволення Криму, був розформований. До його складу увійшли 1-ша гвардійська (генерала Гречка)* та 18-та (генерала Журавльова) армії, 17-й гвардійський стрілецький корпус (генерала Гастиловича) та 8-ма повітряна армія (генерала Хрюкіна). Загалом протяжність 4-го Українського фронту від Тернополя до Хотина становила 230 км.

Бойові дії розпочались у другій половині квітня і проходили для радянських військ у дуже складних умовах. Уздовж радянсько-чехословацького кордону гітлерівці збудували цілу систему фортифікаційних споруд з використанням природних гірських висот. Далі тяглася так звана нездоланна лінія “Арпад” з дотами, дзотами, протитанковими надобвами, ровами та завалами. Боронили цей район 6 дивізій, спеціально вишколених для боїв у горах. Перші спроби прорвати ворожу оборону були для радянських військ невдалими, але на початку серпня війська 1-ї гвардійської та 18-ї армій поліпшили своє становище. 5 серпня з'єднання 1-ї гвардійської армії взяли м. Стрий, 6 серпня оволоділи Дрогобичем, а 7 серпня ворога було вибито з Самбора та Борислава. Війська 18-ї армії визволили Надвірну, Долину, Делятин та інші населені пункти, захопили в передгір'ї Карпат ряд панівних висот. До 10 серпня 1944 р. противника було відкинуто в гори. Однак 15 серпня 4-й Український фронт знову перейшов до оборони.

Успішний наступ військ 2-го Українського фронту у серпні та вересні 1944 р. завершився визволенням Трансільванії, що полегшило наступ військ 4-го Українського фронту, який розпочався 9 вересня окремою операцією 107-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії в напрямку на Гуменне, що переросла на армійську операцію двох стрілецьких корпусів. 18 вересня перейшли в наступ на Ужгородському напрямку і війська 18-ї ар-

* Гречко Андрій Антонович (4(17).10.1903 — с. Голодаївка, зараз с. Куйбишеве Куйбишевського району Ростовської обл. — 26.04.1976, Москва). В Червоній армії з 1919 р., учасник Громадянської війни, рядовий 1-ї Кінної армії. Учасник походу у Західну Україну в 1939 р. Під час радянсько-німецької війни брав участь в боях в Україні в 1941—1942 рр., а також у її визволенні. З жовтня 1943 р. — заст. командувача 1-м Українським фронтом, брав участь у визволенні Києва. З 15 грудня 1943 р. і до кінця війни очолював 1-у гвардійську армію, яка відзначилася у Проскурово-Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській та Східно-Карпатській операціях. Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1958, 1973), міністр оборони СРСР (1967—1976).

мії, які 10 жовтня досягли радянсько-чехословацького державного кордону. В результаті двадцятиденного наступу війська фронту вийшли до карпатських перевалів. 8 жовтня було звільнено останній населений пункт Дрогобицької обл. с. Лавочне, що завершило визволення України. А 28 жовтня була повністю визволена від німців і Закарпатська Україна.

Сталінська військова стратегія та Червона армія

Як вже зазначалося, починаючи із Курської битви, Червона армія захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті, якої вона вже не випустила до кінця війни. Починаючи з середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська вермахту у кілька разів. На початок 1944 р. у діючій Червоній армії було 6,1 млн бійців та офіцерів. За 1943 р. чисельність радянських військ зросла майже у два рази. Кількісні показники німецької армії, навпаки, зменшилися. У 1941 р. під час нападу на СРСР Німеччина мала 143 дивізії, що нараховували 3 млн 200 тис. солдатів та офіцерів. На листопад 1943 р. у складі вермахту на східному фронті (включаючи 20-ту армію Фінляндії) було 2850 тис. чоловік, хоча кількість дивізій і зросла — до 195. Додамо, що нестача людської сили у самій Німеччині змушувала гітлерівське військове командування шукати інші джерела поповнювання своїх військ. Так, у 1943 р. розпочалося утворення у складі вермахту національних військових формувань, що склалися з колабораціоністів із числа поневолених Німеччиною народів Радянського Союзу. Вже у 1944 р. на Східному фронті діяли різноманітні національні легіони та з'єднання — закавказькі, середньоазіатські, прибалтійські, російські. В 1943 р. за ініціативою мельниківського крила ОУН розпочалося утворення 14-ї гренадерської дивізії СС “Галичина” (вона мала утворити кістяк майбутньої української армії).

У німецькій армії було в цей період і понад 300 тис. так званих хіви — військовослужбовців допоміжних військ, переважну кількість яких становили волонтери із колишніх полонених. Проте ефективність усіх цих “східних” військ була досить незначною.

У 1944 р. відчутно проявилася і перемога Радянського Союзу над Німеччиною в економічній сфері. В той час, коли радянська військова промисловість нарощувала свою потужність, видаючи фронту все більше танків, гармат та літаків, німецька промисло-

вість помітно відставала, внаслідок чого вермахт почав відчувати нестачу військової техніки. СРСР у 1944 р. не тільки випередив фашистську Німеччину за кількістю військової техніки, але й у багатьох випадках також і за якістю. На озброєння радянських частин та з'єднань надходила автоматична зброя нових зразків, удосконалені танки Т-34 з 85-міліметровою гарматою та підвищеною швидкістю, важкі танки ЙС, самохідні артилерійські установки ІСУ-122 та ІСУ-152, більш потужні 100-міліметрові гармати, а також реактивні установки М-13 та М-30, модернізовані та нові винищувачі Як-3, ЛА-7, штурмовики ІЛ-10 тощо.

Однак, незважаючи на кількісні та якісні переваги, втрати радянських військ продовжували значно перевищувати німецькі. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на східному фронті становило 3,89 до 1: відповідно 7 млн (5 млн — бойових та 2 млн небойових) з радянського боку проти 1,8 млн (1,1 млн — бойових та 700 тис небойових) у німців¹. Наприклад, тільки в боях на терені Західної України у 1944 р. загинуло 527 тис. радянських воїнів.

Відразу зазначимо, що рівень радянського військового командування та радянської військової стратегії був, на відміну від початкового періоду війни, досить високим. У значній мірі це було наслідком залучення до верхнього військового ешелону молодих талановитих генералів, які за роки війни багато чого навчилися (зазначимо, що середній вік радянського генералітету приблизно на 10 років був меншим, ніж у німців). Починаючи із середини 1943 р. й особливо в 1944 р. радянське військове командування почало використовувати принципово нові форми стратегічних дій — операції груп фронтів. Це були дуже складні та великі комплекси боїв і битв, підпорядкованих єдиному задумові, узгоджених за метою, часом та місцем. У деяких з таких операцій брали участь від 100 до 150 дивізій, десятки тисяч гармат, 3-5 тис. танків, 5-7 тис. літаків. Смуга наступу у таких операціях нерідко досягала 500—700 км по фронту, а глибина — 300—500 км, тривалість — до місяця. Однак слабким місцем Червоної армії була погана підготовка молодшого офіцерського корпусу, не кажучи вже про рядовий склад.

Хоча вже за 1941—1943 рр. офіцерський корпус радянських військ оновився внаслідок важких втрат, проте сталінські репресії в армії у 30-х роках позначалися упродовж усієї війни. Масовий випуск нових офіцерів вдалося налагодити, але рівень їх

¹ War in the East. The Russo-German Conflict, 1941-1945. 1977, W — I. P.101.

професійної підготовки був досить низьким. Наприклад, серед офіцерського складу 109-ї гвардійської дивізії ударної армії 3-го Українського фронту на 5 травня 1944 р. із 710 офіцерів вищу військову освіту мали 2%, закінчили військові училища — 38%, прискорені військові курси — 50%, не мали військової освіти — 10%. Тобто 60% офіцерського складу дивізії, по суті, не мали військової освіти. Тож не дивно, що багато радянських офіцерів нерідко погано читали карту, поверхово орієнтувалися у питаннях військової тактики тощо. Болюче позначалася на армії і застаріла хвороба часів сталінських репресій — боязнь ініціативи серед офіцерів середньої та нижньої ланки. А ось щодо рядового складу, то він в Червоній армії в період визволення України, без перебільшення можна сказати, використовувався як справжнє “гарматне м’ясо”. Це було наслідком майже тотальної мобілізації місцевого населення у визволених від німців районах, яке відразу, без будь-якої військової підготовки, кидали у бій. Цікаво, що німці провели в цей період обстеження полонених червоноармійців і дійшли висновку, що Радянський Союз остаточно вичерпав свої людські ресурси. Адже серед поповнення було багато підлітків та людей похилого віку, що були мобілізовані за кілька тижнів до того, як потрапили у полон. Проте це було не зовсім так. Людських ресурсів в СРСР ще вистачало, однак “вождь народів” таким чином мстив тим, хто опинився під ворожою окупацією, проте цю проблему ми докладніше розглянемо далі. Отже, втрати радянських військ внаслідок цього значно зростали, а боєздатність зменшувалася. Особовий склад армій, з’єднань та частин змінювався майже повністю по кілька разів на рік. Наприклад, у 77-й стрілецькій дивізії з 25 вересня 1943 р. по 25 вересня 1944 р. особовий склад змінювався майже тричі. Втрати цієї дивізії за цей термін становили 15 818 чол.: 2736 вбитими, 506, що зникли безвісти, 31 полоненими, 11 115 пораненими, 1369 хворими, 61 тими, хто відстав на марші.

Як відомо, більшовицький режим ніколи не дорожив людьми, ані під час індустріалізації, ані під час колективізації, ані, тим паче, під час війни. Маючи потужну військову машину, що пересилювала по силі ворога у кілька разів, а також добре налагоджену систему поповнення військ, радянське військове командування не ставило досягнення стратегічних цілей у залежність від рівня втрат — їх просто не підраховували. Навіть Гітлер у 1941 р. вирішив блокувати Ленінград, а не брати його штурмом з ходу, щоб зберегти німецьких солдат, втрати яких неминуче

зросли б у вуличних боях. А радянські генерали діяли відповідно до сталінського наказу “не шкодувати сил і не зупинятися ні перед якими жертвами.” Тож і тактика розроблялася відповідна — “людина нічого не варта, а техніку потрібно зберегти” (недарма у 38-й армії 1-го Українського фронту солдати у 1944 р. зітхали: “німці краще кинуть десять автомашин та танків, а людей збережуть, а в нас і з солдатами не рахуються”). Характерна річ, німці у 1941—1942 рр. робили прориви в радянській обороні танковими з'єднаннями, в які кидали потім свою піхоту. А радянська улюблена тактика 1944 р. базувалася на прориві оборони загальновійськовими арміями, переважно піхотою, і введенням у ці прориви танкових армій.

І нарешті, ще одна важлива обставина — висока бойова ефективність німецького солдата. Так, у 1944 р. за підрахунками американських військових істориків, пропорція бойової ефективності між німецькими та радянськими солдатами становила відповідно 6,17 до 1¹. Звісна річ, якість людського матеріалу значно знизилася за часів війни й у вермахті. І все ж німецький солдат приходив на радянський фронт хоча і без досвіду бойовищ, проте підготовлений, навчений, добре екіпірований. Але навіть і добре підготовлені німецькі війська не могли утримати оборону проти значно переважаючої сили Червоної армії.

Однак антилюдяна специфіка сталінської військової стратегії аж ніяк не має кидати тінь на простого радянського солдата, ратним подвигом якого, а часто і самим життям, була досягнута перемога над фашизмом.

Героїзм та мужність воїнів-українців на фронтах

Зазначимо, що хоча кількість нагород не завжди правильно відображала дійсну звитягу воїнів, все ж вона була її певним показником. Щодо цього, то серед радянських військовослужбовців, нагороджених під час війни урядовими нагородами, українці становили досить вагомий частку. Всього за мужність та відвагу, виявлені у боях із німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці України отримали 2,5 млн орденів та медалей із загальної кількості 7 млн нагород, що були вручені воїнам радянських збройних сил. А серед Героїв Радянського Союзу — вищої відзнаки СРСР — українці становили 18,2% — 2072 чол. (порівня-

¹ War in the East... P. 101.

но: росіяни — 71%, білоруси — 3,3%, представники ще 40 національностей — 7,4%). Під час радянсько-німецької війни імена багатьох героїв-українців були широко відомі не тільки на фронті, але й в тилу. Наприклад, Іван Кожедуб, уродженець с. Обратієвка Шостинського району Сумської обл. разом із маршалом Жуковим та відомим радянським асом Покришкіним тричі під час війни був нагороджений “Золотою Зіркою” героя. Рахунок збитим літакам ворога він відкрив під час Курської битви і до кінця війни довів його до 62 літаків, в тому числі одного реактивного. Це був найкращий результат серед радянських льотчиків на той час. Всього ж за період війни він здійснив 330 бойових вильотів, брав участь у 120 повітряних боях. Талановитий льотчик, Кожедуб розробив ряд нових прийомів та заходів ведення повітряного бою, майстерно володів технікою пілотування. За час війни він пройшов шлях від старшого льотчика до заступника командира винищувального авіаційного полку, а згодом — до маршала авіації.

Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни,— 32 українці та уродженці України. Серед них — підполковник С.Супрун, командир винищувального авіаполку, який геройськи загинув у перші дні війни. В числі перших двічі Героїв Радянського Союзу також уродженець Луганська, льотчик дальньої авіації гвардії капітан О.І.Молодчий. За період війни він здійснив 311 бойових вильотів. Вже у 1941 р. бомбив Берлін, Кенігсберг та інші міста Німеччини.

Багато воїнів-українців та уродженців України здійснили подвиги, що переросли у самопожертву в ім'я свободи і незалежності рідного народу. Подвиг Гастелло, що спрямував разом із своїм екіпажем палаючий літак на німецьку танкову колону (так званий “наземний таран”) повторили 52 українці. Серед учасників повітряних таранів — 55 синів України, а старший лейтенант Б.І.Ковзан за період війни здійснював повітряні тарани 4 рази. 25 українських воїнів рятували товаришів під час бою, закриваючи своїм тілом амбразури ворожих дотів та дзотів. Серед них був і кулеметник 24-ї стрілецької дивізії рядовий В.П.Майборський. 13 липня 1944 р. в боях за Україну він повторив подвиг Матросова. Проте чудом залишився живим.

Серед жінок-українок, що стали героїнями війни, слід згадати снайпера Л.М.Павлюченко. За час війни вона знищила 309 гітлерівських солдатів та офіцерів. А санітарка сержант М.С.Боровиченко та санінструктор сержант М.К.Байда відзначилися тим, що рятували під час бою життя багатьом солдатам та офіцерам.

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Мобілізація 1941 р.

Як і в усьому тодішньому Союзі РСР, мобілізація в Україні розпочалася на другий день війни. Вона охопила військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження, а у серпні до них приєдналися також чоловіки 1890—1904 рр. народження та призовники 1923 р. народження.

У цілому в Україні в 1941 р. в Червону армію було мобілізовано близько 2,5 млн чоловік та ще 1,3 млн влилося до загонів народного ополчення. Зазначимо, що з цього процесу майже цілком було виключено Західну Україну, яку вже за перший тиждень війни окупували німці. Це ж стосувалося і ряду областей Правобережжя, де якщо навіть мобілізація і проводилась, мобілізованих не встигали відправити до місць призначення і їх або розпорозувала ворожа авіація при спробі пішим ходом відійти на схід, або вони відразу вливалися у ряди діючої армії, і вже у складі її частин і з'єднань потрапляли в оточення чи полон.

В умовах сум'яття початкового періоду війни досить масовим серед мобілізованих українців було дезертирство. Щодо мобілізації на Лівобережжі — в Донбасі та на півдні республіки — то в цілому вона пройшла успішно і з великим піднесенням.

Мобілізація в Україні у 1943—1944 рр.

Умови, за яких проводилася мобілізація в Україні у 1943—1944 рр., як у військово-політичному, так і в морально-психологічному плані значно відрізнялися від мобілізації 1941 р. Цього разу наступ вела вже Червона армія, виснажені боями полки і дивізії якої потребували постійного поповнення. Водночас “довіра” радянського керівництва до місцевого населення, яке майже два роки перебувало під впливом ворожої пропаганди, була підірвана. Недовіру та підозру до українців з боку сталінського режиму викликала також активізація діяльності українських національно-патріотичних сил. Усе це позначилося як на характері, так і на формах радянської мобілізації в Україні.

Місцеві військкомати змогли відновити свою діяльність лише через місяць-другий після звільнення районів та областей від німецької окупації. Тож, щоб не гаяти часу, до мобілізації була активно залучена діюча армія. Спеціальною директивою ра-

дянського військового командування армія отримала карт-бланш на використання, згідно з її потребами місцевих людських ресурсів. Необхідність цього, не притаманного в цілому діючій армії заходу (адже і мобілізувати, і займатися потім військовим вишколом нового покоління було досить складною справою), пояснювалося в директиві ускладненнями в роботі транспорту, перевантаженість якого не давала змоги вчасно доставляти на фронт підготовлене в тилу нове поповнення. Водночас у документі зазначалося, що в тилу достатньо людських ресурсів, щоб забезпечити усі потреби армії.

Під час боїв в Україні Червона армія досить активно використовувала надане їй право. Наприклад, у Сталінській обл. передовими частинами призвали й мобілізували під час наступу 12800 чол., у Сумській — 24 031. Під час боїв на правому боці Дніпра командування 40-ї армії доносило в штаб 1-го Українського фронту, що мобілізація проводиться у 160 населених пунктах, з яких в армію влилося вже 11 300 чол. Ще більш активною була мобілізаційна діяльність армії у Західній Україні.

Поступово у звільнених від німців областях України відновлювали свою роботу і місцеві військкомати. Наприкінці 1944 р. в Україні діяли усі обласні, 78 міських, 82 міських-районних та 734 сільських-районних військових комісаріатів. Переважна більшість із мобілізованих ними також надходила до діючої армії. Така система діяла як подвійне лезо бритви. Кого не забирала армія, того згодом забирали місцеві військкомати.

Усього ж за час від початку 1943 і до вересня-жовтня 1944 рр., тобто за період визволення України від німців, військкомати українських округів мобілізували майже 2,5 млн військовозобов'язаних 1894-1926 рр. народження. По окремих областях України мобілізація населення за період з початку 1943 р. по вересень-жовтень 1944 р. мала такий вигляд:

Області	К-сть мобілізованих 1894-1926 рр. народж.	К-сть населення на 01.01.1945 (тис. чол.)
Київська	139870	2456
Чернігівська	167022	1278
Житомирська	142689	1173
Вінницька	172432	1774
Кам'янець-Подільська	133788	1199
Сумська	78534	1240
Полтавська	154244	1591
Харківська	150934	1747
Ворошиловградська	117035	1244
Сталінська	70332	1998
Дніпропетровська	108076	1607

Запорізька	123251	994
Кіровоградська	57460	935
Миколаївська	24067	565
Одеська	192123	1129
Херсонська	даних немає	574
Ізмайльська	41180	464
Львівська	47482	853
Дрогобицька	34201	751
Станіславська	59218	880
Тернопільська	135959	933
Рівненська	102816	736
Волинська	82691	665
Чернівецька	61711	567
Усього:	2422524	27382

Проте на цьому мобілізація в Україні не припинилася. В Західній Україні вона продовжувалася майже до початку 1945 р. Крім того, від кінця 1944 р. розпочався достроковий призов військовозобов'язаних 1927 р.н., тобто сімнадцятирічних.

Дострокові призови в Україні

Дострокові призови сімнадцятирічних юнаків сталінське керівництво розпочало ще у 1942 р. (1925 р. народження). В Україні перший достроковий призов розпочався у 1943 р. (1926 рік народження). Згідно з рішеннями ДКО від 3 листопада 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про призов військовозобов'язаних 1927 р. народження, який почав здійснюватися у Київському та Харківському військових округах з 15 листопада 1944 р., а в Одеському та Львівському військових округах з 1 грудня 1944 р. Відстрочку від призову отримували ті, хто працював у промисловості, студенти вузів, технікумів, учні 10 класів та учні спецшкіл наркомосу. В цілому, на березень 1945 р. по 4 військових округах України було призвано: по Харківському — 82 555, по Одеському — 64 943, Львівському — 30 799, Київському — 87 394, всього — 265 091.

Хоча військова підготовка цих юнаків мала бути більш тривалою, ніж для інших призовних років, багато хто з них відразу після призову потрапив до діючої армії. Наприклад, з Харківського військового округу ще наприкінці 1944 р. було відправлено в армію 37 305 чол., а з Львівського — 10 052.

На початку 1945 р. військкомати розпочали підготовку до призову військовозобов'язаних 1928 р. народження.

Жіночі мобілізації в Україні

Поряд із мобілізаціями чоловіків у період визволення України активно проводилися і жіночі мобілізації. Армія потребувала у великій кількості друкарок, телефоністок, стенографісток, праль, кухарок, медсестер тощо. Проте нерідко жінок використовували і на суто чоловічих роботах. Наприклад, штаб Вороного фронту після визволення Харкова дав рознарядку на призов 1 тис. жінок. Причому, окрім 200 кухарок, 100 пекарів, 150 писарів, 100 телефоністок, 50 радисток, у цьому переліку значилося також 300 шоферів та 100 трактористів. На 16 вересня 1943 р. райвійськкомати Харкова відправили в армію 969 жінок, з яких лише п'ята частина мала зазначені спеціальності. Проте згодом з Харківської обл. було мобілізовано і відправлено до Червоної армії ще 4486 жінок усіх зазначених вище спеціальностей. Жінок мобілізували майже в усіх східноукраїнських областях. Так, у Сумській обл. з 1 вересня 1943 р. по 1 січня 1944 р. у польові пральні 3-го Українського фронту було мобілізовано 2061 жінок, в Одесі — після її визволення — 1030.

У цілому це були дійсно добровільні мобілізації. До армії йшли не лише полум'яні радянські патріотки, але й жінки, що втратили під час окупації сім'ю, близьких, дім і бажали помститися ворогові.

Проте після першої хвилі армійських мобілізацій пішли планові мобілізації “жінок-добровольців”. Наприклад, згідно з постановою ДКО від 15 травня 1944 р. розпочалася мобілізація в 11 областях України. Передбачалося, що до 10 червня 1944 р. буде “призвано у добровільному порядку” 8 тис. жінок віком від 20 до 35 років для укомплектування військових посад у частинах Червоної армії (кухарок, праль, зв'язківців тощо). Кожен район отримав свою рознарядку. “Доброволок” відбирали на підприємствах та в колгоспах. Ось тут вже виникали ускладнення. Ті, хто бажав іти в армію, вже туди потрапили. Тож місцеві органи влади, виконуючи рознарядку, нерідко просто розсилали жінкам повістки, чим порушували сам принцип добровільності. Було й багато інших порушень — призивали жінок, що не досягли 20 років, сімейних. Були випадки, коли на призовних пунктах з'ясувалося, що “доброволець” — вагітна, хвора і т. ін. За таких умов ставлення до мобілізації нерідко було негативним. Наприклад, у Менському і Холменському районах Чернігівської обл. жінки відмовлялися “йти добровільно до армії”. “Якщо є

наказ про мобілізацію жінок, то мобілізуйте,— казали вони,— а якщо ні, то добровольцями не підемо.”

Та все ж мобілізацію було проведено і на 15 червня 1944 р. у Дніпропетровській, Чернігівській, Сталінській, Запорізькій, Ворошиловградській, Полтавській, Київській, Харківській, Житомирській, Одеській, Сумській областях призвали 7998 жінок (по 700 від десяти областей та 1 тис. від Одеської).

У цей же період у Рівненській, Тернопільській і Волинській областях на 15 червня 1944 р. було призвано близько 3 тис. жінок-польок — до запасних частин Війська Польського.

Наприкінці літа 1944 р. проводилася ще одна мобілізація жінок-добровольців до частин протиповітряної оборони, які створювалися в Україні. У ці частини відбиралися жінки у віці від 20 до 30 років, що мали освіту не менше 6 класів. Ця мобілізація відбувалася згідно з наказом НКО СРСР від 22 серпня 1944 р. та директиви Головуправформу Червоної армії від 1 вересня 1944 р. Наприкінці вересня цього року у Харківському військовому окрузі було мобілізовано 1400 жінок, у Київському — 1 тис., в Одеському — 558. В цілому жіночі мобілізації охопили в Україні кілька десятків тисяч жінок.

А загалом кількість мобілізованих в Україні у 1943—1945 рр. становила близько 3 млн, тобто 10% від усього населення республіки на той період. Отже, в Україні вдруге за час війни була проведена загальна мобілізація.

Немовби передбачаючи її гіркі наслідки, як демографічні, так і економічні, відомий український письменник О.П.Довженко 26 грудня 1943 р. зробив такий запис у своєму щоденнику: “Усіх мучить думка про нелюдське небачене страждання народу. Розповідають, що на Україні починають уже готувати до мобілізації шістнадцятирічних, що в бій гонять погано навчених, що на них дивляться, як на штрафних, і нікому їх не жалко. Нікому! Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей, адже 19-літніх дівчаток вже теж призивають до армії. А скільки понищив і погнав до клятої Німеччини Гітлер!”

Мобілізації до Червоної армії у Західній Україні

Порушення законності під час призову військовозобов'язаних були непоодиноким явищем. І все ж у Східній Україні Червона армія не зустріла суттєвих перешкод при проведенні мобілізації. Хоча і не було вже такого ентузіазму і захоплення, як у 1941 р.,

однак в цілому лояльно наставлене до радянського режиму місцеве населення сприймало як належне усі скособочення і навіть сам жорсткий, щоб не сказати жорстокий, характер цієї акції.

Щодо Західної України, то тут навпаки — навіть саме питання про мобілізацію стало для радянського військового керівництва проблемою. Ще напередодні вступу у цей регіон Червоної армії командувач 1-м Українським фронтом генерал армії Ватутін звернувся до члена Військової ради фронту Хрущова із запитанням, як бути з мобілізацією в Західній Україні, адже її населення виявилось недостатньо лояльним до радянської влади.

Відразу ж після вступу радянських військ у м. Сарни — одне з перших західноукраїнських міст, звільнених від німців, Хрущов дав наказ організувати мітинг. Під час цього мітингу він зустрівся із місцевим населенням і 17 січня 1944 р. проінформував про свої враження Сталіна. “Я дійшов висновку,— писав він,— що цих людей треба призивати до Червоної армії і навіть на загальних заходах, як і в східних областях України, лише більш ретельно треба відбирати і відсіювати ненадійних, а також агентуру, що її, безперечно, будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців”¹.

Через тиждень, 25 січня 1944 р., Сталін підписав спеціальний наказ ДКО “Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії”, і мобілізація розпочалась. Однак мобілізація в Західній Україні виявилася значно складнішою справою, ніж її уявляв собі Хрущов, і викликано це було, головним чином, діяльністю ОУН-УПА. Спочатку керівництво Організації Українських Націоналістів мало намір заохочувати своїх прихильників до вступу в Червону армію, вважаючи, що таким чином можна буде використати (як раніше із вермахтом) підготовчі можливості ворожої армії, і отримавши в руки зброю, повернутися назад до загонів УПА. Однак використання західних українців у Червоній армії у якості “гарматного м’яса” сприяло швидкому перегляду цих позицій. Відтоді головна увага УПА була зосереджена на зривах радянської мобілізації усіма можливими засобами.

У цих умовах мобілізація в Західній Україні стала для радянських військ не лише складною, але й небезпечною. Водночас вона почала розглядатися радянським керівництвом як один із найбільш важливих заходів у боротьбі проти українських повстанців.

¹ ЦДАГОУ.Ф.1. Оп.70. Ол.зб.101. Арк.108.

Уже в березні 1944 р. у постанові ДКО “Про спеціальні заходи по західних областях України”, що її підготував для затвердження Сталіним Хрущов, мобілізації був присвячений пункт №1.

1. Зобов'язати НКО (тов. Смородинова) відмобілізувати до 20.03.1944 р. усе чоловіче населення призовного віку визволених районів Рівненської і Волинської областей, причому у першу чергу до 30-річного віку, і надалі в міру визволення західних областей відразу ж відмобілізовувати призовні контингенти. Усіх мобілізованих негайно відвести в тиллові округи і після фільтрації і навчання кращу частину направляти у бойові частини, а залишок використовувати в тиллових частинах (будівельні чи дорожні) та на відбудовчих роботах.

У своєму листі до Сталіна, що супроводжував цей документ, Хрущов також повідомляв, що він уже дав вказівку командувачеві КВО щодо першочергової мобілізації юнаків до 30-ти років, як “найбільш активну частину чоловічого населення”. Оскільки одному КВО впоратися з цим завданням було важко, Хрущов домовився з Жуковим (він замінив Ватутіна на посаді командувача 1-м Українським фронтом) про те, що в цій роботі візьмуть участь відділи укомплектувань армій та фронту.

Саме 1-й Український фронт поглинув левову частку мобілізованих у Рівненській, Волинській та Тернопільській областях. На 27 березня 1944 р. із загальної кількості 75 709 чол. 64 269 було мобілізовано військовими частинами 1-го Українського фронту. 2-й Білоруський фронт мобілізував 8614, а військкомати КВО лише 2826 чол.

Щодо місцевих військкоматів, то в Західній Україні вони працювали в тісному контакті із діючою армією, адже розраховувати на добровільну явку військовозобов'язаних на призовні пункти не доводилося. Так, військовий відділ Рівненського обкому партії повідомляв у Київ, що на 20 квітня 1944 р. в області було призвано 69 110 чол., з яких добровільно з'явилися до військкоматів лише 2620 чол. (окрім міст Рівне, Здолбунів, Сарни, де явка була досить високою). Інших, зазначалося в документі, брали під час облав у селах, лісах тощо.

Ще складнішою, ніж на Волині, була обстановка в Галичині. Як повідомляв Головпур начальник політвідділу 1-го Українського фронту генерал-майор С.Шатилов, мобілізація тут відбувалася вкрай незадовільно, а в багатьох районах Львівської обл. її фактично було зірвано. З 52 693 чол., що підлягали призову, у серпні було призвано лише 3380.

На 1 вересня 1944 р. план мобілізації, встановлений для армій 1-го Українського фронту, було виконано лише на 56%. Причинами таких повільних темпів генерал Шатилів називав діяльність бандерівців і погану організацію призову. Мобілізовані розбігаються дорогою, — пояснював він у своєму черговому донесенні. Природно, що за таких умов армія нерідко вдавалася до силової мобілізації. Ось як описана одна з таких акцій в інформативному звіті Коломийського проводу ОУН: “Близько 01.05.1944 р. почали проводити по селах Коломийщини реєстри чоловіків від 18 до 52 років. Зараз по реєстрації почалася мобілізація.

До кожного села приїжджало 2—3 старшин і до 10 бійців. Старшини засідали в приміщенні сільради і туди чоловіки приходили реєструватися. Коли люди на реєстрацію не з'являлися, бійці ходили по хатах й виганяли їх до сільради або самі реєстрували в хатах. Через кілька днів усі чоловіки відходили до призначених військкоматів та на лікарські комісії. Зазначимо, що брали в армію навіть не здатних до військової служби. Звільнені від армії були лише голови сільради, більшовицькі активісти, комсомольці, священники, дяки, паламарі та студенти-технологи. Рівно ж звільнені від армії працівники залізниці, театру.

Мобілізованим казали брати з собою харчі на десять днів, дві партії білизни й відправляли їх пішки до с. Бедриківець біля Заліщиків. Мобілізовані там сильно голодували, а врешті йшли по харчі до своїх сіл і зовсім не верталися. З Бедриківець всіх мобілізованих відправили на схід пішки. Останні вісті від мобілізованих галичан приходили аж з-під Києва.

Мобілізація проводилася “добровільно”, але хто не зголосився в армію, того вважали не дезертиром, але “бандитом бандерівцем”.

Чоловіків, уроджених в 1927 р., в армію спочатку не брали, а вчили їх на місці. Одне з таких навчань проводилося у с. Стаківцях біля Коломиї, в ньому брало участь близько 250 хлопців з Коломийського району. Тривало воно три тижні. Практичне навчання (вправи зі стрільня) відбулося в с. Пилипах і тривало чотири дні. Подібні навчання проводилися і в інших осередках нашої округи.

Щодо західноукраїнських міст, то в них мобілізація проходила значно успішніше, хоча теж була примусовою. Наприклад, в Рівному людей хапали просто на вулицях, у крамницях, у перукарнях без пред'явлення будь-яких повісток. Більше того, відчуваючи себе господарями становища, працівники військкоматів вдавалися до справжніх безчинств та беззаконня. Наприклад, у Тернопільсь-

кій обл. під приводом виловлювання дезертирів військкоматчики вчиняли обшуки у домівках, під час яких забирали гроші, коштовні речі тощо.

Місцеві цивільні та військові власті часто не могли порозумітися. Військкомати “гналися” за виконанням і перевиконанням “відсотка”, надісланого зверху, аніскільки не зважаючи на місцеві умови та реальні можливості. В свою чергу, цивільні власті мали не тільки забезпечувати наявним на їх території людським контингентом усі господарські процеси, але й самі отримували час від часу рознарядки на так звані промислові мобілізації (на військові підприємства в Росію, Донбас тощо). До речі, виконували вони їх такими ж насильницькими методами, що й військкомати. Наприклад, у Чернівцях під час проведення мобілізації на роботу в Донбас людей хапали під час нічних облав. За таких умов конфлікти між місцевими цивільними та військовими властями подекуди набували гострого характеру. Так, рівненський військовий комісар підполковник Киреев взагалі почав ігнорувати місцеву партійну та радянську влади. Він навіть не з’являвся на спільні засідання міськкому та обкому партії, коли вирішувалися мобілізаційні питання. У відповідь на запрошення з’явитися на одне таке засідання, він зухвало відповів: “Я не з’явлюся. Я сам їх викличу”. І дійсно, викликали. Так, заступник Киреева, коли йому відмовили безкоштовно харчуватися в ресторані, надіслав повістку про мобілізацію принципівому чиновникові міськвиконкому. Уся ця справа зайшла так далеко, що секретар Рівненського обкому Бегма поскаржився на Киреева в ЦК КП(б)У і командувач КВО перевів рівненського “держиморду” на іншу посаду.

Національні особливості мобілізацій в Україні

Окрім регіональних (захід—схід) мобілізації в Україні мали й певні національні особливості. Наприклад, в західних областях окремо від українців призивали також поляків та чехів. Навколо цих мобілізацій точилася досить гостра пропагандистська боротьба. Особливо це стосувалося призову поляків, проти якого різко виступали польські націоналісти. В свою чергу, українські націоналісти використовували в своїй пропагандистській роботі серед українського населення сам факт призову польського населення в Червону армію для зриву радянської мобілізації в Західній Україні.

Проте, в цілому, і польська і чеська мобілізації проходили досить успішно. На 23 вересня 1944 р. у Львівському військовому окрузі, крім 453 020 українців було призвано також 71 878 поляків та 5588 чехів.

Відзначимо і таку характерну рису радянської мобілізації в цей період, як застосування в ній національних обмежень. В цьому плані було відновлено старий імперський принцип військового будівництва — усувати з військової служби “іногородців та іновірців”. В Червоній армії цей принцип перенесли на так звані “народи-зрадники”. Репресії проти них розпочалися ще наприкінці 1943 р. На початку 1944 р. в Червоній армії відбулася “етнічна чистка”, після якої на спецпоселеннях у Середній Азії і Сибіру опинилося, із урахуванням усіх представників покараних народів, 5943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий, тобто майже повний особовий склад загальновійськової армії. Водночас у 1944 р. припинилася мобілізація представників “репресованих народів”, що мешкали на терені України. Наприклад, під час призову в Харківському військовому окрузі з цих причин було звільнено від призову 1522 чол. Після визволення Криму у травні 1944 р. серед кримських татар, які також потрапили до списку “народів-зрадників”, була проведена мобілізація: призовників зосередили окремо від інших національностей в запасних полках, після чого депортували у східні райони СРСР.

А ось у Північній Буковині, навпаки, не було кого мобілізувати. Справа у тому, що місцеві мешканці, і перш за все євреї, почали відразу після повернення радянських військ втікати до Румунії, де, природно, мобілізація в Червону армію не проводилася. Це дуже обурило Хрушова, який попросив Сталіна дати розпорядження про встановлення кордону між Румунією та Україною і припинити таким чином відтік населення.

Свої особливості мала мобілізація і в Закарпатській Україні. Оскільки ця територія офіційно входила до складу Чехословаччини, то мобілізація в Червону армію тут проводилася у формі “призову добровольців”. Проте добровольцями мали право стати не всі. Знову велику роль відіграв національний фактор. Представників “ворожих націй” — мадярів та німців — не призивали, а “дружніх націй” — словаків та українців всіляко до цього заохочували. Слід зазначити, що серед мобілізованих було чимало дівчат. Так, в 178-му армійському запасному стрілецькому полку 4-го Українського фронту нараховувалося після призову 692 дівчини. А всього у цьому полку на 1 грудня 1944 р. було

9 тис. закарпатців, з яких 5 тис. майже відразу відправили в діючі частини та на спецкурси фронту.

Нове поповнення на шляху до діючої армії

Після призову в армію головною мрією усіх призовників було якомога скоріше потрапити до діючих військових частин. Та це прагнення визначалося не стільки патріотичними почуттями, як нестерпними умовами життя й побуту на так званих збірно-пересильних пунктах. Пригнічений морально-психологічний стан мобілізованих, погане харчування, а ще більш — погане ставлення (на них дивилися як на військовополонених) перетворювало ті дні, які призовники проводили тут, на смертну муку. Наведемо з цього приводу характерні приклади. 23 грудня 1943 р. на подвір'ї збірно-пересильного пункту (ЗПП) 38-ї армії, згідно з розпорядженням начальника ЗПП капітана Чеписа, була вишикувана команда пересильного складу у кількості 250 чол. для відправки на роботу в артсклад. У цей час за ворітьми подвір'я ЗПП знаходилася група жінок, що принесли передачі своїм рідним та близьким. Як тільки колона вийшла за ворота, до неї почали наближатися жінки. Побачивши це, старший сержант Наземов дав у повітря кілька автоматних черг. Жінки розбіглися. Мобілізований Ємельянцев побачив серед них свою дружину і покликав її. Коли жінка попрямувала до нього, конвоїр Журин дав чергу з автомата вздовж шосейної дороги, а потім і по колоні. В результаті було двоє вбитих і двоє поранених.

А ось який вигляд мав влітку 1944 р. Львівський збірно-пересильний пункт. В цей час він щодобово приймав 2—3 тис. чоловік, мобілізованих у Військо Польське, а також призваних на примусові роботи у промисловості. Призовники спали на голій підлозі, не було окропу, та й сам збірно-пересильний пункт, огорожений колючим дротом, за яким товпилися сотні жінок із передачами для рідних, скоріше нагадував концтабір, ніж місце, де готувалися до відправки на фронт захисники батьківщини.

Цікаво, що навіть описки, подекуди допущені радянськими чиновниками, красномовно свідчили про їх ставлення до мобілізованих. Наприклад, у справі, підготовленій для секретаря ЦК КП(б)У Д.С.Коротченка Військовим відділом ЦК КП(б)У, "військовозобов'язаних" було названо "військовополоненими". Мова у цьому документі йшла про передачу Львівським облвійськкоматом озброєних команд для охорони збірного пункту та конвоювання призовників.

Конвоювання призовників на зразок полонених було для Червоної армії звичайною від початку війни справою і не викликало жодних запитань. Однак за межами СРСР такі запитання почали виникати. У політдонесенні М.Хрущову від 1 вересня 1941 р. начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал С.Шатилов повідомляв, що шосейними дорогами на Жешув рухаються групи поповнення, набраного у прикордонних із Польщею радянських районах. Поповнення це становили, головним чином, українці та частково поляки. “Їх охороняють,— писав С.Шатилов,—8—10 автоматників, що йдуть на чолі, у хвості та по боках колони. Ці колони справляють негативне враження на населення, яке вважає, що поляків примушують силою зброї йти до Червоної армії. “Москалі женуть наших у своє військо”,— казали місцеві жителі. Враховуючи “політичні моменти”, С.Шатилов просив Хрущова дати вказівку про пересування цих колон головним чином у нічний час.

Проблема нового поповнення з України в Червоній армії

Наслідком і прямим продовженням мобілізаційних проблем стала для Червоної армії проблема нового поповнення, яке у великій кількості почало прибувати до радянських військ під час визволення України від німців. Потреби армії у новому поповненні у цей період неухильно зростали, адже під час наступу вона зазнавала значних втрат. За кілька місяців наступальних боїв восени 1943 р. чисельність особового складу багатьох з'єднань українських фронтів нерідко скорочувалася вдвоє і навіть втриє. Наприклад, у 203-й стрілецькій дивізії 3-го Українського фронту, яка на 1 липня 1943 р. нараховувала 8099 воїнів, на 1 січня 1944 р. залишилося 3433 чол. За ці ж терміни чисельність 350-ї та 81-ї стрілецьких дивізій скоротилася відповідно із 6233 та 8466 до 4226 та 5429 чол. Поповнюючи свої лави, армія, мов та гігантська губка, поглинала людські ресурси України. Упродовж вересня 1943 р. в частини Південного фронту влилося 120 тис. чоловік із звільнених областей Донбасу. Війська 2-го Українського фронту з 1 по 23 січня та у березні-квітні 1943 р. отримали із колишніх окупованих областей 330 тис. чоловік, а лише одна армія цього фронту — 4-а Гвардійська із жовтня 1943 р. до червня 1944 р. поповнилася 100 тис. призовників з України. А таких армій на Українських фронтах було кілька десятків.

Загальна характеристика нового поповнення

Національний склад нового поповнення з України відповідно відображав структуру національного складу як усієї республіки в цілому, так і її окремих регіонів з їх особливою національною специфікою. Наприклад, серед призваних із тодішньої Сталінської області восени 1943 р. 5155 чол., українців було 3567, росіян — 1306. Серед тих, хто прибув у 46-ту армію 3-го Українського фронту у квітні 1943 р. із Миколаївської та Одеської областей, поряд із 12 979 українцями було 3705 росіян, 930 молдаван та 1322 — представників інших національностей. Серед призовників Західної України росіян майже не було. Натомість було чимало поляків та чехів.

Щодо військового вишколу нового поповнення, то у переважній більшості він був або вкрай низьким, або його зовсім не було. Характерний приклад: серед 17 797 чол. нового поповнення, що прибуло у травні-червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту (13 473 українців, 2907 росіян та ін.), 50—60% у Червоній армії раніше зовсім не служили. Навчених військовій справі серед них було 5009, ненавчених — 12 888. Щодо Західної України, то там кількість тих, хто мав військовий вишкіл, була ще меншою, а кількість тих, хто служив у Червоній армії, — мізерною.

Проблема ускладнювалася і тим, що серед нового поповнення була значна кількість “неблагонадійних”: колишніх “оточенців”, полонених червоноармійців, що до того служили у вермахті, а також старост, поліцаїв тощо. У зв’язку з цим у військах, починаючи з 1943 р., почали утворювати так звані армійські запасні стрілецькі полки (АЗСП), що мали проводити військову та політичну підготовку нового поповнення, а також перевіряти та відсівати “ворожі елементи”. Проте здійснювати усі ці завдання для АЗСП було вкрай важко, перш за все тому, що під час призову запасні полки розбухали до розмірів дивізій. Ось, наприклад, яку чисельність мали АЗСП 1-го Українського фронту на початку 1944 р.

АЗСП	Армія	К-сть особового складу АЗСП
161	13	9346
177	60	10801
133	1гв.	4240
239	18	9957
8	38	22865
169	40	15107
150	27	1827
234	ФЗСП 1 Укр.фронту	2889
Всього:		77032

Щодо строків перебування в АЗСП, то, наприклад, згідно з рішеннями Військової ради 4-го Українського фронту на початку 1941 р. вони становили 1,5 місяця для ненавчених та 1 місяць для навчених. І хоча ці строки під час наступу майже ніколи не витримувалися, все ж потрапити в АЗСП вважалося за щастя, бо ті, хто опинявся у діючих частинах, не встигали навіть перед боєм потримати у руках зброю. Як зазначав у своїй доповіді “Про роботу з новим поповненням” у лютому 1944 р. начальник Політвідділу 60-ї армії полковник Ісаєв, “зустрічалися факти, коли нове поповнення йшло у бій, не вмючи володіти ввіреною йому зброєю”. І це не було винятком, а швидше правилом. В умовах важких наступальних боїв, коли особовий склад частин і з'єднань зазнавав значних втрат, армія просто фізично не встигала не лише проводити військову підготовку нового поповнення, але й навіть розсортувати його за військовими спеціальностями. Колишній командир полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 4-ї гвардійської армії генерал-майор І. Попов згадував у книзі “Батальйони ідуть на захід” про бої, що точилися восени 1943 р. на дніпровських плацдармах. Його полк мобілізував на Черкащині із села Власівка 800 чол. нового поповнення. У зв'язку з цим стався, як зазначав Попов, характерний інцидент. До нього почали звертатися офіцери полку відносно розподілу призовників. З'ясувалося, що колишні артилеристи були “загнані” у піхоту, а тих, хто бачив гармати лише у кіно, потрапили до батарей. Старший лікар полку також скаржився, що замість молодих та міцних бійців йому прислали до медроти запасників похилого віку. Внаслідок цього вже під час перших боїв серед них були значні втрати.

До речі, саме тут, на Черкащині дещо пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви так само призивали та кидали у бій непідготовлених селян із навколишніх сіл. Багато з них поховані у братніх безіменних могилах у кількох кілометрах від власних домівок і ще й досі рахуються серед зниклих безвісти.

Погане ставлення армійських командирів до тих, хто “відсиджувався під час німецької окупації”, приводило подекуди до трагічних наслідків. Український письменник-емігрант М. Дорошенко згадує, як під час призову до Червоної армії в його рідній Кіровоградській області людей гнали до бою без зброї, наказуючи здобувати її у бою з ворогом. При цьому політруки та командири говорили: “Цим трудом й своєю кров'ю ви повинні змити вашу провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталініним”. До речі, про негативне ставлення до мобілізованих українців як до

“штрафних” писав не лише націоналіст Дорошенко, але й пробільшовицьки настроєний О.Довженко.

Водночас використання малодосвідченого, непідготовленого ані в психологічному, ані в військовому плані нового поповнення мало негативні наслідки і для самої Червоної армії: знижувалася дисципліна, зростало дезертирство, послаблювалася її боездатність. Характерний приклад. Прибуття на 3-й Український фронт у квітні 1944 р. нового поповнення із Миколаївської та Одеської областей позначилося значними втратами серед молодшого офіцерського складу. Справа полягала у тому, що, не враховуючи рівня підготовки і настроїв нового поповнення, офіцери намагалися своїм прикладом підняти бійців в атаку та, не підтримані червоноармійцями, лишалися сам-на-сам із ворогом, що вів прицільний вогонь, і гинули.

Враховуючи методи радянської мобілізації та низькі бойові якості нового поповнення, німці називали погано одягнених та погано озброєних новобранців, що відразу впадали в око, “трофейними солдатами”. Проте минав час і бійці з України загартувувались у багнетних атаках, обкатувались танками, обстрілювались гарматами і з “трофейних солдатів” перетворювалися у досвідчених воїнів. Але ціною цього ставали сотні тисяч втрачених життів.

Західноукраїнська проблема в Червоній армії

У західних областях України проблема нового поповнення набула для Червоної армії ще й політико-ідеологічного загострення і досить скоро перетворилася у “західноукраїнську проблему”. Перш за все це було пов’язано із партизанською війною, що її розпочала ОУН-УПА проти радянської влади. У спеціальному донесенні “Про ворожу, антирадянську діяльність українсько-німецьких націоналістів” від 1 лютого 1944 р. начальник Політуправління 1-го Українського фронту висловив стурбованість ворожою діяльністю українських націоналістів в частинах Червоної армії, яка відбивається, головним чином, у проведенні ворожої пропаганди. І дійсно, у політвідділах радянських військових з’єднань накопичилося у цей період багато оунівських листівок з різноманітними назвами. Серед них переважали заклики до представників різних національностей: “Українці — бійці і офіцери Червоної армії!”, “Донські козаки!”, “Українці — нащадки запорізьких козаків!”, “Азербайджанці, вірмени й інші народи Кавка-

зу!” “Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, народи Уралу, Волги, Сибіру й народи Азії!” та ін.

Як зазначив С.Шатилов, усі ці листівки, “звернуті до бійців неросійської національності та казахів”, і є ганебним наклепом на радянську владу та комуністичну партію. “Метою оунівської пропаганди,— зазначав радянський політпрацівник,— є підрив довіри воїнів неросійської національності до російського народу, розсівання національної ворожнечі, підрив дружби народів Радянського Союзу та послаблення могутності Червоної армії”. С.Шатилов вважав, що в умовах повернення Червоної армії ОУН перенесла центр своєї діяльності на розклад радянських військ і підіривну діяльність в радянському тилу. З приводу цього 6 грудня 1944 р. при Політуправлінні 1-го Українського фронту відбулася спеціальна нарада з участю начальників політвідділів армій та корпусів.

Радянські політпрацівники мали рацію. Ще на початку 1944 р. до командування Червоної армії потрапили “Основні вказівки для пропагандистської роботи членів революційно-визвольної ОУН у лавах Червоної армії”, в яких викладалися цілі та завдання цієї роботи, а також її методика та специфічні прийоми. В документі відзначалося, що внаслідок масової насильницької мобілізації у лавах Червоної армії опинилося чимало націоналістів-самостійників. Усі вони мають продовжувати свою, головним чином, пропагандистську роботу, яка є продовженням військової боротьби. “Вся пропагандистська робота члена ОУН серед червоноармійської маси,— відзначалося в “Основних вказівках...”,— має бути спрямована на те, щоб викликати незадоволення, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, до ЦК ВКП(б), до військово-партійної верхівки, до апарату НКВС та більшовицької адміністративної влади. Доводити, що гітлерівська і сталінська влади — однакові. Червоноармієць має дійти до висновку, що в СРСР повинна настати національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних держав усіх народів”. Цікаво, що “Основні вказівки...” пропонували широко застосовувати в цій роботі досвід більшовиків, набутий ними під час Першої світової війни.

Отже, ОУН ставила своїм завданням завоювання червоноармійської маси і спрямування її до активної участі у революційно-визвольній боротьбі. Однак, на відміну від більшовиків, ОУН концентрувала свою увагу не на соціальному, а на національному питанні у цій роботі. Виходячи з цього, вона приділяла головну увагу пропагандистській роботі серед українців та воїнів неро-

сійських національностей. “До нацменів,— говорилося в “Основних вказівках...”,— ставитися прихильно. Намагатися показати, що знаєте про них, знаєте трохи їхню історію, їхню боротьбу з “білим царем” за незалежність”. (У документі навіть наводилася чисельність неросійських народів за даними перепису 1939 р., яку треба було запам’ятати). Наголошувалося на необхідності працювати з представниками тих національностей, які мають усі можливості до самостійного державного життя: білорусами, узбеками, казахами, грузинами, азербайджанцями, татарами тощо.

Свої особливості, говорилося в “Основних вказівках...”, має пропаганда серед східних українців. Наприклад, українцям-галичанам не радили звертати увагу на російську мову українця з-під Луганська. “По-перше, треба познайомитися і подружитися з ним, а тема російської мови надалі постане сама, але не буде вже мати такий неприємний присмак, як при першій зустрічі”,— пояснювалося в документі.

В “Основних вказівках...” робота з росіянами окремо не виділялася. Проте із показань, що їх дали “виявлені” в Червоній армії націоналісти, було відомо, що серед росіян ОУН вважала необхідним проводити лише антирадянську агітацію, закликаючи їх вести боротьбу з більшовиками.

Давалися в цьому документі і поради щодо зовнішньої поведінки членів ОУН під час перебування в Червоній армії. Їм, наприклад, не рекомендувалося демонструвати своєї ворожості до радянських військ і нехоті до війни. Навпаки, діяльніші і здібніші революціонери-самостійники повинні були спочатку “врости” в червоноармійську масу та зблизитися з нею. “Отже,— говорилося в “Основних вказівках...”,— треба намагатися заслугувати навіть на увагу та похвалу командування, в більшості — за хоробрість, намагатися швидко опанувати російську мову. Здобувши прихильність командування, можна розгорнути поважну національно-визвольну роботу”.

Директива Головпуру Червоної армії

“Про виховну роботу з призваними із визволених районів західних областей Української РСР”

Свідченням того, що західноукраїнська проблема набула для Червоної армії досить серйозного значення, стала директива від 23 березня 1944 р. “Про виховну роботу з призваними із визволених районів західних областей Української РСР”, що її підготував

за вказівкою ЦК ВКП(б) Головпур Червоної армії. Причиною виділення цієї категорії військовослужбовців в особливий розряд називалося те, що лише півтора року вони жили в умовах радянської влади, а після того “тривалий час знаходилися на зайнятій ворогом землі у відриві від політичного життя нашої країни і під дією посиленої ворожої пропаганди як з боку німецьких загартників, так і з боку місцевих буржуазно-націоналістичних елементів в дусі ненависті та ворожнечі до Радянського Союзу та Червоної армії”. Відповідно до цього формувалися і основні завдання політико-виховної роботи з західними українцями: “витравити із їх свідомості сліди гітлерівської та буржуазно-націоналістичної облуди і провокаційних вимислів на радянський устрій, виховувати невтримну ненависть і прагнення помститися за скоєні злочини німецько-фашистським недолюдкам.”

Враховуючи національну специфіку західних українців, у цій роботі слід використовувати найбільш підготовлених офіцерів, бажано із знанням української мови, а також розробити спеціальну тематику політзанять, бесід тощо. Одночасно вказувалося на необхідність організувати ретельну перевірку призваних із західних районів України, щоби не допустити до лав Червоної армії “німецьких прихвоснів, диверсантів, шпигунів та інших ворожих елементів”.

Фільтрації на благонадійність

Перша перевірка на благонадійність західних українців відбувалася вже під час мобілізації, в якій обов'язково мали брати участь офіцери місцевих чи фронтових органів НКДБ та представники партійно-радянських органів. Тих, хто співпрацював із німцями, згідно з їх провиною (якщо вони не заслуговували на вищу міру покарання) або відправляли в тил для подальшої перевірки, або спрямовували до штрафних рот, в яких хоробрістю в бою із ворогом вони мали “спокутувати свою провину перед Батьківщиною за те, що активно не виступали проти німців”. Усіх інших направляли в звичайні роти чи запасні полки. Безпосередньо в частинах та з'єднаннях “шефство над новим поповненням” брав СМЕРШ (військова контррозвідка Червоної армії). Вже напередодні вступу радянських військ до Західної України СМЕРШ почав встановлювати агентурний нагляд за бійцями нового поповнення із Правобережної України. Так, СМЕРШ 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії перевіряв, чи не є мобілізовані із Житомирської обл. членами ОУН і чи не підтримують вони з нею контактів. Ко-

ли ж у березні 1944 р. серед нового поповнення почали переважати західні українці, на допомогу СМЕРШу прийшли армійські партійно-політичні органи зі своєю агентурою. Фіскальний нагляд за товаришами по зброї ставав партійним обов'язком кожного комуніста та комсомольця. Директива Політуправління 1-го Українського фронту від 16 травня 1944 р. зобов'язувала політоргани проводити спеціальну роботу по вивченню настроїв особового складу у з'єднаннях та частинах й інформувати про ці настрої командування. Було розроблено струнку систему тотального шпигунства. Техніка цього вивчення була така. Проводячи індивідуальні бесіди серед рядового та сержантського складу, комуністи й комсомольці мали "у формі дружньої розмови" вивчати настрої своїх однополчан й інформувати про це парторгів, комсоргів та командирів взводів; ті, в свою чергу, мали інформувати командира частини чи його заступника з політроботи; останній у письмовій формі мав проінформувати командира дивізії і т. д. Як наслідок, тільки в 161-шу АЗСП серед призваних з Рівненщини в війська 1-го Українського фронту на початку 1941 р., як повідомляв Сталіна Хрущов, "було виявлено 200 націоналістів, 150 сектантів, 25 колишніх старост та поліцаїв, що співпрацювали з німцями. Майже упродовж усього 1944 р. в армійських документах зустрічаються повідомлення про виявлення серед мобілізованих в Західній Україні "ворожих елементів та груп." Поряд з "контрреволюційною, націоналістичною агітацією", як зазначалося, наприклад, у політдонесенні політвідділу 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту, члени ОУН УПА мали завдання при мобілізації їх в Червону армію утворювати в частинах націоналістичні організації, групами переходити разом зі зброєю в УПА, підштовхувати військовослужбовців до переходу на бік німців. Наводився приклад, як оунівець Свистун І.Ю., уродженець Станіславської області, агітував у своєму підрозділі рядових Коваля, Сову до переходу на бік ворога. Наприкінці жовтня і на початку листопада в запасному полку цієї армії серед тих, хто прибув із новим поповненням, було виявлено і розкрито 8 груп оунівців та учасників загонів УПА загальною кількістю 35 чол. А політуправління 4-го Українського фронту повідомляло, що група військовослужбовців 56-го АЗСП мала намір вбити командира роти та інших офіцерів і перейти на бік ворога. До бійців цього підрозділу напередодні приходили родичі й дорікали їм службою у Червоній армії. Командування полком своєчасно не відреагувало на усі ці "сигнали" і в листопаді із частини дезертувало шість чоловік.

Проблеми комплектування

Вивчення та перевірка тисяч чоловік, що надходили з новим поповненням було, вкрай складним як для СМЕРШу, так і для партполіторганів завданням. Тож військове командування застосувало й інші методи вирішення проблеми нового поповнення. На 1-му та 4-му Українських фронтах, які майже до кінця 1944 р. знаходилися на західноукраїнському терені та поповнювалися за рахунок місцевого населення, були розроблені спеціальні документи, в яких, поряд із питаннями прийому, навчання і політичної обробки нового поповнення, давалися конкретні розпорядження і щодо його комплектування в бойових підрозділах. На 1-му Українському фронті такий документ — наказ командувача фронтом — було прийнято 11 вересня 1944 р. 10 листопада 1944 р. командувач 4-м Українським фронтом генерал-лейтенант І.Петров і член Військової ради фронту генерал-полковник Л.Мехліс затвердили аналогічний документ — "Вказівку про порядок прийому, вивчення і політичної обробки нового поповнення". "Мобілізованих на території Польщі, Західної України, а також добровольців із Закарпатської України, щоб уникнути утворення земляцьких груп, — зазначалося в цьому документі, — не направляти компактними масами в один і той же стрілецький підрозділ, а розподіляти їх по декілька чоловік на взвод. Конкретно це означає, що мобілізованих, наприклад, у Польщі спрямовувати рівномірно в усі дивізії, полки, батальйони, роти, що підлягають укомплектуванню. В мінометні, артилерійські та кулеметні підрозділи належить направляти по одному на мінометну, гарматну і кулеметну обслугу. Особливо слідкувати за тим, щоб мобілізованих було розподілено по ротах так, щоб призвані із одного села, району, потрапили б у різні відділення, взводи та роти...

Мобілізованих на терені Польщі та Західної України не направляти в розвідпідрозділи, не використовувати у якості зв'язківців, радистів і спостерігачів. Тимчасово до повного визволення заборонити використовувати їх у якості ординарців."

Принцип розпилення, який було викладено у цьому документі, здавна використовували в імперських арміях по відношенню до неблагонадійних народів. Під час війни "розпилення" широко використовувалося у вермахті, особливо із кінця 1942 р., коли через нестачу поповнення німці вдалися до мобілізації в свої війська слов'ян із окупованих країн. Поляків, словаків, словенів, а також колишніх радянських полонених розподіляли у вермахті по два-три чоловіки на німецький взвод.

Щодо Червоної армії, то під час утворення Союзу РСР “розпилення” було засуджено в ній “як огидний наслідок колишньої царської армії”. “Нам відомо,— писав у 1924 р. начальник Політуправління УВО В.Бронштейн,— як будувала свою армію монархічна Росія. Вона, що роздиралася із середини національними роздорами і була “міцна” своїм великоросійським самодержавством, прагнула розсіяти людську масу, дезорганізувати всіляку організованість, порвати які б то не були натурально складені, суспільні, сімейні, національні зв’язки, щоб отримати людину-одинака, і цілою системою морального та фізичного впливу зробити з нього чудове (до пори, до часу) знаряддя свого панування.”

Але вже у 30-ті роки принцип розпилення утвердився при комплектації в Червоній армії (в першу чергу, із представників закавказьких та середньоазіатських національностей, а з 1944 р. він був розповсюджений і на призовників із Західної України).

Загострення західноукраїнської проблеми в Червоній армії

Загострення західноукраїнської проблеми в Червоній армії припало на другу половину 1944 р., коли в армію в значній кількості пішли мобілізовані галичани, які були значно більше націоналістично та антирадянськи настроєні, ніж їхні брати з Волині і серед яких було значно більше активних членів ОУН. У цей період посилилася увага до західноукраїнських призовників із боку радянського військового командування. Лише за період з 20 вересня по 7 жовтня начальник політуправління 1-го Українського фронту надіслав М.Хрущову спеціальні політдонесення та окреме доповнення до одного з них.

Як же оцінювала західноукраїнську проблему сама Червона армія? В донесенні “Про поведінку нового поповнення в бою” С.Шатилов відзначав, що бійці нового поповнення, що їх призвано з західних областей України, у масі своїй показують себе в боях із німецькими окупантами з позитивної сторони. Він також наводив численні приклади звитяги та мужності західних українців в боях з гітлерівцями. “В процесі подальшої наполегливої праці над вихованням нового поповнення у з’єднаннях та частинах, а також по мірі накопичення бойового досвіду,— відзначав начальник політуправління фронту,— їх стійкість підвищується.” Однак уже в наступному своєму політдонесенні “Про перехід на бік ворога нового поповнення” генерал Шатилов доповідав Хрущову, що тільки з 4 по 25 вересня 1944 р. на бік ворога перейшло

172 чол. із числа мобілізованих у західних областях України. З них 73 перейшли на бік противника під час бою, а 99 перейшли до німців з переднього краю оборони. В цілому по арміях 1-го Українського фронту це мало такий вигляд:¹

Армія	Дивізія	Дата переходу	Характер переходу на бік ворога	Кількість	Звідки призвані
13	121	04.09	перехід до переднього краю	1	Дрогобицька обл.
		07.09	-"	3	-"
	309	07.09 28.09	здача у полон під час бою перехід з переднього краю	прибл. 50 1	-"
Всього по армії:				55	
60	322	05.09	перехід з переднього краю	18	Львівська обл.
		06.09	-"	4	-"
		11.09	-"	12	-"
	336	19.09	-"	4	-"
	302	23.09 24.09	-" -"	4 6	-" -"
Всього по армії:				48	
38	140	14.09	здача у полон під час бою	14	Львівська та Волинська обл.
		305	12.09	-"	16
		20.09 21.09	-" перехід з переднього краю	8 11	Станіславська обл.
Всього по армії:				49	
3 гв.	389	21.09	-"	5	Волинська і Тернопільська обл.
		25.09	-"	5	-"
	273	-"	-"	10	-"
Всього по армії:				20	

Причини переходу західних українців на бік ворога політуправління 1-го Українського фронту бачило, по перше, “В підривній роботі оунівців у лавах Червоної армії”, і, по-друге, “в недоліках у власній роботі, які використовує ворог”. Щодо першого, то С.Шатилов стверджував, що організаторами групових переходів на бік ворога були, як правило, “активні учасники бандитських загонів німецько-українських націоналістів-бандерівців”. “Ці зрадники,— писав він,— ретельно маскуються, застосовують нову тактику. Вони нерідко намагаються виявити себе з позитивного боку на службі, здійснюють деколи навіть бойові подвиги, лише б увійти в довіру до командирів та бійців, що їх оточують, приспати їх пильність”. Так, рядовий Рак із 305-ї стрілецької дивізії, призваний з Волинської області, відзначився в боях із німцями. 22 вересня 1944 р. вступив до комсомолу і от-

¹ ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп. 23. Од. зб. 929. Арк. 10.

римав комсомольський квиток, а 23 вересня перейшов на бік німців. 25 вересня Рак знову повернувся до своєї частини, маючи завдання від німецької розвідки вивести до гітлерівців своїх земляків. Рака було схоплено, засуджено військовим трибуналом до страти і в присутності 500 бійців 305-ї дивізії повішено. У цій же дивізії рядовий Басович 20 вересня відзначився в боях, особисто вбив трьох німців. Його представили до нагороди, а 21 вересня він вивів до ворога 11 рядових, призваних із західних областей України. В 304-й стрілецькій дивізії рядовий Шпак, зазначалось у документі, діючи під маскою активіста, в бесіді з командирами та політпрацівниками “з обуренням” розповідав про звірства німців, клявся жорстоко помститися гітлерівцям за знущання над його сім’єю. Він вислідив німецького спостерігача, вбив його, а через чотири дні разом з п’ятьма бійцями нового поповнення дезертирував.

Шатилов також відзначав, що “деякі із активних бандерівців, потрапивши на посади командирів відділів, використовували це в своїй зрадницькій діяльності, схиляючи до зради підлеглих”. Так, 11 вересня 1944 р. організатором переходу 12 військовиків із 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії стали молодші командири дивізій, призначені із цього ж поповнення — Н.Светлик та І.Дмитришин. Із 336-ї стрілецької дивізії 19 вересня перейшли на бік ворога шість військовиків під командуванням командира відділення В.Кузьми.

Щодо “недоліків у роботі політорганів”, то С.Шатилов бачив їх, по-перше, в порушеннях і недотриманні наказу командувача фронтом від 11 вересня 1944 р. про обов’язковий термін підготовки поповнення, ретельне його вивчення і розподіл по підрозділах з тим, щоб не було земляцьких груп; по-друге, у відсутності постійного нагляду за бійцями з боку окремих командирів та політпрацівників; по-третє, в слабкій організації пропагандистської роботи, спрямованої на “викриття брехливої німецької та бандерівської пропаганди, роз’яснення сили і моці нашого Радянського Союзу, дружби народів СРСР, що український народ тільки при радянській владі, з допомогою братнього російського народу почав жити вільним щасливим життям” (до речі, причину цього недоліку в політроботі генерал Шатилов бачив також і в тому, що командири і політпрацівники “не завжди знаходять правильний підхід до нового поповнення”). Ще однією причиною недоліків у роботі з поповненням С.Шатилов називав слабку роботу контррозвідки СМЕРШ, яка “не організувала по-справжньому

його вивчення і повільно ізолює вороже наставлених осіб, які тривалий час лишаються невикритими". Начальник політуправління 1-го Українського фронту вказував також і на активізацію у цей період роботи німецької пропаганди. Справді, в німецьких листівках, розрахованих переважно на галичан, їм у разі переходу на бік вермахту гарантувалося добре ставлення, членам УПА — сприяння при поверненні до УПА.

Отже, як бачимо, західноукраїнська проблема виявилася для Червоної армії досить серйозною. Спрямування на передову підрозділів, сформованих переважно із західних українців, несло у собі загрозу їхнього переходу на бік ворога, розпилення ж їх по частинах та з'єднаннях загрожувало розповсюдженням націоналістичної пропаганди. Тому найбільш універсальним, суто сталінським (є людина — є проблема, немає людини — немає проблеми) методом вирішення західноукраїнської проблеми залишався метод "передової". Чим, наприклад, як не бажанням вирішити західноукраїнську проблему на передовій шляхом якнайбільшого винищення призовників, можна пояснити те, що згідно з наказом командувача 1-им Українським фронтом від 11 вересня 1944 р. строк обов'язкової військової підготовки для них був скорочений до 8 днів перебування у запасних полках і 10 днів — у стрілецьких полках та дивізіях. На практиці часто не дотримувалися навіть і цих строків. Так, 12 вересня 1944 р. у 2-й стрілецький батальйон 96-го стрілецького полку 140-ї стрілецької дивізії прибуло 32 бійці із Львівської та Волинської областей. У запасному полку вони знаходилися лише 3 дні, в батальйоні — 1 день. Із цих 32 чоловік сформували батальйон, додавши до нього 8 старослужбовців та 14 вересня кинули у бій. Під час бою 14 чоловік здалися в полон.

Щодо запасних полків, то вони, на думку англійських військових аналітиків того часу, були для західних українців лише "модифікованою формою штрафних рот". Їм давали 5—10 днів для підготовки, відзначалося в одному з документів англійського військового міністерства, а потім погано навчених та погано одягнутих посилали на найнебезпечніші ділянки фронту. Отже, втрати та дезертирство серед бійців-західноукраїнців, зазначалося в документі, не могли не бути високими. Відповідним було й ставлення з боку радянських командирів та солдатів до західних українців у запасних полках. Наприклад, з індивідуальних бесід політпрацівників 1-го Українського фронту з бійцями 8-го АЗСП влітку 1944 р., були виявлені факти "рукоприкладства" з боку окремих командирів взводів, при прямому потуранні червоно-

армійців-росіян. Західні українці скаржилися: “Росіяни на нас сердяться і б’ють нас... Якщо поскаржишся,— потрапиш до штрафної роти.” А червоноармієць цього ж полку Нальчин два тижні не міг отримати медичну допомогу від командира санвзводу лейтенанта Гущина. “Нас, українців, не хочуть лікувати. Нам не вірять, що ми хворі”.

На відміну від запасних полків, де призовники не мали зброї і їх подальша доля цілковито залежала від командирів, реакція на знущання та образи безпосередньо на фронті, у військових умовах, могла скінчитися трагічно для кривдників. Ось який випадок, правда, щодо східних українців, наводив у своєму інформативному звіті оунівець “Клим”: “В одній хаті села Пилипи Коломийського повіту на долівці сплять бійці-українці з Кам’янець-Подільської області, а між них — командир тієї групи — москаль. Червоноармійці пробудилися та одягаються, а командир ще спить мертвим сном. Між господарем та червоноармійцями завелася балачка: “Хто ж се той, що спить?”,— питає господар бійців. “Це наш командир, руський. Досить нам уже цих руських, надоїли нам їх матюки. При першій нагоді на фронті сам я дам йому кулю з цієї гвинтівки”,— відповів господареві старший уже віком червоноармієць, показуючи на кріса”. До того ж, для багатьох українців із західних областей досить конкретного змісту набирали і національна символіка, і національні герої, і рідна мова. Характерну думку з цього приводу висловив український емігрант Мирослав Лабунько, що під час війни служив у німецьких допоміжних військах. “Проти німців були страшенно наставлені і готові були вмерти кожну хвилину. Але вони не заперечували української національності та дозволяли символіку. Так, так, багато хто йшов проти Червоної армії з цієї причини! Якщо б дозволили воювати під своїми прапорами!”

З цього приводу пригадується і такий цікавий факт. У 1942 р. Олександр Довженко записав у своєму щоденнику, що він планує звернутися до Хрущова із проханням розглянути ідею утворення Української армії чи українського корпусу Червоного Козацтва “Запорізька Січ” із зразковою політчастиною та видатними національними кадрами.” Яке б це мало значення політичне, яке б це сильне враження справило б на народ під час наступу”,— писав український письменник. Проте навіть у такому урізаному “українському патріотизмі” реальне втілення української ідеї в Червоній армії не проходило. Навпаки, західних українців нерідко шокувала домінуюча в цій армії великоросійська пропаганда. В “Ін-

формаційному звіті” “Клима” зазначалося: “В більшовицькій армії зараз проявляється сильний московський шовінізм. У розмові між собою командири часто вживають слів “русский солдат”, “русская армия”, а не “красноармеец” чи “Красная армия”. “Клим” наводив розмову між двома руськими — підстаршиною та офіцером-лейтенантом. Лейтенант, відправляючи на фронт бойову частину, сформовану з українців, говорить до вищезгаданого підстаршини: “Ты же русский, ты же должен хорошо смотреть, чтобы эти хохлы доблестно сражались с мадьярами. Ты же русский, ты сам знаешь, за что мы воюем.” “Клим” зазначав, що на території Станіславівської області влітку 1944 р. “українці переважно знаходяться у передових частинах”, а росіяни “вештаються по задах”, у тилкових частинах. Він також підкреслював, що росіяни переважно займають командні посади, а українці — рядові. “Червоноармійці цих націй (українська та московська) взаємно один одного ненавидять”, — писав “Клим”.

Проте попри усі ускладнення, що виникали між українцями та росіянами у Червоній армії, взаємовідносини між ними аж ніяк не можна було назвати антагоністичними та ворожими. Скоріше, навпаки. Адже чи змогла б Червона армія перемогти фашизм, якщо б між 90% її особового складу точилися чвари.

Інша річ, що в планах сталінських ідеологів дружба та єдність були синонімами русифікації та асиміліції, які мали поступово привести український народ до зникнення. Однак “західноукраїнський синдром” досить ясно засвідчив, що цей процес буде нелегким для сталінського режиму. У свою чергу, західноукраїнська проблема в Червоній армії змусила радянське військове командування посилити українську пропаганду в армії, більше уваги приділяти українській мові, поширенню української літератури та періодики, що, безумовно, впливало і на східних українців — сприяло зростанню їх національної самосвідомості.

Додамо, що вагомим чинником, який еднав усіх бійців Червоної армії незалежно від їх національності, було почуття ненависті до ворога, що, до речі, відзначав у своєму звіті і “Клим”. “Більшовицька армія — писав він,— сьогодні представляє собою один великий конгломерат різних людей різних поглядів. Доводилося мені говорити з бійцями-українцями. На питання “яка сила жене більшовицьку армію вперед?” бійці відповідали: “Нас усіх веде в атаку жадова помсти. Ми за всяку ціну будемо старатися покласти на лопатки германського вандала. Ми хочемо помститися за смерть наших батьків, братів, сестер та дітей”.

Червона армія та УПА

Перші зіткнення

Повернення Червоної армії в Західну Україну активізувало партизанську діяльність ОУН-УПА, яка розглядала радянську владу та її військові сили як “ворога №1” української незалежності, про що радянське військове командування було добре проінформоване. “Головною метою УПА,— писав у своєму черговому політдонесенні у лютому 1944 р. генерал Шатилов,— є проведення збройного повстання проти радянської влади та Червоної армії в теперішній час. Націоналісти розраховують, що в ході війни будуть сильно ослаблені як німецька армія, так і Червона армія, що й має забезпечити успіх їх збройного повстання.”

Перші сутички між Червоною армією та УПА почалися вже на Правобережній Україні. На західноукраїнському терені їх кількість та інтенсивність різко зросла. Пов'язано це було із тим, що у лісах на Волині, крізь які просувалися радянські війська, сконцентрувалися у цей час значні сили українських повстанців. Згідно з даними Рівненського обкому партії, на території області у січні-лютому 1944 р. діяло 56 загонів УПА, чисельністю від 100 до 600 чол. кожен, при загальній кількості 10 600 чол. Це були так звана Поліська армія УПА на чолі з “Дубовим” та “Бористенем” (до неї входили 5 куренів — “Шаули”, “Яреми”, “Берези”, “Кори”, “Лайдака”),— десь близько 3,5 тис. повстанців; Західна армія УПА на чолі з “Енеєм” (до 5 тис. повстанців) та інші загони (до 2 тис. чоловік). Отже, при вступі на західноукраїнський терен радянські частини почали наштотуватися на загони УПА, які й самі нерідко нападали на окремі радянські підрозділи. Так, 12 січня 1944 р. підрозділ 447-го стрілецького полку 397-ї стрілецької дивізії 13-ї армії в районі села Корчиця Рівненської обл. зустрівся з загonom УПА, який відкрив вогонь по радянських бійцях. Загін нараховував до 300 чоловік. На його озброєнні була одна гармата, 6 кулеметів та гвинтівки російського зразка. 18 січня 1944 р. в районі північно-західніше від Сарн під час прочісування лісового масиву підрозділ 8-го гвардійського кавалерійського корпусу зіткнувся із загonom УПА з куреня “Яреми” чисельністю до 100 чол.

Та більшість із цих перших зіткнень закінчувалися для слабо підготовлених та погано організованих загонів УПА серйозними невдачами. У цих умовах керівництво УПА запропонувало своїм загонам не вступати у відкриті зіткнення з Червоною армією, а краще замаскуватися у лісах, поповнювати свої лави, ство-

рювати запаси зброї та харчування, перечекаючи, поки військова хвиля відкотиться на захід, а поки що особливу увагу приділяти діяльності, спрямованій на розкладання військ Червоної армії та зрив її військовополітичних заходів у тилу.

Проте на практиці дотримуватися цих рекомендацій не завжди видавалося можливим. Сама діалектика національно-визвольної боротьби ОУН-УПА неминуче штовхала її до конфронтації з радянськими військами, на багнетах яких до Західної України повертався сталінський режим. У свою чергу, і Червона армія не могла миритися з тим, що в її тилу активно діяли антирадянські збройні сили повстанців, об'єктом нападу яких вона постійно ставала. Отже, попри будь-які застереження та накази зверху тільки з січня по лютий 1944 р. на території лише однієї Рівненської обл. повстанці здійснили 154 напади на військові частини та окремих військовослужбовців, внаслідок чого було вбито 439 червоноармійців та офіцерів.

Поступово із випадкових сутичок з підрозділами Червоної армії збройна діяльність УПА переросла у справжню партизанську війну, яка проводилася як проти цивільної партійно-радянської влади, що намагалася закріпитися на території Західної України, так і проти одного з найголовніших інститутів радянського режиму — Червоної армії. В свою чергу, і сама Червона армія почала активно підключатися до антипартизанської боротьби.

УПА проти Червоної армії

У цілому антиармійська діяльність УПА зводилася до таких заходів:

— напади на радянські військові колони із боєприпасами та іншими військовими вантажами, що рухалися на фронт шосейними дорогами та залізницями;

— диверсії на цих дорогах (виведення з ладу мостів, ліній зв'язку та електропередач тощо).

— бої, здебільшого оборонні, проти частин Червоної армії та НКВС;

— терористичні акти проти офіцерів та рядових;

— напади на штаби, склади та бази Червоної армії;

— різноманітні протидії військово-політичним заходам Червоної армії (мобілізація, заготівля харчування для Червоної армії, відновлення радянської влади, радянська пропаганда тощо);

— передача розвідувальних даних про Червону армію німцям

взамін на зброю, допомога розвідувальним та диверсійним групам вермахту за лінією фронту, а також допомога німецьким полоненим, оточенням при переході лінії фронту;

— агітаційно-пропагандистські заходи та робота УПА серед червоноармійців.

Українське негативне враження на армію справляли не лише факти нападів українських партизанів на червоноармійців, а й те, якими жорстокостями нерідко це супроводжувалося. Наведемо кілька характерних прикладів. 5 лютого 1944 р. в районі населеного пункту Мизоч зникли рядові роти автоматників 870-го стрілецького полку 287-ї стрілецької дивізії Пашин та Васильченков. Наступного дня в цьому ж районі було знайдено їх трупи з обрізаними вухами та носами. 12 березня 1944 р. при виконанні бойового завдання зник лейтенант цієї дивізії Гришин, якого невдовзі знайшли по-звірячому закатованим. Йому обрізали вуха, ніс, очі, на грудях вирізали зірку, з пальців рук зірвали нігті. Описи таких садистських убивств зустрічаються у військових документах і надалі, причому серед жертв, поряд із чоловіками, були й жінки. Хто був реальним винуватцем, далеко не завжди можна було встановити. Адже на західно-українському терені в цей період у тилу Червоної армії діяли різні, нерідко ворожі не лише радянській владі, але й одна одній, військові сили. Окрім УПА, це були різноманітні загони польських націоналістів, німецьких диверсантів та розвідників. Вешталися по лісах, ховаючись від радянської влади, біженці зі Східної України — колишні поліцаї, старости тощо, дезертири із німецької армії (колишні радянські громадяни) та дезертири із радянських військ тощо. В деяких випадках у військових документах реальні злочинці таки називались. Наприклад, генерал Шатилов наводив в одному з донесень такий випадок. Червоноармієць Звольников із 140-ї стрілецької дивізії відстав від своєї частини на марші і був схоплений двома бандитами, одягнутими у радянську військову форму, які завели його до лісу. Бандити відрізали Звольникову вуха й завдали йому кількох поранень. На щастя, червоноармієць залишився живим і розповів, що один із нападників був німець, а інший — росіянин. Однак у пропагандистських цілях надалі усі без винятку злочини, скоєні проти військовиків, військові політоргани приписували українським націоналістам.

Водночас зустрічалися випадки, коли захоплених у полон загонами УПА радянських військовиків через деякий час відпускали. Наприклад, десять чоловік із шпитальної команди 1-го Українського фронту, направленої на заготівлю фуражу в Андрушевську сіль-

раду Шумського району у березні 1944 р., були захоплені загоном УПА. Повстанці провели з червоноармійцями коротеньку “політ-роботу”. “Рядових бійців ми не чіпаємо,— сказали вони,— а ведемо боротьбу з командирами”. Радянським солдатам роздали “Відозви 1-ї конференції поневолених народів Сходу народам Східної Європи та Азії” та відпустили. А старшині Голубеву із 13-ї армії, що був захоплений одним із загонів УПА, сказали: “Нас багато і ми зуміємо захистити нашу Україну. Наші вороги — комуністи, комсомольці та робітники НКВС”. Його також відпустили.

Дуже часто об’єктами терористичних нападів УПА ставали радянські офіцери. Наприклад, серед 47 військовиків, що загинули з 27 липня по 15 серпня 1944 р. від рук українських націоналістів у Львівській обл., 11 були офіцерами Червоної армії. Наведемо характерні приклади. 2 серпня цього ж року в селі Новоселка Підгаєцького району Тернопільської обл. було вбито Героя Радянського Союзу, майора Я.Топоркова. 9 серпня біля села Майдан Янівського району Львівської обл. було вбито трьох членів екіпажу літака, що здійснив вимушену посадку в лісі. Літак спалили. 29 вересня у Дрогобицькому районі повстанці збили літак У-2, в якому загинули 2 офіцери із 8-ї повітряної армії.

Убивство Ватутіна

Однією з найбільш відчутних втрат, що їх зазнала Червона армія від терористичних акцій УПА, стало вбивство командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ватутіна¹. Деталі цієї

¹ *Ватутін Микола Федорович* (1901—1944) народився в с. Чепухино, тепер Білгородської обл. В Червоній армії — з 1920 р. Закінчив Полтавську піхотну школу (1922) — у цей період брав участь у боях проти повстанців Махна в районі Луганська та Старобельська; Київську вищу об’єднану школу ім. Каменева (1924 р.); Військову академію ім. М.Фрунзе (1929); оперативний факультет цієї ж академії (1934) та Військову академію Генерального штабу (1937). В передвоєнні роки обіймав посаду начальника штабу Київського особливого Військового округу, начальника оперативного управління і заступника начальника Генштабу. Під час радянсько-німецької війни обіймав ряд високих військових посад. Командуючи Воронежським, а згодом I Українським фронтом, брав участь у звільненні України від гітлерівців. Війська його фронту відзначилися у битві за Дніпро, Київській наступальній, Корсунь-Шевченківській операціях. 29 лютого 1944 р. під час об’їзду військ потрапив у засідку українських повстанців у Рівненській обл., внаслідок чого отримав поранення. В лікарняних документах про стан здоров’я командувача відзначалося, що рана була важкою, проте не смертельною. Через певний час стан здоров’я Ватутіна поліпшився. Однак раптово виникло ускладнення — почалося зараження крові. Лікарі вважали, що слід негайно застосувати пеніцилін. Проте Сталін, як про це писав у своїх мемуарах М.Хрущов, згоді на це не дав, адже в СРСР пеніциліну ще не було, а американський препарат, на думку вождя, міг бути зараженим. Стан здоров’я Ватутіна погіршився й лікарі запропонували ампутувати ногу, на що генерал одразу ж згодився. Ному відтіляли, проте було вже пізно. 15 квітня 1944 р. Ватутін помер у Києві.

операції УПА ще й досі до кінця не з'ясовані. Зустрічаються дані про те, що українські повстанці розробляли плани нападу на штаб 1-го Українського фронту і захоплення радянського генерала в полон живцем. І навіть немовби такий напад мав місце 6 березня 1944 р., коли загін “Ворона” атакував радянський штаб в с. Карпилівка на Волині. Проте Ватутіна там вже не було, бо 29 лютого його поранили. Автор книги “УПА: ведення бойових дій” Ю.Тис-Крохмалюк, що наводить ці дані, стверджує також, нібито повстанський командир “Еней” дав розпорядження встановити засідки уздовж залізниці Гоща—Рівне, де часто їздили високі радянські військові чини.

Щодо радянських даних, то слід відзначити, що майже 20 повоєнних років у СРСР приховувався навіть той факт, що генерал Ватутін загинув від рук українських повстанців. Лише в 1963 р. дані було викладено в 6-томній “Історії Великої Вітчизняної війни”. Докладніше повстанська засідка на радянського генерала була описана членом Військової Ради 1-го Українського фронту генерал-майором Крайнюковим, що до того ж був особистим свідком цих подій. Серед мальовничих подробиць, які дещо героїзують як поведінку самого командувача фронтом, так і його оточення, Крайнюков наводить у своїй розповіді доповідь про поранення Ватутіна, що він особисто надіслав по ВЧ Сталіну. Ось цей документ.

“Товаришу Сталіне!

Доповідаю про випадок з генералом армії тов. Ватутіним. 29.02.1944 р., повертаючись зі штабу 13-ї армії, разом із товаришем Ватутіним у складі чотирьох машин та з особистою охороною у кількості 10 чол., о 18.50 при в'їзді на північну околицю села Милляти, що у 18 км на півдні від Гощі, були піддані нападу з боку бандитів чисельністю 350 чоловік. У перестрілці тов. Ватутіна було поранено. Всі заходи щодо вивозу пораненого тов. Ватутіна із району нападу вжиті. Характер поранення: наскрізне кульове поранення правого стегна з переломом кістки. За попереднім висновком хірурга 13-ї армії, поранення відноситься до категорії важких, потребує лікування мінімум два місяці. До надання медичної допомоги залучені всі найкращі сили. На 3.00 1.03.1943 р. стан здоров'я тов. Ватутіна задовільний. Знаходиться у 506-му армійському шпиталі в м.Рівне. Лікарі наполягають упродовж трьох діб не чіпати, а 02.03.1944 р. обов'язково евакуювати літаком “Дуглас” до Москви.

Член Військової ради 1-го Українського фронту генерал-майор Крайнюков. 7.00 01.03.1944 р.”

Крайнюков був не єдиним свідком нападу на Ватутіна, що описав події того фатального для командувача дня. Невдовзі після нападу на радянського генерала було захоплено до полону учасника цієї акції Григорія Ундира. Місцевий уродженець із с. Сіянці, 1923 р. народження, з селян, з 3-ма класами освіти, Ундир із січня 1944 р. став членом так званої сотні “Зеленого”. Ця сотня була створена ще восени 1943 р. і вела бої з радянськими партизанами. З початку 1944 р. сотня брала активну участь в операціях проти окремих груп військовиків Червоної армії, що з’являлися в районі її дислокації. Згідно з розповіддю Ундира, вранці 29 лютого загін у кількості 80-90 чол. вийшов із с. Дубенці, щоб зробити засідку в районі Милятин—Сіянці, де мав проходити червоноармійський обоз із 12 підвод. Коли цей обоз порівнявся із засідкою, по ньому було відкрито вогонь і зав’язалася перестрілка із червоноармійською охороною. В ході бою радянські солдати на шести підводах втекли, а решта (4 підводи з боеприпасами) опинилися у сотні “Зеленого”.

У той час, коли повстанці ще переслідували підводи, що втекли, із с. Милятин з’явилася вантажна машина, яка також була обстріляна, після чого радянські солдати, покинувши машину, втекли.

Вже надвечір, на дорозі із с. Тисова повстанці побачили чотири автомашини, три з яких були легкові. “Зелений” наказав організувати в районі Милятинських хуторів засідку і відкрити сильний вогонь по автомашинах. Одна з цих машин була пошкоджена і зупинилась, а інші швидко розвернулися і втекли, залишивши на дорозі одного пораненого червоноармійця.

На запитання, яка кількість загону “Зеленого” на даний момент і якою зброєю він озброєний, Ундир відповів, що в загоні, загалом, приблизно 150—200 чол., діє він в районі сіл Мощаниці, Стадники, Краєв, Дубенці, Милятин, Сіянці, Кураж, Діброва, Михалковці, Бугрин. На озброєнні має близько 100 гвинтівок, 28—30 ручних кулеметів, 8—10 станкових кулеметів, 15—20 автоматів, одну тридюймову гармату.

Розслідуваннями обставин убивства генерала Ватутіна займався СМЕРШ кількох армій. Був складений докладний список усіх старих та малих мешканців восьми милятинських хуторів. 1 березня 1944 р. при перевірці цих хуторів, крім двох літніх жінок, в хатах нікого не знайшли. За деякими свідченнями, СМЕРШу вдалося знайти місце знаходження “Зеленого”. Загін його було оточено і майже повністю винищено радянськими танками.

* * *

Зазначимо, що УПА не обмежувалася окремими терактами, але й здійснювала напади на досить численні радянські загони. Наприклад, 18 серпня 1944 р. в районі сіл Скулька—Божиків Підгаєцького району Тернопільської обл. УПА обстріляла із гармат та мінометів, а також піддала масованому автоматно-кулеметному вогню 1-й батальйон зв'язку 1331-го стрілецького полку, що прямував на фронт. Напад був настільки раптовим, а вогонь настільки сильним, що батальйон зазнав значних втрат і був повністю розпорошений. Надалі, упродовж кількох днів, бійці батальйону, що лишилися живими, поодиноці збиралися в райцентрі.

Однак у переважній більшості напади УПА на радянські війська були пов'язані із заходами повстанців щодо зриву різних радянських акцій (мобілізаційних, заготівельних тощо). Кілька характерних прикладів. 24 березня 1944 р. на заготівельників сільгоспродуктів із 1031-го стрілецького полку було здійснено напад в Рівненській обл. “Заготовлену” червоноармійцями худобу відібрали і роздали селянам. Влітку 1944 р. в Городоцькому районі Львівської обл. у с. Ляхи загін УПА атакував 214 бійців і офіцерів 17-го АЗСП 1-го Українського фронту, які здійснювали мобілізацію місцевого населення в Червону армію. В бою загинули партизанський артилерійський старший лейтенант Буденко, старший лейтенант Черномордов, зав. військовим відділом Львівського обкому партії, майор з обласного відділу НКВС та кілька червоноармійців. З трьох панцерних машин, що підійшли на допомогу радянським солдатам, одну повстанці захопили.

Певні ускладнення для радянського військового командування становила діяльність УПА на шляхах комунікації, як шосейних, так і залізничних. Наприклад, 10 серпня 1944 р. в районі с. Добротвір Кам'янка-Струмилівського району Львівської обл. загін УПА пустив під укіс ешелон із боєприпасами, а 11 серпня на перегоні Кам'янка—Струмилів—Ракети було пошкоджене залізничне полотно, внаслідок чого сталася аварія і 8 вагонів військового ешелону були розбиті.

І все ж партизанська діяльність УПА не могла створити для Червоної армії серйозних військових проблем. Проте вона досить неприємно впливала на морально-психологічний стан армії. Ще на початку 1944 р., передбачаючи зіткнення із українськими партизанами в ряді частин і з'єднань Червоної армії, почали видаватися спеціальні накази, які мали метою прийняти низку захисних заходів проти УПА. Так, у наказі по 258-му Хаба-

ровському стрілецькому полку 140-ї Сибірської стрілецької дивізії від 14 січня 1944 р. зазначалося, що із входом до західноукраїнського регіону полк може увійти в контакт із “антирадянськими елементами, бандами Бандери, і має бути підготовленим до актів тероризму з їх боку у близькому майбутньому”. Тож командування полку наказувало:

- не пересуватися поодинці неозброєними;
- не відправляти поодинці візки з багажем, а тільки групами не менше п’яти з озброєними візниками та охороною при перевезенні амуніцій та боєприпасів;
- посилити заходи щодо охорони штабів. У разі необхідності цивільне населення відселяти з цих приміщень. Ні в якому разі не залишати без нагляду зброю, охороняти лінію зв’язку тощо;
- посилити особисту пильність особового складу та суворо виконувати усі заходи щодо посилення безпеки;
- суворо заборонити вживання алкогольних напоїв від населення;
- суворо дотримуватися вимог караульної служби в батальйонах тощо.

Командування 13-ї армії, до складу якої входив і 258-й Хабаровський полк, крім того, наказало створити при кожному полку “загороджувальні загони” для боротьби з повстанцями в районі їх активної діяльності.

Червона армія проти УПА

Активізація антипартизанської діяльності Червоної армії почалася невдовзі після вбивства генерала Ватутіна. 21 березня 1944 р. Хрущов повідомив телефоном Сталіна, що “вже проводить боротьбу із бандами виділена 1-м Українським фронтом кавалерійська дивізія”. Для тих цілей фронт також виділив 20 бронемашин та 8 легких танків. З одного боку, це був акт помсти, а з другого, суто практична дія — армія мала звільнити від небезпечних сусідів свої тили та комунікації. Крім того, до Червоної армії часто зверталися із проханням надати свої частини для боротьби з ОУН-УПА місцеві партійні та радянські органи. У травні 1944 р., наприклад, секретар Станіславівського обкому партії Слонь звернувся до армії з проханням “прочесати” плавні та чагарники поблизу сіл Карлів і Драгосилів, де зосереджувалися великі повстанські загони.

Війська діючої армії завжди були мало ефективними у антипартизанських діях. Не виключенням була в цьому відношенні й Червона армія. Так, у наказі командувача 8-ою повітряною армією генерал-лейтенанта В.М.Жданова від 31 серпня 1944 р. була піддана критиці антипартизанська діяльність армійських частин. “Заходи щодо очищення лісів та пунктів дислокації частин,— зазначалося в документі,— проводяться без розвідки і ретельно продуманого плану, внаслідок чого облави і прочісування, що проводяться, належних наслідків не дають. Діяльність проти націоналістів носить пасивний, оборонний характер”. У наказі також відзначалися численні факти панічних чуток перебільшення розмірів повстанських загонів та їх військових дій. Додамо, що ці ж тенденції в діяльності Червоної армії та її ставлення до УПА відзначали й самі повстанці. “Червоноармійці дуже бояться бандерівців, часто переоцінюють наші можливості”,— писав, наприклад, у своєму звіті “Клим”.

Щодо генерала Жданова, то він наказував від пасивного супротиву окремим повстанським виступам переходити до активних дій у своїх регіонах. “Бандитів, що виступають проти нас із зброєю в руках, нещадно винищувати..., а сім’ї їх репресувати... Роз’яснювати, що націоналістичні банди усіх мастей є нічим іншим, як шпигунами, що діють за завданням німецької розвідки” — констатувалося в документі.

У цілому ж, і це добре розуміло радянське військово-політичне керівництво, для антипартизанської боротьби були потрібні спеціально вишколені, що мали певний досвід, каральні війська НКВС. І вже починаючи з березня 1944 р. ці війська з’являються на західноукраїнському терені. З цього ж періоду бере початок практика проведення спільних, так званих чекістсько-армійських операцій, в яких горяд із військами НКВС активну участь брали і бойові частини українських фронтів.

У квітні-травні 1944 р. у північних районах Тернопільської обл., за даними місцевого обкому партії, відбулися відкриті військові виступи повстанців, які, проте, були придушені крупними військовими з’єднаннями діючих частин Червоної армії та військ НКВС. Причиною цих виступів Тернопільський обком називав вказівку Головного проводу ОУН командувачеві Південної групи “Енею”: “З метою зриву наступу Червоної армії вивести із ладу основні шосейні і залізничні комунікації фронту на дільниці Дубно—Крем’янець, не допустити їх відновлення і приступити до активних бойових дій проти Червоної армії”. Після не-

вдачі збройного виступу ОУН-УПА і внаслідок того, що на території області з квітня по липень 1944 р. стабілізувався фронт, а прифронтова смуга була густо насичена радянськими військами, керівництво повстанців, за свідченням Тернопільського обкому партії, віддало новий наказ: “Не виявляти ніякої активності, з військами у сутички не вступати, зберігати і продовжувати готувати кадри, створювати диверсійно-терористичні групи для подальшої боротьби проти радянської влади.”

А в серпні-вересні 1944 р. війська НКВС разом із військами 4-го Українського фронту провели ряд крупних військових операцій в Дрогобицькій обл. Так, 3 вересня в Комарнівському районі почалась ліквідація загонів УПА, що нараховували більше тисячі чоловік. У боях загинуло 250 повстанців. 5 вересня подібна операція почалася в Меденицькому районі, під час якої було вбито 186 повстанців. А в цілому внаслідок цих спільних дій НКВС та військ 4-го Українського фронту на території Дрогобицької обл. з 18 серпня до 9 вересня було вбито 1174 і взято в полон 1108 повстанців, а також затримано 6 тис. тих, хто ухилився від мобілізації.

Антиповстанська діяльність СМЕРШу

Антиповстанська військова діяльність армії буде не повною, якщо не відзначити операцій, що їх проводив СМЕРШ. Кілька слів про цю організацію. Головне Управління контррозвідки НКО СРСР СМЕРШ (“Смерть шпигунам”) була утворена згідно з постановою ДКО у квітні 1943 р. Як своєрідний симбіоз військового командування та спецслужб і, окрім своїх головних функцій — захисту армії від проникнення ворожих елементів, — стала надалі поряд з органами НКВС та НКДБ ще одним знаряддям сталінської таємної політики, як в СРСР, так і поза його межами.

Під час визволення України Червоною армією СМЕРШ не тільки “чистив” армію, але й викривав “ворожі підпільні організації” та винищував колабораціоністів серед місцевого населення. На початок лютого 1944 р. СМЕРШ 1-го Українського фронту тільки на території Київської, Житомирської та Рівненської областей викрив ряд підпільних організацій, заарештувавши до 150 їх учасників. Наприклад, на території Київської обл. були ліквідовані підпільні організації у Васильківському, Фастівському, Бишівському та Обухівському районах. Ці організації були утворені

в 1941 р. представниками Центру ОУН та відразу після утворення розпочали активну роботу.

У західних областях України діяльність СМЕРШу набула особливого розмаху. Як повідомляв начальник Управління контррозвідкою НКО СМЕРШ 1-го Українського фронту генерал-майор Осетров, відділи контррозвідки СМЕРШ разом із підрозділами військових частин цього фронту у квітні 1944 р. в 270 населених пунктах Рівненської, Станіславівської, Волинської та Тернопільської областей здійснили 444 операції “по изъятию участников ОУН, банд групп УПА и принадлежащих им баз снабжения”. Внаслідок цих дій було затримано понад 9 тис. “підозрілих у бандитизмі”, вбито тих, хто здійснив опір, — 260 чол., та викрито 530 різних складів (135 зі зброєю, 369 з продовольством, 26 з іншим військовим інвентарем). Серед затриманих СМЕРШ виявив 534 активних учасників ОУН та УПА. Решта була передана органам НКВС, НКДБ, направлені до спецтаборів НКВС, на збірно-пересильні пункти та в військкомати. Ілюструючи ефективність дій свого відомства, генерал Осетров зазначав, що якщо у березні було зафіксовано 250 випадків нападів на військовиків, то після цих операцій — тільки 70.

У травні відділи СМЕРШу частин та з'єднань 1-го Українського фронту, згідно з черговою доповіддю Осетрова, розкрили 155 оунівських осередків та “банд-груп УПА”. У 277 населених пунктах Рівненської, Станіславівської, Волинської, Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей було проведено 168 операцій, в ході яких смершівці затримали 7650 чоловік, викрили 235 складів УПА. Під час “фільтрації” серед затриманих було виявлено 493 активних учасників ОУН-УПА. Упродовж цього місяця в боях з повстанцями було вбито 1100 чол. В основному ж СМЕРШ проводив свої операції не проти військових загонів УПА, а серед місцевого населення, завдаючи, так би мовити, превентивних ударів. Якими методами військова контррозвідка, не маючи власної агентури серед місцевого населення, досягала такого ефекту? Уяву про це дає опис подібних операцій, що їх здійснювали місцеві органи НКВС, який наводив у своєму інформативному звіті командир однієї повстанської сотні “Ярема.” “Відношення більшовиків до нас дуже вороже, — писав він. — Жоден молодий чоловік не має права з'явитися більшовикам на очі. НКВС проводить арешти при допомозі сексотів і терору. Другий спосіб такий. Оточують села, затримують в них кого попало, сильно знущаються і кінець-кінцем дещо дізнаються... Та-

кий засіб застосували більшовики у Більці-Мазовецькій (Львівська обл.) 16 серпня 1944 р. Оточили в селі близько 200 чол., але затримали лише 50 чоловіків і дуже побили їх. Близько 10 чоловіків взяли із собою, двох дуже побили, частину звільнили того ж дня, а інших 25 тримали до 21 серпня 1944 р. Також 18 серпня 1944 р. таким же чином оточили с. Липнев, затримали усіх чоловіків, які були в селі, і забрали з собою. Спалили 3 двори, одного застрелили та від'їхали в Рава-Руську. 20 серпня 1944 р. НКВС із прикордонниками у кількості близько 500 чол. знову оточили с. Пирятин, вважаючи що там є загін УПА. Але після того, як нічого не знайшли, почали палити село і спалили близько 75 дворів разом із худобою”.

* * *

Здійснювала армія на західноукраїнському терені і карально-показові акції. Нерідко затриманих націоналістів судили військові трибунали, які відразу ж і здійснювали привселюдно вирок. У Старосамбірському районі Дрогобицької обл. у серпні 1944 р. було присуджено до розстрілу двох чоловіків, а у м. Самборі також двох було засуджено до повішення. Вироки виконувалися публічно. Страчені були активними учасниками ОУН-УПА.

Відзначимо також, що і надалі вже після закінчення війни, коли радянські війська почали повертатися з Європи додому, Червону армію широко використовували у боротьбі з українськими повстанцями. У Прикарпатському військовому окрузі із колишніх фронтовиків утворювали так звані рухомі групи — піші, кінні та механізовані. Їх комплектували із спеціально відібраних бійців та сержантів і очолювали досвідчені бойові командири. У розпорядження кожної такої військової групи входили також спеціальні групи оперативних працівників НКВС, що мали за мету проведення розвідувальних акцій та виявлення даних про повстанців.

Національний фактор у боротьбі між УПА та Червоною армією

Незважаючи на те що в цілому у своїй пропаганді ОУН-УПА не використовувала антиросійських гасел, а навпаки, закликала до національної толерантності та єдності усіх радянських народів у боротьбі зі сталінізмом, "російський фактор" досить сильно впливав на ставлення українських націоналістів до радянських воїнів. Наприклад, в одному з інформаційних звітів ОУН відзна-

чалось, що “у всіх районах на Коломийщині почалася масова ліквідація червоноармійців. Ця ліквідація була припущена із урахуванням особового складу армії (18-го десантного корпусу), який переважно складався із росіян-комсомольців”.

У свою чергу, радянський лейтенант Шевельов, що потрапив у полон до німців у 1944 р., показав на допиті: “наставлення повстанців... відокремитися назавжди від Росії є причиною того, чому російські солдати, хоча й самі антибільшовицьки наставлені, б'ються проти українців із великим завзяттям та ворожнечею”.

Отже, при відборі солдатів для загонів Червоної армії, що воювали з УПА, національний фактор, у певній мірі, теж ураховувався: росіяни для цих цілей підходили значно краще, ніж українці. Проте ставалося, що в боях проти повстанців використовували подекуди навіть західноукраїнське нове поповнення. Так в Дрогобицькій обл. 5 вересня 1944 р. в частинах 4-го Українського фронту, що здійснювали протиупістські операції в Мединицькому районі, брали участь бійці, нещодавно призвані із місцевого населення (правда, їх національності документ не називав).

Червона армія і населення Західної України

Від самого початку партизанська війна в Західній Україні стала втягувати на свої безжалісні нищівні жорна широкі маси цивільного населення, бажало воно цього, чи ні. Аксиоматично, що без підтримки місцевим населенням кожен партизанський рух неминуче приречений на загибель. Тож, врешті-решт, боротьба із партизанами обертається на боротьбу із цивільним населенням. Так було під час гітлерівської окупації. Так сталося й у Західній Україні, після повернення радянської влади, адже в 1944 р. УПА мала там широку народну підтримку і це не було секретом для радянських керівників. “Опора бульбівців та бандерівців — серед місцевого населення”, — говорилося в одному із документів (“Про діяльність ОУН під час німецької окупації”), підготовленому для ЦК КП(б)У органами НКВС. В документі також підкреслювалося, що на відміну від Східної України, де ОУН скільки-небудь широкої підтримки не знайшла, серед абсолютної більшості населення Західної України, навпаки, оунівці користувалися виключним авторитетом і всілякою підтримкою. “Чоловіче населення Західної України у віці від 15 до 55 рр. отруєне націоналістичною ідеологією. Більшість із них є фанатиками у цих справах”, — стверджувалося у документі.

Слід зазначити, що у певному розумінні це твердження було перебільшенням. Адже і сама Західна Україна не була однорідною: Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття — кожен із цих регіонів мав свої політичні та національні особливості. Не було однорідним західноукраїнське населення як у ставленні до радянської влади, так і в ставленні до ОУН та УПА. Про це свідчив не тільки розкол у національно-визвольному русі на бандерівців, мельниковців, бульбівців, але й те, що після приходу Червоної армії певний прошарок місцевого населення підтримав відновлення радянської влади.

І все ж антирадянські, антисталінські, націоналістичні настрої та переконання серед західних українців були значно сильнішими, ніж на сході республіки, і Червона армія переконалася у цьому на власному досвіді.

Цікаво відзначити, що у німецьких військових донесеннях періоду наступу вермахту в Україні в 1941 р. зазначалося, що між колишніми польськими та російськими територіями України існує фундаментальна різниця. У колишній Польщі значно частіше до німців ставилися як до “визволителів” чи, принаймні, “із дружнім нейтралітетом”, тоді як ситуація на радянських територіях була значно складнішою. У 1943—1944 рр. для Червоної армії ситуація в Україні повторилася немовби у дзеркальному відображенні. Після захоплених зустрічей та гучних мітингів на честь визволителів на сході у Західній Україні радянські війська зустріли досить прохолодно. “Після вступу частин дивізії до Рівненської обл.,— відзначалося у політдонесенні політвідділу 287-ї стрілецької дивізії у лютому 1944 р.,— особовий склад відчув зміну у настроях населення.” “Населення сіл, що нами пройдені,— констатував цей же політвідділ через місяць,— зустрічає наші частини досить байдуже, без проявів дружелюбності. При появі частин у населених пунктах населення ховається по домівках”.

Змінювалося і ставлення армії до місцевого населення. В першу чергу, це було пов'язано із партизанською війною, що тут розпочалася. “Теракти українських націоналістів,— говорилося у політдонесенні політвідділу 287-ї стрілецької дивізії,— викликали недовіру до місцевих мешканців і багато бійців та офіцерів у зв'язку із цим вважають їх усіх вороже наставленими до нашої Червоної армії. Звірства та бандитські підступи українських націоналістів негативно впливають на настрої особового складу”.

Дійсно, за тих умов радянським військовикам було важко розпізнати, де упісти, де українські, польські націоналісти, а де ци-

вільні громадяни. Наприклад, при штурмі Тернополя, коли рота 1089-го стрілецького полку 322-ї стрілецької дивізії під командуванням лейтенанта Соловійова, увірвавшись у місто, почала прочісувати вулиці, винищуючи німців, частина місцевого цивільного населення із вікон будинків вела вогонь по радянських бійцях. А у Луцьку 14 лютого 1944 р., як повідомлялося в одному із військових документів, “група польсько-німецьких націоналістів обстріляла наших зенітників із кулемета, що його було встановлено на дзвіниці костьолу. “У Львівській області розвідники 16-ї гвардійської механізованої бригади, які знаходилися у с. Свящ, сліпо довірилися місцевим мешканцям, які навмисно завели їх під вогонь ворожої гармати, внаслідок чого в загоні були втрати. Такі випадки викликали обурення у радянських військовослужбовців і кликали до помсти. Проте ця помста нерідко спрямовувалася не на конкретних винуватців, а на беззахисних місцевих мешканців, причому інколи у досить брутальних та диких формах. Так, 26 січня 1944 р. на чотирьох розвідників із 8-ї стрілецької дивізії 60-ї армії було здійснено напад в районі с. Кургани Острозького району Рівненської обл. При цьому троє радянських солдатів зникли безвісти, а один втік та повернувся до своєї частини. Наступного дня до с. Кургани приїхала уся кінна розвідка дивізії (до 50 бійців) на чолі із командиром старшим лейтенантом Печкуром. Останній розіслав бійців у різні кінці села з наказом зігнати до нього усіх чоловіків. Через півгодини наказ було виконано. Печкур запропонував селянам видати йому “бандитів-бандерівців, що вбили його товаришів”. У разі невидачі він погрожував розстріляти усіх чоловіків села. Люди плакали, просили розібратися в усьому, але ніякі благання не допомогли. Печкур за власним розсудом відібрав 30 чоловіків і наказав їх розстріляти “як бандерівців”. Пострілом із особистої зброї він надав команду двом автоматникам стріляти у людей. 18 чоловіків було вбито, шістьох поранено (двоє потім померли від ран), шестеро чудом лишилися у живих, бо впали на землю раніше, ніж пролунали постріли.

Здійснивши цю акцію на очах усього села, Печкур наказав підпалити кілька будинків, залишив селянам листівку і кінна розвідка поїхала геть. Ця листівка мала такий зміст: “Мирні православні українці та поляки! Я сьогодні приїхав до вас, щоб помститися вашому селу за трьох бійців, яких ви вбили...За кожного вбитого нашого бійця буду вбивати 100 чоловік та палити села”.

Як повідомляв політвідділ 287-ї стрілецької дивізії, частини якої невдовзі увійшли у це село, факт розстрілу мирних грома-

дьян справив на місцеве населення таке панічне враження, що багато з них при появі червоноармійців ховалися по хатах. Командування дивізії не знайшло кращих аргументів, ніж пояснити цей інцидент “провокаційною вилазкою ворожих елементів”. Водночас медсанбат дивізії надав допомогу пораненим, а тяжкопоранених було відправлено до госпіталю. Невдовзі до села прибули представники політвідділу 13-ї армії, які пояснили селянам, що факт самоуправства з боку Печкура “нічого спільного не має із ставленням Червоної армії до цивільного населення” і що у лавах Червоної армії такі злочини неприпустимі, а винуватці їх суворо караються. Водночас серед селян була проведена політробота, під час якої пояснювалися “цілі й завдання Червоної армії у Вітчизняній війні”, “Джерела сили рядянської держави”, “Дружба народів СРСР” і т. ін. “Проведення роз’яснювальної роботи серед громадян цього села,— відзначали військові політпрацівники,— допомогло розсіяти нездорові настрої в них, що були викликані незаконним розстрілом.”

Через деякий час у присутності місцевих громадян було проведено відкрите судове розслідування “справи Печкура”. Військовий трибунал засудив двох військовиків до розстрілу. Правда, пізніше, коли селян повели слухати чергову лекцію про дружбу народів, “враховуючи бойові заслуги” злочинців та те, що “громадяни після великої виховної роботи правильно оцінили факт незаконного розстрілу як такий, що нічого спільного не мав із поведінкою військовиків Червоної армії”, військовий прокурор висунув пропозицію про заміну розстрілу 10 роками позбавлення свободи.

Ставлення до західних українців як до “підозрілих націоналістів”, кожен із яких міг бути пов’язаним із повстанським рухом, тривало упродовж усього часу перебування Червоної армії на західноукраїнському терені і нерідко призводило до трагічних наслідків. Наприклад, старшина 162-ї стрілецької дивізії 13-ї армії Нема під час нальоту ворожої авіації вбив у с. Шуровиця у травні 1944 р. 50-річну жінку. Йому здалося, що хтось запускає сигнальні ракети. Згодом Нема побачив жінку, що біжить вулицею. Він на коні наздогнав її та застрелив із пістолета. “Я в кожній жінці та чоловіку,— пояснював свої дії Нема,— бачу бандерівця”. Характеризуючи питання про ставлення військовиків до місцевого населення, політпрацівник цієї ж 162-ї стрілецької дивізії зазначав, що незважаючи на те, що особовий склад має правильні погляди з питань ставлення до місцевого населення, все ж окремі

бійці та командири допускають випадки вбивств громадян і згвалтування жінок. Повідомлення про скоєння військовиками страшних злочинів буквально переповнювали політдонесення різних частин та з'єднань. Так, комуніст Серов, офіцер 369-го артполку, при спробі згвалтувати жінку вбив хлопчика, що намагався допомогти матері. Заступник командира 565-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії майор Табачников у п'яному стані в с. Олексенце застрелив 53-річного громадянина Медведя за те, що той відмовився “привести до нього жінку”. лейтенант Чернов із 99-ї стрілецької дивізії у с. Немирово у стані сильного сп'яніння пострілом з пістолета вбив п'ятирічну дівчинку та поранив грудне немовля. Командир винищувального загону 322-ї стрілецької дивізії старший лейтенант Коротков замість виконання наказу два дні разом із усією своєю групою пиячив у селі. При цьому вони арештовували громадян, грабували, вимагали самогон та гвалтували жінок.

Серйозні зловживання допускалися і при заготівлі продовольства. Ось, наприклад, які “подвиги” здійснили військові заготівельники навесні 1944 р. в Пляшево на Волині. 17 квітня у це село прибув начальник продовольчо-фуражної служби 134-го артполку 13-ї армії старший лейтенант інтендантської служби Ф.П.Вершиволов та його помічник старший лейтенант С.З.Столипін. Обидва були вже сильно напідпитку. Вони наказали голові сільради заготовити їм за дві години 2 тонни м'яса. Коли працівники сільради почали пояснювати, що за такий короткий строк це зробити неможливо, Вершиволов побив секретаря сільради Стрельчука, заарештував його та посадив у сарай. У цьому ж місяці до Пляшева приїхав ще один заготівельник — майор інтендантської служби К.П.Попов. За його наказом червоноармійці почали просто на вулицях стріляти качок, а п'яний Попов, погрожуючи зброєю, кричав: “Я тут хазяїн. Я тут усіх корів перестріляю. Ви мені не укажете.” Незабаром цьому ж багатостраждальному селу довелося пережити ще і “наскок” молодшого лейтенанта Д.Н.Грудина, який у приміщенні канцелярії вчинив дебош, вимагав самогону, вдарив голову сільради С.А.Кравчука рукояткою пістолета по голові.

Усе це почало викликати у військового командування радянських частин та з'єднань серйозне занепокоєння. “Почуття великої кривди та незадоволення Червоною армією,— повідомляв 24 березня 1944 р. політуправління 1-го Українського фронту політвідділ 60-ї армії,— викликає мародерство наших бійців та

офіцерів. У ряді сіл забрано майже усіх коней та незаконно забирають худобу, птицю і навіть є випадки “барахольства”. А через місяць у політдонесенні цієї ж армії від 21 березня 1944 р. політвідділ знов відзначав: “Останнім часом пияцтво та мародерство військовиків набуло загрозливого характеру. Це тим більше небезпечно для нас на території Західної України”.

Усе це змусило радянське військове командування вжити спеціальних заходів, спрямованих на “припинення та ліквідацію фактів мародерства та безчинства з боку військовиків”. Вже навесні 1944 р. командування, Військова рада та Політуправління 1-го Українського фронту прийняли постанови, які приділяли особливу увагу “боротьбі із пияцтвом та мародерством серед військовиків Червоної армії”.

Ось як, наприклад, проходила ця боротьба у 60-й армії за період із 01.04. по 15.05.1944 року:

Вжиті заходи	Квітень	Травень	Усього
1. Засуджено за мародерство	36	11	47
2. Розстріляно за судом Військового трибуналу	13	2	15
3. Притягнуто до партійної відповідальності	18	7	25
4. Притягнуто до комсомольської відповідальності	5	4	9
5. Повернуто (селянам) коней	620	25	647
6. Повернуто корів	18	6	24
7. Кількість фактів мародерства та пияцтва	59	19	78

Проте зафіксовані в документах факти були скоріше верхівкою того айсбергу зловживань та злочинів з боку військовиків щодо місцевого населення, які залишилися незафіксованими.

А ось як характеризував ставлення радянських військовиків до місцевого населення “інформаційний звіт” ОУН із Станіславщини: “Більшовицька армія прийшла до нас із спеціальним наставленням до селян. У кожному селянині вбачали вони германського шпигуна чи бандерівця (як видно було з їх поведінки, вони прийшли з метою знищення українців і всього, що лише українське.”)

Окупувавши терен Коломийщини, більшовики одразу почали стягати від людей контингенти збіжжя, худоби, яєць, молока. Та крім того, почалися немилосердні грабунки. Крали і рядовики, і командири. Ось один факт: до старшого віком священника вночі увірвалися троє більшовиків. Представилися, що вони з контррозвідки й їхнім завданням є провести ревізію у помешканні. Поки одні “шукали в шухлядах бандерівців”, інші виводили зі стайні коней. Ось таких “ревізій” було дуже і дуже багато. Особливо масово крали годинники, бритви, персні, взуття.

Відселення як економічний захід боротьби з УПА

У боротьбі з УПА Червона армія проводила різноманітні заходи, одним з яких стало так зване відселення місцевого населення із прифронтової смуги. На відміну від мобілізації, що мала позбавити повстанців можливості поповнювати свої лави, відселення повинно було підірвати економічну базу повстанського руху, позбавивши його підтримки селянських господарств.

Правда, відселення як певний запобіжний захід армії від розвідувально-диверсійної діяльності ворога радянське командування почало запроваджувати ще за межами Західної України. У 1942 р. директивою ставки ВГК від 14 жовтня наркомуні Л. Берії було наказано встановити прифронтову смугу на глибину 25 кілометрів із відселенням з неї цивільного населення. В Україні відселення почалося у квітні 1943 р. у Ворошиловградській та Сталінській областях. Мотивувався цей вкрай непопулярний серед населення захід бажанням “уникнути зайвих жертв серед цивільного населення,” а також (і це було головним) цілями “боротьби із шпигунами та агентурою противника, що маскується під радянських громадян.”

Щодо Західної України, то тут “відселення”, зрозуміло, набуло особливого характеру. У квітні-травні 1944 р. з'єднання 1-го Українського фронту взяли активну участь у відселенні населення десятків районів Тернопільської, Станіславівської та Львівської областей, що опинилися у смузі дій фронту. Військовим транспортом перевозили людей у місця, призначені для переселення, а політпрацівники заспокоювали селян байками про “дружбу народів” та “зв'язок фронту із тилом”. Важкий морально-психологічний фон, що був притаманний цій акції, погіршували чутки про те, що селян будуть відправляти у Сибір. Отже, незадоволення цим заходом військ з боку селян було досить велике. Так, на Станіславщині, де відселенню підлягало 20 165 дворів — 75 536 чоловік, населення ряду сіл мало бути відселено на відстань до 100 кілометрів від своїх домівок. До того ж одночасно проводилася військова мобілізація. Тож жінки мали самі здійснювати цю важку справу. Крім того, усіх хвилювало питання, що буде із їх господарством та майном. Незважаючи на те, що для охорони майна подекуди в селах залишали 10—20 місцевих чоловіків, нерідким було мародерство з боку військових у покинутих селах. Траплялися й інші негативні випадки. Так, через халатність військових кухарів 305-го стрілецького полку

211-ї стрілецької дивізії, у селі Чертовець 12—13 травня сталася пожежа, в якій вщент згоріло 39 дворів.

В оунівському звіті із Коломийщини, що вкрай негативно оцінював відселення, водночас стверджувалося, що фронтовики-українці та кубанські козаки в цілому добре ставилися до місцевого населення та нерідко радили селянам не евакуюватися. Так, один капітан-кубанець, коли приїхали “люди від евакуації”, сказав, що йому буде потрібне населення для копання окопів і не дав відселити мешканців с. Іспасі. Ставалося й таке. До с. Трач приїхав радянський капітан з бійцями із завданням евакуювати селян. Проте він запропонував голові, що за певну кількість харчів та самогону він цього робити не буде, а селянам порадив під час перевірки сховатися у лісі, щоб село мало вигляд “відселеного”. На тому і зійшлися.

В цілому ж відселення Червоної армії не дуже вдалося: частково через те, що сама армія не дуже охоче його проводила, частково через те, що воно бойкотувалося селянами.

Політико-пропагандистська діяльність Червоної армії в Західній Україні

В умовах партизанської боротьби УПА значно зросла роль армійської радянської пропаганди, що мало відвернути місцеве населення від національно-визвольного руху, як шляхом його дискредитації як “зрадницького, що запродалося гітлерівцям”, так і шляхом демонстрації переваг радянського устрою у національній та соціальній сферах. Отже, у спеціальній постанові Військової ради 4-го Українського фронту від 13 серпня 1944 р. “Про своєрідну військово-політичну обстановку на території Західної України” командирам частин та з’єднань, начальникам політорганів рекомендувалося надавати допомогу місцевим радянським та партійним органам у проведенні політичної роботи серед населення. Постанова вимагала, щоб на шляху просування військ не залишалося жодного населеного пункту, в яких не попрацювали би командир чи політпрацівник. “Використовуючи усі засоби агітації та пропаганди,— говорилося у документі,— необхідно дати населенню правильну відповідь на основні питання: чому Червона армія стала грізною силою, що розгромила німецько-фашистську армію, розповісти про славні перемоги Червоної армії, про партію, що створила непорушну дружбу усіх народів СРСР, що є одним із рішучих умов наших перемог над ворогом”. Щодо ОУН, то в цій по-

станові вона характеризувалася як шпигунська організація, утворена німцями. А війська 1-го Українського фронту розпочали свою політико-пропагандистську діяльність із проведення мітингів у звільнених містах та селах Волині. Цим заходам радянське командування надавало великої ваги. Так, 19 січня 1944 р. у с. Корость Рівненської обл. було проведено мітинг, присвячений зустрічі Червоної армії із місцевим населенням, на який зігнали селян та частину особового складу 385-го стрілецького полку 112 стрілецької дивізії. Увесь цей добре відрежисерований армійськими політорганамі мітинг було зафіксовано кінооператором військової кінохроніки та фотокореспондентами воєнної та центральної преси, що мало документально засвідчити радісну зустріч Червоної армії західноукраїнським населенням.

Політико-пропагандистські органи Червоної армії займалися в Західній Україні відродженням місцевих партійних та радянських органів. Військова Рада 13-ї армії 5 лютого 1944 р., наприклад, прийняла спеціальну директиву “Про призначення тимчасових уповноважених радянської влади у звільнених селах”. Політвідділ 1-го гвардійського кавалерійського корпусу 13-ї армії доповідав з цього приводу, що після отримання директиви начальники політвідділів дивізій скликали наради заступників командирів окремих частин з політроботи, на яких було роз’яснене значення своєчасного призначення уповноважених радянської влади щодо організації допомоги фронту в ремонті доріг, мостів, також відновленні органів радянської влади. “Особливу увагу, — відзначав політвідділ, — приділяли тому, щоб при відборі уповноважених серед них не опинилися ворожі елементи польських та українських буржуазних націоналістів”. В цілому ж при призначенні тимчасових уповноважених армія зустрілася у Західній Україні з певними ускладненнями. Навіть колишні радянські активісти, що напередодні війни працювали в місцевих органах радянської влади, нерідко ухилялися від цієї роботи. Так, у с. Чернелиця Станіславівської обл. 20 квітня 1944 р. працівник армійської газети зробив спробу зібрати людей на мітинг. Нещодавно призначений уповноваженим радянської влади Синик скликати населення відмовився. Тоді політпрацівник вирішив залучити інших активістів. Коли він із Сиником виходили із хати, сестра тимчасового уповноваженого сказала: “Веди його городами, хату покажи з городів, щоб ніхто не побачив, що ти водиш військових, бо поб’ють”.

“Боротьба” Червоної армії із хрестами-пам’ятниками в Західній Україні

Ще в період німецької окупації радянські партизани повідомляли Центр про появу та поширення на західноукраїнському терені специфічних пам’ятників. Наприклад, комісар з’єднання Ковпака Семен Руднев відзначав у своєму щоденнику, що у Рівненській обл. майже всі села “заражені націоналізмом”, бо в них посеред села насипані могили, на яких стоїть хрест, прикрашений націоналістичними прапорами та тризубом.

Відразу ж після вступу на західноукраїнський терен ці пам’ятники почали зустрічатися і військам Червоної армії. Проте питання, що з ними робити, постало дещо пізніше. 10 червня 1944 р. політпрацівники 8-го гвардійського механізованого корпусу 1-ї гвардійської танкової армії розкопали один з таких курганів. В середині нього, на глибині близько двох метрів вони знайшли два чавунки, в одному з яких лежала пляшка, запечатана сургучем. У пляшці знайшли “заповіт”, написаний українською мовою. В ньому говорилося:

“На пам’ять майбутнім поколінням.

Цю могилу насипає український народ у липні 1941 р. на пам’ять про визволення українських земель від більшовицького іґа, а також в пам’ять про українських героїв, що впали від рук енкаведистів та жидо-московських бузувирів...

Клятий ворог — жидо-комуністи, відступаючи, жорстоко розправилися із населенням, багато було розстріляно, а ті українці, що були у тюрмах, були по-звірячому закатовані.

На визволених землях проголошено українську незалежну державу і з того часу почалося відновлення української державності.

Хай живе організація Українських Націоналістів!

Хай живе незалежна Соборна Україна!

Хай живуть вожді українського народу!

Слава Україні — героям слава!”

Це був, мабуть, один із перших курганів, насипаний на західноукраїнському терені. Проте сподівання ОУН на німецьку допомогу у відродженні Української держави виявилися марними. Після арешту німцями лідерів ОУН, які спробували проголосити самостійну Україну, сама ОУН була загнана у підпілля. Та будівництво курганів не припинилося. Як свідчили радянські військові документи, що склалися на основі розпитів місцевого населення, основні роботи по створенню цих курганів

велися у вересні-жовтні 1941 р. При цьому, побоюючись німців, насипали кургани переважно вночі. Участь у цьому брали мешканці усього села. Кожен рік на Великодні свята на курганах проводилися панахиди по загиблих борцях за Україну та зібрання місцевих мешканців, на яких проголошувалися патріотичні промови, що закликали до боротьби за самостійну Україну як проти німців, так і проти Москви. Ці кургани стали свого роду ритуальними святими місцями для місцевого населення, тож завдання щодо їх знищення не могло не постати перед Червоною армією. Проте для радянських політпрацівників певну складність викликав релігійний аспект, адже знищення хрестів могло образити не лише національні, але й релігійні почуття віруючих. Тому ліквідацію курганів було вирішено провести на тлі широкої пропагандистської кампанії. Суть цього заходу була викладена у Директиві Політуправління 1-го Українського фронту від 12 червня 1944 р. У директиві пропонувалося хрести, написи та тризуби зняти, кургани “добре оформити”, поставити на них піраміду чи пам’ятник із зіркою, серпом та молотом та зробити написи українською мовою: “Вічна пам’ять борцям Червоної Армії, що впали у боротьбі за Радянську Україну із німецько-фашистськими загарбниками!”, “Смерть німецько-фашистським загарбникам!”, “Хай живе рідна Радянська Україна!” тощо. На відкриття цих пам’ятників пропонувалося збирати місцевих мешканців та бійців Червоної армії для спільних мітингів. “Обов’язково,— наголошувалося у директиві,— щоб військові виступали українською мовою... Усі промови заздалегідь перевіряти та допомагати готувати їх особисто начальникам політвідділів відповідних з’єднань”.

Армія відразу почала ретельно переобладнувати кургани у пам’ятники радянські і навіть подекуди ховала у них своїх загиблих бійців та офіцерів. Правда, траплялося, що військові, аби не морочити собі голову, просто висаджували ці кургани в повітря.

Слід зазначити, що ставлення мешканців до цієї акції було негативним. Навіть окремі місцеві райкоми партії (наприклад, в Станіславівській області) не відважувалися брати участь у спільних з армією заходах щодо зняття хрестів, посилаючись на те, що не мають відповідних вказівок від обкому партії.

Отже, всупереч старанням військових політпрацівників ефективність їх роботи у західноукраїнському регіоні була незначною. Тут вони зіткнулися з процесом досі майже невідомим. Глибоко впевнені, що вони представники країни із найпередовішим сус-

пільним устроєм та ідеологією, країни, що принесла “світло свободи та соціалізму в Західну Україну”, радянські військовики не могли зрозуміти, чому це селяни, що вдень брали участь у радянських мітингах, вночі йшли до лісу і стріляли у своїх визволителів.

Колись ще Робесп'єр завважив, що народи не люблять місіонерів у кованих чоботях. У Західній Україні цей місіонер у кованих чоботях прийшов не лише визволяти від німецької окупації, а й навертати силою зброї на шлях соціалізму “відсталих українців”. Отже, не дивно, що майже усі заходи Червоної армії у цьому регіоні — військові, економічні, політичні — провалювалися, більше того, об'єктивно вони сприяли розгортанню антибільшовицької боротьби. Наприклад, чисельність УПА за рік радянського “визволення” зроста майже у 2,5 раза (згідно з німецькими даними це становило від 40 тис. наприкінці 1943 р. до 100 тис. наприкінці 1944 р.). Згідно з радянськими джерелами ця цифра була ще більшою. Як відзначалося у звіті “Про діяльність НКВС УРСР за період із лютого по листопад 1944 р.”, внаслідок чекістсько-військових операцій тільки вбитими та полоненими УПА втратила відповідно 50 925 та 42 984 чол., отже, близько 100 тис. А скільки їх ще залишалося у бойових загонах та у підпільній мережі ОУН?

Український фактор у військовій політиці Сталіна

Майже з самого початку війни радянський уряд почав активно апелювати до патріотичних почуттів українців, нагадуючи їм про боротьбу їх славетних предків з іноземними загарбниками та поневолювачами. Вже 6 липня 1941 р. у “Зверненні Українського уряду і партії до українського народу зазначалося, що “німецьких псів-рицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх й шаблі козаків Богдана Хмельницького”. Під час німецької окупації інтенсивність цієї пропаганди, звісно, спала, але вона ніколи не припинялася.

І вже у 1943 р. “українська тема” в радянській пропаганді знову переросла у справжню політико-пропагандистську кампанію, своєрідний “пропагандистський наступ”. Викликано це було, перш за все, необхідністю враховувати піднесення української національної самосвідомості, що відбулося в Україні за часів війни. Головні причини цього процесу в різних регіонах республіки мали свої особливості. Якщо в західних областях піднесенню

української самосвідомості найбільшої наснаги надавав національний рух під проводом ОУН, УПА, то у Східній Україні (де вплив ОУН був значно меншим) однією з головних причин піднесення національної свідомості українців стала расистська політика фашизму. Адже навіть напівколоніальна Українська РСР сталінського зразка не йшла ні у яке порівняння з тим, що з нею зробили німці, розшматувавши між своїми сателітами. Отже, роздмухуючи український патріотизм, більшовики, з одного боку, мали намір забезпечити піднесення бойового духу кількох мільйонів українців, мобілізованих до Червоної армії, а з другого — намагалися нейтралізувати вплив самостійницьких ідей ОУН, УПА на населення, особливо в Східній Україні.

Дві теми домінували в радянській пропаганді у цей період: тема "непорушної дружби російського та українського народів" як найбільшого надбання в їх історії і тема "возз'єднання усіх українських земель в єдиній українській радянській державі", що стало можливим лише завдяки маршалу Сталіну.

Орден російсько-української дружби

Одним із конкретних проявів концепції українсько-російської єдності стало запровадження ордена Богдана Хмельницького. Головним ініціатором цього заходу став лідер українських комуністів М.Хрущов. 31 серпня 1943 р. він передав Сталіну по ВЧ із звільненого Харкова телеграму, в якій виклав свою пропозицію. "У зв'язку із визволенням України,— писав він,— що розпочалося, мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам та генералам Червоної армії.

Звістка про заснування такого ордена викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції...

Орден "Богдана Хмельницького", має, на мою думку, стояти за орденами "Суворова" та "Кутузова" й мати два ступені.

Якщо Ви схвалите заснування такого ордена, то ми замовимо нашим художникам проекти орденських знаків і надамо Вам їх на затвердження".

Принципова згода Сталіна була отримана, і 02. 09. 1943 р. М.Хрущов дав вказівку наркомку культури УРСР М.Бажану під-

готувати для затвердження макети та описи нового ордена, а також положення про нього. “З цією справою,— наголошував Хрущов,— треба поспішити, але з однією умовою, щоб це було не на шкоду якості. Треба постаратися так зробити, щоб орден Богдана Хмельницького за своєю красою та якістю матеріалу, із якого його буде виготовлено, не поступався би усім орденам, що існують. Орден Богдана Хмельницького 1-го ступеня, мабуть, буде вручатися звуженому колу вищого командного складу Червоної армії”.

За місяць усі питання щодо українського ордена були вирішені й постановою Президії Верховної ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. для нагородження військовиків і партизанів, що виявили “особливу рішучість і вміння в операціях по розгрому ворога, високий патріотизм, мужність і самовіддачу у боротьбі за визволення радянської землі від німецьких загарбників”, було запроваджено орден Богдана Хмельницького 3-х ступенів. А вже 26 жовтня командувач 12-ї армії російський генерал-майор А.І.Данилов та два українці — підполковник І.Н.Каплун та майор Б.В.Тарасенко, що відзначилися у битві за Дніпро, стали першими кавалерами нового ордена.

Коментуючи появу нового радянського військового ордена, “Красная звезда”, зокрема, писала: “Зрозуміло, що тепер, у дні цієї титанічної визвольної боротьби натхненний образ Богдана Хмельницького став особливо близьким і дорогим усім нам і горде ім’я його, як бойовий прапор, майоріло над нашими полками в диму та полум’ї бойовищ. Життя Богдана Хмельницького — це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом — російським народом”.

Зазначимо, що коли б хтось із читачів “Красной звезды” відкрив 59-й том Великої Радянської енциклопедії 1935 р. видання, він би знайшов там зовсім інше тлумачення дій українського гетьмана і його заслуг перед народами-братами. Енциклопедія не приховувала, що Хмельницький був відомий своєю участю у ворожих походах проти Московської держави. Щодо “заслуг” перед українським народом, то великий гетьман і зовсім називався “зрадником і лютим ворогом повсталих козацько-селянських мас”, бо “сприяв закріпленню колоніального панування Росії над Україною та кріпосного гноблення”.

Британських аналітиків із Форін-офісу теж здивувало, що символом братнього союзу українського та російського народів став,

на їхню думку, “герой українських націоналістів і сепаратистів, що воював і з росіянами, і з поляками”.

Проте для сталінських ідеологів проблем із тлумаченням суперечливої історичної постаті гетьмана не існувало. Ще напередодні війни Богдана Хмельницького реабілітували і пов’язане це було, передусім, із тим, що саме за часів його правління Україна увійшла до складу Росії. Характерно, що і саме трактування цієї події у середині 30-х років зазнало змін. На відміну від його попередньої оцінки як договору, що знаменував собою “спілку українських феодалів з російськими і по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною”, Сталін запропонував нову формулу — “приєднання, що було якнайменшим злом для України на той час”. Надалі, вже у добу Хрущова, Переяславська угода перетворилася із “приєднання” на “возз’єднання”. До речі, вже тоді, восени 1943 р. у Хрущова виникла думка надати річниці цієї знаменної дати, що наближалася, характеру широкомасштабної пропагандистської кампанії. За порадою він, як і завжди, звернувся до Сталіна. Нагадавши “вождю народів”, що 18 січня 1944 р. виповнюється 290 років від дня приєднання України до Росії за договором, що його було підписано у Переяславі,¹ Хрущов виклав у своєму листі до Сталіна такі пропозиції: “ЦК КП(б) України прохає відзначити цю дату, маючи на увазі ту скажену антиісторичну агітацію проти об’єднання українського і російського народів, що її проводили на Україні німецько-фашистські і українсько-німецькі націоналісти. Ми хочемо відзначити цю дату, 290 років від дня приєднання України до Росії, організацією лекцій, доповідей і бесід серед населення звільнених районів України, виданням листівок для населення окупованих районів України та ін...”

Та широкомасштабної кампанії, як планував її Хрущов, не вийшло — у Москві в цей час готувався куди більш масштабний захід — X сесія Верховної Ради СРСР, але 18 січня усі українські газети вмістили передовиці і статті, в яких Переяславська рада називалася “священним союзом”, “епохальною подією”. Все це мало ще раз нагадати українцям, що “воля і щастя України в непопорушному сталінському союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами”.

Зазначимо також, що за часів радянсько-німецької війни кількість українських історичних героїв у пропагандистському наборі сталінських ідеологів була досить обмеженою. Згадувалися

¹ 12 жовтня 1943 р. м. Переяслав було перейменоване на Переяслав-Хмельницький.

імена Данила Галицького, Сагайдачного, Гонти, Олекси Довбуша, Богуна та Кривоноса. Серед радянських історичних героїв називали Щорса і Пархоменка. Великий українець Тарас Шевченко також не був забутий. У 1943 р. у Москві навіть видали “Кобзар”. Пам’ятали й про “антигероїв”, особливо про гетьмана Івана Мазепу, який, на відміну від Хмельницького, насмівся посягнути на дружбу українців з Москвою. Адже засудження “зради російсько-українського єднання” було дуже актуальним у ті дні. “Не зможуть жалюгідні спроби зрадників типу Мазепи, які двісті років тому запродалися інтервенту Карлу XII,— писала “Радянська Україна” 18 січня 1944 р.,— і такі ж жалюгідні й нікчемні сьогоднішні намагання гітлерівських холоуїв і огидних запродавців типу бандер, мельників, бульб розладнати вікову дружбу українського і російського народів”.

Щодо ордена Богдана Хмельницького, то йому, незважаючи на в цілому позитивне сприйняття, не судилося стати таким популярним в армії, як, скажімо, орденам Кутузова чи Суворова. Мабуть, це сталося саме через його “українське походження”. В цілому, російська за духом Червона армія сприймала цей орден як щось екзотичне. До того ж з’ясувалося, що далеко не всі радянські офіцери сприймали орден Богдана Хмельницького як патріотичний символ. Траплялося, що від нього відмовлялися, наприклад, євреї, для яких з ім’ям гетьмана пов’язувалися численні єврейські погроми у XVII ст. Правда, слід зазначити, що подібні ж історії траплялись і з орденом Суворова, коли його намагалися вручити національно наставленим полякам. Адже уславлений російський генералісимум завжди був для Польщі символом кривавого та жорстокого придушення Російською імперією національно-визвольного повстання у Варшаві. Отож радянська концепція дружби народів як тільки вона виходила за рамки комуністичних абстракцій й ставала на національно-патріотичний ґрунт, відразу ж починала виявляти свою хибність. Адже багатвікова історія розвитку десятків народів, насильно об’єднаних в СРСР, писалася не за сталінськими підручниками і крім сторінок дружби й братства містила не менше сторінок розбрату й ворожнечі.

Додамо, що орден Богдана Хмельницького був не першою і не останньою пропозицією М. Хрущова щодо запровадження українських нагород у цей період. На початковому етапі визволення України від німецьких загарбників він звернувся до Сталіна з проханням дозволити Президії Верховної Ради УРСР заснувати

Почесний Червоний прапор УРСР для нагородження частин і підрозділів Червоної армії за визволення ними українських міст та Почесну Бойову Грамоту УРСР для нагородження бійців і командирів радянських військ та партизанів, що особливо відзначилися в боях. Проте ці "ініціативи" лідера українських комуністів були відхилені, як і пропозиція, зроблена у березні 1944 р., відносно заснування спеціальної медалі "За визволення України", нагородження якою мала здійснювати Президія Верховної Ради УРСР. Ці заходи здалися Москві "занадто сміливими".

"Калита українських земель — Йосип Сталін"

Другою наскрізною темою радянської пропаганди, зорієнтованою на українців, стало об'єднання усіх українських земель в єдиній українській радянській державі, що стало можливим лише "за умов братньої допомоги великого російського народу і мудрого керівництва вождя всіх народів — Сталіна." Проте, окрім суто внутрішньої спрямованості, ця тема досить вочевидь містила й зовнішньополітичні аспекти. В 1943 р. під час радянського наступу в журналах часто друкувалися карти України з включеними до її складу західноукраїнськими землями, а в переліках українських міст поряд із Києвом, Одесою, Харковом підкреслено згадувалися Львів та Станіслав (навіть незадовго до їх визволення). Це мало розвіювати усілякі сумніви щодо подальшої долі західноукраїнських земель після звільнення їх Червоною армією (адже Захід не визнавав за Радянським Союзом юридичної законності територіальних прирощень 1939 р.). Водночас активізація українського патріотизму з приводу возз'єднання всіх українських земель мала забезпечити також належне тло щодо сталінських планів приєднання до СРСР нових територій. Вже на початку 1944 р. найвищі українські радянські керівники почали ставити перед урядом Радянського Союзу питання про поширення кордонів Української РСР до меж "демографічного розселення українців". У липні 1944 р., коли радянські війська виходили на кордони Польщі, Хрущов звернувся до Сталіна з пропозицією про приєднання до Радянської України Холмського, Ярославського, Грубешівського, Замостського районів та деяких інших населених пунктів, що "лишилися за межами державного кордону 1941 р. і заселені переважно українцями". Законними підставами щодо цих дій Хрущов вважав те, що "історично ці землі примикали до України і частина цих земель в минулому входила до складу Російської держави".

Хрущов пропонував "проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням їх до Радянської України". Усі ці землі мали бути об'єднані в Холмську область. У разі схвалення Сталіним його планів Голова Раднаркомів України обіцяв "негайно викликати потрібних людей до себе в штаб фронту і приступити до формування Холмської області й до засвоєння районів".

Політична кон'юнктура того часу змусила радянське керівництво відмовитися від приєднання цих земель до СРСР. Проте ніхто не міг примусити Москву відмовитися від поширення свого впливу на всю Польщу. Зі вступом радянських військ на її терен СМЕРШ розпочав масові арешти місцевої адміністрації, що була антирадянськи наставлена. Роззброювалися також військові заго-ни, що діяли за вказівками Лондонського емігрантського уряду, а радянське військово-політичне командування отримало право самостійно вирішувати кадрові питання на польській території.

Подібну політику Червона армія проводила і в Закарпатській Україні, щоб приєднати цю історичну частину України до Радянського Союзу. До цієї роботи, окрім працівників ЦК КП(б)У, що нелегально діяли в партизанському загоні Героя Радянського Союзу Тканка під виглядом місцевих партизанів, активно була підключена й Військова рада 4-го Українського фронту на чолі з Мехлісом.

Конституційні поправки 1944 р.

У газеті "Правда" 28 січня 1944 р. було надруковане інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркомів СРСР "Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх відносин" та схвалив їх для внесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР. Зазначимо, що сам пленум був досить неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), скликаний за роки війни. З'їзди партії, як відомо, з 1939 до 1952 р. взагалі не скликалися. Того ж дня розпочала роботу і X сесія Верховної Ради СРСР і скликання, на якій 1 лютого з доповіддю "Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загально-союзних в союзно-республіканські наркомати" виступив заступник Голови Раднаркомів, нарком закордонних справ СРСР В.М.Молотов. Після короткого обговорення доповіді у цей же день Верховна Рада одностайно ухвалила запропоновані закони — "Про утворення військових формувань союзних респуб-

лік та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат” і “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку із цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат”. Наголошувалося, що метою прийняття першого закону мало бути посилення оборонної могутності СРСР, а другого — розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР із іноземними державами¹. Статтями 18-а та 18-б ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР і до кінця 1944 р. мали бути узгоджені з конституціями союзних республік.

Несподіваним у цих рішеннях було майже все, скажімо, хіба розпал війни був найкращим часом для внутрішніх реформ? До того ж, війна, як відомо, завжди вимагає крайньої централізації, а не децентралізації та ще у таких важливих галузях, як оборона та зовнішні зносини. У зв'язку з цим, до речі, висловив подив Надзвичайний та повноважний посол США в СРСР А.Гарріман: “Насправді дивно,— доповідав він у Білий дім,— що оборона та закордонні справи були вибрані для проведення децентралізації, тоді як, з нашого погляду, ці дві функції розглядаються як функції Центру, внаслідок чого він зберігає свою владу”². Крім того, децентралізація, як це впливає з рішень X сесії, не відповідала не тільки принципам радянського федералізму, але й самому духові й змісту усїєї попередньої політики Сталіна у галузі державного будівництва. Досить пригадати його платформу “автономізації” Союзу РСР, розкритикованому Леніним у 1922 р., чи, наприклад, реакцію на пропозицію українських комуністів Х.Г.Раковського та М.А.Скрипника у 1924 р. щодо збереження за республіками функцій зовнішніх зносин та зовнішньої торгівлі. “Де ж тут єдина союзна держава,— із обуренням зазначав генсек,— якщо у кожній республіці лишається свій НКЗС та НКЗТ. Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію — єдину союзна державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи, державу, наявність якої не применшує суверенності окремих республік”³.

Зазначимо також ще одну досить цікаву річ. Розширення прав союзних республік радянський уряд пов'язував із необхідністю по-

¹ Правда. 1944. 2 февр.

² Foreign relation of the United States. Diplomatic Papers. Vol. IV. Washington, 1966. P. 120.

³ Сталін *И.В.* Сочинения. Т.5 С.336.

дальшого вирішення національного питання в СРСР, яке традиційно, починаючи від часу сталінської конституції 1936 р., вважалося в СРСР повністю вирішеним. Проте в кулуарах дипломатичних приймалень, де не треба було додержуватися комуністичної фразеології, всезнаючі чиновники наркомзаксправу на запитання закордонних дипломатів відносно сенсу нововведень відповідали, що “розширюючи права союзних республік, Радянський уряд має на увазі практику Британської Співдружності”, тобто її колоніальну політику. Правда, іноземні дипломати ще не знали, що саме тоді, коли з високих трибун проголошувалися красиві слова про “дружбу народів”, “торжество радянської демократії та вирішення національного питання”, в Сибір уже везли в позабиваних дошкахми ешелонах представників так званих “народів-зрадників”. 11 лютого 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР, яка тиждень тому прийняла рішення про розширення прав союзних республік, позбавила ряд народів державності. А вже у березні 1944 р. Берія відзвітувався перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) про “успішно проведену операцію по виселенню північнокавказьких народів”. Не менш “успішно” пройшли “етнічні чистки” і в діючій армії. Карачаєвці, чеченці, інгуші та балкарці — герої війни й новобранці, комуністи та безпартійні, були сконцентровані у запасних частинах, позбавлені військових квитків, права носити погони, холодну та вогнепальну зброю та відправлені до середньоазіатських поселень НКВС, де в результаті опинилося 5943 офіцери, 20209 сержантів, 130691 рядовий¹.

Серед завдань, що постали наприкінці війни перед сталінським керівництвом, одним із головних було отримати якомога більше дивідендів від перемоги над фашизмом і посилити свій вплив на світову політику. Важливе місце у сталінській зовнішній політиці в цей час посідало також питання про нові кордони Радянського Союзу, що, безперечно, мали змінитися після війни за рахунок територіальних прирощень чи то окремих регіонів, чи то цілих країн. Треба було також затвердити за собою і “старі” територіальні прирощення, законності яких Захід не визнавав.

Співробітник державного департаменту США Е.Дурброу висловлював думку щодо можливого плану Сталіна зробити федерацію СРСР дещо більшою за саме Радянський Союз, адже на цій підставі до складу СРСР могла увійти будь-яка з країн Азії чи Африки. І все ж більшість іноземних спостерігачів зійшлася вреш-

¹ Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. 1990. №7. С.91.

ті-решт на тому, що радянські “перетворення” мають на меті боротьбу за нові “голоси” та “крісла” у майбутніх міжнародних організаціях. Про можливі наміри Москви здобути політичну перевагу завдяки отриманню на міжнародних конференціях більше, ніж один голос, писав і Гарріман. Це підтвердила Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії, що відбулася у жовтні 1943 р. і прийняла Декларацію чотирьох держав з питання про загальну безпеку, яка проголошувала “необхідність запровадження загальної міжнародної організації для підтримки міжнародного миру та безпеки, заснованої на принципі суверенної рівності усіх миролюбних держав, членами якої можуть бути усі такі держави — великі і малі”.

У листопаді 1943 р. це питання обговорювалося на Тегеранській конференції. Президент США Ф.Рузвельт виклав американську точку зору відносно створення в майбутньому міжнародної організації безпеки — Об'єднаних націй. Конференція завершила роботу 1 грудня 1943 р., а 1 лютого 1944 р., згідно з рішеннями X сесії Верховної Ради СРСР, усі радянські союзні республіки були зроблені де-юре суб'єктами міжнародного права. Правда, треба було затвердити конституційні перетворення у республіканських парламентах. Однак на момент прийняття рішень у Москві 8 із 16 союзних республік залишалися ще цілком або частково окупованими ворогом. Сталінське керівництво так поспішало здійснити цей суто формальний захід, що проводило республіканські сесії Верховних Рад у перших більш-менш великих містах, щойно звільнених від німців. Так, VI сесія Верховної Ради Білоруської РСР відбулася у березні 1944 р. в Гомелі. Мінськ та більша частина республіки були визволені лише через три місяці. З цієї ж причини III сесія Верховної Ради Латвійської РСР також проводилась не в Ризі, а в Даугавпілсі у жовтні 1944 р. До того ж, на цю сесію ледь-ледь зібрали кворум — із 100 депутатів прибуло лише 52. VI сесія Верховної Ради Української РСР хоча і проходила у березні 1944 р. в Києві, однак республіка була визволена ще за півроку.

У серпні 1944 р. в передмісті Вашингтона розпочала роботу Міжнародна конференція, на якій розглядався проект статуту і вирішувалося питання про склад членів — засновників майбутньої Організації Об'єднаних Націй (ООН.) При обговоренні питання “про членство” голова делегації СРСР А.Громико зробив заяву про те, що в число первісних членів майбутньої організації мають увійти усі шістнадцять радянських республік.

“Перехоплюючою подих” назвав цю заяву голова американської делегації, заступник державного секретаря Е.Стеттініус. А президент Ф.Рузвельт у запалі навіть сказав своїм радникам, що буде у такому разі вимагати 48 голосів для усіх американських штатів. Проте згодом Рузвельт звернувся до Сталіна з посланням, в якому закликав його не порушувати питання про членство радянських республік у міжнародній організації безпеки до часу її заснування. У своїй відповіді Сталін підтримав позицію Громико, зіславшись на рішення X сесії Верховної Ради СРСР. “Заяві радянської делегації з цього питання,— писав він,— я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень в нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено слідкують за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в Радянській Конституції розширення їх прав у галузі міжнародних відносин”. У цьому ж посланні Сталін уперше виділив із числа союзних республік Україну та Білорусію, які, як він зазначав, за кількістю населення і політичною вагою перевищували ряд країн Європи із числа майбутніх ініціаторів створення ООН. Після цього закулісна боротьба навколо вступу Білорусії та України в ООН ще деякий час тривала, аж доки 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР, БРСР не підписали Статут ООН, а 24 жовтня 1945 р. цей статут було ратифіковано.

Ситуація того часу, досить умовно, звичайно, нагадувала 1812 р., коли після перемоги над Наполеоном народи Росії сподівалися на ліквідацію кріпосного права. На розширення свобод, у тому числі й у національній сфері, сподівалися й народи Радянського Союзу напередодні перемоги над Гітлером. З цим Сталін та його оточення не могли не рахуватися. І в значній мірі вони ці надії й провокували. Аналізуючи рішення X сесії Верховної Ради СРСР, відомий співробітник Білого дому К.Болен відзначав: “Деякі національні меншості стурбовані проявами великоросійського шовінізму і цей крок призначений для того, щоб заспокоїти їх, демонструючи, таким чином, що радянська національна політика не тільки не зазнала змін, але й, навпаки, має певний розвиток”.

У цей період в сталінській національній політиці Україна посідала особливе місце. У своїй книзі “Рузвельт та росіяни” Е.Стеттініус зазначав, що 7 лютого 1945 р. під час переговорів у Криму президент США сказав йому, що Сталін почуває свою позицію в Україні важкою й непевною. Голос для України (в ООН), сказав Сталін Рузвельту приватно, є необхідним для збе-

реження єдності СРСР. Навіть якщо припустити, що це був своєрідний маневр “кремлівського горця”, в його словах все ж був певний сенс. Пригадаймо, що упродовж усього 1944 р. у Західній Україні палахкотіла пожежа партизанської війни, яка, незважаючи на застосування там великих військових контингентів, не тільки не згасала, а й ще більше роздмухувалася. Отже, Поправки 1944 р. мали поряд із застосуванням військової сили служити певним протипожежним заходом. Характеризуючи дії радянської влади щодо придушення повстанського руху в Західній Україні, військове міністерство Великобританії у своїй доповіді від 13 грудня 1945 р. поряд із такими заходами, як військові дії, депортації сімей-учасників руху (панслов'янська і антисепаратистська пропаганда), окремо виділяло також і конституційні зміни. Навряд чи зараз є сумніви,— говорилось у доповіді,— що ці заходи (поправки 1944 р.) були більшою мірою замислені як поступка національним почуттям у радянських республіках (особливо в Україні)¹.

Народний комісаріат закордонних справ УРСР та його наркоми

Першим практичним наслідком X сесії Верховної Ради СРСР стало призначення О.Є.Корнійчука наркомом закордонних справ УРСР. Це сталося 5 лютого 1944 р. (в цей же день М.С.Хрущова було затверджено Головою Раднаркому УРСР). І хоча призначення письменника наркомом відбулося дуже швидко, вибір цей був зовсім не випадковим.

Політична кар'єра О.Є.Корнійчука була пов'язана із успіхом його п'єси “Фронт”, що вийшла на сцені у 1942 р. Провідна ідея цього твору — конфлікт між старою та новою генераціями радянських військових — підказана драматургові самим Сталіним. На той час, коли армія на собі відчула гіркі наслідки цього конфлікту, п'єса, як то кажуть, була “на часі”.

На початку 1943 р., одразу ж після визволення Харкова (як потім з'ясувалося, тимчасового) Корнійчук (знов таки за підказом зверху) виступив у “Радянській Україні” зі статтею, що відкрила дебати із польської проблеми, тобто питань як державних кордонів між Польщею та СРСР, так і подальшої політичної орієнтації нової польської держави. Питання про позитивний розвиток Західної України у складі Української РСР, що також бу-

¹ Anglo-american perspectives on the Ukrainian question. 1938—1951. A documentary collection. Kingston; Ontario-Vestal; New-York, 1987. P. 175—176.

ло розвинуте у статті, мало продемонструвати український ракурс польської проблеми, яка досі виступала лише у її загальносоюзній площині. Наступного дня, 20 лютого, статтю Корнійчука передрукувала “Правда”, а незабаром його самого було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн, що, безумовно, мало певне символічне значення. Пересадження Корнійчука у лютому 1944 р. із Москви у київське наркомівське крісло, крім всього іншого, мало продемонструвати ширість та піднести престиж “нової” сталінської національної політики в Україні. У 1943 р. наркоматами освіти та культури УРСР стали не партійні функціонери, а видатні українські поети П.Тичина та М.Бажан. Готувалися також інші “письменницькі” призначення в Уряд УРСР¹.

Спираючись на свій, досить небагатий досвід роботи у московському наркомзаксправ, О.Корнійчук уже 9 лютого 1944 р. підготував проект плану організації НКЗС УРСР (на зразок із союзним), запропонував створити безцензурний друкований орган наркомату “Голос України”, а також невдовзі написав листа до Хрущова, в якому виклав деякі питання зовнішньополітичної діяльності України. Як свідчив даний лист (“Про забезпечення участі представників України на міжнародних конференціях та в роботі різних комітетів і комісій з питань миру та післявоєнного устрою”), йшлося не про якусь певну концепцію зовнішньої політики УРСР, а тільки про технічні питання забезпечення на практиці наданих республіці прав, метою яких мало стати посилення загальносоюзної політики СРСР. Сам Корнійчук відзначав, що широкомасштабні зв'язки України, яких вона має досягти після війни, “необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем”. Корнійчук також просив Хрущова, щоб той звернувся до наркомзаксправ СРСР В.М.Молотова з проханням прозондувати настрої урядових кіл Англії та США щодо обміну місіями з УРСР. Крім того, в Англії, зазначав Корнійчук, “бажано організувати через Англійсько-Російський парламентський комітет запит із цього приводу”.

Проте не встиг новий нарком розгорнути свою діяльність, як 13 липня 1944 р. його замінили на цій посаді досвідченим апарат-

¹ Як розповідав колишній член ЦК КП(б)У перший секретар ЦК ЛКСМУ В.С.Костенко, під час наступу радянських військ восени 1943 р. в Україні Хрущов майже місяць возив із собою О.П.Довженка. Костенко зазначав, що це робилося, щоб у майбутньому призначити Довженка на посаду Голови Президії Верховної Ради УРСР. В одній із телефонних розмов з Г.Маленковим Хрущов просив передати Сталіну, що він позитивно оцінює кандидатуру Довженка на цю посаду.

чиком Д.З.Мануїльським. Ходили чутки, нібито причиною цьому стала політична діяльність дружини Корнійчука, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської (яка, до речі, невдовзі після цього, 21 липня 1944 р., стала віце-президентом Польського Комітету національного визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі). Говорили ще й про те, нібито сам Корнійчук не був дуже схильним до дипломатичної діяльності. Відносно першого можна сказати, що нападки в іноземній пресі на В.Василевську почалися ще у 1943 р. у зв'язку з її призначенням головою т. зв. Спілки Польських патріотів — прорадянської організації, створеної в СРСР. Однак офіційна посада її чоловіка — заступника наркома закордонних справ СРСР — була при цьому аж ніяк не більшим приводом для цих наскоків, ніж радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР самої польської письменниці. Щодо дипломатичних схильностей та уподобань Корнійчука, то на них ніхто не звертав ніякої уваги ані під час його призначення на пост наркома, ані, тим паче, під час його усунення з цієї посади. При призначенні мала величезне значення сама фігура українського письменника — суспільного діяча, а не його особисті якості. Слід зазначити, що саме щодо “іміджу” Корнійчук значно вигравав поряд із своїм наступником Д.З.Мануїльським, який усією попередньою діяльністю, активною підтримкою сталінського плану “автономізації”, боротьбою із українським комунізмом у 20 — 30 роках заслужив від самого Л.Д.Троцького характеристику “одного з найогидніших ренегатів українського комунізму”. До того ж — і це, мабуть, один із найважливіших моментів — Мануїльський не був українцем. Відзначимо, що, будучи росіянином, сам Хрущов “хворобливо” ставився і всіляко уникав розмов щодо свого неукраїнського походження. “Так як було незручно,— пояснював у своїх мемуарах цей момент колишній югославський комуніст М.Джилас у книзі “Розмови зі Сталіним”,— що на Україні навіть голова Уряду неукраїнець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло б спотворити ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією, за розмірами більшу за французьку і дещо в чому культурнішу за російську) не знайшлося особи на місці Голови Уряду”. А тут ще й наркомзаксправ України став неукраїнець.

Те, що ініціатива звільнити Корнійчука з посади наркома надійшла із Москви, не викликає жодних сумнівів. Однак, який в цьому був сенс? Проте ясно одне — ця кадрова перестановка

суперечила попередній політиці “поступок українцям” і поряд із розпочатим у цей період в Україні переслідуванням Довженка за його кінороман “Україна в огні”, коли того звинуватили у “націоналістичних випадках проти партії”, була одним із перших кроків щодо згортання цієї політики. Москва немов би давала зрозуміти, що нової “українізації” не буде, що вона подбає про “посилення інтернаціоналізму” в Україні.

Цікаво зазначити, що саме в цей період у Києві серед певних прошарків єврейського населення почали поширюватися чутки, мовляв, Москва незадоволена національною політикою Хрущова, який притісняє євреїв, усуває їх з урядових посад та установ і замінює українцями. Говорили, що нібито навіть планується заміна самого українського голови раднаркому Ждановим (відомим, до речі, своїм великоросійським шовінізмом) за “перегини у національній політиці”. Серед тих, ким була “незадоволена” Москва, називали й Корнійчука. (До речі, усі ці чутки були ретельно зібрані органами НКДБ та знайшли своє відображення в окремому аналітичному документі “Про антисемітські настрої в Україні”).

У свою чергу, призначення Мануїльського на високу державну посаду було досить насторожено сприйняте рядом представників української інтелігенції. Так, у розмові восени 1944 р. між українськими письменниками Ю.Яновським та П.Панчем останній сказав: “Хрущов, Мануїльський, Жданов — чи не забагато для України?”

А як же сам Хрущов пояснив Корнійчукові мотиви його усунення? Докладність, з якою описав цю розмову у листі до Сталіна Голова українського уряду, свідчить, з якою увагою ставився Сталін до цієї події.

11 липня 1944 р. Корнійчук прибув із Одеси, де знаходився у відрядженні, до Києва і відразу ж був запрошений до Хрущова. Вважаючи, що предметом їх бесіди мають стати результати його поїздки, Корнійчук із великим піднесенням почав розповідати про них. “Розповідаючи про поїздку,— писав Хрущов Сталіну,— він був виключно приязно наставлений”. Хрущов уважно вислухав до кінця усю розповідь наркомзаксправ, не перебиваючи його, а потім сказав Корнійчукові, що зараз обставини вимагають, щоб на посаді народного комісара іноземних справ України був “такий товариш, який володів би іноземними мовами і тим самим йому б було легше виконувати свої обов’язки під час переговорів з представниками іноземних держав”. “Я ска-

зав йому,— писав Хрущов,— що на посаду наркомзаксправ України рекомендується товариш Мануїльський, який досконало володіє французькою мовою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді Голови Комісії зі справ мистецтва при РНК УРСР”. Доти веселий Корнійчук одразу ж спохмурнів і після великої паузи невиразно вимовив: “Ну що ж, якщо таке рішення, так рішення”. Від роботи в Комітеті, незважаючи на просьби Хрущова, Корнійчук спершу категорично відмовився, говорячи, що ця робота забере багато часу, а він хоче писати. Проте Корнійчук спитав, чи буде у цьому разі зняття з посади подане, як “у зв’язку із переходом”? Хрущов відповів, що так, і рекомендував ще подумати.

Наступного дня, заспокоївшись і все обміркувавши, Корнійчук знову прийшов до Голови Раднаркому та сказав, що вчорашнє повідомлення приголомшило його тому, що він пов’язав його не зі своєю необізнаністю в іноземних мовах, а зрозумів, що ним незадоволені в цілому. Він також позитивно оцінив кандидатуру Мануїльського і додав, що не жалкує про це рішення, так як внутрішньо буз незадоволений цією роботою, а також дав згоду на роботу у Комітеті. При цьому Корнійчук лише запитав, хто із заступників голови РНК УРСР займається питаннями роботи Комітету у справах мистецтв? І коли Хрущов відповів, що цим займається Бажан, Корнійчук зробив багатозначний жест і попросив у голови українського уряду дозволу звертатися до нього безпосередньо, обминаючи Бажана. У цей же день Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало “обрати товарища Мануїльського членом Політбюро ЦК КП(б)У”. Це рішення було надіслано для опитувального голосування усім членам ЦК КП(б)У. Через день, 13 липня, газети опублікували Указ про призначення нового наркомзаксправ. Отож, “липовому українцю”, як жартівливо називав Мануїльського сам Сталін, пам’ятаючи його “старі заслуги” в Україні, була знайдена посада особистого наглядача Москви при ЦК КП(б)У і водночас головного представника України на міжнародній арені.

Щодо наркомівської діяльності Д.З.Мануїльського, то вона не пішла далі балачок та блефування. Вона й не могла піти далі за умов, що існували. Коли 6 лютого 1944 р., майже одразу ж після прийняття рішень X сесії, на обіді, який наркомзаксправ СРСР давав на честь британського посла в Москві, Молотова запитали про можливість обміну дипломатичними представниками між країнами Заходу та радянськими союзними республі-

ками, той відповів, що це є справою, яку слід визначати самим республікам та іншим країнам. Проте ані з країнами Заходу, ані з будь-якими іншими країнами Україні так і не дозволили встановити ніяких дипломатичних зв'язків. І хоча у 1945 р. Хрущов та Мануїльський зверталися до Сталіна із проханням дозволити встановити дипломатичні зв'язки між Україною та “країнами народної демократії”, з цього також нічого не вийшло. Як зазначав у своїй книзі Джилас, “Сталін сам у цей час нашттовхнувся у народних демократіях на опір. Так що йому навіть на думку не могло прийти зміцнювати самостійність УРСР. А жвавий дідусь Мануїльський — міністр без міністерства ще два-три роки марнославив в Об'єднаних Націях, щоб потім раптово зникнути...”

Народний комісаріат оборони УРСР: наркомат, який ніколи не існував

Військова реформа викликала жваве зацікавлення як в самому СРСР, так і за кордоном. А.Гарріман назвав її “чудовим методом підвищення інтересу до служби у Червоній армії і в підтримці цієї армії місцевим населенням”. “Дійсно,— зазначав він,— легше запевнити молодих людей, що це їх обов'язок служити в організованих на місцях частинах, ніж у знеліченій армії Союзу”.

Не обійшов цього питання і Сталін. У наказі Верховного Головнокомандувача до 26-ї річниці Червоної армії він підкреслив, що “утворення нових військових формувань у союзних республіках, підготовлене бойовою співдружністю народів СРСР у Вітчизняній війні та усією історією нашої держави, ще більше зміцнить Червону армію та увіллє до її лав нові бойові сили”.

Та особливо активно тему національних збройних сил почали розвивати українські лідери. Так, Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С.Гречуха із пафосом заявив, що “якщо нинішня світова війна не навчить декого уму-розуму, то в майбутніх битвах за честь, свободу і незалежність нашої соціалістичної батьківщини бійці та офіцери українських з'єднань ще раз доведуть, як вміють битися нащадки славних українських богатирів — Богдана Хмельницького, Данила Галицького, Миколи Щорса”.

У цей же час в українській пресі досить виразно почала звучати тема відродження бойових традицій українського народу. Газета “Радянська Україна” 4 лютого 1944 р. навела висловлювання токаря-карусельника Олексія Ісаєнка. “Радісніше б'ється серце,

коли дізнаємося про наступне утворення військових формувань у республіках. Значить, тепер будуть українські військові частини. Немає сумніву, у цих частинах доблесні сини України піднесуть на ще більшу височінь бойову славу українського народу”.

Правда, на відміну від тріскучої газетної балаканини, багато хто задумувався, як, наприклад, будуть створюватися у багатонаціональних республіках республіканські військові з'єднання — за національною чи за якоюсь іншою ознакою; де будуть служити неукраїнці з України; чи не створить національне розшарування в армії загрози для єдності СРСР?

* * *

Наркомом оборони України було призначено генерал-лейтенанта В.П.Герасименка¹.

Майбутній нарком народився в 1900 р. у с. Велика Бурімка Полтавської (нині Черкаській) обл. у родині селянина. Під час Столипінської аграрної реформи родина Герасименків переїхала на Кубань. Звідти у 1914 р. батько пішов на війну, з якої не повернувся, а підліток Василь найнявся пастушком. Революція зустріла Василя Герасименка на Кубані. У 1918 р. він вступив до Червоної армії. Воював на Північному Кавказі, а потім на півдні країни; після війни керував стрілецькими підрозділами, вчився на курсах комскладу у Мінській Об'єднаній військовій школі, ще пізніше — у військовій академії ім. М.В.Фрунзе. В умовах повальних репресій в армії військова кар'єра Герасименка складалася досить успішно. У 1937 р. він вже командир 8-го стрілецького корпусу, а у 1938 р. — заступник командувача Київського військового округу (в цьому ж році його було обрано депутатом Верховної Ради СРСР). Сталінські репресії 30-х років, на щастя, обминули Василя Пилиповича, хоча подекуди, нібито й на нього було написано донос, а один із колег генерала на допитах показав проти нього. Але згодом, незважаючи на тортури, відмовився підписати протокол допиту. Надалі Герасименко інколи говорив, що саме це врятувало його та сім'ю від репресій.

У 1940 р. Герасименко став генерал-лейтенантом і його перевели із КВО на посаду командувача Приволзьким військовим округом. Майже з перших днів Великої Вітчизняної він на фронті — очолює 21-шу, а згодом 13-ту армії Західного фронту. З

¹ Відзначимо, що на початку 1944 р. в Києві ходили чутки, нібито на посаду наркома оборони УРСР планувалось призначити партизанського генерала А.С.Ковпака, що цілком відповідало політиці призначення на "високі посади" видатних українців.

Нарком оборони УРСР В.П.Герасименко.

вересня до листопада 1941 р. перебуває на посаді заступника командувача військами Резервного фронту, заступника начальника тилу Червоної армії з постачання Північних фронтів. З грудня 1941 р. Василя Пилиповича призначають командувачем військами Сталінградського військового округу і, нарешті, знову фронт. З вересня 1942 до листопада 1943 р. генерал Герасименко беззмінний командувач 28-ю армією, що діяла на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах. Війська цієї армії відзначилися у Сталінградській оборонній операції, а потім успішно діяли під час контрнаступу на Астраханському напрямку. У 1943 р. 28-ма армія брала участь у Ростовській та Мелітопольській операціях, зробила свій вагомий внесок у визволення від гітлерівців Донбасу. За період керівництва армією до двох передвоєнних орденів Герасименка — орденів Леніна та Червоного Прапора —

додалися ще: орден Червоного Прапора, орден Суворова I ступеня та орден Кутузова II ступеня. Саме у період командування 28-ю армією Василь Пилипович близько познайомився із Хрущовим, у той час членом Військової Ради Сталінградського фронту, якого, мабуть, знав ще з передвоєнного “київського” періоду служби. Могутня козацька постать, пишні вуса, відкритий і щирый характер генерала, що немовби зійшов із картини Репіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, — все це імпонувало й викликало симпатію у Першого секретаря ЦК КП(б)У. І коли постало питання про вибір кандидатури для наркома оборони України,

В.П. Герасименко (зліва).
Харків, січень-лютий 1944 р.

Хрущов вибрав Герасименка, “культурного, бойового генерала,” як його характеризувало Головне Управління кадрів. Василь Пилипович дуже неохоче розлучився із своєю 28-ю армією, до якої звик і, як то кажуть, прикипів душею. Правда, його пряма й недипломатична вдача створила йому чимало ворогів і недоброзичливців. Під час війни траплялися у Герасименка конфлікти із всемогутнім Кагановичем, складні відносини були у нього і з командувачем фронтом генералом Толбухіним. Отож, мабуть, були у Герасименка й особисті мотиви залишити ді-

ючу армію і взяти на себе, по-перше, керівництво Харківським військовим округом, а згодом і НКО УРСР.

Відразу ж після призначення на посаду наркома оборони УРСР Герасименко при активній співдії Хрущова розробив структуру майбутнього НКО УРСР. Ця структура була викладена у постанові РНК УРСР “Про формування апарату народного комісаріату оборони УРСР”. Структура українського наркомату у разі її втілення у життя мала дати Україні повнокровні збройні сили з усіма основними родами та видами військ. Крім Наркома оборони та його канцелярії, в цю структуру входили Генеральний штаб Червоної армії УРСР, з начальником та трьома його заступниками, 8-ма управліннями та 8-ма відділами; командувачі: піхотою, протиповітряною обороною, артилерією, авіацією, танковими силами, кавалерією; начальники: військ зв’язку, тилу, інженерних, хімічних військ — всі вони із від-

повідними штабами, комітетами, управліннями та відділами. Не було забуто в цій структурі і Політуправління Червоної армії УРСР з редакцією, друкарнею, видавництвом, Центральним будинком Червоної армії, а також Управління контррозвідкою, Військова Прокуратура, Військовий Трибунал тощо. Отже, Хрущов та Герасименко не бачили ніяких завад на шляху до створення Української Червоної армії і вважали, що це справа близького майбутнього. У цьому ж напрямку вони і діяли, цілком справедливо вважаючи, що двом військовим відомствам — НКО УРСР та КВО буде тісно в розореному війною Києві, М.С.Хрущов у квітні 1944 р. навіть підготував проект постанови ДКО СРСР “Про створення Тернопільського військового округу та перейменування Київського військового округу в Житомирський військовий округ”. Проте у Москві було зовсім інше уявлення про зміст та призначення НКО УРСР.

23 червня 1944 р. Головне Управління формувань та укомплектувань підготувало основний документ, що мав регламентувати права та обов'язки республіканських наркоматів оборони. Наведемо цей документ повністю:

Положення про народні комісаріати оборони в союзних республіках

1. Народні комісари союзних республік керують:

а) діяльністю обласних, міських та районних військових комісаріатів;

б) утворенням республіканських військових формувань відповідно з розпорядженнями Народного комісара Союзу РСР;

в) проведенням загального військового навчання, військової підготовки учнів середніх учбових закладів та студентів вищих учбових закладів на основі положень, що затверджені Радою Народних комісарів Союзу РСР;

г) виконанням Закону про загальний військовий обов'язок громадян Союзу РСР на території Союзної Республіки;

д) розквартируванням військ на території Союзних Республік згідно дислокації, що встановлюється Генеральним штабом Червоної армії;

е) підготовкою території Союзної Республіки до оборони, відповідно з вказівками Генерального штабу Червоної армії.

Примітка: У Союзних республіках, що мають на своїй території округи, Народний Комісар оборони Союзної Республіки здійснює керівництво галузями, визначеними Військовими Радами округів.

2. На народні комісаріати оборони Союзних Республік покладено:

а) керівництво обліком призовників, офіцерського, сержантського та рядового складу запасу, тяглової сили та механізованого транспорту, згідно з правилами, розробленими Народним комісаром оборони Союзу РСР;

б) проведення призову на дійсну військову службу громадян СРСР і направлення їх для проходження військової служби у військах Червоної армії;

в) призов на військову службу військовозобов'язаних запасу;

г) надання відстрочок та звільнень від військової служби робітникам, службовцям та інженерно-технічному складу промислових підприємств, транспорту, будівництва та органів управління, згідно постанов Державного Комітету Оборони та Комісії при РНК СРСР із звільнень та відстрочок від призову по мобілізації;

д) постачання для потреб армії тяглової сили, механізованого транспорту і тари з народного господарства;

е) організація та керівництво Загальним військовим навчанням громадян СРСР;

ж) керівництво військовим навчанням студентів вищих навчальних закладів;

з) розквартирування та влаштування військ і установ Червоної армії згідно дислокації, що встановлена Генеральним штабом Червоної армії;

к) керівництво оборонними заходами та дорожнім будівництвом на території союзних республік відповідно до провідних основ Генерального штабу Червоної армії.

3. Народному комісару Союзної Республіки, згідно зі статтею 85 Конституції СРСР, надається право видавати накази у межах його компетенції й на основі наказів та інструкцій Народного Комісара Союзу РСР.

Навіть при поверховому знайомстві із цим документом впадає у вічі, що серед різноманітних прав, наданих Наркомам Оборони Союзних Республік, не було найголовнішого — права керувати військами, що дислокувалися на республіканському терені. Крім того, НКО республік мали здійснювати своє керівництво через Військові Ради округів, тобто стати проміжною ланкою між округами та НКО СРСР. Тож, по суті, проект Головупраформу перетворював республіканські наркомати оборони на "п'яте колесо" союзного наркомату, а з республіканських наркомів оборони

Голова РНК УРСР М.С. Хрущов
та Нарком оборони В.П.Герасименко. 1944 р.

створював справжніх “весільних генералів”. Саме це змусило Хрущова та Герасименка звернутися за допомогою до Сталіна. У своєму листі до нього вони зазначали, що подвійне підпорядкування округів штучно ускладнить умови їх роботи, створить ненормальні стосунки та плутанину у роботі апаратів Центральних управлінь НКО СРСР та округів. Наявність цього та інших “недоліків” проекту Головупраформу українські керівники бачили у тому, що Генштаб розробив його “без урахування особливостей Української РСР, де є чотири військові округи”.

Для усунення усіх цих недоліків Хрущов та Герасименко запропонували внести до тексту “Положення” деякі зміни та доповнення, в силу яких округи та війська, що розташовувались на території республіки, мали б в усіх відношеннях підлягати наркомату оборони УРСР (за виключенням військ діючої армії та Резерву Ставки ВГК). Згідно із цими доповненнями попередній проект майже не зазнавав змін. До нього лише додавалися два нових пункти та робилися деякі відповідні узгодження. Проте ці два пункти майже докорінно змінювали увесь зміст документу, перетворюючи НКО УРСР із бутафорського у реальний орган керівництва збройними силами республіки. “1. Народний Комісар Оборони УРСР підпорядковується Народному Комісару Оборони СРСР (через Генеральний Штаб та Центральні Управління НКО) та Голові Ради Народних Комісарів Української РСР (безпосередньо); 2. Народному Комісарові Оборони УРСР підпорядковуються усі війська та органи місцевого військового управління, що розташовані на території республіки за винятком військ діючої армії та Резерву Ставки Верховного Головнокомандуючого”.

Здається, сталінська “гра у поширення прав союзних республік” була сприйнята в Україні й дійсно за чисту монету¹. Хрущов та Герасименко надалі двічі зверталися до Наркома оборони СРСР (28.06 та 19.08.1944 р.) із проханням затвердити їх варіант “Положення про республіканські наркомати оборони”, проте цього зроблено не було. У той же час “український проект” ніхто не піддавав критиці й не засуджував як помилковий. Отже, Хрущову та Герасименку не залишалося нічого іншого, як вважати, що справу утворення республіканських наркоматів оборони відкладено до закінчення війни.

* * *

Відразу ж після призначення нового наркома та повідомлення про це у газетах на В.П.Герасименка звалився справжній шквал листів із найрізноманітніших інстанцій. Усі цивільні установи, вважаючи, що якщо призначено наркома, то, безперечно, сформовано і народний комісаріат оборони, почали звертатися до нього із усілякого роду питаннями, скаргами, претензіями тощо. Особливо багато листів йшло від фронтовиків, їх сімей та інвалідів війни. Тільки для обробки цієї пошти наркому потрі-

¹ Насправді все було значно складніше. Ейфорії з цього приводу серед українського керівництва не було. Уже згаданий вище Костенко зазначав, що поява серед списку телефонів наркомів Українського Уряду прізвища Наркома оборони України Герасименка викликала у партійних та урядових чиновників іронічну посмішку. Ніхто не вірив, що такий наркомат і дійсно може бути створений.

бен був спеціальний штат. Ось тут Москва пішла на деякі поступки. 4 червня 1944 р. Генштаб розпорядився про утворення канцелярії НКО УРСР при Наркомі оборони України у кількості 11 чол. — 6 військовиків і 5 вільнонайманих. До 20 липня канцелярія була в цілому укомплектована офіцерами Штабу КВО, а пізніше до її штату були зараховані також жінки (друкарки, кур'єри, експедитори).

Одним із перших заходів канцелярії стала підготовка даних про офіцерів, що служили в українських округах. Начальник Канцелярії підполковник П.О. Георгієвський квавпив округи із відправленням списків старшого офіцерського складу й наприкінці осені 1944 р. такі дані було отримано. Відзначимо одразу, що досить характерним моментом, який свідчив про ставлення Генштабу до перспектив майбутніх перетворень в армії, був національний склад керівництва українських округів. Ось який він мав вигляд:

Округи	Росіяни	Українці	Інші	Разом
Харківський	43	15	11	69
Одеський	63	3	14	80
Львівський	37	6	6	49
Київський	48	18	5	71

Отже, українців серед командного складу українських округів була мізерна кількість, що свідчило, що Москва продовжує свою політику ротації кадрів за національною ознакою і не збирається створювати ніякі національні збройні сили.

Проте надії на те, що український Наркомат оборони все-ж таки за будь-яких умов буде утворений, у генерала Герасименка не вгасали. Про це, наприклад, свідчив той факт, що 20 березня 1945 р. він затвердив “Програму-завдання” для рішення фор-проекту будинку НКО УРСР у Києві. У програмі були ретельно розписані найменування усіх управлінь та служб із загальною кількістю військовослужбовців і вільнонайманих та орієнтовна площа, яка мала бути виділена під кожне з них. Крім службових приміщень, у будинку НКО УРСР передбачалися глядацький зал на 1 тис. місць, зал офіцерських зібрань, бібліотеки-читальні, клубні кімнати, ресторан, кухня-їдальня, магазин тощо. Окремо планувалося збудувати готель, друкарню, майстерні, гаражі та інші підсобні приміщення. У цілому ж будинок НКО УРСР мав зайняти площу 56 140 м², на якій передбачалося розмістити 3077 військовиків та 2150 вільнонайманих.

Важливим етапом у роботі Герасименка як наркома оборони України стала його, так би мовити, дипломатична діяльність. Справа у тому, що наявність в Україні, згідно з конституцією, наркоматів оборони та іноземних справ вимагала “за етикетом” зустрічати та проводити іноземні делегації, що проїжджали через Київ до Москви. “За звичаєм,— ділився із колегою більше досвідчений у цих справах нарком іноземних справ Мануїльський,— змішані урядові делегації мають обслуговуватися представниками НКЗС та НКО разом, спеціальні військові делегації повинні обслуговуватися, головним чином, представниками військових властей, тобто НКО”. З цього приводу нарком закордонних справ рекомендував Василю Пилиповичу створити спеціальну протокольну групу при НКО, виділити хорошу легкову машину, приміщення для прийомів, а також підготувати для цих цілей духовий оркестр та одну-дві роти для несення почесної варти. “Усі вказані моменти зовнішнього представницького порядку,— підкреслював Мануїльський,— мають політичне значення і на них слід своєчасно звернути увагу”. Але як це можна було зробити, коли не вистачало ані грошей, ані відповідних кадрів. Лише на досить скромну зустріч французького дивізійного генерала Петі — керівника військової місії в СРСР, пішла майже квартальна сума коштів, що її було виділено штабу КВО для подібних акцій. Щодо підготовлених офіцерів, то, як з’ясувалося, на весь штаб Київського військового округу не знайшлося жодного, хто б знав іноземні мови. На прохання Герасименка створити спеціальний відділ для зовнішніх зносин при канцелярії НКО УРСР заступник начальника Генерального штабу Червоної армії, генерал армії О.І.Антонов відповів відмовою, мотивуючи її тим, що “в даний час це не викликається необхідністю через відсутність у Києві постійних військових представництв іноземних держав”. Щодо грошей, то їх генерал Антонов пообіцяв відпускати у кожному конкретному випадку. Значно легше вирішувались питання про почесну варту та автомашини, адже їх, на щастя, Герасименко міг вирішувати як командувач округу.

* * *

Нерегламентованість прав та обов’язків самого наркома поступово позначалася на його стосунках із керівництвом округів. Майже відразу виникло безліч питань, що потребували загальної їх координації між армією та українським урядом. І хоча генерал Герасименко й взяв на себе обов’язки, як він сам зазначав, “якщо не начальника, то старшого щодо військових рад українських ок-

ругів”, останні не поспішали визнавати владу нового наркома. Характерні приклади. У серпні 1944 р. Нарком оборони доповідав у ЦК КП(б)У про хід розмінування на території України. “Повідомляю,— писав він,— що мною вжиті заходи щодо усунення недоліків у роботі загального розмінування на території Київського військового округу. Щодо території інших військових округів, то я не маю апарату для організації там цієї роботи. Прошу звернутися з цього питання безпосередньо до командування Львівського, Харківського та Одеського округів”. На прохання Раднаркому України щодо продовження на місяць терміну мобілізації в армію “служителів культу” Герасименко відповідав, що таку вказівку по КВО він дав. “Штабам інших військових округів Української РСР,— писав він,— вказівку я дати не можу, вона має надійти від начальника Головупраформу Червоної армії”.

Посвідчення Наркома оборони УРСР В.П. Герасименка.

Напруження у стосунках між наркомом та округами наростало. Це стало однією з причин того, що Герасименко насмівився ще раз привернути увагу Наркома оборони СРСР до свого наркомату. Навесні 1945 р. він підготував листа до Сталіна, в якому зазначав, що нерегламентованість прав та обов’язків Наркома оборони республіки створює ускладнення у його роботі. “Таке положення не може продовжуватися надалі нерегламентованим з Вашого боку,— писав Герасименко,— так як в будь-який час може виникнути конфлікт “про порядок підпорядкування” і представникам центру доведеться розбиратися, хто має рацію, а хто ні, а справа буде страждати. Не вважаючи за можливе у даний час просити Вас про затвердження “Положення про Народний Комісаріат союзних республік”, я все ж прошу окремим наказом чи директивою частково регламентувати мої права та обов’язки як Наркома оборони, що впливають із практики”.

Далі у листі чітко окреслювалися контури тієї компетенції, яку він вважав за доцільне отримати від центру на період до утворення НКО УРСР. На відміну від “проекту Хрущова—Герасименка”, Нарком оборони України на цей раз визнавав доцільність підпорядкованості українських округів безпосередньо союзному НКО, але зазначав, що про кожне завдання Центру, яке надається тому чи іншому округу і зачіпає інтереси місцевого населення чи народного господарства союзної республіки, чи таке, що потребує сприяння місцевих органів влади, повинні повідомляти і його, щоб він міг з метою орієнтації ним відповідно інформувати Уряд УРСР. Водночас Герасименко наполягав на передачі йому права контролю за всіма наказами, директивами НКО СРСР та його центральних органів, що стосуються інтересів цивільного населення і народного господарства союзної республіки, а також завдання НКО СРСР із питань, що впливають із національних особливостей. Герасименко просив також, щоб Народному комісару оборони УРСР були надані права видавати накази з усіх питань, що викладені вище. В цілому ж усі війська та військові установи, що знаходяться на терені України, повинні у питанні Статуту внутрішньої та гарнізонної служби бути підпорядкованими Наркому оборони УРСР. “За мною тільки право,— підкреслював він,— ліквідації порушень статутів, ваших наказів, директив.” Щодо виконання своїх обов’язків Нарком Герасименко вважав за необхідне ще до організації НКО республіки сформувати його апарат із відповідними функціями. Для виконання цих функцій мали бути створені такі кадрові групи:

1. Оперативна група;
2. Організаційно-стройова група;
3. Група Всеобучу та фізкультури;
4. Група кадрів;
5. Група зовнішніх зносин;
6. Дорожня група;
7. Управління гідрометеорологічної служби;
8. Квартирна група;
9. Військово-санітарна група;
10. Заготівельне управління;
11. Група военторгу;
12. Військова група контролю при Наркоматі оборони УРСР.

Обов’язки усіх цих груп були ретельно розписані. Пропозиції Герасименка являли собою щось середнє між проектом Головупраформу та “проектом Хрущова—Герасименка.” У той же час в

деяких положеннях вони дещо віддалено нагадували інститут уповноважених Народного комісара у військових та морських справах СРСР при РНК урядів союзних республік, що мав бути утворений відразу після створення СРСР. Цей інститут був покликаний враховувати національні особливості та можливості кожної республіки при проведенні єдиних принципів військового будівництва. Уповноважені мали інформувати уряди республік про усі рішення Центрального наркомату у військових та морських справах, усувати можливості неузгодження у взаємовідносинах між центром та республіками у військових питаннях. Однак майже з самого початку інститут уповноважених не набув потрібного застосування, а наприкінці 30-х років навіть згадка про нього зникла з усіх офіційних документів. НКО СРСР не бажав мати жодних, навіть таких скромних обмежень у своїй діяльності.

Цікаво відзначити, що цього листа Нарком Герасименко писав Сталіну вже особисто від себе. Хрущов його не підписав. І не випадково. Настирний нарком почав викликати у Сталіна роздратування. Проте наприкінці війни було не до нього. Але вже у липні 1945 р. Герасименка було позбавлено єдиних важелів його влади — командування округом. На цю посаду призначили генерал-полковника А.А.Гречка. А самого Герасименка (до речі, офіційно не позбавляючи посади наркома) у жовтні 1945 р. перевели на значно нижчу посаду — заступника командувача Прибалтійським військовим округом по вузах.

Канцелярія Наркома оборони України проіснувала без свого наркома аж до травня 1946 р. А потім справи здали в архів, печатки знищили, а майно, серед якого, крім меблів, нічого й не було, здали по акту. Так завершив свою “діяльність” Наркомат оборони України, хоча формально він існував до прийняття Конституції СРСР 1977 р. Так, у 1946 р. Наркомат оборони УРСР стали називати Військовим міністерством УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.03.1946 р., а з 1953 р. — Міністерством оборони УРСР (Указ Президії ВР УРСР від 10 квітня 1953 р.).

Національне питання у Радянській армії у післявоєнне сорокаріччя

Закінчення Другої світової війни сприяло подальшому посиленню сталінізму в СРСР, який пожинав лаври від перемоги, здобутої усім радянським народом. Проте сподіваної волі ці народи не діждалися, навпаки, в галузі національної політики післявоєн-

ний період позначився ще більшим посиленням русифікаторських тенденцій в усіх союзних республіках, і перш за все в Україні.

Щодо Радянської армії (так вона почала називатися з 1946 р.), то крім назви, попри усі декларації 1944 р., нічого не змінилося. Навпаки, після війни вона остаточно повернулася до змішаних в національному плані частин, тобто до принципів військового будівництва зразка 1938 р. (правда, за життя Сталіна, в закавказьких республіках ще існувало кілька національних дивізій. Проте після приходу до влади Хрущова і розпочатої ним антисталінської кампанії ці з'єднання були розформовані, так як радянське керівництво побоювалося можливих просталінських заворушень у цих національних формуваннях).

У цілому ж у післявоєнний період майже у всіх сферах життя та діяльності, починаючи від військової доктрини, стратегії та тактики і до методів підготовки військ, Радянська армія повернулася до імперської спадщини старої російської армії, а щодо підготовки офіцерського корпусу, то ці традиції були не лише відроджені, але й ретельно відновлені. Російська мова як єдина мова спілкування, російський патріотизм, як символ лояльності до режиму — все це лишалося в Радянській армії основою її сили та єдності.

Разом із хрущовською “відлигою”, коли повіяло вітрами змін, здавалося, відбудуться деякі перемини і в Радянській армії. Так, в промові М.Хрущова на II сесії Верховної Ради СРСР у січні 1960 р. навіть прозвучав натяк на можливі військові реформи, коли Генсек заявив, що радянський уряд розглядає питання про територіальні військові формування (читай: національні). Але далі цього справа не пішла. А невдовзі і самого Хрущова було усунуто з посади.

У “брежневську добу”, коли разом з інтеграційними процесами, що відбувалися в СРСР, нагадали про себе і дезінтеграційні фактори, значно зросла роль Радянської армії як інструменту русифікації та інтеграції. Підсилена політико-ідеологічна робота в радянських військах мала сприяти вихованню “нової радянської людини”, “радянського гатріота-інтернаціоналіста”. Предметом особливих гордощів радянських військових залишалися багатонаціональні “інтернаціональні” військові частини, які інакше, як “братні військові колективи” та “школа дружби народів” в радянській пресі не називалися. Найбільшу загрозу великоросійському характеру Радянської армії становив “мусульманський фактор”. Слабкий стандарт призовників із середньоазіатських республік, а також потен-

ційна їх нелояльність до російської ідеї, поступово стали загрожувати і самому російсько-слов'янському характеру Радянської армії. Усі дослідження свідчили про те, що демографічний вибух у Середній Азії може невдовзі призвести до значного “пожовтіння” армії. Згідно з підрахунками, на кінець ХХ ст. рівень призовників-мусульман мав би становити 25%, в той же час кількість призовників-росіян повинна була скоротитися до 40%. Ця проблема настільки серйозно занепокоїла радянське військово-керівництво, що буцім-то навіть було підготовлено спеціальний секретний звіт для Міністерства оборони СРСР, в якому відзначалося, що внаслідок “пожовтіння” Радянська армія може опинитися перед двома взаємопов'язаними проблемами: мовною та проблемою патріотизму. Адже з року в рік в мусульманських республіках неухильно скорочувався відсоток призовників, які знали російську мову, а великоросійський (чи то радянський) патріотизм був серед цього контингенту військовослужбовців не дуже авторитетним.

Проте не тільки мусульмани викликали недовіру у радянського військового керівництва. Не користувалися довірою і представники ряду західних республік, а також євреї. Отже, розподіл людських ресурсів у Радянській армії відбувався за певними принципами “національної безпеки”, що мала як посилити її боєздатність, так і зберегти традиційну російсько-слов'янську домінанту. Росіяни мали максимально переважати у бойових та елітарних військах (авіація, десант, ракетні війська, КДБ тощо), а нацмени — в небоєвих з'єднаннях (будівельні, залізничні, внутрішні війська тощо).

Щодо спроб залучення середньоазіатів, не кажучи вже про прибалтів, до військових училищ, то вони не мали, в цілому, позитивних наслідків. Розподіл за національною безпекою передбачав також два фундаментальні принципи щодо комплектування радянських військ. Перш за все це був принцип їх багатонаціональності, змішане комплектування, хоча у бойових та елітарних частинах воно нерідко мало суто символічне значення, як певний імідж “інтернаціоналізму”. Щодо другого принципу, то він полягав у тому, що кожен солдат не мав служити за місцем його мешкання (щодо нацменів, то це стосувалося проходження служби на терені їх республік). Правда, цей принцип подекуди порушувався. Так було, наприклад, коли Перший секретар ЦК Компартії Казахстану Кунаєв попросив старого приятеля Брежнєва дозволити казахам служити в Казахстані. І дозвіл на це було отримано. В той же час неодноразові петиції литовських призов-

ників відносно проходження служби у Литві неодмінно відхилялися. В умовах радянської імперії це мало сприяти забезпеченню лояльності військ на випадок будь-яких національних заворушень у республіках. Особливо ретельно дотримувалися цього принципу при формуванні прикордонних військ. Так, на західному кордоні мали служити переважно росіяни, а на східному й південно-східному — українці та білоруси. Євреїв взагалі у прикордонні війська не призивали.

Щодо українців, то у післявоєнний період відбулася подальша їх інтеграція у Радянській армії. Разом із двома іншими східнослов'янськими народами вони мали становити не лише кістяк, але й одну з найбільш довірених часток цієї армії.

Згідно із західними дослідженнями (радянські джерела залишаються таємними), що були проведені у 70-х роках на підставі аналізу кількох тисяч радянських офіцерів (отже, з певною погрішністю), були отримані дані про національний склад офіцерського корпусу Радянської армії. Наведемо лише слов'янську їх частину. Отже, на 1976—1977 рр. в Радянській армії було:

Національність	Збр. сили загалом	Сухоп. війська	ВМФ	ВПС та ППО	Частка нац. населення в СРСР з 1979 р.
росіяни	61,37	59,23	66,90	63,53	52,42
українці	26,25	26,81	23,49	26,08	16,16
білоруси	5,06	5,48	4,27	4,53	3,61

А ось яку частку займали у цих військах офіцери-українці за рангами:

Ранг	Сухопутні війська	ВМФ	ВПС та ППО
адміральсько-генеральський склад	24,65	20,42	21,27
старші офіцери	27,68	23,44	24,55
молодші офіцери	26,37	23,96	28,06

Отже серед офіцерського корпусу усіх шаблів українці становили значно більшу частку від загальносоюзної щодо всього українського населення.

Серед вищого військового керівництва як до війни, так і у післявоєнний період, етнічні українці теж становили значну частину. Уродженці України нерідко робили стрімку військову кар'єру, доходючи до верхівок кремлівської влади. Так, маршали Тимошенко, Малиновський та Гречко були міністрами оборони Радянського Союзу. Багато українців очолювали командування

родів військ Радянської армії, військові округи, працювали в Генштабі на високих командних посадах у діючій армії тощо. В переважній більшості це були люди, які негативно ставилися до самої ідеї незалежної України та були великодержавниками за своїми поглядами. Скоріше винятком із правил, ніж правилом, є у цьому відношенні біографія генерала П. Григоренка¹.

У цілому ж служба в радянському офіцерському корпусі передбачала, насамперед, остаточну русифікацію, втрату своєї національної особистості, зараження “російським патріотизмом”. І слід зазначити, що в умовах відсутності власної держави, слабкої національної самосвідомості це не становило для багатьох українців дуже складної практичної чи моральної проблеми. Відносно високий рівень асимільованих українців серед офіцерського корпусу Радянської армії частково також був даниною національній традиції, адже в усі часи українці прагнули робити військову кар’єру. Також і серед прапорщиків, надстроковиків та сержантів Радянської армії також було багато українців. Цю особливість відзначали і соціологічні дослідження 80-х років, які проводилися серед рядового складу Радянської армії. “Військово-службовці-українці,— говорилося в одному з таких досліджень, що мало встановити національно-психологічні особливості ра-

¹ Григоренко Петро Григорович (1907—1987) народився в с. Борисівці, зараз Приморського району Запорізької обл. у селянській родині. Навчався у Харківському політехнічному інституті (1929—1931), Московській військовій інженерній академії (1931—1934), Академії Генерального штабу (1937—1939). З 1939 р. служив на Далекому Сході. У 1941 р. за “необережний” вислів щодо “мудрої політики” Сталіна у підготовці до війни ледь не позбався голови. На щастя, обійшлося “суворою партійною доганою”.

З кінця 1943 р. перебував у діючій армії, у 1944—1945 рр. — начальник штабу 8-ї стрілецької дивізії 4-го Українського фронту. Після війни викладав у Військовій академії ім. Фрунзе (1945—1961), згодом — начальник факультету військової кібернетики, генерал-майор (1956). Доля П. Григоренка раптово змінилася після його відвертого виступу 7 вересня 1961 р. на партконференції Ленінського району Москви з приводу обговорення проекту нової програми КПРС. Натхненний “відлигою” генерал спробував покритикувати корупцію у вищих ешелонах влади та “занадто рішуче” виступив за підтримку реформ у партії, що мали б розпочатися після XX з’їзду КПРС. Невдовзі його було усунуто з посади та переведено на Далекий Схід, а згодом і зовсім звільнено з армії. У 1963 р. П. Григоренко заснував Лігу Боротьби за відновлення ленінізму й публічно виступив на захист прав кримських татар, депортованих за наказом Сталіна. Цього вже було занадто для радянського режиму. У лютому 1964 р. генерала заарештували та відправили до психіатричної в’язниці-лікарні, де він і перебував у 1964—1965 та 1969—1974 рр.

П. Григоренко остаточно відійшов від ленінізму і в 1976 р. став одним із засновників Української Гельсінської групи та її представником при Московській Гельсінській групі. У ці роки він активно діяв як правозахисник. В 1977 р. Григоренко поїхав на лікування до США, під час якого радянське керівництво на чолі з Л. Брежнєвим, аби запобігти поверненню такої “небезпечної та вже добре відомої на заході” особи на батьківщину, позбавляє його громадянства СРСР.

П. Григоренко — автор понад 80 праць з військових та правозахисних проблем, мемуарів. Помер у Нью-Йорку.

дянських воїнів,— із зацікавленістю ставляться до служби. Багато з них прагнуть досягти більш високого становища, особливо коли це надає їм конкретних переваг чи суспільного визнання в колективі”.

Проте і до українців у радянського військового керівництва не було повної довіри. І це стосувалося не лише західняків, які значно відрізнялися за своїм менталітетом від зрусифікованих східних українців, але й до самих східняків та загалом етнічних українців. Для них також діяли принципи національної безпеки при розподілі в армії. Так, на початку 90-х рр., саме напередодні проголошення незалежності України, Генеральний штаб Радянської армії роздратовано вказував Штабу КВО (в одному з своїх циркулярів), що на терені округу занадто багато служить офіцерів-українців і що це є серйозним прорахунком і недоліком у роботі місцевого військового керівництва.

Щодо національних відносин у Радянській армії, то вони, як вже зазначалося, завжди були точним відображенням загальної картини національних відносин в СРСР, але в значно більш загостреному вигляді. Неросіянам в Радянській армії ніколи не давали забути, “хто вони такі” і що вони є нижчими за росіян. Кожна національна група мала певну добірку своїх специфічних характеристик в армії. Прибалтів, наприклад, називали “фашистами”, мусульман — “чурками”. Українців, особливо західних, неодмінно охрещували в “націоналістів” чи “бандерівців”.

Однак епіцентр національних проблем в Радянській армії знаходився не в зоні слов'янських негараздів, а в мусульманському факторі. Демографічні наслідки розвитку мусульманських народів побили усі найсміливіші прогнози та передбачення. У 1988 р. в Радянську армію прийшло 37% призовників з Кавказу та Середньої Азії (порівняно в 1980 — 28%, в 1970 — 17%). З точки зору збереження єдності Радянської армії, її слов'янського духу та боєздатності — все це становило справжню катастрофу. Загнати усіх “нацменів” до будівельних батальйонів та вирішити таким чином цю проблему було вже неможливо. Крім того, на національні відносини в Радянській армії дуже негативно вплинула ганебна війна в Афганістані, яка зробила прірву між радянськими мусульманами та слов'янськими народами СРСР.

Політика гласності, коли армійська та цивільна преса почали висвітлювати численні вади Радянської армії, такі, як дідовщина, дезертирство, самогубства тощо, показала, що усі ці проблеми хоча і не зводилися до національних, все ж були рясно за-

фарбовані у національні кольори. Проте вихід із ситуації радянське військове керівництво шукало не в кардинальних реформах, а в надійливих закликах до дружби народів СРСР та радянського патріотизму.

Зазначимо, що СРСР від початку його утворення був, по суті, країною без майбутнього. Його багатонаціональність при закладених в модель побудови держави унітаристських та великодержавницьких принципах мала призвести до краху. Цей крах наблизила політика перебудови. Саме в цей період знову залунала загроза великоросійському статусу-кво Радянської армії. Вже з кінця 80-х рр. у прибалтійських республіках піднялася хвиля відмов від служби в радянських військах. А невдовзі не лише національні рухи, але й уряди цих країн, а також і Грузії почали висувати вимоги про залишення на рідному терені призовників із цих республік. І навіть ще більше — про утворення національних військових формувань. Радянські генерали розцінили це як спробу “розтягнути армію по національних квартирах”. І справді, збереження самого СРСР, як і його єдиної армії, великоросійської за своєю суттю, було одним і тим же. Однак неможливо було зберегти ні того, ні іншого. Найбільша після 20-х рр. загроза російській національній спадщині в Радянській армії закінчилася повним крахом як самої цієї армії, так і радянської імперії в цілому. І хоча з усіх інститутів радянської системи армія “трималася” найдовше, сталося те, що мало статися. Радянська армія припинила своє існування, а на її основі почали будуватися нові армії — армії незалежних держав.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА, ВИКОРИСТАНА В РОЗДІЛАХ "ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ"

- Агурский М.* Идеология национал-большевизма. Париж, 1980.
- Адамович Е.* Январские события в Киеве //Летопись революции. 1925. №1(10).
- Айоло Г.* Большевики й національне питання. Київ, Прага, Львів, 1924.
- Амелін М.* Червона армія на варті соціалістичної Батьківщини. К., 1937.
- Антонов-Овсієнко В.* Автобіографія //Український історичний журнал. 1988. №11.
- Антонов-Овсієнко В.* У революції. К., 1957.
- Антонов-Овсеєнко В.* В семнадцатом году. К. 1991.
- Антонов-Овсеєнко В.А.* Записки о Гражданской войне: В 4 т. М.; Л., 1924—1933.
- Антонов-Овсієнко А.Л.* Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко. Фрагменти історії політичної боротьби //Український історичний журнал. 1992. №3.
- Антонович М.* Історія України (Нова доба). Прага, 1942.
- Армія Жовтня* //“На варті”. К., 1938.
- Арнольди Г.* Армия и революция (О том, как разложилась наша армия). Петроград, 1917.
- Артемьев А.* Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. М., 1975.
- Архив Русской Революции.* Т.1 —12. Берлин, 1922—1923.
- Ауссем В.* К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) //Летопись революции. 1926. — №5(20).
- Баар Г.* Вороги про Червону армію. Х., 1932.
- Базь І.* Чому ми перемогли в Громадянській війні? Х., 1931.
- Бакуров И., Андреев Г.* Генерал Кирпонос. М., 1969.
- Балковий П.* Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918—1920 рр. К., 1966.
- Баран В.* Крим: 1944 рік. Архівні джерела про депортацію // Сучасність. 1993. №8.
- Барладяну-Бирлядник В.* Повстання проти Павла Скоропадського. Причини і наслідки //Юг. 1993. 29 черв.
- Барсуков М.* Котовский. Х., 1929.
- Барштейн Ю.* Пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни //Український історичний журнал. 1990. №5.
- “Батько Махно”: шкідливі до портрета //Радянська освіта. 1990, 21 верес.
- Бачинський Ю.* Большевицька революція і українці. Критичні замітки. Берлін, 1928.
- Бедзик Д.* Червоноармійська читанка. Х., 1929.
- Белан Ю.* Отечественная война украинского народа против немецкой оккупации в 1918 г. К., 1960.
- Белаш В.* Махновщина //Літопис революції. 1928. №3(30).
- Бельков О.* Единой боевой семьей. М., 1986.
- Берестейський мир:* Спомини та матеріали. Львів; К., 1928.
- Бережинський В.* Красная Украинская Галицкая армия //Народна армія. 1993. 12, 13 берез.
- Берлін В., Субоцький М.* Червоноармійський політпідручник. Для червоноармійців перемінного складу. К., 1935.
- Бермант.* Национальные моменты в строительстве Красной армии //Партработа в полку. 1923. №5.
- Берхин И.* Военная реформа в СССР (1924—1925). М., 1958.
- Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. К., 1994.
- Богомолець І.* Колективізація та оборона СРСР. Х., 1931.
- Богомолець І.* Прийом до військових шкіл РСЧА 1931 року. Х.; К., 1931.
- Богославський М.* Махновщина. Х., 1927.
- Богуславський К.* Пісні червоної армії. Х., 1929.
- Боевое братство народов СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне: Документы и материалы.* К., 1984.
- Боевой путь 30-й Иркутской имени ВЦИК территориальной дивизии.* Екатеринбург, 1924.
- Боевые документы Н.А.Щорса* //Военно-исторический журнал. 1939. №1.
- Божко О.* Остання загадка Щорса //Радянська Україна. 1991. 8,12,13,19,21,22 берез.

- Божко О.* Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 — червень 1919). Дис. на здобуття вченого ступеня канд. істор. наук. К., 1994.
- Бойовий статут артилерії РСЧА. В 2 ч. Х.; К., 1931.
- Бойовий статут кінноти РСЧА. Х.; К., 1929.
- Бойовий статут піхоти РСЧА. В 2-х ч. Х., 1928.
- Борьба трудящихся Вольны за власть Советов (март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Житомир, 1957.
- Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Чернигов, 1957.
- Борис Р.* Українські сили під Московією. 1920—1935. Львів, 1935.
- Бюффа Д.* История Советского Союза: В 2 т. М., 1990.
- Бош Е.* Год борьбы. К., 1990.
- Бош Е.* Национальное правительство и советская власть на Украине. М., 1919.
- Бронштейн В.* Дисциплинарная политика и национальные формирования //Активист. 1926. №15—16.
- Бронштейн В.* Национальные моменты работы в Красной армии //Партработа в полку. 1924. №6—7.
- Брусилов А.* Мои воспоминания //Военно-исторический журнал. 1989. №10.
- Брязгунов Ю.* Збройні сили Республіки? Це вже було //Вісті з України. 1990. №35 (1637).
- Бугай Н.* Депортація кримських татар у 1944 р. //Укр. історичний журнал. 1992. №1.
- Бугай М.* Депортації населення з України (30—50-ті роки) //Укр. історичний журнал. 1990. №10, 11.
- Бугай Н.* Правда о депортации чеченского и ингушского народов //Вопросы истории. 1990. №7.
- Бузало В.* Нагороди нашої держави //Донеччина. 1993. 21 січ.
- Булагін М.* Сталін і радянські збройні сили. К., 1950.
- Бухарін М., Преображенський Є.* Азбука комунізму. К., 1921.
- Буденко А.* Чого хочуть антисеміти? Х., 1927.
- Бюллетень ВНО XIV-го стрелкового корпуса и Киевского гарнизона. К., 1926.
- Бюллетень 3-й конференции по внешкольной работе Украинского Военного Округа. Х., 1924.
- Быструков В.* Городнянщина в 1917—1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) //Летопись революции. 1925. №4(13).
- Быструков В.* Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине //Летопись революции. 1926. №2 (17).
- Быстрянский В.* Красная Армия и революционная война. Петербург, 1920.
- Вакуров И., Андреев Г.* Генерал Кирпонос. М., 1969.
- Варенников В.* Из истории создания и подготовки национальных военных формирований //Военная мысль. 1990. №2.
- Василенко М.* Бойова служба молодшого командира. К., 1935.
- Василенко М.* Бойова служба червоноармійця. К., 1935.
- Василенко М.* Памятка красноармейцу 45-й стрелковой Краснознаменной Вольнской дивизии. К., 1928.
- Васильчиков В.* Начдив Щорс. М., 1957.
- Вашенко П., Рунов В.* Военная реформа в СССР //Военно-исторический журнал. 1989. №12.
- Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К., 1987.
- Верстюк В.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991.
- Верховський Б.* Бойова служба червоноармійця-кавалериста. Підручник для червоноармійців кавалерійських частин РСЧА. К., 1935.
- Весенін Е.* Советский патриотизм. М., 1938.
- Винниченко В.* Відродження нації: В 3 ч. Київ; Відень, 1920.
- Винниченко В.* Поворот на Україну. Львів; Пшібрам, 1926.
- Винниченко В.* Політичні листи. Київ; Відень, 1920. №6.
- Винниченко В.* Щоденник. У 2 т. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980—1983.
- Військова техніка. Підручник для червоноармійців, молодших командирів РСЧА і активу ТСО авіахему. К., 1935.
- Вікторов Є.* Південний “Кронштадт” //Літопис революції. 1930. №2 (41).

- Витошкин А.* Зима, весна, лето девятнадцатого. Червоное казачество: Воспоминания ветеранов. М., 1969.
- ВКП(б): Підручник для червоноармійців першого року служби. Х., 1932.
- Военное хозяйство (Сборник статей и материалов). К., 1922.
- Военно-учебные заведения на Украине // Армия и революция. 1923. №1,2.
- Военный министр РСФСР? // Военно-исторический журнал. 1990. №11.
- Волін М.* Перший з'їзд КП(б)У // Літопис революції. 1928. №3.
- Волковинський В.* Армія і народ: 20—30-ті роки. К., 1990.
- Волковинський В.* М.В.Фрунзе на Україні. К., 1985.
- Волковинський В., Кульчицький С.* Християн Раковський. К., 1990.
- Волковинський В.М., П.Е.* Якір без легенд // Укр. історичний журнал. 1992. №2.
- Волкоголов Д.* Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. К., 1989 — 1990.
- Вооруженные силы и международные отношения: проблемы и перспективы. К., 1990.
- Воронець А.* Методичні вказівки до букваря “Червоноармієць”. Х., 1928.
- Воронець А.* Підручник математики на політзаняттях з червоноармійцями, уложений відповідно до двохрічної програми політзаняття з червоноармійцями. Х., 1927.
- Воронець А.* Червона зброя. Перша українська читанка для червоноармійців, допризовників та осіб перемінного складу терчастин. Х., 1924.
- Воронець А.* Червона зброя. Червоноармійська читанка. Уложена відповідно до “Двохрічної програми політзаняття з червоноармійцями”. В 3 ч. Х., 1926—1927.
- Воронець А.* Червоноармієць. Буквар для червоноармійців. Підручник для занять з неписьменними червоноармійцями, допризовниками та перемінниками терчастин. Х., 1928.
- Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. Протоколы. М., 1961.
- Всеукраинское совещание начполитотделов и начоргинстров, 17—20 июля 1921 г. Х., 1921.
- 2-е Всероссийское совещание начпуров и начпоармов 16—18 декабря 1921. М., 1921.
- Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17—22 октября 1918 г. К., 1992.
- Габинский И. (Калъев).* Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине—Полтавщине // Летопись революции. 1926. №2 (17).
- Гарчев П.* Червона гвардія України у Жовтневій революції. Х., 1969.
- Герасимов Е.* Щорс. Очерк боевой деятельности. М., 1946.
- Геть партизанщину. 36 статей. Х., 1920.
- Гірман І.* Сьомий Чернігівський Червоного Козацтва кавалерійський полк. Чернігів, 1930.
- Горак В.* Змова проти Махна // Робітнича газета. 1992. 28 серп.
- Горак В.* Отаман Зелений // Молодь України. 1991. 13, 14 лип.
- Горак С.* Українці в Другій світовій війні // Український історик. 1980. №1—4 (65—68).
- Горак С.* Українці і Друга світова війна // Український історик. 1979. №1—4 (61—64).
- Гошуляк І.* Як це було: версії і факти: До 70-річчя з дня загибелі М.О.Щорса // Під прапором лєнінізму. 1989. №15.
- Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1987.
- Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. док. и мат. В 3 т., 4 кн. К., 1967.
- Гражданская война 1918—1921 гг.: В 3 т. М.; Л., 1928—1930.
- Григоренко П.* Спогади. Детройт, 1984.
- Гриневич В.* Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942—жовтень 1944 рр.). Дис. на здобуття вченого ступеня канд. історичних наук. К., 1994.
- Гриневич В.* УПА і Червона Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25—26 серпня 1992 р. К., 1992.
- Гриневич В.* Утворення Наркомату Оборони УРСР у 1944 р. З історії однієї політичної три // Український історичний журнал. 1991. №5.
- Гринштейн А.* Из истории 45-й дивизии // Літопис революції. 1927. №1(22).
- Гриценко А.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). К., 1993.
- Гуляк Т.* Втрати українців під час другої світової війни // Сучасність. 1992. №7.

- Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К., 1993.
- Гур'янов П.* Червоний вершник. До 70-річчя Червоної армії і 90-річчя від дня народження комкора В.М.Примакова. К., 1988.
- Данилюк Г.* В степях України. М., 1961.
- Дашкевич Я.* Слідами невідзначеної дати (Про так зване проголошення Радянської влади в Україні 25 грудня 1917 року) //Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. К., 1993.
- Дашкевич Я.Р.* Росія, Україна та союзи 1919—1922 рр. Там же.
- Дашкевич Я.Р.* Лікнеп? Так, лікнеп! Утворення Союзу РСР не було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Там же.
- Дашкевич Я.Р.* Політичне ошукацтво чи провокація? Крах українізації 20—30-х рр. Там же.
- Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. М., 1968.
- Дволітня програма політзанять з червоноармійцями. 1928—1929 рр. Х., 1929.
- Дворічна програма політзанять з червоноармійцями. 1927—1928 рр.: Збірник наказів і циркулярів. Х., 1927.
- Дворічна програма політзанять з червоноармійцями на 1929—1930 рр. Х., 1929.
- Десять лет 24-й Железной дивизии. Сборник о славных подвигах и героях 24-й Железной дивизии. Винница, 1927.
- Демченко М.* Шестой повстанческий. М., 1964.
- Деникин А.* Очерки русской смуты //Вопросы истории. 1990. №10.
- День книги в Красной Армии. Сб. мат. Х., 1924.
- Десять лет славного 131-го стрелкового Таращанского полка. Житомир, 1928.
- Десять лет Украинской кавалерийской школы им. Буденного. Зиновьевск. Издание 1930.
- Джилас М.* Лицо тоталитаризма. М., 1992.
- Дибенко П.* Харків—Дніпропетровськ //Літопис революції. 1930. №2.
- Диброва С.* Борьба КП(б)У против национал-украинской группы "федералистов" //Науч. труды по истории КПСС. 1988. Вып. 154.
- Дикий А.* Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 году) //Літопис революції. 1927. №2 (23).
- Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920 гг.) Сб. док. М., 1960.
- Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). Сб. док.: В 4 т. М., 1971—1978.
- Дмитренко Ю.* Остання ставка отамана Григор'єва //Народне слово. 1991. 4,5,9—12,16—18 квіт.
- Дмитрієнко М., Бузало В.* З історії українських відзнак //Гарт. 1992. 29 лют.
- Дмитрієнко М., Ярошенко А.* Сын революционного века: Из хроники одной жизни. М., 1985.
- Дмитрієнко М., Табачник Д.* Чи накаже Ельдин топити флот? //Голос України. 1992. 5 лют.
- Довгопол В.* Початок створення Червоної армії на Україні (січень—березень 1918 р.) //Учені записки. Том LXXXIX/ Труды історичного факультету. Т.6. Харків, 1957.
- Довженко О.* Україна в огні. К., 1990.
- До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 рр. Рівне, 1957.
- До історії міжнародних процесів на Україні. Документи та матеріали //Український історичний журнал. 1990. №2, №6, №10, №11; 1991.
- До історії першого періоду радянської влади на Україні. Архівні матеріали. Харків, 1927.
- Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923: В 2 т. Ужгород, 1923, 1930.
- Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969.
- Дорошенко М.* Українська трагедія: Спогад з другої світової війни. Нью-Йорк, 1980.
- Дорошкевич В.* Правда про встановлення радянської влади на Україні //Сучасність. 1991. №7,8.
- Дубинский И.* Примаков. М., 1968.
- Дубинский И., Шевчук Г.* Червоное казачество. К., 1987.
- Дудко І.* Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965.
- Дусавицький Г.* Соціалістичний патріотизм //Більшовик України. 1940. №3,4.
- Євтєєв П.* Махно в Старобільську //Луганська правда. 1992. 27 черв.

- Ейдман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні. Х., 1928.
- Єфремов С.* За рік 1921-й. Під обухом. Більшовики в Києві. К., 1993.
- Завдання демобілізованого червоноармійця на селі. Х., 1925.
- Затонський В.* Вир. З минулого. Х., 1929.
- Затонський В.* Із спогадів про Українську революцію //Літопис революції. 1929. №4 (37), №5—6(38—39); 1930. №5(44).
- Затонський В.* К вопросу об организации Временного рабоче-крестьянского правительства Украины (Ноябрь 1918 г.) //Летопись революции. 1925. №1/10/.
- Затонський В.* Кілька зауважень до статті тов. Рубача //Летопись революции. 1926. №1(16). С.85—89.
- Затонський В.* Национальная проблема на Украине. (1926 г.) Х., 1926.
- Заставенко Г.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959.
- Захаров М.* Национальное строительство в Красной армии. Ленинград, 1927.
- Захаров П.* Подготовка в терчастях. М.; Л., 1927.
- Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації: 1928 рік. Артемівське, 1928.
- Зенькович Н.* Двойная доза хлороформа (О смерти М.В.Фрунзе) //Сельская молодежь. 1992. №2—3.
- Зенькович Н.* Почему скрывали правду (О гибели комбрига Котовского) //Сельская молодежь. 1992. №4,5.
- Зенькович Н.* Пуля из ливорверта (О гибели М.Шорса) //Сельская молодежь. 1992. №1.
- З Червоної Армії на село. Х., 1926.
- Із діяльності ЦК КП(б)У і ЦВРК в період между I і II с'їздами КП(б)У //Летопись революции. 1927. №1(22).
- Із історії Гражданської війни на Україні в 1918 г. //Красный архив. 1939. №4.
- Із історії Октябрьської революції в Києві. К., 1927.
- Із історії Советської влади на Україні. О первом Всеукраинском съезде советов и первом Советском правительстве Украины //Летопись революции. 1924. №4(9).
- Льницький Р.* Центральна Рада і більшовики восени 1917 р. //Сучасність. 1972. Ч.10 (142).
- Льницький Р.* Шістдесят днів української політики (листопад-грудень 1917) //Сучасність. 1972. Ч.7,8(139,140).
- Інструкція осередкам ВКП(б) в Червоній армії (на мирний час). Харків, 1929.
- Інструкція старшому політработнику и политсопровождающему о порядке ведения политической работы в пути следования призванных. Полтава, 1924.
- Ірчан М.* Махно і махновці. Кам'янець, 1919.
- Ісакович В.* Микола Шорс. К., 1957.
- Історія нашого подшефного 69-го Харьковского Краснознаменного стрелкового полка 23-й Харьковской стрелковой дивизии. Харьков, 1928.
- Історія Першого кінного полку Червоного козацтва. Полтава, 1923.
- Історія 44-го артиллерийского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928.
- Історія 45-й Волынской стрелковой дивизии. Боевой путь. К., 1929.
- Історія 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928.
- Історія 131-го стрелкового Таращанского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928.
- Історія походів и боевых действий 131-й Таращанской бригады. Житомир, 1925.
- Історія 152-го стрелкового Донецкого полка (бывшей 42-й дивизии) 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928.
- Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів, 1992.
- Кадішев А.* Що повинен знати молодий червоноармієць. Харків, 1929.
- Какурін Н.* Как сражалась революция. В 2 т. М., 1990.
- Какурін Н.* Разложение армии в 1917 г. М.; Л., 1925.
- Калита В.* Діяльність Народного Секретаріату — першого радянського уряду України (грудень 1917 — квітень 1918 рр.). Дис. на здобуття вченого ступеня канд. істор. наук. К., 1966.
- Канцелярський П.* Советская власть и еврейское население СССР. Днепропетровськ, 1919.
- Карпенко В.* Шорс. М., Харків, 1974.

- Касяненко А.* Радянська авіація. ДВУ, 1928.
- Кедровський В.* Українізація в російській армії //Український історик. 1967. №3—4 (15—16).
- Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1969. К., 1969.
- Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.) К., 1962.
- Кіриєнко К.* Про чистку партії: Розмова з червоноармійцями. Харків, 1933.
- Кіриленко І.* Політграмота допризвника. Харків, 1925.
- Кирсанов Н.* В боевом строю народов-братьев: Создание национальных войсковых формирований в годы Великой Отечественной войны. М., 1984.
- К истории Гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти) //Летопись революции. 1924. №3.
- К истории создания 1-й и 2-й Украинских дивизий //Военно-исторический журнал. 1963. №9.
- Кірюєв М.* З бойового життя Червоної армії. Приклади з історії громадянської війни до курсу політроботи під військовий час. Харків, 1931.
- Клюєв Л.* Бойова путь Першої кінної армії. Харків, 1931.
- Кляцкин С.* На защите Октября: Организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской республике. 1917—1920. М., 1965.
- К материалам о Донецко-Криворожской республике //Літопис революції. 1928. №3.
- Коваленко А.* Путь повстанцев в Таращанский полк. К., 1975.
- Коваль Л.* Випробування страхом і недовірою (Про військовополонених у 1941—1945 рр.) //Трибуна. 1993. №10.
- Коваль М.* У горнилі війни: Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр. К., 1972.
- Коваль М.* Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) //Український історичний журнал. 1990. №3.
- Коваль М.* Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1994.
- Коваль М., Кульчійський С., Курносів Ю.* Історія України: Матеріали для підручника для 10—11 кл. середніх шкіл. К., 1992.
- Ковалок В.* Західна Україна на початку другої світової війни //Український історичний журнал. 1991. №9.
- Ко всем демобилизованным красноармейцам (Воззвание). Харьков, 1922.
- Козаки йдуть. Червоно-козачі пісні. Харків, 1926.
- Комиссарский и командный состав Красной Армии. М., 1919.
- Комкор В. Примаков //Военно-исторический журнал. 1967. №12.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. К., 1976.
- Конквест Р.* Живна скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К., 1993.
- Король А.* История Красной армии и гражданской войны. Пособие для политзанятий с красноармейцами. М., 1925.
- Корнілов А.* Братерство: Про співдружність народів СРСР у боях за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. К., 1974.
- Короткий історичний нарис Української Кінної Школи ім. т. Буденного. Зінов'євськ, 1925.
- Короткий підручник для утворення воєнно-революційних комітетів. Харків, 1918.
- Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993.
- Котко К.* Жест отамана Григор'єва. Харків, 1927.
- Кошарь Н.* Дорогие мои богунцы. К., 1986.
- Кошарь Н.* Именем революции. К., 1975.
- Кравцівч В.* Украинский державный флот. К., 1992.
- Крапив'янський Г.* Як помер Микола Кропив'янський //Літературна Україна. 1989. 21 груд.
- Красная армия на Украине за пять лет ее существования //Армия и революция. 1922. №10,11.
- Краснознаменный Прикарпатский: Краткий исторический очерк. Львов, 1976.
- Красный Кавалерист. 1920—1926. Юбилейный сборник, посвященный шестилетию школы и пятому выпуску командиров Украинской Кавалерийской им. тов. Буденного школы. Зиновьевск, 1926.

- Краткая история 10-го Верхне-Уральского имени Башкирского ЦИКа Червоного Казачества кавалерийского полка (Памятка). Шепетовка, 1926.
- Краткая история 3-го Криворожского Червоного казачьего полка. Кривой Рог, 1924.
- Крайнюков К.* Оружие особого рода. М., 1989.
- Крушельницкий А., Молодцыгин М.* Становление РККА как армии дружбы и братства народов. М., 1982.
- Кульчицкий С.* УСРР в добу "военного коммунизма" (1917—1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1994.
- К учебе. Сборник, посвященный началу учебного года Киевской школы начсостава им. С.С.Каменева. К., 1928.
- К четвертой годовщине Октябрьской революции. К., 1921.
- Лалчинский Г.* Боротьба за Київ. Січень 1918 року //Літопис революції. 1928. №2(29).
- Лалчинский Г.* Гомельское совещание //Летопись революции. 1926. №6—21.
- Лалчинский Г.* З перших днів Всеукраїнської Радянської влади //Летопись революции. 1927. №5,6(26,27).
- Лалчинский Г.* Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат. Літопис революції. 1928. №1 (28).
- Легендарний начдив. М., 1935.
- Ленін В.* Промова на мітингу Варшавського революційного полку. 2 серпня 1918 р. Повне зібр. творів. Т.37.
- Ленін В.* Проект директиви ЦК про воєнну єдність. Там же. Тв. Т.38.
- Ленін В.* Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. Там же. Т.40.
- Ленін В.* Проект резолюції про Українську партію боротьбистів. 6 лютого 1920. Там же. Т.40.
- Ленін В.* Промова до червоноармійців, які відправляються на Польський фронт. 5 травня 1920 р. Там же. Т.41.
- Ленін В.* Лист Г.К.Орджонікідзе. 2.III.1921. Там же. Т. 42.
- Ленін В.* Головнокомандуючому М.А.Муравйову, Румунській Верховній Колегії, Народному Секретаріатові Української Республіки, В.О. Антонову-Овсієнку. 17 лютого 1918 р. Там же. Т.50.
- Ленін В.* Телеграма В.О.Антонову-Овсієнку. 25 квітня 1919 р. Там же. Т.50.
- Ленін В.* Г.К.Орджонікідзе. 14 березня 1918 р. Там же. Т.50.
- Ленін В.* Телеграма українцям Самарщини. 17 грудня 1918 р. Там же. Т.50.
- Ленін В.* Телеграма Й.В.Сталіну. 22 лютого 1920 р. Там же. Т.51.
- Ленський А.* Бойовий шлях КПШ: Нарис з історії Київської піхотної школи. Харків, 1934.
- Леонтъев Л., Курилов Л.* Дайош Київ. З історії 44-ї Київської дивізії. Харків, 1931.
- Літо 1941. Україна: Документи, матеріали. Хроніка подій. К., 1991.
- Ложкін Я.* Дисципліна в Червоній армії. Харків, 1929.
- Ложкін Я.* Краткий популярный очерк по истории Червоного казачества. Харків, 1926.
- Ложкін Я., Куль Г.* Як побудовано Червону армію (Пам'ятка призывникові). Харків, 1927.
- Локатош І.* Луганськ—Харків—Царичин (1917—1918 рр.) //Літопис революції. 1928. №3(30).
- Локатош І.* Стародуб—Чернігів—Київ (Спогади про 1918—1919 рр.) //Літопис революції. 1930. №5(44).
- Луїнін Я.* Як збудована Червона армія (Територіальні й кадрові частини). Харків, 1926.
- Лупандін О.* Українсько-російські переговори 1918 р. К., 1994.
- Луцінов М.* Червона присяга. К., 1935.
- Магидов Б.* На заре Красной Армии (Воспоминания солдата революции) //Летопись революции. 1926. №1(16).
- Мазела І.* Україна в-огні і бурі революції (1917—1921): У 3 т. Прага, 1942.
- Мазела І.* Україна під червоною Москвою. Львів, 1934.
- Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?). Саратов, 1919.
- Мазлах С.* Октябрьская революция на Полтавщине //Летопись революции. 1922. №1.
- Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979.
- Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1975.

- Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919. Харків, 1928.
- Майоров М.* На путях к I съезду КП(б)У //Летопись революции. 1928. №4(31).
- Майцев Н.* Кадровая или милиционная? //Военно-исторический журнал. 1989. №11.
- Маркарян В.* Коммунистическая партия — организатор и руководитель национальных воинских формирований Красной армии в период мирного социалистического строительства. 1922—1938. М., 1975.
- Марценюк С.* Син своєї доби //Демократична Україна. 1991. 7 груд.
- Масарик М.* О большевизме. Прага, 1921.
- Маслов О.* Втрати радянського генералітету в боях 1941—1944 рр. в Україні //Укр. історичний журнал. 1993. №1.
- Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні. В.Х.Ауссем //Укр. історичний журнал. 1989. №1.
- Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. А.С.Бубнов //Укр. історичний журнал. 1989. №4.
- Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні. П.Ю.Дибенко //Укр. історичний журнал. 1989. №9.
- Материалы о деятельности УКП. Запорожье, 1924.
- Матеріали про Другий Всеукраїнський з'їзд Рад (17-19 березня 1918 р.) //Літопис революції. 1928. №2(29).
- Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку //Літопис революції. 1928.—№3/30/.
- Матюшкин Н.* Армия дружбы народов и пролетарского интернационализма. М., 1982.
- Махінчук М.* Біла пляма на чорному тлі: (Про депортацію населення Яворівщини Львівської області протягом 1939—1973 рр.) //Урядовий кур'єр. 1992. 5 черв.
- Махно Н.* Русская революция на Украине. Кн.1 (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929.
- Махно Н.* Под ударами контрреволюции. Кн.2 (апрель—июнь 1918 г.). Париж, 1929.
- Махно Н.* Украинская революция. Кн.3. (июль—декабрь 1918 г.). Париж, 1937.
- Махновщина (отрывки из воспоминаний В.Белаша) //Літопис революції. 1928. №3.
- Медаль, якої Сталін позбавив мільйони //Військо України. 1993. №7.
- Медведєв Р.* Як загинув командарм //Вітчизна. 1989. №7.
- Мельниченко В.* XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна //Український історичний журнал. 1989. №12.
- Мельниченко В.* “Прошу вас обратить внимание...” О неизвестном письме Раковского к Ленину (относительно “Письма к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникинским”, декабрь 1919) //Правда Украины. 1989. 30 декаб.
- Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева //Вопросы истории. 1990. №2—12; 1991, №1—10.
- Миколаєвич М.* Слова й діла більшовиків. Історичний реферат про більшовицьку політику. Львів, 1934.
- Миколаєвич М.* Як дійшли більшовики до влади? Нарис історії революційного руху в Росії. Яворів, 1932.
- Міронер Х.* Таганрозька нарада. 19—20 квітня 1918 р. Харків, 1932.
- Міровицький П.* Командир Червоної армії. Харків, 1928.
- Мірчук П.* Українсько-московська війна (1917—1919). Торонто, 1957.
- Михеєв С.* Военно-историчні приклади з 362 схемами. Харків, 1929.
- Мищенко С.* Январское восстание в Киеве //Летопись революции. 1924. №3(8).
- Многонациональный воинский коллектив. Вопросы и ответы: Методическое пособие для командиров и политработников подразделений. М.; 1989.
- Мовчан Н.* Комплектование Красной армии. М., 1926.
- Мурадян В.* Братство, скрепленное кровью. М., 1969.
- Мурадян В.* Боевое братство. М., 1978.
- На боротьбу з національною ворожнечою і шовінізмом. Харків, 1931.
- Нагорний С.* Червона присяга. Розмова з молодими червоноармійцями. Харків, 1931.
- Назаров В., Петрин В.* В боях і за роботою. З історії 23-ї дивізії. Харків, 1929.
- Назарук О.* Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. Відень, 1920.
- Народня війна. 36 статей. Харків, 1920.
- Национальные военные формирования: Вчера... Сегодня? Завтра? //Военно-исторический журнал. 1990. №5.
- Национальные особенности воинов, их учет в интернациональном воспитании и сплочении многонациональных воинских коллективов. К., 1990.

Несук М. Українсько-російські відносини (1917—1920 рр.) //Рада. 1992. 24 квіт., 1 трав.

Носков А. Радянсько-фінляндська війна, 1939—1940. 1990.

О контрреволюционной деятельности буржуазно-кадетской Рады и о прекращении украинизации частей. Приказ по армиям №144 от 16 декабря 1917 г. //Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. №9. М., 24 декабря 1917 г.

О сорок пятой. Материалы к истории 45-й стрелковой, Волынской краснознаменной дивизии. К., 1928.

Отпускник, крепи союз рабочих и крестьян (Памятка). Винница, 1924.

Отчет Политического Управления и Окружной Партийной Комиссии Украинского Военного Округа III партийной конференции УВО. Харьков, 1925.

Памятка бойцу 23-й Харьковской территориальной дивизии. Харьков, 1923.

Пам'ятка відпускника. Харків, 1925.

Памятка красноармейцу отдельного Кавказского 24-й дивизии. Винница, 1924.

Памятка красноармейца по истории 45-й Краснознаменной стрелковой дивизии. К., 1924.

Памятка красноармейца терчасти (От реввоенсовета УВО). Харьков, 1924.

Памятка молодому бойцу 51-й Перекопской дивизии. Одесса, 1924.

Памятка отделенному командиру учебной школы 44-го полка 15-й Сивашской дивизии. Николаев, 1925.

Памятка политрука-допризывника. Харьков, 1924.

Пам'ятка про Школу Червоних Старшин ім. ВУЦВК. Харків, 1929.

Пам'ятка червоноармійцеві-відпускникові. Харків, 1931.

Пам'ятка червоноармійцеві 46-ї дивізії на маневрах. К., 1928.

Пам'ятка червоноармійцеві-переміннику 25-ї Червонопрапорної територіальної дивізії. Кременчук, 1924.

Панібудьтська А. Історія української зброї. К., 1993.

Первая Червоная 1917—1929 (Сборник). М., 1931.

Перекопская (дивизия) в боях за Октябрь (Краткая история 51-й перекопской дивизии). Одесса, 1927.

Петрів В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917—1921 рр. //Вітчизна. 1993. №5,6, №7,8.

Петрів В. Спомини з часів української революції (1917—1921). Львів, 1927—1931.

Петриківський—Петренко С. В “нейтральній зоні” влітку 1918 року //Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958.

Петриченко М. “Самостійник” отаман Зелений (Про Д.І.Терпила). //Культура і життя. 1990.—18 листоп.

Петров В. Комкор червоних козаків (Про В.М.Примакова). К., 1964.

Петровиц Ю. Махно. Історія одного селянського ватажка. Львів, 1935.

Пільняк Б. Смерть командарма. Повесть непогашеного місяця. Львів, 1927.

Письма В.Г.Короленко Х.Г.Раковскому. Вступительная статья и примечания Г.И.Чернявского //Вопросы истории. 1990. №10.

Повесть о полках Богунском и Тарашанском. М., 1947.

Позняк П. Легендарный начдив (О Н.А.Щорсе). М., 1984.

Политическое воспитание красноармейцев. Решения Первого совещания политических руководителей рот и групповодов УВО (10—15 ноября 1925 р.). Харьков, 1926.

Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2 т. К., 1992.

Попов П. Доклад в Зафронтбюро ЦК КП(б)У о поездке в Украинскую Народную Республику //Летопись революции. 1926. №2/17/.

Порадник військово-інженерної справи для піхоти. Харків, 1929.

Поранення і смерть М.Ф.Ватугіна //Український історичний журнал. 1991. №11.

Предложения к III партийной конференции УВО. Харків, 1925.

Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине //Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. М., 1962.

Примаков В. Разгром Деникина //Большевик. 1935. №14.

Примаков В. Страницы жизни и борьбы //Червоное казачество: Воспоминания ветеранов. М., 1969.

Программы военно-политической переподготовки старшего и среднего политсостава запаса. Умань, 1928.

Протоколи перших засідань ЦВК Рад України //Архіви України. 1989. №2.

- Пшеничний П.* Малинський прорив. З бойової історії 7 Чернігівської Червонопрапорної ім. М.В.Фрунзе дивізії. Харків, 1929.
- Пшеничний П., Іванов І.* У боротьбі за ленінський генеральний план: 3 підсумків VII партконференції УВО. Харків, 1930.
- Рабичев Н.* Нынешний красноармеец и политчас //Политработник. 1924. №2,3. Радянський патріотизм. К., 1935.
- Рафес М.* Красная армия. Харьков, 1924.
- Революція на Україні. Меморандум УКП(б) Исполкому III Коминтерна. М., 1919.
- Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Центральне архівне управління УСРР. Архів радянської України). Харків, 1932.
- Резолюції и постановления 9-й партийной конференции 45-й стрелковой Волынской дивизии. 16—22 марта 1926 г. К., 1926.
- Резолюції III партийной конференции УВО. Харьков, 1925.
- Розов Л., Розен А.* Боець і командарм: Зб. про життя та бойову роботу Мих.Вас.Фрунзе. Харків, 1932.
- Розов Л., Розен А.* Вартовий країні! Рад. Харків, 1930.
- Розов Л.* 25-а Чапаєвська. Харків, 1930.
- Романовский М.* Антисемитизм и Красная армия //Красная рота. 1924. №51.
- Романченко Ю.* Епізоди боротьби проти махновщини (Червень—грудень 1920 року) //Літопис революції. 1931. №4(49).
- Романченко Ю.* З партизанського руху в "нейтральній зоні" //Літопис революції. 1929. №5,6(38,39).
- Романчук О.* Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. К., 1990.
- Ростальний В.* Голгофа Казимира Квятєка //Сільські вісті, 1991. 22 серп.
- Рочияк В.* Борець за велику справу: До 100-річчя з дня народження одного з організаторів Радянських Збройних Сил М.Г.Кропив'янського //Патріот Батьківщини. 1989. — 17 груд.
- Рубач М.* До історії української революції //Літопис революції. 1926. №1(16).
- Рубач М.* К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой (Декабрь 1917 г.) //Летопись революции. 1925. №2(11).
- Руднев В.* Махновщина. Харьков, 1928.
- Савчук Б.* Збройні сили України: етапи вічного походу. Рівне, 1992.
- Салига Л.* Боротьба Х.Г.Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень—липень 1923 р.) //Укр. історичний журнал. 1992. №1.
- Самойленко В.* Дружба народов — источник могущества Советских Вооруженных Сил. М., 1972.
- Сборник военных законоположений УССР для руководства волостным военным комиссариатам. К., 1919.
- 7 лет 24-й Самарско-Ульяновской стрелковой Железной дивизии. Винница, 1925.
- Сергієнко М.* В кігтях тиранів: Спогади українця-червоноармійця. Мюнхен, 1953.
- Синьков В.* З історії підготовки командних кадрів Червоної армії на Україні // Укр. історичний журнал. 1983. №2.
- Скоропадський П.* Спомини. К., 1992.
- Скрипник М.* Вибрані твори. К., 1991.
- Скрипник М.* Історія пролетарської революції на Вкраїні. Харків, 1923.
- Скряпник Н.* Национальный вопрос в Красной армии. Доклад на 2-й Окружной партконференции УВО //Красная рота. 1924. №41.
- Скряпник Н.* Организация Красной гвардии и Красной армии на Украине в 1917—1918 гг. //Армия и революция. 1923. №3,4.
- Советская Военная Энциклопедия. В 8 т. М., 1976—1980.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. В 3 т. К., 1985.
- Соколов В.* Рабоче-крестьянская Красная Армия. Приложения: 1) Основные положения закона об обязательной военной службе в СССР; 2) Положение о воинских преступлениях. Харьков, 1926.
- Солдатенко В.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р.—квітень 1918 р.) //Укр. історичний журнал. 1992. №5.
- Солдатенко В.* Центральна Рада та українізація армії //Укр. історичний журнал. 1992. №6.

- Солдатенко В.* Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.) //Укр. історичний журнал, 1992. №12.
- 45-а Волинська Червонопрапорна дивізія: 6 років (1919—1925). К., 1925.
- Справочник секретаря ячейки в РКП в Красной Армии. Вып. 1. Харьков, 1921.
- Сталин Й.* Кадри вирішують все. Промова у Кремлівському палаці на випуску академіків Червоної Армії 4 травня 1935 р. Роздорівка, 1935.
- Сталин Й.* Про антиленінські помилки й націоналістичні перекирвання в кіноповісті Довженка “Україна в огні”: Виступ на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р. //Літературна Україна. 1990. 5 лип.
- Стандецкий С.* Пулеметы заговорили. М., 1970.
- Статут караульної служби РСЧА. К., Полтава, 1935.
- Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. Книга перша. Тернопіль, 1992.
- Стахів М.* Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. Книга друга. Тернопіль, 1993.
- Стахів М.* Третя Советська Республіка в Україні. Нью-Йорк, 1968.
- Стенограма засідання секції XII съезда РКП(б) по национальному вопросу 25 апреля 1923 г. //Известия ЦК КПСС. 1991, №3,5.
- Стожок М.* Створення партійних організацій у полках Другої Української дивізії // Укр. історичний журнал. 1968. №2.
- Стунгур Г.* Герой гражданской войны Тимофей Черняк. К., 1961.
- Субельний О.* Україна. Історія. К., 1992.
- Суворов В.* Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну //“Независимость”. Черкассы, 1993.
- Суворов В.* День “М”: Когда началась Вторая мировая война?. К., 1994.
- Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М.В.Фрунзе: 1918—1988. Краткий исторический очерк. Сумы, 1988.
- Сьомий Чернігівський Червоного Козацтва кавалерійський полк. — Історія утворення, походів, бойових дій та мирної учби 7-го Чернігівського Червоного Козацтва кавалерійського полку. 1920—1930 рр. Чернігів, 1930.
- Сычев П.* Красноармеец. Букварь для красноармейцев и допризывников. М., 1929.
- Сычев П.* Как обучать грамоте по букварю “Красноармеец”. Методические указания. М.; Л., 1929.
- Табачник Д.* Прапорщик — командарм (3 біографії І.Ф.Федька) //Наука і суспільство. 1989. №11.
- Табачник Д., Розтальний В.* Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: (Про репресії в армії) //Київ, 1989. №2.
- Табачник Д.* “Я той самий Кожух...” (Про комкора Є.Ковтюха) //Новини кіноукраїна. 1989. №8.
- Табачник Д., Сидоренко О.* За стандартними звинуваченнями. К., 1990.
- Таль Б.* Історія Червоної армії. Короткий загальнодоступний нарис. Харків, 1930.
- Тарпан Г.* Червона Фльота на Чорнім морі. К., 1929.
- Терешенко В.* Перші богунці. Чернігів, 1958.
- Тимчасовий бойовий статут піхоти РСЧА. Частина I. Харків, 1926.
- Тимчасовий дисциплінарний статут РСЧА. Харків, 1926.
- Тимчасовий стрілецький статут РСЧА. Част.І. Стрілецька зброя. II. Станк. кулемет системи Максима (зразка 1910 р.). Харків, 1927.
- Тимчасовий стрілецький статут РСЧА. Част.І. Стрілецька зброя. VI. Рушниця та ручні гранати. Харків, 1927.
- Тимчасовий стрілецький статут РСЧА. Част. II. Техніка бойового пристосування стрілецької зброї. Харків, 1927.
- Тичина В.* До історії Першої Української повстанської дивізії. Харків, 1966.
- Тищенко И.* Год с легендарным Щорсом. К., 1975.
- Тополанський В.* Смерть Фрунзе //Одеські вісті. 1993. 18 черв.
- Топоркова Н.* Гортаючи старий зошит розстріляного генерала... //Время. 1992. 8 верес.
- Точеный Н.* Красные партизаны на Нежинщине //Летопись революции. 1926. №2(17).
- Точеный Н.* Кронштадт — Чернигов. К., 1957.
- Точоний П.* Бойовий шлях 4-го радянського Ніжинського полку //Борьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: 36. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Чернігів, 1958.

13-я пехотная Одесская командная школа. Одесса, 1924.

Троцкий Л. Красная Армия: Речь на заседании Центрального Исполнительного Комитета 22 апреля 1918 г. М., 1918.

Троцкий Л. Наше военное строительство и наши фронты: Доклад на 7-м Всероссийском съезде. М., 1919.

Троцкий Л. Военная доктрина или мнимо военное доктринерство. М., 1921.

Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. К более систематическому, более планоному разрешению тех же задач. М., 1923.

Перспективы и задачи военного строительства. М., 1923.

Троцкий Л. Современное положение и задачи военного строительства. Доклад на 3 Всесоюзном совещании политработников Красной Армии и Флота 21 октября 1923 г. М., 1924.

Троцкий Л. Как вооружалась революция. Материалы и документы по истории Красной Армии: В 3 т., 4 кн. М., 1923—1925.

Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. В 2 т. М., 1990.

1941 рік. 22 червня. Україна: (Публ. архівних док-тів М-ва оборони СРСР) //Знання та праця. 1990. №5.

Тютюнник Ю. Революційна стихія //Дзвін. 1991. №7,8.

Тютюнник Ю. 3 поляками проти України. К., 1990.

Украина в 1917—1921 гг.: Некоторые проблемы истории. Сборник научных трудов. К., 1991.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3 т. К., 1975.

Українізація радянських установ (Декрети, інструкції і матеріали). Харків, 1926.

Украинский Военный округ. IV Партконференция УВО: резолюции, постановления. Харьков, 1926.

“Український Чапаєв”: Статті і спогади про М.Щорса. К., 1935.

Федорченко С. Народ на войне. М., 1990.

Фесенко О. Комбриг Богунский. К., 1991.

Фон Хаген М. Армия и общество в 20-е гг. //Военно-исторический журнал. 1990, №12.

Фрид Д. Таганрозька нарада //Летопись революции. 1928. №4.

Фрунзе М. Избранные произведения. М., 1936.

Ханов А. Морська, повітряна фльота. Харків, 1929.

Хвиля А. Антисемітизм. Харків, 1928.

Хвиля А. Национальный вопрос на Украине. Харьков, 1926.

Хмель І. Микола Григорович Крапив'янський //Укр. історичний журнал. 1989, №12.

Хмель І. 100 річчя з дня народження П.Ю.Дибенка //Укр. історичний журнал. 1989, №2.

Цюпа І. Таємниця смерті начдива Щорса //1988. №11.

Чайковский А. Смерть полководца //Робітн. газ. 1992. 16 верес.

Червона гвардія на Україні. 1917—1918. К., 1939.

Червоний юнак. Ювілейний збірник Школи Червоних Старшин ім. ВУЦВК. Харків, 1925.

Червоноармійська зірка. К.: Політуправа Народного Комісаріату військових справ, 1919.

Червонное казачество (1918—1923 гг.): Сб. материалов по истории Червонного казачества. Харьков, 1923.

Червонці: Спогади ветеранів червоного козацтва. К., 1968.

Черушев Н. Командарм Дубовой. К., 1986.

Ческис М. Червона армія й територіальна система. Харків, 1926.

Четвертое Совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М., 1923.

Николин С. На відкрити позицію. Харків, 1926.

Чинтулов І. На розвідці. Харків, 1926.

Чинтулов Н. Справочник допризывника. Харьков, 1927.

Чинтулов І. Наступ сотні. Харків, 1926.

Чинтулов І. У сторожівні. Харків, 1926.

Что необходимо знать начальствующему составу запаса. Харьков, 1926.

Чубар В. Вибрані статті і промови. К., 1972.

- Чуркин В.* “Крестьянские настроения” красноармейцев территориальных частей Красной Армии 1923—1932 // Вопросы истории СССР. 1990. Вып. 35.
- Шелигін Я.* Бойова путь Червоної Армії. Харків, 1931.
- Шелигін Я.* Червона Армія на Україні. Харків, 1927.
- Шемелін В.* Маріупольський радянський полк // Літопис революції. 1928. №2(29).
- Шерман Г.* Против националистических извращений в освещении истории и задач строительства Вооруженных Сил на Украине // Красная Армия. 1933. 14 июля, 3 авг.
- Шрейбер С.* Протоколы Областного съезда большевиков (Первое Всеукраинское совещание 1917 г.) // Летопись революции. 1926. №5(20).
- Штерн Г.* Дисципліна, заохочування та покарання в Червоній армії. Харків, 1928.
- Шуктомов П.* Национальные формирования Красной Армии в годы иностранной интервенции и гражданской войны // Военно-исторический журнал. 1962. №4.
- Шаденко С.* Григор'євщина. Харків, 1929.
- Щербина І.* XVII років Червоної Армії. К., 1935.
- Щорс* — український Чапаєв. Чернівці, 1935.
- Що треба знати начальницькому складові запасу. Харків, 1926.
- Шуць О.* Володимир Олександрович Антонов-Овсєнко. К., 1965.
- Шуць О.* Створення Червоної Армії на Україні в ході боротьби проти німецьких і австро-угорських окупантів навесні 1918 р. // У боротьбі за Жовтень. К., 1981.
- Шуць О.* Створення військово-адміністративного апарату на Україні в 1920 р. і розгортання його діяльності // На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наукових праць. К., 1982.
- Шуць О.* Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. // Социалистическое строительство на Украине в годы Гражданской войны. К., 1986.
- Шуць О.* Военное строительство на Украине // Октябрь и Гражданская война на Украине: Страницы истории. К., 1987.
- Шуць О.* О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г. (На примере деятельности Киевского военного округа) // Украина в 1917—1921 гг.: Некоторые проблемы истории. Сб. научных трудов К., 1991.
- Юрчук В.* Діяльність Фрунзе на Україні. К., 1952.
- Якір Й.* Тому десять років. Уривки зі спогадів старого червоноармійця. Харків, 1928.
- Якір Н.* Из истории 45-й Краснознаменной дивизии // Літопис революції. 1918. №2(29).
- Як командарм Якір став жертвою сталінських репресій? // Історія України в запитаннях та відповідях. К., 1991.
- Якубські С. та О.* Російсько-український словник військової термінології. Харків, 1928.
- Якубський Я.* 5 лет Школы Червоных Старшин им. ВУЦИКа // Армия и революция. 1925. №4.
- Якулов Н.* Командарм І.Ф.Федько // Український історичний журнал. 1991. №11.
- Яновський С.* Останні роки Нестора Махно // Гарт. 1992. 14 берез.
- Ярошенко А.* Юрий Михайлович Коцюбинский. К., 1986.
- Adams A.* Bolsheviks in the Ukraine. The second Campaign, 1918—1919. New Haven; London, 1963.
- Alexiev A.* Soviet Nationalities in German wartime strategy, 1941—1945. Santa Monica, 1982.
- Anglo-american Perspectives on the Ukrainian Question, 1938—1953: A Documentary Collection Lubomyr I. Luciuk, Bohdan S. Kordan (eds). Kingston; Ontario—Vestal; New York, 1987.
- Armstrong I.* Ukrainian Nationalism, 1939—1945. New York, 1955.
- Barghoorn F.* Soviet Russian Nationalism. New York, 1956.
- Bilinsky Y.* The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964.
- Borys I.* The Sovietization of Ukraine, 1917—1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self—Determination. Edmonton, 1980.
- Gurrin S., Ponomareff D.* Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet armed Forces: an historical overview. Santa Monica, 1982.
- Dallin A.* German Rule in Russia, 1941—1944: A study in occupation policies. London, 1957.
- Daugherty III Leo I. The reluctant Warriors: The Non—Russian Nationalities in Service of the Red Army During the Great Patriotic War, 1941—1945 // The Journal of Slavic Military Studies. Vol. 6. No. 3. (September 1993).

- Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine, 1918—1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. New York, 1956.
- Erickson I.* The Soviet High Command. A military — Political History, 1918—1941. New York, 1962.
- Hunczak T.* Russian Imperialism. New Brunswick, 1974.
- Kamenetsky I.* Hitler's Occupation of Ukraine, 1941—1944: A Case Study of Totalitarian Imperialism. Milnan Kee, 1956.
- Kamenetsky I.* The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge 1936—1938. Toronto, 1989.
- Kenez P.* Civil War in South Russia, 1917—1920. Ber Keley, 1977.
- Krawchenko B.* Social Change and National Conscionsness in Twentieth Century Ukraine. New York, 1985.
- Mace I.* Communism and The Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Cambridge, 1983.
- Marples David K.* Stalinism Ukraine in the 1940s. Edmonton, 1991.
- Mc Cagg William.* Stalin Embattled, 1943—1948. Detroit, 1978.
- Mc Michael Scott R.* National Formations of the Red Army, 1918—1938 //Journal of Soviet Military Studies. Vol. 3, No4 (December, 1990).
- Olynyk S.* Soviet Federalism in Theory and Practice (A Dissertation). Washington, 1965.
- Pipes R.* The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917—1923. Cambridge, 1954.
- Rakowska-Harmstone I.* Nationalities and the Soviet Military //The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society/ Ed. by Hajda L. and Beissinger M. Boulder, San Francisco; Oxford, 1990.
- Reshetar I.* The Ukrainian Revolution 1917—1920: A Study in Nationalism. Princeton, 1952.
- Seaton A.* The Russo-German War, 1941—1945. London, 1971.
- Subtytyn O.* Ukraine. A History. Toronto; Buffalo; London, 1990.
- Sullivant R.* Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957. New York, 1962.
- Tys-Krohmaluik Y.* UPA Warfare in Ukraine: Strategic, Taktical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. New York, 1972.
- Ukraine During World War II: History and its Aftermath (Ed. by I. Boshyk). Edmonton, 1986.
- Von Hagen M.* Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State. Ithaca, 1990.
- War in the East: The Russo-German Conflict, 1941—1945. New York, 1977.
- Werth A.* Russia at War, 1941—1945. London, 1964.
- Wildman A.* The End of the Russian Imperial Army. Princeton. New Jersey, 1980.
- Wimbush G., Alexiev A.* Ethnic Minorities in the Red Army: Asset or Liability? Boulder, 1988.

Степан РОСОХА

ВІЙСЬКО ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

КАРПАТСЬКА СІЧ

(1938—1939)

Карпатська Україна, територія якої лежить на південному схилі Карпат між рікою Тисою на сході й півдні та ріками Гернадом і Попрадом на південному заході, площею близько 12 000 квадратних миль і одним мільйоном мешканців, включаючи Пряшівщину, була століттями відірвана од матірнього пня українських земель.

У 1270-му р. спалахнув між малярським королем Стефаном і галицько-волинським князем Левом конфлікт, який закінчився походом українських полків на Мадярщину та прилученням Закарпаття до матірніх українських земель. В історичних джерелах немає згадки, як довго тривала злука, але із 1299 р. збереглася грамота надзупана міста Берегово Григорія, в якій він титулує себе “урядником Лева, князя руського”. За злуку з Галицько-Волинською Державою закарпатські українці під проводом свого надзупана Петра Петровича воювали з мадярами цілих десять років (1310-1320). А від 1387 р. аж до розвалу Австро-Угорської Держави Карпатська Україна була провінцією Мадярського Королівства.

21 січня 1919 р. Карпатська Україна проголосила свою злуку з Українською Народною Республікою. Але після розподілу українських земель на основі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. Карпатська Україна увійшла до складу Чехословацької Республіки як автономна територіальна одиниця.

Майже 20 років боролися закарпатські українці за національне визволення і стільки ж за політичні права “Срібної Землі”. Боротьба закінчилася перемогою і Карпатська Україна 7 жовтня 1938 р. проголосила свій автономний уряд, а 11 жовтня стала сфедерованою державою тридільної Чехословацької Республіки.

Конечна потреба організувати власну військову оборону сильно відчувалася уже влітку 1938 р. У той час сусіди Карпатської Ук-

раїни мадяри й поляки почали посилати туди своїх добре вишколених диверсантів, які підривали мости, нападали на державні й національні установи й об'єкти, тероризували населення і таким чином хотіли викликати хаос, непевність у країні, замішання і дезорієнтацію. Уряд ЧСР був змушений зорганізувати окремі відділи, т. зв. Сторожі Оборони Держави (Страж Оборони Стату) із членів жандармерії, поліції і фінансової сторожі, які мали запобігти диверсійній діяльності сусідів у Карпатській Україні. Та ці Оборонні Відділи були заслабі чисельно, а до того ж чехи, які складала більшість командного складу тих відділів, не сприймали свого завдання серйозно. Сумлінно виконували цю службу тільки українці.

4 вересня 1938 р. в Ужгороді за почином відпоручників Організації Українських Націоналістів відбулися установчі збори делегатів молоді й представників старшого громадянства, на яких створено Українську Національну Оборону. До Проводу Національної Оборони увійшли: др. Степан Росоха — голова, мгр. Іван Рогач — заступник голови, В. Д.— секретар, др. Василь Івановчик — організаційний референт, інж. В. Гелетка — скарбник, членами Проводу — по одному представнику із кожного повіту. Військовий Штаб Української Національної Оборони очолювали: полк. Аркас, полк. Стефанів та сотн. Клименко. Упродовж місяця УНО-оборона вже мала розгалужену організаційну мережу по всій Карпатській Україні з Краєвою Командою, а також окружними й місцевими командатурами. У більших селах і містах відділи УНО-оборони об'єднували звиш 500, а то й 1000 членів. На чолі відділів призначалися місцеві інтелігенти, звичайно, військовики, що були резервовими старшинами чехословацької армії або комбатантами з Першої світової війни — старшини Армії Української Народної Республіки та Української Галицької Армії.

Організація УНО-оборони була проведена й здійснена. Але найбільшою проблемою було дістати для неї зброю, щоб її відділи стали чинними в обороні кордонів країни.

Протиукраїнська пропаганда ворожих елементів так сильно діяла й впливала на чехів, що вони не хотіли дати для Української Національної Оборони навіть тієї вишкільної зброї, яку повинні були дати на основі закону й розпорядків на оборону ЧСР і яку вони дали аналогічним народним гвардіям у Чехії, Моравії та Словаччині. Зброю січовики мусили здобувати від мадярських і польських диверсійних банд, що постійно непокоїли пограничні околиці.

Воїни Карпатської Січі зі своїм командантом Дмитром Климпушем.

Після примусового відступлення мадярам Ужгорода, Мукачева й Берегова, на основі Віденського Арбітражу, 1—2 листопада 1938 р., столицю Карпатської України перенесено в Хуст. Тут реорганізовано Українську Національну Оборону в Організацію Національної Оборони Карпатська Січ і поставлено її на військову базу. Її членів умундировано й розділено по гарнізонах у Хусті й на вузлових пунктах країни. До складу Головної Команди Карпатської Січі увійшли: Дмитро Климпуш — командант, Іван Роман — заступник і господарський референт, Іван Рогач — генеральний писар, Степан Росоха — зв'язковий старшина з Урядом Карпатської України й референт преси, пропаганди та ідеологічно-політичного виховання. Шефом Генерального Штабу іменовано полк. Михайла Колодзінського-Гузара. До штабу ще входили: чот. Кріс, пор. Чорний, пор. Шука, пор. Калина, чот. З. Коссак, чот. О. Велянський та ін.

Основним завданням Карпатської Січі було паралізувати терористичну чинність мадярських і польських диверсантів, які активізували свою терористичну діяльність.

Згідно з розпорядженнями федерального уряду ЧСР відділи Карпатської Січі не мали права діяти на кордонах Карпатської України, лише на відстані 1 500 м від кордону, але все ж з появою січовиків у прикордонній смузі всюди зменшилися напади диверсантів.

Військовий Штаб Карпатської Січі безперервно проводив військовий вишкіл і старшинські курси насамперед для тих, хто ще не був у війську й прибув на допомогу Карпатській Україні

з інших українських земель, головно з Галичини, Буковини й з підсоветської України. 4 грудня 1938 р. в Хусті відбувся I З'їзд Карпатської Січі, а 19 лютого 1939 р. II З'їзд. I З'їзд Карпатської Січі мав завдання розглянути внутрішні організаційні справи та ідеологічно-військовий вишкіл січовиків. II З'їзд Карпатської Січі задемонстрував військову силу й дисципліну Карпатської Січі, яка проявлялася в десятитисячному поході січових відділів у столиці Хусті. У поході взяли участь також відділи січовичок під проводом Стефанії Тисовської. З окликом "Слава" вітала столиця Карпатської України майбутніх своїх оборонців. На балконах будинку "Січової Гостинниці" приймав дефіляду Карпатської Січі Уряд Карпатської України на чолі з прем'єр-міністром о. д-ром Августином Волошином. До струнких відділів січового війська промовляли представни-

Столиця Карпатської України — Хуст.

ки Уряду й Головної Команди Карпатської Січі, серед них і генерал Віктор Курманович та ін. Промовці закликали січовиків бути чуйними й готовими на той момент, коли їх покличе рідний край стати в обороні кордонів.

I той момент скоро прийшов. Мабуть, скоріше, як того сподівались самі промовці!

У той час були створені січові гарнізони на особливо важливих пунктах країни, як: Королево над Тисою, Іршава, Торунь, Ставне, Перечин. Створено також робітничі відділи Карпатської Січі, які мали завдання будувати й відбудовувати дороги, особливо шлях Хуст—Довге—Свалява—Перечин. Жіночі відділи проводили вишкіл медичних сестер, що опісля відіграли велику роль в боях за незалежність Карпатської України. Відділи допоміжної поліції Карпатської Січі виконували службу разом із чеською поліцією, яка була до деякої міри вороже настроєна до українців і непевна.

Крім військової і вище згаданої ділянки Карпатської Січі, дуже діяльний був відділ преси, пропаганди та ідеологічного виховання з відомою Летючою естрадою, що об'їздила всю країну, головно під час передвиборної кампанії до сейму Карпатської України. Летючу естраду очолював А. Д. Довгопільський при співучасті

Миколи Чирського на ін. Офіційною газетою Січі став тижневик "Наступ", редактором і видавцем якого був др. С. Росоха.

Політична ситуація в країні ставала непевною. До цього спричинювалися не лише сусіди та німецькі інтриги, але також сам федеральний уряд у Празі, за дорученням якого президент др. Гаха 17 січня 1939 р. призначив міністром внутрішніх справ Карпатської України чеського генерала Л. Прхалу без порозуміння і згоди Уряду Карпатської України. Проти насильного акту Праги виступив не лише уряд Карпатської України, але й усе українське населення, яке почало проводити бурхливі демонстрації проти чехів по всій країні, що не обійшлося без сутичок з поліцією, жандармерією і навіть і військом.

Зміцнення Карпатської Січі й перемога Українського Національного Об'єднання на виборах до сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р. (94 % усіх виборчих голосів) додало українцям ще більшої певності й завзяття у дальшій розбудові своєї державності.

Тим часом Німеччина тиснула на Прагу з усіх боків, а її агенти розкладали сфедеровану ЧСР із середини. Чехи настирливо вмішувалися у внутрішні справи Словаччини й Карпатської України. Словаки почали думати про самостійність своєї країни, а закарпатські українці — про можливість відвернення мадярської небезпеки, яка загрожувала у зв'язку з проголошенням самостійності Словаччини. У всій ЧСР, а особливо в Карпатській Україні, запанувало велике напруження під впливом тих внутрішніх непорозумінь і безперемінливої та нагальної пропаганди Берліна й Будапешта.

БОЇ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

Початкові бої. Уже на початку березня 1939 р. розвідка Карпатської Січі принесла повідомлення про концентрацію мадярського війська на південних кордонах Карпатської України. Мадярське радіо повідомляло, що Гітлер і Муссоліні вже погодилися на окупацію мадярами Карпатської України. Карпатська Січ у постійній готовності. Головна Команда домагається в прем'єра о. др-а А. Волошина, який одночасно був міністром внутрішніх справ, зброї для тих січових відділів, які негайно мусли від'їхати на мукачівський відтинок кордонів, звідкіля очікували першого наступу мадярської армії. Крім того, розвідка принесла вістки про якісь неясні наміри ген. Прхали, якого не допустили до урядування.

Січковий будинок після бою.

13 березня вночі прем'єр о. др. А. Волошин дав наказ комендантові жандармерії видати резервну зброю Карпатській Січі. Тієї ночі малярська армія дійсно розпочала свої воєнні операції на мукачівському відтинку. У ранніх годинах, коли відділи Карпатської Січі поспішно озброювались переданою зброєю і готувались до від'їзду на фронт, ген. Прхала віддав чеському війську наказ роззброїти Карпатську Січ.

Українсько-чеські бої у Хусті. 14 березня 1939 р. столиця Карпатської України пробудилася від крісових стрілів, клекоту кулеметів, вибухів гранат і гарматної канонади. Чеське військо сильно об-

стрілювало будинок Головної Команди Карпатської Січі "Січову Гостинницю", січові гарнізони та інші січові об'єкти. Скрізь по вулицях були встановлені важкі скоростріли. У бою брали участь чеські панцерники й легкі гармати. Січовики, озброєні тільки крісами, гранатами й пістолями, чинили завзятий опір, причому оборона ускладнювалася браком амуніції. На протест Уряду Карпатської України Прага не реагувала. Бої тривали. Вістка про напад чеського війська на Карпатську Січ блискавкою пронеслася по всій країні. Місцеві відділи Карпатської Січі почали роззброювати чеську жандармерію і поліцію, а також військові відділи й зі зброєю в руках йшли на допомогу столиці. Бачачи рішучий опір Карпатської Січі й однастайність населення, ген. Прхала віддав наказ чеському війську припинити бої. Карпатська Січ перебрала всеціло до своїх рук охорону порядку в Хусті й у цілій країні. Із тих нещасних і нікому не потрібних чесько-українських боїв, у результаті яких було близько сотні мертвих і кількості поранених, скористалися тільки мадяри, армія яких вже зайняла на мукачівському відтинку перші три українські села: Підгір'яни, Кольчино й Коропець.

Того ж дня, 14 березня, сейм Словаччини проголосив її самостійність. Уряд Карпатської України мусив діяти негайно. Устами свого прем'єр-міністра о. д-ра Августина Волошина через хустське радіо він проголошує самостійність Карпатської України й оголошує загальну мобілізацію.

Із усіх закутин Карпатської України горнутья українці до своєї столиці, голосяться до війська. Карпатська Січ поспішно озброює свої полки й сотня за сотнею, з піснею на вустах, ідуть на фронт, щоб спинити наступаючого ворога, щоб в огні й крові здати іспит на державницьку зрілість, щоб у тій збройній боротьбі доказати всім, що січове військо Карпатської України є гідне своїх славних предків, бо вірно дотримується їхньої правди:

нехай вічно буде слава,
же през шаблі маєм права!

14 березня вночі президент ЧСР др. Гаха прийняв у Берліні протекторат Німеччини над чеськими землями (Чехія, Морава) й наступного дня (15 березня) в ранніх годинах німецьке військо окупувало їх без найменшого опору з боку чеської армії.

Сейм Карпатської України. 15 березня зійшовся сейм Карпатської України, який проголосив її як Карпатську Українську Республіку й обрав першим президентом о. д-ра Августина Волошина. Карпатську Січ було проголошено національною армією Карпатської Української Республіки.

Того дня надвечір мадярсько-німецькі агресори зробили ще одну спробу здобути Карпатську Україну без боїв. Мадярський уряд вислав до Хуста свого парламентаря, а одночасно німецький консул др. Гофман передав президентові Карпатської України телеграму від Гітлера, щоб передати мадярам владу у Карпатській Україні без боїв. Президент о. др. А. Волоштин заявив, що Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, але зі зброєю в руках виступить проти кожного, хто задумав би порушити її свободу і її державні кордони. Заяву свого президента карпатські українці підтримали належним чином! Це перший раз, що в дорозі до опанування Європи й світу агресори зустріли належний опір. Опір Української Держави — Карпатської Української Республіки!

Мобілізація Карпатської Січі проходила гладко, бо закарпатці голосились до війська спонтанно й масово. Але найбільшим нещастям був брак зброї. Чехи не хотіли добровільно віддати українцям зброю. Треба було насамперед здобути її силою, щоб опісля озброювати Карпатську Січ.

Наступ мадярів. Мадяри розпочали свій наступ з 13—14-го березня вздовж південних кордонів Карпатської України. Наступ розвивався в чотирьох напрямках по залізничних шляхах. Перший ішов з Ужгорода на Перечин—Ужок, другий з Мукачєва на Сваляву—Лавочне, а з Берегова виходили: третій на Іршаву—Кушницю і четвертий, найголовніший, на Севлюш—Королево—Хуст—Ясіню.

На першій лінії Ужгород — Перечин одразу дійшло до запеклих боїв. Сюди мадяри скерували свій головний удар, щоб відрізати Карпатську Україну від Словаччини. Хоч мадяри ввели в бої важкі гармати й літунство, хоч вони кількакратно переважали численністю січове військо, та все ж безперервні й завзяті бої тривали на цій лінії майже цілий тиждень і без допомоги поляків, які почали наступати з Ужока, не змогли б за той час дістатися до північних кордонів.

Важкі бої вела Карпатська Січ на лініях Ужгород—Мукачєв та Мукачєв—Берегово—Севлюш. Особливо важливі, а одночасно успішні бої були під Горондою.

Сотня Карпатської Січі в селі Горонда, якою командував хор. Михайло Стойка, що був перед тим у відділах Сторожів Оборони

Скорострільне гніздо в бою.

Карта боїв Карпатської України.

Держави, зайняла позиції якраз хвилину перед наїздом мадярів 14 березня в 5-й год. ранку, на відстані 50 м від демаркаційної лінії. Скоростріли були посередині оборонної лінії, на лівому крилі зайняли позиції стрільці з крісами, на правому гранатчики.

Наступ почали мадяри з великою силою. Під сильним вогнем січовиків мадяри в паніці відступили. Сотня січовиків з невеликими втратами вистояла проти великої сили наїзника аж 16 годин.

На відтинку "Іршава" сотня під командою чот. Н. Романенка мала 150 січовиків, у тому числі 10 українців із чеської команди фінансових сторожів. В озброєння сотні входили: 82 кріси, чотири міномети, чотири ракетові пістолі, чотири легкі скоростріли, 15 пістолів кал. 7.65 та до них по 400 штук набоїв, крім того, 135 мін, 400 ракет, 40 000 набоїв до кулеметів і крісів з магазинками та 250 ручних гранат — 200 чеського виробництва з

запальником 0-15 і 50 плоских з бомбовим запальником. Крім того, 5 машинових пістолів і до них 30 000 набоїв. Бій почався 14 березня в 9 год. ранку, де сотня на командних над ворогом позиціях держала фронт до 4.30 пополудні. Під натиском мадярської частини, в кількості приблизно 1000 вояків січовики почали відступати ланцюгом гір до Іршави.

Про події на відтинку мадярсько-українського фронту командант іншої сотні пор. О. Свобода писав: “Того дня перед полуднем (15 березня) січовики привели до Іршави кільканадцять полонених мадярських вояків та кількох ранених і дві фіри всякого боевого виряду та зброї. Сотня під командою пор. С. Станканиця наскочила несподівано на мадярів, більшість яких загинула в бою, а полонених переслано через Іршаву до Хуста. Між мадярськими полоненими знаходилися також старші віком вояки, що було доказом, що Мадярщина провела в себе тиху мобілізацію.

Січовики на становищах.

Найтяжчі бої велися на лінії Берегово—Севлюш—Хуст. Мадяри поспішали здобути столицю Карпатської України, тому кинули до наступу крім піхотних частин ще великі панцерні з'єднання при підтримці важкої артилерії та літунства. Без сумніву, що озброєнням і чисельністю мадяри переважали січовиків й вирішували бої на свою користь, але сильний дух спротиву й безмежна любов до своєї батьківщини зробили чудо і малочисельна й так слабо озброєна українська армія змогла учинити такий сильний опір у такому тривалому часі. Мадярські старшини опісля заявляли з подивом, що ніколи не очікували такого завзятого спротиву й такої боездатності карпатських січовиків.

За Севлюш ішли бої уже від 2-ої години ранку 15 березня 1939 р. На відтинок цього фронту вирушив курінь січовиків, що складався з учнів Севлюшської учительської семінарії під проводом свого вчителя сот. Якова Голоти. Ці юнаки не вміли належно володіти зброєю, але повні завзяття та рішучості, героїчно боронили позиції під Севлюшем. Вони не відступали й не здавались у полон. Гинули в бою подібно як студентська молодь під Крутами. Їм на допомогу вирушив січовий гарнізон з Коро-

лева під командою пор. Осипа Свободи. Тепер фронт розгорнувся від Ужгорода по Королево над Тисою. Іршавський гарнізон боронив південні схили Карпат. Важкі бої за Перечин, Сваляву, Іршаву, Севлюш принесли великі втрати як українській армії, так і мадярам. Сам Севлюш два рази переходив з рук до рук. На цьому відтинку фронту Карпатська Січ мала до диспозиції один чеський танк, який багато причинився для оборони.

На схід від Королева йшли важкі бої на так званому Копанському полі, за 12 км від Хуста. Із Севлюша до Хуста тільки 25 кілометрів, але мадярські моторизовані частини змогли дістатися до Хуста тільки за повних 30 год, ведучи важкі бої за

Розстріляні січовики.

кожну п'ядь землі. Хуст мадяри здобули аж 16 березня під вечір.

Тут треба згадати, що 15 березня президент о. др. А. Волошин призначив військовим міністром Степана Клочурака, який призначив головнокомандуючим військами Карпатської України полк. С. Єфремова, а сам виїхав на переговори з ген. Святеком, командантом чеських військ, які відступали на Словаччину й до Польщі,

щоб його спонукати до оборони Карпатської України. Але тому спротивився ген. Л. Прхала, який був надрядним генералом і який скеровував чеські війська до Польщі, куди й сам виїхав.

По виїзді до Велятина полк. С. Єфремова головне командування перебрав полк. Михайло Колодзінський-Гузар. Головну Команду й Генеральний Штаб перенесено до будинку Уряду Карпатської України, звідкіля керовано військовими операціями, аж до відступу з Хуста. У той час у Головній Команді й Генеральному Штабі діяли: полк. М. Колодзінський-Гузар, ад'ютант полк. Гузара чот. З. Коссака, член Головної Команди пор. др. С. Росоха, полк. В. Филонович, др. Олег Кандиба, полк. Земан, доброволець з чеської команди, телефоністка Галина Волошук та ще кілька зв'язкових старшин і підстаршин.

Під Хустом точилися не менше завзяті бої, як на інших ділянках мадярсько-українського фронту. Під вечір мадяри підійшли під Хуст. Січовики відступили, одні на Волове, а інші через с. Сокирницю, одна частина на с. Драгово, а інша на с. Буштино. Туди відступили також Головна Команда й Штаб Карпатської Січі, а

також частини, що боронили Хуст. У Буштині йшли завзяті бої між місцевими січовиками й чеськими частинами, що переходили на Тячів до Румунії, за зброю, яку чехи не хотіли скласти.

Тим часом в українському запіллі частини чеських військ озброїли місцевих мадярів, які опанували вузлові пункти Тячів, Тересву й Солотвинські Копальні. Це дошкульно відчувалося на українському фронті. Відступ на Тячів був неможливий, щоб дістатися до Бичкова, куди виїхала Влада Карпатської України й де мав організуватися другий фронт.

Наступного дня мадярські моторизовані частини підійшли під Буштино, де розпочалися нові завзяті бої. Проти переважаючої сили й ударів мадярських терористів з тилу із Тячева січові відділи не могли встояти. У цих боях загинув сам Верховний Командант полк. М. Колодзінський-Гузар і його ад'ютант чот. Зенон Коссак. Частина січовиків перейшла через Тису до Румунії, а більша частина відступила на північ, щоб через Углю дістатися до Нересниці, опісля до Великого Бичкова. З наближенням мадярського фронту місцеві мадяри розпочали скритий терор проти січових старшин. 18 березня вбили пор. П. Волощука. Уздовж північних кордонів Карпатської України сунула польська армія на зустріч з мадярами на спільному кордоні. На хребтах Карпат лунало веселе польське “венгер, поляк два братанкі, як до шаблі так до шклянкі”. У такій безвиглядній ситуації січові частини в Бичкові переходять до Румунії. Але румуни, роззброївши та пограбувавши всіх з особистого майна, 22 березня передали їх у Бичкові мадярам.

Розстріляний мадярський шпигун.

На інших місцях Фронту бої не припинилися. Від 18 березня йшли бої з мадярською армією уздовж середньої смуги Карпатської України від Березнянщини через Сваляву, Волівщину, Довге, Нересницю, Рахів, яку мадяри зайняли аж під кінець березня. Горішню частину Карпатської України мадяри здобули аж у першій половині квітня. Пограничні пасма, де не було добрих шляхів, здобули мадяри в травні.

Численні відділи Карпатської Січі не піддалися мадярам, а відступили в гори і там вели партизанську боротьбу. Ці партизанські

**На кордоні Карпатської України й Польщі.
Біля розстріляних січовиків стоять мадяри й польський вояк.**

відділи Карпатської Січі дошкульно давали себе відчувати мадярській окупаційній армії і мадярським жандармам протягом цілої мадярської окупації. Особливо вславились партизанські відділи на Волівщині під командою пор. Федора Тацинця, який опісля в тій боротьбі й загинув. Теж на Гуцульщині (верхи Кобилянської і Косівської Поляни та Рахова) активно діяв партизанський відділ під командою пор. Миколи Крупи, який загинув у акції, а по йому перебрав команду хор. Олекса Ворохта. У цьому відділі був якийсь час і член Головної Команди пор. С. Росоха.

Січовиків, які, відступаючи перед мадярами, перейшли польський кордон, польська прикордонна сторожа розстрілювала на місці.

Мадяри, захопивши рештки розбитих частин Карпатської Січі, частину їх розстріляли, а частину перевезли до концентраційного табору в Варю Лопош біля Ніредьгази.

Вони розстріляли не лише січовиків, але також чільних українських громадян: послів Івана Григу та Василя Лацанича, учителя Д. Митровича та ін.

Опір військ молодої держави Карпатської України був світлими доказом свободолюбивості українського народу та боротьби за право незалежності. Це ж бо йшли добровольці на певну смерть незважаючи на те, що напасник переважав кільканадцятикратно, як людьми, так і озброєнням.

Світова преса з подивом писала про героїчну боротьбу закарпатських українців. Питалися: “що веде тих молодих людей на очевидну смерть?” Не могли того зрозуміти, що український вояк може або здобути свободу своїй батьківщині, або вмерти в її обороні.

Карпатська Україна витримала в боротьбі своєї незалежності довше, як Франція, Польща чи Чехословаччина, що на свою оборону не віддали жодного стрілу. Карпатська Січ заманіфестувала перед світом, що український народ боротиметься за свою свободу повсякчасно, до повної перемоги й відродження Незалежної Соборної Української Держави.

Лев ШАНКОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА АРМІЯ

ДО ДжЕРЕЛ УПА

“Ліпше нам за віру свою православну і цілість вітчизни на полі брані від зброї ворожої лягти, ніж рабами бути”

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

“Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашою так само, кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація свідомо й ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя. Кров, пролита для цієї великої мети, не засихає. Тепло її все відіграватиме роль непокоюючого, тривожного фрагменту, що нагадує про нескінченне й кличе на продовження розпочатого”

СИМОН ПЕТЛЮРА

“Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї”.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

“Героїчна боротьба УПА й визвольно-революційного підпілля, — це найбільш героїчна доба в історії України. Знайте, що такої геройської доби взагалі не знає історія людства. У тінь пішли прославлені герої Фермопілів. На героїзмі УПА й визвольно-революційного підпілля будуть виховуватися нові українські покоління. Боець УПА, український революціонер, заступить місце мужнього спартанця в історії людства”

ТАРАС ЧУПРИНКА

1. ДЕСЯТЬ РОКІВ ЗБРОЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ УПА

Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. 14 жовтня 1942 р. визнано днем постанови Української Повстанчої Армії (УПА)¹. Для вшанування цього моменту ви-

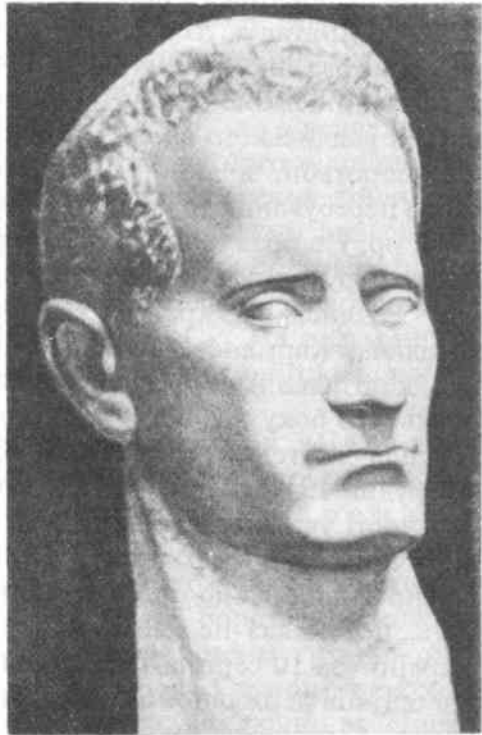
¹ Постанову Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. про визнання 14 жовтня 1942 р. днем повстання Української Повстанчої Армії (УПА) та про встановлення цього дня святковим днем УПА надруковано в підпільному бюлетені: “Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)”, вип. 1, квітень 1948 р.

значено 14 жовтня, що збігається з історичним козацьким Святом Покрови як Святковий День УПА. І коли в жовтні 1947 р. вперше організовано це Свято в УПА, перед виструнченими лавами загартованих у боях бійців пролунали пам'ятні слова І Святкового Наказу Головного Командира УПА сл. пам. генерала Тараса Чупринки¹.

“...У нинішній Святковий День УПА гордо погляньте на минулі п'ять років і з пошаною спом'яніть усіх, що посвятою свого життя викували цю нову добу. У нинішній Святковий День УПА з гордим чолом дивиться в майбутнє, що завершить нові визвольні змагання — перемогою”.

Від цього дня проминуло дальших п'ять років важкої боротьби й УПА вступила в одинадцятий рік свого існування. За ці історично такі короткі, але в щоденній боротьбі такі довгі роки свого існування, УПА не тільки встояла у боротьбі, але й досягнула значні й тривкі успіхи. Що більше, за ці роки вона виростає в поважну збройно-політичну силу, що своїми і д е я м и й д і я м и започаткувала новий період, що ввійде в історію України як д о б а У к р а ї н с ь к о ї П о в с т а н ч о ї А р м і ї.

Десять років збройно-політичної боротьби УПА з найбільшими потугами світу, в тому числі с і м років боротьби проти більшовицької Москви та її сателітів, боротьби, що ведеться в умовах мирної стабілізації після закінчення великої війни в Європі, боротьби, що охоплює не тільки значну частину тери-

Головний Командир УПА
генерал Тарас Чупринка —
Роман Шухевич.

¹ Текст І Святкового Наказу генерала Тараса Чупринки надруковано в підпільному журналі “Літопис УПА”, жовтень, 1947 р. Журнал передруковано в збірці “Передруків підпільних матеріалів”, ч. 11/49, видання ЗЧ ОУН, Німеччина.

торії України, але й території сусідніх держав, боротьби, що з огляду на відому безоглядність ворога й застосовані ним жахливі методи побороювання, ведеться в умовах, яких досі ще не знала історія людства,— ц е ф а к т, у своїй величі такий неймовірний, що пробують заперечити або хоч применшити його значення. Чи не найкращу відповідь дав недавно всім цим запереченням росіянин, радянський літун, що втік на Захід в 1952 р., Аркадій Рудовський.¹ “Це не є жодна таємниця,— казав він здивованим кореспондентам газет,— що в Західній Україні існує протибільшовицька підпільна боротьба. Про те знають у всьому СРСР”. Пригадуються спогади іншого радянського літуна Петра Пирогова, що втік на Захід 1949 р. В книзі, що він її опублікував англійською мовою², цілі сторінки присвячено описам боротьби радянського війська й поліції проти українських повстанців, боротьби, в якій сам автор брав активну участь під час свого перебування в Західній Україні (Коломия, Стрий) в 1947—1948 рр. Не бракує й офіційних радянських заяв, що такий підпільний рух існує. Коли не рахувати багатьох статей на сторінках “Радянської України” (Я.Галана, Остапа Вишні, Левченка, Смолича, Карманського й ін.³, що по-своєму висвітлюють цей рух, капітальними підтвердженнями існування цього руху з радянського боку є Наказ ч. 312 міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Миколи Кузьмича Ковальчука від дня 30 грудня 1949 р. про “непритягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд в західних областях Української РСР, що добровільно з’явилися до органів радянської влади з повинною”⁴. Мабуть, цей наказ не дав бажаних результатів, бо в “Радянській Україні” за 10 серпня 1952 р. надруковано список 28 працівників органів державної безпеки, міліції й міністерства внутрішніх справ, нагороджених медалями “За бойові заслуги”. До речі, список нагороджених медалями “За бойові заслуги” з’явився також у “Радянській Україні” і в “Правді України” за 1 лютого 1953 р. За які “бойові заслуги” нагороджує Гречуха органи державної безпеки і т. д. через 7 років після закінчення війни? Відповідь на це питання ясна — за “бойові заслуги” в боротьбі проти УПА й українського підпілля.

¹ Див.: “Свобода”. Джерзи Ситі. Ч. 274 з 16 жовтня 1952 р.

² Див.: Peter Pirogow: Why I Escaped. New York, 1950. Duell. 376 ст.

³ Див.: Бібліографія.

⁴ Текст наказу ген. Ковальчука, в англійській мові, надрукованого в: “Ukrainian quarterly” Vol. VI, Number 4, Autumn 1950. У ньому знімки з українським текстом.

Сьогодні серед поінформованих кіл на Заході немає вже дискусії про існування УПА, сьогодні є вже багато доказів її існування. Публікації документів про генезу й дії УПА¹, свідчення очевидців, у тому числі чужинців, про збройну повстанську війну в Україні², признання офіційних московсько-більшовицьких чинників, що така боротьба існує³, постійні вістки про цю боротьбу на сторінках світової преси⁴, згадки про неї в книгах визначних осіб на Заході (проф. Джеймз Бернгам, Гаролд Е. Стассен, Вільям Г. Чемберлін, ген. Фуллер й ін.)⁵ і, врешті, поява в окупованих зонах Західної Німеччини рейдуючих відділів УПА, що від 1947 р., переходячи в боях понад 700 миль, в одчайдушних рейдах пробивались з України через польську, словацьку й чеську території, а також принесені ними підпільні видання, що з'являються в Україні заходами УПА й визвольно-революційного підпілля, засвідчують перед світом, що УПА — це незаперечна дійсність⁶. Поза “залізною завісою” справді існує український визвольно-революційний рух, що веде збройно-політичну боротьбу проти більшовицької Москви та її сателітів. Що більше, свідомість існування української підпільної боротьби в СРСР і розуміння її значення щораз більше проникає в публічну опінію вільного світу.

Десять років збройно-політичної боротьби УПА, в тому числі майже вісім років боротьби в умовах жорстокої радянської дійсності змушують кожного замислитися над джерелами сил УПА, що є досі небувалим явищем в історії визвольних змагань народів. У чому сила УПА, що дозволяє їй вести боротьбу в системі, в якій, здавалося б, жодна боротьба неможлива, й у чому таємниця її успіхів, коли вона мусить боротися проти величезної переваги ворога в людях і техніці, не користуючись жодною сторонньою допомогою, виключно власними силами — оце питання, що їх ставитиме собі кожен дослідник УПА в першу чергу. Правильна відповідь на оці питання дасть змогу схопити суть УПА, пізнати її природу й характер, накрес-

¹ Див.: Микола Лебідь: “УПА”. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. I. частина. Німецька окупація України. Видання Пресового Бюро УГВР. 1946.

² Див.: Бібліографія.

³ Див.: Бібліографія.

⁴ Див.: Бібліографія.

⁵ Див.: Бібліографія.

⁶ Див.: Лев Шанковський: “УПА та її підпільна література”. Спроба бібліографії українських підпільних видань в Україні за час від 1945—1950. Філадельфія, 1952. ст. 19, ілюстр.

лити засади, що лягли в основу її існування і її дії та зрозуміти ту роль, що її вона відіграла в загальному історичному розвитку українського народу.

Правильна відповідь на ці питання не була б можлива, коли б не накреслили моментів історичного порядку, що попередили постановня УПА. Накреслення цих моментів дасть змогу нам зрозуміти, що сучасна боротьба УПА — це не явище, що було викликане дією сторонніх сил, а результат глибоких внутрішніх процесів, що проходили в широких українських народних масах віками й завжди приводили до збройної боротьби за визволення, коли для цього створювались сприятливі умови. Українська історія багатюща на приклади, що ілюструють це твердження.

2. УПА — ІСТОРИЧНА КОНЕЧНІСТЬ

Отже, розгляд історичних моментів, що передували постановню УПА, допоможе нам зрозуміти, що боротьба УПА — це неминуча ланка в історичному ланцюгу подій, закономірний етап у житті українського народу, історична конечність. УПА постала як закономірне, всім ходом подій підготовлене завершення глибоких процесів, що відбувалися в широких українських масах віками. Не було таких сил, щоб могли зупинити ці процеси; український народ, що внаслідок багатовікової боротьби за власну державність дійшов до вершин своєї національної свідомості, не міг зненацька перетворитись в етнографічну масу чи хоча б у політично-індиферентну суспільність. І коли нова світова війна створила сприятливі умови для започаткування нової боротьби за визволення, українські маси повстали проти сил, зацікавлених у дальшому колоніальному поневоленні України, й пішли в боротьбу за українську державу з вірою у власні сили й у власний самостійний шлях боротьби. Таким чином, висока національна й революційна свідомість українських мас була причиною, що УПА мусила постати, мусила боротись, мусила скласти свої жертви. Десятиліття сучасної боротьби УПА — це ж тільки закономірне продовження тієї боротьби за визволення, що її український народ веде вже цілі століття.

Бійцям УПА особливо близькі традиції повстання 1648 р. Воно теж було виключно справою повсталих українських мас, національно-визвольною революцією в найширшому того слова значенні. Спираючись майже виключно на власні сили, український народ підняв повстання проти Польщі й поклав кінець

польському пануванню в Україні. Могутня тоді Польща не витримала напору українських народних мас, що повстали на всіх українських землях і стали до збройної боротьби за визволення під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Повстання було успішне й по кількох сторіччях політичного небуття український народ знову установив свою державу — Українську Козацьку Республіку.

Це зовсім не випадковість, що 1648 р. прийшов щойно після ряду менших протипольських повстань. Революційні процеси народжувались і щораз дужче розвивались, оволодівали українськими народними масами й вибухали повстаннями, а після невдач на деякий час стихали і знову виявлялися і щораз більшою силою. І, врешті, прийшов незабутній для українського народу славний, переломний в історії України 1648 рік як закономірне завершення цих революційних процесів, що проходили серед українського народу від часу утрати ним власної державності¹.

Коли ж віроломна Москва зламала Переяславський договір (1654) і поступово знищила всі здобутки українського народу, завойовані ним у Визвольній війні 1648 р., а Україна опинилася в цілковитій московській неволі, український народ став до завзятої боротьби за свою державність. Цю боротьбу почав уже гетьман Богдан Хмельницький, а продовжували її гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик та ін., закликали до неї Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. Оцю боротьбу продовжували цілі українські покоління на різних українських землях і в різних ділянках життя. У новітню добу, пробуджена в ХІХ ст., політична енергія українського народу постійно росла й згущувалася, глибинні внутрішні процеси щораз частіше виходили на поверхню життя й набирали різних форм вияву. Постали перші українські революційні організації (1891 р. — "Братство Тарасівців") й перші політичні партії (Революційна Українська Партія (РУП) 1900 р.). Визначним діячем цих організацій був Микола Іванович Міхновський (1873—1924), праця якого "Самостійна Україна" стала програмою українського самостійницького табору.

Революційні процеси серед українських мас не припинились, коли революція 1905 р. потонула в хвилях реакції. Доходило навіть до явних бунтів. Наприклад, коли Москва в 1909 р. вирі-

¹ Дуже докладний аналіз повстання 1648 р. на тлі сучасності є в підпільному творі П. Полтави: "Чому повстання 1648 р. було переможне?", 1948. Передрук вийшов у збірці передруків підпільних видань 03/48. Видання ЗЧОУН, Німеччина.

шила святкувати 255-ту річницю Переяславського договору й 200-ту річницю бою під Полтавою, в Україні у відповідь відбувся демонстративний виступ українських солдатів під проводом поручика Ждановича, а підпільна організація “Оборона України” висаджувала в повітря пам’ятники, що їх до цих дат ставили по містах. Атмосфера в Україні була така згущена, що Москва в 1912 р. ніяк не могла наважитись на дозвіл всенародних святкувань з приводу сторіччя уродин Тараса Шевченка. І саме в цьому році постала серед київських студентів чергова таємна організація “Братство Самостійників”, головою й душею якої був Валентин Отаманський (засуджений пізніше в процесі СВУ в Харкові). Братство накреслило широкі плани політичної роботи з метою здобуття української самостійності.

Логічним завершенням революційних процесів, що оволодівали українськими народними масами в добі національної і соціальної неволі й набирали різних форм вияву в різних періодах часу, були Перші Визвольні змагання 1917—1921 рр. Використовуючи сприятливі умови, створені Першою світовою війною, український народ з новою силою розгорнув збройну боротьбу за своє національне й соціальне визволення.

3. ТРАДИЦІЇ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ

Не може бути найменшого сумніву, що живі традиції збройної боротьби 1917—1921 рр. мали дуже великий вплив на відродження збройної боротьби українського народу під час Другої світової війни. Традиції збройної боротьби були особливо дорогі всім українським повстанцям і революціонерам, усьому українському народові. У багатьох випадках покоління Перших Визвольних Змагань (як, наприклад, генерал Ступницький, полковник Литвиненко, полковник Омелюсік, сотник Дідик і багато інших) боролось у рядах УПА й стало в ній символом безперервності української визвольної боротьби. Але й покоління, що несе на собі сьогодні головний тягар боротьби, народжувалось і зростало під глибоким враженням і впливом Перших Визвольних Змагань. Успіхи й невдачі Збройного зриву 1917—1921 рр. залишили незгладимий слід у душах, характері, думках й почуваннях молодого українського покоління, зокрема західноукраїнських земель. Пригадаймо, з яким великим п’єтизмом і щирим пафосом переживало оце покоління Маківку й Лисоню, бій під Крутами, Листопад, Чортківську офензиву, наступ об’єднаних ук-

раїнських армій на Київ, Зимовий похід, Базар й інші героїчні моменти недавнього минулого. Усвідомімо собі, як важко оце покоління боліло невдачами своїх батьків, що з різних причин не могли вибороти Української Держави. І не треба дивуватись, що в таких умовах провідною ідеєю повоєнної української молоді, джерелом усіх її починів стало незламне рішення — підготувати й провести новий Збройний зрив українського народу, з метою здобути й закріпити Українську Самостійну Соборну Державу. В одній підпільній статті¹ ми читаємо: “У час довгої підпільної дійсності після поразки у наших останніх Визвольних Змаганнях жили ми міфом прийдешнього збройного чину. Обеззброєні довгими роками неволі, ми вперше усвідомили собі, як дуже зв’язана наша доля із нашим військом і взагалі з озброєнням нашої суспільності. І родиться в обеззброєній українській нації,— читали ми далі в цій статті,— туга велика загальна: “Зброї нам треба, зброї нам дайте!” Про зброю мріє палкий революціонер..., про зброю мріє український мужчина й юнак, зброї хоче вся українська суспільність, що прийшла в Зелені Свята поклонитися могилам своїх героїв та цей свій святий обов’язок мусить окупити нерівною боротьбою камінням із дозубів озброєною польською поліцією”.

Ідея відродження збройної сили лягла в основу всіх українських визвольно-революційних організацій, що поставали й діяли на українських землях після 1921 р. “Вислужену зброю українського партизана й січового стрільця оглядав його син і скоро додумався, що збройні виступи як найкращий лік електризують смертельно хвору на зневіру націю та бойовим кличем лунають за кордоном. Час цей — це час нашого духовного озброєння. Тоді остаточно кристалізуються ідеї, кладуться, прорубуються шляхи, формується ментальність молодого покоління”,— читали ми в цитованій статті. І коли прийшов довгожданний час (першою спробою були незабутні події на Карпатській Україні, 1939 р.), молоде українське покоління, виховане на традиціях Перших Визвольних Змагань, без вагання спробувало своїх м’язів у боротьбі за волю. А коли, врешті, прийшла “велика пора”, оця молодь тисячами ринула в УПА й почала боротись і гинути в поліських нетрях, у волинських лісах, у карпатських дебрях, на безкраїх українських степах і на окраїнах землі української — під Сяноком і Грубешовом. Батьки цієї молоді робили точнісінько те саме: на Маківці й Лисоні, під Львовом і Києвом, у Хо-

¹ М. Дмитренко. Нехай вічна буде слава; “Повстанець”, ч. 5-6 за квітень-травень 1945 р.

лодному Яру й на херсонських степах, в регулярних формаціях і в повстанських загонах. І це явище також психологічно закономірне — сучасна українська генерація не могла бути гіршою від своїх попередників.

У цьому місці треба також зазначити, що сучасна Українська Повстанча Армія (УПА) є не тільки спадкоємницею традицій українських регулярних армій часу Перших Визвольних змагань, але також і спадкоємницею традицій українського повстанського руху 1921—1924 рр., що був продовженням збройної визвольної боротьби на східноукраїнських землях. Це не випадково, що Головний Командир УПА генерал Роман Шухевич вибрав своє воєнно-революційне псевдо за прізвиськом одного з головних діячів українського повстанського руху 20-х років поета Григора Чупринки. І це не випадково, що командир бригади Волинської Групи Української Повстанчої Армії у Другому Зимовому Поході 1921 р. полковник Ступницький очолив Штаб УПА-Північ в 1943 р. Це ознака того, що сучасна УПА перейняла традиції своєї попередниці з 20-х років. Вона пильно вивчає досвід повстанської боротьби 1921—1924 рр.¹, щоб пізнати причини її успіхів і невдач.

Боротьба ця мала багато схожого з сучасною боротьбою. Широко відомий Холодний Яр на Київщині аж до 1924 р. був головним осередком збройного спротиву окупантам. Ось як його характеризували більшовики:² “У дні революції Холодний Яр став одним з перших місць в Україні. Він став величезним сточищем, з якого по всій Україні повзла задушлива петлюрівська діяльність аж до 1924 р. Десятки й сотні агентів української контрреволюції, авантюристів, дезертирів і просто темної злочинної наволочі сунуло в цей куток України, де кожен шматок землі, кожне село й хутір — пам’ятник Гайдамаччини”. І далі: “Авторитет Холодного Яру був великий, його визнано навіть багато отаманів, які йому не підлягали. За мурами Мотриного монастиря не раз збиралися змовники й ткали сітку розбрату й зради. Через своє географічне положення та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю”.

Повстанська збройна боротьба тривала до 1924 р. (на Кубанщині й довше — отаман Рябокiнь) і проходила під гаслом

¹ Див.: підпільне видання “Історія революційної боротьби в Наддніпрянській Україні”, 1948. Передрук у збірці “Передруків підпільних видань”, ч. 10/49, вид. ЗЧОУН, Німеччина.

² Див.: *Козельський*. “Шляхом зрадництва й авантюри”, ДВУ. Харків, 1927 р. Цитоване за доброю інформаційною статтею про повстанський рух 20-х років Юрка Степового: “Боротьба проти окупанта на СУЗ” в “За Самостійність”, ч. 3-4, березень-квітень 1948, ст. 26.

здобуття Української Держави. Повстанці й їх отамани проявили безмежний героїзм і в основному загинули в боротьбі з ворогом (отамани Деркач у Холодному Яру, Зелений на Київщині, Степовий-Блакитний біля Жовтих Вод, Рябокінь у Кубанських плавнях та ін.). Важливим недоліком руху було те, що його діячі звертали головну увагу на збройно-військову боротьбу з окупантом. Орієнтуючись на близьку війну з “капіталістичним оточенням”, повстанські загони старалися зберегти в готовності свою збройну силу на випадок скорої війни. Результатом такої однобічної діяльності було те, що український рух того часу не зміг розвинути широкої ідеологічно-політичної діяльності. Іншим недоліком було те, що рух не зміг створити збройно-політичної організації з єдиним центральним керівництвом і зв'язками від нього до окремих загонів і між загонами. Спроби створити таке центральне керівництво — ЦУПКОМ (Центральний Український Повстанський Комітет), що був заснований ще полковником Євгеном Коновальцем і керований двома старшинами корпусу Січових Стрільців — сотником Іваном Андрухом і поручиком Миколою Опокою та поетом Григором Чупринкою, були розгромлені більшовиками. Вони розстріляли Григора Чупринку й 38 інших членів революційного осередку 28 серпня 1921 р. Інші спроби були теж невдалі.

Орієнтація руху на швидку війну й зовнішню допомогу була основною причиною невдач руху. Коли ж замість війни наступила мирна стабілізація, а більшовики проголосили нову економічну політику (НЕП) та українізацію, український повстанський рух втратив ґрунт під ногами й почав спадати. Це ще не означало, що боротьба проти окупанта припинилася, вона продовжувалась в інших формах: у підпільно-конспіративних організаціях ідейно-політичного характеру — СВУ, СУМ, УВО, Національний центр ОУН і т.д., а також у легальному секторі, на полі української науки, культури, церкви, економічного життя тощо. Досягнення національного відродження 20-х років в Підсовітській Україні були імпазантні. Великою перемогою української національної ідеї був факт, що ідеологічні процеси українського самостійництва захопили навіть визначних українських комуністів, таких, як Шумський, Хвильовий, Волобуєв, Скрипник й багато інших¹.

¹ Джерельно цікава, хоч дещо тенденційна книга про “Голгофу України” Дмитра Соловєя, Вінніпег 1953, Наклад “Українського Голосу” дає багато матеріалів про боротьбу в Україні під більшовицькою окупацією.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) І ПОЛКОВНИК ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

Найважливішою підпільно-революційною організацією, що діяла між двома світовими війнами, а також під час Другої світової війни й після неї і що поважно спричинилася до виникнення УПА, була Організація Українських Націоналістів (ОУН). Її ініціатором і організатором був полковник Євген Михайлович Коновалець, один з найвизначніших старшин Української Армії, колишній командир корпусу Січових Стрільців. Значення цієї організації, що діяла на українських землях, полягає в тому, що вона була не тільки підпільно-конспіративною організацією, але й стала ідеологічно-політичним рухом, що відіграв важливу роль в політичному розвитку українського народу.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) постала з Української Військової Організації (УВО), що залишилася стрижнем ОУН та була причиною побудови ОУН на військовий лад. Немає сумніву, що впродовж свого існування УВО мала визначні успіхи, що здобули їй славу на українських землях і за кордоном, але теж і значні втрати (Ольга Бесарабова, сотник Юліан Головінський та ін.), були заповнені тюрми, були жорстокі тортури на допитах, політичні процеси й присуди смерті (Василь Крупа, Роман Луцейко й ін.) або довголітньої тюрми¹.

Поруч з УВО в краю і за кордоном існували групи, що своєю діяльністю намагалися створити ідеологічно-політичний ґрунт для військово-бойової діяльності. Ці групи об'єдналися в одну організацію під спільним проводом. На Першому Конгресі Українських Націоналістів у Відні, що відбувся в січні 1929 р. в десяту річницю проголошення соборності України, створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН) з полковником Євгеном Коновальцем на чолі. Конгрес схвалив ідеологічні й програмові постанови ОУН та устрій організації і видав "Відозву Конгресу Українських Націоналістів", в якій, в короткій формі, викладено засади й політичну та соціальну програму нової організації.

Від Першого Конгресу Українських Націоналістів, що став Першим Великим Збором ОУН, до початку Другої Світової війни ОУН пройшла бурхливу історію. На її зміст складалися бойові дії і широкі політичні акції, що були звернені як проти

¹ Історію українського підпілля від УВО до ОУН висвітлює докладна й джерельна студія В. Мартинця "Українське підпілля. Від УВО до ОУН". 1949.

Польщі, так і проти СРСР. З бойових акцій ОУН може найбільше враження на народні маси справив напад на пошту в Городку (30 листопада 1932), що закінчився наглим судом над бойовиками ОУН — Василем Біласом і Дмитром Данилишиним. Вони були засуджені на смерть і повішені у Львові (23 грудня 1932). За ходом їхнього процесу, затамувавши подих, слідкувала уся українська суспільність. Героїчна постава цих юнаків під час суду і перед лицем смерті потрясла українськими народними масами й рішуче звернула їхні симпатії у бік ОУН. З інших бойових акцій слід згадати успішний атентат Юрія Березинського на комісара польської поліції у Львові Чеховського, демонстративний атентат Миколи Лемика в радянському консульстві у Львові (21 жовтня 1933) й атентат на польського міністра внутрішніх справ, винуватця ославленої “паціфікації” Броніслава Перацкого (червень 1934).

З політичних акцій ОУН успішною була масова виховно-пропагандистська робота, що полягала у поширюванні підпільної літератури, влаштуванні ідеологічно-вишкільних курсів, пропагуванні культу героїв, поєднаними з відповідними святкуваннями, насипанні мо-

гил тощо і виховно-організаційна праця в легальних організаціях і товариствах, школах — “Просвітах”, “Соколах”, “Лугах”, “Доростах Рідної Школи”, спортових товариствах тощо. У цій роботі ОУН домоглася значних успіхів; українська молодь на ЗУЗ, не виключаючи селянської і робітничої молоді (наприклад, львівське робітниче товариство “Сила”), була майже під виключним впливом ОУН¹.

Коли сьогодні дивимося з історичної перспективи на десятирічний період діяльності ОУН на ЗУЗ в 1929—1939 рр., то муси-

Провідник і творець УВО й ОУН
Євген Михайлович Коновалець.

¹ Виклад історії ОУН у статті “Двадцять років боротьби (У двадцяті роковини ОУН)” в журн. “Визвольна Політика”. Рік IV, ч. 20. 1949.

Степан Федак, четар УГА і член УВО, виконав 25 вересня 1921 р. атентат на Й. Пілсудського й польського воєводу Грабовського.

мо перш за все зазначити велике політично-пропагандистське значення існування ОУН. Історія УВО й ОУН на ЗУЗ — це історія революційної боротьби західної вітки українського народу проти польських, румунських і чеських окупантів.

Ця боротьба доходила до свідомості світу й вказувала на факт, що український народ не погоджується й не погодиться з поневоленням.

Ми мусимо відзначити організаційну роботу, що її провела ОУН на ЗУЗ. Результатом цієї роботи було створення справної підпільної організації, побудованої на військовий лад. Ефективність дії ОУН забезпечували: центральне керівництво-провід, що керував цілістю і

сповняв функції військового штабу; відповідно до потреб розбудовані осередки й територіальна мережа; зв'язки між територіальними осередками й проводом, дисципліновані члени організації, що були готові виконувати доручення своїх зверхників. Таким чином, ОУН зуміла вишикувати до бою сильну підпільну армію, що покликана була відіграти значну роль в майбутніх подіях.

Ми мусимо вказати також на велике значення революціонізації широких українських мас, що стала наслідком існування ОУН і організованої нею боротьби проти окупантів. Уперше в історії України підпільна організація повела боротьбу проти переважаючих сил ворога за всяких умов, застосовуючи в цій боротьбі радикальні й насильницькі (військові) методи. У цю боротьбу включилися маси й це мало на них революціонізуючий вплив: національна свідомість мас зросла і стала революційною свідомістю, тобто готовністю цих мас боротися за власну державність за всяких умов. Революціонізація західноукраїнських мас зробила з них грізну, до певної міри непоборну силу, що завдавала ударів й по таких потужних ворогах, як німецькі нацисти та московські більшовики.

Серйозним недоліком української визвольної боротьби в часі між двома світовими війнами був факт, що ані національне, ані комуністичне¹ середовище на ОСУЗ і СУЗ не зуміли створити такої сильної підпільної революційної організації, якою була на ЗУЗ ОУН. Причиною цього явища було те, що більшовики не знищили зовсім самостійницьких форм і пішли українським масам на поступки, створивши УРСР. Велика частина активного елемента на ОСУЗ і СУЗ пішла на співпрацю з більшовизмом, маючи надію, що в форми УРСР можна буде втілити український зміст, і в той спосіб УРСР стане українською державою. Коли ж зрозуміли свою основну помилку, то на творення сильної підпільної організації було вже запізно, хоч би тому, що кожна підпільна організація в СРСР мусила б бути озброєна, а надій на здобуття зброї не було жодних².

Сотник Юліан Головінський —
крайовий командант УВО
і крайовий провідник ОУН,
вбитий поляками
30 вересня 1930 р.

Мала ОУН і свої поважні недоліки (переважання світоглядної проблематики над програмною і політичною, деяке захоплення модерними авторитарними ідеями, зокрема тероризмом, що його не завжди можна було виправдати мотивами революційної доцільності), але незважаючи на ці недоліки, напередодні Другої світової війни ОУН була серйозною політичною силою. Сила ця ставала небезпечною для Москви й тому вона вирішила вдарити по ОУН — вбити керівника цієї організації, знаючи, що його важко буде замінити. І справді, 23 травня 1938 р. на бруку Роттердама загинув полковник Євген Коновалець від пекельної машини підсланого агента НКВС Яценка-Валюха. Ось так, з московської руки, на вулицях чужого міста загинув визначний український

¹ Очевидно, українське самостійницьке середовище, як тепер кажуть, "націонал-комуністичне".

² Дехто вважає, що московсько-більшовицький терористичний апарат унеможлилював будь-яку діяльність підпільної організації і просто виключав ведення будь-якої боротьби проти режиму. На нашу думку, протирежимна боротьба в СРСР була можлива тільки підпільними методами.

патріот і державний муж, що в українську історію увійшов як наймаркантніша українська постать 30-х років ХХ ст.

12 років перед тим теж з руки підсланого московського агента Шварцбарта (25 травня 1926 р.) на бруку Парижа загинув Головний Отаман Армії і Флоту Симон Петлюра. І цей визначний діяч нашої історії був потенційно дуже небезпечним для Москви. Ідеї Петлюри й Коновальця тотожні — це дві постаті, але один символ української визвольної боротьби. Москва знищила цих звитяжців українського визвольного руху, але не змогла знищити їх ідей, що в наші дні почали охоплювати щораз ширші маси українського народу й повели їх на нову боротьбу за власну державність, за визволення.

Березневі події в Карпатській Україні (1939) були першою пробою сил розбудженого до життя й спраглого волі українського

Учасники нападу на пошту в Городку —
Василь Білас і Дмитро Данилишин.

народу. Спротив Карпатської Січі не дав змоги мадярським гонведам увійти до Карпатської України парадним маршем, так, як це зробили німці в Чехії та Моравії. Гонведам довелося здобувати Карпатську Україну з боями. Збройний спротив Карпатської України тривав довше, як спротив Голландії чи навіть Франції.

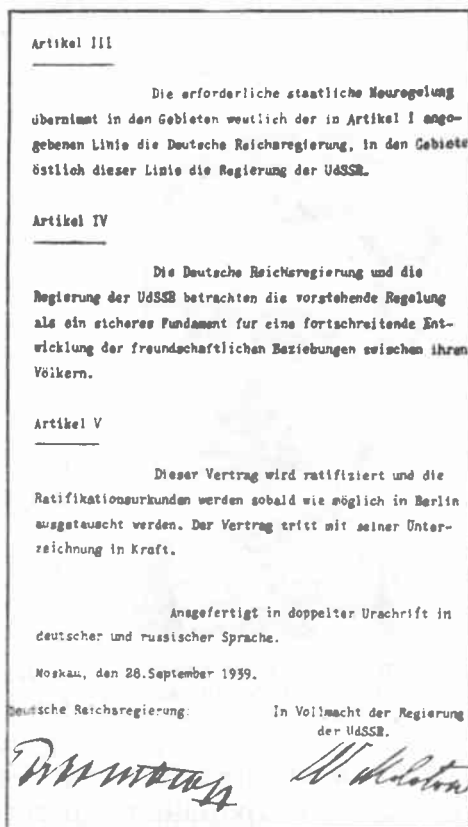
До речі, цей спротив був першим пострілом в гітлерівську “Нову Європу”. Цей спротив показав, що український народ готовий боротися навіть проти ворожої переваги за всяких умов. “Чому Січ продовжує таку безнадійну боротьбу? Чому армія зустрічає стільки перешкод у здобутті території, яку боронять вояки-аматори?” — запитував здивовано кореспондент “Нью-Йорк Таймс”, не знаючи, що прагнення волі додає українцям сил у нерівній боротьбі.

Коли ж на руїнах Версальської Польщі утвердилася нова, радянська дійсність на ЗУЗ, і коли легальні українські партії само-

ліквідувалися, в підпіллі продовжувала діяти одна тільки ОУН. Після смерті крайового провідника Володимира Тимчія-Лопатинського під час нелегального переходу кордону крайовим провідником став Іван Климів-Легенда. Під його проводом ОУН почала пристосовуватись до нової дійсності й використовувати її для своїх цілей.

У нових умовах головним завданням ОУН вважала поширення своєї діяльності на всі українські землі. Не можна сказати, щоб у цій діяльності вона не мала успіхів. Навіть новоприбулі до Галичини українці з ОСУЗ і СУЗ ставали членами ОУН, як наприклад, сл. пам. Йосип Позичанюк або майбутній провідник ОУН на ОСУЗ Панько Сак-Могила. Очевидно, це була відповідальна й ризикована праця, бо НКВС цілеспрямовано підсилав різних провокаторів, що мали вдавати українських “націоналістів” з метою розшифрувати діяльність ОУН. Подекуди цим провокаторам удалося пролізти в ОУН і спричинити арешти членів та деконспірацію осередків. Усе ж ОУН на ЗУЗ зберегла себе від більших втрат під час першої окупації ЗУЗ більшовиками. Тоді відбувся тільки один великий процес діючих членів ОУН, т. зв. процес 59-х, у якому підсудні, головно дівчата, виявили велику мужність і стійкість, притаманні для оунівської поведінки на процесах.

У 1940 р., у зв'язку з напруженими відносинами між Німеччиною й СРСР, незвичайно поживилась мандрівка озброєних груп ОУН через Карпатські верхи. Сутички з більшовицькою прикордонною сторожею ставали частим явищем. Для замані-

Сторінка з німецько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. з підписами Ріббентропа й Молотова.

фестування того, що ОУН діє в підрадянській дійсності, організовано успішний атентат на склад амуніції в Перемишлі (березень 1941 р.). Вибухи амуніції, що тривали упродовж кількох годин, спричинили велику паніку серед більшовиків. Вони думали, що це вже початок війни з Німеччиною й утікали, хто куди гаразд. Дехто з найбільш переляканих загнався аж до Львова.

Не можна заперечити, що українські народні маси, які з неприхованою ворожістю ставилися до більшовицьких окупантів, покладали великі надії на ОУН, що існувала по цей і по той бік кордону. Маси вірили, що ОУН готується до нових подій і чекали цих подій із затаєним подихом.

Дмитро Маївський-Тарас,
визначний член українського
революційного підпілля.

На жаль, по той бік кордону ОУН розкололась на дві поборюючі себе частини. Коли розглядати цей розкол з історичної перспективи, то не може бути сумніву, що розкол був важким ударом по українському визвольно-революційному русі. Такий важливий інструмент української визвольної політики, як ОУН, перестав існувати як одна міцна й одноцільна організація. На місце одної постали дві ОУН, що стали себе взаємно поборювати. Оця взаємна боротьба — найбільший негатив розколу. Вона послабила впливи ОУН серед українського народу, була гальмом для поширення націоналістичного руху на ОСУЗ і СУЗ, внесла фанатичну нетерпимість, групову виключність і партійний роз-

кол у середовище цього руху. Вона культивувала ненависть, пропагувала самозакоханість і нетолерантність, санкціонувала недозволені методи боротьби, ослаблювала не тільки українську визвольну ідею, але усе українське організоване життя.

Беручи це все до уваги, з історичної перспективи розколу ніяк виправдати не можна. Аргументи, що їх висували й досі ще висувують обидві сторони, не можна вважати достатніми й переконливими. Годі ж називати розкол в ОУН “очисткою від зопортунізованих і земігрантщених елементів”, коли в середовищі ОУН під керівництвом полковника Мельника продовжували діяти такі визначні революціонери, як Олег Кандиба-Ольжич, Оле-

на Теліга, Ярослав Чемеринський-Оршан, Іван Рогач і багато інших, що своїм життям засвідчили вірність революційним ідеалам. Знову ж годі знецінювати середовище ОУН під керівництвом Степана Бандери й окреслювати його як середовище “бунту”, “анархії”, “диверсії” і т. п., коли з цього середовища вийшли такі кришталево чисті революціонери, як Дмитро Мирон-Орлик, Дмитро Маївський-Тарас, Микола Арсенич-Михайло, Ярослав Старух-Стояр і тисячі інших, що на чолі з незабутнім ГК УПА Романом Шухевичем-Чупринкою створювали цінні й тривкі вартості на шляху здійснення ідей Петлюри й Коновальця.

І коли, незважаючи на розкол, ОУН (у двох видах) своє завдання сповнила, то за це можемо завдячувати великій моральній силі основного членства ОУН, що без огляду на приналежність до даної групи реалізувало її ідеї, не шкодуючи свого життя. І за це можемо також завдячувати широким українським масам, що сприйняли ідеї ОУН за свої власні й підтримали її в боротьбі¹.

II ПРОТИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

“На Сході Європи нема колоній ні для кого, а хто їх шукає, той знайде тільки чорну землю на могилу”

М. ГУЗАР-КОЛОДЗІНСЬКИЙ

“Українська воєнна доктрина”

“Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ: Наша мета — Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях.

Наш шлях — революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів Українського Народу.

Боротись будемо за те, щоб Ти, Український Народ, був володарем на своїй землі. Будемо боротись за те, щоб усьому Українському Народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та її конституції.

Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гніту й визиску, без болшевізму і капіталізму, проти накинених ворогами кріпацьких систем”

З “УНІВЕРСАЛУ УТВР”

“Збройна боротьба Української Повстанчої Армії врятувала честь української нації в Другій світовій війні та виписала кров'ю її право на волю і незалежність”

¹ Література про розкол в ОУН є дуже багата, але вона досі ще втримується на рівні краківських “білих” і “чорних” книг. Поза цим, на увагу заслуговує цикл статей Степана Бандери “В десяту річницю створення рев. проводу ОУН”, що подає свою й своєї групи позицію в цій справі. Див.: “Гомін України”, Торонто, чч. 21/56, 22/57, 23/58, 1950 р.

З “НАКАЗУ КП ОУН”

“Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й Ви, Українські Повстанці. Ви не допускали, щоб німець свобідно господарив на українській землі і вповні її використовував для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволяли йому грабувати українського села, не дозволяли йому вивозити в Німеччину. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли й налення сіл. У боротьбі з Німеччиною наша Українська Повстанча Армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу”

ГЕН. ТАРАС ЧУПРИНКА

З “НАКАЗУ ДО УПА” В ТРАВНІ 1945 р.

1. НОВІ НАДІЇ — НОВИЙ ЗМАГ

22 червня 1941 р. почалася війна між Німеччиною й СРСР. Сьогодні вже ніхто не має сумніву в тому, що війна ця струснула цілою хиткою будовою СРСР і мало що не спричинилася до її розвалу. Несподіваний вибух війни захитав віру мільйонних підрадянських мас у “мудру” політику партії і її вождя. Це недовір’я ще зросло, коли маси почули з московської радіостанції дрижачий голос самого вождя (5 липня 1941), що раптом пригадав “дорогих братів і сестер” і кликав їх на священну війну проти своїх учорашніх союзників. СРСР, без сумніву, був на грані

Над жертвами більшовицького терору — замордованими українцями. Львів, 1941.

руїни й тільки божевільна політика гітлерівських завоювників на Сході зуміла врятувати його від остаточної катастрофи.

Немає найменшого сумніву, що й широкі маси українського народу пов'язували з цією війною багато надій. “У тій війні нічого не можемо втратити, хіба свої кайдани”, — казали українці й радісно зустрічали військові колони переможців, що нестримно сунули вперед. Квіти сипались на шляхах походу німецьких дивізій в Україні, в Білорусі, в балтійських країнах. Проте на квітах і на ентузіастичному прийомі справа не кінчалась. У балтійських країнах (головно в Литві) та в Західній Україні одночасно з вибухом війни вибухло повстання проти більшовиків.

Збройний зрив відбувся на всій території Західної України з Буковиною включно. У Галичині й Волині виступили боївки під керівництвом Степана Бандери, на Буковині — такі ж боївки ОУН під керівництвом Андрія Мельника. На Поліссі розгорнула свою діяльність “Поліська Січ” Тараса Бульби-Боровця. На жаль, усі ці акції, що мали багато успіхів, цілком не висвітлюються в нашій мемуарній літературі. Тим часом, щонайменше в двох містах (Бучач, Сколе) боївки ОУН були господарями ситуації ще перед приходом німецької, згл. мадярської армії. Щонайменше в одній тюрмі (Самбір) стався бунт в'язнів, що унеможливив більшовикам провести їх ліквідацію. У Львові боївки ОУН (деякі з них в одностроях більшовицьких міліціонерів) виступили вже 24 червня і спричинили велику паніку серед більшовиків, що тривала повних три дні (24-26 червня) і полягала в тому, що більшовицькі відділи взаємно себе обстрілювали, а також обстрілювали з танків церкви й костели, наївно вважаючи їх осередками революції. Львівські виступи спричинилися до звільнення дівчат-політичних в'язнів з тюрми на Замарстинові, серед яких були також засуджені на смерть учасниці процесу 59-х. Паніка у Львові була така велика, що більшовицькі партійці стріляли себе взаємно (події в Університеті ім. Ів. Франка) й здебільша втекли зі Львова ще задовго до приходу німецької армії і тільки загороджувальні загони, що з'явились у Винниках, завернули їх до Львова, розстрілюючи багатьох утікачів на місці.

У Буковині повстання боївок ОУН полковника Мельника було також цілком успішне. Повстання йшло під прапорами соборності українських земель і українська влада, організована повстанцями, утрималася кілька тижнів. Після окупації Буковини румунськими союзниками Гітлера велика частина повстанців сфор-

мувала т. зв. буковинський курінь і пішла в Україну, дійшовши аж до Києва. Багато їх загинуло від рук гітлерівських окупантів.

Відступ більшовиків позначався масовими вбивствами українців. Кривавий шеф московського НКВС Берія видав наказ провести поголовну різню населення, перш за все в українних республіках. Оця різня переходить своїми розмірами й звірствами всі жахіття, що їх коли-небудь здійснювали більшовицькі опричники в усіх закутках світу.

Про жорстокості більшовицького НКВС над безборонним населенням України, Білорусі, балтійських країн широко повідомляли німецькі газети в перші дні і тижні війни. Місця масових злочинів НКВС оглядали спеціальні комісії, зокрема й “нейтральні спостерігачі” (американці). Про ці злочини, одначе, світ воліє мовчати. Вони залишаться ще однією незаписаною сторінкою історії минулої війни. Масові злочини німців, такі ж злочини більшовиків (Катинь, Вінниця) притьмарили їх, але вони залишились грізним застереженням на майбутнє.

Провідник ОУН Степан Бандера.

Гітлер почав війну проти СРСР, не проголошуючи жодної політичної програми. Його прокламація від 22 червня 1941 р. згадувала лише про визволення від більшовиків, свободу релігії, про свободу праці й інші речі, що його політично ні до чого не зобов'язували. Тим часом уже в червні 1941 р. відбулися дві події, що стали пробним каменем для здійснення німецької політики на Сході. Цим пробним каменем було проголошення в і д н о в л е н н я литовської й української держав і створення тимчасових урядів цих відновлених держав. До цих фактів Німеччина мусила проголосити своє ставлення й вона його проголосила, відкриваючи свою політичну програму на Сході. З цього погляду акти відновлення литовської і української держав слід розцінювати як безсумнівний політичний позитив, що значно спричинився до вняснення нової політичної ситуації на Сході Європи вже в перші дні війни.

В обох випадках ініціаторами проголошення були підпільні організації. У Литві ініціатором проголошення був ЛАФ (“Фронт литовських активістів”), литовська підпільна організація, що закликала литовський народ до повстання й уже 23 червня сформувала тимчасовий уряд. Прем’єром цього уряду став полковник Казис Шкірпа, що був провідником ЛАФ й перебував у Берліні (це був останній посол Литовської республіки в Німеччині). Його заступником у Литві, а також віце-прем’єром уряду був професор Юозас Амбразевічюс.

В Україні ініціатором проголошення також була підпільна організація ОУН під керівництвом Степана Бандери. З ініціативи членів цієї організації у Львові 30 червня 1941 р. скликано Народні Збори, на яких проголошено відновлення української державності на українських землях і покликано тимчасове державне правління з Ярославом Стецьком-Карбовичем на чолі. Це проголошення передано цього ж дня по радіо, на хвилях львівської радіостанції, що тоді була в руках названої підпільної організації.

В обох випадках німці зреагували на акти проголошення згідно з політичною програмою, яку вони мали для Східної Європи й у той час виконували. Німецька політика не ставила собі за мету відновлення самостійних держав на Сході. Навпаки, вона старалася на Сході здобути нові колонізаційні простори для німецького райху саме на землях цих держав. Німецькі воєнні плани передбачали нещадну економічну експлуатацію цих теренів під час війни й перетворення їх у німецькі колонії після неї. У рамках такої політики кожен акт самостійного вияву волі східноєвропейських народів мусив уважатись за акт, спрямований проти зобов’язуючої німецької східної політики й мусив викликати заперечення з боку німецького політичного проводу й протизаходи його каральних органів.

Це й було причиною, що німці унеможливили діяльність обох тимчасових урядів і інтернували їх прем’єрів. Коли переговори про відкликання акту не дали результатів, їх ініціаторів ув’язнили й посадили в концентраційні табори. На цьому репресії не закінчились; воєнні успіхи на фронтах, мабуть, переконали німців, що можна зиступити більш безоглядно. Дійшло до безпосередніх ударів по обох підпільних організаціях, що спричинились до проголошення обох актів¹.

¹ В українській літературі немає об’єктивної оцінки акту 30 червня. Існуюча література має панегіричний або гостро-критичний характер. Об’єктивну оцінку можна знайти хіба в творах чужинців-німців Торвальда й Кляйста, шведа Фредборга, англо-саксонців Чемберліна, Каррола, Фішера та ін.

Незважаючи на перший удар з боку німців, незалежні сили українського самостійного табору діяли послідовно далі, згідно з власними планами. Разом з німецькими передовими військовими частинами, а то й випереджуючи їх, просувалися на схід похідні групи українських націоналістів. Повні запалу й надій, вони поспішали на осередні й східні українські землі, щоб допомогти рідним братам відбудувувати справді незалежне державне життя.

Групи ці були заздалегідь організовані й їм були призначені місця, що їх вони повинні були досягнути й осісти та вести працю. Висилали ці групи проводу обох ОУН (кожна висилала по три групи, часом до 1000 чол.). Таким чином, на схід поспішали “бандерівці” й “мельниківці”. Одночасно чимало молодих українських активістів прийшло на українські землі як перекладачі при німецьких фронтових частинах.

Провідник ОУН полковник
Андрій Мельник.

Діяльність похідних груп висвітлена ще дуже мало, тільки фрагментарними спогадами¹. Дехто пробує обезцінити її, мовляв, українські націоналісти з ЗУЗ не витримали життєвої проби й не зуміли завоювати своїми ідеями українського населення на ОСУЗ і СУЗ. Очевидно, нещасний розкол в ОУН серйозно вплинув на ефективність дій похідних груп. Проте годі відмовити їх членам у великому патріотизмі, стійкості, жертвності й наполегливості, вірності

ідеям. Похідні групи були своєрідною політичною армією; вони одержували накази, йшли вперед і гинули як вояки в боях. Ніхто не думав про втечу чи капітуляцію. Коли їм вдалося витримати перші удари, вони вростали в ґрунт, швидко пристосовувалися до нових умов й організовували населення на боротьбу.

¹ На увагу заслуговують спогади Миколи Андрусяка в журналі “Політв’язень”, Євгена Стахова в “Календарі Провидіння” за 1947 р., Зиновія Матлі “Південна похідна група”, Миколи Чорторійського “Від Сяну по Крим”. Див. також: Г. Полікарпенко “Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни”, якщо йдеться про перегляд діяльності “мельниківських” похідних груп. Література про Олену Телігу досить багата. Про Михайла Проценка — див. “Нові Дні” за квітень 1953.

Від самого початку похідні групи мусили боротися проти німецьких і московських окупантів. Більшовицька агентура, що залишилась в Україні, йшла дуже часто на співпрацю з німцями для побороювання похідних груп.

Це був час, коли німці й більшовики вважали їх ворогом номер один і радо співпрацювали, щоб їх знищити. До цього німецько-більшовицького фронту долучився ще й інший союзник — залишки колишньої білогвардійщини.

У цих важких умовах боротьби на три фронти похідні групи не зламались і не обмежувались виключно обороною. Вони щільніше зімкнули свої ряди, пішли глибше в підпілля і, поповнившись місцевим елементом, почали наступ. В умовах тиску переважаючих сил різношерстного ворога члени похідних груп забули про свої розходження: “бандерівці” допомагали “мельниківцям”, “мельниківці” гинули за “бандерівців” (Роман Біда), “гетьманці” попереджували про небезпеку одних і других. На першій лінії боротьби за самостійну Україну створювалась є д н і с т ь українських самостійницьких сил — факт, що не міг подобатись ворогам.

2. МІЖ НАЦИСТСЬКИМ МОЛОТОМ І БІЛЬШОВИЦЬКИМ КОВАДЛОМ

“Ми планували іншу політику в Східній Європі. Ми планували відновити незалежність балтійських держав і створити самостійну Україну. Але перед загрозою війни проти СРСР найвищий провід нашої партії скасував ці плани”. Оці слова сказав д-р. Шютте (заступник д-ра Бруно Кляйста — шефа відділу східної політики при нацистській партії, шефом партійного уряду з питань зовнішньої політики був Альфред Розенберг), полковникові Казисові Шкірпі, прем’єрові незалежного литовського уряду¹.

Д-р Шютте не сказав Шкірпі всієї правди. Розенберг ніколи не планував відновлювати самостійні балтійські держави. Навпаки, він планував створити з балтійських держав, Білорусі й земель колишньої Новгородської республіки т. зв. Остлянд, що мав бути тереном, призначеним для суцільної німецької колонізації й германізації. Проте на півдні Розенберг справді планував створення напівсуверенної України, що мала обіймати Галичину й на сході простягатись аж поза Волгу, включаючи також Волзьку німецьку автономну республіку. Одначе ці плани були засуджені на невдачу.

¹ Див. “Lithuanian Bulletin”. Vol. VI, Nos 8-10, 1948. С. 9.

Сьогодні справи планування німецької східної політики напередодні війни 1941 р. докладно вже висвітлені в німецькій мемуарній і аналітичній літературі. Сьогодні знаємо вже, що були три “лінії” німецької східної політики: а) ставка Розенберга на розчленування Російської імперії і створення напівсуверенних держав із забезпеченням впливів Німеччини на політику й економіку цих країн; б) ставка деяких кіл вермахту на “єдину й неподільну Росію” як майбутнього союзника Німеччини; в) ставка Гітлера й його найближчих співробітників (Борман, Герінг, Гімлер) на перетворення здобутих на Сході територій у німецькі колонії. Звичайно, перемогла ця третя “лінія”¹.

17 липня 1941 р. відбулась велика політична нарада у головній квартирі фюрера. На цій нараді вирішено відокремити Галичину і приєднати її до т. зв. Генеральної Губернії та відокремити т. зв. Трансністрію (землі між р. Богом і Дністром) з Одесою й передати її румунським союзникам. На ультимативну вимогу Герінга райхскомісаром України призначено гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха, одного з найбільш брутальних нацистських провідників. Усі протести Розенберга не мали жодного успіху; його задобрювали запевненнями, що ці заходи мають провізоричний характер, або цинічними зауваженнями Гітлера, що Кох і так підлягатиме Розенбергові й виконуватиме його доручення. Тим часом Кох і не думав про підлеглисть Розенбергові.

Приєднання Галичини до Генеральної губернії проголошено 1 серпня 1941 р., а 1 вересня почав уже діяти Райхскомісаріат України з райхскомісаром Кохом на чолі. Факт, що цей “райхскомісаріат” підлягав німецькому міністерству для східних окупованих областей, свідчив уже про те, що Україна відійшла до внутрішніх проблем Німеччини (райхскомісаріати в Норвегії та в Голландії підлягали міністерству закордонних справ).

Як німці уявляли свою роль в Україні і в інших окупованих областях, найкраще свідчать документи “12 заповідей поведінки німців на Сході і трактування росіян” (під “росіянами” треба розуміти також білорусів і українців)². Але вже вершком ганьби для всього німецького народу була інструкція для німецької поліції на Сході. Вона доручала німецьким поліціантам закривати школи, культурно-освітні установи, театри й кінотеатри, нищити наукові установи, не допускати до згоди в церковних справах, не побо-

¹ Про планування німецької східної політики див. Бібліографію.

² Див.: *Коваленко І.М.* Цілі й методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. Підпільна брошура. Видання редакції “Ідея і Чин”, органу ОУНСД. 1943. 48 с. Друк.

рювати сухот і тифу, поширювати аморальність¹. Дуже подібні постанови схвалено також на з'їзді членів партії в Києві 30 січня 1943 р.

Цікавим документом є інструкція райхскомісара Коха, що він її розіслав генеральним комісарам і гебітскомісарам у липні 1943 р. У цій інструкції Кох ще раз повертається до німецьких планів щодо України. Він пише: “В Україні мусить бути створений великий колонізаційний простір для німців, чого, між іншим, не досягнуто в 1918 р. Просторів, що ніколи до Європи не належали, не треба зараховувати до Європи. Це історична брехня, що Україна була будь-коли європейським фактором”. Після такого ствердження можна собі уявити, як виглядало розв'язування Кохом політичних, культурно-освітніх, церковних і економічних питань в Україні. Вони просто не вирішувалися, бо на великому колоніальному просторі, яким мала стати Україна, український народ був тільки перешкодою для досягнення німецьких цілей.

І тому німці вирішили знищити всі народи на Сході Європи, перш за все на території майбутніх німецьких колоній і для цього задумали використати війну. Незадовго до початку війни, — оповідає останній начальник німецького генерального штабу генерал Гальдер, — Гітлер покликав на нараду старших генералів вермахту. Війну з Росією, казав Гітлер, “не можна вести, зберігаючи закони честі. Вона є одночасно боротьбою ідеологій і рас. Її треба провадити з небувалою досі жорстокістю. Панове старшини мають позбутись на цей раз лицарських традицій. Я добре знаю, що такі думки зле вкладаються в уявах панів генералів і мені це сумно. Незважаючи на те, мої накази мусять бути виконані точно”.

Ці накази були виконувані точно, бо німці справді повели війну з небувалою досі жорстокістю. У боротьбі “рас” в Україні застосовувалися різні заходи, що мали на меті фізично ослабити або навіть знищити український народ. Такими засобами були: штучно створюваний голод на українських землях (Підкарпаття, 1941, Харків, зима 1941/1942 і т. п.), виморювання голодом і пошестями українських полонених, насильне вивезення українського населення на примусові роботи до райху, виселення українців із прадідівських земель і, головно, жадливий терор, що позначався масовими розстрілами й убивствами українського населення. Стародавній Рим стрепенувся колись, читали ми в цитованій уже підпільній брошурі, “зустрівшись з терором диких тевтонів, предків

¹ Документи німецької політики в Україні подаються також у книгах М. Лебеда: “УПА” та “Ukrainian Resistance”. New York, 1949.

сьогоднішнього наїзника на українські землі”. Сьогодні український народ “переживає нечуваний терор німецьких окупантів, що хочуть арештами, розстрілами й шибеницями знищити його, подаючи та стискаючи руку більшовицької Москви. Спряглися обидва імперіалізми, щоб стерти з лица землі український народ”, стверджує підпільний автор (Коваленко). І, справді, німці й більшовики збратались в одному,— у винищуванні українського народу.

Уже взимку 1941—1942 рр. з’явилися на українських землях групи червоних партизанів. Завданням цих груп було дезорганізувати німецьке запілля й готувати ґрунт для повернення більшовиків. Спосіб, у який вони це робили, заслуговує спеціальної уваги. Це ще один доказ того, яких чортівських методів вживають більшовики в боротьбі.

Отже, червоні партизани уникали одвертих виступів проти німців. Вони теж не ставили собі завдання боронити місцеве населення. Їхня тактика полягала в тому, щоб саме викликати гострі німецькі репресії щодо населення. Звичайно, це відбувалось так, що партизани вбивали когось із німців або підривали комунікаційні лінії. Тоді вони зникали, а німецькі карні експедиції розправлялися з місцевим населенням, спалюючи села, близькі до партизанських виступів і вбиваючи невинних людей. У інших випадках німці брали з сіл закладників, щоб партизанські виступи не повторювалися. Тоді саме в цих селах траплялися виступи проти німців й німці закладників розстрілювали. Людність із спалених німцями сіл утікала в ліси й там мусила віддаватися під опіку червоних партизанів. Про це їм саме йшлося.

Улітку і восени 1942 р. щораз більше червоних партизанів з’являлося на українських землях, особливо на Волині й Поліссі. На Волині головною опорою цих банд стали польські колонії. З цих колоній червоні партизани вирушали на українські села, грабуючи їх нещадно й ліквідовуючи українців як “ворогів народу”. Знов же німці з’являлись у цих селах після відходу партизанів і мордували українське населення, ніби за “співпрацю” з червоними партизанами. Український народ перебував між молотом і ковадлом двох ворожих сил.

У таких умовах почали творитися на Волині й на Поліссі українські самооборонні боївки, що виступали на захист українського населення перед німцями й більшовицькими партизанами. У ході дальших подій з цих боївок виникла Українська Повстанча Армія (УПА).

3. ПОЧАТКИ УПА

Волинь і Полісся стали тим тереном, на якому народилася УПА. Від початку свого перебування на українських землях німецький окупант повів у цьому терені особливо звірську політику. Вона позначалася масовим мордуванням українського населення. Коли вже не допомагали способи примітивної оборони (варти, алярмові сигнали), коли масові вбивства українського населення посилилися (вимордування села Кортисі на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобучині на Луччині), українське населення почало творити самооборонні відділи. Творення таких відділів було конечністю не тільки з огляду на загрозу з боку німців, але також з огляду на загрозу від більшовицьких і польських банд, що щораз більше почали підносити голову на ПЗУЗ і чинити бешкети по українських селах.

Улітку 1942 р. обидві ОУН відіслали в “ліс” значну частину своїх військових кадрів, що мали за завдання допомогти волинському й поліському населенню створювати самооборонні відділи. Такі військові відділи поставали здебільшого в більших лісових масивах і спочатку складалися з членів або симпатиків даних політичних організацій. У цих лісах поставали вишкільні табори, в яких проводився регулярний військовий вишкіл. До речі, цей вишкіл був продовженням підпільного військового вишколу, що його вели обі організації від 1941 р.

Із рамени ОУН під керівництвом полковника Мельника поставали два табори. Один під керівництвом поручника Блакитного був розташований у південній Крем'яничині, другий під керівництвом поручника Білого в Володимирщині. Мабуть, існував ще третій табір під керівництвом поручника Волинця в Рівненщині.

Із рамени ОУН під керівництвом Степана Бандери перші самооборонні відділи почав організовувати Сергій Качинський (“Остап”). Для підсилення цієї роботи відійшов на ПЗУЗ поручник Василь Івахів (“Сонар”, “Сом”), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Помор'ях. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів ОУН під керівництвом Степана Бандери створено першу сотню УПА, якою командував поручник Іван Перегійняк (“Довбешка”, “Коробка”). Характерною ознакою цієї сотні було те, що її командир і більшість бійців були поліщуками.

Згодом поставали й інші сотні УПА: в районі Колки — Степань (командир “Ярема”), в Пустомитівських лісах (“Дорош”) і

в Крем'яниччині (командир “Крук”). Усі ці сотні називали себе “сотнями УПА”.

Немає найменшого сумніву, що від лютого 1942 р. існували на ПЗУЗ також збройні відділи під командуванням отамана Тараса Бульби-Боровця. Тарас Бульба прибув на Волинь 1940 р., щоб організувати повстанський рух проти більшовиків. У 1941 р., коли вибухла війна, Тарас Бульба організував військову формуцію “Поліська Січ”, що провадила воєнні операції в районі м. Олевське на східному Поліссі. Тоді вона кооперувала з Білоруською Народною Самообороною під командуванням Вітушки.

Коли німці виявили своє неприхильне ставлення до української державності й почали ліквідувати всі прояви незалежного українського життя, “Поліська Січ” офіційно саморозпустилась (16 лютого 1942). Її командир і бійці перейшли в підпілля й почали творити підпільні військові відділи. Ці відділи називали себе Українською Повстанчою Армією (УПА). Осередком їх діяльності був Людвипольський район Рівненської області. Відділи оперували в округах Рівне, Костопіль, Сарни, головню в лісах уздовж р. Случ.

Таким чином, восени 1942 р. на ПЗУЗ існували три різні українські військово-повстанчі формуції. З приводу цього існує поважна контрверсія щодо того, коли виникла УПА, скільки років вона існує, хто був її ініціатором тощо.

Наша історія стосується Української Повстанчої Армії (УПА), що виникла з військово-повстанчих формуцій ОУН під керівництвом Степана Бандери, що нею сім років командував генерал Тарас Чупринка, а згодом полковник Василь Коваль. Безперервність такої традиції ствердив ГК УПА генерал Тарас Чупринка у своєму Наказі до УПА від 14 жовтня 1947 р.

“Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групки, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху — Українській Повстанчій Армії”.

Словами цього “Наказу”, про який ми вже згадували, ГК УПА цілком ясно виявив свій погляд на початки тієї УПА, якою командував від 27 січня 1944 до 5 березня 1950 р.

У 1943 р. велись переговори між представниками трьох військово-повстанчих формуцій про об'єднання їх у одну Укра-

їнську Повстанчу Армію. Ці переговори не дали жодних результатів. Причин цього неуспіху слід шукати не так у політичних орієнтаціях окремих партнерів, як у моментах психологічного порядку.

Коли не було психологічних підстав для добровільного об'єднання цих груп, сильніша група провела об'єднання силою. В серпні 1943 р. курінь УПА з групи “Заграва” (Дорош) перебрав групу УПА Тараса Бульби-Боровця без жодного пострілу. Роззброєно також військово-повстанчі формації ОУН під керівництвом полковника Мельника. До цього часу й пізніше не було жодних боїв чи сутичок між окремими групами. Значна частина старшинського й рядового складу обох груп влилась в УПА. Із частини “мельниківців” створився т. зв. Український Легіон Самооборони, що остаточно увійшов до складу 1-ої Української Дивізії.

Коли дивимось на ці події з історичної перспективи, можемо жаліти, що українські патріоти не зуміли знайти спільної мови. Але самим цим подіям не можемо відмовити в логічності й закономірності. ГК УПА мусила так чи інакше підпорядкувати собі всі військові формації на терені своїх дій, якщо не хотіла допустити до анархізації української визвольної боротьби.

На початку 1943 р. до УПА майже в повному складі перейшов український курінь допоміжної поліції, що був переформований з двох куренів Українського Легіону (офіційна назва “Дружина Українських Націоналістів”). Цей курінь дав значну кількість старшинських і підстаршинських кадрів для УПА, а згодом колишні легіонери укомплектували ще два курені УПА — “Дружинники” й “Галайда”. Курінь “Дружинники” оперував у районі м. Броди; він помітно поповнився вояками дивізії “Галичина” після нещасливого бою дивізії під цим містом в липні 1944 р.

На цей же час припадає організація військових штабів для УПА. Щоправда, Краєві військові штаби (КВШ) діяли на ПЗУЗ у Львові й у Карпатському краю від 1941 р. й організовували підпільний військовий вишкіл. Тепер прийшов час на створення Штабу УПА-Північ, що від серпня 1943 р. став ГК УПА. Першим завданням Штабу УПА-Північ було створити важко доступну для ворога базу, де могли б організовуватись і вишколюватись нові відділи УПА. За таку базу визнали терен волинського Полісся — на північ від залізничної лінії Ковель-Сарни, але цей терен був у руках більшовицьких банд. Це були, щоправда, невеличкі банди, що проникли сюди з Білорусі, але вони повністю контролювали дану територію. Перша сотня УПА виступи-

ла проти цих банд і очистила від них терен районів Сарни — Дубровиця — Володимирець і Морочно. Окремі банди було розбито, інші прогнано за р. Случ і за р. Прип'ять. У цій акції, що відбувалася взимку 1942-1943 рр., здобуто значну кількість зброї і військових припасів.

Перший виступ УПА проти німців відбувся 7 лютого 1943 р., коли повстанці напали на районний центр м. Володимирець. Розбито станицю німецької жандармерії, а також “щуцманів” і козаків на німецькій службі, здобуто зброю і трофеї. У бою відзначився сотенний командир поручик Перегійняк-Коробка.

У лютому 1943 р. повстанці продовжували діяти в цьому районі. Вони розгромили нові більшовицькі банди біля с. Заморочене, де здобули багато майна: коней, харчі, шкіру, мануфактуру і т. д. Але їх напад на районний центр м. Висоцьке був невдалим. Німецьку залого попередили й вона разом з “батальйонцями” відбила наступ. У цьому бою загинув командир першої сотні УПА Іван Перегійняк (22 лютого).

У другій половині лютого 1943 р. до теренів зайнятих відділами УПА наблизилась велика група більшовицьких партизанів генерала Сидора Ковпака. Ця група сформувалася в Україні, в Сумській обл., звідкіль перейшла на Білорусь. Узимку 1942 р. вона переформувалась в районі озера Князь. Склад цієї групи був підкреслено український. Ця численна група (2000-4000 бійців з обозами) мала завдання пройти через Західну Україну в Карпати й закріпитися в Карпатських горах.

Наприкінці лютого 1943 р. ковпаківці перейшли в Степанський район і тут уперше зустрілися з українськими повстанцями. Повстанці зайняли переправу через р. Горинь і запропонували ковпаківцям переговори. Ці переговори справді відбулися; у них брали участь курінний УПА зі своїм політвиховником, а з боку партизанів сам Ковпак, шеф його штабу Руднев та начальник розвідки Вершигора. Представники УПА намагалися довідатись, куди прямують ковпаківці й пообіцяли пропустити їх через р. Горинь. Проте генералу Ковпакові не подобалося насичення терену повстанськими відділами і він повернув за р. Случ. Тут Ковпак марширував уздовж колишнього польсько-радянського кордону, виминаючи села й ліси, зайняті українськими повстанцями. По цьому маршруті група Ковпака знову наблизилась до р. Горинь. Переправа знову була в руках повстанців (курінь УПА — командир Гонта), але вони погодились пропустити Ковпака, якщо він віддасть їм повстанський

санітарний обоз, що його ковпаківці захопили по дорозі. Ковпаківці санітарну частину віддали, але підступно вбили “дядька Микиту”, що перебирав від них поранених¹.

За р. Горинню ковпаківці помандрували в Суразькі ліси й звідтіля перейшли до Галичини. У липні 1943 р. вони несподівано з'явилися в Скалатському повіті. Німці не чинили їм спротиву. Поява відділів Ковпака була причиною створення Української Народної Самооборони (УНС) у Галичині, що згодом перетворилася в групу УПА-Захід.

У березні 1943 р. інша більшовицька партизансько-розвідувальна група полковника Медведєва намагалася перейти через р. Случ у районі, зайнятому УПА. У нічному бою з 6 на 7 березня її прогнали назад за р. Случ. Слід сказати, що більшовицькі партизани вільно маневрували в терені, зайнятому УПА Бульби-Боровця, яка заключила з ними договір про “нейтралітет” і це перемир'я тривало довше ніж шість місяців².

Значним підсиленням УПА, а одночасно дуже душкульним ударом для німців був масовий перехід усіх українців-“шуцманів”, що стався між 15 березня і 10 квітня. Шуцмани перейшли до УПА переважно зі зброєю в руках, перед переходом ліквідувавши німецьку владу в осідку своєї станиці. До УПА перейшла поліцейська школа зі своїм командиром полковником Ступницьким, що під прибраним прізвиськом Гончаренко очолював штаб УПА-Північ.

Посилена УПА в березні 1943 р. почала просуватися з волинського Полісся в інші райони. Зі Сарненщини УПА поширила свою дію на Костопільщину (Пустомитівські ліси) й район Колки — Степань. На півдні створилася нова сильна база в Крем'янецьчині. На початку квітня повстанський рух перекинувся на Горохівщину й Володимирщину, дійшов широким фронтом до р. Буг і перекинувся на північ, у Ковельщину.

Упродовж березня відбулось уже багато боїв з німцями. Напад на фабрику в Оржеві, де знаходилось багато зброї і амуніції, був успішний, хоч під час цієї акції загинув Сергій Ка-

¹ Див. спогади П. Вершигори: “Люди з чистою совістю” (Москва, 1952). У книжці багато згадок про зустріч з українськими повстанцями, а також книгу С. Ковпака “Від Путивля до Карпат” (Москва; Ленінград, 1945.).

² Про “лісову дипломатію” Бульби-Боровця див. офіційні історичні матеріали про Тараса Бульбу в “Українських Вістях” і в “Українській Землі” — органі СП—СЗУ (Нью-Йорк), а також у книзі Медведєва “Сильные духом” (Москва, 1951). Переговори від імені Москви від п-полк. А. А. Лукін з партизансько-розвідчої групи полковника Д. Медведєва. Лукін зірвав переговори й заключений уже “нейтралітет”, коли довідався, що Бульба одночасно спілкується з представником Коха — Йоргенсом.

чинський-Остап (вночі з 10 на 11 березня). У засідці біля с. Корчин, район Деражне (15 березня) розбито значний загін німців. 28 березня відділ УПА здобув райцентр Олику. Наступного дня відбито (разом з “бульбівцями”) масований наступ німців на м. Людвипіль. Наприкінці березня були бої коло Деражного, Луцька, Ковеля, Крем'янця. У Луцьку розбито табір полонених, у Ковелі табір полонених і тюрму. Начальник тюрми полеглий відділові роботу й відійшов з ним у ліс.

4. ПОШИРЕННЯ ДІЙ УПА

У першій половині квітня 1943 р. український повстанський рух охопив усю Волинь і значну частину Полісся. У руках німців залишились тільки більші міста й містечка, в яких вони створили свої “штюцпункти” з сильними залогами. Вони пильно оберігали також залізниці, по яких ішло постачання східного фронту. Ці лінії охороняли переважно мадярські залоги та панцирні потяги. По волинських шосе постійно курсували панцирні автомобілі. Цікаво, що поширення дій УПА український народ прийняв як гасло для розгрому т. зв. лігеншафтів, на яких українські селяни мусили працювати як кріпаки під доглядом німецьких ляндвіртів. Із багатьох районів Волині й Полісся німецькі ляндвірти й жандарми тоді зникли й більше вже до них не повернулися.

УПА-Північ 1943 р. 1. Ростислав Волошин-Павленко,
2. Командир Еней. 3. Інженер Омелян Логуш-Іванів.

Для ведення поліційної служби німці використовували місцевих поляків. У скорому часі з них сформували три поліцейські батальйони, що були розташовані в Ковелі, Рожищах і в Олиці. Батальйони ці мали польський старшинський і підстаршинський склад і підлягали штабові ББ (“Банденбекемпфунг” — поборювання банд). Крім цього було створено значну кількість станиць польської поліції замість колишніх українських шуцманшафтів, що пішли в “ліс”. Уся ця польська поліція на Волині складалася з елементів, запаморочених шовіністичною дурійкою, горіла ненавистю до всього, що українське. Оця поліція виявила себе пізніше ревним і вірним помічником гестапо в боротьбі проти українського визвольного руху.

Польська шовіністична дурійка на українських землях, ворожа постава значної частини поляків до українського народу, їх співпраця з усіма окупантами українських земель проти українського визвольного руху були причиною кривавої польсько-української війни на Волині, на Холмщині й пізніше в Галичині. Цієї війни поляки не виграли, про що розкажемо в іншому розділі. Унаслідок цієї війни сотні тисяч поляків мусили покинути українські землі й цей відступ слід вважати ще одним осиковим колом у могилу польської експансії на Схід.

Уночі з 21 на 22 квітня сильні відділи УПА провели наступ на Іванову Долину (каменоломня в Костопільщині). Німці тут добре укріпилися і за всяку ціну боронили цей важливий для них господарський пункт. Під час бою згоріло кілька вулиць міста, було зруйновано два залізничні мости, знищено різні магазини, здобуто зброю й одну тонну вибухових матеріалів. Втрати ворога, включаючи поляків, що брали чинну участь в бою на боці німців, були дуже великі, вони визначалися сотнями вбитих. Втрати УПА були також значні.

У квітні повстанці робили наскоки на Горохів (22 квітня), на карний табір у Горохівщині (3-4 жовтня), на Цумань (12-13 жовтня), на Олику. В Крем’янецьчині, в селах довкруги Гурбенських лісів, розгромлено мадярські карні експедиції і мадярський командант з Дубна попрохав УПА про перемир’я¹. Більшовицьких партизанів, що пробували із-за р. Случ проникнути в Погоринські ліси (16 квітня), розбито в бою між с. Яполоть і Вілька. Недалеко (біля с. Постійно) розгромили відділ СД і гестапо з Цуманя

¹ Лист мадярського команданта з Дубни, писаний “карпато-руською” мовою, зберігається в архівах ЗП УТВР. Ці перші контакти були відновлені і пізніше сприяли заключенню перемир’я з мадярською армією в Карпатах.

(4 квітня). У цьому бою німці втратили два важкі кулемети, радіостанцію, дві фіри амуніції, кріси, револьвери, польову аптеку.

Великдень 1943 р. українські повстанці святкували дуже урочисто. Сотні вояцтва сповідалися й приймали св. Причастя. До поліських відділів інтендатура УПА привезла десятки возів пасок, масло, ковбасу, яйця та інші святочні подарунки. Відділи брали організовану участь у богослужіннях, священники виголошували зворушливі проповіді. Після освячення пасок відділи збирались зі своїми командирами за святковими столами¹.

Святковий настрій куреня УПА (командир Олег) задумали зіпсувати німці й більшовицькі партизани. Німці обстрілювали становища українських повстанців коло с. Сильне з кулеметів, гармат і мінометів. Від гарматних пострілів загорівся ліс і палав на площі 10 км завдовжки та 2 км завширшки. Німці, зустрівши завзятий спротив повстанців, відступили. Згодом червоні партизани захотіли нажитися на упівському добрі й покуштувати повстанських пасок. Господарська чота навіть втратила одну підводу з подарунками. Коли ж повстанці стали наступати, то партизани втратили не тільки здобуту підводу, але й власну підводу з награбованими безрогими та двома скриньками мін до міномета. 28 квітня повстанці командира Олега розбили свіжу більшовицьку банду коло с. Журавичок. Це було “соединение”, щойно скинуте на парашутах. У бою загинув його командир, при якому знайшли документи, що він ще на початку квітня був у Москві.

3 подій, що мали місце в квітні 1943 р., дуже голосним у Кам'янець-Подільській області був протинімецький виступ батальйону українських шуцманів, що стояв у Ярмолинцях. Уночі з 10 на 11 квітня батальйон перебив своїх старшин і рушив на північ на з'єднання з УПА. У Теофіпольських лісах дійшло до бою між шуцманами й німцями. Під час бою німці почали через гучномовці звивати шуцманів до повернення, обіцяючи їм прощення всіх провин. Тоді дійшло в батальйоні до розколу між українцями й поляками (в батальйоні було 60 поляків). Поляки-батальйонці повернулися, але німці їх одразу ж розстріляли. Українці відійшли малими групами на північ і пробілись до УПА. Частина батальйонців повернулась в Сатанівський район і створила там повстанський відділ. Командував ним “Вітер” — людина надзвичайно смілива й енергійна, що вславився блискучою втечею з тюрми СД у Старокостянтиніві.

¹ Див. цікавий і настроєний спогад учасника “Наш Великдень” у великодньому числі “Гомону України” за 1950 р.

У квітні в Ковельщині почав діяти загін УПА “Помста Полісся”. Від рук повстанців цього загону у перші дні травня на шляху Ковель—Берестя загинув Віктор Люце, шеф німецької СА, один з найближчих співробітників Гітлера. Засідка була організована недалеко с. Кортиліси, що минулого року разом з населенням і священником було дотла знищене німцями. Німці, проте, ніколи не призналися, що Люце загинув від рук українських повстанців. Вони повідомили, що він загинув у автомобільній катастрофі. Ця версія відповідала дійсності. Автомобіль Люце розірвала повстанська міна.

Німці не могли признатися, що Люце загинув від рук українських месників. Таке визнання кинуло б жмут світла на політику німців в Україні. Перед світом вони хотіли вдавати “визволителів” України. Тим часом світ дізнався б, що в Україні існує український збройний резистанс, що цей резистанс відповідає терором на німецький терор, що відносини вже стали такими, що німці навіть не в силі забезпечити безпеку своїх високх достойників на українських шляхах.

Тривалий час українські повстанці полювали на крем'янецького гебітскомісара Мюллера, відомого терориста й садиста, що сам розстрілював українців і підпалював села. 7 травня біля с. Смиги, на шляху з Крем'янця в Дубно, їхало добре відоме авто гебітскомісара. Повстанці знищили авто, але в ньому не було Мюллера, тільки митрополит автономної церкви Олексій (Громадський). Митрополит загинув у цьому атентаті. УПА й українське підпілля не мали найменшого наміру його вбивати. Хоча сама думка про “автономію” української православної церкви і її підлеглість під московського патріарха була осоружною в колах православних українців, проте широкі кола українського православного громадянства з задоволенням сприйняли факт церковного поєднання Автономної Церкви й УАПЦ, що стався в Почаєві 8 жовтня 1942 р. УПА й підпілля теж схвалювали цей акт, що був дошкульним ударом по церковній політиці німецьких окупантів в Україні. Це з боєм стверджує райхскомісар Кох у своїй “Інструкції”¹.

Приписувати вбивство митрополита Олексія колам УПА й підпілля немає підстав. Втручання у церковні справи ніколи не належало до завдань УПА й українського підпілля.

¹ У своїй “Інструкції” Кох нарікав, що фельдмаршал фон Бок “іменував” у Полтаві М. Скрипника єпископом, а цей “зумів втяти штуку і поєднав дві українські церкви, що досі стояли вороже одна проти одної”, і цим створив для Коха “політичні труднощі”. Єпископ Мстислав Скрипник був дійсно ініціатором поєднання.

Ріст і поширення УПА виявили деякі характерні риси цієї підпільної армії, які не мають аналогії в підпільних рухах й арміях часу Другої світової війни. Однією з таких рис УПА є її прагнення до опанування теренів утворення “підпільних держав”. Уже навесні 1943 р. на Волині й Поліссі, а від осені 1943 р. в Галичині існували, якщо вжити німецької термінології, “заражені бандами райони”, що цілком вийшли з-під контролю німецької адміністрації. За ними слідували “політично дуже вразливі райони”, населення яких перебувало під переможним впливом УПА. Такі райони, за німецькими свідченнями, мали “подвійне обличчя”, вдень працювала, як і досі, німецька адміністрація, а “вночі весь край — поза містами, немов островами — був опанований УПА: по лісах — вправи в стрільні й спорудження сховищ, на шляхах — транспорти боеприпасів, перемарш з’єднань, постійні контролі й патрулі, по селах — постої війська, яке годувала людність”. Підпільна адміністрація “обмежувала щораз далі функціонування адміністрації. Будь-яка німецька адміністративна діяльність, що суперечила інтересам українського народу, — перевищені вимоги хлібоздачі, пересадний набір робітників до Німеччини, — на́трапляла на запеклий спротив людності, що тепер набрав виразного політичного характеру й на кожному кроці давав відчутти, що ним керує одне центральне керівництво”¹.

Оцей розвиток в очах німецького спостерігача був “поєднанням українського руху з населенням”. Це так. УПА дійсно була масовим народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя. Усі підпільні армії й рухи, що існували в Європі під час Другої світової війни, мали підтримку сторонніх сил, що були заінтересовані в їх існуванні, за винятком УПА. УПА такої підтримки не мала, бо обидві ворожі сили, що зводили з собою кривавий герць на Сході, були одночасно ворожими для УПА, а західні альянти не інтересувались УПА, бо їй дії не відповідали їхнім стратегічним й політичним планам. Отже, УПА не була явищем, що постало на замовлення сторонніх сил і виконувало їх доручення, але була суверенним українським чинником і виконувала тільки накази власного командування. Відсутність сторонньої підтримки компенсувалася всесторонньою підтримкою українського народу. УПА постала згідно з прагненням українського народу й тому на-

¹ Див. серію статей у “Сучасній Україні”(Мюнхен) “Німецькими очима”, в яких німецький спостерігач УПА й українського підпілля додає й свої обсервації. Подробиці в “Бібліографії”.

род дорожив нею, вважав її рідною армією й оточував її любов'ю й піклуванням. Ідеї, проголошені УПА в її численних підпільних виданнях і на багатьох мітингах, цілком відповідали прагненням широких мас, які щораз більше переконувалися, що УПА бореться за волю й добробут широких українських мас.

Оце “поєднання” широких українських мас і УПА дало в результаті “повстанські республіки”, або, як їх Степан Хрін називає, — “підпільні держави”¹. Адміністративний апарат цих “повстанських республік” охоплював різні галузі поточного життя (адміністрація, безпека, зв'язок, господарство, адміністрація лісів, культурно-освітні справи, кооперація, виробництво, суспільна опіка й охорона здоров'я), причому цей апарат намагався розв'язувати всі справи не тільки під кутом забезпечення УПА, але й під кутом забезпечення широких мас українського населення. Однією з найважливіших справ з тієї ділянки було запровадження в життя “Розпорядження в земельній справі”, виданого ГК УПА “як найвищої і єдино суверенної влади на звільнених землях України” 15 серпня 1943 р.² Згідно з цим розпорядженням земельні відділи УПА провели велику роботу щодо наділу безземельних і малоземельних селян землею. Селянам вручали “Акт наділу землі”. З ініціативи УПА почала діяти Дирекція лісів при ГК УПА, що призначала лісників і давала асигнації на паливо й будівельний матеріал. Було багато випадків, що низова німецька адміністрація зверталася до упівської Дирекції лісів за такими асигнаціями.

Одним із найважливіших завдань підпільної адміністрації була організація самооборони українського населення. Українське населення жило тоді немов під час набігів татарських орд. Кожної хвилини можна було сподіватися наскоку різношерстних ворожих банд. З метою самооборони населення створювало т. зв. СКВ — Самооборонні Кущові відділи, в кількості від одного рою до чоти на село, призначало варти й стежі, алярмові сигнали і зв'язок³.

5. НІМЕЦЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКІ АКЦІЇ ПРОТИ УПА

Ріст і поширення УПА не давали спокою ані німецьким окупантам, ані більшовикам, що вже збиралися повертатися в Україну. Практичні німці боялися насамперед за жнива і їх наслід-

¹ Степан Хрін. “Крізь сміх заліза”. Вид. “До зброї”, Мюнхен.

² Текст “Розпорядження в земельній справі” надруковано в підпільній газеті “За Самостійну Україну” 24 жовтня 1943 р.

³ Е. Пріва. Самооборонні Кущові Відділи (СКВ) “До зброї”, 12/25. 1951.

ки,— контингенти. Кох добре знав, що його позиція буде в Гітлера й Герінга тил. сильніша, чим більше поїздів з українським збіжжям і харчами він вишле до Німеччини. Зміцнення УПА вдаряло в основи його позиції. Знову ж більшовики розцінювали УПА як серйозну ідеологічно-політичну силу, що розхитувала самі основи більшовицької імперії.

Так чи інакше, німці й більшовики порозумілися щодо українського визвольного руху й УПА. Вони визнали, що це ворог, якого треба поборювати з усіх сил, і подали собі руки для спільних акцій. Є багато документів, які свідчать про співпрацю німців і більшовиків в поборюванні українського визвольного руху.

Німецькі акції проти УПА були дуже нескладні. Німці вважали, що УПА можна буде побороти силою й брутальністю. З цією метою вони вживали: (а) пропаганду і (б) терор, що мали залякати українське населення та (в) мілітарні акції, що мали розгромити й розפורшити українські “банди”.

Після широкого започаткування масового терору в 1942 р. (Кам'янець-Подільський — 160, Цумань — 71, Клобучин — 123, Чортків — 52, Львів — 28, крім того, цілком знищені села Кортиліси, Дремльово й Камінка Кобринської округи і т. д.) масовий терор німецьких окупантів продовжувався з нестрим-

Кіншотники УПА-Північ. 1943 р.

ною силою упродовж усього 1943 р. 23 лютого німецькі душогуби розстріляли в Крем'янці 40 українських закладників, 8 березня — 485 в'язнів Рівненської тюрми¹, 16 березня — 600 душ с. Ремель Олександрівського району, в Житомирі — 120 душ разом з дітьми і т. д. 10 квітня перед мілітарною акцією проти українських повстанців у Горохівщині вимордовано 425 душ українського населення в с. Княже.

Першою значною мілітарною акцією проти УПА була акція на Горохівщині. Вона тривала три тижні й у ній уперше брали участь німецькі танки й літаки. Акція почалася наступом на с. Сільце, в якому перебував відділ УПА командира Грома. 9 травня німці розпочали велику акцію на Скабарівський ліс, в якій брали участь 5 літаків, на с. Скабарівщину. Чотар, Сумний ув'язався в бій з німцями, що вступили в Скабарівщину і втримався з рйовим Шумом на своїх становищах, незважаючи на обстріл з літаків. За цей час населення села зуміло втекти в ліс і німці встигли вбити тільки 28 осіб. Розбити повстанців, незважаючи на підтримку літаків і танків, німці не змогли. 7 травня вони знову повторили акцію на Скабарівський ліс.

Травневі бої поширились також на Берестечківський район. У лісі коло с. Лобачівка відбувся великий бій з німцями, що мали танк і три гармати. Бій тривав 10 годин і в ньому було вбито 30 німців, знищено 8 автомашин, здобуто багато зброї й амуніції. Про цей бій німці пізніше оповідали, що повстанців було 2000.

У середині травня німці почали акцію на терені Лучини й Костопільщини. Бої спалахнули вже 9 травня коло с. Яполоть над р. Горинню. Три дні пізніше німці вдарили великими силами на Колківський район. У м. Колках було 5 повстанських шпиталів з 80 пораненими. Серед клекоту боїв подруга Циганка зуміла евакуювати ці шпитали в ліси. На підступах до м. Колки повстанці вчинили переважаючим силам ворога завзятий опір (13 травня). Там, під Чернишем, повстанці мали втрати: загинули поручик Василь Івахів (“Сонар”), поручик Юліян Ковальський і хорунжий Семен Снятецький (“Дружинники”). Інший німецький відділ напав на с. Любешу над р. Став. Тут німці потрапили в засідку й втратили 11 автомашин і 35 вояків убитими.

У червні 1943 р. акція проти УПА поширилася на всю Волинь. Німці створили окремих штаб “ББ” з осідком у Володи-

¹ Газета “Волинь” 18 березня 1943 р. повідомила про масовий розстріл українських в'язнів Рівненської тюрми під заголовком: “Кара за вбивство”. В'язнів розстріляно за розпорядженням шефа поліції і СД.

мирі під проводом штурмбанфюрера СС Плятле й підпорядкували йому всі військові й поліційні відділи для поборювання УПА. Ці відділи для червневої акції одержали значне поповнення. Наприклад, до існуючих на Волині 11 моторизованих з'єднань німецької поліції німці спровадили ще 5 нових з'єднань. Створено 5 баз для концентричного наступу на Любомиль, Володимир, Горохів, Дубно, Гошу. Провід над червневою акцією обняв генерал Гінцлер, який у своєму наказі писав: “Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандивно й господарчо. Хребет банд мусить бути зламаний. Активним і рухливим способом вислідити й знищити банди”.

Велика червнева акція не дала німцям майже жодних результатів, бо розвідчий відділ ГК УПА роздобув завчасно їх накази про акції (накази Гінцлера №37 від 8 травня і №41 від 28 травня).

Відділи УПА були попереджені про маршрути німців для “активного й рухливого способу вислідити й знищити банди”. Таким чином, моторизовані з'єднання німецької жандармерії мандрували: 58-ме з Дубна до Острога, 60-те з Кобрини до Турійська, 47-ме з Матієва до Лаврова, 48-ме з Любомля до Гощі й ніде не натрапили на “банди”. Зате там, де їх не сподівались (до речі, німецькі розвідувальні дані про розташування відділів УПА були дуже скупи), вони були й робили успішні засідки на ворога (5 червня — Дюксин над р. Горинню). Найбільш удалим був наскок відділів УПА на німецький поїзд між станціями Немовичі й Малинська уночі з 23 на 24 червня. У цьому нападі було знищено майже 150 бійців гестапівського карального загону, що повертався з акції, і здобуто велику кількість зброї та амуніції. Напад здійснили сотні УПА “Дороша” й “Яреми”, причому обидва командири були в цьому бою поранені¹.

Звичайно, німці не могли бути задоволені акцією генерала Гінцлера. Тоді саме Розенберг відвідував Україну й, звичайно, Кохові було дуже незручно, що його політика “твердої руки” дає такі малі результати. До речі, серед самих німців наростав щораз більший спротив безглузкій політиці Коха й його співпрацівників і меморіали навіть нацистських партійців сипалися до Берліна один за другим. Для рятування свого престижу Кох вирішив за всяку ціну ліквідувати УПА. У порозумінні з Гімлером він спровадив на Волинь великого спеціаліста з поборювання “банд” — генерала фон дем Баха, відомого пізніше як пацифі-

¹ Див. опис засідки в підпільному виданні: У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА. Аугсбург, 1949. С. 29—31.

катора варшавського повстання. Цей німець польського роду (Залевські) прославив себе на Волині як один з найлютіших катів українського народу. Кривавий терор загонів фон дем Баха на волинській землі затьмарює всі злочини нацистських варварів під час Другої світової війни. З подивом спостерігали за подвигами уповноваженого райхсфюрера для поборювання банд обергрупенфюрера СС й генерала поліції фон дем Баха в Москві й послали йому тисячі червоних партизанів на допомогу.

На початку липня, наприклад, насунули великі більшовицькі банди на Любомельщину. Одна банда загналась аж у Вербський район на Володимирщині, але більша частина зупинилася в Голов'янському районі. Банди ці нараховували понад 1000 бійців. Проти банд виступили бійці УПА групи "Турів" (командир Рудий). Остаточний погром банд стався між с. Гай і Ставки. Більшовики втратили вбитими 287 чоловік і мали багато поранених. Їх просування на південь зупинилося. Накінець на цих теренах з'явилися німці й почали палити українські села (Руда, Підгороддя та ін.).

Офензиву проти УПА фон дем Бах готував методично. Почалося з насичення Волині німецькою пропагандистською літературою, що її німецькі літаки скидали в усіх закутках. Не можна сказати, що ця пропаганда не була поверхова й примітивна. На думку пропагандистів фон дем Баха, в усьому нещасті Волині винні "галичани", "галиційські підбурювачі", "галицькі жиди"

Артилерія УПА-Північ. 1943 р.

(який знайомий мотив!), що без решти запродалися більшовикам ("ОУН скинуло маску та виявило, що воно нічим не різниться від сфанатизованих орд жидівсько-більшовицьких бандитів"). Далше йшли нарікання на злочини бандерівців, на їх криваві оргії і грабунки. Звідтіля висновки: "оунівці мусять бути покарані, щоб український народ міг жити". Тому український народ мусить "зголошувати кожного бандита, кожного бандерівця німецьким урядам" або "гнати тих хлопців через границю назад до Галичини". Щоб переконати українське населення, що "в проводі ОУН сидять агенти Москви", німці поширювали провокаційну листівку російською мовою за підписом нібито радянського маршала Василевського, що звёртався до "украинских партизан Вольни и Подолии" й обіцяв, що радянський уряд готовий "вождя и руководителя Степана Бандеру ввести в состав украинского советского правительства". Одразу ж з'явилася листівка до "Українців Волині й Поділля", підписана "Леонтієм Марковським, українському народові відданим і вірним", що кличе: "карти розкриті", "геть із зрадниками українського народу" і закликає "матерів й жінок", щоб витягали синів і чоловіків з лісу. До речі, на провокаційну листівку Василевського покликався у своїй відозві сам фон дем Бах.

Коли б "усовіщення" українського населення не дали наслідків, то фон дем Бах грозив "страшним Божим (так!) судом" над народом. "Бандити вже відчули на собі силу німецької "люфтваффе" й "справедлива кара від міцної німецької зброї" чекає всіх, хто протиставиться німецькому війську". Ці погрози, очевидно, не перешкоджали фон дем Бахові кричати: "Українці в лісах! Тут говорить німецький райх в імені Європи та її великої і старої культури". До речі, проголошення переваги німецької культури й "вищої" місії німецького народу в боротьбі з більшовизмом було частим мотивом німецької пропаганди.

Провівши таку пропагандистську масовачу підготовку, фон дем Бах приступив до широкої терористичної акції проти українського населення. Першим її етапом були масові арешти української інтелігенції, що їх німці провели по всій Волині вночі з 15 на 16 липня. Тоді було заарештовано понад 2000 українських громадян — у Крем'янці 280, Рівному 200, Луцьку 160 і т. д. Багатьох заарештованих німецькі душоуби негайно розстріляли (Ніна й Ольга Куцевич, Олександр Бусель та ін.).

Одночасно німецькі літунські ескадри бомбили українські села. Здається, не було тоді села на Волині, яке б не пережило нальо-

тів німецької авіації. Особливо сильно бомбили села на південь від Луцька: над ріками Стир і Полонка (Несвіч, Лаврів, Ставрів, Радомист тощо). Навіть людей, що працювали в полі, обстрілювали кулеметами з літаків.

Дальшим етапом терористичної акції були напади загонів фон дем Баха на українські села. Ще й досі годі збагнути, на яких засадах німці планували ці удари. Звичайно терпіли села, що не брали надто активної участі в діяльності УПА. Спеціальність фон дем Баха: спалювання живцем людей. 2 липня німці з поляками й узбеками наскочили на с. Губків Людвипільського району. Карателі зігнали людей до місцевої церкви й підпалили її. В огні палаючої церкви загинув священник о. Венедикт Корницький, псаломщик Борис Петрів і сотні українських чоловіків, жінок і дітей. Цього ж дня карателі вчинили таку саму криваву розправу в с. Великі Селища того ж району.

14 липня німці з поляками й узбеками напали на чесько-українське село Малин Острожецького району на Дубенщині. Польська поліція й узбеки під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев'яної церкви, до шкільного будинку й до клунь і всіх їх спалили. Страшний крик конаючих в огні людей було чути за 5 км. Загибло тоді 624 чехи і 116 українців.

Для порівняння: в с. Лідіце в Чехії німецьке гестапо розстріляло 10 червня 1942 р. 187 чоловіків, у тому числі двох хлопців до 14 років й одного старця понад 80 років. 203 жінок цього села вивезли в концтабір Ревенсбрюк, дітей — до німецьких сиротинців.

Про трагедію Лідіц знає весь світ.

24 липня великий німецький каральний загін у складі 500 воєнків рушив на села Туличів, Літин і Радовичі Турійського району на Ковельщині. Карателі дотла спалили с. Туличів, половину с. Літин й почали палити с. Радовичі. Вбили понад сотню українців. Але тут надійшли з допомогою відділи УПА групи "Турів". Зав'язався великий бій, в якому карателів розгромили. Німці втратили понад 100 вбитих, стільки ж поранених, кільканадцять автомашин, кухню, зброю та під прикриттям ночі втекли до Ковеля, знищуючи по дорозі навіть свої відзнаки.

Очевидно, наведені приклади — це тільки частина всього того, що діялось на Волині під час великої офензиви генерала фон дем Баха проти УПА. Це тільки частка того, що українцям довелося витерпіти впродовж кривавого літа 1943 р.

Останнім етапом акції фон дем Баха були мілітарні акції проти УПА. До цієї акції він використав 50 танків і панцерників,

27 літаків, 10 моторизованих батальйонів з важкою зброєю й артилерією й приблизно 10.000 німецьких і польських поліцейських та жандармів. Серед допоміжних частин були мадяри й “батальйонці”, хоч одних і других німці вважали ненадійними в боротьбі проти УПА. На залізничних лініях уведено в дію 5 панцирних поїздів (бази Ковель — 2, Киверці — 1, Здолбунів — 2).

Бої цих загонів з УПА розгорнулися по всій Волині. Цікаво, що й тепер німці не мали точного уявлення про розташування відділів УПА. Вони чомусь вважали, що головні сили УПА перебувають у південній Волині, у Володимирщині, Горохівщині, Дубенщині, Крем'янецьчині. Сюди й були спрямовані головні удари. Тим часом, головні сили УПА перебували на північ від залізничної лінії Ковель—Здолбунів—Шепетівка, головно між річками Случ і Горинь і в лісах на північ від залізничної лінії Ковель—Сарни. У цих районах бойових дій було менше, що більше, тут не проводилося навіть більш-менш серйозної акції.

В окремих місцях цього кривавого літа були такі бої (не враховуючи дрібних сутичок): у липні—35, серпні—24, вересні—15. У боях цих УПА втратила 1237 старшин і бійців убитими й пораненими, між ними кількох визначних керівників УПА й підпілля. Втрати цивільного населення під час акції фон дем Баха перевищили 5000 чол. Німці втратили понад 3000 вбитими й пораненими. Крім оборонних боїв УПА все літо вела зачіпні бої. Уночі з 16 на 17 липня великі відділи приступили до ліквідації відомого ворожого осередку й центру різних протиукраїнських банд — Степанська гута. Після цієї акції Степанська гута перестала існувати. Уночі з 29 на 30 липня відбувся найбільш вдалий напад на військовий поїзд коло ст. Маневичі. Було здобуто велику кількість зброї та воєнних матеріалів. Уночі з 19 на 20 серпня відбувся наскок на м. Камінь-Каширський. Наступом командував командир групи “Турів” Рудий. Місто до 17-ї години наступного дня було в руках повстанців. Здобуто цінні трофеї: понад 20 000 набоїв, 5 кулеметів, 4 машинні пістолі, понад сотню пістолів, 16 друкарських машинок, 4 радіоприймачі, 11 коней із сідлами, 7 мотоциклів, одну легкову автомашину й багато харчів. Узято 15 полонених. Ворог втратив понад 100 чоловік убитими¹.

Серйозним успіхом упівської зброї був триденний бій під Радовичами 7—9 вересня 1943 р. Бої ці звели три курені групи УПА

¹ Див. опис наскоку в підпільному виданні: “Літопис УПА”. Передрук. у збірці передруків підпільних матеріалів. 11/49. ЗЧ ОУН, Німеччина. С. 21—24.

“Турів” з великою групою німців, що прибула з Ковеля. У бою брали участь з обох сторін артилерія, з німецької сторони — також панцерний потяг. У цьому бою, яким командував заст. командира групи “Турів” Вошак, УПА розгромила німців. Втрати німців становили 298 убитих і поранених. Здобуто трофеї: 5 скорострільів, багато крісів й автоматичної зброї, боеприпаси. Перемога під Радовичами викликала велику паніку в Ковелі; німці говорили про тисячі українських повстанців і готувались до евакуації¹.

Немає сумніву, що офензива фон дем Баха не дала йому бажаних результатів. Про ліквідацію УПА не було й мови. Жахливий терор тільки посилив УПА, бо хто відчував загрозу, той утікав у “ліс”. Населення бачило в УПА єдиного оборонця й підтримувало її з усіх сил. Акція здачі німцям контингентів провалилася, бо населення ховало збіжжя й харчі, з наближенням погромників утікало в ліси, залишаючи СКВ й УПА оборону села. Коли ж населення підміських сіл здавало контингенти, то загони УПА захоплювали магазини та склади і забирали їх. Це послужило причиною, що навіть німецькі партійці розгубилися. На партійній нараді, що відбулась у Луцьку 24 липня, посипалися доноси й обвинувачення на адресу Коха й його політики. Не менше дісталось фон дем Бахові. Врешті, Гімлер відкликав свого “головноуповноваженого” й призначив на його місце генерала Прицмана.

Більшовики побачили складне положення німців та їх поразки в боротьбі проти УПА й поспішили їм на допомогу.

Із Білорусі на Україну у вересні й жовтні рушили багатотисячні загони відомого партизанського ватажка генерала Федорова-Чернігівського (перед війною був у Чернігівському обкомі першим секретарем). Посувались вони на Волинь трьома великими групами: обабіч р. Случ з Полісся через Невель на Морочне і Любешів і з Берестейщини вздовж р. Буг. “Федорівці” бешкетували в українських селах незгірше гестапівців. У с. Серники Висоцького району вони спалили 60 хат і вимордували 40 родин, в Дубровицькому районі спалили 172 хати в селах Орв’яниця, Нівецьк, Грань, Припутні, Залішани. Всюди нищили могили, висипані в честь борців за волю України. Вишукували українських патріотів й нищили їх цілими родинами.

Проти цієї нової інвазії виступили відділи УПА. Передові загони більшовиків, що вже просунулись поза залізничну лінію Ковель—Сарни, мусили відступати перед наступаючими відділами

¹ Див. опис бою в журналі: “До зброї”. ЗП УГВР. 1947. 44/12.

групи УПА “Заграва”. Просування головних партизанських сил затримали на лінії Річиця—Хіноч—Нівецьк—Бересть. За р. Случ передові відділи загону УПА командира Дубового ув’язались у бої з партизанами на лінії Клесово—Ракитне, коли головні сили Дубового перебували в Лентинських лісах. На цих лініях створився новий, північний фронт УПА. Просування другої групи партизанів затримала група УПА “Турів” над р. Коростинкою коло с. Пнівне (відзначився тут командир Мазепа). Тільки вздовж р. Буг партизани просувались майже без перешкод і дійшли аж у Порицькі ліси, звідкіль у березні 1944 р. перейшли в Галичину. Вони йшли без перешкод, бо головні сили групи “Турів” були на півночі, спротив їм чинили тільки запасні й вишкільні сотні й СКВ та частина загону УПА командира Острізького.

У серпні 1943 р. УПА розбила партизанське з’єднання Михайлова, що засіло в Суразьких лісах над р. Вілією. У триденних боях коло с. Теремно значні сили УПА розбили “михайловців” і здобули значні трофеї. У цих боях відзначились узбецький і грузинський відділи УПА. Але з цього боку постійно існувала загроза. Маршрутом Ковпака з районів за р. Случ (головно Городницький район) постійно сунули в Суразькі ліси нові групи червоних партизанів. Вони часто маскувались під українських повстанців, маршуючи з тризубцями на шапках і вчиняючи різні бешкети під маркою “бандерівців”. Навіть група Медведєва, як про це він сам оповідає, вдалася до цього підступу.

Відділ УПА. Волинь, 1943 р.

Проте звідтіть їм було важко продертись на Волинь чи до Галичини. Крем'яничину надійно боронила УПА, а Гурбенські ліси були її нездобутою фортецею.

Така ж постійна загроза існувала з боку значних сил червоних партизанів, що зосереджувалися за р. Случ і мали опорні пункти в численних польських колоніях уздовж колишнього польсько-радянського кордону. Зокрема, в Рокитнянському районі жило багато поляків. З радянського боку (Городницький район), прикордонне населення, що в минулому “співпрацювало” з більшовицькою кордонною сторожею, теж радо давало притулок більшовицьким партизанам. З цих баз, широко використовуючи польські колонії, більшовицькі партизани старалися проникнути в центральні райони Волині. Особливо сильна інвазія цих банд мала місце в середині жовтня 1943 р., коли бандам удалось проникнути в Думанські ліси. 15—18 жовтня були сильні бої УПА з цими бандами в Колківському, Степанському, Деражнянському й Цуманському районах. Більшовики з поляками “паціфікували” українські села цих районів незгірше гестапівців (наприклад, с. Омелько Колківського району). В серії боїв відділи УПА (командир Циган) розгромили більшовицьких партизанів (бої коло сіл Стара Рафалівка, Журавички, Берестяни та ін.) й очистили від них ліси над річками Горинь і Стир. Тоді було розгромлено також польську колонію Пшебраже Киверцівського району, що впродовж тривалого часу була центром польсько-більшовицьких банд, які робили постійні наскоки на українські села. Допомога, що йшла польським погромщикам з Рожищ, була теж припинена.

У листопаді 1943 р. нова більшовицька банда зібралася в Городницькому районі для чергової інвазії Волині. Цього разу банди атакував уже в районі їх концентрацій загін УПА (командир Верещака). З півночі на них ударив значними силами командир Дубовий. Червоні партизани не могли й думати про зачіпні дії, вони мусили перейти до оборони.

Успішні бої УПА з червоними партизанами в центральній Волині і за р. Случ не зменшили загрози з цього боку. Вона постійно тривала аж до приходу ЧА в січні-лютому 1944 р. Одночасно з наближенням ЧА на ПЗУЗ з'являлось щораз більше партизанських банд; вони звичайно широким фронтом випереджували ЧА, опановуючи терени шляхом наземної інфільтрації, або десантовані з літаків. До приходу ЧА, УПА й СКВ вели з ними завязі бої. Боротьба з червоними партизанами була куди склад-

ніша від боротьби з німцями. Партизани — це бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову й місцеві умови та вмів прекрасно маскуватись. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби. Бої на фронтах проти червоних партизанів дуже нагадували бої з індіанами на т. зв. дикому заході; перемагали в них не тільки сильніші й сміливіші, але й спритніші та хитріші. Противник не рахувався з втратами, для нього “жизнь” була “копейка”.

Осінь 1943 р. почалася новою великою терористичною акцією німецьких окупантів проти УПА. Її очолював обергрупенфюрер СС і генерал поліції Пріцман, але методи залишилися старі: примітивна пропаганда, жажливі терористичні акції палення сіл і вбивання людей, масові розстріли українських політичних в'язнів і закладників, бомбардування й обстрілювання сіл з літаків та мілітарні акції проти УПА. 12—15 жовтня відбулась велика терористична акція в Остріжчині, що охопила 16 різних сіл (Білачів, Грозів, Прем'яче, Точевики, Завидівка, Лучин, Новомалин), в яких спалено багато хат і вбито сотні людей. Острізький крайсландвірт виправдовував цю акцію підтримкою, яку ці села давали УПА. “Села, що дають притулок бандам, не представляють для нас жодної вартості й можуть бути знищені”, — писав крайсландвірт у своєму заклику до населення.

15—22 жовтня відбулись масові розстріли українців у тюрмах і карних таборах (Рівне — 15 жовтня, Луцьк й Дубно — 16 жовтня, Крем'янець і т. д.¹). Бомбардування й обстрілювання українських сіл з літаків охопило цього разу всю Волинь. Бронепотяги брали участь в обстрілюванні сіл і лісів, розташо-

¹ Газета “Волинь” 24 жовтня 1943 р. подала такий комунікат: “Останнім часом зроблено два атентати на життя високопоставленої особи Райхскомісаріату України. Завдяки докладному доходженню точно встановлено зв'язок між властивим колом виконуючих атентат та ідейними спрчинниками. Після цього заряджено та переведено заходи проти великої кількості в'язнів з Волині, які належать до обвинувачених кіл.”

Заходи, що ними хвалиться німецький комунікат, стосувалися 500 українських в'язнів, що належали до національних кіл. Між іншим, тоді загинули: о. прот. Микола Малюжинський, член Адміністрації УАПЦ, прот. Володимир Мисечко, прот. Андрій Піклевич, інж. Харитя Кононенко, Ганна й Тамара Мартинюки й багато інших.

Тим часом ці й інші атентати виконав М.І. Кузнецов, член розвідувально-партизанської групи Медведєва. Пізніше він виконав атентат на д-ра Бауєра у Львові. Після цього його зловила УПА в с. Білгородка Вербського району на Дубенщині й ліквідувала (Див.: Лебідь. УПА. С. 70; Дм. Медведєв. Сильніше духом. С. 489).

“Докладні доходження”, про які згадує німецький комунікат, полягали в тому, що німці дуже легко пішли на провокацію Кузнецова. Під час першого атентату на Пауля Даргеля, заступника Коха (високопоставлена особа райхскомісаріату), Кузнецов залишив

ваних вздовж залізниць. Бомбардування було звичайно підготовкою до широких мілітарних акцій. Значні військові сили з'явилися у Ковельщині, в Седлищанському й Ковельському районах та в Сарненщині. Для майбутнього дослідника німецько-більшовицької співпраці проти УПА цікавим буде факт, що ці сили атакували ззаду відділи УПА, які з великою напругою утримували фронт проти червоних партизанів, що наступали на Волинь з Білорусі.

Цим разом німцям було нелегко. Відділи УПА й СКВ значно окріпли; де влітку 1943 р. була сотня, сьогодні вже стояв курінь з важкою зброєю, а часом і з гарматами. Села, що їх влітку обороняли чоти СКВ, сьогодні обороняли сотні, а то й курені, що були вже добре озброєні і в щоденних боях з різношерстними бандами, ласими пожитись в українських селах, здобули цінний бойовий досвід. У тому ряді боїв, що точились на Волині й Поліссі в жовтні й листопаді 1943 р., УПА завдала тяжких поразок німецьким окупантам. Годі було б перелічити всі ці бої, з найважливіших згадаємо: бій коло м. Володимирець, в якому німці втратили в боях із загonom УПА ім. Коновальця непошкоджений танк (8 жовтня), переможний бій СКВ в с. Броневики Клеванського району того ж дня, бої коло с. Нараєва Дубенського району (13 жовтня) та Срібне Радивилівського району (15 жовтня), бій у с. Шкрабатівці (20 жовтня) та в с. Доброводи Козинського району (27 жовтня). У листопаді бої з німцями йдуть на підступах до Пустомитівських лісів (Межиріцький район), у Крем'янецьчині (бій під Смигою — 22 листопада), на Горохівщині. У Ковельщині центром боїв і німецьких акцій стає околиця Несухоїже і Мільці, а також Ратненський район (райони над р. Прип'ять) і Камінь-Каширщина. У жовтні й листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв з німцями й 54 бої з більшовиками; СКВ мали на той час 125 боїв. Німці втратили понад 1500 вбитими й пораненими; втрати УПА (без СКВ) становили 414 старшин і бійців. Крім оборонних боїв УПА вела також зачіпні бої: наскоки на районні центри (наприклад, на Козин — 5 жовтня, на Вишневець і т. п.), а також на пункти й бази ворожих

портфель з документами й виказками члена ОУН (Див.: Медведєв. Сильные духом, С.293). Медведєв описує в своїй книзі, як він і його група раділи, що дісталось за атентат українським націоналістам.

Наказ до жовтневих розстрілів видав Альфред Функ, оберфюрер СС і шеф відділу юстиції в райхскомісаріаті. З його наказу 9.10. 1943 р. розстріляно також 70 громадян с. В. Радогощі із священником Андроником Галабурдою.

сіл. У рамках такої акції 9 жовтня зліквідовано Костюшково Луцького району, відомий центр польських банд.

У перших місяцях 1944 р. Волинь і Полісся опинилися під новою більшовицькою окупацією. Німецька окупація продовжувала існувати ще тільки на західних окраїнах Волині. У той час німецькі командири намагалися за всяку ціну припинити боротьбу з УПА та дійти з нею до порозуміння щодо спільної боротьби з більшовиками. Такі спроби були зроблені у Володимирщині та в Кобринщині. Вони не дали результату, бо відділи УПА відмовлялися від співпраці з німцями, маючи для цього гостру заборону з боку ГК УПА. Польовий Суд УПА засудив на кару смерті двох визначних командирів УПА за те, що всупереч забороні ГК УПА вели переговори з німцями.

3 подій цього часу на увагу заслуговує поширення впливу УПА за р. Прип'ять — в Кобринщину. Дивинський район цієї округи був постійним місцем вилазок відділів УПА з Волині. Тепер дії УПА поширились також на Антопільський, Кобринський і Жабинський райони. Влада німців обмежувалась тільки до м. Кобрин, в якому німці почувалися так непевно, що старалися заключити з УПА "нейтралітет". Цими нападами загін "Помста Полісся" вказав на шлях, яким постійно йшли рейди УПА на Кобринщину й Білорусь в дні нової більшовицької окупації ЗУЗ.

6. РЕЙДИ УПА НА ОСУЗ І ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА СХІД

Уже навесні 1943 р. відділи УПА почали рейдувати на ОСУЗ. У другій половині квітня один такий відділ пішов у Берездівський район Шепетівської округи. Там він мав сутичку з німцями. З Берездівського району цей відділ повернув на південь, у Славутські ліси, де мав бій з більшовицькими партизанами-парашутистами. Повстанці розгромили цей відділ, відібравши в нього зброю і підривні матеріали.

У травні відділи УПА з'явилися в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях. До цього часу тут безкарно нищили більші й менші банди червоних партизанів, що дошкуляли українському населенню незгірш від німецьких окупантів. Рад-не-рад, з появою відділів УПА одні й другі вороги українського народу мусили дещо потіснитися.

Треба підкреслити, що від самого початку ГК УПА висилала на ОСУЗ добірні частини УПА. Вже сам зовнішній вигляд цих

частин додавав бадьорості масам. Населення бачило перед собою вишколені й дисципліновані військові відділи. Вояцька постава українських повстанців, зразкова поведінка у ставленні до цивільного населення, ідеї, що їх українські повстанці проголошували в розмовах і листівках, здобували щораз ширші симпатії до УПА. І справді, коли в українських селах Житомирщини почали з'являтися добре умундировані й добре озброєні відділи УПА, коли вони маршували з українськими піснями через села, коли збирались на накази й на щоденну молитву вранці й увечері, коли з їх уст не чути було сороміцької лайки, такої звичайної для більшовицьких партизанів, то українські маси на Житомирщині полюбили своє військо. Коли ж побачили, що це військо громить тих, хто їм найбільше дошкуляє, коли переконалися, що українські повстанці стали їх оборонцями й месниками, українські маси Житомирщини почали підтримувати повстанців харчами, квартирами, підводами, розвідкою, інформаціями. Ця підтримка не обмежувалась тільки часами німецької окупації. Відділи УПА по с т і й н о рейдували по Житомирській області в умовах більшовицької окупації. Кожного року від 1944 до 1950 УПА здійснювала рейд у Житомирщину.

У червні 1943 р. на Схід вирушили два сильні курені УПА. Один з них пройшов через Баранівський район у Чоповицькі й Малинські ліси над р. Іршею. Частина цього куреня пішла Тетеревськими лісами, дійшла до р. Дніпра й повернулася в район Малина. Інша частина пішла в Базарський район і цілий місяць рейдувала довкруги Коростеня.

Інший курінь УПА помандрував у Бердичівщину. Його маршрут ішов через Берездівський, Баранівський і Чуднівський райони. Курінь перейшов в Андрушівський район, де вже діяв місцевий повстанський відділ (30 стрільців, озброєних кулеметом, чотирма фінками, крісами і гранатами). До приходу УПА відділ мав уже дві сутички з німецькою поліцією і дві сутички з більшовицькими партизанами. Тут залишилася одна чота УПА, а решта куренів розділилася. Один відділ пішов у Трипільщину й Холодноярщину, щоб активізувати там повстанський рух, ще один — на південь, у Вінниччину й Гайсинщину й, врешті, третій відділ пішов у Чоповицькі й Малинські ліси, щоб підсилити існуючі там повстанські сили.

Коли ГК УПА отримала перші звіти від рейдуючих по ОСУЗ відділів (а треба сказати, що ці звіти були оптимістичними), то вона почала готувати в ці райони ще один рейд. Із Пустоми-

тівських лісів вирушив знову один курінь УПА. Проте німці і більшовики вже не спали. За повстанцями погналися німецькі літаки, які закидали бомбами місце постою повстанців недалеко від м. Корець. Значна кількість більшовицьких банд пробувала заступити дорогу повстанцям у Зв'ягельщині. 16 і 17 липня рейдуючий курінь мав три бої з більшовицькими партизанами коло с. Камінка Ярунського району. Більшовики втратили 28 бійців убитими, двох полоненими. Здобуто 5 фінок, 6 крісів і одну підводу з одягом. У цьому ж районі німці пробували заступити повстанцям дорогу під с. Жолобно, де втратили 16 вояків убитими.

19 липня німці знову пробували затримати повстанців при допомозі “щуцманів”, але ті в паніці розбіглися. 20 липня недалеко Шведської Буди дійшло до бою з мадярами. Під Шведською Будюю й наступного дня під Янушполем мадяри дістали такого прочухана, що їхнє командування заборонило їм встрявати вдруге до не своїх справ. Тим паче, що під Шведською Будюю ані німецька жандармерія, ані “щуцмани”, що стояли в містечку, не брали участі в бою.

На шляху Радомишль—Кочерево повстанці зробили засідку на німецьку колону автомашин. Здобули машинові пістолі й харчі. З полоненими німецькими вояками провели пропагандистську розмову й відпустили.

23 липня був бій з німцями й щуцманами в м. Котельня. Вороги втратили 13 вбитими і пораненими, а 5 потрапило в полон. Повстанці здобули зброю, амуніцію й автомашини. Того ж дня біля ст. Івниця на шляху Фастів—Житомир була сутичка, в якій загинуло 2 німецькі старшини і 3 вояки. 25 липня був бій з німцями й щуцманами коло Коростишева. Найбільший бій був під Устинівкою Потіївського району на Малинщині. Для цього бою німці змобілізували значні сили німецької жандармерії і школи німецької фольксдойчерської жандармерії із с. В'язовець, великої фольксдойчерської колонії в Пулинському районі. У завзятому кількагодинному бою німців розгромили дощенту. Вони втратили понад сотню вбитими, важкопораненими й полоненими. Здобуто трофеї: кільканадцять крісів, кільканадцять машинних пістолів, кілька кулеметів, гранати й велику кількість амуніції. Це було 26 липня.

Останні дні липня повстанці відпочивали в Чоповицьких і Малинських лісах. Тут напала на них банда лейтенанта Гречова, на якого тривалий час безуспішно полювали німці. Банду розгромили. У бою загинув лейтенант Гречов.

У Малинських лісах повстанці одержали нові накази від ГК УПА. Одна сильна сотня пішла в рейд на Схід і дійшла до Чорнобильських лісів над Прип'яттю. Ця група мала бій з більшовиками під с. Красилівкою. Повертаючи з рейду, сотня мала бої з більшовицькими партизанами коло м. Хабне (місце народження Кагановича) й у Народицькому районі. Коло Коростеня рейдуючий відділ мав бої з посиленою групою партизанів коло с. Заблоцьке.

У серпні сильна група повстанців почала поворотний рейд на ПЗУЗ. Ця група отримала наказ рейдувати через сильно засмічені більшовицькими бандами райони. Вона перейшла з боями Ушомирські ліси, Омельшинський район і вступила в Городницький район. Населення цього району перебувало вже тривалий час під більшовицькою владою. Прочистивши з боями Городницький район (повстанці мали тут шість більших боїв), відділи УПА наприкінці серпня повернулися в Пустомитівські ліси на заслужений відпочинок.

У вересні в Житомирщині оперували два відділи повстанців, що залишились від рейдуючих частин. Андрушівський відділ мав уже 120 бійців, озброєних 4 кулеметами, 6 фінками, десятизарядками і т. д. і активно діяв в Андрушівському, Корнинському й Брусилівському районах. У цей же час над р. Ірша оперував другий відділ (командир Лев), що постійно рейдував по Малинщині й Коростенщині. Відділ мав 9 боїв з червоними партизанами, в тому числі один більший бій в Ушомирських лісах. Цей відділ отримав наказ відійти на Захід. Він вирушив 29 серпня на ПЗУЗ — 7 жовтня, маючи на шляху свого походу 5 більших боїв в Омельчинському й Городницькому районах.

Почуваючи для себе загрозу в Житомирщині, більшовики кинули з Білорусі 24 загони з партизанської групи Жукова (не плутати з маршалом). Ці загони пішли за маршрутом Мозир—Коростень—Шепетівка. Окремі загони підсилювали більшовицькі сили в Городницькому районі, іншим загонам стелився шлях на Славутські ліси, щоб дістатись на Волинь. Проте головне завдання цих загонів було зробити заслони на шляху українських повстанців на Схід.

У другій половині жовтня 1943 р. командир Еней знову вислав з Пустомитівських лісів шість сотень УПА в рейд на Схід. 17 жовтня три сотні з цього рейдуючого відділу заатакувало м. Бараші й після чотирнадцятигодинного бою здобули його. Повстанці спалили всі урядові й поліцейні будинки й цілком роз-

громили оборонців. Бій цей мав велике пропагандистське значення: німці й більшовики заговорили про тисячі українських повстанців і втікали перед ними наввипередки. Коли ж 20 жовтня подібна доля випала великому фольксдойчерському селу В'язовець (загинуло понад 100 німців), українські повстанці йшли вже без перешкод. На шляху свого походу вони громили колгоспи й роздавали збіжжя українським селянам. Було багато охочих вступати до УПА. Населення казало: "якби УПА зробила мобілізацію (так, як це робили червоні партизани), ми всі пішли б, як один". У боях з УПА більшовицькі партизани втратили понад сотню чоловік убитими, 77 крісів, 10 фінок, 4 десятизарядки, 3 кулемети, 9 пістолів, гранати. А втім, з їхнього боку навіть не було серйознішого спротиву, тільки на поворотному шляху відділів такий спротив поставило з'єднання Андреева (Городницький район). Тут, на підходах до містечка, повстанці взяли в полон більшовицьку заставу. Після цього розгорнувся бій, у якому загинув один більшовицький майор і "андреевці" відступили.

У другій половині жовтня й першій половині листопада на Житомирщину знову пішло багато відділів УПА. Повстанці побували в Баришівському, Ярунському, Зв'ягельському, Баранівському, Берездівському й Мархлевському районах. Сильні бої були в Баришівському районі (с. Симони (двічі), Клярин, Березівка, Киянка (двічі), Аннапіль). Почуваючи за собою силу ЧА, більшовицькі партизани застосували нещадний терор проти населення, вбиваючи тих селян, що допомагали українським повстанцям. На швидку руку почали проводити мобілізацію в ЧА і накладати контингенти на населення.

Шубравцям УПА чинила рішучий і завзятий спротив. Але 6 листопада армії маршала Ватутіна зайняли Київ і підійшли до Житомира й Коростеня (12 листопада). Хоч на деякий час німці відбили ці два міста, проте, одержавши підсилення, більшовики повели нову офензиву, внаслідок якої Житомирщина опинилася в їхніх руках. Тоді німецько-більшовицький фронт перейшов рейдуючий курінь УПА (командир Дорош) і два місцеві повстанські відділи. Це були відділи УПА, що діяли в новій, підсовітській дійсності.

Коли ми говоримо про поширення українського визвольно-революційного руху на Схід, ми не можемо не згадати діяльності українського підпілля на ОСУЗ і СУЗ під час німецької окупації. Найсильнішим було українське підпілля в Південній Україні й у Трансністрії, під румунською окупацією. Основу для

підпільної організації в Південній Україні дала “Південна похідна група”, яка налічувала до 1000 чол. і впродовж дальших років отримувала ще сильні підкріплення. Незважаючи на одночасну боротьбу з німецькими окупантами і їх більшовицькими підпомагачами та на значні втрати, українське самостійницьке підпілля в Південній Україні щораз більше розвивалось і укорінювалось. Підпільна організація охопила всі області Південної України й найбільше процвітала в Одесі, Кривому Розі та Донбасі. До речі, підпільна мережа мала обласні проводи в усіх областях і районні проводи майже в усіх районах. Організація поповнилась значною мірою місцевим населенням, не виключаючи росіян і греків (Маріупіль) і щодо ступеня підпільної організованості мало відрізнялась від земель Західної України, в якій підпільні організації мали вже багаторічну традицію. Тут діяли важливі підпільні осередки, були підпільні хати, підпільні друкарні, які навіть друкували літературу для Західної України, була власна підпільна преса (“Вісті” — Дніпропетровськ, “Чорноморський Вісник” — Одеса) й багато підпільників, що ні в чому не уступали, а в багатьох випадках перевищували своїх західноукраїнських друзів. Це й стало причиною того, що більшовицьке підпілля (якщо не рахувати найбільш помосковленої Ворошиловградської обл.) було в Південній Україні дуже слабким й, крім співпраці з гітлерівськими окупантами для поборювання українського визвольного-революційного руху, нічим особливим не проявилось. Факт, що під німецькою окупацією Південна Україна, район степовий і промисловий, стала до боротьби проти німецьких окупантів під н а ц і о н а л ь н и м и прапорами, є дуже промовистим.

У 1943 р. в Південній Україні створюється УПА-Південь. Основою цієї групи були два повстанські відділи:— Костя в Холодноярщині та Остапа в Уманщині. Влітку 1943 р. прийшло підкріплення для цих відділів від УПА-Північ, а також один повстанський відділ, що постав у Полтавщині. Всі ці відділи почали поповнюватись і з часом одержали назву УПА-Південь. Їх командиром став Омелян Грабець-Батько. Восени 1943 р. УПА-Південь перейшла в Гайсинщину й через Трансістрію (Жмеринка) в Літинщину й Летичівщину. В Уманщині група ця мала сутичку з німцями під Семидубами Голованівського району (14 жовтня), а в Літинщині напала на станцію поліції в Літині.

П'ятого грудня для підсилення групи вирушив з Крем'янецьчини курінь УПА (командир Бистрий). Курінь перейшов через села

Кривочинці, Нова Гута, Козачки, Лисогірки, Яцківці. У с. Яцківцях курінь зустрівся з передовими відділами УПА-Південь, що згідно з наказами маршували на Захід. До командира Бистрого прибув командир Батько (15 грудня). 24 грудня загинув шеф Штабу УПА-Південь командир Антон і військо влаштувало йому величавий похорон. 1 січня 1944 р. відділи Бистрого роззброїли козаків на німецькій службі, а 9 січня розбили німців біля с. Лисогірки (трофеї: три автомашини, 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 000 аmunіції, 500 гранат, 3 радіоапарати та багато майна). 13 січня одна сотня (командир Бурун) пішла в Галичину, а інші сотні повернулись 20 січня в Крем'янецьчину.

Під кінець грудня 1943 р. з Волині, через Галичину, помандрував у Кам'янець-Подільську обл. курінь УПА (командир Крук). Марш відділів командира Крука через Галичину викликав велику паніку серед німців і поляків. У Борщівщині, коло Іванкова, німці оточили повстанців. Відділ УПА мав втрати убитими, а також у зброї (1 гармата) й боєспорядженні (польова аптека). Німці здобули також віз з підпільною літературою. Самі ж повстанці вирвалися з кільця й пішли в Чортківщину й Заліщищину.

7. УПА—ОРГАНІЗАТОР ФРОНТУ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ

Одним з найцікавіших етапів становлення УПА було приєднання для спільної боротьби проти німців і більшовиків — вояків з різних національних відділів, що існували при німецькій армії і склалися з колишніх полонених ЧА. Ці вояки репрезентували майже всі поневолені народи СРСР. Таким чином, у рядах УПА боролись окрім українців також азербайджанці, вірмени, грузини, а також представники різних тюркських народів: татари, узбеки, чуваші тощо. Не бракувало білорусів і навіть росіян, хоч ці народи не творили окремих національних відділів УПА. Зустрічалися також представники інших національностей.

Таким чином, УПА, що ніяк не могла порозумітись з іншими українськими групами для спільної боротьби проти окупантів, легко знайшла спільну мову з представниками інших народів.

Мабуть, першими перебіжчиками до УПА були старі союзники українського народу — татари. Вони включились у відділи УПА ще навесні в 1943 р. і не хотіли відокремлюватись в окремі відділи. Здається, не існувало відділу УПА, в якому не було б татарських бійців, головно кулеметників. Завзятуці вороги більшовиків, вони охоче вступали в бій з більшовицькими партизанами.

Крім татарських відділів, у німецькій армії на Волині були ще національні відділи кавказців і козаків. Увагу ГК УПА привернув факт, що хоча ці відділи здебільшого є небоєздатними проти УПА, проте перебіжчиків з них в УПА дуже мало. Полонені пояснювали цей факт німецькою пропагандою, мовляв, УПА знущується над “батальйонцями” і розстрілює їх. Це й було причиною, що ГК УПА в червні 1943 р. видала свій перший заклик російською мовою до “батальйонців” — грузинів. Успіх цього звернення був надзвичайний: до відділів УПА зголосились грузини й представники інших кавказьких народів зі зброєю в руках. Перебіжчики грузини й вірмени підготували заклики мовою своїх народів і ці заклики були надруковані в Одесі. Крім того, видали російською мовою заклик до “армян и других народов Кавказа” (червень 1943 р.), а також до “узбеків, казахів, туркменів, башкирів, татарів, народів Уралу, Волги й Сибіру, народів Азії та до росіян.

Бійці національних “батальйонів” відгукнулися на заклик УПА й почали переходити до неї, спочатку індивідуально, а потім масово. Незабаром при УПА були створені національні відділи грузинів (командири Карло й Гогік), узбеків (командир Шірмаг), а також вірменів і північно-кавказьких народів. У липні 1943 р. національний відділ, що існував при загоні командира Крука в Крем'яничині, відзначився в боях проти більшовицьких партизанів із з'єднання Михайлова в Суразьких лісах коло с. Теремно. В складі цього відділу боролися грузини, вірмени і черкеси.

У липні й серпні 1943 р. УПА вела інтенсивну пропаганду серед козаків у німецькій армії. У липні видано листівку “Кубанці, потомки запорізьких козаків”, а також листівку до донських козаків. У перших днях серпня в УПА з'явилися перші козацькі перебіжчики в більшій кількості, що звернулися до козаків з окремою листівкою: “Братья-казаки”. Ця листівка мала значний успіх: в УПА почали діяти кінно-козацькі сотні (дві), що дали також велику допомогу в формуванні українських кінних сотень УПА, які згідно з наказом ГК УПА від 31 серпня 1943 р. мали діяти при кожній групі УПА.

Тим часом, кількість перебіжчиків з національних батальйонів німецької армії до УПА постійно зростала. З цих перебіжчиків створено окремі національні відділи, що боролися під проводом своїх командирів і під своїми національними прапорами. Спочатку ці відділи були змішані, але в вересні 1943 р. вояки окремих національностей почали об'єднуватися в однорідні під

національним прапором відділи (першими відокремились азербайджанці). Ці національні відділи виявили велику боездатність як у боротьбі проти німців, так і в боротьбі проти червоних партизанів. Так, у серпні 1943 р. відділ УПА, що складався з грузинів, узбеків і росіян, знищив над р. Іквою в Млинівському районі великий відділ німців, що повертався з “пацифікації” українських сіл. Німці втратили в бою з цим національним відділом понад 60 вояків убитими. Наприкінці серпня 1943 р. азербайджанський відділ розгромив німців у Гоцанському районі. 29—30 жовтня до УПА перейшов цілий азербайджанський батальйон із Здолбунова, що вже 31 жовтня мав великий бій у с. Гочівка Острозького району, в якому розгромив острозького ляндрівта на чолі карної експедиції, складеної з німецьких літунів. У ці ж дні азербайджанці й узбеки із загону командира Енея дуже успішно поборювали червоних партизанів, що з-поза р. Случ, через Пустомитівські ліси намагались проникнути в ліси над ріками Горинь і Стир.

Незважаючи на збільшення кількості перебіжчиків в УПА, ГК УПА ні на одну хвилину не припиняла своєї пропаганди серед бійців національних батальйонів. У вересні видано заклики до грузинів і “синів Туркменії”, а також до “добровольців”. Інша листівка зверталась до “казахів, башкирів, калмиків й удмуртів”. У жовтні проголошено звернення до вірменів, узбецьких “аскерів” і до таджиків. У листопаді до “Кубанців, славних правнуків запорізьких лицарів”, до азербайджанців і до горців. Крім існуючих уже листівок грузинською і вірменською мовами, з’явилася ще листівка до узбеків тюркською мовою. Усі ці листівки зверталися до героїчного минулого окремих народів, до їх визвольної боротьби проти московського імперіалізму й пояснювали, що гітлерівським імперіалістам цілком далеке й чуже їх визволення. Тому УПА закликала ці народи не вмирати за імперіалістичні плани Гітлера й не давати себе використовувати в боротьбі Німеччини проти визвольних рухів європейських народів, поневолених Гітлером, а зі зброєю в руках переходити на бік УПА, щоб разом боротися проти гітлерівських і сталінських імперіалістів, найлютіших ворогів волелюбних народів, ворогів демократії і поступу.

Наслідком цієї пропагандистської кампанії, а також спільної боротьби поневолених народів у лавах УПА, і дальшим етапом на шляху зміцнення дружби поміж поневоленими народами була I Конференція Поневолених Народів Сходу Європи й Азії, що була скликана за ініціативою УПА й відбулася 21—22 листопа-

да 1943 р. на території, зайнятій УПА. В роботі цієї Конференції узяли участь, окрім українських делегатів (5 осіб), делегації: грузинська — 6 осіб, вірменська — 4 особи, осетинська — 2 особи, казахська — 1 особа, черкеська — 1 особа, азербайджанська — 6 осіб, кабардинська — 1 особа, татарська — 4 особи, чуваська — 1 особа, башкирська — 1 особа, білоруська — 2 особи, узбецька — 5 осіб, разом 39 делегатів. Неофіційно брав участь в Конференції генерал Тарас Чупринка¹.

Конференція виробила ряд політичних і практично-організаційних постанов, спрямованих на поширення спільної боротьби поневолених народів СРСР і ухвалила звернення до всіх народів Східної Європи й Азії, в якому вичерпно проаналізовано політичне становище поневолених народів, завдання, що стоять перед ними й перспективи спільної боротьби.

Велику політичну роботу провела УПА й серед союзників та сателітів Німеччини: італійців, мадярів, румунів, а також тих французів, бельгійців, голландців, югославів, чехів, словаків, литовців, що їх силоміць загнали до німецької армії або на військові роботи. Реальним наслідком цієї роботи були численні факти, коли вояки цих народів відмовлялися від боротьби проти УПА, а то й активно виступали проти німців. Багато представників цих народів боролись в лавах УПА². До речі, не бракувало в УПА й німців, що віддавали УПА свої здібності й уміння, а навіть життя³.

Послідовна політична робота УПА серед союзників Німеччини довела до того, що німці мусили відкликати, наприклад, мадярські відділи з фронту проти УПА (1943 р.). Рік пізніше в Карпатах командування 6-ї мадярської армії заключило з УПА договір про перемир'я й нейтралітет, що був затверджений Головною командою мадярської армії. Також з Головною командою румунської армії ГК УПА вела переговори, які, однак, розладнались, тому що румуни настирливо вимагали від ГК УПА декларації про зречення українських претензій до Буковини й Бессарабії.

Напередодні повернення більшовицьких окупантів на Волинь при УПА існувало 15 різних національних відділів. Коли ж по-

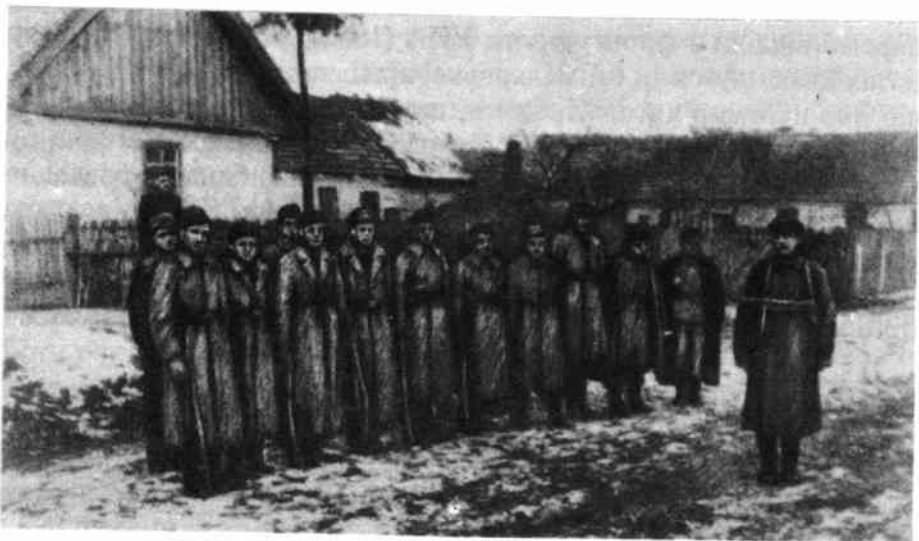
¹ Див.: *Омелян Логуш* "Командир Чупринка на конференції поневолених народів" /До Зброї, 1950 р. 9/2 ГК УПА. Логуш відкривав 1-шу Конференцію Поневолених Народів і мав доповідь на тему: "Політичні завдання поневолених народів".

² Див.: В.Г. "Східняк" Таран (ст. 56) і Боян: "Славко" (ст. 69) у збірнику: "У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА", а також: "Августин Донніні-Михась" /До Зброї. 1953. Ч. 19/32.

³ Німець — поручник УПА "Лис" прибув з рейдуочими відділами, інший німець — старшина УПА загинув у рейді.

вернулись більшовики, за винятком одного азербайджанського відділу (командир Чавлі), не зрадив УПА ні один національний відділ. До речі, азербайджанці включились в ЧА й пішли в її рядах громити німців і на шкоду УПА не діяли. Інші ж відділи залишились і в рядах УПА воювали проти загонів НКВД і НКГБ. У бою під Гурбами національні відділи боролись проти більшовиків під проводом свого командира Яструба і проти них була спрямована головна атака ворога. Через кілька днів у великому бою відділів УПА з НКВД в с. Залізниця (Крем'яччина) взяли участь і відзначились знову національні відділи командира Яструба (29 червня 1944 р.). Вони продовжували боротьбу і тільки після закінчення війни в Європі ГУ УПА в порозумінні з окремими командирами відділів залишила їм свободу вибору.

Під час Другої світової війни не було умов, щоб спільна боротьба поневолених народів в лавах УПА могла закінчитись тривким успіхом. Проте і д е я спільної боротьби поневолених народів проти Москви, що народилась ще в епоху Великої революції 1917 р. і скріпилася під час останньої війни в огні безпосередньої боротьби цих народів проти озвірилих імперіалістів, спочатку гітлерівських, а потім сталінських, вмерти не може. Виразом її живучості стала дія Антибільшовицького Блоку Народів (АБН) й інших подібних організацій (“Інтернаціонал Свободи”, “Прометей”), що існували на еміграції. Ці організації зуміли згуртувати

Узбецький відділ УПА. Волинь, 1944 р.

для спільної боротьби проти Москви представників усіх поневолених народів. Але куди більшим досягненням було посилення протибільшовицької боротьби серед поневолених народів СРСР. З цього погляду вклад УПА у велику справу єднання поневолених народів заслугоує на найбільшу увагу.

8. РІК БОРОТЬБИ УПА ЗА ОПАНУВАННЯ КАРПАТ¹

Коли ПЗУС (Волинь, Полісся) спалахнули у вогні повстанської боротьби, в Галичині панував розмірений спокій. Галичина вважалась запіллям УПА й повинна була постачати для боротьби людей, зброю, амуніцію, боєприпаси й медикаменти. Своє завдання запільної бази для повстанського руху Галичина виконувала задовільно.

Проте й в Галичині відбулися події, що змусили її безпосередньо включитися в боротьбу. Вже навесні 1943 р. з'явилися більші відділи польської Армії Крайової, що їх перекинули сюди з центральних польських земель. Вони розташувались, головно, в польських селах довкруги Львова (трикутник: Сокільники—Зубра—Басівка, також Семенівка коло Щирця, Свірж на Перемишлянщині) й перетворили їх в сильні фортеці. У зв'язку з появою цих відділів посилились протиукраїнські виступи польського підпілля по всій Галичині. Піднесло теж голову більшовицьке підпілля, що почало організовувати бойові групи т. зв. Гвардії Народової і здійснювало диверсійні акції в Карпатських горах. Деякі спроби коло м. Сколе й на кордоні з Мадярищиною натрапили на протидію українського самостійницького підпілля. Це й було причиною, що вже в червні 1943 р. організовано в Карпатах чотири вишкільні військові табори, що були добре законспіровані й мали завдання вишколити місцеві військові відділи, що могли б протидіяти різним польським і більшовицьким акціям².

Безпосередньою причиною явного виступу українських збройних відділів у Галичині був рейд більшовицьких партизанів генерала Ковпака. Ця група з'явилася в Галичині в перших днях

¹ Крім звітів, що зберігаються в архівах ЗП УГВР, при опрацюванні цього розділу використано нарис полковника Гуцула, машинопис якого під ідентичним заголовком зберігається в архівах.

² Ці табори були розташовані: в Самбірщині, коло с. Недільної, в Долинщині між селами Луг і Суходіл, в Чорному Лісі та на полонинах коло с. Космач. Мобілізація, проведена на долах підпіллям, збільшила число таборів до дев'яти. Ось назви перших карпатських відділів УНС: "Булава", "Леви", "Журавлі", "Сіроманці", "Заграва", "Месники", "Гайдамаки", "Чорнолісці" (командир Різуни) і сотня командира Рена.

липня і прямувала в Карпатські гори. Більшовицьке командування цілком слушно вважало, що Карпатські гори зі своїм передпіллям по р. Дністер є ідеальним тереном для партизанки. Опанування Карпатськими горами давало би більшовикам великі можливості для ведення широкої диверсійної акції в глибокому тилу ворога (Словаччина, Мадярщина, Трансильванія), а також змогу паралізувати українську визвольну боротьбу в Галичині. Свідомість цієї небезпеки змусила керівників українського підпілля наспіх мобілізувати наявні збройні відділи та кинути їх проти партизанів Ковпака.

Щоб відвернути увагу німців від цих відділів та перенести сутички з ними на пізніше, видали листівки українською та німецькою мовами, в яких стверджувалось, що німці не мають достатніх сил для забезпечення українського народу перед більшовицькими бандами і що з цих причин український народ мусить творити власні самооборонні відділи. Відділи ці названо — УНС (Українською Народною Самообороною).

Очевидно, відділи УНС не мали потрібної сили, щоб затримати похід великої групи Ковпака. Вони пробували перешкодити більшовикам перейти р. Дністер (с. Бортники Товмацького повіту), але без успіху. Ковпаківці пішли в гори.

Тим часом німці зрозуміли небезпеку, що для них створювалась, коли б група Ковпака зуміла опанувати Карпатами, й зібрали значні сили війська й поліції, щоб знищити цю групу. Вони оточили її в Делятинщині й у боях розгромили. Ковпак втратив усі свої обози й, розділивши групу на малі відділи, подався на Схід. Німецькі переможці, незважаючи на явну ворожість українського населення до більшовицьких партизанів, не забарилися вчинити криваву розправу над українським населенням с. Білі Ослави. Постріляли чоловіків, жінок, дітей нібито за співпрацю з партизанами.

Дрібні відділи групи Ковпака мали тяжке життя в гуцульських горах. Українське населення зустрічало їх з неприхованою ворожістю. Відділи ковпаківців, що пішли на Захід, натрапили в Чорному Лісі на великі вже сили УНС й були оточені і розгромлені. Не маючи жодної опори серед місцевого населення, навпаки, маючи на карку численні й завзяті відділи УНС, Ковпакові не залишилось нічого іншого, як поспішно втікати на Схід. План опанування Карпат більшовицьким партизанам не вдався¹.

¹ Див. спогад Володимира Чарського: "Радісно шуміли ліси" /Національна Трибуна. Нью-Йорк. 1950. Ч.15.

Тим часом німці серйозно занепокоїлися постанням і діями УНС в Галичині й почали планувати її ліквідацію. Коли ж 18 серпня 1943 р. стався перший протинімецький напад УНС на карний табір “бавдінсту” в каменоломні коло м. Сколе, в якому звільнено всіх в’язнів і покарано на горло охорону табору, що знущалася над в’язнями, коли услід за цим ставались щораз частішими збройні сутички УНС з німцями (над р. Дністер в Коломийщині, коло Сколього), німці вирішили зробити збройну виправу на вишкільний табір УНС, що розташувався в горах між селами Суходіл і Липовиця Долинського повіту. Кількаденні бої закінчилися повним розгромом німців 30 вересня 1943 р. Відділи УНС зробили засідку на ворога, що повертався вузькоколійною залізничкою. Заатакований ворог залишив цього дня на полі бою понад 200 вбитих і покинув гори. Його перша спроба силою придушити український повстанчий рух закінчилася невдачею.

У середині жовтня німці почали силами СС нову акцію проти УНС в Коломийщині. Вони заатакували одночасно з Березова й Космача інший вишкільний табір на г. Тарниця. Кількагодинний бій приніс обом сторонам тяжкі втрати, але табору німці не здобули. На початку листопада вони повторили свою акцію, підтягнувши важку піхотну зброю і артилерію. Перед натиском переважаючих сил відділ залишив табір і, розділившись на дві частини, відійшов в Чорногору та в Чорний ліс¹.

Готуючи нові акції проти УНС, німці почали застосовувати широкий терор супроти українського населення. 10 жовтня в Галичині проголошено “винятковий стан” і введено в дію т. зв. наглі суди поліції безпеки. З цього дня почалася кривава серія прилюдних розстрілів українського населення, яка тривала до остаточного відступу німців з Галичини. За час від 10 жовтня 1943 р. до кінця червня 1944 р. за вироком цих судів розстріляно прилюдно 15.770 українців. Тримовні оголошення з прізвищами розстріляних і причинами розстрілу зберігаються в архіві ЗП УГВР.

Зрозуміло, що, готуючи велику акцію проти відділів УНС на Станіславівщині, німці саме в цій області вдалися до жорстокого терору проти українського населення. Цим масовим терором ворог старався залякати українське населення та створити прірву між ним і відділами УНС. По масових облавах, зокрема в Станіславі (театр — 14 грудня), Коломийщині, Надвірнянщині, по масовій депортації до концтаборів і на важкі роботи до

¹ Есесівці мусили бути здивовані, коли побачили новісінькі соснові бараки з проточною водою, що служили за казарму для відділу.

Німеччини, почалася серія кривавих розстрілів у Станіславові, Ямниці, Коломиї, Калуші. У Калуші німці розстріляли 15 учнів торговельної школи, в Коломиї стільки ж юнаків з “бавдінсту”, в Станіславові 25 членів ОУН, що їх зловили в облавах в театрі й великій облаві в м. Надвірна (11 грудня). Після цих розстрілів почалася велика акція німецьких збройних сил у Карпатах, що напередодні зими мала завдати поразки відділам УНС.

27 листопада німці оточили великими силами табори УНС в Чорному лісі між селами Посіч і Завій. У кількагодинному бою, замкнені тісним ворожим перстеном, відділи УНС проламали його і, завдаючи ворогові важких втрат, змусили окупантів до панічної втечі. У лісі доходило до завзятих рукопашних боїв. Поразка коштувала німцям 60 вояків убитими. Відділам УНС допомогло те, що здобули німецьку радіовисильню й цим унеможливили німцям правильний зв'язок у лісовому терені. Крім радіовисильні, здобули багато зброї і амуніції.

Черговий удар німці спрямували на Самбірщину. 4 грудня значні німецькі сили атакували табір УНС коло с. Недільна. У важкому цілоденному бою, в якому ворог втратив 160 убитими, його змушено до відступу. Повстанці втратили 34 бійці¹. Третя акція німців концентрувалась на табори УНС в Долинщині. 11 і 12 грудня ворог повів наступ на табори між селами Мізунь—Кальна—Слобода й Липа. Першого дня йому пощастило здобути один табір і спалити його, але коли наступного дня два сильні відділи УНС зайняли догідні для себе позиції, ворог не наважився на наступ і вночі непомітно відступив. Ще раз, вранці 24 грудня, ворог пробував наступати на Чорний ліс, але ця акція, що її гестапо вело силами німецько-польського “зондердінсту”, закінчилася його розгромом. Таким чином, німецькі спроби ліквідувати відділи УНС в Карпатах закінчилися повною невдачею.

Наказом ГВШ 27 січня 1944 р. Українську Народну Самооборону (УНС) включено до Української Повстанчої Армії (УПА) й створено з неї армійську групу УПА-Захід. Командиром УПА-Захід призначено майора, пізніше полковника Ростислава Вишитого. Це було бойове псевдо визначного старшини УПА, що мав великі заслуги в організації УПА й українських збройних сил, полковника Василя Сидора (Шелеста), який більше як п'ять років

¹ Учасник бою Е. Вірліний подає в своєму спогаді про бій під Недільною (див.: “Пам'ятай” в “Національній Трибуні”. Нью Йорк, 11.2.1951) втрати ворога 316 вбитих, покликаючись на звіт капітана німецької жандармерії Бранденбургера. Вірліний повідомив, що в цьому бою загинув заступник шефа дрогобицького гестапо — Ляуфман.

командував армійською групою УПА-Захід, аж поки 17 квітня 1949 р. не загинув смертю героя в бою проти відділів МГБ.

У зв'язку з наближенням більшовиків до терену дій армійської групи УПА-Північ в Карпати перекинено вишкільний персонал І Старшинської школи УПА. На Волині ця школа підготувала два випуски повстанських старшин. Відбивши успішно всі ворожі наступи, відділи УПА-Захід перейшли наступного року до офензиви. Перш за все на терені своїх дій вони ліквідували "лігеншафти". До кінця березня 1944 р. в Станіславівщині ліквідовано приблизно 30 "лігеншафтів", у Коломийщині майже всі. Таким способом відділи УПА здобували зброю, що їй відбирали від охорони, а також худобу, коней, харчі, інше майно. Надмір харчів вимінювали за ліки. Господарський реманент ділили між селянами.

Дальшою акцією УПА-Захід була акція проти окупантської лісової адміністрації і експлуатації лісів. Із лісу прогнали всіх лісових робітників. Щоб забезпечити лісові роботи, німці постворювали довкруги лісів свої "штюцпункти", в яких залогою стояли бельгійські або голландські добровольці. Відділи УПА приступили до акції проти цих "штюцпунктів". Звичайно бельгійців чи голландців вони попереджували про свій прихід, внаслідок чого ці відділи здавались без пострілу. Таким чином зліквідовано "штюцпункти" в Мислові, Майдані, Завою і т. д. Ліквідовано також гестапівський відділ, що евакувався зі Сходу та перебував у колонії Ляндестрой на Калущині.

З Чорного лісу відділи УПА щораз більше посувалися до р. Дністер, опановуючи нові терени. Незабаром галицький і суміжні райони були вже під контролем УПА. На довгий час ці райони стали головною харчовою базою Чорного лісу. Німецькі наскоки на села (Пукасівці, Ганівці і т. д.) зустрічались з протидією із сторони УПА й підпілля. Героїчною обороною проти німецько-польської банди, що пацифікувала українські села, визначилося с. Бовшів, яке добре зорганізованою самообороною зуміло відбити наступ банди, підтримуваної панцирними автами (16 березня).

У березні 1944 р. з табору полонених у Станіславові втікала група голландських старшин. Недалеко від переправи через р. Дністер у Галицькому районі цю групу затримав відділ УПА в німецькій уніформі. Голландські втікачі були певні, що це німці. Мабуть, було для них дуже приємною несподіванкою, коли з'ясувалося, що вони в руках українських повстанців. Командир від-

ділу відправив голландських старшин до Чорного Лісу, де вони деякий час гостювали в таборі. Пізніше команда групи УПА “Чорний Ліс” подбала про те, щоб вони дісталися до Будапешта, де їй дочекались кінця війни. Деякі з цих старшин займають сьогодні високі пости в голландській армії. Вони залишилися щирими друзями УПА й українського підпілля, що щиро турбувались їхньою долею в грізний для них час.

Тим часом фронт підкотився під Карпати. Німецько-мадярський відступ у березні-квітні 1944 р. відділи УПА-Захід використали для здобуття зброї, амуніції і боєприпасів. У цьому вони мали значні успіхи. Тільки один відділ (командир Козак) у Коломийщині здобув тоді 3 гранатомети, 27 кулеметів, 400 крісів і 12 вагонів різного військового майна. У перших днях квітня більшовицькі фронтові частини минули м. Станіславів та досягнули лінії Чорного Лісу. Хоча УПА старалася не встрявати у війну обох ворожих їй імперіалістичних сил, проте вона ніяк не збиралася пускати більшовиків у Карпати й почала обороняти понад 30-кілометровий відтинок Чорного Лісу, на якому не було жодних німецьких сил. Це й стало причиною, що обидві воюючі сторони почали робити заходи, щоб схилити УПА на свій бік. У листі від 11 квітня більшовицький генерал Баландін поздоровляв “українских партизан”, визнаючи їхні великі заслуги в боротьбі проти “спільного” ворога й пропонував переговори, що мали відбутися в його штабі в Лисці. З подібними пропозиціями виступили по радіо й німці. Зрозуміло, УПА навіть не відповіла на їхні залицяння.

У зв'язку з переміщенням фронту в Карпати на терені дій УПА з'явилась нова сила. Для оборони своїх кордонів Мадярщина вислала свої дивізії. На терені дій УПА-Захід з'явилися частини 6-го армійського корпусу під командуванням генерала Ференча Фаркаша де Кісбарнака, згодом одного з чільних діячів АБН. УПА не мала найменшої охоти створювати собі новий фронт і у відношенні до мадярського війська зберігала нейтралітет. Проте під тиском ворожих нам елементів мадярські відділи почали виступати проти УПА й робити грабіжницькі виправи на українські села, спалюючи їх та вбиваючи священиків (о. Гаврилук у Мізуні — 6 червня). Розгорілися бої з мадярами в Долинщині, Калущині й Надвірнянщині. В Калущині їх розгромлено двічі — між 11 і 15 квітня. Розгромлено мадярський відділ, що палив с. Копанки (серед кількадесяти вбитих знайдено калуських поляків і польок у мадярській уніформі), наступного дня розгром-

лено мадярський відділ з двома панцирними автами, що вибрався на відплатну акцію, його оточили й майже в повному складі взяли в полон. На щастя, серед мадярських високих старшин знайшлися люди, які зрозуміли все безглуздя того, що мадярське військо на чужій землі створює собі новий непотрібний фронт боротьби. Ті старшини зуміли зв'язатися з командою УПА-Захід і почали переговори, які й довели до формального перемир'я, заключеного між командою УПА-Захід і командою 6-го армійського корпусу мадярської армії. Оце перемир'я затверджено пізніше в переговорах ГК УПА з ГК мадярської армії, які відбулися в Будапешті і довели до заключення перемир'я на всьому карпатському фронті. Першим наслідком перемир'я стало те, що в другій половині квітня УПА-Захід дозволила великим мадярським частинам перемаршувати через Чорний Ліс і вдарити на тили більшовицьких частин, які воювали проти мадярських дивізій, що обороняли Татарський прохід до Мадярщини. Це дало змогу мадярському війську відкинути більшовиків до м. Коломия й до р. Дністер.

Мадярський наступ на більшовицькому фронті заблокував відступ одній більшовицькій дивізії, що оперувала в Надвірнянщині. Ця дивізія отримала наказ перейти на партизанські форми боротьби. Для неї поставлено завдання за всяку ціну опанувати Чорним Лісом, що завдав стільки клопотів більшовикам. Одне з'єднання з цієї дивізії під проводом Шукаєва пішло в Майданські ліси між Сколем і Туркою, три з'єднання вдарили 23 червня на Чорний Ліс¹.

Наступ на Чорний Ліс був початком важких боїв УПА-Захід з більшовицькими партизанами за цю лісову базу, що тривали понад п'ять тижнів й закінчилися 1 червня 1944 р. повною перемогою УПА. Ось окремі етапи цього бою. 23 червня червоні партизани захопили Чорний Ліс. Запасні й вишкільні частини, що були в лісі, відступили перед ними до с. Грабівка. 27 червня партизани наступали на с. Грабівку, але їх відбили. Розлючений невдачею ворог підтягнув сили й повів новий наступ (29 червня). Після кількогодінних боїв повстанцям вдалося розбити напасників і викинути їх із села. Частина села більшовики спалили, застреливши 23 цивільні особи, що потрапили в їх руки. Між іншими загинув тоді о. Микитюк, польовий капелан чорноліських відділів УПА. У

¹ Командиром цієї групи був Кулагін Гнат Степанович ("Жора"), його шефом штабу — Телешко Григорій Васильович, політкомісаром — Артамонов Сергій Петрович. Група була добре озброєна (автоматники) й мала великий обоз.

цьому бою загинув чотар Мороз — один з найкращих військовиків Станіславівщини. Ще два великі наступи повели партизани на відділи УПА в с. Майдан (1 і 7 травня), але в обох випадках, зазнавши дошкульних втрат, мусили відступити.

Тим часом заалармовані бойові відділи групи “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун) спішними маршами поверталися до своєї бази. В середині травня чотири чорноліські курені УПА заблокували Чорний Ліс на лінії сіл Мислів—Рип’янка—Яворівка—Завій—Гравівка—Хмелівка—Лесівка—Глибоко—Гренівка—Невочин—Посіч і Майдан. Ще один курінь стояв у Порогах. Таким чином, довкруги Чорного Лісу зібралися сили УПА, достатні для ліквідації трьох з’єднань, замкнених у Чорному Лісі. Кільце відділів УПА щораз більше звужувалося й відносини в таборах червоних партизанів ставали з кожним днем гірші. Про це свідчать щоденники, що їх знайшли при вбитих і полонених партизанах. Унаслідок блокади в таборах почався голод.

Наприкінці травня, коли йшла підготовка до вирішального бою за Чорний Ліс, розвідка донесла, що німці готують великий “айнзац” на Чорний Ліс, який мав початись 31 травня і мав бути ведений силами одної панцерної дивізії з допоміжними відділами. Маючи точний план німецької акції, відділи УПА перегрупувалися, щоб не створити собі двох фронтів, і провели евакуацію всього чоловічого населення із загрожених німцями сіл у безпечне місце. Цих чоловіків перевезено на вантажних автомашинах УПА.

31 травня німецька 7-ма панцерна дивізія почала свою акцію на Чорний Ліс по шляху Мислів—Завій та Загвіздь—Пустополе. Танки й літаки почали обстрілювати Чорний Ліс. Червоні партизани зібрали всі свої сили й, намагаючись прорватись з Чорного Лісу в гори, атакували 1 червня відділи УПА на лінії Гринівка—Гравівка. Тут вони потрапили під вогонь сконцентрованих гранатометів УПА. Спустошення, яке вчинили гранатомети, зупинило наступ ворога й він почав утікати. Партизани залишили весь свій обоз із боеприпасами, сотні вбитих і полонених і в паніці відступили в Чорний Ліс, де потрапили в район дій німецьких панцерних частин. Партизани зазнали цілковитої поразки і тільки небагатьом з них, що розпорошились, поодинокі або малими групками вдалося вийти живими з цього погрому.

Почалася акція прочищування терену від недобитків партизанів. Цю акцію значною мірою ускладнювало “гостювання” німецької панцерної дивізії у Чорному Лісі. Треба було маневру-

вати так, щоб не наразитись на удар переважаючих німецьких сил. 5 червня, розгромивши один відділ більшовицьких партизанів, що втікав від наступаючих відділів УПА, панцерна дивізія забрала геть з Чорного Лісу. Вона почала переводити акцію набору українців до дивізії СС “Галичина” в селах Підкарпаття.

До середини червня відділи УПА цілком прочистили терен Чорного Лісу від залишків більшовицьких банд. Після заслуженого відпочинку командування УПА-Захід вирішило перевести чорноліські відділи УПА в Скільщину, щоб прочистили від більшовицької банди Шукаєва терен майданських лісів. 30 червня три чорноліські курені вирушили в похід на Захід.

Марш, що своїми забезпеченнями й розвідками охоплював терен завширшки до 10 км, ішов через села Грабівка—Цінева—Лоп’янка—Велдіж—Мізунь—Кальна—Слобода-Болахівська—Бряза—Кам’янка й відбувався в білий день, битими шляхами, викликав ентузіазм серед населення й паніку серед ворогів. Щойно через кілька днів, зорієнтувавшись в положенні, німці почали блокувати шлях від Синевідська до Рожанки, щоб перетяти нашим відділам дорогу. 6 червня три авта з німцями під проводом лейтенанта потрапили в полон у Кам’янці. Від цих полонених командир Різун довідався, що німці готують велику акцію на села Кам’янка, Бряза, Розтічки, Слобода-Болахівська, Лужки й Липа. Командир Різун вирішив прийняти бій і чекав ворога в Кам’янці. Вночі на 8 червня німці підтягнули свої сили з Болева й уранці вдарили на Кам’янку. Їх зустріли кулеметним й гранатометним вогнем і наступ захлинувся.

Тим часом із Сколього почав наступати полк мадярів. Їх обстріляли кулеметами й важкими гранометами, поки вони ще не встигли розгорнутися з маршевої колони в бойову лаву. Цього вистачило, щоб вони відступили назад до Сколього. Проте з Либохори й Гребенова почали наступати німці. Відділи УПА відступили й зайняли становища на горі Лопата й Матагів (1220 м). На цих верхах проходила запасна лінія укріплень, збудованих мадярською армією.

9 серпня ворог почав концентрований наступ на гору Лопату силами двох дивізій. Бій за Лопату набрав з години на годину щораз більше затятих форм. Увечері, маючи важкі втрати в людях і зброї, ворог відступив. Уночі повстанці, переладувавши все майно з возів на в’юки, залишили гору Лопату й пішли в Майданські ліси ліквідувати банду Шукаєва.

Для оборони залишилися місцеві відділи УПА й Старшинська школа, що саме мала закінчити перший випуск старшин. Воро-

жі відділи в кількох місцях потрапили в засідки УПА. Найбільш удаюю була засідка на німецьку автомобільну колону між с. Поляницею й Тисовом, проведена відділом УПА “Заграва”. Тут ворогові завдано більших втрат, спалено кілька автомашин і здобуто зброю та боеприпаси. Того ж дня сотня Коники із Старшинської школи розбила ворога коло гори Магатів, здобувши 2 кулемети, багато ручних гранат, набоїв. До 15 липня тривали безнастанні сутички з німцями у чотирикутнику, що замикався лінією, яка проходила через с. Либохору й Рожанку, через верхи над р. Сукіль, Мізункою й Брязою. Коли ж ще одна більша німецька акція (13 липня) не дала результату, німці, не осягнувши своїх цілей, почали вночі з 15 на 16 липня відступати з гір.

Тим часом переможці в бою на г. Лопаті чорноліські відділи УПА (командири Різун і Благий) були вже в Майданських лісах. Тут довго безкарно рейдувала по селах Скільщини й Турчанщини банда Шукаєва. Місцеві відділи УПА були ослабі, щоб її ліквідувати. Вони встигли тільки прогнати банду з північної частини лісу. 15 липня вдарили по банді бойові чорноліські відділи. У боях, що тривали цілий день і цілу ніч, партизанів Шукаєва розгромили вщент коло сіл Рикова, Завадки й Росохача. Тільки недобитки цієї банди, що залишили на полі бою свою зброю й табори, зуміли втекти в Турчанщину.

18 липня відбувся перший випуск Старшинської Школи в Карпатах. Понад 250 молодих старшин відійшло до своїх воєнних округ, щоб очолити визвольну боротьбу в лавах УПА. На їх місце надходили вже нові юнаки, що в школі мали почати навчання. Крім Старшинської Школи (“Олені”), працювали в Карпатах також Підстаршинська Школа (“Беркути”), радіошкола й курси медсестер.

Липнева більшовицька офензива 1944 р. наростала на всіх відтинках. Дійшло до боїв з УПА та відступаючими німецькими й мадярськими частинами. Йшлося про зброю й боеприпаси, які УПА хотіла відібрати від цих частин. Такі бої мали місце в с. Тур’є (24 липня), де роззброєно мадярську валку й на шляху між с. Смільна й Жданна, де наступив бій з німцями (27 липня). І тут німці втратили обоз. Цікавий епізод: більшовицькі літаки впродовж кількох годин атакували німців, які були в бою проти УПА.

Унаслідок більшовицької офензиви значна частина відділів УПА-Захід перейшла фронт і опинилася в більшовицькому за-

піллі. По німецькому боці залишилась тільки І Старшинська Школа, що саме працювала над другим випуском старшин, і декілька карпатських відділів УПА під командою полковника Олекси Гасина-Лицаря. Прийшовши в Карпати, більшовикам не залишалось нічого іншого, як визнати, що справжнім господарем Карпатських гір є УПА. Окремі гірські терени (“Говерля”, “Чорний Ліс”, “Маківка”) ще довго залишались неприступними фортецями УПА й не легко було новим московсько-більшовицьким окупантам подолати їх. Такий був підсумок одного року боротьби УПА за опанування Карпатами.

9. НЕПОТРІБНИЙ ТРЕТІЙ ФРОНТ — ПОЛЯКИ

Немає найменшого сумніву, що цього фронту не бажав собі український народ, не бажали його українські політичні організації, не бажали його УПА й українське підпілля. Українська сторона розуміла, що об’єктивні вимоги національно-державної політики вимагали жити в приязних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога — Москву. Вона була свідома того, що перед небезпекою, яка загрожує усім поневоленим народам Центральної й Східної Європи від німецького й московського імперіалізмів, тільки спільний фронт є єдиною правильною політикою поневолених народів. І тому українська сторона була проти боротьби на польському фронті і за мирне розв’язання існуючого конфлікту між польським і українським народами. Таку позицію висловлено цілком виразно на II Конференції ОУН в квітні 1943 р., на якій заявлено про стремління ОУН до мирної ліквідації всіх фронтів, за винятком більшовицького й гітлерівського. У своїй політиці порозуміння з сусідніми народами ОУН була послідовна і, слід сказати, що вона добила-ся значних успіхів (поневолені народи СРСР, мадяри, румуни). Тільки на польському відтинку цих успіхів не було, хоч робилися конкретні спроби порозуміння в ім’я спільного польсько-українського фронту проти Гітлера й Сталіна. Усі намагання УПА й українського самостійницького підпілля в цьому напрямі розбились об цілковите небажання польської сторони порозумітись з українцями. Джерелом такого наставлення були не тільки імперіалістично-загарбницькі апетити й ноторійний польський шовінізм, але й цілком фальшива оцінка ситуації, в якій опинився польський народ унаслідок війни. В одному польському підпільному виданні з 1943 р. читаємо: “Міжнародної позиції Польщі

годі захитати. Ми є найстаршим комбатантом Об'єднаних Націй. З-поміж себе ми не видали жодного Ляваля чи Квіслінга. З-поміж усіх націй Європи, окупованих німцями, ми одні відмовились навіть від політичної і військової співпраці. Ні одного легіоніста не дала Польща на жоден із фронтів війни"¹. Це не був поодинокий голос, цей голос віддзеркалював загальну польську прилюдну опінію. І саме цей "рожевий" оптимізм польського загалу і його віра в переможне закінчення війни, в сильну Польщу в розширених кордонах, був однією з головних причин, чому польське підпілля відмовлялося від порозуміння з українським підпіллям². Уважаючи остаточну перемогу Польщі як справу цілком очевидну, в усіх переговорах польське підпілля вимагало від українського підпілля повної капітуляції і підпорядкування під польський провід, як головні умови, на яких могло б дійти до порозуміння. Очевидно, українське підпілля таких умов прийняти не могло й тому польсько-українські взаємини погіршувалися з дня на день. Напруження перейшло в одверту ворожнечу, яка проявилася в надзвичайно кровопролитній війні між двома підпільними арміями, що тривала довше року, на велику втіху історичних ворогів обох народів, що, без сумніву, вмакали в неї і свої пальці.

Війну цю почали поляки. Це не може викликати сумніву в кожного, хто познайомиться з відповідними документами й датою, хто простудіює підпільну пресу, польську й українську, що з'являлася в роки війни. Коли студіюємо українську підпільну пресу цих часів, то цілком виразно проявляється в ній бажання українського підпілля до порозуміння з поляками. Навіть коли відносини загострюються, ми зустрічаємо в цій пресі заклики до польського здорового глузду³, вказівки на безвідповідальність сучасної польської політики⁴, роздуми на тему історичної ролі обох народів⁵, а в найгіршому разі попередження деяким польським колам, що український народ не терпить провокацій і мордів⁶. Знову ж, у польській підпільній пресі цих часів інтенсивно

¹ Див.: "Свєнто Неподлеглосці". Підпільна газета "Бюлетин Інформаційни Земі Червеньскєй". 11 листопада 1943 р. Статті польської і української преси на тему польсько-українських взаємин — див.: Бібліографія.

² У 1943—1944 рр. тричі відбулись переговори між керівниками польського і українського підпілля. Див.: "Чи політичний розум перемаже?" в підп. журн. "Бюлетень", ч. 11/1943 р.

³ "На бездоріжжях безвідповідальщини". "Вісті", ч. 1 за 1944 р.

⁴ "Україна й Польща", "Ідея і Чин", ч. 4 за 1943 р.

⁵ Див.: Садовий О. С.: "Куди прямують поляки?", "Ідея і Чин", ч. 7 за 1944.

⁶ Див.: підп. стаття в "Наше Земє Вєходис", ч. 1 за II. 1943 р.

проповідувались ненависть¹ і погромництво² у відношенні до українців та навіть загарбництво основних українських земель (по р. Дніпро, Чорне море)³ і заперечувались, поруч старої пісеньки про “німецьку інтригу”⁴, українські національно-визвольні змагання⁵, причому вони трактувались як перша й найважливіша загроза для створення незалежної Польщі⁶. Навіть офіційні звернення верхівки польського підпілля до українського народу⁷, що, до речі, зустрілися з гострою критикою самих поляків, не були позбавлені образ і неґації. Не можна дивуватися, що під впливом такої пропаганди й не без того шовіністична польська меншина зайняла по відношенні до українського населення і його визвольної боротьби поставу, яка просто таки провокувала українців на адекватну відповідь.

Звичайно, поляки використовують події на Волині як причину польської “відплатної акції” на Холмщині. Це не відповідає фактам. Поляки почали перші свої збройні акції проти українців ще в 1941 р., коли на Холмщині й Підляшші з’явилися польські терористичні боївки, які почали вбивати українців і нищити українські села. Масові вбивства провідних українців на Холмщині поляки почали вже в квітні 1942 р., тоді, коли з українського боку на II Конференції ОУН було стверджено право польського народу на власну державу та було заявлено про прагнення ОУН до порозуміння з поляками. Винищення українських сіл на початку 1943 р. (у зв’язку з німецькою колонізаційною акцією в Замостинщині), тобто тоді, коли на III Конференції ОУН (17—21 лютого 1943 р.) стверджувалась потреба ліквідації “другорядних” фронтів, гуртування всіх поневолених народів в один фронт боротьби проти Гітлера й Сталіна і т. ін. Очевидно, до цього часу ніяких більших українських акцій проти поляків не було.

Про розміри польського терору на Холмщині свідчать такі цифри: від серпня 1942 р. до серпня 1943 р. поляки вбили на Холм-

¹ Див.: “Трагедія Волиня трва”. “Наше Земе Вєходне”, ч. 5 за VIII-X. 1943.

² Див.: вступна стаття в “Наше Земе Вєходне”, ч. 1 за II. 1943 р.

³ Див.: “Українці”, в “Вєлька Польєка”, ч. 18 з дня 19.VI. 1943 р.

⁴ Див.: “Пальонци проблем” в “Шанєц Кресови” з дня 21.III. 1943 р.

⁵ Див.: “Українці спешонсен з листопадем” — “Вальєка”, ч. 38 з б.Х. 1943 р.

⁶ Див.: “Одєзва Крайовой Рєпрезєнтациї Політичней до Народу Українєського” з дня 30.VII. 1943 р. Передрукована в багатьох підпільних виданнях, напр. “Бюлетин інформаційни” з дня 12.VIII. 1943 р.

⁷ Численні голоси в підпільній пресі НСЗ (Народове Сіли Збройне) в “Слово Польєке”, “Вєлька Польєка” і т. п. Скремо: “Лієт отвари малополєян до Крайовой Рєпрезєнтациї Політичней” з жовтня 1943 р.

щині 543 провідних українців¹, до кінця 1943 р. це число зросло до 594 осіб. При цьому треба зазначити, що сюди входять визначні провідники українського життя на Холмщині — священики, вчителі, кооператори, лікарі, колишні старшини українських армій як, наприклад, сенатор І. Пастернак, полковник Яків Войнаровський, доктор Микола Струтинський, сотник СС Ф. Борис, сотник О. Марчук, директор лічниці з Любартова Остап Бурка, який, до речі, ніколи не відмовлявся від допомоги польським хлопцям з “лісу”. За даними пастирського послання Митрополита Холмського і Підляського Іларіона від 4 квітня 1944 р. на Холмщині загинуло 14 священиків і 10 дяків, деякі з цілими родинами, причому перед смертю їх жорстоко тортували. За даними цього ж послання в Холмщині загинуло з польської руки 5000 мирян — дітей, жінок, старців і чоловіків. В одній тільки Грубешівщині, за даними цього послання, загинуло 2000 православних українців.

Усі ці цифри вказують на плановий польський терор щодо українського населення на Холмщині. Перший етап цієї акції (1942—1943) обіймав знищення українського провідницького активу, другий (1943—1944) — планове знищення цілих сіл й вирізування усього населення разом з жінками й дітьми. У великій польській терористичній акції між 10 березня й 5 квітня 1944 р. спалено 36 українських сіл і замордовано 875 осіб².

Одночасно польський терор не вщуає і на землях, що творили т. зв. Генеральну Губернію (вбивство полковника Поготовка в Варшаві) й переноситься до Галичини, де також вбивають провідних українців (проф. Ластовецький) і засуджують інших (др. Панчишин)³. Існуючі в Галичині підпільні організації розбудували цілий план масової ліквідації українців та з цією метою почали утворювати збройні банди з місцевого населення, які підсилили відрядженням сотень польських боївкарів з Варшави й Кракова.

¹ За даними УДК, Холм і Грубешів. Інші джерела: українська підпільна преса, меморіал Холмської Ради з червня 1944 р., послання митрополита Іларіона, листівка українських комбатантів із серпня 1943 р. і т. д.

² Не може бути найменшого сумніву, що протиукраїнські акції виконувала АК (Армія Крайова). Див.: “Глос Жолнежа” з 2.IV. 1944 р., який подає “комунікат”: “В дні від 9—12 березня відділи Армії Крайової перевели чималу відплатну акцію на Сагринь і околиці... Далі про акції на Ошів і Жабче. Наприкінці комунікату зазначено: “кількадесят українців втратило життя”. Насправді в одному тільки Сагрині вбито кількасот українців. (Журнал “Вісті”, ч. 3 за 1944 р. у статті: “Польський терор шаліє”).

³ За даними УДК, до кінця 1943 р. загинуло з польської руки: в Краківському дистрикті 18 українців, у Львівському 104, у Варшавському 14, у Люблінському (поза Холмщиною) і Радомському — по 21. За даними українського підпілля, число тих, що загинули з польської руки в Галичині, до повернення німецької армії в липні 1944 р. був 521 українець. Це рахунок АК і НСЗ, ми старались елімінувати тих, що загинули з польсько-бітшовицької руки.

Таким чином, зорганізовано терор супроти українського населення на його рідній землі. На початку 1944 р. ці банди підсилили відділами польської поліції з Волині, які покинули службу в німців і перейшли на Холмщину та в Галичину.

Коли йдеться про Волинь (перша більша українська протипольська акція на Іванову Долину відбулась уночі з 21 на 22 квітня 1943 р.), треба пам'ятати, що вони були наслідком того, що поляки Волині стали просто до послуг німецьким окупантам і більшовикам у нищенні українців і їх культурного та матеріального дорібку. Перехід української поліції до УПА польське населення Волині використало для того, щоб, сформувавши польські відділи допоміжної поліції, повести при допомозі німців систематичний погром українського населення. Знову ж більшовицькі партизани мали свою тверду й певну опору в численних польських колоніях, з яких могли робити свої напади на УПА й українські села¹. Ось ґрунт, на якому зродились волинські події, що, як і всі події останньої польсько-української війни, своїми формами й страхіттями перевищують усе, що досі творилось в історії обох народів. Віджили історичні палі й сокири, побіч модерних засобів нищення: запальних куль, автоматів, гранат...²

Винищування українських сіл на Холмщині здійснювалося згідно з планом ГК АК створити "коридор" до Львова. Ідучи за прикладом з 1918 р., коли існував такий "коридор" між Перемишлем і Львовом, командування АК хотіло зробити такий же "коридор" від Білгорайських і Холмських лісів через Раву Руську й військові полігони, з яких ще в 1940 р. більшовики виселили все українське населення до Львова. Наближення німецько-більшовицького фронту вимагало, щоб цей план виконати якнайшвидше. З цією метою ГК АК сконцентрувало в Білгорайських лісах і на Холмщині понад 15000 війська. Узимку 1943/44 рр. від-

¹ До участі в німецьких протиукраїнських погромах поляки признались у підпільній статті: "До пацифікації вживають німці відділів, що складаються з "фольксдойчів", що знають польську мову. Йдеться про те, щоб створити враження, ніби поляки не тільки боронять своє життя, але й беруть участь у відплатних акціях, поведених німцями з необдуманого жорстокістю". Пор. статтю: "Пожога на Волиню" в підл. газеті "Всхуд", ч. 11/1 від 21.IX. 1943. Про співпрацю з більшовиками див.: Медведєв. "Сильные духом".

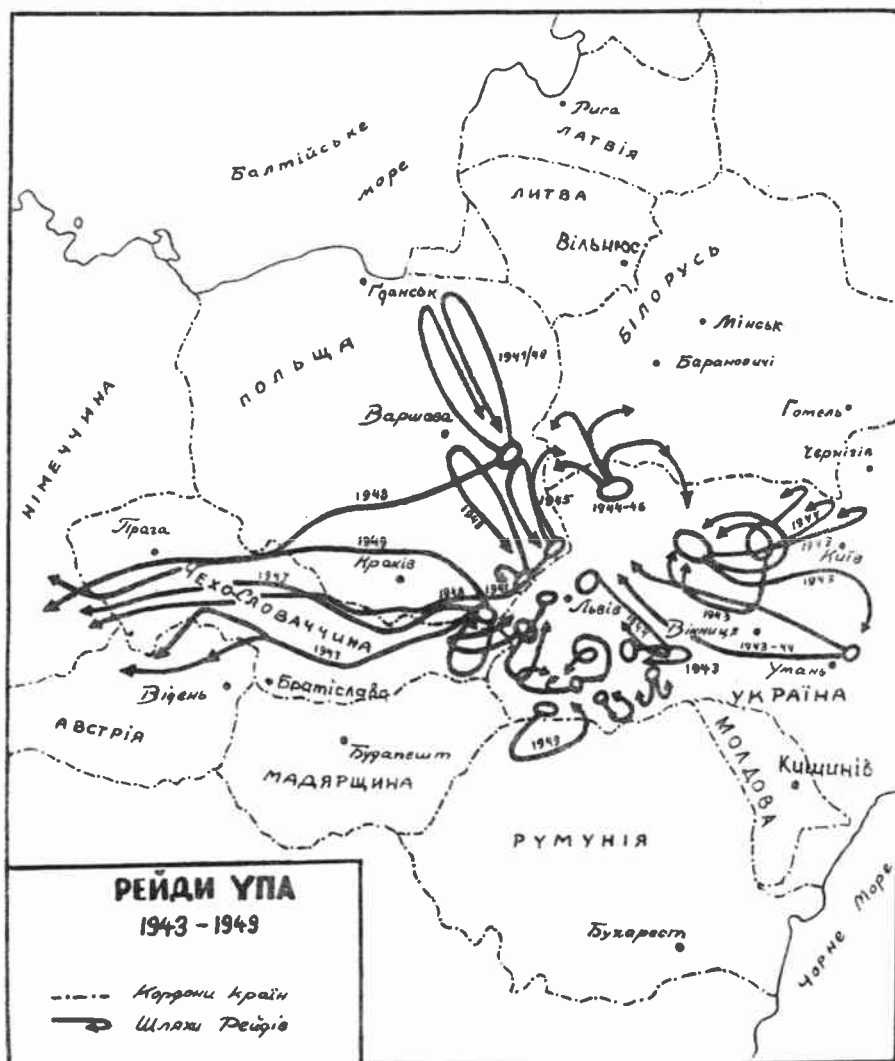
² Для ілюстрації атмосфери, в якій відбувалась ця війна, варто навести такий факт. На католицьке Різдво 1943 р. поляки напали на с. Пересоловичі. Над трупами замордованих українців співали коляди. Про це пише командир поліції безпеки й СД в Любліні у своїй відозві від 7 січня 1944 р. п. н. "Поляки й українці!" Поминаючи всю облуду й нещирість гестапівського "суперарбітра", що "не хоче, щоб поляки й українці винищували себе взаємно", чи теж його обурення з приводу "зневаги й виклику, киненого в обличчя всякої людської моралі" (!), факти, наведені в цій відозві, заслуговують уваги для оцінки українсько-польських взаємин на Холмщині в 1943 р.

діли АК зайняли вихідні позиції для наступу на Львів і на початку 1944 р. вирушили знищити українські села в Білгорайському, Томашівському й Грубешівському повітах, що були перешкодою для виконання польського плану¹.

Не можна казати, щоб українське населення давало себе різати без спротиву. У багатьох селах (Ухані, Молодятичі й ін.) українські селяни кинулись з вилами й сокирами на напасників. У багатьох селах створились самооборонні відділи (командири Очерет, Ягода й ін.), що чинили завзятий опір наступаючим батальйонам АК. Самооборонна акція охопила навіть віддалені повіти: Тарногородський і Білгорайський. У Білгору місцевий Повітовий Союз Кооператив під проводом Дармохвала перетворився в нездобуту фортецю, що розбила не один наступ польських боївків. До всіх цих подій німці ставилися нейтрально (поляки погрожували їм маршем на Люблін), вони не дозволили навіть Галицькому добровольчому полкові, що стояв залогою в м. Грубешові й Замості, виступити на оборону українського населення. Ця заборона спричинила значні дезерції добровольців до УПА; одним з таких дезертирів був командир Ягода-Черник, що прославився пізніше як командир куреня УПА — "Вовки".

Тим часом ГК УПА вирішила створити на Холмщині фронт проти наступаючої АК. У середині березня 1944 р. з'явилися на цьому фронті перші відділи УПА ("Галайда", "Тигри"); в середині квітня прийшло велике підкріплення з Волині (з групи УПА "Турів" — загін УПА ім. І. Богуна, командир Острізький), курінь УПА (командир Наливайко) і курінь "Вовки" (командир Ягода-Черник), що постав з утікачів із Холмщини та з Карпат — курінь УПА "Сіроманці" (командир Яструб). Таким чином, зібралися достатні сили, що могли затримати польську офензиву й перейти до контрофензиви. Ці сили збільшено ще мобілізацією, після якої постало кілька нових сотень в Жовківщині, Равщині, Сокальщині й Кам'янецьчині. Для всіх цих збройних сил ГК УПА створила "Командування Холмського Фронту" (КХФ) під проводом Інспектора ГК — командира Степана Новицького ("Спец"). Це командування діяло справно й обслуговувалось телефонним, мотоциклетним, кінним та пішим зв'язком. Дуже добре діяв розвідувальний відділ штабу, що мав своїх інформаторів у глибокому запіллі ворога, які подавали важливі відомості телефоном.

¹ Див.: Євген Пиріва. Дії УПА на оперативному терені між ріками Сяном і Бугом в рр. 1944-1947. "До Зброї", чч. 16/29 і 17/30 за 1952 р.

28 березня 1944 р. відбулася велика акція на польське село Острів коло Угнева. Це село було осідком добре озброєних польських банд, що нападали на українські села й на відділи УПА. У завзятому бою село знищили, причому спалили його дотла. Значна частина польського населення врятувалася в костелі, якого повстанці не хотіли здобувати. Та все ж польське населення й боївки мали значні втрати. З українського боку в бою впав Тарас Онишкевич ("Галайда") і 16 стрільців з його відділу.

5—9 квітня відділи УПА повели наступ на села Жарники—Посадів-Стенятин, здобули їх після бою, в якому ворог зазнав втрат. Тільки в Посадівському лісі нараховано понад 100 трупів, між ними також труп польського командира відтинку “Завіші”. Здобуто значні трофеї: кулемети й зброю, пістолі, далековиди, склади сала, муки, цукру, коней, худобу тощо.

15—20 квітня широким фронтом почали наступати на південну Грубешівщину волинські відділи УПА й “Вовки”. В результаті, терен по р. Гучву цілком очищено від відділів АК і боївков. Польське населення втекло на захід. Українці зітхнули з полегшенням; втікачі почали вертатись з-поза Бугу до своїх спалених сіл. Під охороною збройних відділів УПА селяни розпочали свою працю. Вони розбирали хати польських колоністів і звозили їх на згарища своїх сіл. Починали господарювати наново, виявляючи особливу прив'язаність до рідної землі.

Успіхи УПА на Холмщині викликали широкий відгомін серед населення Холмської землі. 30 квітня в Холмі відбулася нарада представників українського громадянства з митрополитом Іларіоном на чолі. Хід цієї наради був гімном на честь УПА. На нараді створили Холмську Раду, завданням якої мала бути оборона інтересів Холмщини.

Успіхи УПА, однак, занепокоїли німців. 19 квітня вони перешкодили в Лащові переможцям бою під Посадовом пройти поза р. Гучву. У першій половині травня вони повели велику збройну акцію на запілля Холмського фронту і досягли тут певних успіхів, тому що натрапляли на слабо вишколені й погано озброєні запасні й вишкільні відділи. Вони розбили сотню Морозенка під Каровом (11 травня) і новозмобілізовану жовківську сотню в Кунинському борі (13 травня). В обох цих боях українці втратили значну кількість вояків убитими, пораненими й полоненими, а також зброю, виряд, боєприпаси. Проте ця диверсійна акція, як акція більшовицьких партизан у Сокальщині (на с. Яструбичі), не відвернула уваги бойових відділів УПА на Холмському фронті від основних завдань.

14—16 травня відділи УПА перейшли р. Гучву, після завятих боїв здобули села Гостинне, Гонятички, Гонятичі й Черемно. Польські відділи розігнали з кривавими для них втратами, колонії спалили. У відповідь на цю акцію польські відділи з м. Тишівці повели наступ на села Набрж і Старе Село. Незважаючи на те, що полякам допомагав німецький літак, їх наступ було відбито із значними для них втратами.

1 і 2 червня відділи АК повели нову велику акцію в цьому напрямі, до якої готувалися довший час. По дорозі вони зайняли й спалили такі села: Зимно, Стенятин, Жерники, Ульгівок, Ратичів. У цих селах вони спалили понад 500 господарств і вбили понад 100 українців, в тому числі 43 жінки й 11 дітей. Відділи УПА повели на цю групу контррофензиву, що закінчилась її розгромом і видворенням назад поза р. Гучву. У цих боях обидві сторони мали втрати.

12 червня відділи УПА (командир Острізький) перейшли р. Гучву й почали наступ у напрямі на м. Грабовець. Наступ цей увінчався повним успіхом; цілий терен по лінію сіл Ухані—Орнатовичі—Горешів—Буський—Черемно був прочищений від підрозділів АК і польських боївків. Біля м. Грабовця відділи УПА звели кілька боїв з відділами АК й німцями, з яких відділи УПА вийшли переможцями. До переходу фронту в липні 1944 р. цей терен був у руках українців. А втім, уже сама поява відділів УПА на Холмщині значно зменшила хвилю польського терору. В останні місяці німецької окупації Холмщина помітно заспокоїлася.

Занепокоєні великим скупченням польських і більшовицьких партизан у Білгорайських лісах, німці повели проти них наприкінці травня велику акцію, в якій брали також участь два курені дивізії “Галичина”. У цій акції загинуло понад 3000 партизан, інші розпорошені.

Тим часом польсько-українська війна перенеслась до Галичини. Всякі спроби порозуміння не давали жодних результатів, листівка ОУН до поляків від липня 1943 р. була сприйнята вороже¹, протиукраїнські акції зростали. Зайняття деяких повітів Галичини більшовиками в березні-квітні 1944 р. поляки використали для широкої співпраці з новими окупантами в нищенні українських самостійників. Це все було причиною, що українське підпілля виступило усіма силами проти польського населення. Завданням цієї терористичної акції було спричинити відхід польського населення на корінні польські землі. З цієї причини кожную терористичну акцію попереджували заклик до польського населення покинути українські землі й переселитись до Польщі.

¹ На відозву українського підпілля поляки відповіли листівкою, в якій були такі звернення: “Глупе, безчельне, хамське бредне. Хамом здаєсен, же потрафийон зреалізоваць своє гайдамацке пляни. Не дочекаєсен, гади, тей реалізації... Не бендзе нігди України в Польщі! Пшисенгами вам то на Бога. Зостаць з нами бендон ці, цо зейдон на дроген покути і опамегаганя Рєшта за Збруч! Єслі не учиніце tego добровольне, засвєціми вам пожогон, ктурей не запомиңце до конца дні ваших”.

У першій половині 1944 р., з ініціативи УПА й українського підпілля в Галичині проведено 201 відплатну акцію проти польського населення. У ході цих акцій 5100 поляків було вбито. Знищено низку польських сіл і колоній. Так закінчилася спроба польської меншини починати війну на українських землях¹.

Відплатні акції частково досягли мети. Сотні тисяч поляків раз і назавжди покинули українські землі. Польські джерела оцінюють число поляків, що покинули українські й білоруські землі перед приходом більшовиків, на 600.000². За нашими даними, “дика” репатріація поляків ЗУЗ до Польщі охопила приблизно 425.000 польського населення (на кінець червня 1944 р.).

У світлі даних цифр і подій не можна сказати, щоб польська сторона в и г р а л а війну, що її так необачно затіяла з українцями в грізний для обох народів час.

10. ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ, ПРОЦЕСИ, ФАКТИ

Друга світова війна, зокрема війна між Німеччиною і СРСР, застала українські маси об'єднані одним бажанням: скинути не-нависний сталінський режим і на його руїнах збудувати новий лад, що відповідав би прагненням українського народу. Це була органічна консолідація українського народу в низах, у народних масах. Поза її засягом опинилися тільки більшовицькі запродавці, явні зрадники і сексоти.

Надії українського народу на війну не сповнились. Німці прийшли в Україну не як визволителі, а як загарбники. Вони принесли нове поневолення українському народові, що інколи перевищувало своїми жахіттями сталінське поневолення.

Під час німецької окупації чільним виразником українського самостійницького табору стала ОУН, звана популярно в народі “самостійниками” або “бандерівцями”. Під її маркою і керівництвом велася боротьба проти німецьких окупантів і цей факт стверджено недвозначно в усіх документах — власних (листів-

¹ За матеріалами, що зберігаються на архівах ЗП УТВР, поляки значно прибільшують свої втрати. У меморіалі, що його склав губернаторові Вехтерові польський допомоговий комітет у Львові 20 лютого 1944 р., подавалась цифра 3000 поляків, убитих в дистрикті Галичина. Також свої втрати на Волині поляки значно перебільшують. Підпільна їхня преса подавала польські втрати на Волині на 50 000 осіб, в самій Гуті Степанській, за даними цієї преси, загинуло 10 000 осіб, в Киселині 1 500 і т. д. Усе це значні перебільшення, що в свій час немало спричинилися до підсилення взаємної ненависті. Тим часом втрати українського населення Волині від дій німецько-польських карателів становлять десятки тисяч.

² Див.: J. Poniatowski: Population of the Internarium after the Second World War. (“Eastern Quarterly”, London. Vol. IV. N 3. 1951).

ки й підпільні видання) і чужих (німецькі листівки, відозви, звіти). Цим ствердженням ми аж ніяк не хочемо применшити заслуг інших політичних організацій у розгортанні визвольної боротьби українського народу¹. Нам ідеться про те, що в розбудові УПА ОУН під керівництвом Степана Бандери² відіграла дійсно дуже велику роль, про що йдеться в підпільних виданнях, що з'являються в Україні³.

Коли вже мова про ОУН, то було б великою помилкою закривати очі на велику еволюцію, що її пройшла ця Організація під час німецької окупації і в огні боротьби проти німецьких окупантів. Не можна закривати очей на те, що ця еволюція сталася, в значній мірі, внаслідок поширення дій Організації на ОСУЗ і СУЗ.

Уже в перших днях війни на Сході західноукраїнські революціонери пішли на ОСУЗ і СУЗ й зуміли створити там сильну підпільну організацію, зокрема в Донбасі, Криворіжчині й Трансністрії. Лави Організації поповнились тисячами українців і українок з ОСУЗ і СУЗ, які брали активну участь у щоденній боротьбі проти німецьких окупантів і їх союзників з-поміж більшовицьких підпільників і білогвардійського охвістя. Західноукраїнські революціонери мали змогу перевірити багато ідеологічних і політичних принципів, що ними керувалася ОУН. У практичній роботі вони відкинули багато програмових постанов, теоретичних догм, філософських доктрин, що були цілком непридатні для вжитку в боротьбі серед народних мас ОСУЗ і СУЗ.

У серпні 1943 р. ОУН скликала III Надзвичайний Великий Збір Українських Націоналістів (НВЗОУН). У цьому Зборі, що відбувся 21—25 серпня, вперше взяли участь у значній кількості націоналісти з ОСУЗ і СУЗ. Схвалені цим Збором "Постанови" віддзеркалюють усі процеси й зміни в ОУН від часу II ВЗУОН в

¹ Маємо на думці, перш за все, ОУН під керівництвом полковника Мельника. Історія цієї Організації за роки Другої світової війни має свої героїчні сторінки, як, наприклад, боротьба за український Київ, в якій найкращі кадри Організації (Олена Теліга й ін.) виявили максимум революційної посвяти й патріотичної жертвенності. Кадри Організації на ЗУЗ під керівництвом д-ра Олега Кандиби-Ольжича зробили значний внесок у підготовку збройної боротьби проти німецьких і більшовицьких окупантів, в якій брали участь.

² Фактичним керівником ОУН до серпня 1943 р. був Микола Лебедь (Максим Рубан). У серпні III НВЗОУН обрав колегіально Бюро Проводу ОУН. На чолі цього Бюро, як Голова Проводу ОУН, став Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Після смерті Романа Шухевича виконуючим обов'язки Голови Проводу ОУН був полковник Василь Коваль.

³ Див.: А. *Остепенко*. "Вклад ОУН в розбудову УПА". Стаття в підпільному журналі "Осередок Пропаганди й Інформації при Проводі ОУН", випуск 1 за травень 1948 р. Передрук у збірці передруків підпільних видань. Видання ЗЧОУН. Німеччина, ч. 2/48. Також скорочений передрук у брошурі "УПА в національно-визвольних змаганнях України". Накладом Центрального Бюро Ліги Визволення України. Торонто, 1950.

квітні 1941 р.¹ Зміни ці можна назвати переломними в історії Організації.

Програма ОУН, прийнята III НВЗОУН, дає концепцію справедливого й прогресивного міжнародного і внутрішнього політичного й суспільно-економічного ладу. Вона орієнтується на найновіші досягнення людської думки й досвіду народів у всіх майже галузях: політичній, суспільній, економічній, культурній. Характерною прикметою цієї програми є майже до подробиць конкретизована соціально-економічна проблематика.

Тим часом самооборонний рух проти німецьких окупантів, що почався з невеликих самооборонних актів, переродився у широкий повстанський рух. Українська Повстанча Армія (УПА) поповнилася тисячами молодих українців і українок, що виявили бажання боротися за УССЛ. Ніхто цих людей, що бажали включитися до збройної боротьби УПА, не питав за партійним квитком і не перевіряв їх політичних переконань. А втім, у лавах УПА воювали не тільки українці, але й представники інших народів: німці, італійці, югослави, грузини, татари, росіяни², жиди й багато інших. Ніхто їх не питав про національну приналежність чи політичні переконання.

Таким чином, серед “наших хлопців у лісі”, як називали УПА на Волині, були люди різних політичних переконань, що в братерській співпраці з членами ОУН боролися за всім ясну й сприятливу мету — Самостійну й Соборну Українську Державу. Разом з колишніми старшинами Армії УНР і УГА були в УПА колишні старшини Червоної Армії, що мали особливі заслуги в її зміцненні³. Разом з членами обох ОУН були члени інших партій чи організацій, зокрема таких, як “Сокіл”, “Луг”, “Пласт”,

¹ Після смерті полковника Є. Коновальця ОУН скликала II ВЗУН в серпні 1939 р., на якому обрано полковника Андрія Мельника на пост Голови Проводу ОУН. Постанов цього ВЗУН не визнають “бандерівці”, які скликали II ВЗУН у квітні 1941 р. Постанови II ВЗУН (“бандерівського”) надруковано в брошурі “Постанови III НВЗОУН”. Українська Друкарня ім. генерала Тарнавського в Стрию. 1941. Постанови III НВЗОУН вийшли друком як підліпні брошури українською й російською мовами. (“Решения”). Див.: “Постанови III НВЗОУН”. Друк. 24 ст. Формат 14X19 см.

² В лавах УПА боровся навіть один відомий російський поет, що в УПА прийняв бойове псевдо Іван Ленінградський. Недавно газета “Освобождение” (1953 р. 15.7), надрукувала два його вірші, написані у Карпатах в 1946 р.

³ Однією з найбільших вигадок ворожої пропаганди є казка про те, що УПА була “галицьким”, чи навіть “підкарпатським” твором. Насправді, УПА була й є всеукраїнським витвором. Незважаючи на те, чи інше її поширення в різні часи, що, здебільшого, диктувалось географічними умовами, велетенського вкладу українців з ОСУЗ і СУЗ у розбудову УПА не можна заперечити. Цей вклад не стосувався тільки військової організації УПА; українці з ОСУЗ і СУЗ мають великі заслуги в оформленні її ідейно-політичного обличчя. Про це ще буде мова.

“Орли”, “Каменярі”. Разом з націоналістами також соціалісти й ліберальні демократи. Разом з консерваторами — учорашні комсомольці або й комуністи. Усі вони погоджувалися з основною постановою ОУН, що про устрій і державний лад майбутньої УССД прийматиме рішення увесь український народ у майбутній конституції. І що цьому рішенню мусять підпорядкуватися всі без винятку політичні партії і групи.

Таким чином, із первісних дій тільки в ОУН зродилася все-народна і понадпартійна збройна сила українського народу — УПА. В оцій УПА об'єдналися українські селяни, робітники і трудова інтелігенція всіх земель України в боротьбі проти окупантів та за відбудову власної держави. Була це органічна консолідація українських самостійників без різниці на політичні переконання, що визнавали потребу активної боротьби проти всіх ворогів української Самостійності й Соборності. Було б помилкою думати, що всі ці українські громадяни, що не були членами ОУН, але були в УПА або працювали в її господарських, фінансових, медично-санітарних чи політичних установах, що творили адміністрацію т. зв. “повстанських республік”, не виявляли жодного зацікавлення справами УПА й були тільки пасивними учасниками боротьби. Навпаки, саме з їх кіл здійснювався постійний тиск на ГК УПА, щоб створити верховний політичний понадпартійний керівний орган, в якому мусяли б взяти участь усі, що борються, байдуже, яких вони політичних переконань чи, може, безпартійні.

ГК УПА, що вважала себе “найвищою й єдино суверенною владою на звільнених землях України”¹, почала підготовку до створення такого органу. З тією метою ГК УПА викликала автора цих рядків² й доручила йому вжити заходів для створення Ініціативної Комісії з членів і нечленів ОУН, що брали участь в активній боротьбі. Ця комісія мала підготувати організацію керівного політичного органу для УПА. Доручення це автор отримав наприкінці січня 1944 р., але негайно виконати його не міг, бо отримав інше доручення — їхати до Кишинева в складі де-

¹ Розпорядження ГК УПА носили завжди таке означення: Див.: “Розпорядження в земельній справі, видані ГК УПА, як найвищої і єдино суверенної влади на звільнених землях України, від 15.VIII. 1943 р., надруковане в підпільній газеті “За Самостійну Україну” 1943 р., 24 жовтня.

² Під час німецької окупації автор цих рядків був членом КВІІІ-Львів. Це була військова установа ОУН. У жовтні 1943 р. автора, з огляду на знання чужих мов, перевели до РЗЗ (Референт Закордонних Зв'язків) Проводу ОУН. Незважаючи на діяльну участь в установах ОУН першого ступеня, автор тоді членом ОУН не був. Це не був поодинокий випадок.

легації від ГК УПА на переговори з ГК румунської армії¹. Тільки після повернення з цієї поїздки наприкінці лютого автор міг приступити до праці.

У березні 1944 р. остаточно сформувалася Ініціативна Комісія для створення верховного керівного політичного органу для УПА. Комісія складалася з 9-ти членів і вибрала автора своїм Головою. Упродовж трьох місяців представники Комісії зустрічалися з різними політичними діячами й працювали над проектами засад, на яких сформувалося політичне представництво УПА. Основні пункти політичної платформи, що стала основою формування цього представництва, були: 1) беззастережно визнати ідею УССД як найвищу ідею українського народу; 2) визнати революційні методи боротьби за УССД також доцільними методами визвольної боротьби; 3) задекларувати своє вороже ставлення до московських більшовиків та німців як окупантів України; 4) визнати демократію як устrojний принцип представництва. Після тривалої дискусії прийнято для нового представництва назву Українська Головна Визвольна Рада².

Засідання Ініціативної Комісії проходили в історичному для Галицької волості будинку “Просвіти” у Львові. Крім цього, представники Комісії і її зв’язкові виїжджали на переговори до місця осідку різних політичних діячів чи центрів. Праця Комісії не була легкою, бо треба було дотримуватися принципу суворої конспірації. Очевидно, поза акцією мусили опинитися політичні групи, що були ворожі до УПА, а також групи, що орієнтувались на німців чи більшовиків. У червні 1944 р. праця Ініціативної Комісії була завершена³.

¹ Поїздка делегації ГК УПА до Головної Команди румунської армії в Кишиневі відбулась на запрошення румунів, які так як і маляри, бажали наладнати взаємини з УНА й українським визвольним рухом. Делегацію очолював о. др. Іван Гриньох. У склад делегації входили ще, крім автора цих рядків, дві особи: представник ГВПІ і керівник підпільної організації в Трансїстрії.

² На еміграції перебували, крім автора, п. Дарія Ребет, що репрезентувала в Ініціативній Комісії Провід ОУН і п. інж. Ілля Сім’яничук, що в Комісії репрезентував господарський сектор. Під час переходу фронту загинув в серпні 1944 р. член Комісії і Президент ІК БЗУГВР — Ростислав Волошин-Павленко, один з організаторів УПА на Волині й репрезентант Волині в Комісії. На еміграції перебував теж п. Роман Галібей, що брав активну участь у технічній роботі Комісії.

³ Див.: Генерал Тарас Чупринка: “До генези Української Головної Визвольної Ради”. Передрук підпільної статті й окремого видання в журналі “До Зброї”, рік вид. III, випуск 2 (15) за лютий 1950 р. У цьому місці уточнюємо: представники Комісії провели переговори з представниками екзильного центру УНР, гетьманського центру, з представниками ОУН під керівництвом полковника Мельника і представниками Всеукраїнської Національної Ради (ВУНР), з представниками УНДонія й УРСР, з багатьма східноукраїнськими політичними діячами, з представниками господарського сектора і з митр. Андреем Шептицьким. Розмови з митр. Полікарпом не могли відбутися з технічних причин (евакуація).

11 липня 1944 р. на території однієї з “повстанських республік” в Карпатах (коло с. Недільна в Самбірщині) під охороною піших і кінних частин УПА почав свої наради І Великий Збір Української Головної Визвольної Ради. У цьому Зборі брало участь 20 осіб з мандатами до УГВР. Деяка частина осіб, що мали мандати, з різних причин не брали участі в Зборі¹. Великий Збір вислухав звіт Ініціативної Комісії, доповіді про міжнародне й військове становище та доповідь про дотеперішні зносини ГК УПА з іншими державами. Великий Збір опрацював Універсал, Платформу й Устрій УГВР та усталив текст присяги вояка УПА. 15 липня відбулися вибори Голови Президії УГВР, членів Президії УГВР, Голови Генерального Секретаріату УГВР та Генерального Судді УГВР. Після обрання Голова Президії УГВР склав присягу Голові Великого Збору УГВР. Цього ж дня Великий Збір УГВР заклався й делегати роз’їхалися на місця своєї праці. Особи, рекомендовані до Закордонного Представництва УГВР, впродовж липня й серпня виїхали за кордон.

5 серпня прийняли присягу відділи УПА: “Булава”, “Льви” та “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун) і дві окремі чоти. При-

Засада, що треба переговорювати з екзильними центрами й історичними партіями, перемогла тільки після тривалої дискусії, в якій меншість висловлювалася проти “механічної” консолідації центрів і партій, і виступала за репрезентацію різних політичних напрямків людьми, що вже перебувають в УПА або працюють для неї в різних секторах. Негативний наслідок переговорів представника Комісії з представниками УРСР спричинився до прийняття компромісної постанови: продовжувати переговори з представниками центрів і партій, але одночасно вести переговори з діячами різних політичних партій і господарського сектора на індивідуальній базі.

¹ На еміграції перебували такі учасники І Великого Збору УГВР в липні 1944 р. (алфавітний порядок): проф. Іван Вовчук, о. др. Іван Гриньох, Микола Лебедь, п. Катерина Логуш, інж. Омелян Логуш, марш. Василь Мудрий, ред. Зенон Пеленський, інж. Василь Потішко, др. Мирослав Прокоп, п. Дарія Ребет, Лев Шанковський, др. Павло Шумовський, др. інж. Павло Турула, проф. Петро Чуйко.

Загинули в боях проти більшовиків: мгр. Ростислав Волошин, Йосип Позичанюк, ген. Роман Шухевич.

З різних причин не брали участі в І ВЗУГВР особи, що мали мандати до УГВР: ред. Іван Багряний, Євген Врецьона, о. Микола Галянт, пполк. Варфоломій Євтимович, о. прел. Малиновський, інж. Ілля Сім’ячук, о. сен. Татомир і троє гостей-обсерваторів, що їх мав надіслати екзильний уряд УНР. Ними мали бути п. Волков, п. Карнаухів і п. Шкурат.

У 1945-1950 рр. УГВР кооптувала нових членів на місце тих, що загинули. Кооптовані члени УГВР — це о. проф. М. Лаврівський, полк. Василь Коваль, проф. Г. Зелений, майор П. Полтава. Узимку 1951-1952 рр. П. Полтава.

На І ВЗУГВР члени ОУН були в меншості. На 8 членів ОУН було 12 нечленів. Коли б усі намічені учасники І ВЗУГВР брали участь у Зборі, це співвідношення зросло б ще більше.

Члени І ВЗУГВР репрезентували обидва українські віровизнання і західні осередні й східні області України. Вони відображали різні політичні й суспільно-економічні погляди. Серед учасників були праві консерватори, націоналісти, ліберальні демократи й соціалісти. Це проявлялось в особливо жвавих дебатах під час нарад Збору.

сягало 520 вояків. Наступного дня присягали вояки відділу “Месники” (командир Благий) та одної окремої чоти. Присягало 230 вояків. 21 вересня відбулося запряження курсантів II випуску Старшинської школи “Олені”, яке проводив віце-президент УГВР о. І. Гриньох. З нагоди запряження відбулося всенародне свято¹. Упродовж наступних місяців присягу прийняли всі відділи УПА згідно з текстом, затвердженим УГВР і введеним наказом від 19 липня 1944 р.².

Цей розділ закінчуємо згадкою про ще один репрезентативний політичний керівний орган, що постав в Україні під час німецької окупації. Тим органом була Всеукраїнська Національна Рада (ВУНР). Через кілька днів після зайняття Львова німцями збори громадян міста обрали за пропозицією Я. Стецька Раду Сеньйорів під почесним протекторатом митр. Андрея Шептицького й під проводом Костя Левицького. Вона мала бути дорадчим органом уряду й довести до замирення обох відламів ОУН. У другій половині липня 1941 р. Рада Сеньйорів перетворилася в Українську Національну Раду й доповнила свій склад до 30 осіб, кооптуючи громадян з різних політичних і професійних груп. Так само 5 жовтня 1941 р. постала Українська Національна Рада в Києві під головуванням професора Миколи Величківського, до якої входили представники всіх земель Соборної України і яка була певною мірою адміністративно-державним центром України, поскільки багато обласних і місцевих управлінь підпорядковувалося Українській Національній Раді в Києві. У результаті заходів ОУН під керівництвом полковника Мельника ці центри об’єдналися 22 квітня 1944 р. у Всеукраїнську Національну Раду. До неї увійшли: Українська Національна Рада в Києві, Українська Національна Рада у Львові й Українська Центральна Рада Закарпаття під проводом професора А. Штефана. Протокол об’єднання цих Рад в одну Всеукраїнську Національну Раду підписали: М. Величківський, митрополит Андрей Шептицький і А. Штефан.

Переговори про злиття обох Рад — Всеукраїнської Національної Ради (ВУНРа) й Української Головної Визвольної Ради (УГВР) проходили, щонайменше, двічі: в Братиславі й Мюнхені, крім переговорів, що відбувалися під час творення УГВР. Одні переговори зайшли вже так далеко, що учасники дискутували над

¹ Див.: *З. Семенів*. Другий випуск старшинської школи УПА “Олені”. Журнали “До Зброї”, ч. 17/30. Листопад 1952 р. Про присягу інших відділів УПА див.: підпільний журнал “Повстанець”, рік 1. ч. 1 за листопад 1944 р.

² Текст “Присяги вояка УПА” див. журн. “Повстанець”, ч.1, я. в.

назвою єдиної репрезентації Воюючої України. Погодилися на назву Всеукраїнська Національно-Визвольна Рада.

Через 100 чи 200 років, коли забудуться всі “аргументи” різних “білих” і “чорних” книг, український історик муситиме розкусити важкий і твердий горіх, коли старатиметься відповісти на питання, чому ці дві Ради остаточно не об’єдналися.

11. КІНЕЦЬ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

У березні 1944 р. на лінії Ковель—Броди—Коломия зупинилася велика зимова більшовицька офензива. Таким чином, терен дій УПА був розрізаний лінією фронту: переважна кількість відділів УПА-Північ опинилася по той бік фронту. Невелика частина західноукраїнських земель залишалась ще під гітлерівською окупацією. Тут оперували частини УПА-Захід. Частини УПА-Південь відступали на Захід, щоб перейти фронт у смузі великих лісів у Крем’янецьчині.

Поразка гітлерівської Німеччини була вже очевидна. “На румовищах Сталінграда та пустельних позиціях Ель-Алямайну знайшли могили німецькі сні про панування над світом”, — писали в підпільній статті. Незважаючи на наближення повторної хвилі більшовицької окупації, український самостійницький табір зберігав спокій і молодечий оптимізм. “Дальший хід війни криє у собі можливості створення цих зовнішньо-політичних передумов — розгром двох головних імперіалізмів, — що необхідні для створення УССД. Ми глибоко переконані, що в тих умовах збирне, одним центром кероване і до максимальної напруги доведене зусилля цілої нації дасть нам змогу досягнути того, за що кривавились, але чого не досягнули наші попередники з епохи 1917—1920 рр.; дасть нам реальну, з території, населення і влади зложену українську державу”¹.

Для постановня УССД потрібна була українська сила, що мала б змогу використати цю нагоду, що її принесе кінцева стадія війни. “Чекати “пригожих” умов — годі, бо творити армію тоді, коли треба буде вже діяти, буде запізно”. І тому останні місяці німецької окупації позначались великими зусиллями українського самостійницького табору для творення збройних сил. Підпільні видання закликали українське громадянство: “В українські мізки мусить вросли свідомість, що тільки власна армія уможли-

¹ Див.: Ю. М. Моряк. Одним фронтом назустріч майбутньому // “Ідея і Чин”, 1943, ч. 5.

вить нам здвигнення і закріплення української держави та що наших дипломатів слухатиме світ тільки тоді, коли за їх словами стоятимуть готові до бою армії. Даймо із себе все, щоб вони стали дійсністю”¹.

Звичайно, армії не можна було творити шляхом підпільної конспірації і тому повстанський рух в Україні став масовим явищем. Унаслідок цього наступила, очевидно, деконспірація організації, що й досі є ще предметом критики, переважно з боку тих, що участі в боротьбі не брали.

Тим часом німецький спостерігач пише про ці події останніх днів німецької окупації так:²

“Хто залишався на місці — не робив собі жодних ілюзій щодо майбутнього: кожен був свідомий тієї важкої долі, що чекала його на довгі роки. Але в цьому була й сильна воля перетривати важкий час і подиву гідна незламна віра в незнищеність життєвої сили українського народу... Дух спротиву, якого вже не можна було вбгати в ідеологію ОУН чи УПА, охопив, дослівно, все населення. Організований спротив став всенародним рухом. На кожному кроці можна було відчутися гарячкову активність: ліси наповнялися добровольцями, що йшли в повстанці; поставали нові склади, де зберігалася зброя, амуніція, військове спорядження та харчі; організовано власний підпільний апарат адміністрації. Щоправда, в колах УПА існували тоді різні погляди на майбутні плани. Одні дискутували про можливість всенародного повстання з метою потягти за собою й населення інших, окупованих Червоною армією територій, для однієї спільної дії; другі були за обмеженими військовими діями, щоб висотати й послабити сили ворога; інші вбачали тільки можливість захищати населення... Форма і методи революційної боротьби не були уточнені. Але кожен спостерігав тверду рішучість поєднати активний дух спротиву з життєвою волею народу: боротися і перемогти”.

Серед німецьких окупантів у Галичині панувала розбіжність думок щодо того, як трактувати УПА. Військові кола схильні були нав'язувати контакти, поліційні круги і далі виступали за лікві-

¹ Див.: В. Д. Час не жде. Кілька завваг на тему збройної сили // “Ідея і Чин”. 1943. ч. 5.

² Див. серію статей у газеті: “Сучасна Україна”, Мюнхен: “Німецькими очима”, 7 статей: ч. 1-26, 2-27, 4-29, 14-39, 16-41, 21-46, 22-47 за 1952 рік. Цитата зі статті “УПА — поєднання збройного підпілля з народом” (Спостереження про постання, структуру і дії українського підпілля (VII) в “Сучасній Україні”, ч. 22/47 за 19.X.1952 р.

дацію руху спротиву. Поліційний терор “наглих судів безпеки” діяв безперервно.

Акції військового характеру проти УПА не вгавали. Із помітніших треба назвати велику облаву в Тернопільщині (січень 1944, розстріл у Струсові 86 українців), травневі-червневі акції в Рогатинщині (Стратин) і Львівщині (бій школи радистів) “жукарів” (у Поляні — 10 травня)¹ й акції “чорних”² й у Журавенщині й Войнилівщині в травні-червні 1944 р. Для підсилення збройних сил у Галичині прибув з Крем’янецьчини бойовий курінь УПА командира Крука (у жовтні 1943 р.), що успішно рейдував в Чортківщині, Копинеччині, Підгаєччині й Бучаччині.

З наближенням фронту в Галичині масово почали з’являтися більшовицькі партизани й парашутисти. Одна більшовицька група перейшла з Волині в Сокальщину й далі в Равщину й Яворівщину, де її розбив відділ УПА “Переяслави” (командир Бриль). Інша банда на 140 підводах вдерлася в Радехівщину (січень 1944) і погромила села Нивиці й Трійцю. У березні 1944 р. великий десант більшовицьких парашутистів висадився у Підгаєччині. Тут до бою з ними стали курінь УПА командира Крука й “Холодноряці” з групи УПА “Лисоня” й розгромили їх. Незважаючи на це, парашутисти завдали втрат підпільному активу.

Відступ німецької армії відділи УПА використовували для того, щоб здобути якнайбільше зброї й боєприпасів. Вони старалися захопити великі німецькі склади й обози, що їм теж вдавалось. До боїв з відступаючою німецькою армією дійшло тільки коло с. Недільна в Самбірщині, про який уже була мова, й на Холмщині. У с. Набрж дійшло до бою відділу УПА “Вовки” (командир Ягода-Черник), якому на допомогу поспіли ще відділи командирів Громогого й Голуба проти німецької колони. У цьому бою повстанці захопили три німецькі танки, але втратили понад 50 вояків.

Наближався новий ворог. Розбиті ним німці покинули влітку 1944 р. Галичину. 26 липня вони залишили Львів, 7 серпня — Дрогобич. Ще тільки околиці української землі залишались на деякий час у їхніх руках.

¹ Див.: *Роман Рахманійф*. Вишкільні фрагменти // До Зброї, ч.4. 3-4 1936 і “Гомі: України”. Торонто. 4. 40/75.

² “Чорними” народ називав вояків тюркського й монгольського походження на німецькій службі. Рогатинщину, Журавенщину й Войнилівщину паціфікували калмицькі кінні сотні німецької армії.

III

ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОСКВИ ТА ЇЇ САТЕЛІТІВ

“Я впевнений, що зброї, яку ви одержали з рук нації, не посоромите й прийдешнім поколінням передасте своє ім'я, вкрите безсмертною славою”.

ГЕН. ТАРАС ЧУПРИНКА

З наказу Головного Командира УПА з приводу закінчення війни в Європі у травні 1945 р.

“Ми, як діюче народне покоління, сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу й воскресіння України і знаємо, що своїми ділами наближуємо день національного й соціального визволення. Коли б ми впали, то на нашій крові і ділах зродяться чергові борці, що почате діло провадитимуть далі, так як і ми продовжуємо труд і працю наших батьків”.

З “Декларації Проводу ОУН” на Українських Землях, 1945 р.

“Перспективи нашої перемоги великі й недалекий уже час, коли світ здивується новим силам, що в середині більшовицької імперії оформляться в авангард борців за новий, справедливий порядок у світі та силою своїх революційних дій наближатимуть день остаточного розвалу сталінської імперії. На прапорах цих сил блищатимуть великі слова: “Смерть большевицьким імперіалістам!” “Хай живе воля народів і людини!”

П. ДУМА

Підпільна брошура: “Большевицька демократизація Європи”. 1945. Передрук з підпільного журналу “Ідея і Чин”.

1. ПОВЕРНЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОКУПАНТІВ В УКРАЇНУ

Більшовики й визвольно-революційний рух в Україні.

Ще перед своїм поверненням в Україну більшовики мали певні відомості про український визвольно-революційний рух від своїх резидентів, парашутистів і партизанів. Вони знали, що цей визвольно-революційний рух має повну підтримку широких українських народних мас, що українська самостійницька ідея запустила глибоко своє коріння в народні маси, що вона стала всеукраїнською, всенародною. Вони розуміли, що тепер уже годі буде замовчувати визвольну боротьбу українського народу й треба буде погодитися з фактом її існування та вибрати найкращі засоби для її поборювання, щоб зберегти єдність імперії.

Словом, більшовики мали труднощі з прагненням широких українських мас до самостійного державного життя. Існування цих труднощів визнавав сам Сталін, коли сказав Рузвельтові на конференції в Ялті, що “голос для України (в Об’єднаних Націях.— *Авт.*) є необхідним для збереження єдності СРСР¹. Згадуючи про це, учасник нарад Едвард Р. Стеттініус зауважує: “Сталін почуває свою позицію в Україні дуже тяжкою і непевною”.

Отже, “тяжка й непевна” позиція більшовиків в Україні змусила їх піти на поступки. Уже в 1942—1943 рр., використовуючи німецькі помилки в Україні, більшовики щораз частіше почали награвати українську патріотичну нотку. Вони виразно схвалювали намагання уфімських українських емігрантів надати війні українського народу проти Німеччини характеру боротьби за Україну. Вони заохочували українських письменників до написання патріотичних творів. Це був час, коли встановлено орден Богдана Хмельницького, коли міг з’явитись вірш В. Сосюри “Любіть Україну” і т. д.

Очевидно, політика Кремля не обмежилася орденами і віршами. Більшовики за всяку ціну намагалися створити ілюзію “самостійності” радянської України й себе представити за єдиних оборонців. З цією метою вони змінили конституції СРСР і УРСР (1 лютого 1944 р.) й створили наркомати (пізніше перейменовані на міністерства) закордонних та військових справ й надали Україні право мати безпосередні дипломатичні зносини з закор-

¹ Пор. Edward R. Stettinius: *Roosevelt and the Russians*. New York, 1949. Дуже добрий й удокомплектований аналіз проблеми України в Об’єднаних Націях дав на сторінках мюнхенської “Сучасної України” Всеволод Голуб у статті “Україна в Об’єднаних Націях” (I-V), ч.9/60—13/64 за 1953 р.

доном. Ці зміни стали формальною основою для прийняття України до ООН (27 квітня 1945 р.) — факту, значення якого годі заперечити.

Представляючи себе за єдиних оборонців української “самостійності й соборності” (...”Яка ж може бути незалежна Україна, коли вже тепер Україна є вільна, радянська, де українці є господарями свого становища”...¹, більшовики повели гостру боротьбу з українським визвольно-революційним рухом, що саме й був носієм української самостійності й соборності. Це була виразна тенденція відірвати цей рух від мас, представити його як агентуру чужих і ворожих сил. Для цього більшовики й видумали термін “українсько-німецькі націоналісти”. Ось як пояснював М. С. Хрущов цей термін: “Українських націоналістів ми називаємо українсько-німецькими тому, що вони є вірні пси і помічники німців у поневоленні українського народу”². Брехливість цього твердження була для українських широких мас очевидною.

Більшовики скоро зорієнтувались, що український визвольно-революційний рух має повну підтримку широких мас, що він має вплив на їх господарство й культуру. “Без цілковитого й остаточного викриття українсько-німецьких націоналістів та ліквідації їх впливів неможлива відбудова народного господарства і відновлення культури”, — писав журнал “Більшовик”³. Тому більшовики вирішили за всяку ціну, всіма можливими засобами ослабити й знищити український визвольно-революційний рух. Незважаючи на всі зусилля, їм це не вдалося.

Перші дні нової більшовицької окупації

Багато дечого обіцяли більшовики українським масам через радіо, в листівках, шептаючою пропагандою. Не можна казати, щоб ця пропаганда не мала впливу на пригнічене німецькими “новими порядками” населення. Багато українців вірили в обіцянки більшовицької пропаганди й чекали цих “змін”, що їх на своїх багнетах мала принести переможна Червона армія.

Коли ж прийшла обдєрта й голодна, але добре озброєна Червона армія й за нею прибуло НКВС, то населення ще раз переконалося в скаженій брехливості більшовицької пропаганди.

¹ Цитата з другого “Звернення” від 27 листопада 1944 р.

² З доповіді М. С. Хрущова на засіданні Верховної Ради УРСР 1.ІІІ.1944, п. н. “Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання народного господарства радянської України”.

³ “Більшовик”. 1944. 4.ІV, с. 17-18.

Перш за все населення мусило розплачуватися за дійсну чи здогадну “співпрацю” з фашистськими окупантами. Людей гнали до реєстраційних пунктів, де їх ділили на 4 категорії. До першої категорії належали ті, що активно співпрацювали з окупантами, до другої категорії — т. зв. фольксдойчі. Приналежних до обох цих категорій розстрілювали на місці. До третьої категорії належали ті, що працювали під час німецької окупації, до четвертої категорії — всі інші. Приналежним до двох останніх категорій ставили в паспортах штамп “Залишився на зайнятій фашистами території” і гнали їх до мобілізаційних пунктів. З України забрали всіх чоловіків, молодих і старих, придатних до військової служби й непридатних. Дуже часто їх без будь-якого вишколу й без належного забезпечення зброєю, одежею й харчами “сталінські визволителі” гнали на фронт, на німецькі танки й кулемети. За найменшу провину призначали новомобілізованих до “штрафних батальйонів”, в яких вони кров’ю мали відкупити всі провини перед “родиною”.

Не може бути найменшого сумніву, що мобілізація українців до Червоної армії і їх відсилка без підготовки на фронт мала на меті винищити фізичні сили українського народу й таким чином спаралізувати й звести нанівець самостійницькі змагання.

На територіях, на яких діяли УПА й підпілля, український народ зустрів мобілізацію до Червоної армії організованим спротивом. У деяких районах до Червоної армії майже ніхто не пішов (Долинщина—10%, Сарненщина—15%). Ті, що не пішли до Червоної армії, ішли в ліси до УПА або ховалися. Коли спротив мобілізації став масовим, більшовики оголосили звернення “Прощення обдуреним” і закликали всіх голоситися до військкоматів, обіцяючи прощення за дезерцію.

Для ГК УПА це була серйозна проблема. Тих, що ховалися від мобілізації, було сотні тисяч і не було технічних можливостей, щоб їх усіх включити в УПА. Часто ті, кого приймали до УПА, виявлялись пізніше нестійким елементом, що перший відгукувався на більшовицькі звернення, виходив з лісу й зголошувався з повинною.

Про те, наскільки серйозною була ця проблема, свідчать наступні цифри. У чотирьох областях Галичини, на 125 районів з усіх 140, до Червоної армії мобілізовано 192150 осіб, тобто 57% тих, що повинні були зголоситись до мобілізації. З них на фронті загинуло 44 730 осіб (вдвоє більше, як загинуло в УПА, дивізії “Галичина”, підпіллі і т. д.), а інвалідами додому повернулось

15 870. Це тільки з чотирьох областей Галичини (без Крем'янецьчини) і за один рік. А скільки зуміло врятуватися від певної смерті на Сандомирському плацдармі або над Одером тому, що на цих землях існував організований рух опору (УПА й підпілля), що заохотив населення до спротиву проти мобілізації¹.

Перехід фронтів і перші зустрічі УПА з Червоною армією

До переходу фронту УПА готувалася тривалий час. ГК УПА заздалегідь видала накази для армійської групи УПА-Південь, щоб вона залишала незаліснені терени Вінниччини й Кам'янець-Подільщини й відступала на Волинь. У цих наказах були зазначені докладні маршрути для окремих відділів і райони, розташовані на Волині, де ці відділи повинні були перейти фронт.

Два відділи армійської групи УПА-Схід теж отримали накази відступати на Волинь. Один відділ мав залишитися в Чоповицьких і Малинських лісах і там перейти фронт. Відділ цей збудував зимівник, але скористатися ним не зміг. Саме в цьому лісі зайняла позиції ЧА. Все ж відділ перейшов фронт у Житомирщині.

Частини армії УПА-Північ в лісовій смузі Волині перейшли фронт на лінії рік Случ і Горинь в другій половині січня і на початку лютого 1944 р. У той час більшовицькі дивізії Першого українського фронту під командуванням маршала Ватутіна здійснювали наступальні операції, що закінчилися зайняттям Сарн (у середині січня) і Рівного та Луцька (в першій половині лютого).

Курені групи УПА "Заграва", що оперували в цьому терені, перейшли фронт з дуже незначними втратами. Одні продирались невеличкими відділами — чотами, другі перечікували в селах, аж перейде перша лінія фронту, треті переходили в більшовицьке запілля під маскою червоних партизан, ще інші переховувалися в бункерах і криївках. На сторону більшовиків не перейшов, за винятком одного відділу азербайджанців, ані один український чи інший національний відділ УПА.

Червоної армії відділи УПА не чіпали, хіба що мусили боронитися. Вони тільки кружляли серед відділів ЧА й поширювали підпільну літературу, що була заготовлена у великій кількості. Бійцям ЧА, серед яких більшість становили українці з Лівобережжя, розкидали листівки, проводили з ними розмови, запрошували до хат

¹ Мої обчислення на підставі звітів про "Положення після закінчення війни, що обіймають теж перепис населення, що його провело підпілля 30 червня 1944 р. В архівах ЗП УГВР зберігається значна частина цих звітів, решта в архівах ЗЧ ОУН. Деякі звіти були опубліковані в підпільній пресі.

на гостину. Іншим родом пропаганди було масове виписування визвольного-революційних кличів і гасел на стінах хат, на мурах, парканах, клунях тощо. Деколи ці “лозунги” малювали червоною фарбою на блясі й завішували високо на деревах. Уся ця пропаганда мала помітний вплив на червоноармійців. Вони цікавилися нею і добре ставилися до УПА й населення, знаючи, що від них немає їм жодної небезпеки. Винятком були тільки т.зв. автоматники, що майже поголовно складалися з шовіністично настроєних молодих кацапчуків, які горіли ненавистю до всього, що українське. Ці відверто погрожували українцям, що, мовляв, прийде НКВС і виб'є всім з голови й думку про самостійну Україну.

За передовою лінією ЧА посувалися “загороджувальні заго-ни” НКВС. Їх головним завданням було боротися з поширеним серед червоноармійців дезертирством. Але на теренах дій УПА ці відділи почали проводити пильні розшуки складів зброї, харчів та інших припасів УПА. Також розшукували членів ОУН і УПА та членів їх родин. Деколи приходили до села вже з готовими списками, що їх зладила їм агентура, й проводили арешти. Зловлених із самостійницькою літературою або зброєю розстрілювали на місці. Відділи ці виловлювали також людей, що ховалися від мобілізації до ЧА. Ці люди почали втікати до УПА й склад відділів групи “Заграва” в скорому часі зріс на 50%. Збройні сутички УПА з СКВ з цими відділами ставали незабаром буденним явищем. Відділи УПА й СКВ почали робити засідки на чер-

У шпитальній палаті УПА. 1946 р.

воних погромників, зупиняли автомашини з більшовиками та роззброювали й ліквідували їх удень і вночі. Окремі представники більшовицької адміністрації, що з'являлись в селах, зникали в таємничий спосіб. Сільська адміністрація майже не діяла, ніхто не хотів добровільно очолювати сільради. Це все змусило більшовиків оперувати більшими з'єднаннями, які почали вступати в бої з УПА й СКВ. З боїв цих відділи УПА виходили переможно, що знову спричинилося до наростання революційних настроїв українських мас, які загрожували паралічем для всіх господарських заходів більшовицької влади.

Бої УПА в січні-березні 1944 р.

Першою збройною сутичкою УПА з військами НКВС був двогодинний бій сотні УПА (командир Ворон) у Броненському лісі 18 січня 1944 р. Цього дня, під вечір, батальйон ВВ НКВС зробив облаву на Броненський ліс і зокрема на хутір Острівок, де була розташована сотня УПА. Ворон прийняв бій і відбив усі наступи більшовиків, завдавши їм значних втрат. Повстанці втримали свої позиції аж до вечора, а потім відступили за р. Случ у Ленчинські ліси.

У першій половині лютого курінь УПА (командир Кора) мав також багато сутичок і переможних боїв з ВВ НКВС у Володимирецькому районі. В одному бою під м. Володимирець (6 лютого) енкаведисти втратили понад 50 бійців убитими. На шляху між Антонівкою й Володимирцем у руки відділу потрапив армійський більшовицький генерал з усією охороною (10 лютого). Після пропагандистської розмови генерала й його охорону відпустили.

У цей час активну бойову діяльність розвинув курінь УПА (командир Лайдака) в Висоцькому й Дубровицькому районах. Столинську округу більшовики виселили й курінь рейдував тут по порожніх селах. У с. Золоте (17 лютого) повстанці здобули більшовицький обоз з амуніцією й взяли одного старшину й 16 бійців у полон. Курінь переходить через р. Стир і в Морочнянському районі робить засідки на більшовицькі обози й склади, щоб здобути зброю, амуніцію й харчі. Це все діялося в прифронтовій полосі.

Інший курінь УПА (командир Ярема) діяв у Березнянському районі. Цей курінь мав особливі успіхи в засідках і зачіпних боях проти "загороджувальних загонів". Йому вдалося знищити від-

діли НКВС у своєму районі. За це більшовики проголосили нагороду за голову його командира.

У Людвипольському районі діє курінь УПА (командир Шавула). За р. Случ загін УПА (командир Дубовий), у Пустомитівських лісах загін УПА (командир Еней). Усі ці відділи мають успіхи в боях проти НКВС. У цей час більші успіхи більшовики мали тільки на терені Луцького, Сенкевичівського й Демидівського районів. У с. Озденіж Луцького району вони ліквідували підпільний санітарний пункт (командир Полтавка); в с. Хріники, на хуторі Загайок Демидівського району загинули після завзятого бою провідник СБ Граб і командир контррозвідки Скиф.

У першій половині березня 1944 р. доходить до більших боїв УПА проти “загороджувальних загонів”, що складались, головню, з прикордонних відділів НКВС. Ці відділи зайняли свої давні застави на колишньому польсько-більшовицькому кордоні й у лютому воювали проти польських партизанів, що відновили на колишньому кордоні прикордонні стовпи. Більшовицькі прикордонники залюбки вішали польських партизанів на цих стовпах.

У березні 1944 р. прикордонники виступили проти відділів УПА, що оперували над р. Случ (загін командира Дубового). 6—10 березня курінь Яреми мав важкі бої з цими прикордонниками, з яких вийшов переможцем. Вітковицькі хутори над р. Случ переходили в цих боях з рук до рук. Наступ більшовиків захлинувся.

На півночі, в Морочнянському й Висоцькому районах, більшовики організували акцію проти куреня УПА командира Лайдаки. У першому бою (11 березня) курінний Лайдака розбив під Річицею батальйон ВВ НКВС під командою капітана Шматова й гнав його на відстані 5 км, причому здобув 15 підвід обозу, зброю, гранатомет і 200 набоїв для нього. Під с. Мульчиці Рафалівського району курінь Лайдаки вступив у бій з переважаючими силами ВВ НКВС. Бій був дуже важкий. У ньому впало понад 60 енкаведистів і майже стільки повстанців, між ними також геройський курінний. Поранений у ліве плече, він стріляв ще з коліна й командував боєм, доки не впав від другої кулі. Командування куренем перейняв командир Шепель і повів його на з'єднання з куренем командира Кори. Бій під Мульчицями відбувся 15 березня 1944 р.

На півдні, в Крем'яниччині, в першій половині березня перейшов фронт загін командира Ясеня. Під час переходу фронту він зав'язав бій між Мощаницею й Обговом. Заквартирувавшись в Гурбенських лісах, відділи командира Ясеня почали перелов-

лювати більшовицьких розвідників, транспорту з харчами (с. Білашів), підводи зі зброєю та амуніцією тощо. У цей час фронт був віддалений всього на 8 км.

Спроба ліквідації УПА в 1944 р.

До квітня 1944 р. не було серйозних акцій проти УПА й українського підпілля. Сигналом до цієї акції, що мала місце в квітні й травні 1944 р. (офіційна назва “Чекістско-войсковая операція по ликвидации немецко-украинских националистических банд в апреле-мае месяцах 1944 г.”), була, мабуть, вдала засідка відділів УПА командира Енея на конвой маршала Ватутіна 20 березня 1944 р.

Засідка ця вже мала свою історію. Відколи на терені дій УПА з'явилися дивізії цього більшовицького героя, командування УПА вирішило за всяку ціну зробити на нього засідку й, коли це можливо, зловити його живцем. Розвідка УПА спрямувала всі свої зусилля на те, щоб вислідити місце перебування його штабу. Вже 6 березня сотня командира Ворона пробувала атакувати мурований шкільний будинок, в якому перебувала частина штабу (с. Карпилівка), але була відбита, причому сам командир Ворон був поранений. Більше щастя мали відділи командира Енея, що постійно робили засідки на шосе Корець—Рівне. Недалеко Гощі на засідку наїхала автоколона з маршалом Ватутіним. Пострілами українських повстанців маршал був важко поранений і помер кількома днями пізніше в київській лікарні.

Звичайно, більшовики ніколи не признались, що маршал Микола Федорович Ватутін, визначний більшовицький полководець і герой т. зв. другого Сталінграда (бій під Корсунем), загинув від рук українських повстанців. Вони цього не могли зробити з тих самих причин, з яких не могли цього зробити німці, коли не подали правдивої причини смерті шефа СА Віктора Люце.

“Чекістсько-військова” операція з метою знищити “націоналістичні банди” майже нічим не різнилася від подібних операцій фон дем Баха чи Пріцмана. Звичайно, почалося з пропаганди. На вулицях українських міст і сіл з'явилося “звернення” (перше) до т. зв. УПА й УНРА, підписане Хрущовим, Гречухою і Коротченком. У цьому зверненні більшовицькі верховоди України обіцяли простити всі “провини” й закликали “т. зв. УПА й УНРА” до переходу на сторону ЧА до спільної боротьби з німцями.

Для самої акції більшовики використали період застою на фронті. Це уможливило їм стягнути значні військові й поліційні сили й кинути їх проти УПА. В акції брали участь на північ від залізничної лінії Ковель—Рівне—Шепетівка дві стрілецькі дивізії, одна танкова бригада, дві бригади ВВ НКВС, два прикордонні полки, червоні партизани й місцеві поліційні сили. До акції були вжиті також літаки.

Вже 26 березня 206-й батальйон ВВ НКВС рушив з Костополя на с. Збуж і Яполоть, щоб прочісувати ліси над Горинню. Курінь УПА (командир Гострий) чекав уже гостей на переправах через Горинь. Зав'язався великий бій, в якому енкаведисти, втрапивши понад сотню убитими, мусили відступити. У цьому бою відзначився сотенний Гамалія.

Генеральний наступ більшовиків почався в перші дні квітня. Насамперед рушили на села червоні партизани. Рухливі партизанські відділи йшли на всі сторони й переходили майже кожне село. Головним їх завданням була розвідка, поширення паніки, ліквідація активних українських революціонерів і їх родин, нищення пропагандистських гасел і кличів по селах і, перш за все, неймовірний грабунок українського населення. Червоні партизани забірали все, що бачили: харчі, коней, одяг, взуття тощо. Від дикої стрілянини червоних партизанів загинуло багато селян.

Богослужіння в лісі. Лемківщина, 1945 р.

Червоні партизани самі уникали боїв з УПА, але відділи УПА й СКВ, бачачи їх знущання над селянами, виступили на оборону сіл. Це було помилкою, бо вони виявили місце свого перебування й свої сили.

10 квітня почалася велика акція на ліси над р. Горинню. З усіх сторін сунули на цей терен великі більшовицькі сили. Повстанці почали відступати з боями, але більшовикам удалося загнати їх у "мішок" між селами Жильне і Берестовець Костопільського району. Тут розгорівся завзятий бій, що тривав 9 годин. Повстанці й більшовики мали важкі втрати. Загинули тоді курінний Гострий, сотенний Вихор, провідник СБ ПЗУЗ Василь Макар-Безрідний і його заступник Юрій. Коли настала ніч, рештки розбитих повстанців під проводом Гамалії, Максима й Однорога прорвались з оточення після нічного бою з більшовицькими заставами коло с. Камінна Гора (Олександрійський район), перейшли в Пустомитівські ліси.

15 квітня почався наступ великих більшовицьких сил на загони командира Енея і командира Дубового. Під Пустомитівські ліси підтягнули в усі села масу війська. Відділам УПА годі було й показатися за харчами. На всіх дорогах, що вели в ліс, більшовики поробили сильні застави. 15 квітня з підтримкою танків і літаків більшовики рушили в ліс. Одночасно зі сходу на позиціях командира Дубового почали наступати прикордонні полки. Великий бій тривав цілий день (15 квітня) коло Людвиполя, закінчився переможно для повстанців. Більшовики втратили 147 убитих, 1 кулемет, 4 легкі кулемети, 1 гранатомет, 22 полонених. Відділи Енея відбили також велику кількість більшовицьких атак, причому знищили 5 більшовицьких танків і з боєм відступили в глибину лісу. 24 квітня авангард відступаючих відділів Енея під командою Кватиренка-Польового вийшов з лісу на більшовицькі застави коло с. Виткович і розгромив їх, вбивши понад 100 енкаведистів. Загін Енея мав змогу переправитися через р. Случ у Лончинські ліси, в терен Дубового.

У ці ліси відступили також з-під Людвиполя курені загону Дубового. Тут, під Ленчином, 26 і 27 квітня відбулись завзяті бої з більшовицькими прикордонниками. Коли курені Енея охороняли переправи через р. Случ, курені Дубового мали змогу цілком розгромити більшовицькі сили в районі Ленчина. У цих боях більшовики зазнали великих втрат. Курінь УПА (командир Шакал), що перший прийняв бій, втратив понад 40 вбитими, у тому числі сотенного Бурю. Після цих боїв курені загонів Енея і Дубового

мали перепочинок на два тижні. Більшовики звернули свою головну увагу на південь, де в Гурбенських лісах зібралася велика сила українських повстанців.

25 квітня потрапив у більшовицький мішок загін УПА командира Кори. У дев'ятигодинному бою між селами Городець і Антонівка, коло залізничного шляху Ковель — Сарни, в трикутнику між р. Горинь і р. Віркою, відділи Кори прийняли бій, з якого вийшли переможно. Від запальних куль загорівся ліс. Повстанці вміло маневрували в палаючому лісі й завдали більшовикам значних втрат. Багато їх втопилось у р. Горинь і трупи пливли річкою більше тижня.

На півдні більшовики зробили велику акцію на ліс Хрениччина Демидівського району. Тут, на хуторах між селами Лисин і Свищів, 25 квітня прийняв бій курінь УПА командира Юрка. Повстанці відбили всі атаки більшовиків, що втратили 38 бійців убитими й багато більше пораненими. У бою загинув командир Юрко і ще 11 повстанців. Бій, що тривав шість годин, мав дуже часто рукопашний характер. Під вечір (а була це Великодня субота) курінь під командою сотника Гірняка почав відступати в напрямі на с. Свищів.

Бій під Гурбами 23—24 квітня 1944 р.

Вінцем першої більшовицької спроби зліквідувати УПА, а також найбільшим боем УПА проти більшовицьких окупантів, був бій під Гурбами на Крем'яниччині¹.

Уже на початку квітня 1944 р. більшовики почали гуртувати великі сили на лінії Збараж—Здолбунів—Остріг, що мали завдання знищити усіх українських повстанців, що потрапили в цей котел.

Головні сили повстанців — загін командира Ясеня й армійська група УПА-Південь, що згідно з наказом надійшла сюди з Вінничини, перебували в Гурбенських лісах.

Деякі відділи УПА-Південь, наприклад, сотня командира Буревія, мали вже бої з більшовиками 9 квітня (с. Березина), коли більшовики почали свої маневри, щоб ще більше стиснути “кільце смерті”². Інші бої (7 квітня) мали місце в с. Птиче Дубенського району, де повстанці здобули обоз і полонених.

¹ Пор. “Слава Повстанчої Зброї. Бій під Гурбами” — стаття (передрук з підпільного журналу “На Зміну”, ч. 8) в “До Зброї”, ч. 10/23 за 1951 р.

² Пор. “Кільце смерті”. Збірник: “У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА”. Передрук підпільного видання. Аугсбург. 1949. С. 36.

Згідно з більшовицькими даними, в оточенні перебувало 4000 українських повстанців¹.

23 квітня вранці більшовики в кількості 30 тисяч чол. з гарматами, танками й літаками зайняли становища довкруги Гурбенських лісів на лінії Обгів—Остріг—Шумськ—Крем'янець. Цього ж дня відбулися запеклі бої в підлісних селах Антонівка, Забара, Андрушівка, Обгів. Перед переважаючими силами ворога відділи УПА відступили в ліс та зайняли оборонні позиції приблизно вздовж лінії Майданські гори—Гурби—Мости—Святе—Мощаниця—Обгів. У лісі крім відділів УПА перебувала значна кількість цивільного населення, що втекло перед більшовицькими облогами.

24 квітня о 7 год. ранку почався генеральний наступ більшовиків на оборонні позиції українських повстанців. Найбільший удар був на північно-східному відтинку оборони (с. Мости—Будки—Хнівка—Гурби), що його займав курінь УПА командира Сторчана. Після сильного гранатометного й гарматного вогню більшовики пішли в атаку. Сторчанівці допустили ворога на 150 метрів і засипали його вогнем з кулеметів, мінометів та чотирьох гарматок. Більшовики не витримали цього обстрілу й панічно втекли.

Після короткої перерви більшовики при допомозі танків провели другу атаку — вже на всіх відтинках повстанчої оборони. Вони прорвали оборону на південному відтинку (командир Яструб з куреня УПА командира Дика) й оточили сторчанівців. У героїському бою загинули командир Сторчан, сотенний Вулька, ще троє старшин і 60 повстанців.

За цей час було створено другу лінію оборони. Шалений бій на всіх відтинках тривав до ночі. Завзято й по-геройськи боронила свої становища сотня Шума і тільки увечері більшовикам удалося при допомозі танків захопити Гурбенську гору.

Під прикриттям ночі повстанці прорвалися через ворожі застави в трьох напрямках. Курені Довбенка й Бувалого пішли в Суразькі ліси. Курінь Мамая прорвався на північ і після бою з більшовицькими заставами коло Буці перейшов залізницю Здолбунів—Шепетівка. Відділи Ясеня й Докса пішли в напрямі на Клевань.

У бою під Гурбами загинуло 80 повстанців. Більшовики признались до 120 вбитих, повстанці оцінювали ці втрати значно ви-

¹ З рапорту нач. штабу 18 стрілецької бригади ВВ НКВС капітана Березіна за 15 квітня 1944 р.

ще. Проте більшовики своєї цілі не досягнули. Незважаючи на великі приготування й значні сили, вжиті до акції, їм не вдалося ліквідувати оточеної групи УПА.

Рейди на ОСУЗ (ІІІ) і на північ

Після великої “чекістсько-військової” операції проти УПА настав хвилевий перепочинок. Після великих більшовицьких ударів наступала деконцентрація відділів УПА. Відділи УПА розійшлися по різних районах і областях, законспіровуючись і уникаючи боїв з більшовиками. Збройна боротьба притихла. Час перепочинку використали для організаційної роботи, для ведення політичних і пропагандистських акцій і для посилення військового й ідеологічно-політичного вишколу бійців.

Дуже добрим засобом деконцентрації відділів УПА стали рейди УПА на ОСУЗ і взагалі рейди в теренах, в яких не було скупчення більшовицьких сил. У такому терені відділи УПА могли пересуватися майже свobodно. Зокрема, манили українських повстанців рейди на Схід.

Ще взимку 1943—1944 рр. оперував у Житомирщині курінь УПА командира Дороша. Дорош спочатку мав деякі невдачі, але після переміщення фронтів даліше на захід він почав успішно рейдувати на Правобережжі, доходячи часто під Київ і до Дніпра.

Узимку в цих районах оперувала також місцева група повстанців, переважно дезертирів з ЧА і тих, що ховалися від мобілізації. Її очолював майор ЧА Тимошенко. Вона зуміла цілий рік протриматися в Київських і Чернігівських лісах і її зліквідували більшовики щойно взимку 1944—1945 рр. Група ця здобула широкий розголос, навіть за кордоном, де кружляли поголовки, що маршал Тимошенко очолив український повстанський рух¹.

Коли ж більшовики допекли УПА своїми масовими акціями, командування групи УПА “Заграва” дало наказ різним частинам піти в рейди на Схід. Для цієї мети створили рейдуючий відділ для спеціальних доручень “Крути” під командуванням командира Чутки (полтавчанин, колишній старшина ЧА), до якого увійшли сотні з розбитого куреня УПА Гострого, одна сотня з куреня Кори під командою Однорога та курені УПА Яреми й Верещаки. Цей відділ вирушив на Схід 22 квітня і рейдував на Правобережжі до 30 червня 1944 р. За 70 днів відділ пройшов 900 км,

¹ Пор. “Краківські Вісті” від дня 26.XI. 1944, “Словак” від 16.XI, “Греницботе” від 27.XI, “Грватські народ” від 17.XI. й ін.

17 районів, мав 11 збройних сутичок і 3 бої (на залізниці Коростень—Житомир — 2 травня., в с. Рихта Димерського району — 17 травня та в Дев'ятках Чорнобильського району — 28 травня.

На початку травня 1944 р. на Схід вирушив курінь УПА командира Кватиренка-Польового. Це теж колишній капітан ЧА. У травні цей рейдуючий відділ діяв у Бердичівщині й Житомирщині, в червні пішов на Хмельниччину, де мав великий бій під Сандраками.

Після бою під Антонівкою—Городцем курінь УПА командира Кори пішов у рейд на Полісся. За час від 27 квітня до 22 травня курінь мав шість боїв з більшовиками. У цих боях більшовики втратили 465 бійців убитими і 190 пораненими, українські повстанці — 85 убитими і 80 пораненими. Тереном дій була, головно, Столинщина й суміжні райони.

Галичина під сталінською займанщиною

У березні 1944 р. армії маршала Жукова повели наступ з району Шепетівки на південь і зайняли Тернопіль і Проскурів. У другій половині березня армії маршала Конєва зайняли значну частину Буковини і підійшли під Станіславів та Ворохту. Фронт стабілізувався на лінії Косів-Коломия-Бучач-Тернопіль-Західна Волинь.

У липні 1944 р. армії маршала Конєва повели наступ через р. Буг на Львів. До кінця серпня 1944 р. Галичина була очищена від німецьких окупантів, на зміну яким прийшли більшовицькі. На деякий час фронт стабілізувався на верхах Карпат.

Перехід фронтів у Галичині відбувався згідно з планом, підготовленим генералом Тарасом Чупринкою. Зокрема, відділи УПА групи “Лисоня” помандрували в Карпати, де перейшли фронт. Після переходу фронту вони повернули назад на Поділля.

Проголошена мобілізація до ЧА мала дуже малий успіх. Населення “повстанських республік” майже цілком не зголосилося до мобілізації. Напади на конвої насильно мобілізованих і їх звільнення були щоденним явищем.

Самостійницька пропаганда активізувалася. Всюди були розмальовані пропагандистські заклики й гасла. Кожне вільне місце було заліплене самостійницькими листівками й зверненнями. З листівок того часу варті уваги: “Дорогий брате!”, “Червоноармійці й командири”, “Красноармейцы и командиры”, “Красноармейцы-тыловики”, “До всіх корнійчуків, гречух, тичин, бажа-

Група УПА "Турів", Волинь.

нів, сексотів, донощиків, лакеїв та інших ще живих агентів сталінського кривавого імперіалізму", "Лист колгоспників до ката народів Йосипа Сталіна", "Усім слоням, куцим, ослам, цапам та всій менажерії Станіславської області (відповідь повстанців на "звернення" верховодів Станіславської області М. Куца і М. Слоня до "учасників УПА"), а також різні ілюстровані видання "Українського Перцю". На увагу заслуговує брошура на 55 сторінок, дуже зручного формату, п. н. "Слово до бойцов і командиров Красной Армии".

Серед українців поширювали тоді листівку "Український Народ!" й універсал Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Знову ж більшовики теж поширювали у великих кількостях перше звернення до "т. зв. УПА й УНРА", а крім цього, багато місцевих звернень різних партійних і поліцейських органів. Енкаведистські звернення закликали "членів підпільних організацій: бандерівців, мельниківців, бульбівців, ОУН, УПА, УГВР, СБ", щоб вони добровільно зголошувались до органів безпеки "з повинною". НКВС обіцяв тим, хто покине "банди" й добровільно зголоситься, прощення за всі "провини". Тим, хто не зголоситься, загрожував страшними карами, фізичним знищенням, вивозом сім'ї тощо.

Щоб справити позитивне враження на населення Галичини, більшовики дозволили багатьом засланим в 1940 р. українцям повернутися на рідні землі. Незважаючи на це, українські народні маси ставилися до більшовицьких окупантів з неприхованою ворожістю. У перших своїх адміністративних заходах більшовики мусили опертися на польський елемент, що радо йшов з ними на співпрацю. У скорому часі поляки були змушені цілком розчаруватись у цій співпраці.

Незважаючи на сильний економічний тиск нових окупантів, настрої українських мас були бадьорі. Вигляд обдертої і голодної більшовицької армії розвіяв перебільшену уяву про її силу. Щораз більше почало ширитись переконання, що більшовики також дуже ослаблені й самі ледве дихають. Маси почали вірити, що, незважаючи на перемоги над німцями, більшовицька імперія ледве витримає тиск різних внутрішніх сил, що діють для її знищення. Майбутнє показало, що ці сподівання не справдились, але не можна казати, щоб ці сподівання не мали значного впливу на сприйняття бійцями і старшинами УПА нової дійсності.

Ставлення широких народних мас до організованого українського самостійницького табору, зокрема до УПА, було в умовах нової окупації дуже прихильне. Зокрема, активно допомагали УПА жіноцтво й молодь. Погоня за здобуттям зброї (у червоноармійців) набрала широких розмірів і кожен хлопець чи дівчина вважали здобуття зброї засобом для виявлення свого sprиту й відваги.

Перші бої і акції в Галичині

Улітку і восени 1944 р. більшовики робили наскоки на села, щоб ловити чоловіків, які ухилилися від мобілізації до ЧА. Під час таких наскоків погромники дико бешкетували, грабували і вбивали людей. Вірним помічником більшовиків у цих погромах була польська міліція. Здається, немає села в Галичині, в якому не було б набігу орди погромників, але вже найбільше потерпіло від погрому с. Грабовець Богородчанського району. У цьому селі більшовики й польська міліція з Надвірної вчинили дикий погром (29 серпня 1944). Спалили 300 господарств, убили 86 українців, заарештували понад 70. Голову сільради більшовики в жорстокий спосіб замордували.

У Коломийщині більшовики евакуювали села, в яких їм не вдавалася мобілізація. Основною метою більшовицьких евакуацій

було зрушити з місця населення, знищити його матеріально й у той спосіб підірвати рух спротиву. Населення евакуювали в Снятинщину й Городенщину, а в хатах евакуйованих родин квартирувало військо, що негайно розтягало все знайдене добро.

Евакуація більшовикам не вдалася, бо населення поставило їй рішучий спротив. Населення втікало в ліси й гори і при першій нагоді поверталось до рідних домівок. До акції втрутилися відділи УПА й СКВ.

У той час відділи УПА проводили, головню, зачіпні акції. Завданням УПА було не допустити до закріплення більшовиків у терені, не дати їм можливості розбудувати адміністрацію і мобілізувати народ до ЧА, а також не допустити НКДБ і НКВС до зорганізування мережі донощиків серед місцевого населення. Щоб виконати це завдання, УПА робила наскоки на районні центри більшовицької адміністрації.

Дуже мало було в Галичині районних центрів, які не були б знищені відділами УПА. На деякі центри наскоки робили три й чотири рази (Стрілиська Нові, Болшівці, Богородчани, Лисець). Першими успішними наскоками на районні центри були наскоки на Букачівці (10 серпня), Комарно (17 серпня), Копичинці (28 серпня). Єзупіль (30 серпня), Лисець і Богородчани (2 або 12 вересня), Болшівці (27 жовтня) й ін.

Після вдалого наскоку праця району була на деякий час паралізована. Населення мало спокій місяць, а то й більше. Наскоки на районні центри зв'язували війська НКВС, що мушили охороняти райони, а отже, не могли робити акцій у терені. Наскоки тероризували партійний і адміністраційний апарат, що не почував себе певно на українських землях¹.

Іншим родом зачіпних акцій були засідки, головню на шляхах. Їх робили силою невеликих відділів УПА, але були вони дуже успішні. На засідки потрапляли автомашини з різним добром, представники більшовицької адміністрації, НКВС тощо. Таких засідок влітку і восени було дуже багато.

До зачіпних акцій належали також р е й д и відділів УПА по українських землях. Рейди мали завдання нищити малі більшовицькі відділи й адміністрацію, поширювати підпільну літературу й проводити мітинги, зв'язувати відділи НКВС у районах і відвертати їхню увагу від місцевого терену, а змушувати до погоні за рейдуючим від-

¹ Про це свідчить книга колишнього більшовицького офіцера авіації Петра Пірогова п.н. "Чому я втік?", видана англійською мовою в Нью-Йорку. Пірогов перебував 1947 і 1948 р. в Галичині й оповідає про панічні настрої окупантів.

ділом. Відділи УПА були влітку і восени в постійних рейдах, але найбільш вдалим був рейд куреня УПА командира Рена під проводом майора Петра Миколенка-Байди, що пройшов Карпатами з Турчанщини аж у Чорний Ліс (вересень-жовтень 1944 р.).

Звичайно відділи УПА провели влітку і восени низку оборонних боїв проти відділів НКВС і ЧА. Ті бої охопили Сокальщину, Радехівщину (18 вересня), Зборівщину (переможний бій групи "Лисоня" під Альбанівкою, 27 вересня), Перемишлянщину (переможний бій "Сіроманців" Карпенка-Яструба під Уневом 30 вересня, в якому відбито 22 атаки 18-ї бригади ВВ НКВС, Бережанщину (Урмань і Вулька 19 вересня), Ходорівщину (Буковина 23 вересня), Рогатинщину (Дібринів і Підгороддя 23 вересня), Товмаччину (Олеша 24 вересня), Снятинщину (Трійця 23 вересня), Надвірнянщину (Молодьків 19 вересня). У цих боях більшовики втратили 37 офіцерів і 1126 бійців убитими й багато більше пораненими. Втрати повстанців були менші у відношенні 1:11. Більші втрати мав відділ УПА командира Шрама в Товмаччині (24 вересня), коли він мусив боротись проти переважаючих сил відділів НКВС. Серед 35 убитих повстанців був окружний провідник Заревич-Бар. 16 повстанців попало в полон, більшовики їх повбивали пострілом у потилицю.

У вересні 1944 р. більшовики провели перші великі акції на Чорний Ліс (12—14 вересня), на Болехівські ліси (15 вересня) та на Перегінські ліси (19 вересня). Акції ці були ведені великими силами піхоти, кавалерії, танків і літаків, але бажаних результатів більшовикам не дали. Повстанці вміло маневрували і їх втрати були мінімальні. Збито один більшовицький літак, а пілота — лейтенанта Олександра Придачина взято в полон.

Були теж болючі невдачі й втрати. Більшовики розгромили кілька підпільних шпиталів, причому загинули лікарі й санітарний персонал. Загинув головний лікар УПА-Захід — "Дон", за підпільними звітами, 2 серпня у Витвиці Болехівського району загинув Юрій Липа. У Бургівці в Станіславівщині розгромлено шпиталь, що евакуювався з Поділля в гори, загинуло близько 60 хворих і поранених повстанців (27 липня). У Гошеві розбито вщент дві сотні повстанців (5 вересня). Дуже болючою втратою був розгром штабу й одної чоти І Старшинської школи УПА, що стався 15 жовтня внаслідок зради одного з інструкторів школи осетина Кацо. Загинули тоді майор Поль, командир школи хорунжий Ткачук, командир Ждан, капелан о. Рафаїл, Вуйко, зв'язкова Дзвінка¹.

¹ Пор.: З. Семенів: Другий випуск старш. школи УПА "Олені" в "До Зброї", ч. 17/30.

Буковинська Українська Самооборонна Армія (БУСА)

Після масових арештів українців на Буковині в серпні 1943 р. всяка національно-політична праця завмерла. Так тривало до весни 1944 р. Тим часом, на Буковину знову насувала більшовицька навала.

Тільки у квітні 1944 р. зорганізувалось на Буковині українське самостійницьке підпілля з Нізею Галицькою (“Мотрею”) у проводі (загинула в тюрмі в Коломиї, 1945 р.). По селах і містах Буковини з’явилися самостійницькі листівки й гасла. Боївки почали акції нищення комуністів, румунських донощиків й інших ворогів.

Першу акцію проведено в с. Лукавець Сторожинецького району (9 квітня). Комуністи з цього села вивісили були червоний прапор, коли ще більшовики були за 30 км від села. Їх зліквідували, а майно знищили. Спалили фільварок у селі. Подібні акції провели в селах Багна, Маліїв, Карапчів, Черноуз, Вилавче й ін.

З боївок створили два збройні відділи, що називали себе Буковинською Українською Самооборонною Армією (БУСА). Один з відділів організував вишкільний табір у с. Міхова, який згодом перенесли до с. Шипіт. На початку липня 1944 р. у цьому таборі було 400 повстанців. Командиром відділу, а також усієї БУСА був Луговий. 10 липня 1944 він звітував, що відділ мав 30 збройних сутичок з більшовиками.

Другий збройний відділ під проводом Палія (колишній старшина ЧА) нараховував 200 повстанців, добре озброєних. Цей відділ оперував в околицях Бергомета і мав значні успіхи. Унаслідок частих збройних сутичок втрати цього відділу були доволі великі.

Улітку 1944 р. на Буковину прибув відділ УПА зі Снятинщини й Городенщини (140 бійців). Він почав оперувати в Міліївських, Спаських, Бережницьких і Веловецьких лісах, але був розбитий більшовиками. Рештки відділу перейшли в Галичину. Влітку сформувався третій збройний відділ, що діяв у горах коло Виженки під проводом командира Буревія.

Бої на Волині й рейди на ОСУЗ (IV)

Після великих більшовицьких акцій в квітні-травні 1944 р. перепочинок тривав до Зелених Свят. У другій половині травня 1944 р. на нараді обласних керівників НКДБ і НКВС Сталін дав наказ: “За всяку ціну зламати повстання в Західній Україні”. Згід-

но з цим наказом у другій половині червня більшовики приступили до нової акції проти українського підпілля.

До побороювання українського визвольного руху вони залучили кращі свої сили. З Києва приїхали спеці по “боротьбі з бандитизмом”, що почали випробовувати різні способи знищення руху. Очевидно, найкращим засобом вони вважали масовий терор. Палення сіл відбувалось за випробуванням німецьким зразком (Андрушівка, Лавиця Мала, Буша), але знущання над трупами селян і повстанців (виколювання очей, відрізування язиків, стягання одягу) мало вже в собі щось питоме — московське.

З нових засобів застосували палення лісів (Майданські ліси на Крем'янецьчині) й групову провокацію. По селах почали з'являтися енкаведисти, перебрані за українських повстанців.

У другій половині червня більшовики проголосили набір жінок до роботи в Донбасі. Тому що ніхто добровільно не зголошувався, більшовики почали робити наскоки на села й виловлювати дівчат. Бої УПА і СКВ проти погромщиків розгорілися з новою силою.

Улітку і восени 1944 р. найсильніші бої мали місце в Свиначинському лісі (курінь УПА командира Голуба, сотні УПА командирів Криги й Ворона з групи “Турів”), в Камінь-Каширщині (загін УПА “Помста Полісся”, командир Верховинець), в лісі коло с. Брань Берестечківського району (сотня Базаренка і сотня Залізняка), у Горохівщині (ліс Фусівщина, сотня Грома). Ці бої велися в серпні й вересні 1944 р. В інших районах більшовики робили постійні наскоки, але більших боїв не було.

У період від 4 вересня до 7 грудня 1944 р. сотня УПА під проводом командира В. рейдувала по Кам'янець-Подільській і Житомирській областях. Шлях рейду цієї частини йшов через райони Берездів, Шепетівка, Полонне, Бараші, Мархлевськ, Янушпіль, Уланів, Хмільник, Літин, Лятичів, Меджибіж, Старокостянтинів, Гриців і Славута. Рейд був успішний. Були два бої: коло с. Лісна Уланівського району й у лісі коло с. Великі Маневичі Грицівського району. В останньому бою повстанці взяли полонених, яких звільнили. Рейд мав пропагандистський характер. Повстанці були добре одягнені й озброєні, а в наплечниках мали багато листівок і брошур, які роздавали населенню.

У липні 1944 р. на Волині у бою з більшовиками загинув Дмитро Коренець (“Штеллер”), у серпні при переході фронту в Галичині — Ростислав Волошин (“Павленко”), член УГВР і президент І ВЗУГВР — визначні керівники українського визвольного-революційного руху й УПА на Волині.

Більшовицькі звернення й підготовка “остаточної ліквідації” УПА

Перші удари по УПА не завдали їй серйозних втрат, вони навіть не зробили їй особливої шкоди. Відділи УПА зросли на силі в підбільшовицькій дійсності й здобули дуже цінний бойовий досвід у боротьбі проти нових окупантів. Широкі народні маси активно підтримували УПА в боротьбі й не дали себе залякати гострими більшовицькими репресіями. Успішні дії УПА на ОСУЗ доказували, що й там українське населення широко симпатизує українській визвольній боротьбі. Поодинокі труднощі, що їх створила нова окупація, це був досить дошкульний удар по санітарній частині УПА. Впали лічниці, лікарі й санітарний персонал, яких важко було законспірувати. Внаслідок безупинних боїв були поранені, яким трудно було створити відповідні умови для лікування. Відчувалася, зокрема на Волині, гостра нестача ліків і перев'язочного матеріалу. Влітку і восени 1944 р. вся енергія підпілля була спрямована на організацію санітарно-медичної справи в УПА.

Очевидно, всі ці речі були добре відомі більшовикам. Вони завжди приділяли велику вагу українському визвольному рухові, але й той факт, що цей рух з ентузіазмом підтримували широкі маси українського населення, був для них деякою несподіванкою. Вони завжди зважали на те, що ці маси можна буде розколоти. Отже, симпатії населення ОСУЗ до руху застали їх зненацька.

Це все було причиною, що більшовики почали задумуватися над серйозними заходами щодо ліквідації руху. Перш за все вони вирішили провести широkozакроєну пропагандистську кампанію проти українського визвольного-революційного руху, до якої задумали залучити цвіт української інтелігенції. Цим вони бажали створити враження, що боротьба проти УПА — це внутрішньоукраїнська справа, а не боротьба московських окупантів проти українського народу.

27 листопада 1944 р. з'являється друге “звернення”, на цей раз адресоване: “До населення західних областей України”. Звернення було опрацьоване солідно. Ціллю його було розбити ідейні основи українського визвольного-революційного руху, і одночасно вказати на безперспективність української визвольної боротьби. Центральним пунктом “звернення” була обіцянка широкої “амністії” для всіх тих, хто перейде на сторону більшовиків.

Поява “звернення” була сигналом до широкої пропагандистської кампанії. У Львові, а також у всіх обласних центрах Західної

України скликали масові збори інтелігенції, робітників, селян, жінок і т. п., на яких схвалювали резолюції в дусі “звернення” і писали заклики до “заблуджених”, до тих, що в “схронах”, в лісах тощо.

Дуже гостро проти “українсько-німецьких націоналістів” виступив на зборах учителів у Львові (6 січня 1945 р.) нарком Мануїльський. Виказував агентурність руху, нарікав на кровожерну жорстокість українських повстанців, хвалив НКДБ і НКВС, що безжально побороє цих ворогів народу. “Священний це меч, що відтинає голови цим злочинцям”, — кричав на зборах нарком Мануїльський і для нікого не було найменшого сумніву, що більшовики вживуть усіх засобів, щоб зліквідувати український визвольно-революційний рух в найкоротшому часі.

Великий іспит УПА й підпілля (листопад 1944—квітень 1945)

Більшовики вирішили використати зиму для боротьби проти УПА й підпілля. Вони знали, що зима — це ворог повстанців і підпільників, що вона вже сама обмежує їх дії та можливості.

Наказ був покінчити з УПА і підпіллям до 15 березня 1945 р. Для цього не шкодували людських і матеріальних засобів. 15 нових дивізій і окремих бригад ВВ НКВС з'явилося тільки у Галичині. З Києва приїхали золотопогонні генерали й спеці по боротьбі з “бандитизмом”. Сам Сталін ручкався з ними і бажав їм успіхів. Головний провід акції був у руках М. Хрущова.

Отже, щонайменше 200 000 більшовицького війська було призначено в самій тільки Галичині до боротьби проти УПА й підпілля. Незважаючи на те, що відділи УПА зросли на силі у підбільшовицькій дійсності¹, це була десятикратна перевага. Крім того, відділи УПА були розпорошені по всій Галичині. Коли доходило до боїв в окремих теренах, то відділи УПА мусили протиставитись куди більшій перевазі. Це було звичайним явищем, що слабкий курінь УПА ставав до бою з ворогом, що виступав проти нього в силі дивізії або й більше. І хай нам пробачать усі військові спеці світу — бували випадки, що цей курінь виходив з таких боїв переможцем.

Звичайно, оця перша велика офензива проти УПА й підпілля завдала великих втрат українському визвольно-революційному ру-

¹ Відділи УПА зросли пересічно втричі. Наприклад, “Дружинники” в Брідщині сформували два нові відділи: “Дружинники II” і “Дружинники III”. “Переяслави” в Яворівщині сформували також два нові відділи. Цікаво, що взимку 1944—1945 рр. постало багато нових відділів УПА, наприклад, сотня “Бистриця” (пор. Тиса, “Як організувалася сотня “Бистриця” в “До Зброї”, ч. 18/31 за 1953 р.). Проте відділи УПА в Галичині на 1 листопада 1944 р. нараховували не більше як 20 000 старшин і бійців. Це без СКВ.

хові, але вона далеко не досягнула того, чого хотіли більшовики. Вона не принесла бажаної ліквідації УПА й підпілля, ані перед 15 березня 1945 р., як планувалось, ані пізніше. Більшовики му-сили ще не одну офензиву робити проти УПА й підпілля, але так і не спромоглися на його остаточну ліквідацію. Не можна ж гарматами й кулеметами вбити і д е ї, що живе в масах і по-роджуватиме все нових борців.

Почалася велика офензива 1 листопада 1944 р. одночасни-ми ударами проти груп УПА “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун) і “Лисоня” (командир Остап). 1—6 листопада в Підгаєч-чині відділи групи “Лисоня” вступили у бої з частинами двох більшовицьких дивізій, що наступали на Монастирицьк, Бучач широким фронтом. Деякі частини НКВС й “винищувальних ба-тальйонів” були одягнені в німецькі й мадярські мундири, а то й у цивільний одяг. Деякі частини групи “Лисоня” відступили з боями (с. Завадівка) за р. Золоту Липу, інші в напрямку на Ко-зову—Козлів і далі на Волинь. Акція проти групи “Лисоня” закінчилася великим цілоденним боєм під с. Лопушна Поча-ївського району, в якому командир Остап зумів вивести свої від-діли з оточення (11 листопада).

Одночасно розпочалася акція двох інших дивізій на Чорний Ліс (1—7 листопада) і відразу на Болехівські ліси (10 листопада). У Чорному Лісі тільки першого дня більшовики мали успіх, ко-ли несподівано напали на табір краювої СБ. Загинули тоді ку-рінний Гамалія, Василь Турковський (Павло), Мирослав Голод та Т.Галів (Скалюк). Відділи УПА, знаючи добре ліс, зручним маневром обійшли ворога й напали на його тили. У вісьмох бо-ях, що мали місце в лісі за тиждень, більшовики мали дуже ве-ликі втрати й сумні та з прорідженими лавами вертались з цієї невдалої акції.

У другій половині листопада була велика акція в Крем’янеч-чині. Утікаючи перед більшовицькою погонею на терен Галичи-ни, сотні УПА командирів Дуная, Меча й Сокола потрапили в більшовицький “мішок” під Панасівкою Заложцівського району (13 вересня). Тут вони прийняли бій з багатократною перева-гою ворога. У м. Заложцях є братня могила, в якій поховано 60 повстанців, що впали в цьому бою.

Два місяці (15 листопада—15 січня) тривала велика більшо-вицька акція в терені між ріками Случ і Горинь. Більшовики на-ступали одночасно із чотирьох сторін. Бій ішов за кожен п’ядь землі, за кожен куц у лісі. В боях загинули славні командири

УПА-Північ: Ярको, командир групи “Заграва”, командир Чутка, провідник СБ Медвідь. Бої поширюються на південну Волинь: Дубенщину, Горохівщину, Володимирщину. Командир Прометей відбив усі атаки більшовиків на ліс Хрiниччина, але у Володимирщині в боях загинув славний командир УПА Острiзький, колишній старшина польської армії. У бою під Красною (Калущина — листопад, 1944) загинули командири УПА: Козак і Ярема (Остап Линда), в Золочiвщині — Коник з інструкторського складу I Старшинської школи.

У другій половині листопада великі більшовицькі сили заатакували Равщину — терен дій відділів “Галайда”, “Тигри”, “Кочовики”. У цьому терені переходили фронт також “Сiроманці” Яструба. У дуже скорому часі встановлено тут кордон між Польщею й СРСР. Курені “Галайда” й “Сiроманці” намагались не допустити до створення кордону й атакували погранзастави. У вересні “Сiроманці” відійшли в Ходорiвщину до диспозиції ГК УПА. Більшовики згромадили велику кількість погранвійськ і повели велику акцію проти УПА. У великих боях коло сіл Карiв, Рiчиця, Грушки й Яструбичі більшовикам удалось розпорошити відділи УПА, незважаючи на власні великі втрати (понад 500 вбитими). Відділи УПА теж мали втрати: загинуло кілька командирiв, між ними майор Степан Новицький (“Спец”), що був командиром цього відтинку. Курiнь УПА “Галайда” розбився на три відділи: “Галайда” I (командир Перемога) пішов у ліс Зiболтшина, “Галайда” II (командир Куліш) і “Галайда” III — в Любачiвщину.

На початку грудня почалася велика акція на теренах Стрiлищанського, Ходорiвського, Бiбрчанського й Миколаївського районiв. Це була перша велика акція не тільки проти УПА, але й проти підпілля. В акції узяло участь 20 000 більшовицького війська під проводом генерала Федорова, що при нез’ясованих обставинах загинув під час акції¹. Ці війська розділились на відділи, які осадили всі села й ліси блокованої округи. Гарнізони під проводом спеціалістів шукали по селах за бункерами, криївками, складами харчiв. Інші проводили арешти осіб, списки яких мали з собою. Знуцаннями й тортурами витягали від

¹ Нам не вдалось установити, чи цей генерал Федоров був відомим ватажком червоних партизанів Федоровим-Чернігiвським. Похорон генерала відбувся у Львові при участі найвищих достойників УРСР з М. Хрущовим на чолі. Є дві версії про причини його загибелі: одна, що він загинув у сутичці з “Полтавцями” Максима, інша, що з руки атенатгчика (?) в мундирі старшини погранвійськ НКВС. Ці речі можна буде установити щойно тоді, коли всі архіви УПА й підпілля, а також архіви НКВС будуть доступні для дослідження.

арештованих і тих, що їх знайшли в криївках, відомості про підпільну організацію. Окрема група, що приїхала з Києва, шукала повстанчу друкарню, але цю групу розбила сотня УПА “Полтавці” (командир Максим). Цілий терен був заблокований, від села до села не можна було переходити без перепустки, всюди стояли гарнізони й безупинно стежили; шляхи й ліси патрулювали панцерні самоходи, кіннота, танкетки. Великими заставами обставили цілий блокований терен, за винятком Миколаївського району, де приготували для відступаючих відділів УПА й підпільників “мішок”. Щоб “зав’язати” цей мішок, у Мединицькому районі Дрогобицької обл. стояли наготові ВВ НКВС (піхота, кіннота, моторизовані відділи) під командою генерала Сабурова.

У тяжких умовах цієї першої великої зимової блокади відділи УПА “Сіроманці” — Яструба й “Полтавці” — Максима разом з місцевими відділами СКВ показували чудеса хоробрості й вміння маневрувати в складних обставинах. Відділи ці вели виразно зачепні операції; вони намагалися звернути увагу гарнізонників на себе й відвернути її від придушеного села. Це їм вдалося; більшовики організували погоню за “Полтавцями”, які саме розбили загін офіцерів з Києва, що шукав підпільну друкарню. 17 грудня Яструб зробив наскок на районний центр Стрілиська Нові. Розрахунок був дуже простий, наскок на районний центр у терені великої блокади мусить відвернути увагу ворога від погоні за “Полтавцями” і від самої блокади. На жаль, сам він загинув у цьому бою, під час відступу, після цілком вдалої операції¹. “Полтавці” ув’язалися в бій коло с. Корелич (27 грудня), в якому загинув командир Максим і 37 підстаршин і стрільців цього відділу, що, головним чином, складався з уродженців ОСУЗ і СУЗ.

21 грудня, відбиваючи атаку кінноти на полях коло с. Юшковичі Ходорівського району, загинув Йосип Позичанюк (“Шугай”), член УГВР і керівник Осередку Інформації і Пропаганди УГВР, один з найвизначніших членів українського визвольного руху наших часів, уродженець СУЗ. З ними загинули ще Кость Цмоць (“Модест”) і Б. Вільшанський (“Орел”) та ще кілька пропагандистів. Це була справді дуже велика втрата для українського підпілля².

¹ Це був один з найвизначніших бойових командирів УПА, колишній старший лейтенант ЧА. Сотник Дмитро Карпенко (“Яструб”) був після смерті удостоєний звання майора і як перший старшина УПА відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги I класу. Його дуже любили стрільці. Див. спогади про нього: *Чит.* “Сотник Яструб” — передрук з підпільного журналу “Стрілецькі Вісті” ч. 5 за 1945 р. у газеті “Гомін України”, Торонто, ч. 5/7 і 6/8 за 1949 р.

² Див.: *Лев Шанковський*: “Про один рід зброї УПА”. Фейлетон у газеті “Свобода”, Джерзи Ситі, ч. 12, 13, 14, 15, 18, 19 за 1953 р.

5 січня 1945 р. почалася велика блокада Галицького й частини Войнилівського районів, яка тривала цілий місяць. Більшовики знали, що це господарська база “Чорного Лісу”. Акція почалася в селах Блудники і Селиська. Вже першого дня блокади більшовики захопили живцем колишнього сотенного УПА Михайла Дарабана-”Дона” й наймолодшого з Барановських. Зловлені пішли на співпрацю з окупантами й видали багато таємниць підпілля. Тоді загинуло в бункерах дуже багато підпільників (керівник бази — ”Сірко”, військовий командант “Ворон” та ін.), а також було викрито значну кількість складів з харчами й боеприпасами. Багато підпільників захоплено живцем. Під кінець січня одна частина НКВС посунула в Журавенщину, інша — в Бурштинщину й Бучачівщину. Тут уже більшовики не мали таких успіхів. Відділи УПА й СКВ вступили в бій проти гарнізонників. 28 січня під с. Корчівкою билися з більшовиками журавенські “Журавлі” (відділ УПА, командир Летун), і хоч відділ мав значні втрати (38 вбитих після одночасної атаки танків і літаків), проте він відступив у ліси над р. Свічою, де втримав свої позиції. Знову ж під с. Гербуртовом (Рогатинщина — 16 лютого) дійшло до великого цілоденного бою відділів УПА з більшовиками, що наступали одночасно з Рогатина, Букачівців і Бурштина, в якому більшовиків ґрунтовно розгромлено й вони відступили. На боєвищі налічено 69 більшовицьких трупів і здобуто трофеї. Три відділи УПА, що брали участь в цьому бою, втратили всього 5 убитих і 8 поранених.

Одночасно з акцією на Галицький район 5 січня почалася також акція ВВ НКВС Дрогобицької обл. під командуванням генерала Сабурова на Миколаївський і Рудківський райони. Погромивши раніше Медиччину, більшовики перейшли р. Дністер і почали одною групою прочісування Миколаївських лісів, а другою групою марш на Татаринівський ліс і на с. Горожанку Велику. У Миколаївських лісах почався завзятий лісовий бій відділів УПА (“Непоборні”, “Наддністрияни” й ін.) проти наступаючих колон Сабурова. Бій цей продовжувався два тижні й повстанці мали великі успіхи, виконуючи несподівані наскоки на більшовиків. Інша колона натрапила 9 січня в Горожанній великій на курінь УПА “Зубри”. Більшовики атакували повстанців з трьох сторін, але зазнали поразки, втративши в восьмигодинному бою велику кількість вбитими й пораненими, танк, танкетку, 11 автомашин¹. Загинув командир наступаючого батальйону ВВ НКВС майор Кука.

¹ Опис цього бою в підпільному виданні: “Літопис УПА” з 1947 р. Див. передрук “Літопис УПА”, видання ЗЧОУН, Німеччина, ч.11/49.

У січні почалася велика акція більшовиків на Гуцульщині й на Буковині. Вона тривала три місяці, але не дала бажаних успіхів з огляду на сприятливий для оборони терен. Курені групи “Говерла” (“Гайдамаки”, “Гуцульський”, “Карпатський”, “Перемога”) легко давали собі раду з більшовицькими погромниками. Були цілком вдалі бої, в яких повстанці громили ворога. У бою за с. Космач (30 січня) курені “Гайдамаки” й “Гуцульський”, що базувалися в Космачі, впродовж 6 год. відбивали всі наступи більшовиків, що підійшли до Космача з шести різних сторін, завдаючи їм тяжких втрат (140 вбитих), і відступили аж тоді, коли всі шпитали з пораненими й підпільники евакуювалися в гори. 3 лютого ворог заплатив ще більшими втратами за спробу викинути повстанців із позицій на г. Кліві, що їх обороняли три курені. Двом попереднім прийшов на допомогу переможець в бою під Брустурами 20 січня курінь УПА “Карпатський”¹. 11 лютого курінь УПА “Перемога” відбив усі атаки більшовиків під присілком Сеньківським біля с. Гриняви. Більшовики втратили в цьому бою 104 вбитими і 90 пораненими. Бій тривав цілий день².

На Буковині восени 1944 р. сили УПА й підпілля значно зросли. Буковинський відділ УПА (командир Перебийніс) успішно рейдував по гірській і підкарпатській частині Буковини. З Галичини прибув відділ УПА “Сірі Вовки” (командир Бистрий), що рейдував по придністрянських селах Буковини. У Топорівському лісі в бою з цим відділом загинув начальник Чернівецького НКВС Морозов. Відділ УПА (командир Лісовий) рейдував уздовж р. Черемош і спеціалізувався в боротьбі проти батальйонів “винищувачів”. Спецвідділ “Авангард” (командир Павленко, ідентичний з Палієм) рейдував по Хотинщині. Посилення УПА і її рейди по Буковині й Хотинщині в середині лагідної зими (грудень-січень) звернули увагу ворога й на цей закуток української землі³.

У другій половині січня НКВС у Чернівцях почав велику акцію проти українського повстанського руху в Буковині. До цієї акції залучили спецвідділи, сформовані з колишніх червоних пар-

¹ Опис боїв за Космач в підпільному виданні: “У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА”. Передрук видання ЗЧОУН, Німеччина, Авгсбург 1949 ч. 05/49, ст. 52-56. Автор опису Вірлінів.

² Опис бою під Сеньківським — у підпільному виданні “Чорний Ліс”, ч. 7-8 (10-11) за 1948 р. Передрук у журналі: “До Зброї”, ч. 17/30 за листопад 1952 р. Автор Недобитий, командир куреня УПА “Перемога”.

³ Див.: “Буковина в боротьбі”, I-IV. “Українська Трибуна”, Мюнхен. чч. 10, 11, 12, 13 за 1948 р. Командири Лісовий і Павленко — наддніпрянці. Лісовий загинув у квітні 1945 р. Павленко був відзначений в 1947 р., Срібним Хрестом Бойової Заслуги I класу.

тизанів. Серед них особливою жорстокістю відзначалися банди “Рубахи” і “Червоної Мітли”, що немилосердно знущались над українським населенням. Але Чернівецький НКВС мав патент ще й на інший засіб поборювання повстанського руху — це тиф. Наприкінці січня 1945 р. усі села, що були опорними пунктами УПА, хворіли тифом. Цей тиф прорідив буковинські відділи УПА, поки підпільний УЧХ зумів злалізувати епідемію.

У січні 1945 р. вступила в бої з більшовиками група УПА “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун). 6 січня Різун зробив наскок на сильну залозу НКВС у Рип’янці. Бій тривав від 10 год. вечора до 3 год. ранку. Більшовики мали великі втрати. 7 січня курінь УПА “Смертоносці” (командир Черник) знищили в с. Рибно 80 більшовиків. З інших боїв групи треба згадати два великі бої між селами Саджава й Глибока Богородчанського району. В першому бою (21 січня) курінь УПА “Месники” (командир Благий) розбив три роти ВВ НКВС, яких у наступі на позиції підтримували літаки. Повстанці знищили один літак. Наступного дня більшовикам і повстанцям прибула допомога. Розгорівся новий бій, у якому “Месники” й “Підкарпатський” (командир Прут) завдали ворогові важких втрат і утримали свої позиції.

У другій половині січня більшовики блокували великими силами Брідщину, Радехівщину, Сокальщину й суміжні райони Волині. У Брідщині блокували 70 сіл. Курені УПА “Дружинники” (Брідщина), “Кочовики” (Радехівщина), “Пролом” (Кам’янещина) й “Тигри” (Сокальщина) — всі з групи УПА “Буг” та частини групи УПА “Турів” на Волині, Лешнів, Радванці, Смиків (Горхівський район), Грушева на підступах до Завидівського лісу (Іваницький район) — місць завзятих боїв відділів УПА в цій акції.

У лютому найбільша більшовицька акція проти УПА відбулася на Волині. Бої розгорілись обабіч залізниць Ковель—Рівне, головню в Цуманських лісах і в Клеванщині. Більшовики проводили тут акцію великими силами й серйозно погромили відділи УПА, що перебували в Цуманських лісах. Повстанці мали тяжкі втрати. 12 лютого на Оржівських хуторах загинув у бою командир УПА-Північ Клим Савур (полковник Дмитро Клячківський), у Червоному Борі (14 лютого) курінні Крилач і Борис із 25 повстанцями. Найменші втрати у цій блокаді мав загін командира Ясеня, який відступив на Захід.

Не вгавали бої також на Підкарпатті, в Чорному Лісі, на Поділлі. 4 лютого курінь УПА “Сивуля” (командир Іскра) мав кровопролитний бій у Парищанському лісі (Ланчинського району), в

якому повстанці втратили 41, більшовики 50 вбитими. У Братишеві (Товмаччина) в бою з повстанцями (14 лютого) загинув командир більшовицького батальйону. 23 лютого повстанці замінували військовий транспорт недалеко ст. Голинь в Калущині, а наступного дня 5 сотень виконало вдалий наскок на залогу НКВС у с. Збора, яку ліквідували з великими втратами для ворога.

На Поділлі “Бурлаки” успішно оперували в Будзанівському, Теревельському, Струсівському й Микулинецькому районах, всюди винищуючи більшовицьку адміністрацію і “стрибків”. У Підгаєцькому й Монастирському районах таку саму акцію провели “Лісовики”. У с. Заставці Монастирського району їм у руки потрапив голова Монастирського райвиконкому й начальник РВ НКВС, яких зліквідовано (20 лютого). Чортківщина — це база куреня УПА командира Крука, який постійно рейдував уздовж р. Дністер і р. Збруч і переходив ці річки на терени Товмаччини, Городенщини Кам’янець-Подільської області. Безуспішними були погоні й засідки, що їх більшовики робили на цей славний курінь; він мав бойове щастя й виходив з боїв переможно. У бою біля с. Стінка Золотопотоцького району (14 лютого) погромив більшовиків, що йому намагалися перешкодити в переході через р. Дністер, завдавши їм втрат (90 вбитих).

До 15 березня 1945 р. більшовики повинні були закінчити акцію ліквідації УПА. Такі були виразні накази Сталіна¹. Які ж її результати? Без сумніву, УПА мала серйозні втрати, зокрема в люневій акції на Волині, але про ліквідацію не варто було й говорити. Незважаючи на те що цю акцію проводили дуже великими силами, що нею керував сам Хрущов, результати були для більшовиків цілком незадовільні. Хрущов, може, виконав план на 10%, а, може, й ні. Кожен інший більшовицький сатрап був би покараний за таке невиконання плану, але не Хрущов. Недарма ж його сестра була жінкою Маленкова — правої руки самого Сталіна.

Коли ж не вдалася йому перша акція, Хрущов негайно почав готувати другу велику акцію проти УПА. На ЗУЗ спроваджено нові дивізії і бригади ВВ НКВС під проводом 5 нових генералів. Крім цього, до бою вишиковано численні відділи колишніх червоних партизанів, організованих у спеціальні банди, що дуже часто виступали в німецьких, або мадярських уніформах, або маскувались під українських повстанців (в мундирах української

¹ В архівах ЗПУГВР зберігається інструкція секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профілатова від лютого 1945 р. п. н. “Чергові завдання по селах”, яка називає цей термін — “совершенно секретна” інструкція.

поліції, у вишиванках, з тризубами на шапках і т. п.), а також відділи т. зв. “сталінських дітей” — вихованців будинків для безпритульних, яким дозволили грабувати й здійснювати безкарно всякі злочини, щоб тільки заохотити їх до бою. Українське населення називало цих молодих кацапчуків “сталінськими Ес-Есами”. Знову ж, в перших лавах мали йти місцеві “винищувальні батальйони” (“стрибки”), що склалися із зрадників з-поміж місцевого населення, всякого шумовиння і зламаних морально одиниць. Це була геніальна хрущовська спроба ліквідувати український визвольний рух українськими руками.

Нова велика акція проти УПА (друга хрущовська офензива) почалась 20 березня на Львівщині, 5 червня на Поділлі й 7 квітня на Підкарпатті — від м. Стрия до Жаб’є. Попереджували її акції місцевого значення: 5—19 березня на Будзанівський й суміжні райони і в цьому ж самому часі на Журавенщину й Перемишлянщину. У Будзанівщині більшовикам вдалося розбити (в с. Кобилово-локи 12 березня) сотню УПА “Орли”, причому загинув її сотенний Код. У Перемишлянщині це саме сталося з сотнею УПА “Чорноморці” (загинув сотенний Сич). Тільки в Журавенщині акція більшовикам не вдалася. У бою під с. Дідушинці Малі командир Летун розбив ворогів, знищивши 4 автомашини (13 березня).

Перший удар більшовицької дивізії був на ліс Заболтщина, в якому таборувала сотня “Галайда I” (командир Перемога). У відділі було тоді 167 повстанців (три чоти, кулеметна та гарматна ланка й рій розвідників). 20 березня одна дивізія ВВ НКВС оточила ліс заставами й 22 березня почала наступати на сотню повстанців, якій пізніше прийшла на допомогу ще сотня “Галайда II”. Результат бою, що тривав у лісі цілий день, такий: повстанці втратили 40 вбитими і 18 пораненими, а більшовики 470 вбитими, в тому числі 38 офіцерів, яких поховали в м. Жовква. У бою був поранений командир Перемога. Уночі повстанці відступили до Радванецьких лісів. Більшовики ще кілька днів товклися по лісах, шукаючи повстанців. 25 березня вони прочісували ліс “Сто Моргів” (Мости Великі), але натрапили у ньому тільки на один рій повстанців, що в часі прориву галайдівців біля с. Верени відбився від повстанських чот¹.

Одночасно великі більшовицькі сили почали акцію на села й ліси обабіч волинсько-галицького кордону, від Бродів до Володимира. Від м. Дубно по ст. Красне вишикувались численні бри-

¹ Див.: В. К. “Прорив”. У підпільному виданні: “У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА”. Передрук видання: Авгсбург, Німеччина, 1949.

гади й батальйони ВВ НКВС з усіма допоміжними силами й почали марш через містечка й села. П'ять лав одна за одною з підтримкою всіх родів зброї проходили Кам'янецьчину, Радехівщину, Дубенщину, Горохівщину аж по Сокальщину, Володимирщину. Слід сказати, що повстанці добре підготувались до акції, про яку знали, бо підготовка на залізниці Здолбунів—Красне тривала довший час. Вони зникли з лісів і сіл, не чинячи переважаючим силам опору. Сутички почалися наприкінці квітня біля с. Спас (24 квітня), де відділ “Пролом” прорвався через більші застави, а також над р. Буг і в Радванецьких лісах (28 квітня), та після вдалого наскоку відділів УПА на м. Радехів (26 квітня)¹. Отже, серед великої блокади, що охопила цей терен, відділи УПА “Галайда I”, “Перебийніс” (командир Шумський), “Тигри”, (командир Ромко), “Пролом” (командир Черник), “Кочовики” (командир Штиль) і бойова група СБ-Клея зібрались непомітно під м. Радехів і несподівано наскочили на нього, звільнивши 550 людей, призначених для вивозу на Сибір, знищивши будинки НКВС і військкомату й вбивши 24 енкаведистів. Після наскоку, що викликав страшну лють у більшовиків, вони кинулися в погоню за відступаючими відділами УПА й приневолили їх до бою у Радванецьких лісах, в якому 30 повстанських кулеметів завдали їм серйозних втрат. Коли вже смеркалося, більшовики припинили наступ через брак амуніції. Це використали повстанці й, поховавши в лісі 37 убитих друзів, непомітно відступили з лісу².

На Волині в той час більшовики прочісували ліси Хрiниччину, Фусівщину, Скабарівщину й Завидівський ліс. До збройних сутичок дійшло тільки коло м. Свинюхи й на підступах до Завидівського лісу (с. Самовіль). По селах в руки рейдуючих відділів НКВС потрапила деяка частина підпільників. Акції місцевого значення були організовані в Крем'янецьчині (Гурбенський ліс і Суразькі ліси), тому що з'явилися свіжі відділи УПА, що робили наскоки на районні центри (Ланівці, Ляхівці, Великі Дедеркали).

5 квітня більшовики почали велику акцію проти УПА “Лисоня” на Поділлі. Акція почалася атакою одного полку на Славутський ліс, місце постою відділу “Лісовики”. 15 квітня “Лісовики” потрапили в оточення між Сільцем і Дібровою. Почався завзятий бій, в якому загинуло 170 ворогів. Бій тривав до вечора й закінчився проривом “Лісовиків”. У цьому бою “Лісо-

¹ Див.: “По-козацьки”. Опис наскоку на Радехів. Я. в. ст. 67-71.

² Див.: “Лента за лентою”. Опис Радванецького бою. Я. в. 72-77. Цифри звільнених у Радехові в'язнів і вбитих у бою повстанців подаю за звітами.

вики” втратили 27 вбитими, але поранених зуміли забрати з собою. Одночасно ворог атакував відділи УПА “Холоднорці” в Бережанщині та “Рубачі” в Тернопільщині. Ці відділи останнім часом проявляли велику активність, ліквідовуючи радгоспи й станції “стрибків”. До найбільш вдалих належав наскок “Рубачів” на с. Городище Велико-Глубочоцького району, де знищили 50 енкаведистів. Гірше повелося відділові УПА “Бурлаки” в Тербовельщині, що його ворог безнастанними боями й переслідуванням знесилив і остаточно розбив у бою під с. Остальці Струсівського району (3 травня). Зборівський відділ “Голки” мав тяжкі втрати в бою під Олієвом (8 квітня). Інші відділи вийшли з акції без серйозних втрат. У Слов’ятинському бою загинув хорунжий Бай (Михайло Осовський).

7 квітня почалася велика акція більшовиків на Підкарпаття й Карпатські гори, яка одночасно охопила терен від залізниці Стрий-Лавочне по Буковину. Цілий місяць цей терен був свідком завзятих боїв УПА проти наступаючих більшовиків. Це була велика облава, до якої більшовики довгий час готувалися. Уже за кілька тижнів перед акцією з’явилися в терені дії УПА “Чорний Ліс” і “Говерла” сотні більшовицьких шпигунів, замаскованих під поворотців з Німеччини, втікачів з тюрем і таборів, дезертирів з ЧА, голодуючих і жебраків тощо. За ними посунули в терен “повстанських республік” провокаційні боївки НКВС, що підшивались під розбитих на Поділлі або на Волині повстанців і шукали в терені “зв’язку”, допомоги і т. д. Використовуючи досвід Брідської акції, в якій більшовики цілком явно зосереджували свої війська на станціях залізниці Здолбунів—Красне, відділи УПА групи “Буг” підготувалися до акції, більшовики тепер застосували маскування транспортів військових відділів, що були призначені до акції. Військовий транспорт ішов, наприклад, зі Львова до Стрия, повертав на Ходорів, висаджувався на ст. Черніїв і вночі спішно маршував бічними шляхами аж до ст. Боднарів на залізничному шляху Станіславів—Калуш, що було йому призначене як випадна точка в акції на Чорний Ліс. Ось так вони оточили цілий терен, у якому на світанку 7 квітня почали свою акцію.

Акція на лісі починалася звичайно від дій сильних розвідчих відділів, які йшли за призначеним маршрутом, викриваючи постої відділів УПА. Коли такий відділ ув’язувався в бій, йому негайно посилали допомогу, але інші розвідчі відділи повинні були йти за своїми маршрутами без затримки. І коли вже ці відділи простежили увесь терен і, вислідивши місця постоїв відділів

УПА, змушували їх до бою, у ліс рушала головна сила. Вона мала загнати відділи УПА в задалегідь підготовлений “мішок”. Піхота йшла розстрільною на відстані 5—8 кроків один від одного лавою, палила всі будівлі в лісі, шукала за криївками й складами (для цього вживали сталевих дротів), злегка трусила села на своєму шляху. За піхотою посувалася артилерія й моторизовані відділи, в повітрі гуділи хмари літаків. Коли в таких умовах відділи УПА груп “Чорний Ліс” і “Говерла” виходили цілими з облави, то слід завдячувати не тільки вмінню маневрувати перед переважаючими силами ворога, але й великій підтримці, яку давав повстанцям народ, забезпечуючи бійців харчами, розвідкою, переховуючи їх у своїх криївках. У цій великій облаві більшовикам вдалося розбити тільки одну сотню з куреня “Месники” і то в перший день облави. Ця сотня поставила в лісі “Запуст” Богородчанського району рішучий спротив наступаючому ворогові, забезпечуючи відступ власних відділів. У цьому бою впали курінний “Месників” Благий, сотник Вершник і 50 бійців його сотні. А втім, сотня, може, й врятувала всю групу від загибелі. З інших втрат, що їх мала УПА в цей час, слід згадати погром штабу в с. Бринь Галицького району, в якому загинув командир “Колчак” (7 квітня). Інші відділи групи “Чорний Ліс” вийшли оборонною рукою з небезпеки. Вони скоро освоїлися з положенням і почали нападати на більшовицькі відділи там, де їх найменше сподівались. Коли головні сили більшовиків зайшли глибоко в гори, відділи УПА зробили (17 квітня) несподіваний наскок на випадну точку в Посічі й погромили їх, завдавши більшовикам великих втрат і взявши 16 полонених. Знову же 28 квітня повстанці розгромили роту більшовиків у с. Лесівка Богородчанського району. І коли більшовики почали залишати гори й гнатись в Богородчанщину, яку вони вже давно “прочесали”, повстанці несподівано наскочили на районний центр Солотвино (29 квітня), розгромивши доценту більшовицьку адміністрацію і двома днями пізніше районний центр Перегінськ (1 травня). Навіть така велика акція не змогла відібрати ініціативи з рук українських повстанців.

Ця ініціативність є характерною прикметою повстанської тактики під час всіх великих акцій більшовиків у 1944 і 1945 рр. Повстанці не втрачали її ні на мить. У самому розпалі великих хрущовських офензив, що складалися з постійних ударів, один за одним, одночасно в усіх теренах, охоплених повстанчим рухом, ударів, що дуже часто були ведені всіма засобами модерної війни

(танки, авіація, хімічна зброя) й осягали розмірів справжньої війни, невеликі повстанські відділи, озброєні піхотною зброєю, зуміли витримувати скажений тиск переважаючих сил ворога, у багатьох випадках розбивати його, завдавати йому тяжких втрат, врятувати себе з важких ситуацій і атакувати там, де їх найменше чекали. Чудо? Ні! Закономірність. За повстанцями були: перевага в ідейній переконаності, беззастережна підтримка свого народу, докладне знання терену, жертовність і посвята, рішучість дорого продати своє життя. І коли б сили були хоч приблизно рівні, то перемога була б за повстанцями. Свідомість велетенської переваги в людях і в озброєнні була єдиним козирем більшовиків, у той час вона була і тим фактором, що гнав бійців ВВ НКВС у бій.

Для ілюстрації ініціативності повстанської тактики у період великих хрущовських акцій подаємо зіставлення вдалих наскоків відділів УПА на районні центри й на сильні опорні пункти більшовиків за час від 1 листопада 1944 до 30 квітня 1945 рр. На війні, як на війні, були теж невдалі наскоки, коли відділи УПА мали значні втрати, або коли не могли досягнути поставлених собі завдань. Отже, цими вдалими наскоками були наскоки на районні центри й опорні пункти: Тисьмениця (4 грудня), Товмач (20 грудня), Рип'янка (6 січня), Глубічок Великий (21 січня), Будзанів (8 лютого), Збора (24 лютого), Підкамінь (30 березня), Ланівці (4 березня), Великі Дедеркали (7 квітня), Лесівка (28 квітня), Радехів (28 квітня), Солотвино (29 квітня). Іншою ілюстрацією офензивності повстанської тактики буде зіставлення рейдів у відділів УПА, що відбулись у зазначений період. Таких рейдів було 5 на території УРСР, а крім цього, рейди в Польщу, на Білгорайщину і на Підляшшя, про які мова в дальших розділах. Ось рейди на території УРСР.

3—8 листопада 1944 р. рейд частини з куреня Крука на територію Кам'янець-Подільської обл. Рейд пройшов через Смотрицький, Дунаївський, Ярмолинецький і Сатанівський райони. Бої: 4 листопада — між селами Нігин і Балинівка Дунаєвського району, 7 вересня — в Турчинецькому лісі (Сатанівський район). Мета: роздача пропагандистської літератури, нищення споруд окупанта.

10—18 листопада — рейд спецвідділу "Трикутник смерті" на Закарпаття. З Говерли на с. Луг (12 листопада), Богдан (13 листопада), Погорілець (14 листопада), Ясіння (16 листопада). Після двогодинного бою під с. Ясіння відступ у Чорногору. Характер: пропагандистський рейд.

27—29 листопада — рейд спецвідділу з куреня Крука — ”Сірі Вовки” на Буковину. Бої: с. Опут (28 листопада), Топорівці (29 листопада). Повернення у Чортківщину.

5—26 лютого. Успішний рейд двох сотень загону ”Помста Полісся” вздовж рік Прип’ять—Ветли—Велика Глуша—Невір. Бої з більшовиками в Дивинському районі.

У квітні 1945 р. відбувся великий рейд куреня УПА ”Холодноярці”¹ (командир Град) з Янівських лісів через Судову Вишню—Крукеничі—Фельштин—Лютовиська, далі через польський ”трикутник” на Ужок—Сянки й далі на Закарпаття. Курінь у складі трьох сотень рейдував два тижні по Великоберезнянській і Воловецькій округах, улаштовуючи мітинги для населення з приводу справжньої суті воз’єднання Карпатської України з УРСР². Після успішного рейду курінь ”Холодноярці” повернувся через Скільщину, Стрийщину, Жидачівщину й Городеччину в Янівські ліси.

Про характер повстанської тактики свідчать також зведення боїв, що їх подавали команди окремих тактичних відтинків за перше півріччя 1945 р. Наводимо два такі зведення:

Зведення групи ”Чорний Ліс” (4 бойові курені) подає такі підсумки за період від 1 січня 1945 до 30 квітня 1945: Виконано 110 бойових акцій, в тому числі 5 на районні центри. У боях ворог втратив 1852 вбитими, між ними трьох майорів, 8 капітанів, 27 лейтенантів, 12 начальників НКВС і НКДБ та визначних партійців. Крім убитих ворог мав ще й 919 поранених. Ушкоджено один ворожий літак, підміновано і знищено 5 локомотивів та кількадесят вагонів. У боях курені здобули три автоматичні протипанцерні кріси, 10 кулеметів, 18 десятизарядок, 75 автоматів, 245 крісів, 30 пістолів, 105 гранат, кілька тисяч одиниць амуніції, 130 пар взуття, а крім того, військові однострої, харчові припаси і т. д. Власні втрати 101 вбитими, в тому числі один курінний, 5 сотенних, 3 чотових, 16 стрільців, які, щоб не дати себе живими в руки ворога, застрелилися або підірвалися гранатами у безвихідному положенні. Поранених було 58 чол., у тому числі сам командир Різун³.

¹ ”Холодноярці” з В. О. ч. 2 (”Буг”). Були ще ”Холодноярці” В. О. ч. 3 (”Лисоня”). У другій половині 1945 р. проведено реорганізацію УПА і відділи отримали нові назви за порядковими номерами. Див. останній розділ.

² Більшовики писали тоді: ”Воз’єднання Карпатської України з УРСР” проведене тому, ”щоб вона ніколи вже не правила за карту в агресивній грі реакційних сил, спрямованих проти СРСР”.

³ Зведення групи ”Чорний Ліс” обіймає дії куренів ”Дзвони” (командир Хмара), ”Сивуля” (командир Іскра), ”Смертоносці” (командир Черник), ”Бескид” (командир Довбуш). ”Месники” (командир Благий) сюди не належали.

Відділи групи “Говерла” (4 курені) виконали за цей час 181 бойову акцію, в тому числі на 8 міських районних центрів. Ворог втратив 3975 вбитими, в тому числі 6 майорів, 10 капітанів, 30 лейтенантів, 17 начальників НКВС і НКДБ і знатніших партійців, пораненими — 1383 чол. Знищено 21 автомашину і 5 локомотивів, висаджено 9 мостів, здобуто 22 кулемети, 103 автомати, 29 десятизарядок, 321 кріс, 38 пістолів та інших боеприпасів. Втрати групи “Говерла” становили 215 вбитими, з яких 20 підірвали себе гранатами, щоб не потрапити в руки ворога; поранених було 129¹.

Тим часом у травні 1945 р. закінчилася війна в Європі. Німеччина капітулювала. Більшовики несподівано закінчили свою велику акцію проти УПА й стягнули війська до міст. Ще тільки в Жаб’ївському районі і в околицях с. Космача йшли бої до літа 1945 р. Тут більшовики застосували старий, істинно московський спосіб тероризування населення, — прилюдні катування. На площу з підвищенням зганяли народ дивитися на допит зловлених вояків УПА й підпільників. При допиті людину катували в дикунський спосіб: відрізали ніс, вуха, виколювали очі, здирали шкуру і т. п. Були випадки, що люди, яких змушували дивитися на це огидне видовище — божеволіли...

Закінчення війни в Європі

Після остаточної капітуляції Німеччини було помітне хвилювання в рядах УПА, підпілля, в широких масах українського народу. Насувались різні питання, що буде і як бути далі. Чи буде нова війна СРСР із “капіталістичним оточенням” і чи буде вона скоро? Чи буде довша, чи коротша передишка, чи, може, стабілізація існуючого стану? Що робити далі, чи скласти зброю, визнати себе переможеним і піти з повинною до НКВС, як цього бажали більшовики, чи далі вести боротьбу проти відвічного ворога і як? Кожен здавав собі справу, що після закінчення війни, з якої СРСР вийшов переможцем, він матиме змогу кинути дуже великі сили на боротьбу з українським визвольо-революційним рухом і що перспективи в цій боротьбі є дуже мінімальні. Оце хвилювання почало створювати психоз, що міг бути дуже важким ударом по УПА, підпіллі, взагалі по визвольо-революційній боротьбі.

¹ Це курені “Гайдамаки”, “Гуцульський”, “Карпатський” і “Перемога”. У зазначеному часі загинув тільки курінний Степовий, колишній старшина танкових військ ЧА й інструктор І Старшинської Школи УПА.

Очевидно, більшовики негайно використали стан непевності, який наступав після закінчення війни, й виступили з новим зверненням до УПА й підпілля. Це було чергове третє звернення й “останнє”, як писали більшовики. У цьому зверненні (19 травня 1945 р.) Хрущов і компанія чванилися перемогою над “найбільшою потугою світу — гітлерівською Німеччиною” і, перестерігаючи “горстку підлих наймитів Берліна” перед “гнівом народу”, визначили як останній речинець зголошення членів УПА для “чесного спокутування своїх злочинів” — день 20 липня 1945 р. Після цього реченця ніяких зголошень більше прийматись не буде, а всі “вороги народу й батьківщини” будуть безжально знищені¹.

Це звернення частково досягло своєї мети. До НКВС зголосилися бійці УПА, підпільники, значна частина людей, що скривались від мобілізації тощо. НКВС відпускає їх додому, визначнішим підпільникам дає посади в адміністрації, від інших бере підписку на добровільне переселення на Схід. У пресі з’являються численні заяви тих, що зголошуються з повинною, між ними також заява командира групи “Турів” Рудого². Деякі зголошені ламаються, починають водити енкаведистів по тих селах і хатах, де будь-коли квартирували, а також викривають кривірки, склади та допомагають арештовувати родини бійців УПА і підпільників. Маючи успіхи в цій акції, більшовики продовжили речинець зголошень після 20 липня 1945 р., а крім цього, знову примусили українську інтелігенцію впливати на бійців УПА й підпільників, щоб виходили з лісу, бо “всяка боротьба” в нових умовах “є безвиглядна”³.

Тим часом, основні кадри УПА та підпілля й не думали виходити з лісу й вирішили залишитись далі при своїй роботі⁴. У кожному разі, ситуація, що створилась після закінчення війни в Європі, вимагала негайного втручання з боку керівництва УПА й

¹ Незважаючи на урочисте запевнення, це не було останнє звернення до УПА. Останнє, відоме нам звернення, проголосив генерал Ковальчук 30 грудня 1949 р. Це було за чергою сьоме звернення до УПА.

² Командир Рудий не зголосився з “повинною”. Хворий на тиф, під час зміни місця постою потрапив у засідку і серед замішання (сполошені коні понесли його просто в руки більшовиків) непритомний потрапив у полон. Див. підп. видання “Самостійність”, орган УГВР, передрук ЗПУГВР, Мюнхен, 1949 р., с. 31.

³ Статті д-ра Михайла Рудницького.

⁴ Це рішення керівних чинників УПА й підпілля має багато критиків на еміграції. Ці критики порівнюють це рішення з рішенням керівництва польського підпілля (наказ ген. Бора-Коморовського), який закликав польське підпілля до виявлення себе (т. зв. уявне) і до зголошення до урядів безпеки, називаючи це польське рішення розумним і доцільним. До цієї справи ще повернемо, згадавши тільки в цьому місці про існування такої точки зору.

підпілля, якщо визвольно-революційна боротьба мала продовжуватись, незважаючи на складні умови. Цими заходами стала активізація збройної боротьби й пропагандистської діяльності в новій дійсності, щоб перед широкими українськими масами заманіфестувати волю до дальшої боротьби, а також планування й втілення в життя нових методів і форм боротьби, що більше відповідали б зміненим обставинам. З цією метою в другій половині травня відбулися важливі наради ГК УПА під проводом генерала Тараса Чупринки. З'явився Наказ ГК УПА до "Бійців і Командирів Української Повстанчої Армії"¹), в якому генерал Чупринка писав:

"...Ще завзятіша, ще успішніша боротьба є Вашою відповіддю на всі підступні "звернення уряду УРСР". Ви добре пам'ятаєте, що так само старалась розкласти Росія воїнів Мазепи, так само "дарувала" провини українським повстанським загонам у 1920—1923 рр. Усіх, що далися обманути, "нагороджено" каторжними роботами чи розстрілами, як тільки вони перестали бути потрібними Росії. Коли Ви раз вступили на шлях боротьби зі сталінським режимом, то не на те, щоб перед ним капітулювати, бо з ворогом, що загрожує існуванню нації, треба боротись на життя або смерть. Я впевнений, що зброї, яку одержали Ви з рук нації, не посоромите й прийдешнім поколінням передасте своє ім'я, вкрите безсмертною славою".

Про перспективи боротьби в нових умовах генерал Чупринка писав:

"...У світі ще не заіснував мир. Революційні рухи поневоле-них народів та протириччя між західними державами і СРСР зростають. Ростає в усьому світі свідомість, що несе з собою ідея "диктатури пролетаріату", голошена з Кремля... Ряди борців проти східного сатрапа ростуть. Це все створює сприятливі умови для нашої дальшої боротьби й наближає момент розвалу СРСР".

ДОТРИМАТИ ЗБРОЮ В РУКАХ ДО ТІЄЇ ХВИЛИНИ І СТАТИ НА ЧОЛІ ВОЮЮЧИХ ПРОТИ СТАЛІНА МАС — ВАШЕ СВЯЩЕННЕ ЗАВДАННЯ. ВІРЮ, ЩО ВИКОНАЄТЕ ЙОГО З ЧЕСТЮ І ФАНАТИЗМОМ, ЯК ВИКОНУВАЛИ ВСІ ДОТЕПЕРІШНІ ЗАВДАННЯ, НОВИМИ МЕТОДАМИ БОРТЬБИ, ДОСТОСОВАНИМИ ДО НОВОЇ ОБСТАНОВКИ, ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ ВОРОГОВІ НА ЙОГО НАСТУП".

Одночасно з Наказом генерала Тараса Чупринки з'явилася масовими накладами "Декларація Проводу ОУН після закінчення

¹ Оригінал "Наказу" надруковано в журналі "Повстанець", ч. 5-6, а також масовим тиражем окремо. Існує багато передруків його, в т. ч. англійською мовою.

Другої Світової Війни в Європі"¹, а також "Слово ОУН до Українського народу"². Крім цього, з'явилась маса підпільних видань, що трактували питання боротьби в нових умовах і її перспектив³.

"Декларація Проводу ОУН" — це серйозно опрацьований документ на 18 сторінках, що в 9 частинах аналізує ідейно-політичні основи руху, підсумки війни, імперіалістичне обличчя СРСР, англо-радянські суперечності, міжнародне й внутрішнє становище України тощо. Не замовчуючи того, що рух мусить бути готовим "до найгіршого", але виходячи з аналізу внутрішнього і міжнародного становища України, автори "Декларації" прийняли рішення, що "нам треба й ми мусимо вести дальше збройно-революційну боротьбу". Змінилися тільки умови: треба ввійти "в новий, післявоєнний стиль роботи", "виросувати нові кадри", переключатися "з масових форм підпільної роботи" на "вужчі, індивідуальні форми конспірації", "з кількості на якість", з екстенсивної на інтенсивну роботу, "вглиб, а не вшир". ОУН — це рух, що зродився в народі і з народом прямує до своєї мети й тому треба "ліквідувати другорядні фронти й дрібні непорозуміння з іншими співзвучними силами в ім'я спільної зтяжної боротьби з спільним ворогом".

Одночасно з посиленням пропагандистської діяльності в другій половині травня й у першій половині червня відділи УПА розпочали зачіпні акції проти ворога. Кліматичні умови сприяли інтенсифікації збройної діяльності. На всіх теренах дій УПА її відділи розпочали наступ. Найсильніші бої розгорілися в Гуцульщині, в Карпатах, у Сокальщині, в Крем'янецьчині і за р. Случ. Наскоки на районні центри: Надвірна (17 травня), Галич (10 червня), Яворів (13 червня), Солотвино (13 червня), Делятин (16 червня), Радехів (18 червня), Грималів (21 червня), удари на районні центри Жаб'є, Яблонів, Ланчин, Яремче на Гуцульщині, й на Гощу, Березне, Людвипіль і Корець на Волині, що мали

¹ Існує щонайменше одне друковане й чотири циклостилеві підпільні видання "Декларації". За кордоном є її передруки: в журналі "Визвольна Політика", ч. 1/18 за 1948 р., а також окремо.

² Оригінал у підпільному журналі "Шлях до Перемоги", видання групи УПА "Говерла", ч. 6—7 за 1945 р. Крім цього, щонайменше одне друковане й два циклостилеві підпільні видання.

³ З важливіших назвати широко відому (щонайменше шість різних видань) "Відозву до населення західних областей України, селян і робітників східних й осередніх областей України" та гумористичну "До земляків Гречухи, Коротченка, Рясного і Лалака в Києві — на "звернення" до робітників, селян, інтелігенції західних областей України з дня 19.5. 1945 р., на Наказ Наркома ВР УРСР 20.5. 1945 р. і на передовицю "Огидні і нікчемні бандити будуть знищені. Від українського повстанця-бандерівця кілька слів правди", вміщену в "Ралянському слові" 22.5. 1945 р.

місце в червні 1945 р., були прямою відповіддю УПА й підпілля на “звернення”. Вони викликали паніку в стані ворога, піднесений настрій у своїх. У наскоках ворог мав втрати: в Делятині знищено будинок НКВС, в Грималові загинули голова району й його заступник, в Ланчині начальник РВ НКВС. Успішні бої в Сокальщині, обабіч кордону доповнюють картину наступу УПА. Вдалих наскок на Вар’яз і Хоробрів (26 травня), вдала засідка на зрадника Юрченка¹ й його покровителя Леонова, успішний бій УПА під Дідиловом у Сокальщині, в якому повстанці застосували своє повстанське V-1², що ним викликали велику паніку в рядах ворога (6 червня), рейди відділів УПА по всіх територіях дій, на яких роздавали пропагандистську літературу й організовували мітинги, мали велике значення для піднесення настроїв українського населення у цей час.

Мала УПА у цей час й тяжкі втрати. На початку травня великі більшовицькі сили, що робили облаву обабіч р. Серет, перекочували в Чортківщину, щоб знищити курінь УПА командира Крука. Під Сосулівкою відбувся перший бій (7 травня), в якому загинув командир Крук. Розбитий курінь вийшов з оточення й почав відступати у Бучаччину, щоб через р. Дністер перейти в Товмаччину. Тим часом, цього зробити не міг, завеликі були сили ворога. Недалеко місця свого колишнього тріумфу біля с. Стінка круківці дали останній бій ворогові. 140 повстанців боролись до останнього набою. Полонених не було: 20 останніх бійців пострілялися останніми набоями. З німим подивом ходили переможці по цьому побоєвищі (13 травня)³.

Так закінчив свій бойовий шлях курінь УПА командира Крука. Один з найстарших куренів УПА, знаменито вишколений і добре озброєний, що здобув славу своїми рейдами по Галичині, Буковині, Кам’янсьць-Подільській обл. У значній більшості це були уродженці Крем’янецьчини, але були також галичани, буковинці, наддністрянці й “нацмени”, усі вони творили згуртований колектив, що знайшов таку славу смерть у Дністрових ярах.

¹ Командир УПА, що потрапив у більшовицький полон і почав співпрацювати з ворогом на шкоду УПА й підпілля.

² Повстанське “Фау-1” — це були стрільна німецьких “небельверферів” (ракетників), що їх відділи УПА здобули під час німецького відступу в Холмщині. Зброяря УПА при ТВ “Данилів” (командир Сушко) сконструювала торпедник, при допомозі якого вистрілювали ці стрільна. Ними знищено будинок НКВС у Грубешові (28 травня 1946 р.), а також станиці польської міліції у Вар’язі, Черничині та Кристинополі.

³ Підполковник НКВС сказав селянам с. Сновидова: “Поховайте їх з честю. Вони на це заслуговують. Це герої”.

У боях на Волині загинув (4 червня) підполковник Михайло Медвідь-Крем'янецький (Карпович), що був начальником Штабу УПА-Північ від 27 квітня 1944 р., а після смерті полковника Клячківського виконував обов'язки командира УПА-Північ. 19 червня загинув шеф штабу УПА-Захід — майор Василь Брилевський-Боровий.

7 червня війська НКВС, що дислокувалися у Львові, провели акцію на терени Городоцького й Яворівського районів. Упродовж одного дня заблокували терен між пунктами Львів—Янів—Городок—Любінь—Наварія. Довкруги заблокованого терену одні відділи окопалися, а другі переходили його розстрільною в кількох різних лавах, що завжди могли зробити нову бойову лінію. Переходили поля, ліси, села. В облаві брали участь: піхота, кіннота, моторизовані відділи, артилерія й авіація. Переховатися без криївки було просто неможливо. 9 червня облава досягла Яворівського району, дійшовши аж до польського кордону. Дислоковані тут відділи УПА (“Холодноярці” й “Переяслави”) не прийняли бою і відступили. За відділами війська прибули на села цих районів гарнізонники, що почали акцію проти підпілля. Втрати підпільників від цієї акції були дуже великі. Треба згадати, що упродовж цілого травня діяли в цьому й у суміжних теренах (Жовківщина) т. зв. сталінські діти, що немилосердно тероризували місцеве населення вбивствами, грабунками, бешкетами, антирелігійними акціями, зрізуванням хрестів на могилах і т. д. Цих сталінських дітей підпілля нищило безпощадно, коли тільки для цього була нагода, хоч і багато підпільників впало в цій боротьбі.

У самому розгарі акції гарнізонників на Яворівщину відділ УПА “Переяслави I” (командир Бриль) зробив наскок на Яворів (13 червня). Відступаючи з міста, відділ потрапив у лісах біля с. Наконечне в небезпечне оточення. Завзятим наступом відділ розбив чотири ворожі застави і відв'язався від ворога. Бій тривав чотири години. Вбито 50 більшовиків та здобуто зброю.

Із рейдів УПА заслуговує уваги рейд куреня “Дзвони” (командир Хмара). Цей чорноліський курінь від 6 до 30 червня пройшов 16 місцевостей Станіславівського й Товмацького повітів, влаштовуючи мітинги, в тому числі чотири мітинги, в яких брало участь 300-500 осіб. Один мітинг улаштовано ввечері на ст. Хриплин, біля м. Станіславава. До зібраних залізничників промовляв сотник Перець (наддніпрянець), українською й російською мовами. Цей рейд продовжувався в липні, причому пов-

станці знову повернулися до Хриплина (19 липня), де їх вітали як старих знайомих.

Кризу, викликану закінченням війни, було переможено. Хвилеві розчарування й зневіра уступили місце новому піднесенню настроїв. Народ знову сконсолідувався навколо своєї УПА, а жорстокі засоби більшовицького терору переконали навіть найбільш байдужих, що від ворога їм чекати нема чого.

2. БОРОТЬБА НА ЖИТТЯ АБО СМЕРТЬ

Червона Армія небоездатна в боротьбі проти УПА

Коли закінчилася війна в Європі, більшовики задумали використати для удару проти УПА й українського підпілля сили переможної Червоної Армії. Вони спрямували дивізії українських фронтів на західноукраїнські землі й визначили їм такі маршрути, щоб постої війська використати для боротьби з українським визвольно-революційним рухом. Цей більшовицький план провалився, бо Червона Армія виявилась небоездатною проти УПА¹.

Упродовж трьох місяців (липень-вересень 1945) теренами дій УПА проходили частини Ча різних родів зброї. Квартирували кілька днів по селах і відходили, щоб звільнити місце іншим. За ці місяці 90% сіл на західноукраїнських землях було зайнято квартируючими частинами Червоної Армії.

Уже тривалий час більшовики чванились тим, що переможна Червона Армія прийде на Західну Україну й змете з лица землі українських повстанців. Керівництво українським визвольно-революційним рухом врахувало таку можливість і відповідно до неї приготувалося. Як і під час походу Червоної Армії на Захід уздовж усіх шляхів, якими йшли червоноармійці, їх вітали тисячі повстанських листівок, закликів і лозунгів, розліплених по придорожних деревах, телеграфних стовпах, поруччях мостів, стінах будинків, завішених високо на деревах чи дзвіницях. Уночі,

¹ Через західноукраїнські землі маршрували головно дивізії I — III українських фронтів. Дивізії IV українського фронту маршрували в Україну головно через Румунію. Дивізії білоруських і балтійських фронтів поверталися через Білорусь і балтійські країни, де теж існував сильний повстанський рух — у Білорусі (під командуванням генерала Вітушки, колишнього командира Білоруської Народної Самооборонної Армії) і, зокрема, в Литві. Литовська Повстанська Армія під керівництвом Литовської Визвольної Ради була разом з УПА одним з найсильніших і найкраще організованих повстанських рухів у Східній Європі.

на постоях, підкидувала їх невидима повстанська рука. Листівки з'являлися в кишенях старшин і вояків, в їхніх торбах і наплечниках, в листах, газетах і книжках. Здається, не було тоді червоноармійця чи старшини, щоб не прочитав листівки українською чи російською мовами, не бачив заклику. Не випадково член Військової ради прикарпатської воєнної округи генерал-майор Новиков висунув як перше завдання підвищення в армії “революційної пильності”, бо “не треба ні на хвилину забувати, що наша округа являється прикордонною, що ряд частин розташовані в областях Західної України, де ще продовжують діяти німецько-українські націоналісти”¹.

І справді, УПА й підпілля діяли. Вони ясно й послідовно говорили червоноармійцям ту правду, яку одні чітко усвідомляли собі, а інші лише відчували. Вони промовляли до почуттів і переконань червоноармійців, виказуючи їм, що їхня перемога, куплена ціною життя мільйонів червоноармійців, не дала нічого народам СРСР, працюючим масам, окремій радянській людині, навпаки, дала ще більший гніт і визиск з боку сталінських вельмож. Природно, що перед усіма червоноармійцями ставало питання: за що вони боролися, за що вони терпіли й гинули, що змінилося в їхньому становищі. Відповідь на всі ці питання давала їм УПА в своїх листівках.

“...змінилися диктатори-імперіалісти й зовсім нічого не змінилося в безправному становищі народів, працюючих мас. Далі існує гноблення, експлуатація, терор”.

Після такого твердження УПА закликала червоноармійців: “...Ваша боротьба за торжество справедливості на наших землях не закінчена. Ви її закінчите справді переможно лише тоді, коли, в свою чергу, повалите диктаторський терористичний експлуататорський режим найбільших ворогів народу — режим Сталіна й його банди”.

УПА закликала червоноармійців не виступати проти визвольно-революційних рухів поневолених народів:

“...Не помагайте сталінському охвістю поборювати вже існуючу народно-визвольну революційну боротьбу окремих поневолених народів. Не помагайте сталінським гайдукам у боротьбі проти визвольно-революційних організацій українського народу...”².

Перед приходом Червоної Армії на терен дій УПА політруки й всякі смершівці розмалювали українських повстанців в найтемні-

¹ Цитата з газети Прикарпатського ВО “Сталинское племя” від 21 серпня 1946 р.

² Цитати з повстанської листівки “Бійці і командири Червоної армії, переможці гітлерівської Німеччини”.

ших фарбах. Говорили, що це “жорстокі бандити”, “гітлерівські запроданці”, “вороги українського народу”, “вбивники жінок і дітей”. Оповідали про те, як “бандерівці” знищили всіх полонених червоноармійців під час німецької окупації, як стріляли із засідок в червоноармійців під час походу ЧА на Захід й інші такі вигадки. Повстанці знали про те й писали в своїх листівках:

“...Червоноармійці й командири! Українські повстанці не воюють проти синів трудового народу, насильно мобілізованих червоноармійців і командирів! Українські повстанці знищують тільки більшовицький терористичний апарат — НКВС, партійних верховодів, червоних губернаторів, градоначальників і інших сталінських мерзотників...”¹

“Червоноармійці! Українські повстанці не борються проти Вас, лише проти НКВС, НКДБ, сталінських агентів в партії, адміністрації! НКВС, НКДБ і партійні начальники — наші спільні вороги. Смерть Сталіну й його банді. Хай живе воля народам і людині!”²

На маленьких листках паперу звичайною “гутенбергівкою”³ надруковані були короткі заклики:

“Бійці і командири ЧАР! Не виступайте проти нас, бо ми проти Вас не виступаємо! Помагайте нам зброєю, амуніцією, розвідкою, інформацією! Хай живе союз революційної протисталінської УПА з революційною ЧАР!”

А втім, згідно з Інструкцією Головного Осередку Пропаганди (ГОП) УПА 20 серпня 1945 р., серед червоноармійців мала вестись пропаганда руху не тільки шляхом поширення чи підкидання листівок, закликів, лозунгів. Інструкція звертала велику увагу на р о з м о в и українських підпільників й українського населення з червоноармійцями й подавала різні вказівки, як їх вести і в якому напрямі інформувати співрозмовців. Ще перед приходом ЧА на терен дій УПА з’явилась інструкція: “Про що червоноармійці мусять від нас довідатися”. Шляхом мітингів з населенням пропагандисти УПА й підпілля поширили цю інструкцію серед українського населення й давали потрібні доповнення.

Отже, згідно з наведеними інструкціями, українське населення повинно було переконувати червоноармійців, що (а) мир до-

¹ З листівки: “Червоноармійці й командири” українською і російською мовами.

² З листівки “Товарищи, русские, красноармейцы и командиры!” “Пор. також підпільну статтю О. Гончарука “УПА — носій ідей визволення і дружби народів”. Підпільний журнал “Самостійність”, вид. УГВР. Передрук: Мюнхен, 1949.

³ “Гутенбергівкою” називали в УПА черенки, вирізані з дерева. Друкування коротких листівок, закликів, а також лозунгів “гутенбергівкою” було дуже розповсюджене, бо кожен пропагандистський осередок міг придбати собі “друкарню”. Інструкцію, як різати черенки з дерева, підготував відомий мистець українського підпілля графік Ніл Хасевич.

ти неможливий у світі, доки існують ще поневолені народи, (б) трудящі маси не скористали на тому, що розбито Гітлера, бо існує ще диктатор Сталін, (в) криваві війни даліше загрожуватимуть людству, бо в світі накопичуються нові протиріччя між імперіалістами, немає справедливості і т. д., (г) життя є дуже тяжке, незважаючи на перемогу над Німеччиною. Тяжко жити в місті й на селі, нема що їсти, високі податки й позики, заготівлі, каторжна робота на фабриках, брак одягу й мануфактури, (д) все це зміниться, коли владу візьмуть у свої руки трудящі маси. Тоді настане мир, порядок, справедливість...

Інструкція забороняла встрявати в диспути релігійного характеру, хіба що розмовець добре підготовлений до ведення. Дозволялося хіба вести пропаганду в обороні релігійної свободи. “Підкреслюючи некультурність поборювання релігії як найінтимнішої приватної справи кожної людини, підкреслюючи реакційність боротьби з релігією взагалі, треба вистерігатись від глузування з советської людини, советського побуту, советських порядків і не хвалити минулих “добрих” часів за Польщі під час німецької окупації і т. д.”, — підказували інструкції.

Своєю широкою пропагандистською діяльністю серед червоноармійців УПА, українське підпілля, все українське населення досягли значних успіхів. Вони популяризували серед широких червоноармійських мас справжні цілі своєї боротьби й рішуче вплинули на прихильне ставлення червоноармійців до УПА. Через червоноармійців УПА й підпілля популяризували визвольну боротьбу українського народу, рознесли відгомін про неї в найдаліші закутки СРСР. Червоноармійці, що спочатку з острахом і недовір'ям дивилися на змальованих у чорному світлі повстанців, під впливом пропаганди і безпосередніх зустрічей з ними почали змінювати своє наставлення до них. Уже через кілька днів перебування на терені дій УПА вони знали, що повстанці не стріляють в червоноармійців, що вони борються тільки зі зненавидженими НКВС і НКДБ та всякими “тиловими крисами”. Ворожі настрої червоноармійців почали змінюватися на прихильні. Коли ж до частин ЧА почали вертатися червоноармійці, що потрапляли в полон до УПА й оповідали про те, що їх “бандери” нагодували, напоїли та пустили вільно зі зброєю та літературою, червоноармійці твердо вирішили, що вони проти УПА воювати не будуть. І цього рішення дотримали¹.

¹ В УПА діяла Інструкція ГК УПА в справі полонених. Перша редакція цієї інструкції від 5 серпня 1944 р. й друга редакція від 26 квітня 1946 р. доручала відділам УПА й СКВ, спецвідділам і бійкам СБ та всьому визвольно-революційному підпіл्लю “максимум роз-

У звітах УПА й підпілля, в протоколах блоkad, у підпільних виданнях є тисячі згадок про те, що частини ЧА відмовлялись воювати проти УПА, а коли вони їх до цього змушували, то робили тільки вид, що воюють, пильно слідкуючи за тим, щоб не завдати УПА якої шкоди. Випадки, коли частини ЧА залишали при відході з села зброю й амуніцію, були непоодинокими. Траплялося, що просто з возів кидали селянам скриньки з амуніцією, кажучи: “ти, мол, знаєш, что з етим сделать”. Були протирежимні виступи червоноармійців і збройні сутички червоноармійців з енкаведистами. З тисяч повідомлень такого змісту вибираємо тільки найбільш характерні. У цьому місці хочемо зазначити, що не завжди мова йде про червоноармійців-українців. У дивізіях т.зв. українських фронтів українці були в переважній більшості, але не виключно. Крім українців, в цих дивізіях були усі підрадянські національності. Усі вони, не виключаючи росіян, у своїй більшості позитивно ставилися до УПА й українського підпілля¹.

Однією з перших частин ЧА, що брали участь в облавах й акціях проти УПА, була 271 стрілецька дивізія, що її вжито до акції на Гуцульщині. Ця акція почалась 15 травня 1945 р. і про неї ми вже писали. Акцію проводив полковник НКДБ Щербина; командир дивізії підлягав його наказам. Емдебісти чинили страшні злочинства, вони застосовували прилюдні катування і т. ін. У цей час частини 271 стрілецької дивізії вели себе коректно й виразно уникали боїв і сутичок з повстанцями. У с. Чорні Ослави командир 271 дивізії звільнив 80 заарештованих селян, причому червоноармійці побили енкаведистів, що охороняли заарештованих.

Коли таку поведінку червоноармійської частини можна назвати до певної міри пасивним спротивом війська проти поліції, що, мабуть, існував і існує у всіх поліційних державах², то інші наведені нами приклади свідчатимуть вже про активну ініціативу війська проти участі в акціях проти УПА й до певної

важності, розуму й такту” в поведінці з полоненими. Всі ці відділи зобов’язувалися “до дуже чемної поведінки”; вони повинні були “перев’язати поранених, заспокоїти їх у дружній розмові, дати їсти, перевести переслухання, передати організаційним властям на переслухання”, після чого полонені, яким не доказано жодної провини у відношенні до українського народу, повинні були бути негайно звільнені.

¹ За нашими підрахунками, в Червоній армії було 54 стрілецькі дивізії, 2 кінні, 2—3 танкові й мотомеханізовані дивізії (бригади) й 1 артилерійська дивізія, що мали український особовий склад у більшості. Це на приблизно 900 дивізій ЧА під час минулої світової війни. Отже, суто українські частини радянської армії становили дещо більше як 6%, коли українське населення СРСР становило згідно зі статистикою 16,5% усього населення СРСР.

² Досить згадати ворожнечу між “вермахтом” і “гестапо”. Радянський літун Пирогов у своїй книзі англійською мовою розказує, як офіцери авіації протестували в 1947/1948 рр. проти залучення їх до облав УПА. У цих облавах вони поводитися цілком пасивно.

міри зараження війська революційними настроями, що проявлялись в деякому братанні з УПА.

Були безпосередні зустрічі віч-на-віч повстанців і червоноармійців. Три дні (20—23 липня) в с. Підпечари (Станіславівщина) квартирували майже поруч стрільці з відділу “Дзвони” й червоноармійці. Одні одних не чіпали, хоч про себе знали й взаємно себе обсервували. 30 серпня застава сотні ім. І. Богуна обстріляла колону червоноармійців, що наближалася до повстанської застави в с. Петрилів (Товмаччина). Червоноармійці зайняли позиції й згідно з військовими статутами вислали парламентаря до повстанського відділу, вимагаючи, щоб повстанці звільнили село, в якому червоноармійська частина буде квартирувати до наступного дня. Повстанці прийняли вимогу, бо не хотіли вступати у бій, і відступили. На другий день червоноармійська частина відїхала далі, не провівши в селі жодного тусю, причому поведінка цієї частини в селі була дуже коректна.

Були випадки безпосередньої допомоги повстанцям. 9 серпня червоноармійська чота натрапила біля с. Невочин на повстанців. Зав’язалася розмова. Червоноармійці дали повстанцям докладні дані про розташування енкаведистських спецвідділів у околиці й заохочували, щоб вони били тих “сволочів”. Погостивши, “вороги” мирно розійшлися.

Випадки переходу червоноармійців до УПА були також дуже часті, однак з цього УПА не користалася. Вона саме проходила період демобілізації і пристосування до нових умов, що вимагали звуження дій та переключення на підпільні форми боротьби власними перевіреними кадрами. Проте факти залишились фактами й упівські частини мусили переконувати перебіжчиків, що тепер не пора на розгортання боротьби й хоч з жалем, але відсилали їх назад до частин. Наприклад, 17 серпня 1945 р. з постою в с. Рогізно втекло 28 кубанських козаків під проводом лейтенанта, які шукали зв’язків з УПА, а коли УПА їх не прийняла, поїхали на Карпатську Україну й що з ними сталося — невідомо. Знову ж, на Волині принаймні 50 бійців з 102 стрілецької дивізії шукали пристановища в лісі, але командир Дубовий усіх їх відіслав назад.

Немає сумніву, що партійні й поліційні чинники мусили боротися з таким станом, з проявами деморалізації й розкладу в ЧА. Небагато їм ця боротьба допомогла, бо ще в жовтні 1945 р. командир повчав червоноармійців, що йшли на заставу: “Коли побачите повстанців, а вони на вас не нападають, не стріляйте

до них, бо вони фронтовиків не чіпають. Стріляти у повстанців можна тільки тоді, коли вони на вас нападають". Оце "не чіпають фронтовиків" довго ще залишалось зобов'язуючою засадою в стосунках між ЧА й УПА. Наприклад, через рік (28 липня 1946 р.), коли НКВС робив великими силами облаву на ліс "Яблінка" (Стрільківський район Дрогобицької обл.) й повстанці під тиском переважаючих сил мусили залишити ліс та відступали через с. Нанчілку, повз них проїхав відділ червоноармійської кінноти. Енкаведисти сподівалися, що цей відділ заатакує повстанців, але вони навіть ні разу не вистрелили й повстанці змогли відступити. Коли після того енкаведисти спитали кіннотників про причину їх вчинку, червоноармійці заявили виразно, що вони з повстанцями не воюють.

Щоб знищити приязні до повстанців настрої серед червоноармійців, більшовики почали розпалювати в них російський шовінізм. Відсилаючи роту червоноармійців, що складалася переважно з українців, командир батальйону повчав ротного командира: "Ты ж русский. Ты должен хорошо смотреть, чтобы эти хахлы доблестно дрались с бандерами. Ведь ты русский, сам же понимаешь, за что мы воюем". Але це не була така легка справа "смотреть" за тим, щоб бійці "дрались", коли до цього немає охоти. Завжди хтось може підстрелити в бою і не знатимеш навіть, від якої кулі загинув. Серед фронтовиків було сильне почуття взаємної дружби, разом вони пережили всі страхіння німецького фронту, розуміли себе прекрасно й важко їх було розчулити якимись гаслами, яких вони не розуміли. Для цих фронтовиків війна вже була закінчена, й вони не мали жодного бажання ще раз ризикувати життям в боротьбі проти УПА, до якої, з різних причин, почували симпатії. Розуміли це й капітани й дарма, що "русские", не спішили гнати своїх бійців до бою й зберігали до УПА дружній нейтралітет. Наприкінці серпня, наприклад, червоноармійці відпустили зі зброєю 12 стрільців сотні командира Ясмينا (Рогатинщина), яких узяли в полон. І коли червоноармійців змушували брати участь в облавах, як, наприклад, у Скільщині, коло с. Плав'є (22—25 серпня), вони своїми голосними сміхами й перекликуванням по лісах та безладною стріляниною "небові у вікна" більше пошкодили перебігові облави, як допомогли.

Перед партією й урядом постала серйозна проблема, що робити з Червоною Армією. У акціях проти УПА вона виявила свою цілковиту небоездатність. Треба було її чим скоріше забирати з терену дій УПА, щоб до решти не розклася. Вирішили звіль-

нити десять найстарших річників й заступити їх молодими допризовниками, що вже вишколилися в запасних полках, але пороку ще не нюхали. Так укомплектовані дивізії, головно з українським особовим складом, вислали на Далекий Схід, де війна з Японією й окупація Маньчжурії ставила перед ними нові проблеми мілітарного характеру. До кінця 1945 р. фронтові дивізії Червоної Армії залишили західноукраїнські землі, на їх місце почали прибувати з Сибіру й центральної Росії свіжі дивізії ВВ НКВС, що мали бути вжиті проти УПА в наступних акціях.

Демобілізованих з ЧА українців більшовицька влада старалася використати для поповнення місцевих “винищувальних батальйонів”. У грудні 1945 р. УПА звернулася до демобілізованих з листівкою¹: “Гітлер хотів підкорювати поневолені народи та рятувати штучно роздуту імперію бандами “фольксдойчів” та яничарів. Сталін хоче поневолювати та вигублювати український народ при допомозі самих таки несвідомих або злочинних українців” і перестерігала: “Коли ж хтось з вас не послухає нашої братньої перестороги й стане каїном-яничаром, з тим буде наша мова коротка — куля!”

Дальші події довели, що спроба залучити демобілізованих вояків ЧА до боротьби проти УПА закінчилась для більшовиків невдачею. Для цієї спроби не було ґрунту. Взагалі більшовицькі спроби розколоти український народ і викликати громадянську війну в Україні закінчилися невдачею.

Червоний терор в Галичині та на Волині

Використовуючи закінчення війни і зв'язаний з цим перехід частин ЧА через західноукраїнські землі, більшовицькі верховоди вирішили вдарити з усією силою по українському визвольно-революційному русі. Друга половина 1945 р. — це одна велика серія блокад і акцій проти УПА й підпілля. Годі було б їх усіх навіть перерахувати. Безперервні блокади поєднані з дикими погромами українського населення мали на меті зламати дух спротиву й безнастанним тероризуванням остаточно його знищити.

Техніка облав і блокад була однакова на всіх теренах дій УПА. Це означало, що план цих облав і блокад був опрацьований в одному центрі. Перших кілька днів після квартирування в

¹ Листівка “До демобілізованих вояків Червоної Армії”. Підпис: “Українські Повстанці”. Грудень, 1945 р.

селі енкаведисти використовували на ведення розвідки: обсервували людей, розглядали далековидами переміщення людей і транспорту у терені, контактувались зі своїми сексотами, ходили на нічні підслуховування; заарештовували й допитували підозрілих. Заміновували стежки, нищили хрести й могили, затирали протибільшовицькі гасла. Зібравши потрібні дані, одна або дві спецгрупи з 8—15 бійців проводили в селі обшуки й при тому грабували все, що їм подобалося.

Окремі групи, по 6-20 досвідчених енкаведистів, розшукували криївки. Послугувалися дротами товщиною на 5-10 мм і довжиною від півтора до двох метрів. Коли дріт натрапляв на щось тверде, то в цьому місці починали копати. Перевіривши села, почали перевіряти околицю. Розшуки проводили солідно, не поспішаючи. Звертали увагу на найменшу дрібницю: столочену траву, всохлий куц і т.д. Після прочісування лісів шукали криївки також у лісах.

Для прочісування лісу, звичайно вночі, вживали більших відділів, а також частини ЧА, завданням яких було тримати застави навколо лісу, по дорогах і просіках.

Бешкети, насильства, публічні катування, головно знайдених у криївках повстанців, мордування людей під час погромних акцій були частим явищем. Арештовували й вивозили родини підпільників і бійців УПА. У багатьох селах, за гітлерівським звичаєм, брали закладників, які своїм життям відповідали за “безпеку” відділів НКВС.

З найважливіших блокад і акцій НКВС проти УПА слід згадати такі: 1) 9-27 липня 1945 — велика блокада Чорного лісу й околиці проведена НКВС й військом у складі 5000 бійців з підтримкою авіації, що 11 липня цілий день бомбардувала Чорний ліс і околиці.

Ця блокада практично не завдала жодної шкоди відділам УПА групи “Чорний Ліс”, втрати яких в сутичках були мінімальні. 2) Блокада Самбірщини в другій половині липня й першій половині серпня 1945 р. Найсильніше були заблоковані Добромильщина й Устріччина (95%), менше Стрільківський і Самбірський райони (70-80%). Облава була організована силами військ НКВС. Метою блокади було викрити місце таборування відділів, їхні криївки та всіх людей по селах, що мали зв’язок з повстанцями. Під час блокади загинуло 140 бійців УПА й підпільників. 3) Блокада Галицького й суміжних районів, що тривала від 16 липня до 2 вересня. Вона охопила райони: Галицький, Войнилівський, Єзу-

пільський і Станіславівський, в яких діяли три оперативні групи НКВС. Метою їх операцій було розгромити організаційну сітку, викрити криївки, виловити всіх, хто ще скривається, та виявити й знищити всі збройні відділи на терені цих районів. У звіті-протоколі з цієї блокади подаються такі втрати: 1) Загинули в боях, сутичках, криївках 11 бійців УПА і 5 підпільників, 2) Поранено 4 бійців УПА, 3) Зловлено більшовиками 109 підпільників, 4) Зголосилось добровільно “з повинною” — 14 підпільників. 4) Блокаду Коломийщини й Гуцульщини під кінець серпня і впродовж вересня також провели прикордонні війська НКВС, її центром було с. Космач і околиця. З огляду на терен, більшовики застосували тут тактику рейдів. Рейдуєчі частини більшовиків без упину маршували по терені, переважно ночами, переводячи безнастанні труси по хатах, заарештовуючи людей, роблячи засідки. Більші відділи прочісували ліси й гірські масиви. Блокада Наддністрянщини в другій половині серпня й першій половині вересня від Городенщини й Товмаччини до Самбірщини мала на меті заблокувати всі села на правому березі р. Дністер, щоб не допустити відділи УПА з Поділля в Карпати. Крім цього, блокуючі відділи мали завдання боротись з УПА на теренах блокованих районів. Головним центром цієї боротьби була Миколаївщина (19-22 серпня), де більшовики мали успіхи, викривши головну підпільну друкарню УПА, якої, до речі, шукали від часу свого приходу на західноукраїнські землі. Одночасно більшовики блокували все Поділля, причому моторизовані бригади ВВ НКВС прокочувались декілька разів по всій території, дико розгулюючи по лісах і селах. Блокада тривала до кінця 1945 р. і після 10-денної перерви почалася наново в 1946 р. У грудні 1945 р. НКВС особливо жорстоко пацифікував Копичинеччину, Борщівщину, Заліщицщину й Чортківщину. Очевидець писав тоді: “Те, що в нас діється, це один жаж”. Втрати підпілля на Поділлі були значні. Ось цифри за другу половину 1945 р.: Тернопільщина — 119, Бережанщина — 225, Підгаєччина — 66, Тербовельщина — 104, Чортківщина, Копичинеччина, Заліщицщина, Борщівщина — 728. Цифри ці включають бійців УПА й підпільників, родом з цих повітів, що загинули в другій половині 1945 р. у боротьбі з більшовиками¹.

У жовтні 1945 р. більшовики пацифікували Стрийщину до кордону Карпатської України й у цей самий час — Львівщину. Упродовж другої половини 1945 р. тривала безперервна блока-

¹ Цифри подано за книгами й списками втрат українського підпілля. Включають також тих бійців УПА й підпільників, що загинули на теренах інших повітів.

да Волині, особливо Крем'янецьчини й теренів між р. Случ і Горинь та Цуманських лісів. У південній Волині більшовики робили постійні прочісування Завидівського лісу. В грудневій, посиленій блокаді районів Гоща, Межиріччя, Корець більшовики застосували новий метод: вислали на села провокативні відділи НКВС в одностроях українських повстанців, які робили наскоки на села й хутори, звичайно вночі, й немилосердно грабували українських селян і знущалися над ними за те, що “замало” підтримують український визвольно-революційний рух. Цей метод міг спричинити поважні шкоди для руху, якби не існували відділи УПА й підпільна сітка, що інформували українське населення про справжній характер цих “відділів УПА”. Тоді НКВС увів у дію свої відділи, які кинув проти власних провокативних банд, щоб доказати українському населенню, що в цьому випадку йдеться про справжні відділи УПА, а те, що про ці відділи оповідає українське підпілля, є тільки злісним наклепом на радянську владу й НКВС. Між НКВС та його ж провокативними бандами велись бої, недобитки банд утікали на села й хутори й прохали допомоги й захисту в українського населення.

До засобів тероризування належали також “звернення” до українського народу, до УПА й підпілля і т.д. З нагоди свята Жовтневої революції 5 листопада 1945 р. з'явилося четверте звернення влади до населення ЗО України. “Як зацьковані звірі гасають ці банди лісами”, писали більшовицькі верховоди у зверненні й грозили: “Український народ має досить сил, щоб знищити жалюгідні залишки фашистського падла — українсько-німецьких націоналістів”. “Залишки розгромлених банд будуть знищені в найближчому часі” й тому український народ “в ім'я свого щастя і щастя своїх дітей” повинен “ще активніше включитись у боротьбу за цілковиту ліквідацію охвістя розгромлених банд українсько-німецьких націоналістів”.

Одночасно з цим зверненням Хрущова й компанії з'явився “Наказ наркома внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенанта В. Рясного від 15 листопада 1945 р.”, в якому, виправдуючи продовження минулого речення 20 липня тим, що різні особи, які давно вже бажали порвати зв'язок з бандитами... практично здійснити цього не могли”, бо “знаходилися в таких умовах, при яких вихід з банд був неможливий”, наказується, щоб “усіх учасників банд, які припинили бандитську діяльність... і тепер добровільно з'явилися, ніяким репресіям не піддавали, а негайно ж після явки направляти на місце постійного мешкання”.

Наказ цей розвішували по селах, звичайно на хатах осіб, яких підозрівали, що вони симпатизують або співпрацюють з УПА й робили їх особисто відповідальними за його збереження. Нещасні селяни ночами тримали варту біля наказів, щоб їх хтось не порвав чи знищив.

Дії УПА в другій половині 1945 р.

Дії УПА в другій половині 1945 р. були спрямовані на збереження організації і військових відділів перед ударами ворога й жертвами, на реорганізацію УПА й підпілля й пристосування їх до дій в нових умовах, на піднесення настроїв і моральної постави населення, що почали занепадати внаслідок жорстокого терору, безперервних облав, вивозів, арештів і розстрілів. До занепаду настроїв немало спричинилися зголошення “з повинною”, які більшовики спритно рекламували, показуючи, наприклад, фільми “Як здаються бандерівці?”.

УПА діяло згідно з загальною інструкцією ГК “Наші завдання на найближчий час” від липня 1945 р. На підставі цієї загальної інструкції окремі відділи ГК, командування В. О. й проводили організаційних осередків опрацювали докладні інструкції. У зв’язку з цим дії УПА й підпілля на всьому терені позначались плановістю та єдністю дії і керівництва. Це немало спричинилося до успіхів УПА в зазначеному періоді.

Стояло рубом питання, як вистояти під час безперервних облав і як повести народ до боротьби в таких умовах. Інструкції підкреслювали, що кожен відділ УПА, кожен підпільник з а в ж д и мусить бути готовий до найгіршого.

Небезпечним помічником ворога була сексотська зараза. Якби не зрада, якби не інформації, що їх давали сексоти ворогові, УПА й підпілля не мали б і десятої частини тих втрат, що їх вони мали під час облав. УПА й підпілля мусили з усією рішимістю виступити проти цієї загрози й знищити її в самому зародку. Супроти зрадників на всьому терені дій УПА провели нещадний терор, їх ліквідували часом з цілими родинами, їхні господарства спалювали. Дехто пробує представляти ці події як братовбивчу війну, як громадянську війну між самими українцями, що, очевидно, не відповідає дійсності. Ці заходи, наприклад, не стосувалися людей зламаних, що їх більшовики змусили до співпраці своїми чортівськими методами, що були стероризовані так чи інакше до підписання декларації про співпрацю. Але відвертих сталінських

прислужників, що активно допомагали більшовикам, спрваджуючи їх до криївок чи до родин підпільників, що хвалилися своїми вчинками й погрожували УПА й підпільникам, ось, мовляв, ми вам тепер покажемо, було не так аж багато, щоб говорити про братовбивчу чи громадянську війну.

Наскільки успішною була акція УПА й підпілля проти зрадників і сексотів, свідчить факт, що УПА вивела з дії т. зв. винищувальні батальйони, що початково були великою загрозою для УПА й підпілля. Ведучи в відношенні до “стрибків” послідовну акцію, караючи серед них відвертих сталінських вислужників на горло, звільняючи інших, УПА зуміла постійними наскоками на станиці “стрибків” довести їх до того, що вони зберігали щодо УПА нейтралітет. Цього вже було забагато самим більшовикам і вони в 1947 р. розформували більшу кількість “батальйонів”, залишаючи рештки до вартової служби по залізницях, заводах і колгоспах. Подібне сталось і з іншими сталінськими вислужниками з-поміж місцевого населення.

Немає сумніву, що причиною явного вислужництва, що проявилось в другій половині 1945 р. і тільки тоді, був загальний занепад моральної постави народу, зневіра й деморалізація, що їх уміло підсичували більшовики у зв'язку із закінченням війни в Європі й перемогою над Німеччиною. Довготривалий терор і опричиницькі методи НКВС не могли залишитись без наслідків. Більшовики оточували старанною опікою села, в яких населення розкладалося більше, ніж в інших. Супроти таких розкладених сіл більшовики застосовували ехидну тактику лагідного цяцькання. У таких селах вони звільняли всіх заарештованих, зменшували збіжжеві контингенти й поставки, звільняли від податків і позик, не грабували й не застосовували репресій. Отаке “упривілейоване” село мало бути прикладом на всю околицю, як то добре занехати кожну думку про даремний опір і стати на співпрацю з владою. Не можна сказати, щоб усі ці заходи більшовиків не мали впливу, не розвіювали симпатій до УПА, не обмежували жертвності населення в підтримці. Оскільки за допомогу УПА були гострі репресії, населення почало ухилятися від неї, тим паче ставало дуже часто жертвою провокацій, коли за такою допомогою до селян зголошувались перебрані за повстанців енкаведисти.

Таке становище вимагало поширення дій УПА, її одвертого виступу для заманіфестування факту, що УПА існує й бореться. Такі дії почалися вже в травні 1945 р. і продовжувалися безперервно, упродовж другої половини цього року.

Одним з успішних засобів маніфестації існування УПА були внутрішні рейди всіх відділів. Відділи УПА рейдували по селах Галичини й Волині, роздавали пропагандистську літературу населенню й, де це було можливе, влаштовували мітинги. До речі, рейдування відділів УПА було поєднане з реорганізацією УПА, що її вона тоді проходила згідно з наказами ГК УПА. Для існування більших з'єднань УПА, навіть куренів, не було умов у підбільшовицькій дійсності. Курені УПА переорганізовувались у відділи (вд) і підвідділи (пвд). Кожен відділ (менш-більш силою сотні) і підвідділ (в силі чоти) отримали свої числа й свій терен дій. У цьому терені відділи й підвідділи мали створити свою базу дій, а поза тим застосовували рухливу маневрову тактику, можливо уникати відкритих боїв, але постійно тримати ворога в напруженні. Відділи й підвідділи вже були зорганізовані й відходили на нові терени свого осідку, часом дуже віддалені від первісного терену дій.

Було б неможливо навіть коротко згадати про всі рейди, що відбулися в липні-вересні 1945 р., коли відділи й підвідділи УПА мандрували до своїх нових місць постою. Мітинги, що їх проводили рейдуючі відділи УПА, мали часом великий успіх. У с. Красне Боринського району (9 жовтня) було на мітингу 500 осіб, у с. Голубічок Борщівського району — 300. До речі, в цьому селі відбувся великий мітинг ще в травні 1946 р., на якому повстанці пояснювали становище українського підпілля до “воз'єднання” української католицької церкви з руською православною¹. Рейдуючий по Червоноармійському, Козинському й Берестечківському районах відділ УПА (“Дружинницький”, командир Певний) провів 16 мітингів з населенням, у Жаб'ївському районі відділ УПА ім. Богуна — 14, на Закарпатті відділ УПА “Бойки” ім. Б. Хмельницького — 4. На Буковині УПА “Сурма” (командир Білий) пройшов рейдуючи 300 км. У цей же час відділ УПА (командир Шумський) рейдував по Володавщині й на Підляшті (серпень), а потім перейшов за ріку Буг на Полісся. Там цей відділ розбили більшовики, причому загинуло 18 стрільців і командир відділу. З інших рейдів слід назвати рейд відділу УПА “Помста Полісся” по Білорусі і відділу УПА Північ (командир Дубовий) на Житомирщину². Це й був час, коли пішов перший закордонний рейд УПА на Словаччину³.

¹ За словами очевидця, що перебуває тепер за кордоном.

² Кожного року, від 1945 до 1950 рр., відбувався рейд старими шляхами на Житомирщину. Останній рейд під командуванням хорунжого Романа пройшов в 1949-1950 рр. через Чоповицький, Малинський, Потіївський, Коростенський і Володимир-Волинський райони. Звіт цього рейду зберігається в архівах ЗП УГВР. З різних причин про ці рейди не можна ще подавати подробиць. Залишаємо тільки слід для майбутнього дослідника.

³ Про цей рейд у розділі: “Рейди”.

31 серпня 1945 р. всі відділи й підвідділи УПА святкували “Свято боротьби”. У наказі з нагоди цього дня писали: “...Ми не улягли, не зрадили, не захитались. Ми видержали всі удари, усю ту цілорічну скажену офензиву червоних, пекельних сил тиранії і сьогодні на цій історичній відправі стоїмо з чистим серцем і гордим чолом не як переможені, покорені невільники, а як вільні, незламні, до смерті вірні Борці Свободи”¹. При нагоді відділи організовували це свято на спілку з населенням.

Крім пропагандистських р е й д і в, відділи УПА часто організовували наскоки на більшовицькі пункти опору й засідки на ворога. У зазначеному періоді відбулись вдалі наскоки на більшовицькі центри: Яблонів (27 липня), Войнилів (25 липня), Перегінськ (27 липня), Солотвино (28 липня), Перегінськ (6 серпня), Жаб’є (9 серпня), Отинія (5 листопада)², Пробіжна (4 грудня). Кульмінаційною точкою цих наскоків був наскок групи “Чорний Ліс” на обласний центр — Станіславів 31 жовтня 1945 р. Відділи групи під особистим керівництвом Грегота-Різуна в’їхали пізнім вечором на підводах до Станіславава. Три оперативні групи повстанців провели наскок на магазини Облспоживспілки, медичні склади й на найбільш осоружних партійців й енкаведистів у їх помешканнях. Спочатку ця акція проходила цілком непомітно, але пізніше на вулиці міста виступили енкаведисти й почались вуличні бої. Військо залишилося в казармах, воно тільки розпочало густу стрілянину з автоматів і кулеметів. Серед великого замішання в стані ворогів і небувалої радості місцевого населення повстанці почали плановий відступ, вивозячи з міста трофеї. Ворог цілком розгубився, бо одночасно з наскоком на Станіславів надійшли повідомлення про такі ж наскоки на Лисець, Богородчани, Солотвино й Єзупіль. Це були демонстративні, відволікаючі операції інших відділів.

Відділи УПА організували також цілий ряд з а с і д о к. У одному тільки серпні таких засідок організовано на терені УПА-Захід 23, на терені УПА-Північ — 17. Найбільш вдалими засідками були засідка відділу УПА “Стріла” (командир Явір), на шляху Станіславів—Калуш (1 серпня), засідка пвд УПА “Бойки” на районного прокурора зі Славська, який загинув з усім своїм почтом (12 жовтня), та засідка на валку НКВС недалеко від с. Новий Став Клеванського району, в якій здобуто дуже цінні мате-

¹ Текст Наказу від 31 серпня 1945 р. надруковано в журналі “Визвольний Шлях”, Лондон, ч. 8/35 за 1950 р. Також в інших газетах.

² Опис наскоку на Отинію див. у журналі “До Зброї”, ч. 13/26 за 1951 р. Це передрук з підпільного журналу “Чорний Ліс”, ч. 5—6 за 1948 р.

ріали в портфелях забитих офіцерів НКВС (15 листопада). За неповними зведеннями зорганізовано за півроку приблизно 200 засідок, в яких загинуло понад 1000 ворогів, серед них багато офіцерів і знатних партійців.

До щасливих боїв треба зарахувати бій відділу УПА “Сірі” (командир Чорнота) між селами Хохонів і Дитятин (Рогатинщина — 8 липня), в якому більшовики втратили 36 убитими й 28 пораненими й зброю, липневі бої в Сторожинеччині, на Буковині, бої відділу “Галайда” (командир Перемога) в околицях Магєрова (2 і 13 вересня), бої в Завидівському лісі (17-18 вересня) та переможний бій відділу “Пролом” біля с. Сілець-Беньків (10 жовтня). Під час блокади Галицького й суміжного районів відділи УПА звели бої з НКВС в селах Ганівці (8 серпня), Колинці (16 серпня), Кінчаки (27 серпня). 19-22 серпня повстанські снайпери завдали тяжких втрат більшовикам у Миколаївських лісах, вистрілюючи офіцерів НКВС. 9 серпня у бою під Гринівкою командир Хмара розгромив спецвідділ у силі одної сотні, з якого врятувалось тільки 10 бійців. Успіхи мав теж відділ УПА “Бойки”, який влаштував успішні засідки в Скільщині, а 14 жовтня знищив у Хітарі більшовицький літак. У листопаді й грудні 1945 р. були часті бої й сутички в Пустомитівських лісах на Волині і в терені Дубового за р. Случ. Були також невдалі бої. 29 листопада закінчив свій бойовий шлях вд УПА “Буйні” (група “Лисоня”), що його ворог розгромив під с. Довжанка. Загинув командир відділу Степан Маркіза (“Гордій”) і майже всі старшини, підстаршини й бійці цього відділу. Останній бій “Буйних” тривав 9 годин.

Втрати УПА й підпілля, без сумніву, були тяжкі. У серпні 1945 р. загинув провідник Закарпаття Клемпуш-Лопата, на Буковині загинули (11 серпня) провідні члени руху Олег, Василь і Сербієнко. Два останні потрапили тяжко поранені в руки енкаведистів і їх катували прилюдно в жорстокий спосіб у с. Кабень Вашківського району. Василь і Сербієнко були наддніпрянцями. 17 вересня у Тернопільщині загинув провідний член руху й визначний публіцист підпілля Яків Бусел (“Київський”)¹. Втратила УПА кількох командирів відділів і лікарів, серед них молодих елевів Старшинської Школи “Олені”: Орлик (17 серпня), Ігор (5 вересня), Омелян (27 вересня), Дон (9 вересня — командир відділу “Холодноярці”), лікар Смерека (23 жовтня). Загинув колишній командир відділу “Холодноярці”, тепер командир ВТ УПА Граб

¹ Передрук підпілля його брошури “Совєтський патріотизм” з’явився в Німеччині.

(26 вересня). На Волині загинули командири: Шумський, Заболотний (родом з Київщини), Розважний, на Підкарпатті командир Нечай. Дуже нещасливим днем для УПА й підпілля було 19 грудня 1945 р., в якому по дорозі на Захід на чесько-німецькому кордоні загинули Дмитро Маївський ("Тарас")¹ і генерал Дмитро Грицай ("Перебийніс") — шеф ГШ УПА, визначні члени визвольного руху, які йшли як делегати ГК УПА й Проводу ОУН за кордон. У цей день загинули також: визначний член визвольного руху Арпад-Золотар і майор Василь Ваврук ("Ватюга") — шеф відділу пропаганди Штабу УПА-Захід.

Широка бойова діяльність УПА й підпілля в другій половині 1945 р., яку тільки фрагментарно передаємо в нашій історії, по-важно спричинилися до незаплямованої моральної постави бійців УПА, підпільників та всього населення. Дії УПА піднесли дух населення й накреслили перед ним нові можливості боротьби. Ворожий терор перетягнув струну, замість страху він викликав непримиренність і крайню ворожість населення до більшовицького режиму. В умовах цього терору всі надії пов'язувалися з УПА, з підпіллям, але наростала також свідомість, що єдність народу з УПА й підпіллям — це найкращий засіб протидіяти цьому. І ця свідомість зростала щораз дужче. До нових великих іспитів ішов народ, об'єднаний з УПА.

Велика блокада

З нагоди першої річниці "визволення" Української РСР від німців (18 жовтня 1945 р.) Хрущов сказав: "Український народ не повірив жодному слову брехні українсько-німецьких націоналістів, викривши і з н и щ и в ш и їх". Майбутні події показали, що Хрущов таки здорово пробрехався, коли говорив про викриття і знищення УПА й українського підпілля. На порозі 1946 р. вони продовжували існувати, незважаючи на сильні удари й значні втрати. Усі масові терористичні засоби, застосовані більшовиками від часу їхнього приходу на українські землі, виявилися безсилими, щоб викрити й знищити їх.

З упертістю ноторичних злочинців і з жорстокістю дегенератів вони повели в першій половині 1946 р. новий наступ на УПА й підпілля. Паралельно зі збройно-терористичним наступом на УПА й підпілля та на українські народні маси, що їм співчували

¹ Див. спогад про цього визначного революціонера І.Людима (Дмитро Маївський. "Національна Трибуна", Нью-Йорк, ч. 30 за 1950 р.).

і їх підтримували, ворог повів скажений пропагандистсько-політичний наступ на і д е й н і п о з и ц і ї українського визвольного-революційного руху. Він повів наступ на українську історичну науку, на українську літературу й мистецтво, на українську церкву. По всій Україні почалася боротьба з “ідеологічними ухилами” в бік “українського націоналізму”. Гостро атакували “школу Грушевського”, що, на думку сталінців, була “інкубатором”, в якому “вигрівалися небезпечні яйця”, що з них “вилуплювалися бандерівські горлорізи”¹. Широка боротьба з “ідеологічними проривами” на різних “фронтах” була найкращим доказом того, як ідеї українського визвольного-революційного руху здобували собі ґрунт серед українського народу на всіх його землях, який великий вплив мала героїчна протибільшовицька боротьба УПА й підпілля на широкі українські народні маси².

Нова збройно-терористична акція проти УПА й підпілля тривала довгих шість місяців, а коли взяти до уваги факт, що в деяких областях (Рівненська, Тернопільська) саме в останні два місяці 1945 р. були великого масштабу терористичні акції й бойові дії, то й довше. В історії УПА й підпілля цей період залишиться під назвою “в е л и к о ї б л о к а д и”. Великої не тільки з огляду на великі сили ворога, вжиті до тієї акції, не так з огляду на велетенські її розміри, як з огляду на час тривання і на територію дії, не тільки з огляду на велетенські й небували досі о р г і ї енкаведистського терору, с також з огляду на всю велич героїчної постави бійців УПА, підпілля, всього українського народу, що в найтяжчих умовах зуміли протиставитись страшенному тискові переважаючих сил ворога і не здали позицій і барикад українського визвольного руху. Цей героїзм у своїх масових проявах такий величний, що стає аж неймовірним, і серед нас є багато таких, що його заперечують. Заперечують, наприклад, ф а к т з б о й к о т у в а н н я великою більшістю українського населення західних областей України в и б о р і в до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), незважаючи на те, що існує навіть за кордонами України маса документів, звітів, протоколів, описів, статей у підпільних виданнях, які підтверджують факт всенародного бойкоту виборів, що стався се-

¹ Див.: Ярослав Галан. “Націоналістичні опирі”. “Радянська Україна” від 14 серпня 1946 р.

² У відозві до населення ОСУЗ і СУЗ Хрущов писав: “Галицькі бандити йдуть на Україну, баламутять людей якоюсь “самостійною Україною”... Хіба ж немає самостійної й соборної України?” і т. д. Так само писав... фон дем Бах.

ред найбільшого розгулу найстрашнішої більшовицької облави на західноукраїнських землях¹.

До “великої блокади” більшовики зосередили великі сили; за підрахунками підпілля — 585 000², переважно дивізії і бригади ВВ НКВС і прикордонних військ, а також армійських дивізій, що прибули в Західну Україну з центральної Росії, з Сибіру й Центральної Азії. Це вже не були “фронтовики” різних національностей, яких пробували залучити до акцій 1945 р., а свіжі дивізії, що складались з молодого московського, дуже шовіністичного, елементу. Цей продукт радянського виховання горів ненавистю до українського народу, а зокрема до УПА й підпільників, про які мав поняття, що це “изменники родини”, “гітлерівські запроданці” і “вислужники”, що під час німецької окупації допомагали німцям знущатись над народом і т. д. Деякі дивізії склалися з якутів, тунгузів й інших тубільних сибірських народів або монголів і з ними не можна було навіть порозумітися російською або українською мовами. Це був тільки дрібний підрозділ з великої книги під назвою московський геноцид українського народу за роки його поневолення.

Нерівність московських і українських сил в цьому бою була величезна. 132 тис. московського війська з усіх родів зброї, з важкою піхотною зброєю, артилерією, танками, панцерними автами, літаками, прожекторами, модерними засобами зв'язку в Станіславській обл. групи УПА “Говерла” і “Чорний Ліс” могли протиставити всього 2655 повстанців, озброєних легкою піхотною зброєю, у відділах УПА, й двічі стільки — у відділах СКВ. Очевидно, що про мілітарне протиставлення й мови не могло бути. Проте УПА й підпілля, заручившись підтримкою широких українських мас, протиставились більшовицьким окупантам політично й із цього політичного бою ні в якому разі не вийшли переможені. Це визнали й самі більшовики, проголосивши п'ять звернення до українського народу західних областей України 26 лютого 1946 р., в якому вже перестали говорити про знищен-

¹ Див. статті в підпільних виданнях: “Ганьба ХХ-го сторіччя”, “Свобода преси в ССРСР”, “Виборча трагікомедія” в журналі: “Самостійність” за 1946 р., а також “Ідея і Чин”, ч. 10, “За Волю України”, “Пропагандист”, ч. 6, “На зміну”, ч. 3, “Повстанець”, ч. 8—9 й ін. Видання: Осип Орленко: “Большевики у боротьбі з українським революційно-визвольним рухом”, підпільна брошура з 1946 р. і підпільне видання англійською мовою: “Elections in the USSR”, 1947.

² Волинська обл. — 75 000, Рівненська — 90 000, Львівська — 77 500, Дрогобицька — 81 000, Станіславська — 132 000, Тернопільська — 95 000, Чернівецька — 35 000. Більшовики заблокували також прикордонні райони Кам'янець-Подільської й Закарпатської областей.

ня “банд”, але, на диво, почали ідейну дискусію з “підлими зрадниками”. Забули також про всі минулі реченці й даліше закликали “тих, хто продовжує ховатись від органів радянської влади, зголошуватись” і обіцяли, що радянська влада їх помилує.

Велика блокада почалася майже одночасно на всіх теренах дій УПА й підпілля. 10-20 січня 1946 р. в усіх селах Західної України з’явилися гарнізони в силі 25-100, а інколи навіть 200-500 бійців на село. На гарнізони по селах більшовики призначали приблизно половину сил, призначених до акції, другу половину призначили для створення мобільних груп, що постійно рейдували по призначеній для них території. Приблизно одна третина рейдуючих груп видавали себе за українських повстанців. Ці групи вели себе в терені конспіративно, рідко заходили до сіл, уникали зустрічей з людьми, переховувалися у лісах і до деталей наслідували побут УПА. Часом таким групам вдавалося налагодити зв’язок з малими повстанськими відділами або групами підпільників і тоді вони зненацька нападали на них і брали в полон або знищували в рукопашному бою. Усі одягнені по-повстанському, говорили українською мовою, перед населенням видавали себе за частину якогось відомого відділу УПА, яка відбилася від нього під час бою і тепер шукає зв’язку. На Волині (Козинський, Деражненський райони і ін.) такі провокаційні групи використовували своєрідний варіант тактики. Вони нападали на села, звичайно вночі, домагалися харчів, одягу, грошей, грабували людей, били їх, нарікали на командирів і на підпільників і своєю бандитською поведінкою старалися настроїти людність проти УПА і відтягнути її від самостійницької боротьби¹.

Велика блокада ділилася на виразні три періоди. Перший період — від початку заквартирування гарнізонів до виборів, другий — від виборів до кінця квітня. Наприкінці квітня гарнізони відійшли з сіл, але перепочинок тривав дуже коротко. На початку травня з’явилися нові гарнізони й квартирували до кінця червня. Таким чином, упродовж першої половини 1946 р. уся Західна Україна була одним великим військовим табором. Над усією країною запанувала цілковита сваволя НКВС. Терор набув надзвичайно гострих форм, дійшов до небувалих розмірів. “Таких страхіть ще ніколи в своїй історії не переживала не то жодна країна в світі, а навіть Україна, якій судилося багато бачити й пережити за весь час своєї історії”, — читали ми в підпільному виданні².

¹ Див. підпільну статтю: “Ганьба ХХ-го сторіччя” в журналі “Самостійність”.

² Там же.

І ці видання пробують накреслити нам найтиповішу картину цих страхіть.

Терор не зменшувався й після виборів. НКВС мстило українському населенню за бойкот виборів, за підтримку УПА й підпілля. У березні 1946 р., після проголошення “возз’єднання української католицької церкви з руською православною церквою”, гарнізонники переключилися на “релігійну пропаганду”, почали своїми методами змушувати українське населення, щоб воно переходило на сталінське православіє. Тоді багато священників кинули в тюрми, закрили багато церков. Щоб змусити українське населення до переходу на сталінське православ’я, гарнізонники по-варварськи знущалися, грабували церкви, розганяли людей з Богослужень, нищили образи святих, рубали хрести і т. п.

Упродовж усієї великої блокади тривала також голодова блокада карпатських і поліських сіл. Вони вважалися центрами повстанського руху й до них не привозили ані харчів, ані жодних інших товарів. Цим засобом хотіли більшовики змусити відділи УПА вийти з карпатських лісів та поліських нетрів.

Широко застосовували більшовицькі злочинці також засоби бактеріологічної війни, дарма, що вона заборонена міжнародними угодами. Одним з найбільш поширених засобів цієї війни був продаж на чорному ринку затруених застриків. Більшовики знали, що УПА й підпілля купують ліки й застрики на чорному ринку й кинули велику кількість затруених застриків, щоб отруїти ними повстанців, підпільників і всіх тих осіб, що користають з допомоги повстанських лікарів. Щоб здобути протитифозні застрики, підпільний Червоний Хрест організував експедиції за кордон (Будапешт, Варшава).

На Волині НКВС роздавав сексотам отруту, щоб винищувати бійців УПА, підпільників, а головно командирів і провідників підпілля. Замахи на командирів УПА й провідні кадри підпілля належали до випробуваних методів НКВС. Із тією метою вони насаджували внутрішніх агентів до відділів УПА й організаційну сітку з завданням ліквідувати командирів і провідників підпілля зрадницькими пострілами ззаду. За вбивство визначних командирів і провідників підпілля виплачували великі грошові нагороди.

Але навіть за допомогою цих чорних справ, за допомогою найбільшою мірою бандитських, злочинних і ганебних методів не пощастило більшовикам знищити український визвольо-революційний рух, не вдалося зліквідувати УПА й підпілля, не зуміли вони поставити український народ на коліна. Блокада закін-

чилася, а український визвольно-революційний рух діяв. Більшовики проголосили в пресі, по радіо, плакатами й оголошеннями про його ліквідацію. Майбутні події показали, що ці проголошення були ще дуже передчасні.

УПА й підпілля у великій блокаді

У великій блокаді було 1500 боїв і збройних сутичок, в яких УПА й підпілля втратили 5000, більшовики 15.000 вбитими¹.

Відділи УПА мали порівняно невеликі втрати, наприклад, відділи УПА (“Говерла” і “Чорний Ліс”) мали 155 вбитими, 28 пораненими; відділи УПА В. О. З. (“Лисоня”) — 225 вбитими, 27 пораненими. Великі втрати мало підпілля, коли після викривання криївок, під час облав гинули підпільники й падали санітарні чи зв’язкові пункти. Оскільки останні обслуговувались, головню, дівчатами, більшовики спрямували всю свою лють на українське жіноцтво, особливо переслідуючи його під час великої блокади.

Часто над оточеними криївками з кількома підпільниками тривав кількогодинний бій, а часто й цілоденний або цілонічний. Коли більшовики натрапляли на криївку, оточували її та спочатку криком намагалися намовити схованих людей здатися. Із криївок лунали звичайно завзяті революційні оклики або глумливі жарти, а згодом серії повстанських автоматних черг чи вибухи гранат. Однаково героїчно гинули хлопці й дівчата. У Тернопільщині санітарки Дозя Підгайна й Євгенія Зварич (“Мурашка”) обороняли свої санітарні пункти до останньої можливості, виказуючи великий гарт духу, в Стрийщині (с. Труханів) командант підпільної лічниці, лікар УПА Кум спокійно керував евакуацією хворих і поранених в гори, сам стримуючи кулеметним вогнем наступаючих більшовиків. Після закінченої евакуації знищив усе своє майно й загинув з окликом “Слава Україні!” на устах. Випадків, коли хлопці чи дівчата гинули героїчною смертю у викритих криївках, були тисячі на українських землях. Над трупами побитих синів чи дочок мордували звичайно їхніх батьків або господарів хати, в якій знайдено криївку. Господарства підпалювали, трупи кидали в вогонь, дуже часто знущаючись над трупами згідно із старим московським опричницьким звичаєм.

¹ Ці цифри подано в підпільному виданні англійською мовою: “Elections in the USSR”, виданому в 1947 р., коли вже підсумки великої блокади були добре відомі. Наші обчислення, проведені на підставі красивих матеріалів, підтверджують, у загальному, ці цифри.

Для відділів УПА була проблема вийти цілими з великої блокади. За весь час тієї блокади, головно в зимові місяці, відбувалися прочісування лісів, полів, гущавин. По лісах безперервно нищпорили спецвідділи НКВС, шукаючи слідів на снігу. Знайденим слідом ішли інколи десятки кілометрів. Коли натрапляли на слід більшого повстанського відділу, негайно стягали сили, щоб замкнути цей відділ у кільце, змусити його до бою й знищити. Інколи їм це вдавалося й декілька відомих відділів УПА закінчили свій бойовий шлях у дні великої блокади¹.

Знаючи звичку більшовиків йти по слідах, відділи УПА в “Чорному Лісі”, в Чорногорі, на Поліссі і т. д. виробили тактику затирання й милення слідів. Часом слід обривався на потоці або в гущавині. Коли енкаведисти брели потоком, щоб знайти, де відділ вийшов з потоку, вони натрапляли раптом на міни. Починали шукати міни в потоці або в гущавнику, а за той час відділ відривався від погоні. Часом на деревах залишались повстанські снайпери, які, вистрілюючи енкаведистських золотопогонників, затримували погоню, яка починала шукати снайперів. Докладне знання терену, білі маскувальні халати повстанців, уміла партизанська тактика давали дуже часто змогу вийти зі скрутного становища. До цього треба ще додати беззастережну підтримку населення, розбудовану сітку криївок, не тільки по селах, але й по полях і лісах, існування такого повстанського козиря, як “нічка наша мати” — все те було причиною, що повстанські відділи також виходили без втрат з облав і прочісування лісів і розбивали своїх переслідувачів, завдаючи їм тяжких втрат. Коли ми візьмемо, наприклад, баланс боїв і сутичок групи “Чорний Ліс” за півроку, то побачимо, що в 27 боях, що їх звели відділи цієї групи, деякі були цілком успішні. Таким був бій відділу УПА “Сивуля” на горі Клим (2 січня), в якому ворог втратив 28 вбитими і 24 пораненими, розгром прикордонників відділом “Підкарпатський” у с. Грабівка (6 січня), бій відділу УПА “Дзвони” біля с. Гринівка (23 січня), бій відділу УПА ім. Колодзінського в Молодотинському лісі (27 січня), бій відділу “Летуни” біля села Тур’я Велика (14 лютого), бій відділу “Підкарпатський” біля сіл Майдан і Посіч (12-17 січня), бій відділу “Опришки” під горою Біла Ростока (9 квітня), квітневі бої відділу УПА “Помста Полісся” в Любешівському районі, а особливо біля села Щітець (26 квітня), бій від-

¹ Дуже тяжкі втрати відділу УПА “Підкарпатський” під час великої облати на Чорний Ліс, що тривала безперервно від 10 січня до 10 квітня та відділу УПА “Дружинники” під час великої облати на поля, ліси й села Лопатинського й суміжних районів, що нею командував перший секретар Львівського обкому партії Грушецький, від 8 до 15 квітня. Обидва відділи втратили своїх командирів і більшість старшин та бійців.

ділу УПА “Сіроманці” біля міста Сверх, у якому більшовики втратили 30-тонний танк (8 травня), бій відділу УПА “Бойки” біля с. Верецьке на Закарпатті, в якому знову знищено ворожий літак (12 травня) і бій цього ж відділу під с. Рожанка Вижня (25 червня).

Навіть під час великої блокади дії УПА не обмежувалися виключно обороною. Відділи УПА вели також офензивні акції, політичного й військового характеру. Вони вели, перш за все, завзяту противиборну агітацію, влаштовували мітинги, роздавали літературу, писали противиборні лозунги. 9 і 10 лютого 1946 р. в с і відділи УПА брали участь у боротьбі проти розташованих по селах гарнізонів. Наприклад, відділ “Летуни” провів турбувальні наскоки на гарнізони таких сіл: Станьків, Чертіж, Корчівка, Збора, Лисків, Завадка, Тур’я Велика (ці села розташовані в т р ь о х районах Станіславівської обл.), відділи командира Ясеня в районах Колки, Цумань, Деранже і т. д. Уночі з 9 на 10 лютого відділ “Рисі” наскочив на гарнізон у с. Петранка (район Перегінськ). Між енкаведистами постала паніка, одні втікали до льохів та інших сховків, інші в білизні вскакували до стрілецьких ровів і відстрілювалися. Цієї ночі відділ командира Б. висадив у повітря залізничну станцію в с. Колоденце (Куликівський район), знищивши також усі телефонні сполучення. Ті телефонні сполучення знищили тоді майже на всьому терені дій УПА.

У другому періоді блокади відділи УПА виступили з широкою політично-пропагандистською акцією проти насильного “возз’єднання української католицької церкви з руською православною церквою”, що було проголошено 18 березня 1946 р. Тоді поширювали листівку: “Українці, греко-католики!” й улаштовували мітинги й збори, на яких пояснювали позицію українського визвольно-революційного руху до цього насильного “возз’єднання”. Та цією короткою акцією не закінчилося, вона продовжувалася в наступні роки.

Під час великої блокади УПА й підпілля провели велику акцію проти “стрибків”.

“Стрибки” були організовані в станиці, що переважно розміщалися там, де колись стояли станиці поліції. Їхніми командантами були дільничні НКВС. Крім цього, в райцентрах були відділи “стрибків”.

Акція проти “стрибків” була продовженням акції 1945 р., але на цей раз вона була більше планова й спрямована, головню, на станиці “стрибків”. Напади на станиці “стрибків” уважались теж важливим засобом постачання зброї і амуніції.

У першій половині 1949 р. УПА й боївки підпілля провели 74 вдалі наскоки на станиці “стрибків” на терені дій УПА. В цих наскоках відділи УПА й боївки підпілля здобули 55 кулеметів, 132 автомати, 1260 крісів, понад 2000 гранат, пістолів, значну кількість амуніції. Під час акцій на станиці “стрибків” зліквідовано понад 200 дільничних НКВС й активних вислужників ворога з-поміж стрибків і роззброєно та розігнано понад 500 мало активних “стрибків”, попередивши їх про евентуальні наслідки їхньої служби. Акція проти станиць “стрибків” захитала всю систему “стрибківства”.

Паралельно з акцією проти “стрибків” була організована перша більша атентатна акція. Атентатна акція була відповіддю на більшовицькі спроби організувати атентати на визначних командирів УПА й провідників підпілля, на зрадницькі постріли в командирів ззаду. Атентати виконувались індивідуально підпільниками або боївками. З рук атентатників УПА й підпілля впало в тому часі і в наступних роках сотні й тисячі осіб, що репрезентували більшовицький терористичний режим на українських землях.

Продовженням атентатної акції були засідки відділів УПА й боївок підпілля на ворогів, деякі з яких були особливо успішні. Відділ УПА “Рисі” зробив (8 січня) засідку на шляху Журавно-Калуш біля села Монастирець, унаслідок якої вбито 4 офіцерів НКВС і партійців, які незабаром повмирали. У засідці на хуторі Довжок біля села Башковці (Шумський район) вбито кількох офіцерів НКВС, а 2 взято в полон (31 січня). На засідку в с. Крилос (8 квітня — відділ УПА “Дзвони”) наїхало авто з енкаведистами, вбито всіх, здобуто зброю, автомашину спалено. 24 квітня на засідку підвідділу “Стріла” на шляху Завій-Грабівка потрапило 25 енкаведистів. Але найбільш вдалу засідку влаштував підвідділ УПА “Месники” біля залізничної станції Тязів (3 травня), коли на засідку поїхало 4 особові авта й загинули генерал-полковник Москаленко, один полковник і два майори НКВС. Москаленко командував усіма військами блокади на території Станіславівської області. Відділи УПА командира Ясеня зробили успішну засідку на автомашини енкаведистів на шляху Колки-Бухче, а цього самого дня (15 травня) відділи командира Дубового на шляху Корець-Рівне розбили 9 ворожих автомашин, здобули зброю і амуніцію та затримали транспорт із 150 коней. Ці ж відділи зробили наскок на м. Межиріччя Рівненської обл., де забрали міську друкарню¹.

¹ У першій половині 1946 р. підпільні видання друкували т. зв. гутенбергівою або на циклопостилі. Фактом здобуття Межиріччя друкарні, здається, треба пояснити появу нових друкованих підпільних видань в другій половині 1946 р. Підпільний журнал “Ідея і Чин”, ч. 10, з’явився восени 1946 р. друком на 72 ст. форм. 20x28 см. Теж “Повстанець”, ч. 8—9.

10 червня відділ УПА “Сурма” зробив засідку на шляху Космач-Яблонів, вбивши двох офіцерів НКВС й рядового, здобувши зброю й важливі поліційні документи в торбі одного з офіцерів. Ми ще багато не врахували з усіх засідок, адже ж тільки на території В. О. 4 (“Говерля” і “Чорний Ліс”) таких засідок було 14, в яких убито понад 70 офіцерів і рядовиків НКВС, а в полон взято 22.

Не полишали відділи УПА й своєї давнішньої тактики, а саме наскоків на райцентри і рейдування по українських землях. Одначе тепер наскоки на центри мали інший характер; під час великої облави не було доцільно робити наскоків більшими відділами й громити весь райцентр. Тепер наскоки відбувалися малими відділами й мали обмежену мету: атентат, розгром якоїсь установи чи фабрики, здобуття харчів чи ліків. Наприклад, наскок на Розділ (4 січня) приніс трофеї, а саме — шкіру й взуття, наскок боївки відділу “Підкарпатський” на м. Станіславів (1 лютого) ліки з місцевої лічниці (9 січня, 9 лютого). Можна згадати також наскоки на Перегінськ (9 лютого), Яблонів (4 квітня), на Волині на Межиріччя, Корець і Людвипіль — у травні, та на Буковині, на Сторожинець — у квітні. Із рейдів світову славу здобув Другий рейд на Словаччину, про який буде мова в іншому розділі. Відділи УПА рейдували теж у Пінську, Берестейську й Закарпатську області.

С а б о т а ж е в і акції відділів УПА й підпілля мали на меті не тільки економічний саботаж, але й здобуття потрібних харчових припасів.

Окрема проблема створилась для відділів УПА, коли більшовики почали випалювати ліси, що досі були притулком для відділів УПА. Навесні 1946 р. в цей спосіб спалено багато соснових лісів на Волині (т. зв. Цуманський ліс спалили цілком), а також у північно-східній частині Львівської області та ліси в околицях Станіславова (Чорний ліс). У лісовому комплексі Лопатин-Грицевоя вигоріло понад 3.600 моргів лісу, між Топоровом і Трійцею 9.000 моргів. 24 квітня почалися великі ворожі акції на терені Ратненського, Дивинського, Іванівського, Морочнянського й інших районів. Групи енкаведистів, проходячи лісовими масивами, палили ліс. Це саме було в травні на терені Любешівського, Камінь-Каширського і Маневичанського районів. Підпалюючи ліс, енкаведисти розміщали на всіх просіках й доріжках застави, щоб знищувати вогнем повстанців, що відступали б з підпаленої частини лісу. Разом з лісами більшовики спалювали також підлісні

села, присілки й хутори, а також широко застосовували метод виселення українців з підлісних сіл і хуторів й заміну їх населенням, спровадженим з Білорусі, Московщини або Центральної Азії. Інша справа, що цих “поселенців” дуже скоро УПА викурила з підлісних сіл і хуторів, але, проте, упродовж років більшовицької окупації деякі підлісні села (наприклад с. Посіч) цілком змінили своїх мешканців. У підлісних селах Чорного Лісу є сьогодні найбільше 10-20% первісного населення села.

Коли ж ідеться про Карпатські ліси, більшовики почали їх інтенсивно вирубувати. З Коломиї, наприклад, проклали дві цілком нові залізниці в гори для спроваджування вирубуваного лісу. Інтенсивно його сплавляли і ріками. У 1946 р. вони вислали батальйони “лісорубів” у карпатські ліси. Ці “лісоруби” займалися вирубуванням лісів, але насправді це були відділи НКВС, що, маскуючись під “лісорубів”, мали слідкувати за відділами УПА. Відділи УПА й боївки підпілля почали навесні 1946 р. широку війну з тими “лісорубами”, проганяючи їх з лісів. Щоб хоч частково унеможливити більшовикам вивіз лісу, відділи УПА постійно нищили вузькотоворі залізнички: Креховичі-Луг, Вигода-Луг, Надвірна-Рафайлова і т. д. 23 січня основно знищено вузькотоворову залізничку на відтинку Кам'янець-Перегінськ, 24 червня на різних відтинках між с. Рафайловою і Зеленою та Рафайловою і Надвірною. Паралельно з цією акцією нищили телефонні і телеграфні лінії упродовж усього часу блокади.

Завзята й тяжка боротьба УПА й підпілля спричинила значні втрати, це річ samozрозуміла. До найбільших втрат треба зарахувати вбивство командира Різуна, командира групи “Чорний Ліс” 25 лютого 1946 р. Його знищили більшовики зрадою, надіславши вбивника, якому обіцяли велику грошову винагороду. До одчайдушності відважний, знаменитий партизанський тактик, командир Грегит-Різун вийшов переможно з-понад 100 боїв. Тіло сл. п. командира Різуна держали чотири дні в Станіславові, де оглядали його різні більшовицькі вельможі. Його справжнє прізвище було Василь Андрусак і був він родом зі Снятинщини. Надзвичайно люблений стрілецтвом, хоробрий командир, відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги I класу, чотири рази поранений, був завжди там, де його найбільше потребували. Не дивно, що його бойове псевдо стало легендою, що про нього співають пісень і розповідають про його хоробрі вчинки.

У цей час загинули ще два визначні старшини, що були за-сновниками карпатських відділів УПА. Це майор Козак, що за-

гинув 29 січня, і майор Прут, командир славного куреня, а потім відділу “Підкарпатський”. Загинув 1 березня у важких боях свого відділу проти переважаючих більшовицьких сил. У Карпатах загинули чотар Буйтур (2 січня), сотник Вивірка (7 січня) з куреня “Сивуля” і хорунжий Гонта, командир відділу “Рисі” (11 травня). На Поділлі: командир Іван Питльований (“Гонта”), командир дуже важливої зв’язкової лінії ГК УПА (лінія К-В) (13 січня), хорунжий Косач — командир відділу “Сіроманці”, та Гордієнко (командир відділу, складеного з самих наддніпрянців), який відступив із Волині й потрапив у вороже оточення біля села Дітьківці Велико-Глубочоцького району. Обидва загинули в березні. На Волині загинув у січні командир Дунай.

Деякі визначні старшини УПА потрапили в полон. У обох випадках більшовики загазували криївки, де переховувались ці старшини зі своїми почтами, розвідавши добре про їх місце. Це було чисто більшовицьким методом — брати командирів і взагалі визначних підпільників живцем. Ось так потрапили в полон командир Андрієнко, командир ТВ УПА “Маківка”, один з найбільш відважних старшин УПА, син полковника Дмитра Вітовського і на Волині командир Дорош, відомий повстанський командир і керівник рейдів на Схід.

Наприкінці червня 1946 р. гарнізонники почали залишати українські села. З цього приводу в підпільному виданні читаємо:

“Замучене село на хвильку відіхнуло. Бліді люди приводили до порядку залишену більшовиками руїну, шукали по полях, лісах трупів своїх близьких, багато залишилося каліками, тяжко хворими, назавжди непрацездатними, майже в кожній хаті була жалоба. Та одночасно, ледве зникла за поворотом машина з від’їжджаючими більшовиками, в село верталися повстанці, зв’язкові дівчата добували із сховків підпільну пошту, затримані ворожими діями кур’ери відходили по зв’язку; сльози за вмерлими мішалися з радісними сльозами привітів із синами й дочками, повстанцями, які щасливо пережили цей страшний час. Маса швидко переконувалися, що український визвольно-революційний рух живе. Треба ствердити, що на всьому просторі блокованого терену ніде не дійшло до засадничого заломання мас. Навпаки, в більшості випадків зимова блокада стала важким бойовим хрещенням, чинником засадничого перевиховання, зреволюціонування їх”.

ПІДСУМКИ ХРУЩОВСЬКИХ ОФЕНЗИВ

Після закінчення великої блокади більшовики проголосили в пресі й через радіо про остаточну “ліквідацію” “озброєних банд” “українсько-німецьких націоналістів”. Багато осіб, що брали участь у “ліквідації”, нагороджено орденами за бойові заслуги. Незважаючи на всю ейфорику цих проголошень, вони зовсім не відповідали правді. Вони були радше димовою заслоною для укриття цілковитого провалу хрущовських офензив.

Насправді, масові терористичні акції не дали тих наслідків, що їх сподівалися більшовицькі можновладці. Про ліквідацію українського визвольного-революційного руху не могло бути й мови. Вони спричинили втрати в рядах УПА й підпілля, але не надщербили її організаційної мережі. Після закінчення акції продовжували діяти: ГК УПА з усіма своїми відділами й окремими осередками (наприклад, ГОП — Головний Осередок Пропаганди і т. д.), команди двох великих груп УПА (УПА-Захід, командир Шелест, УПА-Північ — командир Дубовий), команди воєнних округ (ВО) і команди тактичних відтинків (ТВ). Значна більшість відділів УПА вийшла з акції оборонною рукою і продовжувала свої завдання. Втрати цих відділів під час великої блокади були менші, ніж у різних акціях 1945 р. Підпілля зберегло свою організацію не порушеною: Головний провід підпілля, краєві проводи, обласні проводи і т. д. функціонували нормально; підпілля охоплювало значні простори українських земель, втримуючи на них свої організаційні осередки різного ступеня і різних організаційних ділянок (СБ, УЧХ, пропаганда, зв'язок тощо). Безперервна блокада, з метою знищити підпілля, завдала йому втрат, але ці втрати охоплювали, перш за все, низові організаційні осередки, СКВ, мало зачіпаючи вищі організаційні осередки. Політичний провід УПА й підпілля — УГВР діяв також безперервно, висловлюючись про всі важливі події (вибори, “воз'єднання” церков і т. д.) й виступивши з обширним “Словом до українського народу під московсько-більшовицькою окупацією”¹ після закінчення великої блокади. Це був дійсний стан УПА й підпілля після закінчення великої блокади і цей дійсний стан був добре відомий Хрущову й іншим більшовицьким можновладцям, незважаючи на всю їх пропаганду про “ліквідацію”. Немає сумніву, що цей дій-

¹ “Слово до українського народу під московсько-більшовицькою окупацією” за підписом Української Головної Визвольної Ради з'явилося друком у листопаді 1946 р. Формат: 13,5x19 см. 5 сторінок, 8 частин. Перевидано друком в 1948 р.

сний стан, що виявив себе, між іншими, появою в другій половині 1946 р. цілого ряду підпільних видань¹, був причиною значних розходжень й непорозумінь між самими більшовицькими можновладцями.

Відповідальним за “хрущовські офензиви” був, очевидно, сам Хрущов. Це він з Мануїльським задумали жажливим терором знищити український визвольно-революційний рух. Хрущов узяв на себе відповідальність перед Політбюро за проведення цієї акції. Він особисто керував нею, роз’їжджаючи панцирним автомобілем по Західній Україні й із його наказу партійні секретарі різних областей керували акцією у своїх областях. Таким чином, проведення цієї акції узяв на себе партійний апарат. У першому етапі акції допомагали йому місцеві відділи безпеки, що підлягали партійному апаратові, в другому — старалися притягнути до акції в і й с ь к о в і з’єднання. Тільки на третьому етапі акції виступили більші смдебітсько-воєнні з’єднання. Коли взяти до уваги факт, що табір російської воєнщини, репрезентований певними колами МДБ й армії, сильно поріс пір’ям під час останньої війни, можна зрозуміти, що цей табір злорадно насміхався з безпорадності партійного апарату з Хрущовим на чолі в боротьбі з УПА й підпіллям. Коли на третьому етапі проти УПА й підпілля виступили більші смдебітські й військові з’єднання, то ми це пояснюємо фактом інтервенції Хрущова перед найвищим проводом СРСР, що виправдовував усі свої невдачі в боротьбі проти УПА й підпілля недостатньою підтримкою акції зі сторони смдебітсько-воєнного табору й браком більших сил, що могли б придушити рух. Тоді, згідно з наказом цього проводу, об’єднані сили МДБ і армії приступили до акції. Їх підпорядкували Хрущову і міністрові державної безпеки УРСР В.Рясному. Акція закінчилась провалом і з цього приводу табір смдебітсько-армійської воєнщини міг виступити з одвертими звинуваченнями Хрущова і його “соратників” як частини всесоюзного партійного апарату, що проявили повну бездарність у боротьбі проти УПА й підпілля. На нашу думку, тільки висока протекція Г.М.Маленкова врятувала Хрущова від того, що він власною головою не заплатив за провал своїх офензив². У кожному разі, табір воєнщини перейняв справу боротьби проти УПА й підпілля в свої руки. Це прояви-

¹ У другій половині 1946 р. з’явилися: “Самостійність”, ч. 1, “Ідея і Чин”, ч. 10, “Повстанець”, ч. 8—9, “На Зміну”, ч. 3, “Пропагандист”, ч. 6, а крім цього, цілий ряд одноднівок, брошур, листівок, карикатур і т. д.

² Дружиною Г.М. Маленкова була рідна сестра М.С. Хрущова.

лось, перш за все, у змінах на керівних посадах: в березні 1947 р. на посаді першого секретаря КП(б)У Хрущова замінив Л.М.Коганович; відійшов у забуття, а може, й незабуття Рясний, почала блякнути зірка Мануїльського. Спроби поборювання УПА й підпілля перейшли в компетенцію IV Відділу Генштабу — центру російської військової емдебівщини. За поданням цього центру міністром безпеки УРСР став генерал-лейтенант М.К. Ковальчук, що в справах поборювання УПА й підпілля був підпорядкований безпосередньо керівникові всесоюзного МДБ — Абакумову, одній з найвизначніших постатей російської військової емдебівщини, шефові СМЕРШу в роки війни. На чолі СМЕРШу IV Українського фронту стояв саме новий міністр безпеки УРСР — М.К. Ковальчук. Перехід боротьби з українським визвольнореволюційним рухом у компетенцію сталінського військово-емдебістського табору (носіїв традиційного російського імперіалізму) позначався в Україні перш за все посиленням русифікаційного курсу, великою чисткою партійного апарату, розгортанням колективізації на ЗУЗ тощо. Ще раз на пост першого секретаря КП(б)У повернувся Хрущов — на цей раз з новим планом боротьби проти українського визвольнореволюційного руху — з планом “укрупнення колгоспів”. Коли ж цей план провалився, його вже остаточно прогнали з України, призначивши першим секретарем Л.Г. Мельникова, людину, що орієнтувалась на військово-емдебістський табір.

Як би воно не було, провід українського визвольнореволюційного руху мусив зайняти відповідне становище й вирішити, як йому бути далі. У червні 1946 р. скликано Конференцію Проводу ОУН, яка в основному продискутувала міжнародне становище, становище в СРСР і становище в Україні й опрацювала докладну Інструкцію Проводу ОУН для підпілля. Відносно міжнародного становища постанови Конференції стверджували існування двох непримиренних блоків у світі й наростання конфліктів між ними. “Існуюча політично-дипломатична боротьба”, стверджувалося в постановах, “буде продовжуватися доти, доки одна зі сторін не визнає, що даліше “грання на час” зайве чи некорисне й не вжиге для вирішення спірних питань воєнних засобів, щоб змусити противника або зробити йому серйозні засадничі поступки й визнати його панівне становище, або цілковито скапітулювати”. Щодо становища в СРСР постанови стверджували, що “IV п’ятирічний план — це воєнна підготовка СРСР”. У зв’язку з виконанням плану зверталась увага на тяж-

ке фінансове становище в СРСР та на “неспроможність партії і уряду вийти з кризи”. Щодо становища в Україні, постанови стверджували, що “героїчна боротьба народу, Організації і УПА, їх висока ідейно-моральна стійкість дали рішучий відпір окупантові”, і що “окупантові не вдалось ні знищити революційний рух і ОУН, ні залякати народ репресіями і змусити відмовитися від участі в революційній боротьбі”. Постанови стверджували також, що “русифікаційна політика в повоєнний період консеквентно продовжується, змагаючи до тривалого закріплення “злуки” України з Росією”¹.

Докладна оцінка міжнародного становища й становища в СРСР і в Україні була вихідною точкою для постанов, що нормували нову тактику революційної боротьби. Український визвольно-революційний рух на різних етапах боротьби застосовує різну тактику, яка в даний час найкорисніша. Моментом, що визначає тактику, є політична ситуація: сукупність сприятливих і несприятливих факторів, що зводяться до оцінки як власних сил, так і сил ворога, їх кількості і якості, а також і спроможності їх діяти також до міжнародного укладу політичних сил. Беручи це все до уваги, Постанови Конференції ОУН стверджували, що “існуюча політична ситуація в умовах більшовицького терору в мирній обстановці вимагає застосування такої тактики, метою якої є: а) продовжувати визвольну боротьбу українського народу, не дозволити ворогові притупити національно-моральні цінності народу та його віру в остаточне визволення; б) зберегти від знищення основні революційні сили, як опору визвольної боротьби в час найсильнішого тиску й як керівний осередок визвольної боротьби”.

Таким чином, Конференція Проводу ОУН вирішила перейти з повстанчої тактики на підпільну й цю зміну провести послідовно в повстанських відділах та в Організації. “Головне в тій тактиці”, читаємо в Інструкціях², “це політично-пропагандивні дії, спрямовані: а) на поширення революційних ідей і кличів серед українського й інших поневолених народів, серед різних суспільних класів; б) на оборону ідейно-політичних та програмових заłoжен української революції від закидів ворога; в) безпощадне приборювання державно-устроєвих, політичних та соціально-економічних основ ворожої системи як реакційних і шкідливих;

¹ Див. Постанови Конференції Проводу ОУН в червні 1946 р. (неповний текст). У підпільному журналі “Ідея і Чин”, ч. 10 за 1946 р. (Передрук — Німецьчина).

² Див. “Уривки з красної інструкції Проводу ОУН з 1946 р.” в журналі “Визвольна Політика”, ч. 1/18 за 1948 р.

г) приєднування і залучування до революційного руху найвартісніших індивідуальностей... Бойові дії при підпільній тактиці мають виразний політично-пропагандивний характер і застосовуються відповідно до політично-пропагандивних вимог і потреб. Роботу організаційну, політично-пропагандивну та бойового порядку вести так, щоб не провокувати репресій”.

У зв'язку з цими інструкціями в липні 1946 р. Головний Командир УПА генерал Тарас Чупринка проголосив “Відозву головного командира до УПА”, в якій стверджував, що “сьогоднішній момент, це тільки момент перестановки сил, це момент переходу з одних форм боротьби в другі”. У цій “Відозві” ми читали¹:

“Я певний, що Ви, незламні борці-герої, вмiло засвоїте собі ті нові зразки бою з ворогом, так, як скоро й вмiло опанували мистецтво ударами, і будете вдаряти ворога там, де він того не сподівається. З питомою Вам одчайдушністю і витривалістю, про яку ходять легенди по цілому світі, продовжувати будете й далші славні традиції УПА, виховувати будете своїми геройськими чинами нове, підрастаюче покоління, щоб і його включити в революційну боротьбу. Ви докажіть ворогові ще раз і ще раз, що Української Революції подавити не можна, що форми боротьби, які ви сьогодні приймаєте, це хвилеві форми; що незабаром прийде час чергового переходу до широкіх повстанчих дій, які завершаться вже повною перемогою — створенням Української Самостійної Соборної Держави”.

Згідно з наказами ГК УПА, наступила чергова реорганізація УПА. Більшість повстанських відділів розформовано, й бійцями УПА поповнено підпільну мережу. Тепер у цій мережі розрівняли “повстанців”, що прийшли з відділів УПА, й “підпільників”, що досі були членами підпілля. Відділи УПА продовжували діяти (рої і чоти) тільки в Карпатах і на Поліссі. Реорганізацію провів новий Шеф ГШ УПА майор Олекса Гасин-Лицар, що змінив на цьому посту генерала Дмитра Грицяя-Перебийноса. Таким чином, восени 1946 р. починаємо історію ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ в Україні, що не менш славна, ніж історія УПА.

3. УПА НА ЗАКЕРЗОННІ

Масова боротьба на Закерзонні

Закерзонням популярно називають українські землі за т. зв. лінією Керзона, тобто Лемківщину, Посяння, Ярославщину, Лю-

¹ Див. текст “Відозви” в журналі “Визвольна Політика”, ч. 1/18 за 1948 р.

бачівщину, Белзчину (до 1945 р.) та Холмщину й Підляшшя. Після війни ці землі опинилися у кордонах Польщі, на підставі польсько-радянського договору від 16 серпня 1945 р. Цей договір визначив лінію польсько-радянського кордону, що в основному відповідав т. зв. лінії Керзона з 1920 р. з відхиленням на шкоду Україні. Таким чином, СРСР відступив приблизно 15% західноукраїнських земель Польщі.

У Ялті західні потуги дали свою згоду на проведення кордону між СРСР і Польщею менш-більш уздовж лінії Керзона й на обмін населення між цими країнами. Згодом у Москві відбулася зустріч Сталіна з представниками польського агентурного уряду, на якій затвердили план цього небувалого в світі морду. Для виконавців — агентурних урядів Польщі й України — не знайшлося нічого іншого, як закріпити цей план договором Польщі та Української РСР про репатріацію польського населення з підрадянської частини західноукраїнських земель і виселення українського населення Лемківщини, Посяння, Холмщини і т. д. до Української РСР.

Українське населення не хотіло покидати своїх рідних українських земель і переселятись до СРСР. Насильна переселенська акція зразу ж викликала якнайрішучіший спротив усієї української суспільності. На бік народу стало українське революційне підпілля, а насамперед збройні військові відділи УПА. Спротив розгорнувся в масову збройну боротьбу українського народу на Закерзонні проти насильного виселення, що тривала 1 рік і хоч закінчилася перемогою ворога, який за допомогою переважаючих сил трьох держав таки зумів викинути українське населення з прадідних земель, проте вона увінчалася тривкими політичними успіхами. Вона звернула увагу цілого світу на вільну боротьбу українського народу, а також довела до поліпшення взаємин між польським і українським народами, завершившись договором командувань польської й української підпільних армій про встановлення демаркаційної лінії і взаємну співпрацю обох підпільних армій у боротьбі проти спільного ворога. На нашу думку, співпраця двох підпільних армій, що ще рік тому кривавились у завзятих боях, мала велике історичне й політичне значення. Договір заключено 18 травня 1946 р. після тривалих переговорів між делегаціями обох армій і через десять днів польські й українські повстанські формації брали участь у спільній акції на м. Грубешів (уночі з 27 на 28 травня 1946 р.). Співпраця розвивалась успішно до розгрому польського підпіл-

ля варшавською агентурою Кремля й мала широкий відгомін на Варшавському процесі польського підпілля¹.

Немає найменшого сумніву, що масова збройна боротьба на українських землях за лінією Керзона має глибоке відношення до цілості української визвольної боротьби в наші часи. Ця боротьба — це розділ історії УПА й українського збройного підпілля. Цей розділ трактуємо конспективно. Про боротьбу УПА й підпілля на Закерзонні існує багато звітів, матеріалів, спогадів, свідчень, пресових нотаток і коментарів. Між ними є значна кількість матеріалів, підготовлених учасниками цієї боротьби. Це все дає підстави сподіватись, що масова збройна боротьба на Закерзонні скоро стане предметом обширних і вичерпних студій².

Передвиселенський терор

Виселенська акція почалася, як і все в більшовицькій системі, від брехливої пропаганди й жорстокого терору. Вже останні місяці 1944 р. принесли перші жертви терору польсько-більшовицьких банд. Ці збройні банди, що склались переважно з польського комуністичного і шовіністичного елементу й очолювались перебраними емдебістами з т. зв. переселенських комісій, почали вже під кінець 1944 р. чинити збройні напади на українські села й вимордовувати українське населення. Ці банди вимордували, наприклад, в селах Пискоровичі — 2000 осіб, Павликома — 300 осіб, Люблинець — 200 осіб, Березка — 102 особи³. Одночасно з цим банди масово грабували майно, палили села. Як у мордуванні, так і в грабежах бандам допомагали червона польська міліція і військо. Не залишались позаду в цій ганебній роботі також польське підпілля і польське суспільство, що ще вірили, ніби більшовики прийшли як польські союзники.

Слід сказати, що українська сторона оцінила ситуацію ясно і тверезо. Для неї було зрозуміло, що більшовики хочуть розпалити польсько-українську війну. Та так не сталося, як хотілося Москві. УПА зуміла вилучити з боротьби польський народ і під-

¹ Процес ГК польської підпільної організації: “Вольносьць і Неподлеглосьць” (“ВІН”), т. зв. процес Голембйовського й товаришів. Див.: “Процес польського підпілля”, газета “Час”, ч. 70 за 1947 р. У цій газеті: “Трагедія польського лісу”, ч. 75 за 1947 р. Про переговори й договір: Є. Прірва: “УПА і “ВІН” скоригували т. зв. лінію Керзона” в “До Зброї”, ч. 10/23 за 1951 р.

² Задатком таких студій є праця Є. Прірви “Дії УПА на оперативному терені між ріками Сяном і Бугом в рр. 1944—1947”, журнал “До Зброї” чч. 16/29 і 17/30 за 1952 р.

³ За підпільним виданням польською мовою: “Крвавим шляхом сталіновскій демокрації”.

пілья. Вона пішла по давно обраному шляху — по шляху боротьби проти московсько-більшовицьких окупантів як головно-го ворога.

Протидію проведено в двох напрямках: 1) збройно-оборонному і 2) політично-пропагандистському. Збройну боротьбу організовано так, що в усіх селах створили СКВ, а також перекинули в терен сильні відділи УПА. Ці відділи в квітні 1945 р. розгромили ворожі поліційні станиці та провели акції на польські бандитські села. У цих акціях карали тільки винних у мордуванні чи грабуванні українського населення, а з рештою населення робили збори, на яких з'ясовували суть більшовицького переселення та вказували на шкідливість взаємної боротьби між польським і українським народами перед спільним ворогом. На тих же зборах українські повстанці закликали польське населення до спільної боротьби проти більшовицьких імперіалістів. Одночасно з цією акцією ішла політично-пропагандистська акція, в якій розколюпортовували велику кількість пропагандистської літератури польською мовою. У листівках до польського населення вказувалося на згубні наслідки взаємної боротьби для обох народів і заклиалося польське населення до співпраці з українським визвольним рухом. Треба визнати, що обидві ці акції мали значний успіх. Уже за короткий час польська сторона цілком припинила терор і морди. Цей клин у протиукраїнський польсько-більшовицький фронт поширювали систематично і, врешті, довели до розмов з представниками польського підпілья, які, в свою чергу, привели до заключення договору від 18 травня 1946 р. Знову ж офіційні банди варшавської агентури — військо й поліція, діставши доброго прочухана, не наважувалися продовжувати свою бандитську роботу. Від травня до серпня 1945 р. на землях за т. зв. лінією Керзона панував, здебільшого, спокій й існувала “повстанська республіка”, лад і порядок в якій ворог наважувався порушити тільки тоді, коли входив на її терени з більшою військовою силою.

Перша масова виселенська акція

Першій масовій виселенській акції передували великі облави на села й ліси, в яких брали участь значні військові сили. Ці облави не дали ворогові бажаних результатів. Причиною цього було невміння польського війська боротися проти повстанського руху, що мав велику підтримку місцевого населення, а також

виразна нехїть польських старшин і вояків брати участь у таких акціях. Це змусило ворога до перегрупування сил і до створення спеціальних частин, сформованих з бандитського й шумовинного елемента, значною мірою зараженого більшовицькою пропагандою. За допомогою цих відділів 1 вересня 1945 р. ворог розпочав свою першу масову виселенську акцію. Військо викидало людей з хат і під дулами автоматів гнало їх на залізничні станції або до кордону. При цьому грабували майно в наших селян і жакливо знущались над ними, змушуючи підписувати заяви про “добровільне переселення”. Усе це діялося під наглядом і командою більшовицьких переселенських комісій.

УПА закликала народ до спротиву й боротьби. Населення кинулося в ліси, або на польські села, де на цей раз допомагали українцям, переховували збіжжя, худобу, а також давали захист українським родинам, чиї батьки чи брати пішли в УПА. Відділи УПА вдарили найперше по ворожій комунікаційній системі. Висадили в повітря і спалили сотні мостів і містків, замінували й знищили десятки кілометрів залізничних рейок і телефонних ліній. На дорогах викопали рови, насипали насипи, завалили їх деревом і камінням, будували барикади. Наступним кроком було нищення переселенських комісій на чолі з старшинами-емдебістами. Відділи УПА провели цілий ряд наступальних операцій проти ворожих військ. Розгром ворожих залог у селах Тисова, Жогатин, Кузьмин, Кристинополь, здобуття й знищення залізничних станцій із залагами в Олешичах, Сокалі-Забужі, Новій Греблі і т. д., наступи на Бірчу (22 жовтня — командир Прут, 29 листопада — командир Бурлака), на Перемишль (26 грудня) — це одні з більших акцій¹. Крім цього, відділи УПА рейдували по всій території, зокрема на Підляшші (“Вовки”).

Одночасно проведено широко протестаційну акцію в усій Польщі й на теренах закордонних представництв у Варшаві. Опубліковано “Одвертий лист до цілого культурного світу”, який видано великими тиражами різними мовами. Приступили до інформації про участь в українській визвольній боротьбі чужинців шляхом перекладу українських підпільних видань іноземними мовами. Події за лінією Керзона уперше по Другій світовій війні привернули увагу світової громадськості до української визвольної боротьби.

Серйозність ситуації мусив визнати сам більшовицький маршал Польщі Роля-Жимерські на січневій сесії (1946 р.) т. зв. крайшої ради народової (нібито польського парламенту). Польсь-

¹ Див.: “Від Карпат до Перемишля”, “Українська Трибуна”, ч. 1 за 1948 р.

ко-більшовицька преса, що досі мовчала про українську збройну боротьбу, почала широко про неї писати.

Весняні перемоги УПА 1946 р.

1945 р. не приніс перемоги ворогові, озброєному танками й літаками. На порозі 1946 р. план переселення не був виконаний; більшість української людності залишалася на своїх місцях. Тому 1946 р. почався надзвичайно посиленими діями польського війська й різних озброєних банд. Скрізь відбувалися генеральні прочісування лісів, масові облави й напади на українські села. Польсько-більшовицькі опричники скаженіли, вони вдалися до масових мордів, стріляючи тих, кого зловили. Найбільш масовими морди були в селах Завадка Морохівська, Морохів, Мокре, Ратнавиця, Березовець, Команча, Воля Нижня.

Звичайно, відділи УПА на Закерзонні не могли безчинно спостерігати злочинства. Вони виступили на всьому оперативному терені між ріками Буг і Сян та на Лемківщині до протиакції. Початок цих протиакцій не віщував нічого доброго. Наступ на Бірчу (6 січня 1946 р.) не вдався, в бою загинув командир підстаршинської школи Коник, чотар Орський, старший булавний Павленко й кілька стрільців. Сильно укріпленої Бірчі не вдалось здобути.

Проте весну 1946 р. повстанці зустріли гучними перемогами. Відділи УПА на Лемківщині (командир Хрін, командир Мирон, командир Дідик) розбили всі ворожі прикордонні застави і теренові гарнізони. Бої, що тривали тут упродовж березня, закінчилися повною перемогою повстанців. 20 березня в полон до вояків УПА потрапила вся прикордонна застава в Яселку в силі 79 вояків. У інших гарнізонах взято до неволі понад 150 вояків, яких після роз'яснювальних розмов звільнено, а карою смерті покарано тільки тих, що брали безпосередню участь у мордуванні українського населення в Завадці Морохівській¹. Велика кількість польських вояків втекла на Словаччину, де їх роззброїли й інтернували. Вони там розповідали, що "українців така сила, що не можна встояти проти них". Факт утечі польського війська на територію іншої держави привернув увагу кореспондентів світо-

¹ Акцію на Завадку Морохівську проводив 31-й полк піхоти з Сянока. Серед старшин цього полку було багато колишніх радянських старшин, що тепер воювали в польських уніформах. Поляки їх називали "поп" — "пелньонци обовйонзкі поляка". Декілька з цих "попів" потрапили в полон до УПА; вони склали широкі протокольні свідчення про мордування людей у Завадці Морохівській.

вої преси, що перебували в Празі й Варшаві, й вони у великій кількості поїхали на терен боїв, щоб зібрати потрібну інформацію. Деякі з них прибули, наприклад, до Лупкова за кілька годин після знищення цієї станції відділом командира Дідика. Тоді саме в світовій пресі з'явилися перші широкі репортажі про боротьбу УПА¹.

Після лупківських боїв у квітні 1946 р. одне з'єднання УПА вирушило в д р у г и й р е й д на Словаччину. І цей рейд став причиною того, що світова преса й радіо почали подавати багато інформацій про УПА і про українську визвольну боротьбу взагалі. Зовнішньополітична ситуація цьому сприяла. На початку березня 1946 р. світова громадськість була розбурхана фултонською промовою Уінстона Черчілля. Настрої широких мас вільного світу набирали неприхильного для більшовицької Москви характеру. Світ починав розуміти небезпеку, яка звідтіль йому загрожувала.

Поряд з перемогами на Лемківщині треба згадати про перемогу в оперативному терені між ріками Буг і Сян. 8 березня мала місце дуже успішна акція на м. Любича, 22 квітня — на Угнів. 24 квітня відділ “Вовки” зробив успішну засідку на шосе Грубешів — Вар'яж, в якій повстанці знищили 19 автомашин і танкетку. 25 квітня УПА провели відплатну акцію на польське село В'язовницю (Ярославщина), в якій доценту розгромили ворога, спалили дві третини бандитського села й знищили понад 500 бандитів. Нарешті, вночі з 27 на 28 травня проведено з частинами польського підпілля спільний наскок на м. Грубешів, що закінчився повним успіхом. 28 травня відступаючі із Грубешова відділи УПА вступили в бій з енкаведистами в Метелинському лісі. 14 червня відділ УПА взяв у полон 78 вояків з підстаршинської школи 9 дивізії польської піхоти “Червони Штандар”. Після роззброєння по кількогодинній бесіді їх звільнено.

Друга насильна виселенська акція

Перша виселенська акція спричинила найбільші шкоди Перемищині, з якої виселили приблизно 70% населення. Другий удар спрямували на Лемківщину, Ярославщину, Любачівщину, Томашівщину й Грубешівщину. Для проведення акції виселення було створено спеціальні відділи на чолі з емдебістами. Це був т. зв. КБВ — “корпус безпеченьства вевнентшного”. Ці банди-

¹ Голоси світової преси зібрано у виданні: “Чужинці про Україну”, що з'явилась 1946 р. у Німеччині.

ти застосували надзвичайно жорстокі методи в “підготовці” українського населення до виселення. В акції застосували більшовицький досвід т. зв. великої блокади.

Корпус приступив до акції в травні 1946 р. На всьому просторі українських земель за лінією Керзона відбулися великі облави й терористичні акції і їх масштаби перевищували всі дотеперішні. Вперше підпілля мало серйозні втрати¹. Ворог кинув у терен великі військові сили, які блокували ліси й села, палили ліси, у безлісних околицях палили цілі села. “Лінію Керзона було видно здалека — вночі вона палала безперервним поясом пожеж на небосхилі, вдень видавалася широким цвинтаріщем”². Одночасно з масовими облогами та діями проти УПА й підпілля ворог продовжував у травні й червні 1946 р. масову переселенську акцію. На перший вогонь пішов великий український клин між ріками Буг і Солокія, дотепер ще зовсім мало виселений. Далше пішли Любачівщина, Ярославщина, Лемківщина. Більшість населення, яке переховувалось у лісах і полях, під час облав була зловлена й силою перегнана через кордон. Терен був насичений великою кількістю ворожих військ, і відділам УПА було важко вести оборонні акції. Незважаючи на це, УПА й підпілля поставили спротив усіма своїми силами. Найбільші бої відбулися в місцевостях: Яселко, Команча, Лупків, Височанка, Щавне, Мокре, Лукове на Лемківщині; Хоробрів, Люблинець, Корчів, Долгобичів, Радава, Гребенне, Воля Крецівська в оперативному терені між ріками Буг і Сян. Крім цього, відділи УПА нищили мости, залізниці, дороги, організували наскоки й засідки на переселенські комісії, станції, табори тощо.

Переселенська акція тривала до кінця червня 1946 р. Її закінчили брутальним викиненням з єпископської резиденції в Перемишлі 27 червня старенького єпископа Йосафата Коциловського, його помічника єпископа Лакоту, священників Кузича, Решетила, Гуцуляка й інших. Багатовікову катедру в Перемишлі дощенту пограбовано та знищено.

Підбивши підсумки цієї акції, слід сказати, що Перемищину й Ярославщину виселено майже повністю, Белзчину й Грубешівщину — дуже високий процент, Володавщину навіть до 90%. Значна кількість українського населення залишилась ще на Лемківщині і на Підляшші.

¹ У травні загинули у бою над р. Танва сл. п. Петро Дзьоба (Сурмач, Сталь), провідник округу “Батурич” і Петро Васильченко-Волош (Гетьманець), автор збірки “Мої повстанські марші”. Через тиждень загинув командир Балай.

² Цитата з підпільної статті “З українських земель за лінією Керзона” в журналі “Самостійність”, ч. 1.

Переселенська акція закінчилася. Населення, що залишилось, визнано польським, але бій проти УПА й підпілля продовжувався. Селяни почали повертатися на згарища сіл і почали збирати надзвичайно багатий того року врожай. До жнив разом з українським населенням стали відділи УПА й усе українське революційне підпілля.

Це, звичайно, не сподобалося польсько-більшовицьким можновладцям. Вони знову кинули відділи війська проти УПА й підпілля. Великих успіхів не мали. 26 червня підстаршинська школа УПА ім. Коника розгромила польську старшинську школу 9 піхотної дивізії “Червони Штандар” в лісі біля сіл Конюша — Корманичі, а 24 липня 28 полк цієї дивізії в с. Явірнику (Бірчанщина). 31 серпня курінь УПА розгромив ворожу групу, сформовану з більшовиків і поляків в кількості понад 2000 бандитів, яка наступала в Турницькому лісі біля села Ямна Долішня на площу, де мало відбутися Свято Зброї. Після розгрому ворога Свято Зброї відбулось в запланованому порядку. 17 листопада відділи УПА під командою майора Петра Миколенка (“Байда”) пішли на Динів і цього ж дня відділи УПА ТВ “Бастіон” — на м. Любачів. У червні й липні відділ УПА під командою Бурлаки рейдував по польському Засянню, а відділ Хріна по Західній Лемківщині й суміжних районах Словаччини.

Остання Виселенська акція і героїчна боротьба УПА

Успіхи УПА на Закерзонні, а головню її політичні успіхи, були не до вподоби кремлівським вельможам. Сталін наказав своїй варшавській агентурі за всяку ціну зліквідувати УПА на Закерзонні або хоч загнати її глибоко в підпілля. З ініціативи варшавської агентури Сталіна виїхав на Закерзоння віце-міністр генерал Кароль Сверщевський (“Вальтер”), щоб на місці розробити план ліквідаційної акції. Далеко заїхати йому не вдалося. 28 березня 1947 р. відділ УПА під командою Хріна розбив відділ Сверщевського і знищив його самого на шосе біля Балигорода. У Варшаві лакеї Сталіна справили Сверщевському величавий похорон при участі всіх більшовицьких урядів включно з іспанськими комуністами, яким так прислужився цей міжнародний комуніст. Очевидно, ця справа набрала міжнародного значення й уся світова преса та радіо подали з приводу загибелі Сверщевського свої повідомлення й коментарі.

У зв’язку з цією подією Сталін наказав своїм агентурним урядам у Києві, Варшаві й Празі підписати договір про ведення

спільними силами акції проти УПА. Цей “потрійний пакт” справді заключено в Варшаві, про що повідомив польський міністр закордонних справ Модзелевський 7 травня 1947 р. Згідно з цим договором значні сили радянської і чехословацької армій повинні були заблокувати українсько-польський і польсько-чехословацький кордони, коли великі сили польської армії мали провести остаточну ліквідацію УПА на Закерзонні й остаточне виселення українського населення з цих земель.

Вістки про “потрійний пакт” проти УПА викликали знову повільні повідомлень і коментарів у світовій пресі й радіо. Закордонне Представництво УГВР склало перед урядами західних держав ноту протесту з приводу цього пакту.

Для офензиви проти УПА Польща кинула цілу армію. Акцією керували найголовніші сталінські агенти в Польщі — маршал Роля-Жимерські та міністр Радкевич (шеф польського енкаведе). Військовими операціями керував генерал Стефан Моссор, командант Краківської воєнної округи, якого в серпні 1951 р. засудили на досмертне ув’язнення за шпигунство й “змову” з метою повалити народно-демократичний режим у Польщі.

Підготовку до офензиви провели так, що великими силами війська замкнули вузьку смугу українських земель у Польщі, відсікши його від польських територій і перетнувши фронтовими лініями з окопами в різних місцях. Таким чином, замкнено окремо Лемківщину, окремо Посяння, окремо Любачівщину й Томашівщину й Грубешівщину.

Акція почалася майже одночасно на всьому терені від Підляшшя до західної Лемківщини. Головний удар ворога був спрямований на Перемищину й Лемківщину. Упродовж одного дня, 28 квітня, ворог очистив до однієї душі всі села, розміщені докруги лісових комплексів. Виселяли головно українське й польське населення з усієї території, охопленої акцією. Упродовж одного місяця східна Лемківщина й Перемищина перетворилися в пустиню. Населення загнали до спеціальних таборів, де людей змушували сказати все, що знають про підпілля й повстанців. Із таборів одних забирали до в’язниць, де їх нашвидкоруч засуджували на смерть або довготривале ув’язнення, забирали на примусові роботи до шлезьких копалень, а решту вивозили етапами в Штетинське й Ольштинське воеводства на поселення. Дослівно так само поводитися гайдуки з польським населенням, нібито караючи його за співпрацю з українським визвольним рухом. Тільки ті поляки, які доказали, що вони не

мали нічого спільного з польським або українським підпіллям, могли повернутися до своїх сіл. У зв'язку з цим виселенням у всій Польщі почали протестувати, делегації почали їздити до різних чужих представництв і під впливом цієї протестаційної акції нагальність всієї акції дещо зменшилася.

Українське населення героїськи витримувало всі удари долі. Усюди під час виселення населення ховало харчі для повстанців і вживало одчайдушних заходів, щоб їх про це повідомити. З таборів і Помор'я приїздили селяни й знаходили способи, щоб зустрітися з повстанцями.

У зв'язку з цією складною ситуацією відділи УПА опинилися в дуже тяжкому становищі. Насичення терену ворожими військами було таке велике, що їм самим було важко повертатися в ньому. Але повстанські відділи знаходили способи для маневрування в гущі ворога. Голод змушував здобувати з боєм харчові припаси. Ворог старався утруднити харчову ситуацію: вивозив усі харчі з сіл, мінував поля, робив на них засідки; затруював зелену городовину або воду в лісових потоках і польових криничках. Однак відділи УПА витримали все з небувалою мужністю. Твердість, незламність, висока бойова мораль, гордість на службі святій справі давали силу переможно перенести все, поклати всі труднощі. Партизанська винахідливість, спритність, зарадність були доведені в ці дні до найбільшого мистецтва. Відділи УПА, кадри підпілля й українське населення показали в цій ситуації стільки неможливого й стільки героїства, що це відкрило невмирущою славою ім'я УПА.

План ліквідації частин УПА на Закерзонні не вдався. Ворог не досягнув своєї мети. Трикутник ворожої офензиви проламали призначені для цього відділи УПА й вийшли в широкий рейд через Чехословаччину до Німеччини. Командир рейдуючих частин майор Петро Миколенко ("Байда") привів їх до Німеччини, де вони склали зброю перед американською окупаційною владою. Три сотні УПА командирів Хріна, Біра і Стаха, оточені кільканадцятикратно переважаючими силами ворога, все ж прорвали вороже кільце та перейшли 30 червня 1947 р. кордон Української РСР, щоб тут продовжувати боротьбу з більшовицько-московськими окупантами. Тільки відділи УПА на Холмщині й Любачівщині (ТВ "Бастіон" і "Данилів") залишились ще зимувати на рідних землях, щоб наступного року (1948) перейти далекими рейдами до Німеччини або в Україну. Один відділ з цієї групи зробив взимку 1947—1948 рр. далекий рейд до Східної Пруссії.

20 вересня 1947 р. після кількадечного облогового бою у лісі біля с. Гута Любицька загинув сл. пам. Ярослав Старух (Ярлан, Стяг, Стояр, Синій, Вольт) — визначний український революціонер, провідник ОУН Закерзоння. У роки німецької окупації потрапив до німецької тюрми й був тортурований відомим садистом Вірзінгом. Звільнений з тюрми разом з генералом Дмитром Грицаєм-Перебийносом унаслідок вдалої акції підпільників, був керівником підпільної радіостанції “Вільна Україна” (як друг “Синій”). Після повернення більшовицьких окупантів призначений на пост провідника ОУН Закерзоння. На цьому посту розгорнув всебічну революційну діяльність. Провів важливі політично-дипломатичні акції на терені Варшави, спричинився до заключення польсько-українського договору, відзначився підготовкою великої кількості підпільної літератури чужими мовами. Не хотів залишити українських земель і покинути призначений пост і загинув як Герой, з козацьким гумором, так як радив це робити своїм підвладним. Пам’ять про нього житиме ще довго серед українців Закерзоння, що їх доля розкидала по різних закутках світу.

4. РЕЙДИ УПА

Загальна характеристика рейдів

Рейдами в УПА називали швидкі марші окремих відділів по територіях, не охоплених повстанським рухом. Такими рейдами були походи відділів УПА на ОСУЗ і СУЗ у роки німецької окупації і в новій підбільшовицькій дійсності. Такими були походи відділів УПА за кордони України: на Білорусь, в Польщу, у Словаччину й Румунію. Урешті, рейдами називали також походи відділів УПА по територіях, охоплених повстанським рухом, коли відділи УПА мали якесь спеціальне завдання: пропаганду, саботажі, атентати тощо.

Бійці УПА охоче йшли в рейди. Рейдуючі відділи добирали, звичайно, з найкраще вишколених, озброєних й одягнених відділів УПА. Дуже часто рейдові передував спеціальний вишкіл призначеного до рейдування відділу. Точні інструкції для командирів рейдів були нормальним явищем.

Рейди належали до категорії зачіпно-офензивних акцій УПА. Їх тактична перевага полягала у використанні руху, цього найважливішого елемента партизанської війни. Постійний швидкий рух створював моменти несподіванки й заскочення. Рейдуючі від-

діли з'являлись звичайно там, де їх найменше чекали. Коли ворог отямлювався від несподіванки й збирав сили для протидії, рейдуючі відділи зникали й з'являлися за десятки кілометрів, де знову їх найменше чекали. Добре випрацьована тактика рейдування й добре організована розвідка значно допомагали в проведенні операції.

Завданням рейдуючих частин була, головню, пропаганда ідеї українського визвольного-революційного руху, поширення антирежимних настроїв серед широких мас населення, створення передумов для активізації революційних сил на даних теренах. Рейди на землі сусідніх народів були також важливим засобом зміцнення дружби між українським і сусідніми народами. Пропагандистську роботу рейдуючі відділи вели своєю поставою, живим словом, поширенням підпільної літератури. Інколи до завдань рейдуючих відділів належала також оборона населення перед окупантами: атентати на представників окупаційної адміністрації, нищення ворожої агентури на місцях. Часом рейдуючі відділи виконували саботажні акції. Одначе майже завжди вони повинні були уникати боїв з ворожими відділами й вступали в бої тільки в випадку крайньої необхідності.

Проводячи рейди по своїх і чужих землях, УПА мала цілком конкретні успіхи. Вона привернула увагу всього вільного світу до визвольної боротьби українського народу й здобула для себе симпатії у світі. У самому СРСР вона спричинилася до посилення протибільшовицьких настроїв і зміцнення революційних сил серед поневолених народів. На землях сусідніх народів вона створила передумови для консолідації місцевих революційних сил і включення їх до єдиного фронту боротьби проти сталінського імперіалізму. Зростаючі революційні сили різних народів почали дивитися на Україну як на свого провідника в боротьбі проти Кремля.

Рейди були основною пропагандистською формою дій УПА впродовж усього часу її існування. Про більшість рейдів ми згадували вже в попередніх розділах. У дальших розділах предметом розгляду будуть рейди УПА, головню по територіях сусідніх країн.

Перший рейд УПА у Словаччину

Навесні 1945 р. відділ УПА "Галайда II" (командир Куліш) рейдував по Польщі, доходячи до Варшави, відділ УПА "Холодноряці" (командир Град) по Закарпаттю. Улітку відділ УПА "Во-

вки” пішов у рейд на Підляшшя, командир Зенон у Білгорайщину, один відділ у Житомирщину. Відділ УПА “Помста Полісся” успішно рейдував по Берестейській та Пінській областях. Та найуспішнішим з усіх цих рейдів був перший рейд у Словаччину.

У цьому рейді взяли участь відділи УПА-Захід, зокрема курінь “Підкарпатський” (командир Прут), а також сотні УПА командирів Сокола, Бурі й Мирона. Загальне командування рейдом здійснював командир ТВ “Маківка” Андрієнко (Вітовський).

Рейдуючі відділи зібрались на Самбірщині 25 липня і без значних втрат перейшли польсько-радянський кордон. 8 серпня вони зішлись в лісі коло села Лоп’янка близ Тісної на Лемківщині. Два тижні відбувався тут спеціальний вишкіл. 22 серпня пройшла нарада командирів рейдуючих відділів у с. Поляна Суровична й тієї ж ночі відділи перейшли польсько-словацький кордон.

Наступного дня під вечір рейдуючі відділи вступили у перше село на словацькому боці. Це було с. Сухе Межиляборського повіту (окресу). Мешканці його називали себе “руснаками греко-католиками”, або “ческо-словенськими країнцями” і були дуже комунізовані. Значна їх частина належала до СКС (“Словенська комуністична страна”). Вони спочатку дуже боялися “бандитів-бандеровців”, але культурна поведінка стрільців, особливо спільна вечірня молитва, заспокоїли їх. На нічліг відділи відійшли до лісу.

З таким самим упередженням прийняли наших повстанців мешканці с. Велькроп. Тут повстанці скликали збори місцевого населення і командир Крук звернувся до селян з промовою, в якій роз’яснив цілі УПА. Поява великої групи повстанців у Межиляборському повіті стривожила всю Словаччину. Місцеві органи “штатней народней безпечности” негайно повідомили про повстанців Братіславу й Прагу. Але їхні заходи, спрямовані на те, щоб стримати просування повстанських відділів углиб Словаччини, не мали жодного успіху.

Відділи УПА перейшли цілий Строківський повіт і, між іншим, побували в селах Вареховце, Рецейов, Сарада, Якушевце, Міковце, Мразовце, Пінковце, Грабовце і Діяпаловце. В кожному з цих сіл повстанці скликали населення на мітинги й проводили з ними бесіди на актуальні теми. Скрізь по селах зголошувалися численні добровольці, що хотіли вступати в ряди УПА.

28 серпня в с. Діяпаловце командир Андрієнко поділив рейдуючу групу на три відділи. Один відділ пішов у рейд на Закарпаття, один повернувся на Лемківщину, а один ще продовжував рейд по Словаччині, прямуючи на південь.

29 серпня близько півночі відділ сотника Мирона наблизився до р. Ондав. Біля с. Кельча вступив у короткий бій з комуністичними заставами. Розігнавши їх, перейшов р. Ондав між селами Бжани та Бальков у Гіралтовському повіті. Біля с. Би-стре відділ перейшов р. Тепля і попрямував у Пряшівські ліси. Населення Гіралтовського округу, що складалося з словаків, ставилося до українських повстанців дуже прихильно, давало їм теренових провідників, остерігало перед своїми комуністами та допомагало на кожному кроці.

Коли рейдуючий відділ був уже недалеко Пряшева, в лісах біля гори Шімонка, чехо-словацькі органи безпеки стягнули значні сили з Братислави й Кошиць і почали оточувати ліси, в яких перебували повстанці. Скрізь по шляхах їздили танки, гармати, мотоциклісти, в повітрі шуміли літаки. Незважаючи на сильну блокаду, рейдуючий відділ перейшов спокійно через села Червеніца, Гувіз і Лисечок, переправився через р. Терису і пішов у ще більші ліси.

15 вересня відділ квартирував у с. Рускі Пекляки близ Пряшева. Тут у полон до повстанської застави потрапило 8 чехо-словацьких вояків. Після приязної бесіди із ними повстанських старшин їм видали відповідні посвідки і звільнили.

Продовжуючи рейд, відділ перейшов через повіті Пряшівський, Сабанівський (села Міхаліяни, Подольок, Бальпоток, Градіско), Бардіївський, Стропківський, Снінський і Гуменський. У Снінському повіті повстанці дали кілька концертів у селах Ацідовце, Зубне, Паніна. Були також у селах Яблонки Нижні й Вижні та в с. Тепеловце. С. Тепеловце лежить на відстані 8 км від кордону. Тут українські повстанці влаштували прощальну забаву, а після неї, під приязні вигуки місцевого населення відійшли до кордону.

Треба підкреслити, що значна кількість рейдуючих повстанців були випускники II турнусу I Старшинської школи УПА "Олені". Ці колишні студенти Львівського університету й учні середніх шкіл організували дуже гарний хор, що давав усюди концерти для місцевого населення і співав по церквах. Вістки про культурну поведінку українських повстанців поширювалися летом блискавки і скрізь наших повстанців приймали широко і приязно. Щоб стерти позитивне враження словацького населення від зустрічей з повстанцями, словацькі більшовики організували за радянським прикладом провокаційну банду, яка видавала себе за українських повстанців і восени 1945 р. діяла в Снінському окресі, грабуючи місцеве населення. Комуністична преса

зчинила з цього приводу великий шум і почала нагінку проти українських повстанців. Треба, одначе, сказати, що населення, яке бачило УПА, не піддавалось цій пропаганді.

Другий рейд УПА у Словаччину

Другий рейд УПА у Словаччину, що дістав такий розголос у світовій пресі й показав світові повстанців із найкращої сторони, був старанно підготовлений. Відділи, призначені до рейду, пройшли дбайливий вишкіл. Його провели згідно з спеціальною інструкцією, що її одержав командир рейдувочої частини — сотник Мирон 15 березня 1946 р.¹

Рейд відділів УПА у Словаччину в квітні 1946 р. був триумфальним походом. У ньому брали участь піші і кінні відділи УПА, а також відділи мотоциклістів і роверистів. Коли почався рейд і відділи перейшли у Словаччину, вся чеська й польська урядова преса та радіо подавали офіційний неправдивий комунікат про те, що відділи УПА при спробі перейти кордон Словаччини були розбиті й до Словаччини дістались тільки нечисленні групи-недобитки. Тим часом, відділи УПА увійшли в Словаччину без перешкод і більшовицька преса змушена була й далі кричати про УПА, що мало свій відгук у світовій пресі. На терен Словаччини виїхали закордонні кореспонденти з Праги й дбайливо вибирували всі вістки про повстанців. Повідомлення про їх культурну поведінку, про зразкову поставу, про мету їхньої боротьби почали проникати в світову пресу. Морально-політичні успіхи рейду були справді дуже великими. Рейдувочі відділи пройшли через повіти Межиляборський, Брановський, Гуменський, Гіральтовський, Стропківський, Бардіївський, Пряшівський, Сабіновський і на півдні дійшли аж під Михайлівці й Кошиці. У цих повітах повстанці відвідали 106 сіл, в тому числі 11 великих осередків, організували 16 великих мітингів, 40 гутірок і 69 розмов з представниками інтелігенції. Розповсюдили значну кількість підпільної літератури² й розіслали цю літературу на всі сторони, навіть поштою. Треба під-

¹ "Інструкція для командира рейдувочих відділів" та "Короткі вказівки для тих, що йдуть у рейд на Словаччину" надруковані в журналі "До Зброї", ч. 2—3 (10—11) за 1947 р., а також у збірці документів "За Свободу Народів", вид. АБН, 1946 р.

² Повстанці розповсюджували такі матеріали чеською та словацькою мовами: знамениту брошуру Маївського "Більшовицька демократизація Європи" в перекладі ("Большевіцке демократизаце Європи"), на яку був великий попит, листівку "Чесі! Словаці! Вояці!", "Повідомлення" (Вигляска) та "Одвертий лист" і "Деклярацію". Кожен повстанець мав у своєму наплечнику по 10 примірників кожного роду літератури, решта була в обозі. Текст листівок і повідомлення — у збірці документів "За Свободу Народів".

креслити надзвичайно сердечне ставлення до українських повстанців словацького населення. Словаки раділи, що повстанці приведуть до порядку недобитих комуністів, “руснаки” надіялись, що це саме станеться з доморобними комуністами — “вождем” Української Національної Ради Пряшевщини Караманом¹ і священником Іллею Качуром з Мірошева Вижнього, пов. Свидник. Проте повстанці ставились до місцевих комуністів стримано.

Рейд виявив, що населення Словаччини зрозуміло повстанські заклики й що воно цілковито на боці УПА. Словацькі вояки не виступали проти українських повстанців, а, навпаки, шукали зв'язків з ними. У виборах, що відбулися невдовзі після рейду, словацьке населення завдало сталінським агентам із словацької компартії серйозної поразки². Це, як і оголошення воєнного стану в Словаччині, масові арешти, репресії, що посипались на місцеве населення після виборів, свідчили про ріст революційних настроїв у Словаччині й започаткування боротьби, що в її вогні зростає й зміцнює спільний фронт поневолених народів проти московських імперіалістів, фронт, конечно потребу якого висунула й гаряче пропагувала УПА.

Боїв під час рейду не було, бо словацьке військо й жандармерія пильно уникали зустрічей з відділами УПА. Єдина зустріч (16 квітня) з колишніми червоними партизанами, що мала місце в околицях Пряшева, закінчилася повним успіхом повстанців. Червоні партизани після перших пострілів повстанських кулеметів розбіглися і дали вільний прохід відділам УПА.

За кілька тижнів перед рейдом польське військо, розбите відділами УПА в районі Лупкова, тікало через Свидник на Словаччину, де було роззброєне й інтерноване. Словацьке населення Свидниччини порівнювало польське військо з УПА й порівняння було на користь українців. Словаки говорили: “Польське військо — це була банда, обдерта, брудна, голодна. Натомість УПА — це справжня армія, подібна до німецької або чеської”. Навіть словацькі жандарми були захоплені рейдуючими відділами. Вони оповідали одному священникові: “Били у нас українське возстальце. Вельме пекне се заховалі. А на нашу збрань навет не смотрелі. Оні маю лепшу збрань амеріцку, а англіцку...”³.

Великдень 1946 р. частина рейдуючого відділу проводила в греко-католицькому селі в Гіралтовському окресі. Про цей Великдень

¹ Пізніше зарахований до “ворогів народу”.

² Результат виборів у Словаччині: 61,92% голосів було за демократичну партію, 30,72% за комуністичну, решта — за дрібні партії.

³ З листа одного греко-католицького священника, оригінал переховується в Архівах ЗПУТВР.

оповідав один греко-католицький священник, що дістався на Захід: “На самий Великдень 21 квітня о 4-й год. ранку, саме коли я збирався на Літургію, прийшло на церковний майдан 5 сотень повстанців зі своїм польовим духовником. Повстанський хор співав мені до Служби Божої. Співав прекрасно: мої вірники плакали з радісного зворушення і жалю, що ті вояки не можуть святкувати Пасхи в своїх церквах. Під час Служби Божої польовий духівник сповідав своїх вояків. Майже всі вони приступили до Святого Причастя. Під час свячення пасок українські повстанці, опустивши кріси до ніг, співали хором “Христос Воскрес із мертвих”. Я і мої парохіяни не могли стримати сліз зворушення, слухаючи їхнього співу. Всі мої вірники запросили українських повстанців до себе на свята. Ввечері повстанці виводили з дівчатами коло церкви гагілок, яких мої вірники ще ніколи не бачили”¹.

У червні 1946 р. українські повстанці ще раз з’явилися у Свидниччині. 8 червня відвідали вони с. Грабівчик. Через кілька днів були в селах Рівне і Млинарівці. Про цей рейд знову з’явилося багато вісток у світовій пресі.

Великий рейд УПА 1947—1948 рр.

Після виселення всього українського населення з Закерзоння ГК УПА вирішило провести великі рейди у Словаччину у другій половині 1947 і 1948 рр. Відділи УПА й підпільні кадри отримали наказ поступово залишати українські землі за лінією Керзона й переходити в Україну або через Чехословаччину до Німеччини й Австрії. Незважаючи на велику перевагу ворожих сил трьох держав, що приступили до ліквідації УПА, незважаючи на озброєння польських і чехо-словацьких комуністів, рейдуючі частини, хоч і з незначними втратами, пройшли з боями 1500 км і дійшли до місць свого призначення, викликаючи подив своїм збройним чином в усьому світі. Про рейд і появу озброєних відділів УПА в Німеччині й Австрії заговорили пресові агенції й радіо, їх коментували в світовій пресі. У цій пресі з’являлося щораз більше голосів, що правдиво висвітлювали українську визвольну боротьбу й проявляли до цієї боротьби свої симпатії.

¹ Там же. Цей лист, а також протокольні свідчення про рейд, що зберігаються в Архівах ЗПУГВР, і голоси світової преси поряд з голосами словацької підпільної преси свідчать, що рейдуюча частина (приблизно 1000 повстанців) під проводом сотника Мирона гідно і з честю виконала своє завдання. Командир рейду сотник Мирон перейшов до УПА з дивізії “Галичина”. Загинув 1946 р. унаслідок нещасного випадку, підмінуючи залізничні рейки. За рейд на Словаччину був відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги I класу.

Командиром рейдувочої частини в 1947 р. був майор Петро Миколенко (“Байда”), один з визначніших старшин УПА-Захід. У 1944 р. командував рейдом відділів УПА ТВ “Лемко” (командир Рен) на Схід. Пройшов Карпатами з Лемківщини до Чорного Лісу й назад. Уродженець СУЗ, прийшов до УПА з цілим відділом, що складався з вояків родом з ОСУЗ і СУЗ. У склад рейдувочої частини входили дві групи під командою Громенка й Бурлаки.

Першим вирушив ще в травні 1947 р. на Захід Громенко. Перейшовши західну Лемківщину, група Громенка просувалася важко доступними долинами Великих Татр і перейшла в Малі Татри. Тут заступили їм дорогу одна чеська дивізія, старшинська школа й мобілізовані до боротьби з відділами УПА колишні партизани. Громенко розчленував свою групу на дрібні відділи й просувався далі на Захід фронтом шириною до 50 км. Серйозними перешкодами на його шляху були ріки Ваг, Морава, Влтава й інші, що їх пильно вартував ворог. Маршрутом Преров, Простеїшов, Требіч, Пісек, Пільзно група Громенка пробилася до Баварії. 11 вересня перших 36 бійців цієї групи перетнули баварсько-чеський кордон коло с. Вільденранна, пройшовши за чотири місяці 1500 км і провівши на шляху просування 22 бої. Кожен з цих 36 бійців був поранений у рейді. Через кілька днів перетнули кордон всі інші бійці рейдувочого відділу.

Група Бурлаки вирушила пізніше. Вона теж просувалася маршрутом групи Громенка аж до Малих Татр, але потрапила у велику блокаду. Відділи групи розчленувалися й маршували на Захід, уникаючи боїв. Унаслідок зради лісничого Василя Ільчука в руки чехів потрапив командир групи Бурлака з трьома членами свого штабу і зв’язковою (4 вересня). Чехи поширювали заклик, написаний власноручно Бурлакою з його фотографією і переконували українських повстанців здаватися в полон. Проте більшість бійців групи Бурлаки також перейшла щасливо до Австрії й Німеччини.

Останньою рейдувала група працівників ОУН Лемківського надрайону під проводом Мара. Вона вийшла з Лемківщини 2 серпня й через Пряшівщину, Криван і Малі Татри й далі через Моравію й Чехію пройшла до Баварії.

Командира Бурлаку чехи тримали в таборі біля м. Кошиць. 12 лютого 1948 р. Бурлака й ще інших п’ять повстанців втекли з табору, але через два дні їх упіймали в околицях Кошиць.

Під час рейду окремі міністри пражського уряду кількакратно зверталися до свого громадянства протиставитися походу УПА.

Для цього чеський уряд мобілізував колишніх червоних партизанів. Проте кореспондент “Свободи” повідомляв 18 липня з Братислави: “Усі симпатії і добрі побажання місцевого населення є на стороні українського війська. Словаки мають чималу радість, коли очолюваним радянськими офіцерами чеським відділам перепадає від УПА. Якби УПА приймала в свої ряди інші народності, то її загони вміть поповнилися б словаками, яким імпонує дисципліна, ввічливість та завзяття й відвага українського війська”.

10 жовтня 1947 р. міністр оборони ЧСР генерал Свобода подавав комісії парламенту звіт про рейд. Він казав, що в боях проти УПА чехо-словацькі війська втратили 125 осіб, в тому числі 39 вбитими, 81 пораненими й 5 пропало безвісти. Втрати УПА оцінював у 300 осіб, але його оцінка була дуже перебільшеною.

У липні 1947 р. міністерства (військове і внутрішніх справ) ЧСР випустили спільний комунікат про те, що в східній Словаччині від травня ведуться завзяті бої чеських військ і поліції проти відділів УПА, які силою кількох сотень зайняли важливі позиції і укріплення часів Другої світової війни. В комунікаті подавалось, що відділи СНБ (чеське НКВД) оточили бункер УПА, залага якого складалася з трьох бійців й медсестри. Комунікат подавав, що повстанці боролись до останнього набою і загинули в рукопашному бою.

Чеська преса опублікувала цей комунікат і вдарила на сполох. Орган ЦК комуністичної партії “Творба” опублікував статтю Вацлава Славіка про те, що в різних місцевостях ЧСР знову з’явилися малі, але добре озброєні відділи УПА, які включили ЧСР в терен своїх дій. Газета дорікала урядові й командуванню війська, що не може собі дати ради з нальотами УПА. Тим часом, “під командуванням УПА розгорнули тепер свою боротьбу проти комунізму також чеські й словацькі національні повстанські з’єднання”, нарікала газета.

Улітку 1948 р. по ЧСР рейдували відділи УПА з Холмщини й Підляшшя, а також рештки повстанських відділів і підпільних груп з Лемківщини й Посяння. Цей рейд теж привів значну кількість УПА до Німеччини й Австрії.

Широким відгомном рейду був процес бійців УПА в Братиславі, що відбувся 19—29 листопада 1949 р. Цей процес закінчився присудом смерті для чотирьох українських повстанців. Коли голова суду Кароль Бердна звернувся до підсудних як до “бандитів” і “вбивників”, підвівся підсудний Іван Кліш і заявив: “Ми є бійці Української Повстанчої Армії і як такі ми присягали слухати на-

казів нашого командування. Ми протестуємо проти того, щоб суд звертався до нас як до “бандитів” і “вбивників”. Просимо до нас звертатися як до бійців УПА. Коли цього не станеться, коли суд не віддасть нам наших одностроїв і наших військових відзнак, ми не будемо відповідати на питання суду”. Заява викликала сенсацію. Суд пішов на нараду й схвалив рішення, небувале в історії червоного судочинства. Судді вирішили повернути підсудним однострої й відзнаки й у дальшому ході процесу зверталися до них як до бійців УПА. Рішення суду треба розцінювати як признання постави українських повстанців. У світі ця постава справила теж враження; відомий граф. Бернгем цитує цю подію в одній зі своїх книжок.

До кінця 1949 р. прибували до Німеччини щораз нові рейдуючі групи УПА. Після 1949 р. мандрували цими теренами численні зв'язкові УПА й підпілля, що йшли з України або в Україну. Окремим бійцям української революції вдавалось пробивати численні “залізні заслони” на полях і в лісах Центральної Європи. Це мало, без сумніву, велике політичне й моральне значення.

Важливіші рейди УПА в 1947—1950 рр.

З важливіших рейдів, що мали місце в 1947—1950 рр., слід назвати рейди на Закарпаття, до Східної Пруссії і до Румунії. Про ці рейди згадуємо тільки конспективно¹.

Рейд до Східної Пруссії мав на меті перевірити умови, в яких живе українське населення, виселене до Східної Пруссії. Цей рейд відбувся взимку з 1947 на 1948 р. Уперше вирушила в рейд група під командуванням вістуна Шугая, що мала вести розвідку і підготувати рейд основної групи. З основної групи вислано першим рій під командуванням Шепеля, що до Східної Пруссії мав рейдувати через Варшавське воєводство. Головна група вийшла з Радзинського лісу 10 грудня 1947 р. й пішла через Підляшшя, Мазовше та між містечками Мушинцем й Кольдном вступила в Східну Пруссію. Повернулись усі ці рейдуючі групи, виконавши свої завдання навесні 1948 р. Невдовзі після повернення пішли в рейд до Німеччини. Командиром рейдуючої частини до Східної Пруссії був сотник Євген Прірва і йому належить добрий опис цього рейду.

Улітку 1949 р. один відділ УПА під командуванням сотника Хмари здійснив політично-пропагандистський рейд до Румунії².

¹ Про рейд на Закарпаття, що відбувся 16—31 серпня 1946 р., див. підпільний журнал “Самостійність”, ч. 1, с. 172—173.

² Про рейд до Румунії див.: “До Зброї”, ч. 9/22 за 1950 р.

Цей рейд відбувся між 17 і 21 липня 1949 р. Рейдуюча частина перетнула кордон на горі Радеска і пішла околицями міст Вішев і Сигіт, перебуваючи в окремих селах 1—2 дні. Населення скрізь радісно зустрічало повстанців. Вони поширили тисячі листівок до селян, робітників та інтелігенції і провели ряд розмов і мітингів. Заступник командира рейду Перебийніс добре володів румунською мовою і був душею цих зустрічей.

Після двох тижнів перебування в Румунії румунське військо зібралось, щоб зупинити повстанців. Тим часом, румунське населення давало їм всю потрібну інформацію і рейдуючий відділ міг оминати облави й засідки. Коли військо зібралось більше, рейдуючий відділ відступив у лісові масиви. Ще декілька тижнів відділ рейдував по румунських Карпатах і наприкінці липня щасливо повернувся в Україну.

5. ЗБРОЙНЕ ПІДПІЛЛЯ І ЙОГО АКЦІЇ

Характеристика збройного підпілля

У другій половині 1946 і в першій половині 1947 рр. відбувалась велика реорганізація УПА. Згідно з ГК УПА, відділи і підвідділи УПА розчленовувались і їх командири й бійці входили в підпільну сітку, одержуючи там нові завдання й функції. Не можна сказати, щоб цей процес не викликав внутрішнього тертя; старшини й вояки УПА не завжди розуміли свої нові політичні, організаційні, пропагандистські, господарські чи інші призначення, які вважались “цивільними” призначеннями, до яких вони як вояки мали упередження. ГК УПА мусило пильно стежити, щоб серед вояцтва УПА не поширились “демобілізаційні” настрої і тому повела широку роз’яснювальну кампанію про доцільність зміни тактики й про перехід на інші форми й методи боротьби проти окупантів. Під час реорганізації у підпільній пресі з’явилося багато статей на ці теми, в яких з’ясовувалась “роль поодинокого повстанця й революціонера в цілості визвольних змагань української нації”¹. Мусило бути також багато розмов на цю тему. Коли ми про ці процеси згадуємо, то тільки тому,

¹ Див.: Ратник “Роля поодинокого повстанця й революціонера в цілості визвольних змагань української нації”. Передрук з підпільного журналу “Повстанець” ч. 8—9 за 1946 р. у журналі “До Зброї”, ч. 15/28. Ратник — це колишній інструктор Старшинської Школи УПА, автор праці “Основні елементи партизанської тактики в УПА”, передрукованої в журналі “До Зброї”, чч. 14/27 і 15/28. Крім цього, в УПА поширений був підручник сотника Берези “Партизанка”. 1946 р. 78 с.

щоб наголосити, що низові осередки УПА були за продовження збройної боротьби дотеперішніми методами й нерадо переходили на підпільну боротьбу й що саме ГК УПА й прагнуло до того, щоб цю боротьбу обмежувати, а її методи й форми краще пристосовувати до нових умов.

У кожному разі, від середини 1947 р. зустрічаємо вже в звітах ГК УПА мало згадок про відділи чи підвідділи. Їх заступають згадки про “повстанців” і “підпільників”. “Повстанці” — це нові “підпільники”, що перейшли до підпілля з розформованих відділів і підвідділів УПА. Повстанські відділи і підвідділи ще три роки існували в Карпатах¹, але й там проявилася виразна тенденція обмежувати їх стан і дії на користь підпілля. У 1950 р. згадок про ці відділи майже немає.

Причини внутрішнього тертя під час реорганізації мали психологічний характер, отже, й деякі протизаходи мали цей же характер. Щоб остаточно скасувати упередження вояка УПА до “підпільника”, УГВР своєю постановою 30 травня 1947 р. вирішила поширити “надавання нагород та відзначень УПА на всіх учасників українського революційного підпілля — членів ОУН та безпартійних українських патріотів і на всіх цивільних осіб, які відзначилися героїзмом у боях та посвятою для визвольної справи”². Знову ж, наступного року, 6 червня 1948 р. УГВР схвалила постанову про “встановлення медалі за боротьбу в особливо тяжких умовах”, а також про “признання працівникам Служби Безпеки старшинських та підстаршинських звань Служби Безпеки аналогічно до відповідних військових звань в УПА”³. Цими постановами підпільників зрівняно у правах і обов’язках з повстанцями.

Постанови про ордени й медалі не залишилися на папері. Проекти орденів і медалей підготував відомий мистець українського підпілля Ніл Хасевич, який також подав докладні вказівки, як ці ордени й медалі виконати в підпільних умовах⁴. Незважаючи на це, ордени й медалі згідно з затвердженими проектами Ніла Хасевича виконано також за кордоном й кур’єрами вислано в Україну.

¹ Упродовж 1947 р. в Карпатах існували ще такі відділи та підвідділи УПА: “Сурма”, “ім. Богуна”, “Бескид”, “Сірі”, “Рисі”, “Хорти”, “Бистриця”, “Журавлі”, “ім. Хмельницького”, “Булава”, “Басейн”. У цих назвах пізнаємо колишні курені й сотні УПА, що діяли на цьому терені.

² Текст постанови УГВР від 30 травня 1947 р. надруковано в бюлетені: “Бюро Інформації УКВР”, випуск ч. I, квітень 1948 р.

³ Текст постанов в бюлетені “Бюро Інформації УГВР”, ч. 2, серпень 1948 р.

⁴ Див. двомовне видання: “Графіка в бункрах УПА”. Вид. “Пролог”, Філадельфія, 1952 р. У ньому рисунки проектів і пояснення Н. Хасевича, як їх виконувати.

Отже, від другої половини 1946 р. на перший план у визвольній боротьбі проти московсько-більшовицьких окупантів вийшло збройне підпілля. Збройним його називаємо тому, що всі підпільники, навіть ті, що виконували цивільні функції, є озброєні. Кожна їх сутичка з окупантом є збройною сутичкою, є збройною боротьбою. Боротьба методами збройного підпілля не є звужуванням визвольної боротьби, вона є тільки звужуванням збройної боротьби військовими з'єднаннями, а одночасно є поширенням визвольної боротьби в політичній, економічно-соціальной та культурній ділянках. А втім, ніколи ГК УПА не ставило собі завданням збройно перемогти СРСР, розбити його своїми мілітарними акціями. Для цього її сили були ослабі; її існування, її боротьба, навіть збройна боротьба великими з'єднаннями, були тільки засобом поширення революційних ідей. Боротьба УПА була завжди боротьбою в ідейно-політичній площині, навіть тоді, коли в умовах Другої світової війни з'єднання УПА намагались мілітарно опанувати деякі області України й обороняти їх від ворожих інвазій. Такі були умови Другої світової війни, але умови мирної стабілізації після війни продиктували інші форми і методи, що достосувалися до змінених умов. У цих змінених умовах боротьба мусила вестися зменшеними силами, при більшій конспірації цих сил перед ворогом, але це ще не означало, що якісно ці форми й методи боротьби мали бути гірші від попередніх. У даному випадку наступала тільки зміна кількісних факторів якісними — ця ж наснага визвольної боротьби, але меншими силами.

Для повстання, для збройного зриву українського народу треба кращого укладу різних сил, які полегшували б остаточну розправу з Москвою. Але щоб у відповідний момент цього кращого укладу сил українські сили могли себе проявити, треба вже заздалегідь впливати на створення і зміцнення цих сил. Збройне підпілля якраз і ставить собі завданням створити ідейну основу, ґрунт для росту цих сил. Умови московсько-більшовицької окупації такі, що якби не було збройного підпілля, то за 5—10 років запізно вже було б говорити в Україні про самостійну Україну, не було б уже до кого говорити про неї. Старше покоління, що мало про ідею самостійної України яке-небудь уявлення, зійшло б із цього світу, а нове покоління виростало б в умовах офіційної ворожості до ідеї самостійної України, воно стало б проти борців за самостійну Україну, що прийшли б, наприклад, з еміграції, як проти своїх ворогів. “Де немає нас”, пишуть підпільні публіцисти, “там є більшовики, там є клуби й комсомол, там є пияцтво, розпушта й

деморалізація. Народ уже став не той, що був колись”¹. І тому зрозуміло, чому збройне підпілля так завзято боронить ідейні й моральні позиції українського визвольного руху на своєму “плацдармі”, що був завойований для руху жертвенною працею і боротьбою попередніх українських поколінь, чому не тільки обороняє цей плацдарм, але й старається розширити його за рахунок ще неопанованих районів України.

Боротьба збройного підпілля проти московсько-більшовицьких окупантів велася всіма можливими засобами. Вона велася живим і друкованим словом, живим прикладом і героїською поставою бійців, важливою організаційною роботою. Ця боротьба велася на очах народу, причому народ не тільки був її пасивним свідком. Вона втримувала стан активної ворожнечі між народом і окупантами. Вона не дозволяла цим окупантам закріпитися на українській землі й почувати себе безконтрольним її господарем. По змозі вона боронила українські маси від знищення, не тільки фізичного, але й **д у х о в н о г о**. Вона карала московсько-більшовицьких гайдуків за злочини супроти українського народу, боролася зі зрадою і вислугуванням ворогові. Вона старалася втримати **о р г а н і з а ц і й н у** структуру руху й готувала ґрунт для революційної боротьби в майбутньому. Перед світом боротьба збройного підпілля маніфестувала волю українського народу жити вільним і незалежним життям у своїй власній Українській Самостійній Соборній Державі.

Кожен уважний спостерігач ідейно-політичної боротьби українського збройного підпілля в Україні приходять до висновку, що в своїй ідейно-політичній офензиві проти більшовизму збройне підпілля досягнуло **з н а ч н и х** успіхів. Найкращим показником цих успіхів є підпільна література УПА й підпілля, що з’являлася в Україні².

Підпільна література УПА й підпілля

Серед засобів поширення революційних ідей одне з перших місць займають підпільні видання. Вони свідчать про зміст і за-

¹ Цитую з пам’яті за підпільною брошурою П. Полтави “Безпосередньо за що ведеться наш бій”, виданою в 1949 р. і перевиданою в 1950 р.

² Див.: *Лев Шанковський* “УПА та її підпільна література”. Бібліографія підпільних видань за 1944—1950 рр. Вид. “Америка”. Філадельфія, 1952 р. Про боротьбу збройного підпілля з’явилося багато статей у журналі “До Зброї”. Це перш за все статті М. Богора “Головні мілітарні проблеми української визвольної боротьби” (8/21, 9/22) “Принципи воєнної доктрини української визвольної боротьби” (12/25); “Основні моральні потенції УПА” (18/31); *Р. Лободигг*. “Дещо про сучасний побут УПА” (11/24).

сяг ідейно-політичної офензивив збройного підпілля проти більшовизму. Їх к і л ь к і с т ь¹ і якість свідчать про те, що боротьба збройного підпілля — це свідома, героїчна й організована боротьба в такій формі, якої досі не знала історія людства. Серед повені різнорідних підпільних видань на спеціальну увагу заслуговують відбитки знаменитих дереворізів мистця підпілля Ніла Хасевича, що незважаючи на хворобу й каліцтво, продовжував творити в підпіллі свої мистецькі твори. Але не тільки мистецькі: в умовах підпілля він організував мистецьку школу, в якій навчав молодих adeptів мистецтва дереворізу².

Підпільна публіцистика — це яскравий доказ великої зрілості підпільних авторів у ставленні проблем, їх розв'язуванні, в підході до різних життєвих питань українського народу або питань української визвольної боротьби. Щодо кількості й якості підпільних видань український рух побив усі рекорди й порівняння з іншими рухами резистансу на свою користь. Можна тільки дивуватися, що умови нашого партійного розмежування еміграції спричинилися, мабуть, до того, що відгомін цих видань не такий, як повинен бути, що ці видання краще відомі чужинцям, ніж деяким нашим політикам і публіцистам. Можна уявити собі, як “політичні емігранти” інших народів зуміли б використати й зчинити рух із приводу появи такої великої кількості підпільної антибільшовицької літератури на своїх уярмлених батьківщинах!

Підпільна література дуже різнорідна за формою й за змістом. Поряд з серйозними публікаціями зустрічаємо збірки сатир, літературні твори, поезії, навіть драми, описи боїв, спогади й хроніки, листівки й короткі гасла. Бувають видання періодичні й неперіодичні. Бувають друковані в підпільних друкарнях, а також друковані черенками, різаними з дерева, що нагадують “Біблію” Гутенберга. Бувають видання, розмножені на циклостилі, а то й переписувані на друкарських машинках чи навіть вручну. Взимку у бункерах так багато часу... У співанику “Повстансь-

¹ В “УПА та її підпільна література” подано 21 назву різних періодичних видань, 60 назв різних брошур і книжкових видань та 81 назву різних листівок, що з'явилися в підбільшовицькій дійсності за 1944—1950 рр. Це приблизно п о л о в и н а до того, що з'явилося в Україні в ці роки. Останні видання, що дійшли до нас з-поза кордонів України, були видані в 1952 р., наприклад “Альманах”, присвячений десятиріччю УПА. Постійно йде праця над доповненням “Бібліографії”.

² Див. видання: “Графіка в бункрах УПА”. В цьому виданні також репродукції праць учнів Хасевича: “Артема”, “Свирида”, “Мирона”. Хасевич не був єдиним мистцем, що працював для потреб УПА й підпілля. Ці самі функції виконував в Т(ехнічному) З(вені) Б(ескид) відомий різьбар Михайло Чершньовський, що прибув на Захід в 1947 р. з рейду ючим відділом УПА.

кий стяг” тексти пісень і лінійки на ноти надруковано на друкарській машинці, але самі ноти написані фіолетовим олівцем. Цього співаника видано 500 примірників. У багатьох виданнях поряд з текстом зустрічаємо також рисунок, що часом більше говорить, ніж сам текст. Інколи видання друкували на радянських шкільних зшитках, на папірцях “сигарето-бумажних” фабрик. Серед авторів політичної публіцистики запам’ятовуються прізвища: П.Дума (Дмитро Маївський-”Тарас”), Яків Бусел (“Київський”), Ярослав Старух (“Ярлан”)¹, Р.Мох, Осип Орленко, Петро Полтава, Осип Дяків (Горновий), У. Кужіль й ін. Зокрема, праці Полтави, Горнового, Кужеля набули широкого розголосу.

Авторами літературних творів були Василь Волош-Василенко (“Гетьманець”), автор збірки поезій “Мої повстанські марші”, поет, новеліст і драматург Марко Боєслав, редактор літературного журналу “Чорний Ліс”, Йосип Позичанюк (“Шугай”, “Шаблюк”), Марта Гай, авторка ліричних нарисів, Богдана Світлик (М. Дмитренко) й ін. Автори знаменитих сатир не зазначені; появлявся також журнал гумору й сатири “Перець”. Перевидано в підпіллі твори Олесья Бабія, Є. Маланюка, О. Олесья й підрадянських українських поетів і письменників з епохи “національного відродження”. Щороку видавався в підпіллі “Календарець українського повстанця”².

Політичні акції збройного підпілля

Якщо б ми зібрали всі листівки підпілля, упорядкували їх хронологічно й тематично, то отримали б прекрасну історію політичної боротьби українського збройного підпілля. Якщо б цій збірці дати тільки певний коментар, що стосувався б загального тла даних політичних акцій, ніякої кращої історії ніхто й не потрапив би написати. Зміст листівок і підпільних брошур — це історія політичної боротьби збройного підпілля проти окупантів.

Отже, на перший план виступає акція допомоги голодуючим з ОСУЗ і СУЗ, що мала місце в другій половині 1946 і в першій половині 1947 р. Рік 1946 на ОСУЗ і СУЗ був багато в чому подібний до гореславних 1932—1933 рр. В Україні розігра-

¹ Видав, між іншим, “Історію України” (“Тисяча років життя й боротьби українського народу”), друком на 230 ст., форм. 15x20 см., у підпіллі.

² Про підпільні видання див. ще: *Пріриж Є.* “Українські підпільні видання під московсько-більшовицькою окупацією” в “До Зброї”, чч. 2/15, 3/16, 6/19, 1950; *Шапковський Лев.* “Підпільна преса в Україні” в Ювілейному Альманасу “Свободи” 1893—1953, вид. Українського Народного Союзу, Джерзи Сіті й його ж “Ukrainian Underground Publications in USSR” в “Ukrainian Quarterly”, Vol. VIII N. 3. 1952.

валась чергова страхітлива голодна драма. Незважаючи на жахливе знищення сільського господарства України війною, незважаючи на неврожай 1946 р., грабіж колгоспів не припинявся. Україна не була звільнена від здавання зерна, призначеного на хлібопоставку. Для реалізації хлібопоставок не вистачило би всього колгоспного врожаю і всього врожаю з присадибних наділів колгоспників. Становище ставало щораз більш катастрофічне, але “рідну” українську радянську владу це зовсім не турбувало. Вона не збиралася боротися з голодом в Україні, навпаки, вона явно сприяла йому. Як же інакше можна інтерпретувати заборону ввозу збіжжя з Галичини на ОСУЗ і СУЗ ніби з огляду на “західноукраїнського рака”.

Усе ж Західна Україна, де 1946 р. врожай удався як ніколи, була єдиним порятунком для голодуючих колгоспників ОСУЗ і СУЗ. І вже восени 1946 р. у Західну Україну пішли десятки, а то й сотні тисяч людей за хлібом. Ішли чоловіки в розквіті віку, старики, бабусі, жінки, підлітки й діти. Ішли, незважаючи на різні перешкоди й заборони з боку “рідної” влади. Ішли, незважаючи на те, що часто чекала їх на західноукраїнських землях смерть від рук московсько-більшовицьких опричників. А коли не смерть, то знущання. Навесні 1947 р. цей рух колгоспних мас на Захід тільки зріс. На Західну Україну приходили не тільки колгоспники з ОСУЗ і СУЗ, але й з далеких центральних чи приволзьких областей.

Збройне підпілля вирішило провести широку акцію допомоги голодуючим з ОСУЗ і СУЗ і заклиало до неї усе західноукраїнське населення. Як під час походу Червоної Армії через ЗУЗ, так і тепер, села Західної України були обліплені відозвами, закликами, лозунгами, що взивали до допомоги голодуючим братам. УГВР видала відозву до українців західних областей, в якій закликала всіх дати голодуючим братам з України якомога більшу допомогу збіжжям і харчами. Із подібними відозвами виступили також “українські повстанці” й різні підпільні осередки. Окремо надруковано великим тиражем “Слово до братів українців з ОСУЗ і СУЗ”, в якому роз’яснювали колгоспникам, чому вони голодують, хоч українські землі найкращі в світі. Усю цю літературу¹ друкували в великих кількостях і масово її по-

¹ Ось головніші листівки, що з’явилися в той час: “Відозва до населення З. О. України” — підпис УГВР, “Селяни З. О. України” — підпис “Українські повстанці”; “Українці, брати зі східних областей” — відозва українців зах. областей до голодуючих братів зі східних областей; “Всі на допомогу голодуючим братам-українцям” — відозва УПА, “До української молоді східної України” — відозва ОУН й ін.

ширювали. Ці листівки голодуючі розповсюдили по всій Україні й прочитало їх усе населення.

Населення ЗО України прекрасно розуміло, про що йдеться в акції допомоги голодуючим братам зі Сходу. Воно ділилося з приїжджими, чим тільки могло. Давало їм збіжжя, картоплю, овочі, ярину, харчі. Приймало їх на ночівлю, перетримувало дітей, захищало їх перед гарнізонниками, які забирали у приїжджих закуплені, зароблені чи випрошені продукти. Оця дружня підтримка і допомога найширших західноукраїнських мас справила на приїжджих глибоке враження. Крім цього, приїжджі були свідками героїчної боротьби УПА й підпілля проти окупантів, чули й читали на кожному кроці революційне слово, заражались настроями, що неподільно панували серед західноукраїнських мас. Значення цього всього, що сталося пам'ятної осені 1946 р. і на переднівку 1947 р. і що мало вплив на ріст революційних настроїв серед широких українських мас, годі збагнути¹.

Масові походи колгоспних мас в ЗО України не могли сподобатися більшовицьким можновладцям. Вони не могли їх заборонити; це пішло б надто врозріз з бажаннями широких мас і їх настроями. Та вони старалися всіляко тим походам перешкодити. При цьому, як звичайно, вдавалися до різних провокацій. Старалися настроїти своїх “стрибків” проти “советів” і “шміраків” (!) і наказували їм гостро виступати проти приїжджих. Згодом пустили проти них гарнізонників, але серед самих гарнізонників не було одностайної думки, деякі гарнізонники, головню червоноармійці, почали виступати на захист приїжджих і дійшло тоді до різних ексцесів, описів яких багато є в підпільних протоколах і звітах. Потім з голодуючими почали висилати цілі хмари своїх розвідників, що мали доносити настрої населення, місце перебування повстанців і підпільників і все, що їм було потрібне для боротьби проти УПА й підпілля. Думали, що викличуть репресії УПА й підпілля проти приїжджих, але це їм не вдалося. Тоді пустилися на цілком ганебні провокації. Щоб їх проілюструвати, наведемо тільки один випадок. 29 червня 1947 р. в с. Бунів (Краковецький район) зловлено Еміліяна Войцова, що стояв на чолі емведистської банди, яка мала вбивати місцеве населення під маскою голодуючих українців із СУЗ і голодуючих українців із СУЗ під маскою українських повстанців. Згаданий

¹ Про допомогу голодуючим з ОСУЗ і СУЗ див. підпільні статті: “Новий голод на СУЗ” у підпільному журналі “Самостійність”, ч. 1; “Новий голод на укр. землях” (Оповідання сотника УПА з Галичини) в газеті: “Українська Трибуна”, Мюнхен, ч. 5/27 від 25 січня 1948 р.

тип замордував 11 квітня 1947 р. в с. Наконечне під маскою голодуючих селянку Тетяну Обух і її 9-річну дочку Катерину, а 19 червня 1947 р. в с. Селиська трьох жінок, двох чоловіків і одну дівчину з-поміж приїжджих голодуючих. Він у кожному випадку дозволяв котрійсь із намічених для вбивства жертв втекти, щоб “припадково врятований” міг потім розповідати про “бандерівських вбивників”.

Однією з найбільших політичних акцій, яку збройне підпілля започаткувало в 1947 р. з великим накладом посвяти й жертвенності, є боротьба за душу української молоді. Ми підкреслюємо величезне значення цієї боротьби для майбутнього української нації. Більшовицький режим звертав найбільшу увагу на молодь і старався з неї викоринити всі національні почуття й виховати її яничарами. Впливам більшовицьких шкіл і організацій молоді (піонери, комсомол) збройне підпілля протиставляло власні впливи через спеціальну підпільну літературу, призначену для молоді, через спеціальні акції, що мали на меті активізувати юнаків та дівчат і, врешті, через власну героїчну поставу, через боротьбу.

Видання для молоді — це найбільш поширений вид підпільної літератури. На видання не шкодували нічого, на їх поширення спрямовували всі сили й засоби. Журнали для молоді “На чатах” (для старшої молоді) і “На зміну” (для молодших) з’являлися регулярно як видання ОУН. УПА видала також свій журнал для молоді “За волю України”. Журнали для молоді готувалися у всіх можливих формах: друком, циклостилем, на друкарській машинці. Крім оригінальних видань були ще видання, що їх переписували і різними способами поширювали різні низові осередки. Крім журналів, що з’являлися періодично, було багато брошур і листівок, які теж призначалися для молоді.

Видання для молоді вміщували, головню, матеріали з історії України, спогади і матеріали про боротьбу українського народу проти Москви, життєписи героїв українського народу, а також статті на політичні й виховні теми, головню такі, в яких викривається справжнє обличчя більшовизму. Багато місця присвячується літературним матеріалам. Поряд з творами повстанських поетів і письменників, поряд з неспальшованими творами українських класиків багато місця відводилося письменникам, що їх Москва знищила (Хвильовий, Косинка, Влизько, Фальківський й ін.) і про існування яких не вільно було знати українській молоді. Пропагувалася також рання творчість Тичини, Рильського, Бажана й інших “офіційних” письменників.

Класичним прикладом того, як підпілля боролось за душу української молоді, хай послужить видання серії “Слідами Героїв”, в 1948 р. Ця серія обіймає п’ять відомих нам випусків (Іван Богун, Василь Андрусак (Грегіт-Різун), Федь Черник, Михайло Кричевський, Юрко Березинський), виданими, як на підпільні умови, відмінно в обгортках з двобарвним друком. Ця серія є відповіддю підпілля на ідентичну серію “Герої”, що її видав Львівський обком ЛКСМУ в 1947 р. Ось яких “комуністичних героїв” знає тепер комсомол в СРСР: князь Олександр Невський, воевода Мінін, воевода Пожарський, маршал Кутузов, кн. Дмитро Донської, генерал Брусилов, маршал Суворов, адмірал Нахімов. Серія ця видана українською мовою. Її ціль очевидна.

Крім видання підпільної літератури, призначеної для молоді, боротьба за душу української молоді, отже, оборона її перед духовним знищенням, включала також певні спеціальні акції. До таких акцій належали: ш к і л ь н а акція, акція проти набору української молоді до шкіл ФЗУ, акція проти участі української молоді в піонерських і комсомольських організаціях, акція проти зрадництва й вислугування перед ворогом, акція проти вживання російської мови і т. п. Усі ці акції супроводжувались відповідними листівками, брошурами.

З цих акцій найважливішою за своїми наслідками була шкільна акція. Вона полягала у втручанні підпілля в життя українських шкіл, у певному, так би мовити, наглядові підпілля за шкільництвом. Зasadничо, підтримуючи прагнення української молоді до навчання, підпілля мало багато застережень до змісту навчання з різних дисциплін. Свої думки щодо змісту навчання в українських школах воно виклало в широкому елябораті, що мав назву “Слово до учителів, братів із східних областей України”. Цей еляборат, на 8 сторінках друку, що багато разів перевидавався і доповнювався, був, так би мовити, “методичним посібником” для навчання в українській школі. У ньому цілком виразно викладено думку підпілля про те, що треба, а чого не треба вчити в українських школах.

“Слово” було адресоване вчителям східних областей України. Після повернення більшовицьких окупантів на ЗУЗ таких учителів, а радше учительок, прийшло на ЗУЗ 6813 осіб. Вони були в своїй переважній більшості дітьми українського села в ОСУЗ і СУЗ. Вони прибули з упередженнями до західноукраїнського населення, а головно до УПА й підпілля, про які їм політруки розказували різні чуда-дива. Зустрічі цих учителів з українським

селом на ЗУЗ і з українськими підпільниками зокрема показали, що від Сяну й до Тиси по Дін і Кубань живе о д и н український народ, в якого спільні думки й спільні почування.

Дуже важливою ділянкою політичної боротьби збройного підпілля була боротьба зі зрадою й вислужництвом українського населення перед ворогом. Ця боротьба не набирала таких форм, як би це хотіли представити вороги українського визвольного руху. Вона велася дуже обережно й до гострих заходів підпілля вдавалося тільки після численних попереджень. Попередження були особистого й загального характеру.

З цієї акцією пов'язувалась акція збирання звинувачувальних матеріалів на більшовицьких злочинців. Вона велася систематично від 1947 р. Важливі матеріали з цієї акції є за кордоном України.

З інших політичних акцій збройного підпілля слід назвати боротьбу проти к о л е к т и в і з а ц і ї ЗУЗ та боротьбу проти насильних в и в о з і в, а також проти “добровільного” переселення населення ЗУЗ на Схід. Боротьба проти колективізації набирала дуже гострих форм; українське населення, підтримуване підпіллям, боронилося проти колективізації всіма своїми силами. Самі більшовики визнавали багато разів у своїх повідомленнях, що “колективізація на ЗУЗ проходила серед завзятої боротьби проти решток українських націоналістичних банд”. Ця боротьба мала різні форми: фізичне знищення організаторів й ініціаторів колгоспів, знищення колгоспів і МТС, активний спротив населення закладанню колгоспів і т. д. Вона продовжувалась повних три роки й закінчилася позірною перемогою більшовиків. На папері колективізація охопила 99% сільських господарств на ЗУЗ. Найгостріші форми боротьба проти колективізації набирала в Дрогобицькій обл. Окремі етапи боротьби проти колективізації висвітлено в листівках українського визвольного руху й у підпільних виданнях¹.

Боротьба проти насильної депортації мала радше превентивний характер. З досвіду вивозів було відомо, що ті, хто ухилився від вивозу, мали спокій, принаймні, до наступної депортації. Підпілля зосередило свої зусилля на р о з в і д ц і, яка мала встановлювати термін вивозу й списки людей, що їх більшовики мали вивозити. Таких людей попереджували, щоб вони могли в даний час ухилитися від вивозу. До осені 1947 р. не було вивозів, що мали

¹ Див. підпільну статтю “З большевицької колективізаційної акції на З. У. З.” в бюлетені: “Осередок Пропаганди й Інформації при Проводі ОУН”. Випуск 2 за серпень 1948 р. Численні листівки підпілля проти колективізації описано в праці: “УПА та її підпілля на література”.

б масовий характер. Перший масовий вивіз західноукраїнського населення організовано 20—21 жовтня 1947 р. Тоді запланували до вивозу приблизно 800.000 населення, але завдяки тому, що підпілля мало докладні дані про термін вивозу й списки людей, що мали бути охоплені вивозом, завдяки попередженням і акціям під час вивозу, приблизно 500.000 українців зуміли ухилитися від депортації. У березні й квітні 1949 р. повторено масові вивози західноукраїнського населення, які охопили приблизно 200000 людей. Дальші вивози відбувались уже на “добровільній” основі, населення з Галичини, Волині, Карпатської України “добровільно” записувалося на вивіз на Схід, останньо тільки в східні області України, на Донбас і в Запорізьку обл. на будову каналів. Багато західних українців поселено теж на німецьких і жидівських колоніях у Дніпропетровщині, Херсонщині й Одещині¹.

Поширення ідей українського визвольного руху, викриття справжньої політики більшовизму, ставлення підпілля до різних життєвих питань державного будівництва, до меншин (зокрема, до росіян) і працівників радянської адміністрації пропагувалося шляхом публікації великої кількості підпільних видань. “Кожна наша листівка”, — писав майор Полтава в одній підпільній брошурі², — “кожне наше пропагандистське революційне видання, розповсюджене нами... це, вживаючи для образності порівняння з військового словника, далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога. Дія цього стрільна в пропагандистському відношенні не менш ефективна від дії справжнього динамітного стрільна, кожне наше революційне видання, відкриваючи підрадянським людям очі на всю злочинність більшовицької системи, закликаючи їх до активної боротьби проти більшовицьких гнобителів, вказуючи їм, що вони повинні боротися за знищення більшовицької тюрми народів, — знищує, так би мовити, “живу силу” противника — відбирає людей. Що більше, кожне таке “стрільно” запалює або зміцнює революційну пожежу в середині ворожого табору, в г л и б о к о м у т и л у противника. А це ще більше для ворога небезпечно, як знищення живої сили на фрон-

¹ Дані про вивози з підпільних звітів. Для населення підготовлено інструкцію, як зберегти себе від вивозу й що робити, коли б жодні заходи для збереження не вдалися. Одночасно з Інструкцією поширювалася листівка “До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи”, завданням якої було підтримати дух населення й подати йому найнеобхідніші вказівки про побут на новому місці поселення. Листівка з березня 1950 р. “Українці!” протестувала проти добровільного переселення в східні області.

² Полтава П. “Безпосередньо за що ми ведемо наш бій?” Підпільне видання з 1949 р., другий наклад 1950 р.

ті. У цьому зв'язку кожна наша підпільна друкарня...— це свого роду фабрика наших далекобійних стрілен, а в першому відношенні — і свого роду наша далекобійна гармата”.

Обстріл глибокого тилу ворога пропагандистськими стрільнями, начиненими динамітом прогресивних революційних ідей українського визвольного руху, не припинявся. Втрат ворога від цього безперервного обстрілу ще важко підрахувати. “Боротьба УПА, її кличі тому знаходять загальне зрозуміння, бо вони справедливі, бо вони прогресивні, бо це боротьба поневолених проти поневолювачів, експлуатованих проти експлуататорів, бо це боротьба прогресивного, великого, світлого проти гнилого, низького, підлого”, — писав підпільний автор О.Гончарук¹. Але й вона знаходить загальне зрозуміння також тому, що проходить на очах всього народу, що доказує широким масам СРСР, що боротьба з режимом є таки можлива і що є ще на нашій Україні такі патріоти, які не жаліють труду й життя, щоб вести таку боротьбу. І ця боротьба має не тільки оборонний, але й наступальний характер. Залігши на “революційному плацдармі” й обороняючи на ньому “морально-політичні й організаційно-політичні позиції українського самостійницького руху”, обороняючи “національну свідомість українських мас”, обороняючи там “нашу підпільну організацію”, український визвольний рух використовує “кожну можливість, кожну щілину в оборонній системі окупанта” для того, щоб вести “пропагандивний обстріл ще неопанованих районів України”, щоб “розгортати визвольно-революційну боротьбу на всіх українських етнографічних землях від Тиси по Кубань”, — пише майор Полтава в цитованій праці. І в нікого не може бути найменшого сумніву, що з усіх політичних акцій збройного підпілля боротьба цього ж підпілля за поширення революційного плацдарму на всі землі України — це найважливіша політична акція, яку проводить збройне підпілля, бо від неї залежатимуть підсумки багатовікової визвольної боротьби українського народу в майбутньому.

Збройні акції підпілля 1946—1949 рр.

Було б помилкою думати, що дія збройного підпілля зводиться тільки до “пропагандивного обстрілу” ворога і його тилу. Всі політичні акції збройного підпілля вимагали виступів підпільних груп і окремих підпільників. Кожен такий виступ був одночас-

¹ О. Гончарук: “УПА — носій ідей визволення і дружби народів”. “Самостійність”.

но збройним виступом, який випливав з факту, що підпільники озброєні. Таким чином, разом з політичними виступами не менш реальними були збройні виступи наших підпільників і їх постріли лунали безперервно на українських землях і знаходили широкий відгомін в СРСР та в світі. У цьому місці бажаємо через числове зіставлення акцій дати характеристику збройної боротьби в Україні за час від 1 липня 1946 р. до 30 червня 1949 р., тобто за три перші роки боротьби збройного підпілля.

Таблиця 1
Баланс збройних акцій УПА й збройного підпілля
за час від 1 липня 1946 до 30 червня 1947 рр.

А. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЗАСЯГ:

ОБЛАСТІ:	1946 р.		1947 р.		
	VII—IX	X—XII	I—III	V—VI РАЗОМ:	
Берестейська	1	-	-	-	1
Волинська	10	16	4	24	54
Дрогобицька	47	46	16	55	164
Житомирська	10	3	3	13	29
Закарпатська	11	-	2	3	16
Кам'янець-Подільська	3	-	4	-	7
Київська	-	-	-	1	1
Львівська	32	30	17	31	110
Рівненська	28	29	7	23	87
Станіславівська	55	54	37	73	219
Тернопільська	29	34	47	81	191
Чернігівська	-	-	-	1	1
Чернівецька	4	3	1	24	32
УСЬОГО:	230	215	138	329	912

Б. РІД ЗБРОЙНИХ АКЦІЙ:

Оборонні бої і сутички	86	93	62	223	464
Зачіпні акції	48	41	12	35	136
Атентатні акції	33	31	21	32	117
Саботажні акції	37	34	21	17	109
Протиколгоспні й мтс	1	2	2	5	10
Політичні й саботажні акції	25	14	20	17	76
УСЬОГО:	230	215	138	329	912

В. ВТРАТИ:

ВОРОЖІ — Убиті	255	240	144	373	1012
Поранені	65	72	48	139	324
Полонені	10	3	4	9	26*
РАЗОМ:	330	315	196	521	1362

* Враховані тільки офіцери й солдати радянської армії і ВВ НКВС та НКДБ. Не враховані тут полонені "стрибки" й партійці, яких враховано до вбитих і поранених ворогів.

ПОВСТАНЦІВ — Убиті	82	85	51	87	303
Поранені	4	5	1	5	15
Полонені	6	4	3	12	25*
РАЗОМ:	92	94	55	104	343

У зазначеному періоді впали в бою такі визначні командири УПА й провідники підпілля: (1) Командир Чорний, командир відділу УПА “Бурлаки” (18 серпня 1946 р. в бою біля села Стегниківка Велико-Борківського району), (2) Ярослав Мельник — “Роберт”, провідник ОУН Карпатського краю (31 жовтня 1946), (3) Юліан Середюк — “Ярема”, курінний політвиховників групи “Лисоня” (3 листопада 1946 р. на хуторі Чагарі), (4) полковник Василь Левкович — “Вороний” — командир групи УПА “Буг” (18 грудня 1946), (5) Микола Арсенич — “Михайло”, головний провідник Служби Безпеки (23 січня 1947), (6) майор Володимир Якубовський — “Бондаренко” — шеф штабу групи УПА “Лисоня”, колишній старшина польської армії, переможець у боях в Слав’ятинському лісі під Лопушнею й Альбанівкою (17 червня 1947, с. Вівсе Козлівського району), (7) Мирослав Вовк — “Єфрем”, провідник СБ Подільського краю (29 червня 1947), (8) Ярослав Бабій — “Шах”, окружний провідник ОУН на Поділлі (30 червня 1947).

Велика кількість оборонних боїв у квітні—червні 1947 р. пояснюється великою облавою, яку з’єднання МДБ проводили на Поділлі, зокрема на теренах Бучацького, Заліщицького, Борщівського й Чортківського повітів. У порівнянні з цими місяцями, зима 1946—1947 рр. пройшла спокійно, незважаючи на вибори до Верховної Ради УРСР.

З нагоди Свят Різдва Христового 1947 р. більшовики проголосили нове звернення до УПА й підпілля й обіцяли “амністію” всім, що вийдуть з лісу.

В офензивних акціях УПА й підпілля багато успіхів мав підвідділ УПА “Басейн” під командуванням командира Тарасюка, що скоро здобув легендарну славу. З оборонних боїв найбільшим був бій відділу УПА ім. Колодзінського під Саджавкою, Ланчинського району (8 червня 1947) і три бої відділу УПА “Булава” (командир Орленко) під час облави в Самбірщині (25 червня 1947).

У 31 акції на станиці “стрибків” здобуто міномет, 9 кулеметів, 15 СВТ, 18 ППШ і 351 кріс, чимало гранат і амуніції. Лік-

* Враховані тільки ті бійці УПА й підпільники, які потрапили в полон під час збройних акцій унаслідок загазування або важкого поранення.

відовано 54 завзятих сталінських вислужників. У 40 засідках знищено 8 автомашин, 14 високих старшин (між іншими полковника Крижановського — головноуповноваженого МДБ в ЗО України — 7 листопада 1946 р. на шляху Львів—Радехів) і здобуто зброю, гроші, трофеї. У 117 атентатних акціях знищено 131 визначного партійця, або старшин МДБ, що мали функції т. зв. дільничних МДБ на терені дій УПА. Серед них начальники РВМДБ Заболотів (майор Беляєв — 26 березня 1947 р.), Яремче (майор Кравец, Герой Радянського Союзу — 30 квітня), Вижниця (капітан Кирилов — 13 квітня) й ін. З-поміж важливіших саботажних акцій хочемо назвати наскок на фабрику паперу в с. Дятківці Коломийського району, що дала трофеї, потрібні для щоденної праці УПА й підпілля.

Таблиця 2

Баланс збройних акцій УПА й збройного підпілля
за час від 1 липня 1947 до 30 червня 1948 рр.

А. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЗАСЯГ:

ОБЛАСТІ:	1947 р.		1948 р.		РАЗОМ:
	VII—IX	X—XII	I—II	IV—VI	
Берестейська	-	-	-	2	2
Волинська	12	5	3	26	46
Дрогобицька	62	82	83	103	330
Житомирська	11	13	7	14	45
Закарпатська	1	1	-	-	2
Львівська	41	33	44	86	205
Кам'янець-Подільська	-	-	2	3	4
Київська	-	-	-	-	-
Львівська	41	33	44	86	205
Рівненська	11	6	27	17	61
Станіславівська	111	79	53	75	318
Тернопільська	42	20	66	53	181
Чернігівська	-	-	1	-	1
Чернівецька	8	-	-	1	9
УСЬОГО:	299	239	286	381	1205

Б. РОДИ ЗБРОЙНИХ АКЦІЙ:

Оборонні бої і сутички	150	190	184	170	694
Зачіпні акції	37	15	22	44	118
Атентатні акції	20	12	32	27	91
Саботажні акції	62	5	22	86	175
Протиколгоспні й мтс	9	3	7	32	51
Ін. політ. проп. акції	21	14	19	22	76
УСЬОГО:	299	239	286	381	1205

В. ВТРАТИ:

ВОРОЖІ — Убитих:	333	142	377	179	1031
Поранених	159	55	112	85	411
Разом:	492	197	489	264	1442*
ПОВСТАНЦІВ — Убитих	87	90	164	66	407
Поранених	4	2	1	5	13
Разом:	91	92	165	71	420

У період 1947—1948 рр. загинули такі визначніші командири УПА й підпільники: Осип Безпалько (“Остап”) — командир групи УПА “Лисоня” (3 серпня 1947), “Орленко” — командир відділу УПА “Булава” (3 березня 1948, в бою біля села Гординя Дублянського району), “Летун” — командир відділу УПА (червень 1948).

Тяжкою втратою для підпілля було викриття підпільної друкарні в с. Медвеже, Дублянського району (25 грудня 1947). В обороні цієї друкарні загинули всі підпільники й підпільниці. У руки ворога потрапив цілком готовий, надрукований і зшитий номер підпільного журналу “Самостійність”, ч.2. Деякі матеріали цього номера були в копіях і тому в квітні 1948 р. можна було видати друком перший бюлетень “Бюро Інформації УГВР”, у який ці матеріали включено.

Зима 1947—1948 рр. була для повстанців сприятлива. Випало багато снігу й загони МДБ не дуже забігали на села й у ліси. Це давало повстанцям змогу виходити з криївок й вести пропагандистські й атентатні акції.

У 91 атентатній акції, крім багатьох партійців й дільничних МДБ, загинуло кілька важливіших персон емдебівського апарату. Серед них один полковник МДБ з Києва, що разом з начальником РВ МДБ Бродівського району Нікітіним і ще двома офіцерами наїхав автом на повстанську міну, начальник пустомитівського РВ МВД майор Романов й ін. У засідці (17 червня 1948), яку зробив старший вістовий УПА Орїх, загинув полковник МДБ Баченков. Цікавою є історія “атентату” на начальника РВ МДБ Рогатинського району Аносова, якого вбив за наказом представника Міністерства МДБ з Києва провокатор Сорока, щоб тільки здобути довір’я в підпільній групі, до якої Сорока хотів вступити з провокаторською метою. Убивство заслуженого емдебіста Аносова підпілля використало для видання листівки, що зверталась до емдебістів¹.

* У цьому періоді 6 підстаршин і вояків МДБ потрапило в полон. Двоє звільнено.

¹ Назва листівки: “За что погиб тов. Аносов?” Див. ще статтю в журналі “Сурма”: “Як згинув кап. Аносов?” (ч. 25) та фейлетон в “Українській Трибуні”: “За что погиб тов. Аносов?” — ч. 7/49.

На початку 1948 р. було кілька більших боїв, що своїми розмірами нагадували бої 1945—1946 рр. 7 січня 1948 р. відбувся великий бій більшої групи підпільників із загонами МДБ біля хутора Весела Гора Підгаєцького району. Коли ж під прикриттям ночі підпільники відступили, вони мусили вступити ще в другий бій біля села Курдибанівка Бучацького району. Тут на окопи з часів війни п'ять разів наступали емдебісти і п'ять разів були відкинуті. У цих двох боях ворог втратив 45, повстанці 14 убитими. Знову ж під час великої облави біля села Синьовидне 4—12 лютого 1948 р. інша група підпільників звела 5 боїв. У боях в Майданських лісах 8 лютого 1948 р., що їх звели три підвідділи УПА з емдебістами, останні мали 120 вбитими, повстанці 24. 3 березня відділ УПА “Булава” звів великий бій біля села Гординя, а 7 березня підвідділ “Басейн” (командир Тараско) — переможний бій в лісах між селами Лавровом, Нанчілкою Вижньою і Тихою. У першій половині 1948 р. ще десять різних підвідділів УПА оперувало в терені ТВ “Маківка” (командир майор Степан Хрін), у тому числі відділи Стаха й Бора, що прибули разом з командиром Хрином із Закерзоння.

У червні 1948 р. Головний Провід ОУН відбув чергову Конференцію Проводу. Продискутовано міжнародне положення, положення в СРСР, підсумки визвольної боротьби. Усталено текст присяги члена ОУН¹. Видано “Інструкцію Проводу ОУН” від червня 1948 р.²

Таблиця 3

Баланс збройних акцій УПА й збройного підпілля за період від 1 липня 1948 до 30 червня 1949 рр.

А. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЗАСЯГ:

ОБЛАСТІ:	1948 р.			1949 р.	РАЗОМ:
	VII—IX	X—XII	I—III	IV—VI	
Берестейська	-	-	-	-	-
Волинська	13	1	-	-	14
Дрогобицька	139	41	37	37	254
Житомирська	4	3	1	4	12
Закарпатська	-	-	-	1	1
Кам'янець-Подільська	2	1	1	-	4

¹ Текст “Присяги члена ОУН” надруковано в підпільному бюлетені “Осередок Пропаганди й Інформації ОУН”, випуск 2 за серпень 1948 р.

² “Інструкція Проводу ОУН” з червня 1948 р. — див. журнал “Сурма”, ч. 5/49. Про підсумки вивозу в жовтні 1947 р. див. статтю “Вивіз” в журналі “Сурма”, ч. 3/49. Про початки колективізації — статтю “Як засновують колгоспи?”, “Сурма”, ч. 8. Дані з сіл: Підберізіці, Чишки, Чижиків, Дмитровичі, Глуховичі.

Київська	2	-	-	-	1
Львівська	90	61	18	1	170
Рівненська	14	9	17	1	41
Станіславівська	135	83	77	58	353
Тернопільська	83	79	38	6	206
Чернігівська	1	-	-	-	1
Чернівецька	12	1	-	2	15
УСЬОГО:	495	279	189	110	1073

Б. РІД ЗБРОЙНИХ АКЦІЙ:

Оборонні бої і сутички	199	160	116	56	531
Зачіпні бої	46	24	8	4	82
Атакатні акції	56	29	15	12	112
Саботажні акції	130	42	39	20	231
Протикалгоспні й мтс	46	15	5	4	70
Політичні й пропагандистські акції	18	9	6	14	47
УСЬОГО:	495	279	189	110	1073

В. ВТРАТИ:

ВОРОЖІ — Убиті	219	128	99	119	565
Поранені	79	39	28	42	188
Разом	298	167	127	161	753*
ПОВСТАНЦІВ — Убиті	61	99	71	24	255
Поранені	5	-	3	2	10
Разом	66	99	74	26	265

У зазначеному періоді УПА й підпілля зазнали тяжких втрат командного складу. Загинули: поручик “Кармелюк”, командир одного з відділів УПА (18 серпня 1948), хорунжий “Грузин”, командир відділу УПА ім. Б. Хмельницького (в рейді на Захід — 10 вересня 1948), професор “Степовий”, професор Київського університету й працівник Г(оловного) О(середку) П(ропаганди), в рейді на Захід — 29 вересня 1948, Зиновій Тершаковець (“Федір”), провідник ОУН Львівського краю (4 листопада 1948), Дмитро Дякон, провідник Служби Безпеки (9 листопада 1948), Степан Прокопів, пров. СБ Карпатського краю (9 листопада 1948), полковник Олекса Гасин (“Лицар”), шеф ГШ УПА, на вулицях Львова (31 січня 1949), Петро Козак (“Смок”), провідник ОУН ПЗУЗ (лютий 1949), полковник Василь Сидор (“Шелест”), командир УПА “Захід”, у бою над Лімницею (17 квітня 1949).

У цей час впали також дві підпільні друкарні. Одна на Ковельщині (24 грудня 1948). 29 грудня 1948 р. більшовики наскочили на друкарню Осередку Інформації УГВР в лісах б. с. Бряза Болехівського району. Працівники Осередку підпалили

* Більшовики втратили ще 24 підстаршини і вояків полоненими (7 в 1948 р., 17 в 1949 р.), 16 полонених звільнено.

бункер, у якому містився Осередок, й почали відступати. На шляхах відступу в напрямі на с. Либохору загинула співробітниця Осередку підпільниця Доля (Богдана Світлик).

На терені ТВ “Маківка” діяли ще повстанські відділи. Один такий підвідділ УПА під командуванням Чорняка завдав ворогові в бою в лісі між селами Лопушанка-Хомина і Гвоздець (Стрільківський район) тяжких втрат. У бою есведисти мали 11 вбитих, в тому числі одного майора, і сім поранених (4 травня 1949). Інший підвідділ під командуванням Оріха відзначався вдалими засідками й наскоками. Це вони знищили полковника МДБ Колодязного з Дрогобича й зробили вдалу засідку в райцентрі Стрільки (Дрогобицької обл.) на вищих старшин МВС, що приїхали з Москви й Києва на контроль прикордонних військ (20 травня 1949), та другу таку ж засідку між селами Стрільбичі й Біличі на групу есведистів і партійців, що поверталися з колгоспної акції. Знову ж на Волині від рук атентатників УПА загинув начальник облуправління МВД Рівненської обл. — Миколаєнко (1 березня 1949).

Друга половина 1948 і перша половина 1949 рр. — це період значного посилення колективізації на ЗУЗ. Насильна колективізація прибирала особливо гострих форм у Дрогобицькій області, де народ чинив однастайний спротив намірам більшовиків запрягти його в колгоспні шори. УПА й підпілля не шкодували, із свого боку, жертв, щоб затримати цю акцію. Крім прямих протиколгоспних акцій, у яких нищили колгоспи й мтс, багато саботажних й атентатних акцій було спрямовано проти організаторів й ініціаторів колгоспів. Те ж мали на меті пропагандивні акції підпілля. Одночасно з насильною колективізацією ішов примусовий вивіз “куркульського елементу”, тобто всіх тих, що противились колективізації. Більші вивози були організовані в грудні 1948 р. та навесні (квітень-травень) 1949 р.¹ У зв’язку з посиленою колективізацією й вивозами, підпілля видало на Різдво 1949 р. спеціальну листівку до українського населення.

За три роки боротьби методами збройного підпілля УПА й підпілля втратили вп’ятеро менше, як за півроку однієї “великої бло-

¹ Див. “Спомини чотового Островерха”, вид. “До Зброї”, 1953 р. Також “Суспільно-політичний огляд Болахівського району за липень 1949 р.” в журналі “Визвольний Шлях”, ч. 8/47 за 1951 р. Про посилення колективізації й вивози див. також підпільне видання “У Голови Ген. Секр. УГВР — Р. Лозовського”. Львів 1948. Протиколгоспні листівки підпілля: “Об’єднують у колгоспи”, з рис. Ніла Хасевича, 1947; “Чи буде голод?” (“гугенбергівка”); “Організаторам, членам ініціативних груп і правління колгоспів!”, “Весняна сімба в колгоспі”, з рис. Ніла Хасевича; “Як сталінські бандити господарять в Україні” — з рис. Ніла Хасевича; “Христос Рождається” 1949”, “Колгоспники Східної і Західної України. Раби-кріпаки більшовицьких вельмож” (1950).

кади". Цифри ці, без сумніву, свідчать про доцільність переходу УПА на підпільні форми боротьби. Проте, аналізуючи їх, було б передчасно робити остаточні висновки. Річ у тому, що УПА й підпілля мали тепер перед собою багато грізнішого ворога, як М.С. Хрущов і його терористичні загони. Емдебівські загони М.К. Ковальчука, що перебрали від Хрущова справу боротьби з українським визвольним рухом, застосували успішніші методи його побороування. Ці методи полягали в тому, щоб позбавити УПА й підпілля всебічної підтримки народу. Перебуваючи на теренах дій УПА, загони Ковальчука не тероризували так села, як хрущовські гарнізонники, навпаки, старалися вести себе так, немов вони є оборонцями того ж народу перед "запроданцями американських паліїв війни", як тепер більшовицька пропаганда переіменувала українсько-німецьких націоналістів. З боротьбою проти УПА емдебівські загони не поспішали, вони, перш за все, старалися перевести ґрунтовну розвідку терену й коли наступали, то старались знищити верхівку, вищі організаційні чи повстанські осередки, а не низи. Їх цікавили старшини УПА — командири відділів чи груп, повстанські штаби, пропагандистські осередки, підпільні друкарні, а не рядові повстанці чи підпільники. Щоб найкраще розвідати терен своїх дій, емдебівські загони створили свою власну підпільну організацію, сформовану з різного роду сексотів, власні теренові відділи для боротьби з підпіллям (т. зв. червонопогонники й чорнопогонники) й власні рейдуючі частини, які часто діяли під маркою українських повстанців. Своєю підпільною організацією вони намагалися, за всяку ціну, проникнути в підпільну організацію українського визвольного руху, не тільки, щоб провести докладну розвідку, але й щоб розкласти її з середини. Приклад вбивства капітана Аносова свідчить, що для досягнення цієї мети вони не гребували жодними засобами. Завжди підкреслювали, що мають час і що не квапляться ще з повною ліквідацією руху.

Однак противникам емдебістів з більшовицького партійного апарату, а особливо М.С. Хрущову, ця повільність у боротьбі з українським визвольним рухом служила як аргумент, що ось уже два роки вони "возьяться" з УПА і не можуть собі дати з нею ради, бо генерал Ковальчук вийшов з терпцю й на переломі 1948—1949 рр. повів акцію старими методами. Він кинув чотири дивізії МДБ у Карпати, щоб знищили УПА й підпілля. Проте факт такої великої мілітарної акції в мирний час не залишився непоміченим. Чужинецькі амбасади повідомили про неї свої уря-

ди, а від них довідалися про акцію журналісти. Повідомлення, статті, коментарі про визвольну боротьбу українського народу обійшли тоді цілий світ. Найвизначніші коментатори брали голос у цій справі, наприклад, у США визначний воєнний коментатор Генсон В. Болдвин¹. Таким чином велика мілітарна акція Ковальчука, що не завдала майже ніякої шкоди УПА й підпіллю, спричинилася для популяризації української визвольної боротьби в широкому світі.

На переломі 1949—1950 рр. Смерть генерала Тараса Чупринки

Мабуть, не тільки генерал Ковальчук втратив терпець від безперспективності московської боротьби проти українського визвольного руху. Зі 190 збройних акцій підпілля за три роки, його підвищена політично-пропагандистська діяльність відбивалися широким відгомном не тільки в вільному світі, але й у СРСР. Про московську беспорядність свідчив, між іншими, факт, що вся потуга СРСР не змогла оборонити визначного сталінського вислужника “українського письменника” Ярослава Галана — від руки підпільного атентатника (23 жовтня 1949). Згинув безславною смертю той, що продав себе душею й тілом ворогам свого народу, що не тільки писав огидні пасквілі проти всього, що було святе для цього народу, але й чинно допомагав окупантам нищити цей народ і знущатись над ним. У одному тільки Березові, з якого походила дружина цього архі-зрадника і де він залюбки перебував, коли ще не був “сталінським вельможею”, він видав на смерть і тортури багато українських селян, єдиною провинною яких було те, що вони любили Україну.

Після смерті Галана урвався терпець навіть у Кремлі і звідти надійшли гострі накази поспішати з “ліквідаційною акцією”. На ЗУЗ знову спровадили великі з’єднання військ МДБ і МВС, що упродовж цілого 1950 й 1951 рр. блокували терен дій УПА й проводили акцію за акцією. Перед початком цієї великої блокади генерал Ковальчук проголосив свій “Наказ” №312 30 грудня 1949 р., в якому ще раз звернувся до “решток розгромлених націоналістичних банд”, щоб виходили з укриття і зголошувалися до органів державної безпеки “з повинною”. Усім, хто зголоситься, сталінський наймит обіцяв не притягати їх до кримінальної

¹ Див. коментар Генсона В. Болдвина в газеті “Нью-Йорк Таймс” за 15 травня 1949 р. Тоді з’явилося більше сотні коментарів про УПА в світовій пресі, особливо у швейцарській.

відповідальності, надати їм право вільного вибору місць проживання, допомагати у працевлаштуванні та повернути родини з Сибіру до колишнього місця проживання. Усім, що “знають бандитів і підтримують з ними зв’язок”, обіцяв не притягати їх до кримінальної відповідальності, “якщо вони припинять зв’язок з оунівським бандитським підпіллям і повідомлять, де знаходяться бандити, шляхом заяв, анонімних листів або іншим способом”. Особам, що “здезертирували із шкіл ФЗН і ремісничих училищ і перейшли на нелегальне становище”, обіцяв “дати змогу повернутися до батьків”. Далше генерал Ковальчук вимагав від органів безпеки, щоб вони посилили боротьбу проти “бандитів”, а останнім пригрозив, що коли вони не скористаються цим “останнім”¹ зверненням, то “український радянський народ” (читай мдб) розправиться з ними й “їх загибель неминуча”. “Наказ” був для всього світу найкращим доказом, що (1) на порозі 1950 р. існувало в З. О. України “оунівське бандитське підпілля”; (2) український народ знає “бандитів” і підтримує з ними зв’язок, (3) українська молодь залишила школи ФЗН і ремісничі училища й приєдналася до УПА, (4) у СРСР існує колективна відповідальність. За вчинки бійців УПА й підпілля відповідають їхні родини.

Наказ 312 не справив найменшого враження на збройне підпілля. У ньому залишилися вже давно тільки ті, що бажали перемогти або загинути. А втім не про Ковальчукове звернення думали наші підпільники. Саме повернулись із Німеччини кур’єри генерала Чупринки й принесли точні повідомлення про становище на еміграції. Ці повідомлення не були веселі: взаємна гризня, партійна боротьба, роз’єднання еміграції дійшли до зеніту. І тоді народився у підпіллі важливий документ, що дійшов на еміграцію разом із страшною вісткою про смерть у бою ГК УПА генерала Тараса Чупринки. Цим документом було опрацьоване наприкінці 1949 р. “Звернення Воюючої України до українців за кордонами України”. “Звернення” було надруковане майже в усіх українських газетах на еміграції і своїм високопатріотичним, а одночасно й розумним змістом викликало великий резонанс серед мас українських емігрантів. Різним “патріотам партій” треба було немало попрацювати для того, щоб ослабити велетенське враження від “Звернення”.

Цей документ підписали члени УГВР: проф. о. Лаврівський, голова підпільної греко-католицької церкви Роман Лозовський,

¹ Це вже було з ряду сьоме звернення більшовицької влади до УПА й підпілля. Кожне з цих “звернень” іменувало себе “останнім”.

генерал Тарас Чупринка, голова Генерального секретаріату УГВР і ГК УПА, полковник Василь Коваль, проф. Г. Зелений, сотник П. Полтава. За ГШ УПА підписався майор Д. Сокіл, за УПА-Північ майор М. Дубовий, за УПА-Захід — сотник В. Хміль і за групу УПА “Говерла” майор В. Грім. Крім них “Звернення” підписали ще члени Головного Проводу ОУН, члени краєвих і окружних проводів ОУН і різні визначні підпільники, наприклад Ніл Хасевич — “Бей-Зот”.

Друга половина 1949 р. принесла тяжкі втрати УПА й підпілля. Загинули в боях: (1) поручик Михайло Коржак (“Сапер”), один з найстарших чорноліських командирів (30 вересня 1949), (2) майор Степан Хрін, командир ВТ УПА “Маківка”, один з найвизначніших упівеських командирів, улюбленець вояцтва й населення (жовтень 1949), (3) провідник СБ Карпатського краю “Митар” (грудень 1949), (4) “Федюшка-Брюс” — референт Головного Проводу ОУН (9 вересня 1949) і (5) інженер “Залізний”, родом з Донбасу, вишкільний референт при СБ. Проте найбільшою втратою для УПА й підпілля, для всіх поневолених Москвою народів, була смерть Романа Шухевича — Тараса Чупринки, що сталась у Білогірці біля Львова на світанку 5 березня 1950 р. Через сім місяців про це довідалися широкі кола української еміграції¹.

Український народ сприйняв звістку про смерть героя української визвольної революції з глибоким жалем і великою тривогою в серці. Загинув бо провідник воюючої України, Головний Командир УПА, Голова Генерального Секретаріату й Голова Проводу ОУН, людина, що все своє життя і життя своїх найближчих поклала на вітар великої ідеї — визволення українського народу: “Шухевич загинув у Білогірці, щоб жити Чупринкою у віках”, співав тоді жалібний поет і для нікого не може бути сумніву, що його ім'я вогненними літерами навіки записане на її скрижальях як дороговказ для сучасного й майбутніх поколінь.

Генералові Тарасові Чупринці тільки 43 роки сповнилось пам'ятної березневої неділі 1950 р. Його життя було замкнене,

¹ “Ассошіейтед Прессе” повідомила про смерть сл. пам. генерала Т. Чупринки 21 жовтня 1950 р. За цією агенцією повідомили про це й інші агенції цього ж або наступного дня, й звістка про смерть командира Армії Безіменних облетіла весь світ. Проте першою агенцією, що подала звістку про смерть сл. пам. генерала Чупринки, було... ТАРС. 24 березня 1950 р. ця агенція подала заяву віце-прем'єра Корнійця про те, що “збройний спротив в 30 України зліквідовано”. Комунікат був устилізований такими словами, що була майже певність для всіх, що його читали або чули (він передавався теж по радіо), що сталася дуже важлива подія в Україні.

властиво, двома датами: роками 1926 і 1950. Перша дата — це дата визначного бойового чину, а між обидвома датами сповнене чинів життя. Це одне чвертьстоліття служби рідній нації. І в цій службі різні етапи: підпільна праця в УВО й ОУН, легальна праця в організаціях “Пласт”, “Сокіл” і в спортових товариствах, далі польська в’язниця й польський концентраційний табір, військова служба в “Карпатській Січі” і в “Дружині Українських Націоналістів”, командиром якої він був. І, врешті, с і м важких років, таких коротких в історичному аспекті, а таких довгих у щоденній тяжкій боротьбі, на найвищих постах воюючої України. І за цих сім останніх років повсякденна велика небезпека й велика любов до Батьківщини, якій зложив усе: дорогого брата Юрка, визначного піаніста, закатованого в тюрмі на Лонцького в 1941 р., люблячих батьків, заарештованих і вивезених з Рідної Землі, а понад усе — віддану дружину Наталку з Березинських і двоє діточок Юрчика й Марійку...

Сім років керував генерал Роман Шухевич-Тарас Чупринка безпосередньо визвольною боротьбою українського народу, з них шість років боротьбою проти російського більшовизму. Як військовий і політичний керівник цієї боротьби, генерал Чупринка виявив видатні здібності й вміння. Справді, генерал Чупринка виявив себе як незрівнянний організатор підпільної боротьби і її знаменитий стратег. Він зумів підібрати собі штаб співробітників і при їх допомозі вміло керував підпільною армією, що не тільки вела активну боротьбу в мирній обстановці, але зуміла зберегти свою організацію. Під його проводом УПА й збройне підпілля в Україні добилися незаперечних політичних успіхів. До найбільших успіхів зараховуємо факт, що ця боротьба стала голосною, не тільки в широкому світі, але й у самому СРСР і що вона морально-політично виправдала ідею Самостійної України перед широкими масами СРСР і перед цілим світом. Це велике досягнення, бо ще вчора світ нічого не знав про Україну і з упередженням ставився до ідеї Самостійної України й ще сьогодні більшовицька пропаганда робить усе можливе, щоб обплюгавити ідею Самостійної України й обплюгавити українських самостійників¹.

У червні 1950 р. осиротілі керівники підпілля зібралися на чергову Конференцію Проводу ОУН. Вона займалась аналізом

¹ Див.: Кость Кононенко: “В чому історичність постаті ген. Тараса Чупринки?” в газеті: “Гомін України”. ч.ч. 11/147 і 12/148; “Світова преса про смерть Г. К. УПА” в цій же газеті, ч. 44/79. Література про ген. Тараса Чупринку досить вже багата й годі було б назвати брошури й статті, що йому посвячені. Серед них виділяється праця Володимира Янева: “Тарас Чупринка — Людина-Символ”.

зовнішнього й внутрішнього політичного становища й опрацювала нову “Інструкцію” для збройного підпілля. Крім цього Конференція схвалила уточнення й доповнення до програмних постанов III НВЗОУН з серпня 1943 р. 8 липня 1950 р. Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради повідомило кадри підпілля і весь український народ про те, що після смерті сл. пам. генерала-хорунжого Романа Шухевича-Лозовського-Чупринки пост Голови Генерального Секретаріату УГВР та Головного Командира УПА обняв полковник Василь Коваль. Цей український військовик був одним з найближчих співробітників генерала Чупринки впродовж останніх років боротьби. Під його проводом боротьба УПА й збройного підпілля проти московсько-більшовицьких окупантів продовжувалася ще не один рік.

На порозі одинадцятого року боротьби

Вице-прем'єр Української РСР Корнієць поспішив зі своєю заявою від 24 березня 1950 р. про “ліквідацію” збройної боротьби в ЗО України, але він у цьому поспіху не був самотнім. Уже чотири роки перед ним з подібними заявами виступив був М.С. Хрущов. Мабуть, обом сталінським вельможам були ці брехливі заяви у свій час дуже потрібні. Тепер для брехливої заяви Корнійця послужила смерть генерала Тараса Чупринки, але й цей визначний успіх емдебівських опричників не поклав ще кінця збройно-політичній боротьбі в Україні. У цьому мусили скоро переконатися більшовицькі вельможі, незважаючи на масові сугестії про “ліквідацію” в більшовицькій пресі.

УПА й збройне підпілля продовжували діяти в Україні. У 1950—1952 рр. з'явилося багато нових підпільних видань, які найкраще свідчать про те, що збройно-політична боротьба продовжується, що ця боротьба зберегла свої організовані форми. Вже сама поява підпільного видання найкраще свідчить про те, що мусить існувати якась о р г а н і з а ц і я, котра ці видання пропагує і видає¹.

У жовтні 1952 р. всі установи й осередки українського підпілля святкували д е с я т у річницю існування УПА. З цієї нагоди ГК УПА полковник Василь Коваль проголосив окремий Наказ.

¹ Список видань за 1950—1952 рр. див. у газеті “Український Самостійник”. Мюнхен, чл. 25/179. Про положення на Рідних Землях в останньому часі розповіли “Сучасна Україна”. Мюнхен: (Повідомлення з батьківщини), ч. 16/69 та “Український Самостійник”, чл. 24 і 25 за 1953 р. Також “Гомін України”.

Виданий також “Альманах”, що крім статей і спогадів умістив список нагороджених бійців і командирів УПА та членів підпілля. Їх відзначено ЗХБЗ, ЗХЗ і медалями з нагоди 10-річчя УПА.

Перед цією знаменною річницею УПА й збройне підпілля пережили дві дуже тяжкі зими. Упродовж 1950 й 1951 рр. на землях Західної України бушували емдебівські загони, намагаючись завдати останнього удару УПА й збройному підпіллю. Їхні акції набирали окремої сили під час зими. На переломі 1950 й 1951 рр. в Карпати знову кинули свіжі дивізії військ МДБ і МВС для ліквідації цих “решток”, про які постійно говорила більшовицька пропаганда. І ця мілітарна акція набрала розголосу в світі. 21 січня 1951 р. Дру Пірзон, один з найкраще поінформованих американських журналістів, подав звістку про цю мілітарну акцію в своїй газетній колонці й у своїй годині по радіо, покладаючись на джерело: американську амбасаду в Москві, що подала звіт про цю акцію своєму урядові.

Немає сумніву, що боротьба проти емдебівських загонів велась, справді, в дуже тяжких умовах. До звичайних труднощів, що їх УПА й підпілля мусили переживати під час масових облав, дійшли ще труднощі з харчуванням. Унаслідок насильно проведеної колективізації, зокрема в Дрогобицькій і Станіславівській областях, панував голод. Заготівля харчів для повстанців і підпільників вимагала нових зусиль і нових жертв. Але й ці труднощі зуміла УПА й підпілля побороти, й у останньому році становище поліпшилося.

Звичайно, завзята боротьба, пожвавлена політично-пропагандивною діяльністю в умовах важкої блокади, спричинилася до нових жертв, не раз дуже болючих. Восени 1950 р. загинув визначний підпільний публіцист Осип Дяків (“Горновий”), а взимку з 1951 на 1952 р. — майор Петро Полтава¹. Останньою прийшла звістка про смерть підпільного публіциста Р. Моха й кравевого провідника ОУН Байрака. Крім цього, загинуло багато бійців з кур’єрської служби ОУН².

У 1951 р. велику увагу в пресі звернули на 100 мільйонів “срібняків”, що їх “діловитий” Трумен призначив на купування “радянських людей”³. Ця акція велась безперервно також у 1952 р. У

¹ Див. некролог про нього: “Український Самостійник”, ч. 20/1774, а також статтю “Величкі духа й чину” (автор Н. Ю. Олещюк) в газеті “Гомін України” ч. 30/129.

² Список тих, що впали, в газеті “Український Самостійник”, ч. 24/178.

³ Тут йдеться про т. зв. “Mutual Security Act”, з 1951 р., а зокрема його секцію 101 (А) (1), поправку до якої зголосив конгресмен Керстен. Цей акт і ця поправка викликали бурю в пресі СРСР і країн-сателітів.

терені вона полягала в тому, що більшовики організовували провокаційні “парашутні загони ОУН”, що з’являлися в різних околицях і дуже часто вступали навіть у “бої” з “червонопогонниками” і “чорнопогонниками”. Ці “парашутні загони” були зодягнені в американські однострої, з тризубами на пілотках, часто у вишиваних сорочках. Ночами вони нападали на селянські хати, грабуючи селян, вели себе по селах нахабно й шукали “сексотів зрадників”, щоб їх “покарати”. Останніх знаходили, очевидно, серед порядних людей і симпатиків підпілля. Звіти з 1951 й 1952 рр. переповнені описами таких акцій, що їх жертвою впало багато невинних людей. До речі, в звітах одного відділу УПА, що рейдував по Житомирській обл. в 1948-1950 рр., була вже в 1949 р. згадка про “парашутні загони”, які там виступали в англійських одностроях. Метою цієї акції було відвернути українське населення від співпраці зі справжніми “парашутними загонами”, якщо б такі з’явилися, і показати бійців цих загонів у кривому зеркалі, як людей здеморалізованих серед “капіталістичного оточення”, ласих на поживу й охочих, перш за все, чинити генеральну розправу з населенням за співпрацю з більшовиками. Можна собі уявити, наскільки більше було б шкоди від такої акції, якби не було підпілля, що своєчасно інформувало населення, що ніяких “парашутних загонів” немає, а є тільки більшовицька провокація, що є своєрідною відповіддю на американський закон про “взаємну безпеку”.

У червні 1952 р. відбулася чергова Конференція Проводу ОУН. Крім детальної оцінки зовнішнього й внутрішнього становища, Конференція займалась також наболілими питаннями українського політичного життя на еміграції. Рішення Конференції й інших нарад відповідальних керівників підпілля готувалися за кордонами України й своєчасно були проголошені.

У 1951 і 1952 рр. з’явилося значно більше підпільних видань, ніж у 1950 р. Поява цих видань, їх прийняття українськими масами, надокучили більшовикам. 12 серпня 1951 р. у вступній статті газети “Радянська Україна” Рябокляч скаржився цілком виразно на те, що “банди українських націоналістів”, “глибоко ворожі до марксистсько-ленінської теорії дружби й рівності народів, стараються відірвати український народ від російського народу і відновити капіталістичну систему в Україні”. Це вони роблять “всіма засобами, включаючи також ідеологічні диверсії (Підкр. наше—*Авт.*)”.

Від більшовицького борзописця годі було чекати більшого визнання. Мабуть, підпільні видання (ідеологічні диверсії) мають

таки великий вплив на український народ, коли більшовицький письменник мусив згадати про них і охрестити їх “ідеологічними диверсіями”, веденими “всіма засобами”.

На порозі одинадцятого року боротьби УПА й підпілля продовжували свою збройно-політичну боротьбу. Незважаючи на великі жертви за 10 років боротьби УПА й підпілля зберегли свою організацію, свою підпільну мережу. Продовжують діяти осередки цієї організації різного організаційного ступеня. Підпорядковані вони підпільному керівництву збройно-політичної боротьби — Українській Головній Визвольній Раді. Незважаючи на централізацію керівних постів у руках полковника Василя Ковалю, кожен уважний спостерігач знав, що це керівництво діє на засадах демократії, що це керівництво — це колективне зусилля найкращих мозків підпілля. Так було і за сл. пам. генерала Тараса Чупринки.

По смерті Сталіна, коли на першому етапі боротьби за владу перемогла партія, а бонапартистський табір емдєбівсько-смершівської воєнщини зазнав, може, тимчасової поразки, в Україні наступили важливі зміни. Мусили відійти Л. Г. Мельников і М. К. Ковальчук, які не могли записати до своїх “бойових заслуг” знищення українського визвольного руху. Під тиском цього руху й постави всього населення, партія була змушена піти, може, на тимчасові поступки. Поряд з широким відступом від політики русифікації, що провадилась безперервно емдєбівсько-смершівськими заправителями, з деякою лібералізацією режиму, ми стали свідками полегшення для колгоспів у здачі хлібопоставок (деякі бідніші колгоспи взагалі звільнялися від них), звільнень від податків та визнання розмірно задовільної платні робітникам. Усе це відбувалося, в першу чергу, на територіях дій УПА й підпілля і годі ці факти розцінювати інакше, як поступки населенню, щоб відірвати його від впливів підпілля. Проте, яка не була б мета цих поступок, одне залишається певним, що Москва ці поступки мусила, з тих чи інших причин, зробити. І цей факт, що всесильна Москва мусила піти на поступки в Україні, викликав сенсацію в світі.

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ

“КОЛИ ЗА ВСЯКУ КРОВ, ПРОЛИТУ НА ЗЕМЛІ, ВПІМНЕТЬСЯ ЇЇ РІД, ТО ЯКА ПІМСТА БУДЕ ЗА КРОВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ПРОЛИТУ ВІД ГЕТЬМАНА НАЛИВАЙКА ДО СЬОГОДНІ, ПРОЛИТУ ВЕЛИКИМИ ПОТОКАМИ ТІЛЬКИ ЗА ТЕ, ЩО ВІН ШУКАВ ВОЛІ, КРАЩОГО ЖИТТЯ НА СВОЇЙ РІДНІЙ ЗЕМЛІ І ДУМАВ ДУМКАМИ ВРОДЖЕНИМИ ВСІЙ ЛЮДСЬКОСТІ?...”

З “ІСТОРІЇ РУСОВ”

Роман КОЛІСНИК, Мирослав МАЛЕЦЬКИЙ

1-ша УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ (ДИВІЗІЯ “ГАЛИЧИНА”)

Передумови створення дивізії

Для зображення загальної ситуації в час, коли формувалася дивізія “Галичина”, слід повернутися до перебігу світових подій, бо творення української дивізії в німецьких збройних силах не було якимсь ізольованим фактом — це був час, коли диктувала зброя.

Рік 1939. 1 вересня. Початок Другої світової війни. З решток територій Польської держави, що їх не “визволив” Сталін і до свого райху не прилучив Гітлер, на основі декрету Гітлера від 12 жовтня 1939 р. створено т. зв. Генеральну Губернію (Generalgouvernement) з осідком німецького генерал-губернатора Ганса Франка в замку Вавель у Кракові.

В ГГ жило приблизно 750 тис. автохтонних українців, частина котрих була сполонізована. Тут опинилося немало втікачів — українська інтелігенція, члени політичних партій та інші, яким у СРСР загрожували арешти, вивози в Сибір, жорстоке переслідування і знищення. Українське організоване життя в ГГ обмежувалося шкільництвом й допомоговими акціями з боку українських допомогових комітетів. Пізніше з них створено Український Центральний Комітет (Ukrainischer Hauptausschuss), єдину визнану німецьким урядом українську установу в ГГ. Провідником УЦК став професор Володимир Кубійович.

Рік 1941. 22 червня. Німеччина розпочала війну з СРСР. Заходами Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери (ОУН тоді поділилася на дві фракції — одна під проводом Степана Бандери, друга — полковника А. Мельника) по німецькому боці створено два українські піхотні батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”, які називали себе Дружинами Українських Націоналістів (ДУН). 30 червня після приходу баталь-

йону “Нахтігаль” до Львова ОУН під проводом С. Бандери проголосила відновлення Української держави. Німці не визнали цього акту і відповіли на нього арештами активістів ОУН. “Роланд” в той час просувався з німецькими військами на південному відтинку фронту.

Німецька політика викликала невдоволення вояцтва “Нахтігалью”, і це спричинилося до розформування обох батальйонів. Пізніше у Франкфурті над Одером з добровольців створено охоронний батальйон 201 (Schutzmannschaft-Bataillon 201), який вислано в Білорусію. Командиром призначили майора Євгена Побігушого. Роман Шухевич був командиром першої сотні й з рамени ОУН політичним провідником усього батальйону. Наприкінці 1942 р. всі вояки батальйону відмовилися підписати новий контракт на однорічну службу й німці батальйон розпустили, а більшість українських старшин заарештували. Роман Шухевич зумів утекти і згодом під іменем Тараса Чупринки став командувачем Української Повстанчої Армії.

Рік 1943. Світова війна вступила в четвертий рік. Відчувався дошкульний брак людських поповнень як у вермахті (Wehrmacht), так і в елітних частинах зброї СС (Waffen-SS), котрі у фронтових боях завжди підпорядковувалися вермахтові.

Вермахт від початку східної кампанії набирив з полонених червоноармійців та місцевого населення людей до свого постачання та охоронної служби. Згодом їх вишколювали до фронтових боїв та формували окремі підрозділи, які включалися до складу дивізій вермахту. З пропагандивних міркувань німці дали їм відповідні назви: “Русская Освободительная Армия” (РОА) чи “Українське Визвольне Військо” (УВВ).

Частини зброї СС, які поповнювалися виключно добровольцями, кидали у найважчі пункти боїв, і вони зазнавали величезних втрат. Добровольців було щораз менше, тим паче, щс до них ставилися високі фізичні та нордійські расові вимоги. Тому начальник головного правління СС (SS-Hauptamt) обергруппенфюрер СС Готтльоб Бергер почав вербування поза межами райху, спочатку серед “расових” фольксдойчів (людей німецького походження до третього покоління), головно в Румунії та Югославії, а згодом — у т. зв. германських краях — Голландії, Норвегії, Данії, Бельгії. Та й цього було замало. На чергу прийшли балтійські краї — з них сформували дві естонські й одну латиську дивізії. (Гітлер не дозволив формувати литовську дивізію, вважаючи литовців “політично ненадійними і расово нижчими”.

А після них почали створювати формації, з “расово нижчих” народів”, зокрема мусульманів з Балканського півострова. Восени 1944 р. Гімлер прийняв колишнього російського генерала Андрія Власова, який потрапив у полон й згодом перейшов на співпрацю з німцями і дозволив формування з РОА двох російських дивізій в рамках зброї СС. До зброї СС перевели також козацький корпус генерала Панвіца.

У той час в дистрикті Галичина урядував губернатор Отто Вехтер (Otto Wächter), амбітний нацистський функціонер, родом з Відня. Він рядив у Галичині “людяніше”, ніж, наприклад, жорстокий Еріх Кох у Райхскомісаріаті України. Вехтер розумів, що східна німецька політика помилкова й уважав, що співпраця з українцями конечна, а створення військової формації в рамках зброї СС було б корисне. Така формація допомогла б відновити німецькі впливи в Галичині й стати засобом “перевиховання” української молоді, щоб виплекати в неї “галицьку регіональну свідомість”, котра в майбутньому “злилася б у загальнонімецьку” течію,— писав Вехтер до Гімлера.

У березні 1943 р. Вехтер поїхав до Гімлера й отримав дозвіл на творення галицької дивізії. У листі від 28 березня 1943 р. Гімлер писав Вехтерові, що “фюрер в основному погодився на творення добровольчої дивізії СС “Галичина”. Вехтер звернувся до Українського Центрального Комітету за підтримкою, бо не був певний, чи без такої підтримки зголоситься потрібних 20 тис. добровольців. Йому дуже залежало на успіхові, щоб, з одного боку, вибитися в очах свого зверхника Гімлера, а з другого — допомогти Німеччині на Сході Європи. Така формація могла б принести користь й українцям.

Володимир Кубійович теж був прихильником творення українських військових формацій. Бо з досвіду Першої світової війни українці були свідомі, що без власної армії вони будуть тільки об’єктом у світовій політиці. У цій справі він 8 березня 1943 р. надіслав листа до генерал-губернатора Ганса Франка, однак не отримав відповіді. Тодішні події Кубійович описав у своїй автобіографії “Мені 70”.

“3-го квітня я відбудув довшу розмову з губернатором [Вехтером] і д-ром Бавером [його заступником] і висловив волю організованого українського громадянства спільно з німцями боротися проти більшовиків, але одночасно перестеріг, щоб німці не проводили в Галичині вербувальної акції без опертя на українську суспільність і без політичної бойні.

Від'їзд добровольців до вишкільних таборів.
Львів, серпень 1943 р.

Постало питання, чи нам солідаризуватися з творенням дивізії, чи це має бути тільки ініціативою німців. Думки розділилися. Були застереження, що дивізія постає в час, коли доля Німеччини майже вирішена, що з творенням дивізії не пов'язані політичні зобов'язання з боку німців, що німцям не можна довіряти, а врешті — що існування дивізії утруднить наше становище в майбутньому щодо західних альянтів.

За активну участь українців в організації дивізії та за співвідповідальність українських кіл промовляли такі моменти: ми хотіли творити українську збройну силу, і треба було використати вигідний час, ураховуючи весь ризик. Дивізія "Галичина" постала б і без нас, але тоді український чинник не мав би впливу на її характер і на захист інтересів українського вояцтва. Дивізія зміцнювала наші позиції в Галичині та на інших землях. Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне українське з'єднання, яке при сприятливій ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої немислима суверенна українська держава; можна було сподіватися, що цією сприятливою ситуацією стане хаос на українських землях після програної німцями війни. Завдяки дивізії українська справа виходила деякою мірою на міжнародну арену.

Українська сторона поставила німцям такі в и м о г и: український характер дивізії (назва й символіка українські, як теж український офіцерський склад); творення дивізії в рамках вермахту

(частини зброї СС не мали священників, а українською категоричною вимогою була якраз духовна опіка); повна моторизація; запевнення, що дивізія як цілість чи поодинокі частини можуть бути вжиті тільки на фронті боротьби проти більшовиків.

Д а л ь ш і в и м о г и: звільнення політичних в'язнів і офіцерів колишнього легіону "Нахтігаль", амністія для дезертирів-робітників у райху і в краю, покращання становища української поліції, передача преси в Галичині в українські руки, полегші в ділянках господарського життя. Однак у цих справах більше наобіцяли, ніж дали, бо Вехтер мав дуже обмежені повноваження, а всі рішення, навіть найдрібніші, в політичних справах затверджував Гімлер". Ось що пише В.Кубійович:

З маніфестації добровольців перед від'їздом на військовий вишкіл.

“У розмовах з Вехтером устійнено такі пункти: галицька військова формація мала б бути дивізія, й регіональний характер мав бути зазначений у назві “Дивізія “Галичина”, а в однострої і відзнаках підлягала зброї СС, як інші чужонаціональні більші військові з'єднання, набір мав бути добровільний (його поширено на всю Генеральну Губернію), релігійна опіка буде в руках духовників, речником дивізії перед українськими і німецькими колами мав бути УЦК. Одночасно з актом проголошення дивізії з німецького боку мав появитися також мій за-

клик до українського громадянства ставати в ряди дивізії. Набором до дивізії, опікою над жовніром та його родиною мала клопотатися Військова Управа, членів якої номінуватиме губернатор Вехтер на мою пропозицію, причому, з огляду на вагу справи, очолювати Військову Управу маю я. Старшинський корпус мав бути змішаний — німецький і український. Ціла низка доволі важливих подробиць мала бути устійнена в найближчому часі. Також мало прийти принаймні до частинної політичної амністії (зокрема, для членів ОУН).

Після розмови з Вехтером і Бавером я розпочав розмови з українськими громадянами, у першу чергу з комбатантами, члена-

ми проводу УЦК. Але першу розмову я відбув з найвищим для українців авторитетом — митрополитом Андреем, і почув з його уст: “Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії”. Політичні середовища ставилися до справи дивізії позитивно або нейтрально (обидва відлами ОУН)”.

Військова Управа

Для ведення справ, пов'язаних з дивізією, створено Військову Управу. Список кандидатів у члени ВУ було складено наперед, і 15 квітня відбулося перше засідання під головуванням Кубійовича. Було схвалено проект правильника-статуту і розподілено функції. Всіх намічених членів затвердив Вехтер, за винятком голови. Замість Кубійовича він призначив на цю посаду довіреного йому полковника Альфреда Бізанца, галицького німця, що під час Першої світової війни служив в Українській Галицькій Армії, а тепер працював у правлінні дистрикту “Галичина”. 28 квітня 1943 р. Вехтер прийняв членів і уповноважених Військової Управи та з'ясував їм їхні завдання, підкреслюючи, що вона є “органом губернатора”. Статут ВУ обмежив її повноваження і поставив її під безпосередній контроль губернатора.

Заступник губернатора Отто Бавер прочитав імена членів і уповноважених, які отримали номінаційні грамоти. Членами ВУ стали:

- Альфред Бізанц* — голова
- Осип Навроцький* — начальник канцелярії
- Андрій Палій* — допомога родинам
- Василь Лаба* — душпастирство
- Михайло Кушнір* — пропаганда
- Володимир Білозор* — здоров'я
- Михайло Хронов'ят* — організація і вербування
- Іван Рудницький* — юридичні справи
- Євген Пиндус* — 1-й заступник начальника канцелярії
- Степан Волинець* — освіта та 2-й заступник начальника канцелярії
- Любомир Макарушка* — справи офіцерів, згодом зв'язок з дивізією
- Юрій Крохмалюк* — військово-історичний відділ, згодом переназваний на історично-архівний
- Зенон Зелений* — молодь

Бізанц ще дібрав до ВУ галицьких німців: свого приятеля Северина Байгерта, Рудольфа Мюллера та Буржуа.

Почесним головою призначено колишнього генерала УГА Віктора Курмановича, який жив у Відні.

Усі члени ВУ були колишніми офіцерами й, крім наймолодшого Юрія Крохмалюка, брали участь у Визвольних змаганнях. Перед війною всі вони були визначними політичними й громадськими діячами в Галичині. Однак найбільший ентузіаст організації українських регулярних військових з'єднань, відомий політик і публіцист, сотник Дмитро Паліїв, котрого Кубійович уважав за свого дорадника у військових справах, відмовився увійти до ВУ, а зголосився до активної служби у дивізії. Він був у штабі дивізії відповідальним за українські старшинські кадри, служив порадами дивізійному командирові в українських справах і мав бути зв'язковим з Військовою Управою. Пізніше теж зголосилися до дивізії Юрій Крохмалюк і Любомир Макарушка, який зайняв місце Паліїва, котрий не повернувся з битви під Бродами. Удистрикті "Галичина" ВУ мала своїх уповноважених — 17 окружних і 33 повітових. Організували також жіночу секцію, яка займалася допомогою, головно зібрала й вислала воякам дивізії понад 10 тис. пачок різдвяних подарунків.

Найуспішнішою акцією ВУ слід уважати вербування добровольців. Цю акцію проводили з піднесенням та ентузіазмом. Завжди пов'язували дивізію з Легіоном українських січових стрільців, підкреслюючи, що не можна пропустити нової нагоди для створення своєї армії та здобуття української державності. Ще були свіжі в пам'яті більшовицькі переслідування, вивози в Сибір напередодні приходу німців та жорстокі морди невинних жертв по всіх в'язницях Галичини, трупи населення бачило на власні очі.

Польське підпілля вбачало у дивізії загрозу для воюючої Польщі. Воно підозрівало, що ослаблені німці починають шукати нових союзників, а українські націоналісти "радо приймуть цей подарунок, який може перетворитися на поважний інструмент після капітуляції Німеччини", — писалося в польській листівці, яка пропагувала плани зриву вербування до дивізії.

Проти творення дивізії були також деякі німецькі кола, головно з Райхскомісаріату України.

До 2 червня зголосилося 80 тис. До призовних комісій дійшло 53 тис., визнано придатними до військової служби 27 тис., призвано 19 тис., а 13 тис. з'явилося до місць збору. З них

1500 були фізично непридатні до військової служби й їх звільнили. Рекламовано 1400.

Після успішного початку кількість зголошених зменшилася. ВУ обговорювала навіть можливість проголошення нової мобілізації для поповнення дивізії. Коли фронт наблизився до Галичини, зголошення знову зросли, бо постало питання: йти до УПА, чекати на прихід Червоної армії та примусову мобілізацію, чи йти до дивізії. Крім цього, німецькі частини, які стаціонували в Галичині, проводили “дикі набори” для себе, а то й для РОА.

ВУ підтримувала зв'язок з вояцтвом дивізії, відвідуючи місця вишколу чи постою, організовуючи розважальні виступи, головно театру легкого жанру “Веселий Львів”. Вона теж добилася дозволу видавати тижневик для вояцтва “До перемоги”. Газета малого формату, 4—8 сторінок, виходила від Різдва 1944 до Різдва 1945 рр. Незважаючи на сувору цензуру, в газеті було багато виховного матеріалу про українські історичні постаті, полководців, мислителів. З'являлися репортажі дивізійних військових звітодавців, гумор, оголошення тощо. Головним редактором був письменник Михайло Островерха.

Лікарськими оглядами, транспортним забезпеченням займалася німецька установа SS-Ergebnungmt (СС-уряд поповнення) — Львів.

Коли наблизився фронт, Військова Управа зайнялася евакуацією родин добровольців, а сама перенесла своє урядування спочатку до Криниці, згодом до Кракова й врешті до райху, де діяла у трьох станицях — у Любені, Український Центральний Комітет перенісся у Берлін та у Відень.

Хоч соціальна опіка для родин дивізійників мала бути “нарівні німецького вояка”, її як слід не налагодили. Німецькі власті не встановили, хто мав отримувати допомогу, не було відповідної сітки для розподілу товарів щоденного вжитку, а з наближенням фронту запанував безлад.

Пізніше при німецькій службі СС було створено малий український відділ, який займався допомогою родинам вояків дивізії, що опинилися поза Галичиною.

Військова Управа мала ще деяке відношення до т. зв. українських СС-юнаків та юначок. Це були 15—17-річні хлопці й дівчата, яких німці набирали до протиповітряної оборони. Набором до цієї служби займалася Станиця Нікель у Берліні. Навесні 1944 р. приїхав з Берліна один з її провідників обербаннфюрер Гаупт, щоб провести акцію рекрутування в Галичині. УЦК та Військова Упра-

ва були проти цього. Проте полковник Бізанц на власний розсуд видав три відозви — дві без підписів, а третю зі своїм прізвищем та прізвищами З. Зеленого й О. Навроцького, без їх згоди й відома. “Методи набору були прості — дітей просто гнали до війська”, — звітував З. Зелений на засіданні ВУ 21 червня 1944 р.

Служба мала тривати два роки, після чого юнаки переходили до дивізії. Так з Галичини на цій службі опинилося близько 7 тис. юнаків і більше тисячі юначок. Для опіки над ними 10 липня 1944 р. Відділ молоді УЦК реорганізовано на Відділ у справах юнацтва, котрий очолив З. Зелений.

Священики в дивізії

Під час переговорів з Вехтером Український Центральний Комітет поставив категоричну вимогу, щоб духовна опіка вояків лежала в руках українських священиків. Німецькі дивізії зброї СС зовсім не мали священиків і, що більше, від справжніх членів СС навіть вимагалось відречення від християнської віри. Український народ був тісно пов'язаний зі своєю церквою, і для українського вояка ворожість до своєї релігії була немислима. Митрополит Шептицький призначив до Військової Управи о.мітрара д-ра Василя Лабу, колишнього начального духовника Галицької Армії, котрий у ВУ очолив відділ душпастирства.

Німецьке керівництво з недовірою ставилося до українських мотивів у дивізії, що не оминуло і священиків. Шеф німецької поліції безпеки і СД обергрупенфюрер СС Кальтенбруннер 28 червня 1943 р. писав до Гімлера, що “митрополит Шептицький старався приєднати Схід для цілей Ватикану. Він, очевидно, думає продовжувати таку саму політику в дивізії”. Гімлер відповів Кальтенбруннерові 16 липня й запевнив, що використає греко-католицьких священиків у дивізії для німецьких цілей та доручив начальникові Головного правління СС Бергерові з'ясувати священикам їхні завдання: “Як довго священики матимуть добрий вплив на вояцтво, вони залишаться в дивізії. Якщо стануть підбурювати вояків, ми їх усунемо, а всю вину кинемо на митрополита”.

У день святкового збору у Львові о. В. Лаба відправив Службу Божу в храмі св. Юра і виголосив проповідь. Цю проповідь німці записали на двох платівках і послали до Берліна, де її переклали на німецьку мову. Сам Бергер став “рецензентом” і склав короткий звіт Гімлерові: у ній є деякі небезпечні звороти, але

“ми зуба вирвемо!”. (До “небезпечних зворотів” він, мабуть, зараховував такі вислови, як: “На сьогоднішньому святі постає українське національне військо, знову повертаються Січові Стрільці, нитку української національної армії, яку так нагло було переізано, знову зав’язано”...). Бергер запросив митрополита Шептицького до себе на квартиру. Митрополит доручив о. Лабі поїхати на “рвання зуба”. Бергер знервованому о. Лабі вказав на його завдання в дивізії, підкреслюючи, що “райхсфюрер зробив велику ласку, дозволяючи мати в дивізії священників”.

У дивізії мало бути 12 священників, а їхній військовий вишкіл відбувся у Зеннгаймі (20 серпня—3 жовтня 1943 р.). Священники мали старшинські ступені й були приділені до штабів полків та звітували дивізійному капеланові, що діяв у дивізійному штабі при 6-му відділі (духовна опіка).

Священники мали такі обов’язки: щонеділі і в будні дні, якщо на це була можливість і час, відправляти Службу Божу. Воякам дозволялося йти на Богослуження і до місцевої католицької церкви. Бажаним було, щоб священник брав участь у розвагово-культурних заняттях з вояками, робив їм огляд світових подій; постійно нагадував про гідну поведінку щодо цивільного населення, необхідність оберегати військові таємниці, приватне майно. Коли вояка відвідувала сім’я чи родичі, священник повинен був ними заопікуватися. “Всі намагання священника повинні зосереджуватися на здобутті довір’я та пізнанні характеру й душі вояків, щоб у критичний момент мати на них відповідний вплив та допомогти командирові досягнути його мету”, — писалося у рекомендаціях для польових священників дивізії.

Такі “завдання” нелегко було виконувати при німецьких СС-командирах, які не розуміли, що священник має ще вищий духовний обіт перед своєю Церквою і Богом, що може призвести до колізії з командировою “метою”. Під час боїв під Бродами дивізійного начального капелана о. Володимира Стецюка, німецький вищий офіцер застрелив на очах генерала Фрайтага за нібито “невиконання наказу”.

Священники відіграли велику роль у дивізії. Вони зв’язувалися з місцевими парохами й відправляли в їхніх церквах Служби Божі. Це відразу наставляло місцеве населення до приязних стосунків з українським вояцтвом. Так, зокрема, було на вишколі в полках у Франції, чи пізніше під час постою у Словенії, Австрії, а особливо у Словаччині. У новосформованій дивізії після боїв під Бродами дивізійним начальним капеланом став о. Михайло Левенець.

Для релігійної опіки православних вояків владика Палладій призначив о. протоєрея Олександра Новицького, підвищивши його до сану протопрєзвітера. Та на православних священиків Гімлер не погодився. Щойно в 1945 р. з Волинським легіоном прийшли два православні священики — Палладій Дубицький, котрий скоро відійшов до штабу генерала Шандрука та Іов Скакальський, який був у дивізії до кінця війни й опинився з нею в англійському полоні, а по війні став єпископом у Бразилії.

Українська Повстанча Армія і дивізія “Галичина”

Коли почався набір до дивізії, ОУН мусила висловити своє ставлення до цієї справи. Принципсво ОУН поборювала таку концепцію,

Командир дивізіону важкої артилерії
Першої УД УНА майор Микола Палієнко.
Загинув під Бродами. 1944 р.

як творення формації в чужій армії, виходячи з того, що без української держави, без українського уряду не може бути й української армії. Коли погляди на “концепцію щодо дивізії” збігалися, то щодо набору погляди розділилися. Колишні вояки ДУН, що самі пройшли німецький військовий вишкіл, в тому числі сам Тарас Чупринка, відстоювали думку, що наборові не треба противитися, та навіть з підпілля вислати юнаків на вишкіл до дивізії. Цієї думки дотримувався і Крайовий Військовий Штаб. Проти дивізії заперестували ГК УПА (полковник Клим Савур, генерал Леонід Ступницький), Крайовий Провід ОУН ПЗУЗ (Волинь-Полісся) та ін.

Професор Лев Шанковський, провідний революційний діяч, один з засновників і член Української Головної Визвольної Ради, який підтримував вишкіл української молоді в дивізії та й писав на цю тему в тодішній пресі, з’ясував цю справу у статті “УПА й Дивізія” (“Америка”. 1954. 12—16 лип.

“Поскільки тодішній тимчасовий Провідник ОУН — Максим Рубан (Микола Лебідь) цієї справи сам вирішувати не хотів, почалось узгоднювання протилежних становищ, яке вимагало багато конференцій і нарад.

Узгіднювання становищ довело до компромісового рішення. Однозгідно рішено поборювати концепцію дивізії, українські творці якої залюбки шермували порівняння з Легіоном УСС і лоскотали сентименти західноукраїнського громадянства легендами про підняття “Червоної Калини”, але рівночасно рішено не проводити бойкоту набору до дивізії, а, щобільше, відіслати певну кількість кадрів ОУН до дивізії з розрахунком, щоб на кожний рій стрільців припадав, щонайменше, один член ОУН. Деякі визначні члени ОУН отримали особистий наказ ген. Чупринки, щоб вступити до дивізії та бути в ній зв’язковими офіцерами між Проводом ОУН і дивізією [...] В справі дивізії оголошено статтю в “Бюлетені” (ч. 11, 1943 р.) п. н. “Довкруги СС Дивізії Галичина”, яка виступала, головно, проти концепції дивізії. І на цьому акцію “поборювання” дивізії закінчено.

У цьому місці насувається думка, що справа дивізії прийняла б, може, ще кращий оборот, коли б між Проводом ОУН і Проводом УЦК була краща гармонія і ділове порозуміння, як це було між проводами польського нелегального й легального секторів. На жаль, у нас такого порозуміння не було. З різних причин Військова Управа повела акцію набору до дивізії, як акцію конкурентійну до “лісу”. Дехто потішав себе думкою, що акцією набору до дивізії потрапить зліквідувати підпілля”.

На вишколі в Найгамері у травні 1944 р., під час відвідни д-ра Вехтера.

Перемарш батареї важких польових гаубниць напередодні від'їзду на фронт під Броди. 1944 р.

Слід зазначити, що в червні 1943 р. Макарушка відбув дві розмови з Романом Шухевичем. Шухевич побоювався, що дивізія в модерній війні може мати занадто великі втрати, були сумніви щодо політичної доцільності творення дивізії. ОУН не буде цієї справи підтримувати, але й не буде їй перешкоджати. (Протокол з засідання ВУ від 22 серпня 1947 р.).

Тим часом почався вишкіл. Між вояками були підпільники, які інколи зникали з табору разом зі зброєю, головню з табору “Гайделягер” біля Дембці. Це стало однією з причин, що вишкіл перенесли до Нойгаммера в Сілезії.

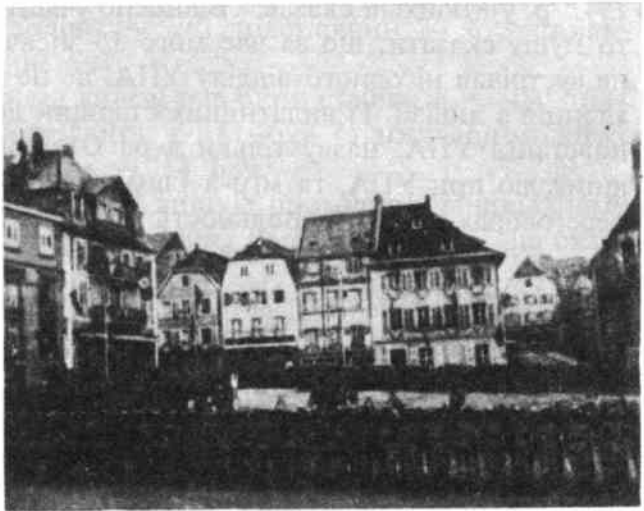
Німці теж не мали жодних ілюзій щодо того, чому українці йдуть до дивізії. “Ми (гестапо) дуже добре знали, — говорив оберштурмбаннфюрер Вольф поручникові Ортинському вже в полоні, — що підпілля хотіло собі зробити з дивізії. Ми були свідомі, що із створення дивізії впускаємо собі вошу до кожуха”.

У березні 1944 р. до Галичини прибув 4-й полк, що вишколювався у Ельзас-Лотарингії у Франції: 1-й курінь розтаборився у Радехівщині, 2-й — у Брідщині, а 3-й — у Збаражчині, 5-й полк прибув на Замойщину та Грубешівщину. Побоювання Військової Управи, що може дійти до масового перебігу, не мали підстав. Члени Військової Управи відвідали окремі курені й

звітували, що населення дуже радо вітало своїх вояків, а з УПА не було жодних непорозумінь. “Наші есеси є в контакті з “лісом” [УПА]; “ліс” вдоволений, що вони прийшли в Галичину і за тим, щоб наші вояки трималися в дисципліні”, — звітував із своєї поїздки до 2-го куреня Михайло Хронов’ят на засіданні ВУ 7 березня 1944 р. Із 3-го куреня, що вступив у бої з Червоною армією під Тернополем, значна частина підстаршин і стрільців перейшла до підпілля і стала основою формування групи “Лисоня”.

У 5-му полку були випадки переходу вояків дивізії до УПА, наприклад, з Замостя група вояків перейшла р. Буг і зголосилися до загону ім. полковника Івана Богуна.

Під Бродами теж була повна співпраця дивізійників з упівцями. Після битви багато дивізійників зміцнили лави УПА. Обчислюють, що понад три тисячі, як подано було на конференції в 1992 р. в Києві, присвяченій 50-річчю УПА. (Для прикладу

Перший курінь 4-го полку на вишколі.

можна подати, що в Станиці Галицького Братства в Івано-Франківську із 196 членів 33 були в УПА. Це тільки ті, що ще залишилися в живих в 1993 р.).

У польській літературі знаходимо, що дивізійники відіграли визначну роль в УПА. (С. Мислінський *Strzaty pod Cisną*) подає, що УПА, поза звичайними підрозділами, мала окремі самостійні відділи для особливих завдань та т. зв. бойові відділи служби безпеки, в складі 10-15 чол. Ті відділи були не тільки елітними підрозділами УПА, але основним хребтом, на який спиралося командування кожної сотні для підтримування дисципліни. Відділи польової жандармерії і служби безпеки склалися переважно з дивізійників, членів вермахту та української полі-

ції. У службі безпеки провідні позиції також займали дивізійники. В переважній більшості вони були командирами роїв, чот, бунчужними, політичними вихователями.

До УПА переходили дивізійники зі Словаччини, наприклад, чота хорунжого Петрова з 31-го полку. Провід УПА й підпілля стежили за справами у дивізії, бо завжди рахувалися з можливістю об'єднання її з УПА.

Коли бійці УПА зустрічалися з дивізійниками, відносини завжди були прихильні, приятні. Це було самозрозуміле, бо ж вони боролися за одну справу — українську державність.

Святослав Левицький, старшина артилерійського полку дивізії, на засіданні членів Військової Управи й старшин 22 серпня 1947 р. у Мюнхені сказав: “Відносно участі членів дивізії в УПА, то мушу сказати, що за час мого 16-місячного побуту в лісі, я не зустрічав ні одного відділу УПА, де не було б бодай кількох хлопців з дивізії. Із видатніших старшин дивізії, що полягли як повстанці УПА, назву тільки д-ра Олесницького, організатора шпиталю при УПА, та мгр-а Гвоздецького, який брав участь у переговорах з ВН-ом [Вольность і Неподлеглоць]”.

Вишкіл

Першими від'їхали 17 липня 1943 р. на перевишкіл колишні старшини і підстаршини: піхотинці — до Лешан, артилеристи — до Бенешова в Чехії, піхотні артилеристи — до Бресляу-Лісса в Сілезії. Ті, що закінчили перевишкіл, отримали відповідні ранги, хоч не завжди однозначні з тими, що вони мали в інших арміях. Найвищі ступені — майора — отримали Микола Палієнко та Євген Побігущий.

Перший транспорт на рекрутський вишкіл від'їхав 18 липня до Брна на Чехію. Інші поїхали до вишкільного табору “Гайделягер”, біля Дембіци в Польщі. Через два тижні до них долучилися вже умундировані рекрути з Брна. 2 серпня на вишкіл до Берліна виїхала група воєнних звітодавців.

Згідно з наказом рейхсфюрера СС (5 липня 1943 р.), до 15 липня мали зголоситися: 300 старшин, 1300 підстаршин і 800 абітурієнтів на підстаршинський вишкіл, 2000 стрільців до вишкільного батальйону в “Гайделягрі”, з якого згодом мав сформуватися 1-й полк. Крім того, передбачалося в липні призвати ще 12 000 осіб і сформувати нові (4—8) галицькі добровольчі полки.

На 30 жовтня на “Відправі Окружних Уповноважених Військової Управи” у Львові начальник Підстаніці поповнення-СС д-р Шульце звітував, що на вишколі є 11 578 чол.:

у таборі “Гайделягер”, — 3208 (в тому числі 1139 абітурієнтів); у полках: 4-му — 1264, 5-му — 1372, 6-му — 1293, 7-му — 1671; 8-му — 1573;

у запасному батальйоні в Гайденау — 5425.

Між 1 і 13 листопадом зголошується 6150 чол.

Згідно з пізнішими звітами, дійсний стан на 31 грудня 1943 р. був такий: старшин — 256, підстаршин — 449, стрільців — 11 929, разом 12 634; на 30 червня 1944 р.: старшин — 346, підстаршин — 1 131, стрільців — 13 822, разом 15 299. На 20 вересня 1944 р. старшин — 261, підстаршин — 673, стрільців — 11 967, разом 12 901.

Згідно з уставом, склад дивізії мав бути: старшин — 480, підстаршин — 2 587, стрільців — 11 622 (з них допоміжних (Hilfswillige)— 1854), разом — 14 689.

У “Гайделягрі” рекрутський вишкіл проходив у вишкільному батальйоні (SS-Freiwilligen Ausbildung Batalion Z. b. V.), що складався з 12 сотень.

Наказом від 22 січня 1944 р. до дивізії перевели український охоронний батальйон 204 (Schutzmannschatt-Bataillon 204), що стаціонував у “Гайделягрі”.

Після закінчення рекрутського вишколу й складення присяги в “Гайделягрі” вибраних абітурієнтів, студентів й інших здібніших вояків вислали до підстаршинських шкіл. Піхотинці поїхали до Лявенбурга на Помор’ю і Радольфценю (під швейцарською границею), піхотні артилеристи — до Бресляу-Лісса, піонери — до Піковіце — Градішко, артилеристи — до Бенешова, інтенданти — до Дахау біля Мюнхена, зенітники — до Мюнхена, протитанкові артилеристи — до Арнгайма у Голландії, зв’язківці — до Меца, майстри упряжі та спорядження для коней — до Берліна, перекладачі — до Оранієнбурга. Лікарі проходили вишкіл у Штетіні, а військові хірурги — у Відні та Грацу.

Українських старшинських кадрів було мало. Дивізійний штаб добився дозволу, щоб до старшинських шкіл вислати кілька сотень молодих кандидатів без попереднього фронтового досвіду, як вимагалось у таких випадках. У травні вибрані курсанти поїхали на старшинські курси до Чехії. Більшість закінчила курси у вересні 1944 р. Кращі згодом відбули на вишкіл командирів сотні й повернулися, коли дивізія стаціонувала у Словаччині.

Відділ зв'язку. Ожидів—Броди. Червень 1944 р.

Друга група виїхала пізніше до школи в Посні-Трескау (Posen-Treskau), а її випускники повернулися, коли дивізія була на фронті під Фельдбахом.

На рекрутських вишколах і старшинських курсах українці здобували високі оцінки й заслужені визнання.

Полки 4-8

Полки 4-8 вишколювала порядкова поліція (Grdnungspolizei). “З психологічних і політичних причин” полки отримали назву “Галицькі СС-добровольчі полки” (Galizische SS-Freiwillige Regimente). Вишкільні кадри для них були створені з вояків німецького полку передкової поліції.

Полки були розташовані:

4-й полк (липень 1943 р.) — у Цабєрн (Zabern), Зааральбен (Saaralben), Фершвайлер біля Трієра (Ferschweiler bei Trier);

5-й полк з липня 1943 р. вишколювався у районі Данціг-Лянґфур (Danzig-Langfuhr);

6-й полк від 6 серпня 1943 — у Фіхтенвальде біля Гумбіннен (Fichtenwalde bei Gumbinnen), Судавен (Sudawen), Граєво (Grajewo);

7-й полк від 29 вересня 1943 р. — у Сальє-де-Бєрн — Ортез (Salies de Beaum b. Bayonne — Orthez) у Франції;

8-й полк, мабуть, не був сформований. Згодом з решток 6-го й 7-го полків в Тарбі (Франція) створили запасний батальйон.

(Georg Tessing. Die Stabe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei, 1957 Koblenz).

У вишкільних полках всі інструктори — офіцери й підстаршини — були німці. Тільки священиками й лікарями були українці.

Дивізійників вишколювала порядкова поліція, тому подекуди їх називали “поліційними полками”. Деякі дослідники пишуть, ніби українці самі зголошувалися до порядкової поліції. Насправді ж це були добровольці до української дивізії і згодом всі вони повернулися до неї: 6-й і 7-й полки 31 січня 1944 р., а 4-й, 5-й та запасний батальйон 9 червня.

Під час вишколу ці полки підлягали командуванню порядкової поліції. Тому 4-й та 5-й полки в лютому 1944 р. прибули на українські землі. 2-й курінь 4-го полку вранці 28 лютого брав участь у наступі більшого німецького з'єднання на партизанську фортецю села Гута Пеняцька. Стрільці були в селі до 11 години. Після їх відходу окремих німецький відділ дощентно спацифікував село, звітував на засіданні 7 березня член Військової Управи Михайло Хронов'ят, що у цій акції був спостерігачем.

Про 3-й курінь писав підпільний журнал “За Українську Державу”: “5 березня частина СС дивізії “Галичина” зупинилася біля станції Збараж, чекаючи на поїзд. Більшовицькі відділи були вже недалеко. Під час розташування стрільців по квартирах старшини-німці сіли в поїзд і від'їхали... Ранком під більшовицьким обстрілом стрільці відступили на Тернопіль, потім на с. Доброводи. В той час друга група копала окопи біля Збаража. Їх не повідомили, що більшовики вже в сусідньому селі і всі вони потрапили в оточення. Під вогнем більшовицької піхоти і танків дуже багато стрільців загинуло”.

Член ВУ Юрій Крохмалюк відвідав у той час 3-й курінь і звітував, що до півсотні вояків від'їхали панцерним поїздом із Збаража до Тернополя.

8 березня Гітлер наказав перетворити Тернопіль у фортецю-забороло, в якій вояки мусили боронитися до останнього. У Тернополі опинилися 3 старшини, 30 підстаршин і 120 стрільців з 4-го полку. Залога в силі понад 4000 боронилася до 15 квітня. 17 квітня з оточення вирвалося 55, з них 2 з 4-го полку.

В одному з цих полків у Тарбі служив Осип Круковський, який перед війною жив у Франції. Під час переїзду до дивізії в липні 1944 р. поїзд в районі Тур потрапив під бомбардування. Круковський з кільканадцятьма товаришами взяли з собою зброю

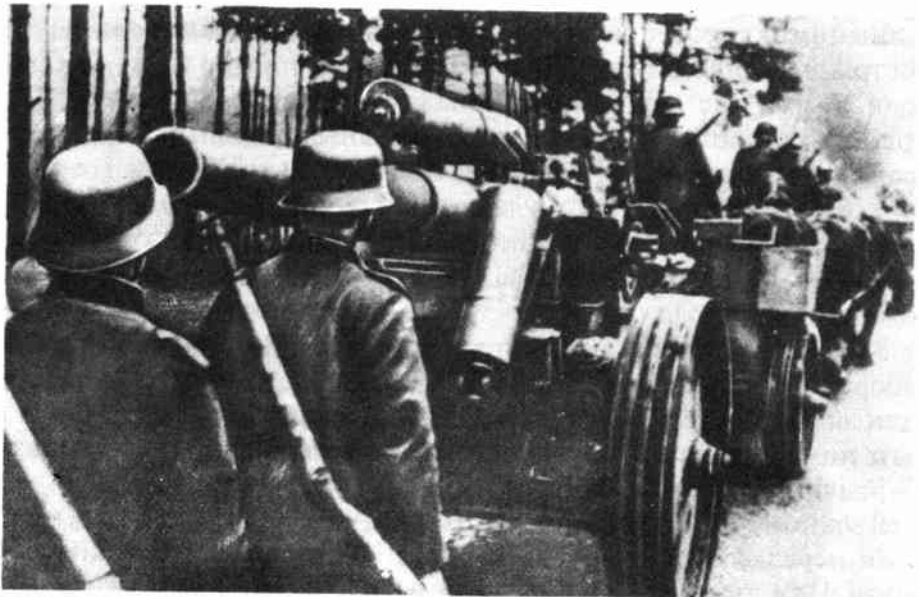
й амуніцію і залишилися у Франції. Згодом він зв'язався з французьким підпіллям, і його відділ долучився до групи під командою парашутованого з Англії майора Легранда. Круковський зі своїм відділом брав участь у всіх акціях групи від 4 серпня до 30 вересня.

Формування дивізії

У наказі про формування дивізії (30 липня 1943 р.) відповідальним за формування призначено СС-бригаденфюрера і генерал-майора зброї СС Шімана.

У наказі зазначалося, що командною мовою в дивізії мала бути “галицька”, а наказовою — німецька. На жаль, командування дивізії не дотримувалося “галицької” командної мови, а ввело німецьку. Гімлер, незважаючи на застереження Вехтера, окремим наказом від 30 липня 1943 р. заборонив вживати в дивізії слова “український”, “Україна”. Це була його офіційна політика.

На початку лютого 1944 р. до “Гайделягру” надійшов наказ вищого фюрера СС і поліції (Der Hoehere-SS und Polizeifuehrer) В. Комуна з Кракова: дивізія формує бойову групу в силі одного полку, скріплену дивізіоном легкої артилерії та саперним і протитанковим відділами для побороування більшовицьких партизанів.

Важка артилерія дивізії в поході.

Штаб дивізії негайно повідомив, що такого абсурдного наказу не в стані виконати. На це прийшла відповідь — це наказ райхсфюрера! (Згодом з'ясувалося, що райхсфюрер такого наказу не давав). Наказ відкликали, але через кілька днів знову повторили. Командиром групи став полковник Баерсдорф, піхотним куренем командував сотник Бріштот, а батареєю гармат — майор Палієнко. Група від'їхала трьома ешелонами й включилася в бойові дії у районі північно-західної Галичини й Холмщини. Незважаючи на непідготовленість до бойових дій, вояки набули цінний бойовий досвід і через 4 тижні повернулися до дивізії, яка вже перемістилася до Нойгаммера. (Переміщення дивізії до Нойгаммера відбувалося впродовж трьох тижнів у близько 30 ешелонах.)

Наприкінці 1943 р. до “Гайделягру” прибув постійний командир дивізії СС-оберфюрер Фріц Фрайтаг. Він був офіцером охоронної поліції (Schutzpolizei), командував полком у 4-й СС-поліційній дивізії (4. SS-Panzergranadier-Division). І хоч знав воєнну тактику, але був честолюбивий, дріб'язково-бюрократичний й дуже суворий — радикально карав за найдрібніші проступки, описує його начальник оперативного відділу в дивізійному штабі майор Вольф-Дітріх Гайке, котрий прибув до дивізії з вермахту в січні 1944 р. На командира української дивізії він не надавався.

Окремі підрозділи дивізії формувалися ще в “Гайделягері”, зокрема піхотні полки 1-й, 2-й, 3-й. Пізніше нумерацію змінили на 29-й, 30-й, 31-й. Але серйозне комплектування і формування почалося в Нойгаммері.

Не всі німецькі старшини й підстаршини надавалися до служби в українській дивізії. Проблема була в тому, що інспекції, які контролювали й розподіляли офіцерів до окремих родів зброї, нерado відпускали до дивізії добрих офіцерів, котрих, у загальному, в той час уже не вистачало. Командир дивізії теж вів свою політичну лінію — він хотів мати якнайбільше німецького рамового персоналу, незважаючи на його якість.

Для ознайомлення з Військовою Управою Фрайтаг прибув до Львова на дводенний візит 19—20 листопада 1943 р. Члени управи інформували його у 20-хвилинних рефератах: Хронов'ят — про набір, Макарушка — про співпрацю Військової Управи з дивізією, Палій — про опіку над родинами, Кушнір — про культурну опіку, Крохмалюк — про архівні справи.

У травні 1944 р. дивізія закінчувала свій вишкіл. Її відвідав райхсфюрер Гімлер. У своїй промові до старшинського корпусу-

су він нагадував про спільного ворога — більшовиків і закликав до дружби між німцями й українцями. До вояків звертався уже як до “українців”, а не “галичан”.

У червні дивізію відвідала делегація членів Військової Управи, громадських діячів й батьків вояків, під проводом полковника Бізанца й професора Кубійовича.

Назву дивізії, котра в цей час була SS-Freiwilligen Division “Galizien” (СС-добровольча дивізія “Галичина”), в червні змінили на 14. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division (galizische Nr. 1) — 14-та СС-добровольча гренадирська дивізія (галицька ч. 1); а від 27 червня — 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1) — 14-та гренадирська дивізія зброї СС (галицька ч. 1).

У середині червня фельдмаршал Модель, головнокомандувач групи армій “Північна Україна”, запросив командира дивізії та його штабовців до своєї квартири недалеко Львова на обговорення майбутнього введення дивізії в бойові дії. Для дивізії він призначив фронтовий відтинок східніше Станіславова.

Склад дивізії

Воєнний устав, згідно з яким формовано дивізію як піхотну кінно-запряжну дивізію (тип 44 з певними модифікаціями), мав дату 4 січня 1941 р., змінену потім на 15 червня 1943 р. Дивізія мала число “14” і складалася з трьох піхотних полків (29, 30, 31-й), полку артилерії, дивізіону зв’язку, куреня піонерів (саперів), куреня фюзилерів, дивізіону зенітної артилерії, дивізіону проти-танкової оборони, куреня постачання, одного кінного ескадрону, відділу польової жандармерії (після битви під Бродами збільшеного до сотні), музичної чоти, двох технічних ротень, двох санітарних сотень, штабової сотні, ветеринарної сотні, польового запасного куреня і самостійного вишкільно-запасного полку.

Штаб дивізії складався з таких відділів:

I a — тактичні завдання, воєнні дії, персональні справи старшин;

I b — постачання амуніції, зброї, спорядження, транспорту;

I c — контррозвідка, переслуховування полонених, політичний контроль;

II a — картотека старшин;

II b — картотека підстаршин і стрільців;

III — польовий суддя політичних і кримінальних справ вояків;

IV a — обмундирування, харчі;

IV b — санітарний;

IV c — ветеринарний;

IV б — зуболікувальний;

V — автоколони і механічні сотні;

VI — духовна опіка: релігійні справи, преса, театр, радіо, психологічні справи, пропаганда (сюди належало 6 воєнних звітодавців, 2 рисувальники, 2 фотографі, фільмовий оператор, радіооператор, 2 радіотехніки, 6 автоводіїв).

Командирів дивізії були ще безпосередньо підпорядковані дивізійна штабна сотня, польова жандармерія та пізніше — уже в Словаччині — польовий шпиталь. (Після боїв під Бродами новосформована дивізія отримала дозвіл на свій власний польовий шпиталь — німецькі дивізії таких не мали, а поранені їхали до шпиталів у свої рідні місцевості).

У штабі була одна шифрувальна машина “Енігма”, котра мала спроможність на 22 мільярди кодових комбінацій без повторення. Уважалося, що ключ до її кодів був не до розв’язання. Її вживали для пересилання кодованих повідомлень до вищих штабів.

Вся зброя і все спорядження були німецькі. В українській дивізії воно не було однорідне. Під час постою у Словаччині дивізія отримала чи здобула багато зброї чеського виробництва.

Піхотні полки склалися з двох куренів (батальйонів) перед боями під Бродами (трьох — після Бродів) та 13-ї і 14-ї сотень.

Склад штабу піхотного полку (в дужках подано відповідні відділи дивізійного штабу):

Командир зі своїм штабом:

1. *Ад’ютант* — тактика, канцелярія, редагування наказів, таємні документи, воєнний щоденник (Ia, IIa).

2. *Старшина для доручень* — організаційні справи, інспекції, розбудова становищ, зброя і амуніція, статистика (Ib, IIb).

3. *Старшина постачання* (інтендант).

4. *Лікар* — санітарна служба (IVb).

5. *Ветеринар* — ветеринарна служба (IVc).

6. *Польовий священник* (капелан — відділ VI).

7. *Старшина для виняткових доручень*.

8. *Підстаршина-юрист* — опрацювання судових справ та передавання їх до дивізійного суду (III).

Ш т а б н а с о т н я: чота піхоти, чота саперів, чота зв’язку. (В цій сотні був цілий ряд вишколеного технічного персоналу, від шевців та кравців аж до зброярів тощо).

У післябрідському періоді при полках, як і при куренях, створено т. зв. мисливські (єгерські) чоти, в основному для розвідувальних завдань.

Найменшою тактичною одиницею був курінь, що складався з трьох стрілецьких (легких) і одної важкої сотень (нумеровані 1 — 4, 5 — 8, 9 — 12; з них 4, 8, 12 були важкі сотні).

Старшинський склад штабу куреня та його відділи: командир, ад'ютант, старшина для доручень, старшина постачання, лікар, ветеринар і відповідний технічний персонал.

Сотня складалася з трьох чот і одного гранатометного (2—8 см гранатометів) роя. Кожна чота складалася із 3 роїв (1 підстаршина і 9 стрільців). Кожен рій мав кулемет "LMG-42" (найновіший легкий кулемет, снайпера з телескопом й стрільця з приладом, накладаним на кінець цівки кріса, для стрільби малою протитанковою гранатою, одну ракетну пістолу. Ройовий мав машинуву пістолу (ручний кулемет) та пістолет, до сотенного почту входили зв'язківці, санітар. Обоз: бойовий із 14-ма однокінними візками (по одному для легких і по два для гранатометного роїв) та господарський (багажний) — польова кухня та 8 возів. За ведення канцелярії, звітування, господарські справи і т. д. відповідав бунчужний (старший підстаршина). В сотні були протитанкові п'яетки й базуки. Сотня мала двох старшин, командира сотні і його заступника (командира 1-ї чоти). Сотня налічувала 148 вояків і 33 коней.

У післябрідському періоді гранатометного роя не було. Кулеметів LMG-42 було мало, були кулемети застарілого типу — LMG-34 та чеські.

Важка сотня мала три чоти важких кулеметів, по два в кожній (це були звичайні кулемети, покладені на лафети з відповідним приладом до націлу) та чоту гранатометів 80 мм Сб). Вона налічувала 230 вояків та 57 коней. У бойових діях окремі чоти чи навіть всю важку сотню приділяли до окремих куренів, як вимагала цього ситуація.

13-та сотня піхотної артилерії складалася з 4 чот — 3 по дві гармати 7,5 см, а важка — дві гармати 15 см. Легкі гармати тягнула пара коней, а важкі — тягачі на гусеницях. В сотні був сотенний почот і сотенна валка. 1-шу й 4-ту чоти провадили старшини, а іншими командували підстаршини. Сотня складалася з 270 вояків і 77 коней.

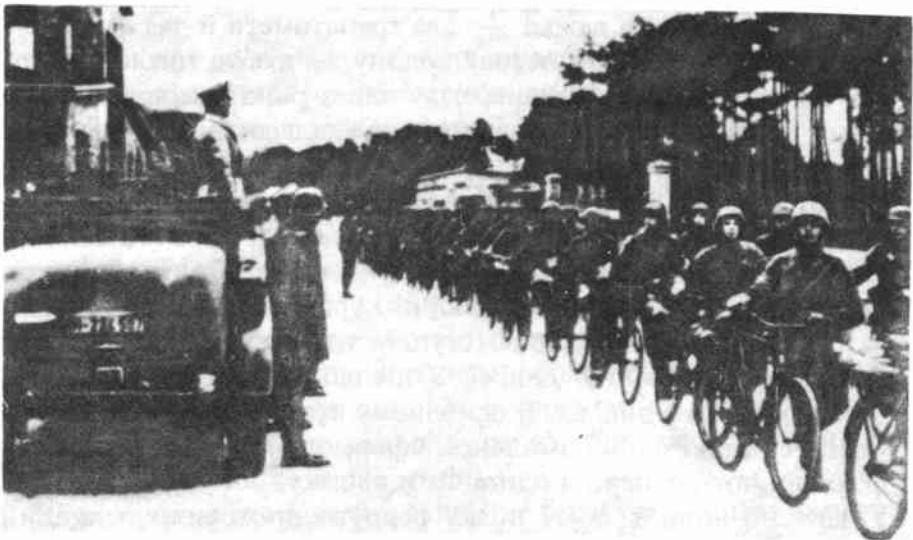
До 14-ї сотні (моторизованої) протитанкової оборони входили дві легкі чоти і дві важкі (7,5 см) гармати. Крім цього, кожна чота мала скоростріл. Вона налічувала близько 225 вояків. У післябрідському періоді 1-ша чота мала дві гарматки 3,7 см, запряжені двома кіньми, 3-тя група була піхотна з легким кулеметом.

том. 2-га (піша) чота складалася з трьох роїв протитанкових базук (по 2—3 базуки й легкий кулемет). 3-тя (піша) чота мала три рої по кілька протитанкових п'ястуків і по одному легкому кулемету. В бойових діях їх вживали за піхоту.

Фюзилерський курінь був півмоторизований. Його головне завдання — це розвідувальні дії. Він складався з трьох легких сотень і одної моторизованої важкої. 1-ша сотня мала 126 роверів (велосипедів). Важка сотня мала три чоти: важких кулеметів — 12, середніх гранатометів (8 см) — 6 та важких гранатометів (12 см) — 4. У післябрідський період у сотнях перейшли на кінний запряг, а в 1-й сотні тільки одна чота мала ровери. Зате важкій сотні виділяли ще протитанкові гарматки (5 см) та зенітні гарматки (3,7 см). Створили при штабі також “мисливську” чоту.

Дивізіон зенітної артилерії був моторизований і складався з однієї 2 см батареї (чотири чоти по 3 гармати й 6 важких кулеметів — 200 вояків), однієї (3, 7 см) батареї (три чоти по 3 гармати і 6 важких кулеметів — 200 вояків) і однієї (8,8 см) батареї (4 гармати 8,8 см та 2 гармати 2 см — 180 вояків). У післябрідському періоді дивізіон зліквідовано, і тільки одну батарею гармат (3,7 см) включено до т. зв. змішаного протитанкового дивізіону. Ця батарея налічувала близько 200 вояків.

Дивізіон зв'язку (моторизований) складався з сотні телефоністів — чотири чоти (польові апарати, штабні апарати, легкі

Сотня роверистів фюзилерського куреня.

Скоростріл на позиції.

й важкі кабелі, шафки з кляпами на 10 і 20 проводів, записувачів на віддалі та іншого приладдя — 253 чол.); сотні радіозв'язку (радіоприймачі й передавачі на різну відстань — 165 чол.); відділу з тренованими собаками. Для транспортування дивізіон мав автоколону. Після Бродів переважно кінні вози.

Дивізіон протитанкової оборони (моторизований) був організований як протитанкова сотня і складався з чотирьох чот, по 3 гармати в кожній.

Піонерський (саперний) курінь був чвертьмоторизований; складався з чотирьох сотень. 3-тя сотня була “швидка” (на роверах), одна її чота була важка — два гранатомети й два важкі кулемети. 4-та сотня мала мостову колону — тобто готовий складаний дерев'яний міст для переїзду через річки чи яри. До озброєння належали також вогнемети. Склад сотні 182 вояки. У післябрідському періоді курінь був повністю запряжний. Знову створили 4 сотні, але 4-ту сотню розділили між піхотними полками. У Словаччині якийсь час існувала лещетарська чота.

Польово-запасний курінь був бойовим дивізійним резервом. У ньому працювали також перевірені курси для колишніх українських старшин. Попередньо ступені надавали вищі військові інстанції на пропозицію дивізії. У післябрідському періоді ступені надавала сама дивізія. В основному курінь складався з трьох піхотних сотень і однієї змішаної, сформованої з двох чот артилерії, одної чоти саперів і одної чоти зв'язку.

У запасно-вишкільному полку рекрути проходили основний вишкіл. Після вишколу вони поповнювали польово-запасний ку-

рінь та інші підрозділи. Полк спочатку стаціонував у Вандерну, біля Франкфурта над Одером, а коли дивізія виїхала під Броди, його перевели до Нойгаммера. Наказом про переміщення на Словаччину від 1 жовтня 1944 р. цей полк підпорядковано дивізії, з зазначенням, що основні кадри його старшин і підстаршин не можна переводити до дивізії.

У полку був “рекрутський кіш” (Rekrutendepot), що приймав, реєстрував та відсилав добровольців на вишкіл. Починаючи від Грос-Кіршбаума біля Нойгаммера (червень 1944 р.), у Дойч-Лянсбергу в Австрії (початок квітня 1945 р.) зареєстровано 20 тис. новобранців.

У дивізії перед переміщенням під Броди майже всі командні пости в сотнях та батареях займали українці. Деякі служили у штабах. Тільки двоє займали пости курінного рівня: майор Микола Палієнко — дивізіон важкої артилерії і сотник Михайло Бригідер — 1-й курінь 29-го полку.

У післябрідський період у наказі про нове формування дивізії (5 серпня 1944 р.) ця ситуація різко змінилася. У наказі зазначалося, що дивізійний штаб, штаби полків, відділи зв'язку та вся інтендантура дивізії має бути обсаджена німецьким персоналом. У батальйонах та дивізіонах командирами, ад'ютантами, старшинами для доручень та канцелярійними писарями мають бути німці. Очевидно, в деяких курінних чи полкових штабах виконували службу, звичайно як старшини для доручень, і українці.

Бій під Бродами

За два дні до від'їзду перших ешелонів на фронт до Галичини (28 червня 1944 р.) штаб групи армій “Північна Україна” повідомив, що дивізія займе позиції не під Станіславовом, як було заплановано, а на захід від Бродів. Її підпорядковано 13-му корпусові (командувач генерал Артур Гауффе, начальник штабу полковник Курт фон Гаммерштайн), що входив до складу 4-ї танкової армії. Маючи всього кількадесят танків з малим запасом пального, ця армія була “танкова” тільки за назвою. Літаки, крім розвідувальних польотів, не вступали в бойові дії. 13-й корпус мав завдання обороняти відтинок фронту обабіч Бродів, включно з містом. Лівим сусідом 13-го корпусу (на півночі) був 46-й танковий корпус (4-та танкова армія), а правим — 48-й танковий корпус (1-ша танкова армія).

Для німецького командування не були таємницею наміри ворога — наступ на Львів. На дорозі йому стояли Броди. Але бу-

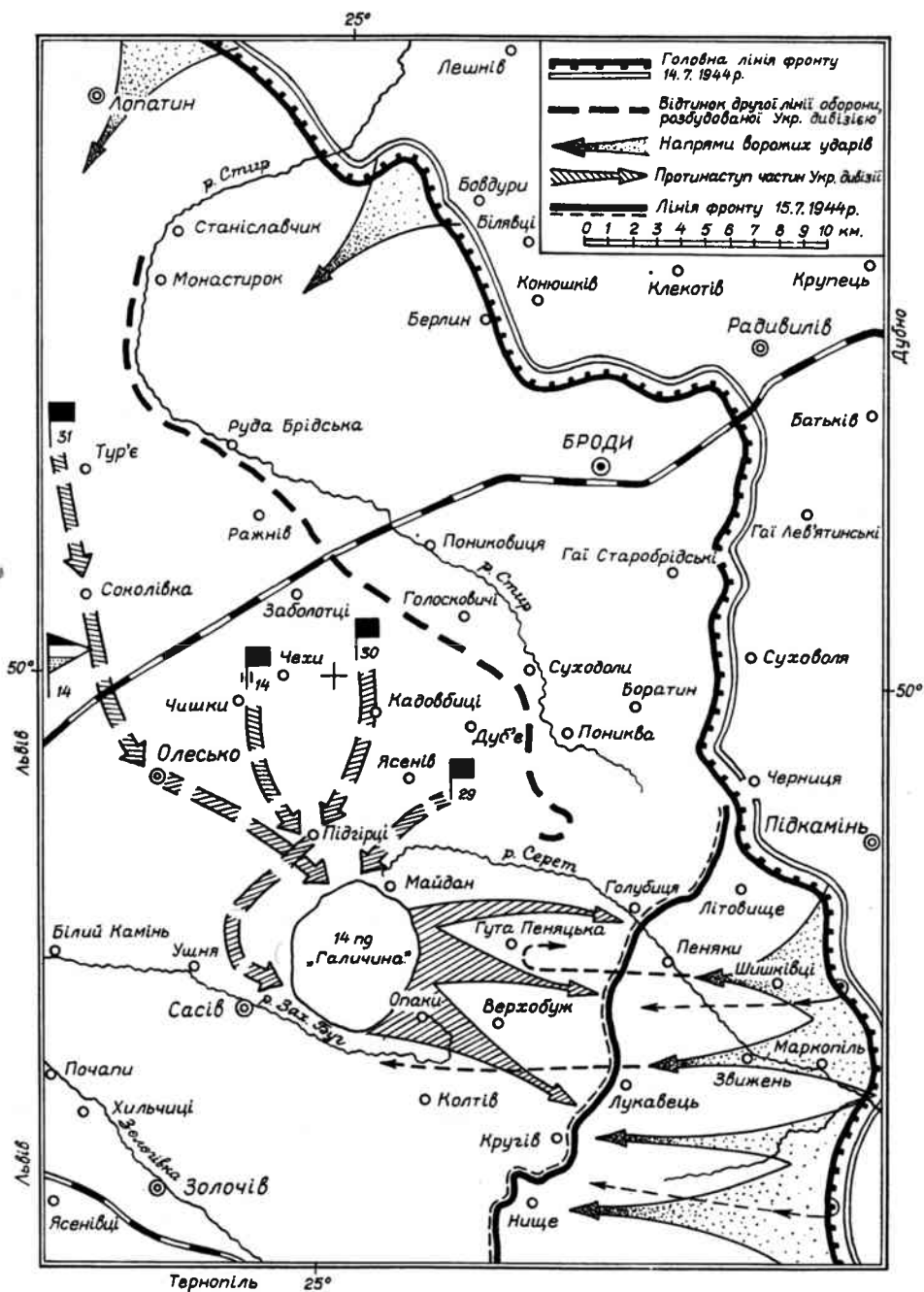
ла можливість, що він обійде Броди. Гауффе сподівався власне цього “кліщового маневру”.

Дивізія, як резерв корпусу, отримала до оборони близько 36-кілометровий відтинок у другій лінії фронту. Піхотні полки укріплювали головну лінію, фюзилерський курінь розбудовував передові позиції, частково під ворожим обстрілом. Постачання і обози розташувалися в околиці Ожидова, а запасний курінь — на схід від нього. Хоч друга лінія була розташована за 20 км від фронту, наказана повна бойова готовність.

13 липня. Після масованої вогневої підготовки противник вдарив з неймовірною силою і швидкістю на праве крило 13-го корпусу, у пункті стику 4-ї та 1-ї німецьких танкових армій, а своїм ударним клином танкових з'єднань зачепив ліве крило. Командир і начальник штабу дивізії, що сусідувала з 13-м корпусом на лівому крилі, наїхали на міну й загинули. У з'єднанні зчинилася паніка, яка довела до кризи, тим паче, що поширилися неправдиві вістки, ніби генерал перебіг до більшовиків. Противник зробив два вирішальні прориви: один на шляху Тернопіль—Львів, а другий на північний захід від Бродів. Ці кліщі охопили й ізолювали 13-й корпус.

На правому крилі 13-го корпусу Червона армія прорвала фронт. Частини відступили з першої лінії оборони. Дивізію кинено у пункти прориву не як цілість, а поодинокими полками. Першим пішов у протинаступ 30-й полк, з завданням закрити прорив. До вихідних становищ на схід від Сасова близько 10 км підходу. Дорога затарашена. Пополудні цього погідного дня налетіли літаки й бомбами та бортовим обстрілом завдали полкові дошкульних втрат. Прочистивши дорогу, полк просувався допереду, зайняв вихідні становища в малому ліску й відразу пішов у наступ. Та потрапив під сильний вогонь з усіх видів піхотної зброї і танків. Тільки поодинокі сотні дісталися поза крила прориву й дещо його звузили. Сотні мусили діяти на власну відповідальність, бо зв'язку з куренем чи полком не існувало. Підпорядкований полку дивізіон легкої артилерії часто мусив стріляти прямим націлом, змінюючи постійно позиції в неясній ситуації під постійними атаками літаків. Німецьких літаків у повітрі не було.

Увечері того ж дня, знову окремо, в наступ пішли 29-й, а вранці — 31-й полки, підтримані всією важкою зброєю дивізії. Врешті вдалося заблокувати з флангів коридор прориву, щоб він не поширювався, і прогалину закрити. Тепер дивізія отримала окремий відтинок фронту. Відведений у резерв 30-й полк швидко переформувався на боездатний підрозділ.

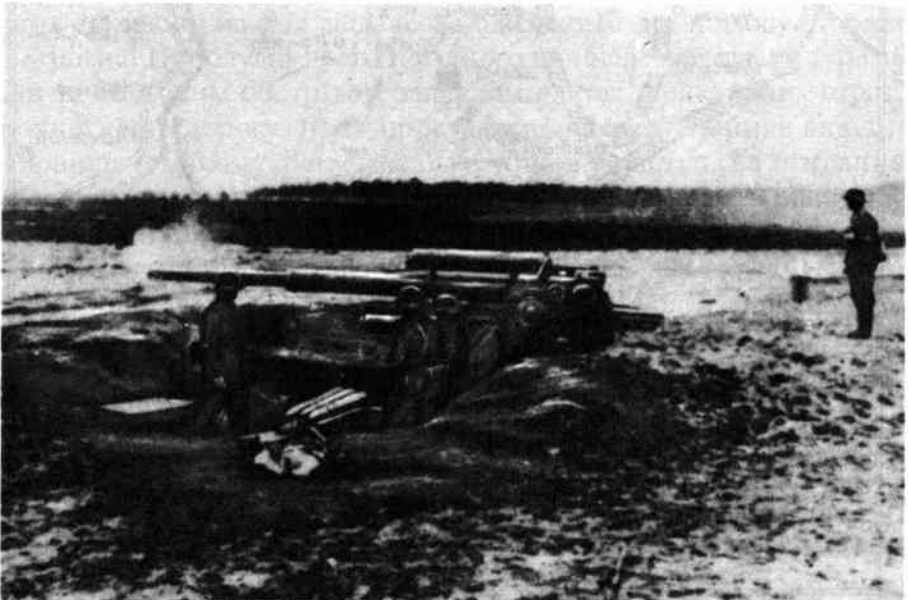
Лінія оборони дивізії.

Згодом дивізія отримала нове завдання: загородити долини Сасова й Ясенова та не допустити противника в довколишні просторі ліси. Надійшли звіти, що противник прорвав фронт на північний захід від Бродів. Польово-запасний курінь повідомив з Буська, що під тиском переважаючих сил він відступає на захід.

16-та і 17-та танкові дивізії, що були резервом 4-ї танкової армії, не відразу пішли у протинаступ, щоб закрити прорив на північному крилі, а щойно 15 липня. Червона армія на той час вже прорвалася північним клином через Горохів, Радеків до р. Буг, а південним клином попрямувала на південь від Колтова на Золочів.

З південного заходу почали протинаступ 1-ша і 8-ма танкові дивізії 48-го танкового корпусу. 1-ша танкова дивізія 15 липня вдарила у північно-західному напрямі від Зборова і після завзятих боїв зупинила більшовицький наступ. Зате танки 8-ї дивізії, зігнорували наказ просунути до вихідних становищ закритою місцевістю, поїхали битим шляхом Золочів—Озірна і зазнали великих втрат від обстрілу з літаків. Усі надії на успішний протинаступ розвіялися.

Наступні дні були особливо важкі, бо дивізія стримувала головні сили більшовицького наступу, а радянське командування знало про присутність української дивізії і намагалося її знищити.

Важка польова гаубиця в дії.

Розгорілися оборонні бої за села Пеняки, Гуту Пеняцьку, Гуту Верхобузьку, Майдан Пеняцький, Суходоли. Дивізія отримала завдання очистити також ліси, в які вдерлися ворожі підрозділи. Корпус змушений був скорочувати свої оборонні лінії. Численні вломи частково вдалося закрити. Жорстокі бої були за замок у Підгірцях, який кількакратно переходив з рук до рук, під Кадовбицями, Цішками.

16 липня впав Золочів, а 17 липня танки південного клина Червоної армії дійшли до р. Буг біля Буська. Наступного дня вони злучилися з кавалерійськими частинами північного клина. Кільце замкнулося!

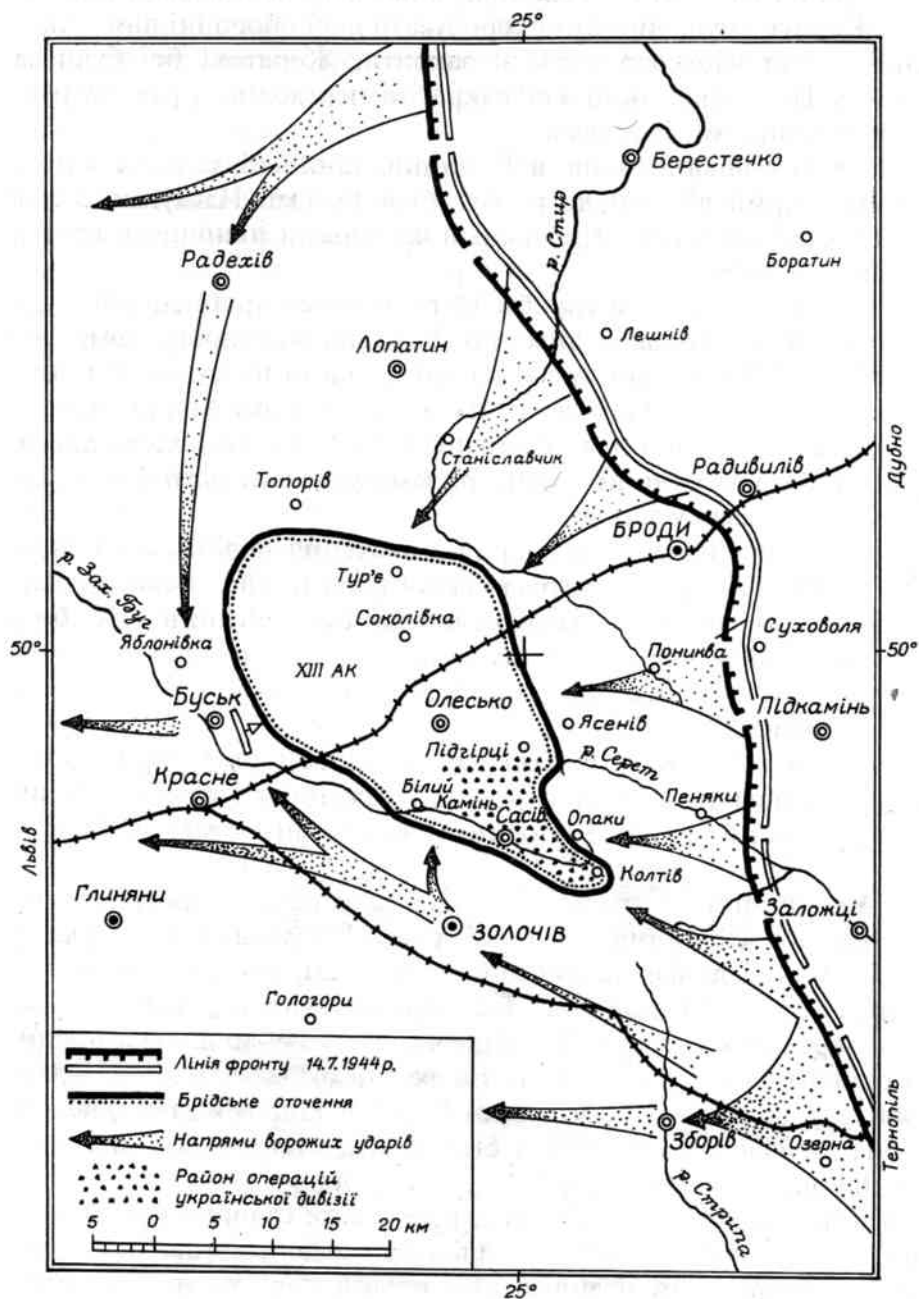
Уночі 17—18 липня спроби 13-го корпусу пробитися й з'єднатися з 8-ю танковою дивізією не вдалися, головне тому, що вся піхота 8-ї танкової дивізії, згуртована до наступу, не пішла вдосвіта 18 липня, як було їй наказано, в атаку ззовні оточення, а відступила ніби для перегрупування перед бойовими діями. Противник зауважив цей маневр, замінував той відтинок і підтягнув сюди важку зброю.

Армійський наказ про прорив з оточення надійшов 18 липня. Генерал Гауффе задовго вагався, і коли прийняв своє рішення, вже було запізно. Можливо, що він був запевний себе, бо в боях навесні в цьому самому районі теж опинився зі своїм 13-м корпусом в оточенні, але відбив усі атаки, і Червона армія відступила.

19 липня впав Колтів. Котел звузився на 9 км вширш і 8 км вглиб. 65-тисячне військо із усім спорядженням і зброєю опинилося в лісистій гористій околиці між Чехами-Олеськом-Підгірцями та Білим Каменем.

Командування 13-го корпусу наказало почати атаку на прорив удосвіта 20 липня. Корпусна група "Ц", підкріплена одним куренем 361-ї дивізії та 249-ю бригадою штурмових гармат, мала перейти р. Буг в околиці Білого Каменя та захопити й втримати терен між Скварявою і Хильчицями. 349-та дивізія повинна одночасно вдарити із Ушні на схід та охороняти лівий фланг коридору. 14-та дивізія "Галичина", 361-ша дивізія та 454-та охоронна дивізія мали завдання стримувати атаки противника під час прориву й останніми вийти з оточення.

У той час на відтинку дивізії противник створив кілька проломів. Ситуацію вдалося устabilізувати з допомогою інших частин. Увечері в штабі дивізії командувач корпусу попросив генерала Фрайтага поінформувати його про ситуацію. На здиву-

Оточення дивізії під Бродами.

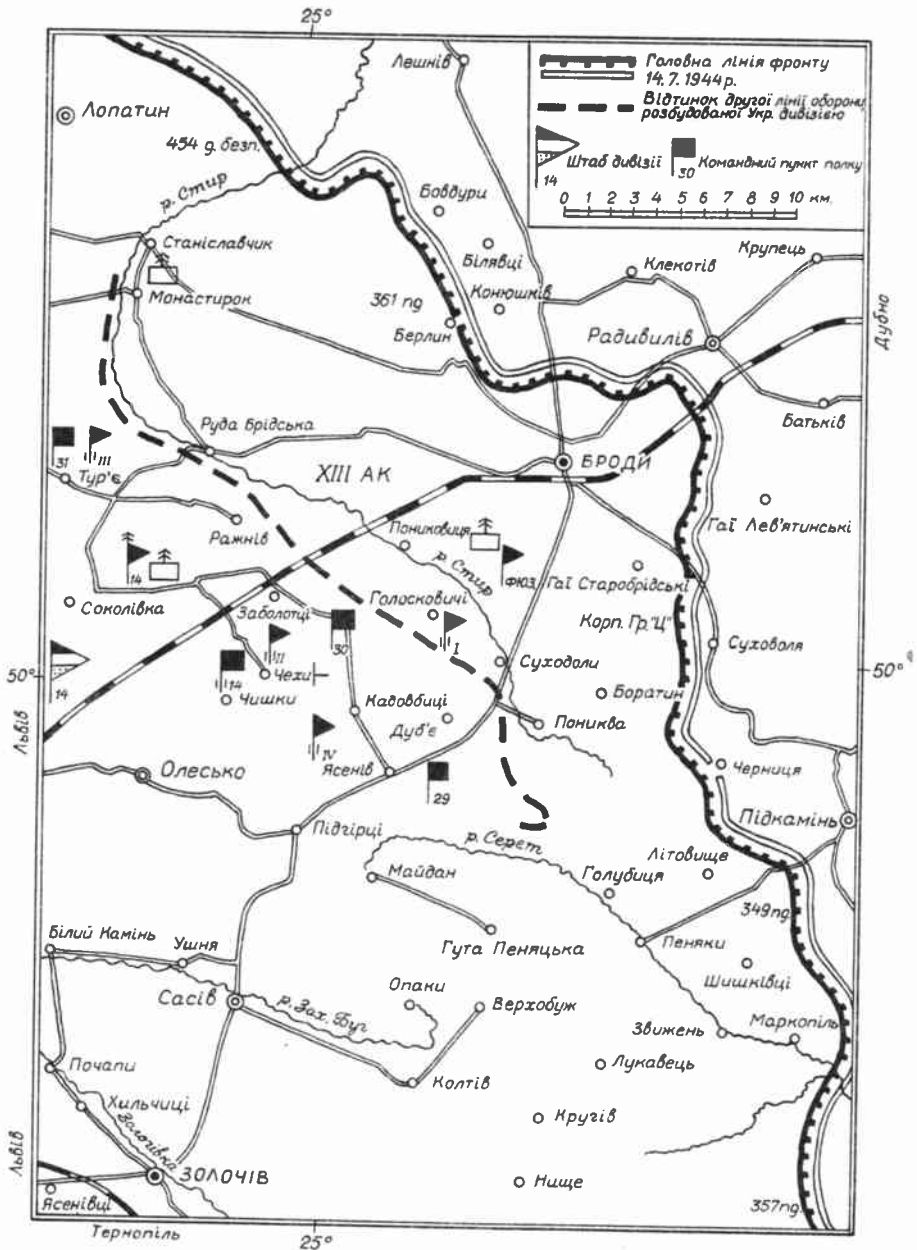

Збитий під Бродами більшовицький літак.

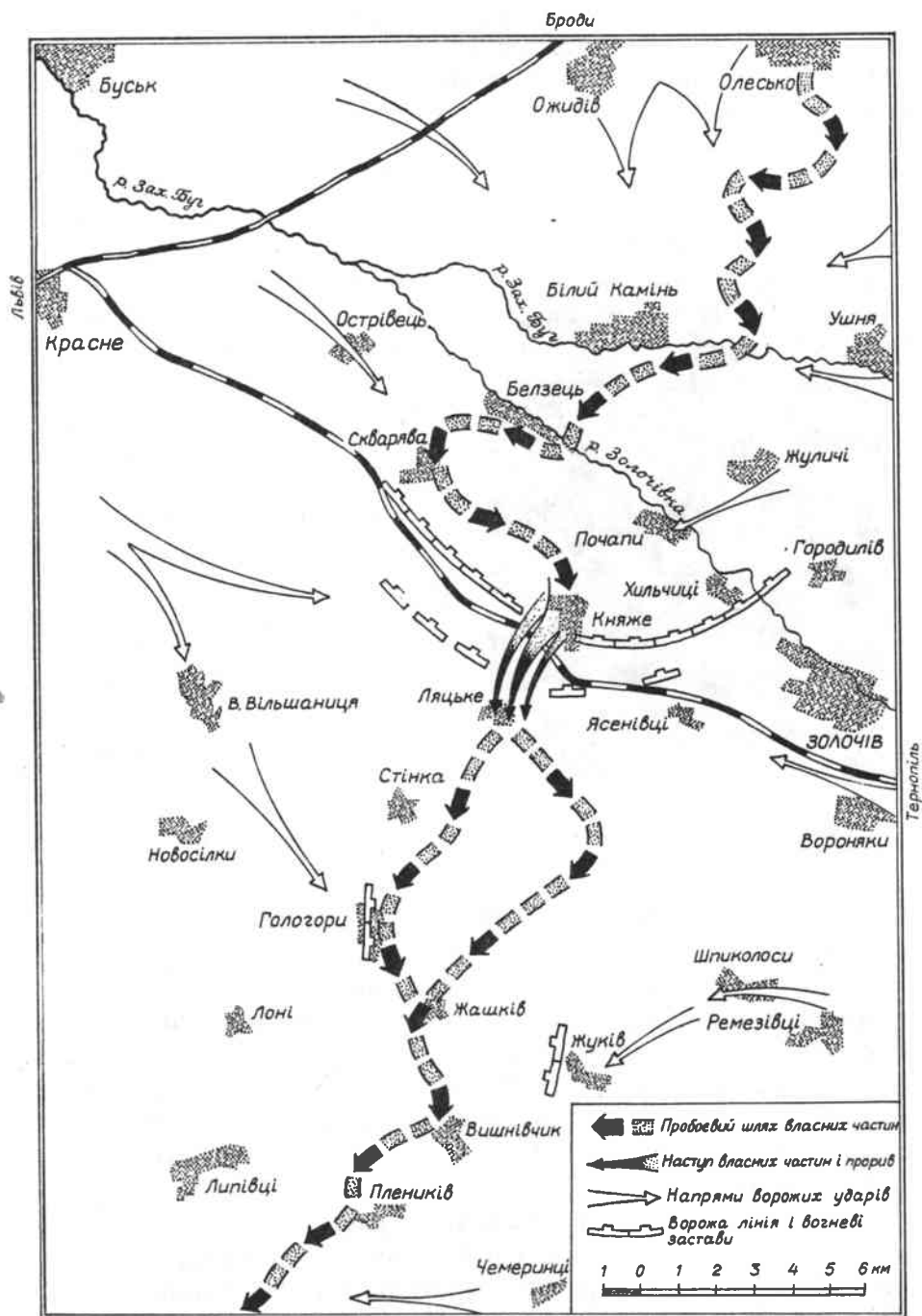
вання усіх у дивізійному штабі генерал Фрайтаг відкрито заявив, що не має контролю над дивізією і не в стані нею командувати. Командувач підпорядкував українську дивізію безпосередньо командирові відтинку генералові Ліндеманові, а Фрайтага забрав до свого штабу.

20 липня. О 05.00 год. почала наступ корпусна група "Ц", однак з півторигодинним запізненням. Був уже ясний день. Ударна група, що наступала справа, розвиваючи наступ, перейшла Буг і зайняла Белзець. В центрі, перед Почапами, розгорілися важкі бої за височину 366. Щойно в середині дня корпусна група "Ц" досягнула мосту в Золочівці біля Почапів. Однак більшовики посилили атаки літаками, підтягнули резерви й чинили щораз більший опір. Увечері командування корпусу наказало розпочати негайний наступ на Ляцьке й Золочів, незважаючи на перевагу вояцтва. В наказі говорилося, що ззовні 8-ма танкова дивізія досягла Вороняків, а 1-ша йде атакою на Залісся. На жаль, це не відповідало дійсності.

Щойно вранці 21 липня пробоева група 1-ї танкової дивізії вдарила ззовні й створила прогалину 10 км на захід від Залісся, через котру вийшло з оточення близько 3 тис. вояків, в тому числі 400 з української дивізії. Пізніше у важких боях вона, як і 8-ма танкова дивізія, мусила відступити на захід, залишивши 13-й корпус у кільці, котре щораз більше стискалося. Вночі з 21 на 22 липня командування 13-го корпусу видало новий наказ на прорив, однак з малою надією на успіх. У такій атмосфері командування корпусом як цілістю стало неможливим.

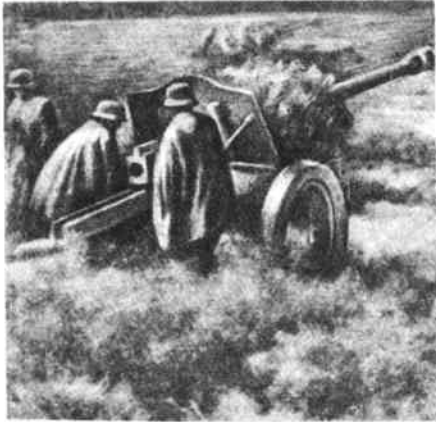
Бойові дії дивізії.

Пробоєвий шлях дивізії.

Тим часом під залізничним насипом на південь від Боніжина зібралися три ударні групи (рештки корпусної групи “Ц” та один полк 349-ї дивізії). Вони в несподіваному наступі заскочили противника й захопили села Ясенівці та Залісся, і в цьому місці близько 5 тис. вояків вирвалися з оточення.

Від 22 липня 13-й корпус перестав існувати. Запанував хаос. Вогонь з усіх родів зброї і літаків, а особливо “катюш” завдавав колосальних втрат. Єдина дорога на волю вела через шлях Золочів—Львів. Хвиля за хвилею людські маси без жодної координації накочувалися на залізничну колію на південь від Княжого, через відкритий терен на становища противника. Опісля ще мусили з великими втратами вступати у бої на сильно боронених голих узбіччях під лі-

Гармати дивізії на позиціях.

сами біля Вороняків, Залісся і Ляцького. Противник безперервно наступав з півночі, сходу й заходу. В боях, що тривали три з половиною години, зазнали незлічимої втрат. Дальші атаки на прорив припинилися. Загинули генерал Гауффе і його начальник штабу. Тільки нечисленним щасливцям вдалося добитися до лісів на південний схід від Ляцького. Через кілька днів вони з'єдналися з відступаючими частинами 48-го танкового корпусу.

У більшовицькій військовій історіографії ця офензива 1-го Українського фронту названа “Львівсько-Сандомирською операцією”. На першому етапі (13—27 липня) більшовицькі війська прорвали тактичну й оперативну зони оборони німців, оточили й знищили їх брідське, розгромили львівське і рава-руське угруповання, захопили Львів, Раву-Руську, Перемишль, Станіславів і просунулися вперед на 260 км. На другому етапі (28 липня—29 серпня) більшовицькі з'єднання форсували ріку Віслу, захопили й розширили мостовий причілок в районі Сандомира. Глибина наступу досягла 110 кілометрів.

Німецька група армій “Північна Україна” мала (без тилів): вояків понад 600 000, гармат і мінометів (75 см і вище) приблизно 6300, танків і штурмових гармат понад 900, бойових літаків 700. 1-й Український фронт Червоної армії нараховував

843 772 вояків, 16 257 гармат і мінометів (в тому числі 13 825 калібру 76 мм і вище), 1222 зенітних гармат, 2206 танків і самохідних гармат та понад 3000 бойових літаків. Загальне співвідношення сил характеризувалося перевагою Червоної армії в піхоті на 1,4, в артилерії на 2,2, в танках на 2,4 і в літаках на 4,3 рази.

У місцях прориву (загальна їх ширина 26 км, або 6% всієї лінії фронту) виділялося з армій першого розташування 35 дивізій. З урахуванням з'єднань армій другого розташування у напрямках головних ударів діяли 44 дивізії.

У тих пунктах було введено в дію понад 90% усіх танків і самохідних гармат (2206), понад 90% гармат та всю авіацію з запланованими 30 960 польотами впродовж 5 днів. У місцях проривів Червона армія мала перевагу в людях у 5 разів, гарматах і мінометах у 6—7 разів, а в танках і самохідних гарматах у 3—4 рази.

Як подають радянські джерела, в брідському оточенні знищено понад 30 тис. вояків і офіцерів, 17 тис. взято в полон. Захоплено понад 1 100 гармат і мінометів, 15 тис. автомашин та іншої воєнної техніки.

В окопах вояків служби зв'язку.

Переформування дивізії

Вояки дивізії, що вийшли з оточення, з'єдналися в одну більшу групу, яка налічувала близько 800 чол. Між ними були генерал Фрайтаг та начальник штабу Гайке. Шлях відступу йшов через Стрий—Дрогобич—Самбір—Спас—Ужоцький перевал до призначеного збірного пункту дивізії в районі Ужгород—Мукачів.

До Спаса над Дністром приїхав губернатор Вехтер. Генерал Фрайтаг їдкими й неперекірливими словами нарікав на нібито боязливу поведінку українців, які йому зіпсували кар'єру, бо він втратив респект у начальства. Вехтер сказав, що в Берліні іншої думки про українців у боях під Бродами, де такої самої долі зазнали й випробувані німецькі війська. Це, однак, не заспокоїло генерала Фрайтага, котрий у промові до українських підхорунжих

Підбитий більшовицький танк "Т-34".

у старшинській школі в Просечниці на Чехії повторив це саме в серпні. Й тут на захист українців став командир школи. Тільки нагорода лицарським залізним хрестом за хоробрість дивізії у боях під Бродами й наказ про нове формування заспокоїли Фрайтага. Та не зовсім, бо він хотів стати командиром німецької дивізії.

Після перепочинку в с. Середнє на Закарпатті дивізія повернулася до Нойгаммера. З 11 тис. чол., що пішли під Броди, поворотців було близько 3 тис., включаючи польовий запасний курінь та технічну сотню, котрі в більшості оточення минули. У вишкільно-запасному полку було 8 тис. вояків.

5 вересня 1944 р. надійшов наказ про нове формування дивізії. Вона мала бути готовою до бойових дій до 31 грудня 1944 р., а вишкіл спеціалістів (шевців, кухарів, кравців, зброярів і т. д.) повинен був закінчитися до 15 листопада.

До дивізії прибула тисяча німецьких старшин і підстаршин як "рамовий персонал", бо тільки за такої умови Фрайтаг погодився залишитися на посаді командира. Із старшинських шкіл прибуло 200 молодих чотових-підхорунжих. До дивізії приділили два батальйони егерів, що склалися головним чином з румунських фольксдойчів, однак з них не було жодної користі. Де-що кращими були старшини й підстаршини — фольксдойчі зі Словаччини. Все-таки не вистачало добрих інструкторів. Слід зазначити, що у вишкільно-запасному полку багато допомагав вермахт, де перебувало на навчанні близько тисячі вояків.

Нових кандидатів знову послали до старшинських і підстаршинських шкіл.

Бракувало коней. Доводилось висилати, як при першому формуванні дивізії, реквізиційні команди до Генеральної Губернії. Як тоді, так тепер чимало вояків не поверталось — деякі дезертирували, інші переходили до лав УПА.

Плановий вишкіл дивізії почався 15 вересня, і вже на початку жовтня відбувалися бойові стрільби у змішаних з'єднаннях усіх родів зброї.

Продовження вишколу в бойових умовах у Словаччині і Словенії

30 серпня у Словаччині вибухнуло повстання проти уряду о. Йосифа Тісо, інспіроване й підтримуване комуністами, до якого приєдналася частина словацької армії, на чолі з міністром оборони Фердинандом Чатлошом. Після заключення пакту дружби між Бенешом і Сталіним 12 грудня 1943 р. більшовики почали перекидати у Словаччину партизанів, котрих вишколював в СРСР комуністичний Український штаб партизанського руху. В серпні 1944 р. партизанський рух у Словаччині нараховував 8 тис. бійців, серед них 3 тис. советських партизанів. Між ними було багато українців, які в 1940 р. тисячами перейшли з окупованої угорцями Карпатської України до УРСР.

28 вересня Головне командування СС видало наказ про переміщення дивізії “Галичина” в Словаччину, де її підпорядкува-

Перехід дивізії зі Словаччини у Словенію
через Земерінг (Австрія).

ли німецькому командувачеві генералові Германові Геффле (Höfle). Дивізія мала охороняти призначений їй район довкола м. Жіліни та продовжувати вишкіл. Вишкільно-запасний полк теж перемістився у Словаччину, до Чадци.

Дивізія дістала наказ утворити бойову групу у складі одного куреня 29-го полку, підсиленого батареєю легкої артилерії, двома винищувально-протитанковими дотами, відділами зв'язку й постачання. Командиром призначили підполковника Карла Вільднера, німця зі Словаччини. 19 вересня почалося формування, а 28 вересня курінь від'їхав до Словаччини.

15 жовтня до Словаччини виїхали перші ешелони.

Район охорони дивізії поділили на зони, в котрих їх підрозділи відповідали за охорону, громадський спокій та поборювання партизанів. Першим завданням дивізії було забезпечення вільного руху на важливій стратегічній залізничній лінії Ружомберок—Жіліна; другим — охорона робітників на заводах, особливо в Поважській Бистриці, бо партизани часто затримували робітників і деяких забирали з собою, щоб саботувати випуск продукції.

Дивізія прочистила свій терен упродовж 10 днів, витісняючи партизанів у гористі околиці. У вишкোলі багато уваги приділялося бойовим вправам. Для розвідки чи нічних виправ за ціль вибирали таку місцевість, де могли бути партизанські загони.

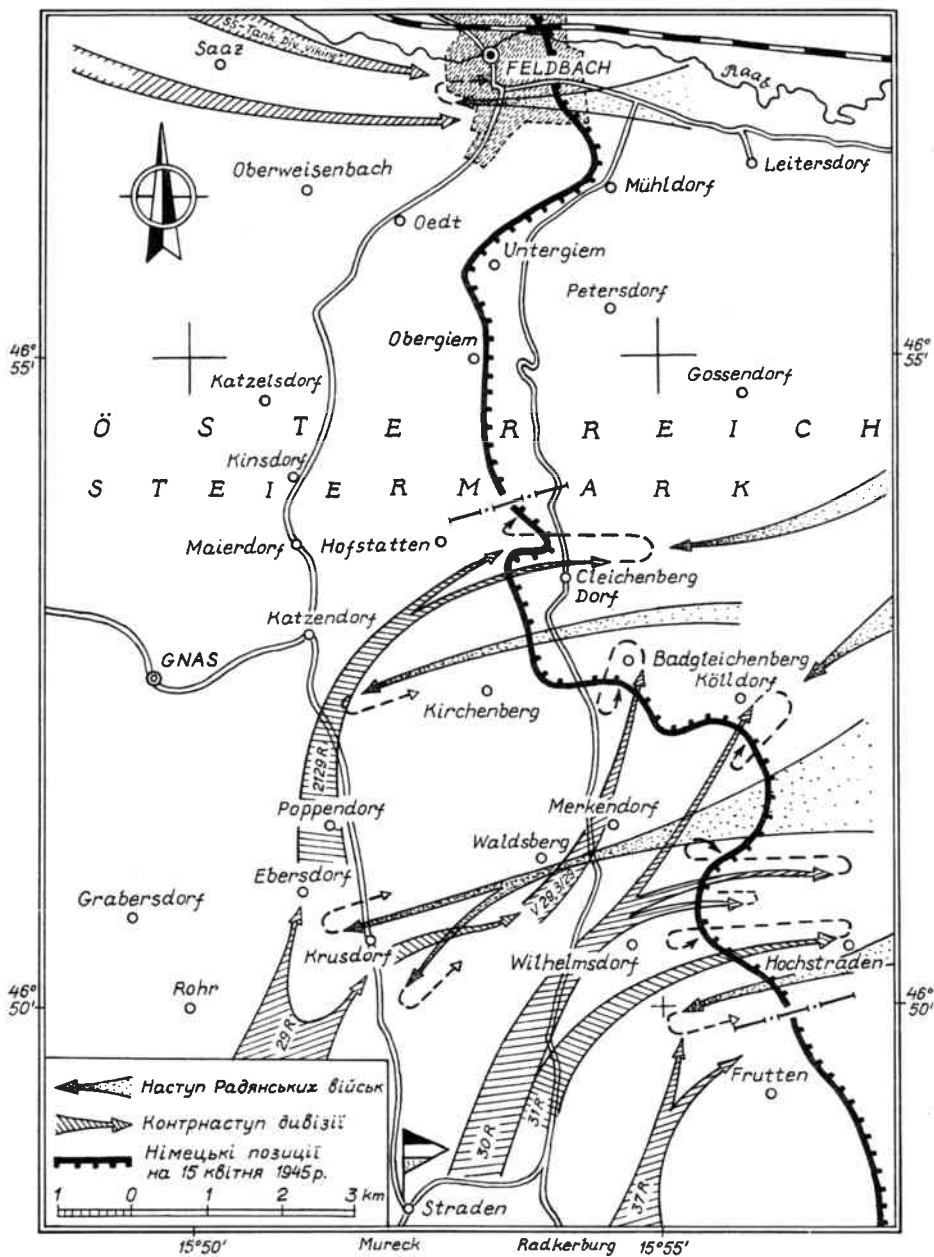
Наприкінці жовтня німці повели наступ на центр повстанців у Банській Бистриці, сили котрих начисляли 60—80 тис. Вони займали добре укріплені позиції, мали добре спорядження, артилерію, танки й літаки.

Банська Бистриця впала 28 жовтня. Словацькі війська здавалися, тільки советські партизани відступили в гори. У цій операції брала участь дивізійна бойова група Вільднера.

У той самий час друга бойова група (3-й курінь 30-го полку) під командуванням сотника Віттенмаєра (Wittenmeyer) перекрила залізничний шлях і шосе з Ружомберка на схід. Повстанські загони почали розбігатися.

Наприкінці грудня дивізія відрядила бойову групу в складі 29-го полку й допоміжних частин під командуванням полковника Фрідріха Дерна до південної Словаччини (Банська Штябниця), де Червона Армія прорвала фронт. Вона відзначилася в обороні й наступі та дістала визнання від усіх командирів, що мали з нею справу, і в січні повернулася назад.

Тепер кожен піхотний полк, і навіть курені організували “егерські (мисливські) чоти”, тобто чоти для особливих доручень,

Контрнаступальні дії дивізії.

головно розвідувальних дій, котрі безпосередньо були підпорядковані командирам полку чи куреня. Вони були фізично гартовані й добре озброєні, часто взимку вправлялися на лещатах.

Сутички з партизанами не оминали й відділи постачання. Дуже корисним виявився літак дивізійного штабу Фізелер-Шторх, якого вживали для розвідки та зв'язку — в гористій околиці радіозв'язок часто був неможливий.

У Словаччину до дивізії влилося близько 400 вояків (з групи понад тисячу) з 5-ї СС-дивізії. У липні 1944 р. їх було відряджено з запасного полку в Грос-Кіршбаум до Гайделягра на вишкіл. У липні ця група переїхала через Франкфурт над Одером до ліска під Когльовим, де продовжувала вишкіл, а звідти — до Страшіце, недалеко від Пільзна. Після закінчення вишколу їх перевезли до колишньої польської твердині Модлін під Варшавою. Тут офіцери “Вікінгу” вибирали для себе потрібне поповнення. Так по кільканадцять українців опинилося у різних підрозділах. Дисципліна була дуже сувора, бої під Варшавою завзяті. Багато гинуло. Під час одного відпочинку, за ініціативою перекладача Ярослава Деремєнди, вирішили поскаржитися командирові дивізії, що українці зголосилися до своєї дивізії, а без їхньої згоди їх відряджено “на вишкіл” до “Вікінгу”. Тепер на фронті через незнання німецької мови постають непорозуміння, через які багато вояків гине. На знак протесту відмовилися брати харчі.

Наступного дня дивізійний командир Ульріх (Standartenfuhrer Ulrich) повідомив українців, що передав скаргу вищому командуванню. 30 жовтня їх відвели з передової лінії. 4 листопада командир “Вікінгу” видав особливий наказ з нагоди відходу українців з подякою за їх службу. Приїхавши у Словаччину, частина з них залишилася в Жіліні, а частину спрямували до 29-го полку до Кисуцького Нового Міста.

Подібна доля спіткала іншу групу дивізійних рекрутів. У другій половині липня 1944 р. приблизно тисячу рекрутів з вишкільно-запасного полку у Нойгаммері й Кіршбаумі, деяких ще неумундированих, під командуванням поручника Фроляка відіслали під конвоем на вишкіл до Угорщини. Після кількаденного постою в містах Тото, Комар, Лепшін та в інших місцевостях їх розділили по німецьких СС-частинах. Після рекрутського вишколу в тих частинах вони потрапили в оборонні бої за Будапешт. Дуже мало кому вдалося пробитися через Дунай й повернутися до дивізії.

У Словаччині спорядили дивізійний шпиталь. Він мав повний штат, в основному з німецького персоналу й 20 українських і

декілька балтійських помічниць (Hilfswestern), евакуйованих з німецького шпиталю із східної України. Військова Управа в Криниці організувала курси медсестер (липень-серпень 1944 р.) для 40 дівчат, котрі прибули до дивізії. Однак для повної кваліфікації їм ще треба було відбути 3-місячну практику в шпиталі. Але ні до дивізійного, ні до словацьких шпиталів їх не прийняли. (Вони готові були служити навіть санітарками, однак німецькі закони не дозволяли жінкам виконувати службу на фронті). Частина з них подалася з різними пригодами шукати своїх родичів, що виїхали на захід, інших зарекрутували до підрозділів протиповітряної оборони.

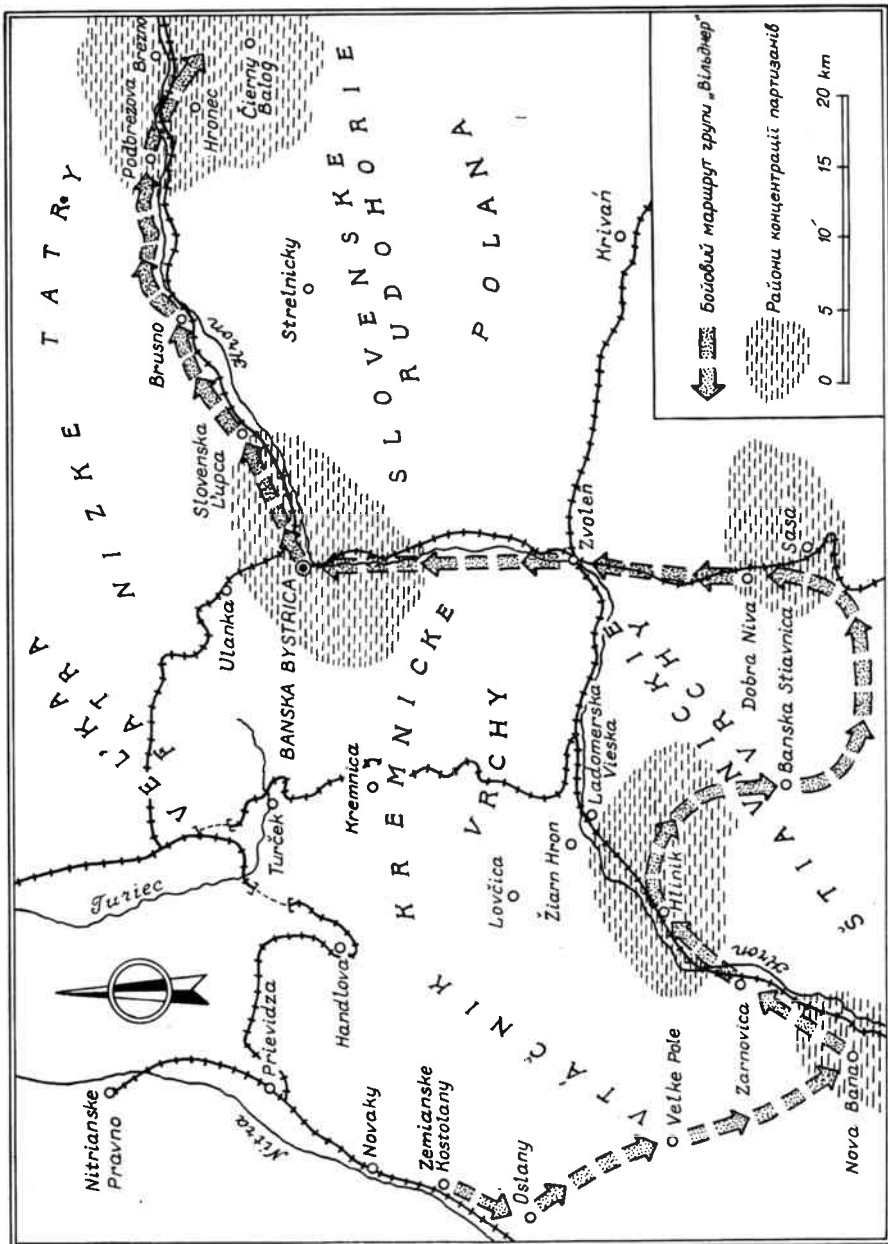
У Словаччині дивізію відвідували члени Військової Управи.

У Празі в той час німці вели переговори з генералом Власовим та представниками інших національностей для створення Комітету визволення народів СРСР під його керівництвом. Національне питання мало бути розв'язане після перемоги над більшовизмом. В імені українців генерал Павло Шандрук відмовився від такої “непередрішенської” співпраці.

Намітилися помітні зміни і в німецькій політиці щодо української дивізії. У зверненні до вояків (19 жовтня 1944 р.) генерал Фрайтаг, з нагоди нагородження його залізним лицарським хрестом, писав, що завзяті бої під Бродами “стануть традицією для 1-ї української дивізії”, тим паче, що “українці борються за свій народ і батьківщину, котру хочуть знову визволити”. 1 листопада відзначили День незалежності, а також вшанували пам'ять митрополита Шептицького. В інструкціях про “світоглядове навчання” від 17 листопада повідомлялося: 1) “Дивізію зложено в основі [...] з людей із Области Галичина. На цій основі одержала дивізія названня “галицька ч. 1”. 2) З часом ставала дивізія щораз більше сукупністю людей з усіх просторів України і має бути теж в майбутньому військовою батьківщиною всіх українців. Тим-то поняття “галицька” стало завузьке, і з цих міркувань райхсфюрер наказав перейменування на “українська ч. 1”. Відповідно змінили і присягу для українців, додавши до тексту слова: “...за визволення мого Українського Народу, моєї Української Батьківщини”.

Недалека віддаль від українських Карпат спонукала дивізійників до переходу в УПА — у Словаччині 200 з них дезертирувало.

Стосунки з цивільним словацьким населенням були прекрасні. Після ближчого ознайомлення й вияснення, чому українці опинилися в дивізії, словаки запрошували вояків в гостину, на танці. Крамниці були переповнені товарами, тільки бракувало словаць-

Бойовий маршрут групи "Вільднер".

ких грошей. Тому процвітала вимінна торгівля. Дівчата романсували з хлопцями, закохувалися і коли треба було переміщуватися до Словенії, деякі залишалися. Багато хто тут загинув. Словаки піклуються могилами дивізійників досі.

Дивізія знову стала боездатною й очікувала наказу про нове призначення. 21 січня прийшов наказ про негайне переміщення — до Штірії — пішим маршем. Дивізія підпорядковувалася тиловому командуванню (вищому фюрерові СС і поліції у Любляні).

Дивізію поділили на три маршові групи. Дві перші маршували бічними шляхами через Білі Карпати, Грац, до Марібора. (Для гарматного полку зробили виняток, і він перемаршував засніжені Білі Карпати головним шляхом). Третя група — автоколона — поїхала залізницею. Проходили 30—40 км денно 3—4 дні підряд, опісля був день відпочинку. В районах Граца й Бруна був 8-денний відпочинок, після якого дивізія промаршувала до місця свого призначення вночі, щоб оминати обстріл альянтських літаків. Дивізії призначили район розташування по обох боках колишнього кордону між Австрією та Югославією, переважно на югославському боці — у Словенії, що належала до району — з центром в опанованих партизанами лісистих горах Погоре, на південь від р. Драва. Марш почався 31 січня, а офіційно закінчився 28 лютого. Пройшли близько 500 км.

Район дивізії поділили на зони й організували охоронне забезпечення, як це було у Словаччині. На терені дивізії діяли переважно комуністичні партизани маршала Тіто й менші кількісно, прихильники монархії, королівські четники, які у свої околиці не допускали ні німців, ні тітовців. Між четниками й дивізією встановилося “перемир’я” — одні одних не зачіпали.

Першим завданням дивізії було забезпечення безперервного руху транспортів на головному шляху Марібор—Целе, чого вдалося досягнути за 10 днів рішучих дій. Партизанів не знищили, тільки загнали далі в гори.

Вищий фюрер СС і поліції у Любляні Роснер (Obergruppenfuehrer Rossner) вимагав від дивізії дуже багато. Він планував широкомасштабні акції проти партизанів. Перша акція, у якій брала участь дивізія з двома німецькими полками, відбулася в горах Меніна Планіна, на північ від Любляни. Підрозділи мусили форсованим маршем пройти 100 км, а відтак після кількох годин перепочинку вирушати в гори, що сягали 2 тис. м висоти й були вкриті глибокими снігами. Через чотири дні акція закінчилася без особливого успіху.

За 10 днів подібну акцію провели на гірському масиві Босковець у районі Мозіря—Любна—Сольчави. На вихідні становища деякі частини їхали поїздом і потрапили під бомбардування літаків. Були вбиті й поранені. Інші маршували. Але й ця акція не дала бажаних результатів.

Боротьба з партизанами великими з'єднаннями не приносила успіху, бо подібні операції не можна було готувати й проводити так, щоб партизани своєчасно не розкрили їх мети. У критичний момент партизани розбивалися на малі групки й просто проникали крізь застави або скривались у проваллях. Усі дії в горах треба було планувати наперед й від того плану не відступати, бо не було зв'язку між окремими підрозділами. Радіозв'язок у горах не діяв.

У лютому 1945 р. до дивізії прибув Волинський легіон в силі куреня, що нараховував близько 600 вояків. Він був озброєний переважно радянськими рушницями, кільканадцятьма легкими та важкими кулеметами, однією протитанковою гарматкою; мав підводи з кіньми.

Легіон постав у березні 1943 р. на Крем'янецьчині як партизанський загін у системі самооборони ОУН під проводом полковника Мельника. Не бажаючи перейти на бік ОУН під проводом С.Бандери, легіон вступив у переговори з німцями та припинив проти них боротьбу, зберігши за собою на Волині самостійність дій, головно в захисті цивільного населення. Тоді прийняв офіційну назву — Український легіон самооборони (Ukrainische Selbstschutzlegion). Німецькими зв'язковими при легіоні стали офіцери служби безпеки (SD) Асмус і Равінг. У липні 1944 р., коли наблизився фронт, легіон перейшов на польську територію. Провід легіону противився тому, щоб німці вживали його у діях проти польських партизанів. Тому німці заарештували політичного провідника легіону “Солтиса”.

Коли легіон прибув до дивізії й побачив, що це німецька частина, більшість його вояцтва під проводом хорунжих “Ворона” (Романа Кивелюка) та “Коваля” подалася у ліси, сподіваючися з допомогою четників пройти їхній терен та вернутися в Україну. Четники, бажаючи позбутися “непрощених гостей”, зголовили через місцевого крайсфюрера про місце постою легіону. Наступного дня йому навздогін пішов один дивізійний курінь під командою майора Гайке. З ним пішов як перекладач сотник Макарушка. Коли втікачам пояснили характер дивізії та її майбутню роль у творенні Української Національної Армії, вони повернулися до дивізії, попередньо добившись обіцянки, що ніко-

го за втечу не каратимуть. На жаль, під якимсь претекстом Кивелюка німці розстріляли. Після включення легіону до дивізії його вояків розділили в різні сотні.

Відносини між вояками й словенцями були хоч не такі приязні, як зі словаками, але коректні. Місцеве населення відчувало страх перед тітовськими партизанами. Партизани звичайно жорстоко поводитися і розправлялися з полоненими. Їх нищили, хоч часом брали в полон до своїх частин на “випробування” як носіїв амуніції та спорядження.

Під час перебування у Штірії близько 150 вояків дивізії дезертирувало чи, краще сказати, пропало безвісти.

Дивізія знову включилася у 4-денні протипартизанські дії, та надійшов наказ з групи армій “Південь” скласти всю зброю і спорядження новоствореним німецьким частинам. Наказ видав рейхсфюрер Гімлер. Після того надійшло ще 8 наказів від інших вищих військових інстанцій, які суперечили один одному. Стурбоване командування дивізії противилося такому безсенсовому наказові, пробувало з’ясувати ситуацію й висловити свої застереження різним інстанціям, включно з квартирою Гімлера. Врешті командування дивізії погодилося скласти зброю при умові, що на станції будуть чекати поїзди, а їх на всю зброю і спорядження треба було 38.

Як з’ясувалося після війни, цей ланцюг наказів, правдоподібно, спричинив сам Гітлер. Після обговорення ситуації у його квартирі в Берліні 23—24 березня він з великим здивуванням довідався, що існує українська дивізія. Тоді, між іншим, сказав: “це ідіотизм давати озброєння українській дивізії, яка не є зовсім надійна. Я радше волів би забрати в неї зброю і створити нову німецьку дивізію. Бо коли їхня батьківщина є десь там далеко — то за що вони мають воювати?”

Несподівано 26 березня до штабу дивізії заїхали колишній губернатор Галичини Вехтер та голова Військової Управи Бізанц. Їм розповіли про накази щодо роззброєння. Вони про це нічого не знали. Вехтер займав спеціальну посаду в Головному правлінні СС з відповідальністю за всі чужонаціональні частини зброї СС. Він почав негайно діяти, зв’язуючися з усіма відповідними інстанціями. Наступного дня поїхав до головнокомандувача групи армій “Південь”, генерал-полковника А. Лера (Alexander Loer), щоб його переконати в доцільності вжити дивізію у фронтових діях.

Незважаючи на всі перипетії, дивізія продовжувала розбудовувати оборонні укріплення перед Марібором та провадити нормальні заняття.

Знову фронтові бої!

Тим часом Червона армія прорвала фронт у районі Гляйхенберга (Gleichenberg) та Фельдбаха (Feldbach). Угорські частини, що боронили цей відтинок, в паніці відступали. Наказом групи армій “Південь” від 31 березня 1945 р. дивізію підпорядкували 2-й армії, а ту — 1-му кавалерійському корпусові. 1 квітня дивізія розпочала наступ з завданням закрити прорив.

29-й і 30-й полки, підсилені кожен дивізіоном легкої артилерії, почали наступ на відтинку Гляйхенберг—Фельдбах. На лівому крилі вздовж шляху Гляйсдорф—Фельдбах ішов польово-запасний курінь, а ліворуч від нього рештки дивізії “Вікінг”. Правим сусідом у наступі були частини 3-ї кавалерійської дивізії.

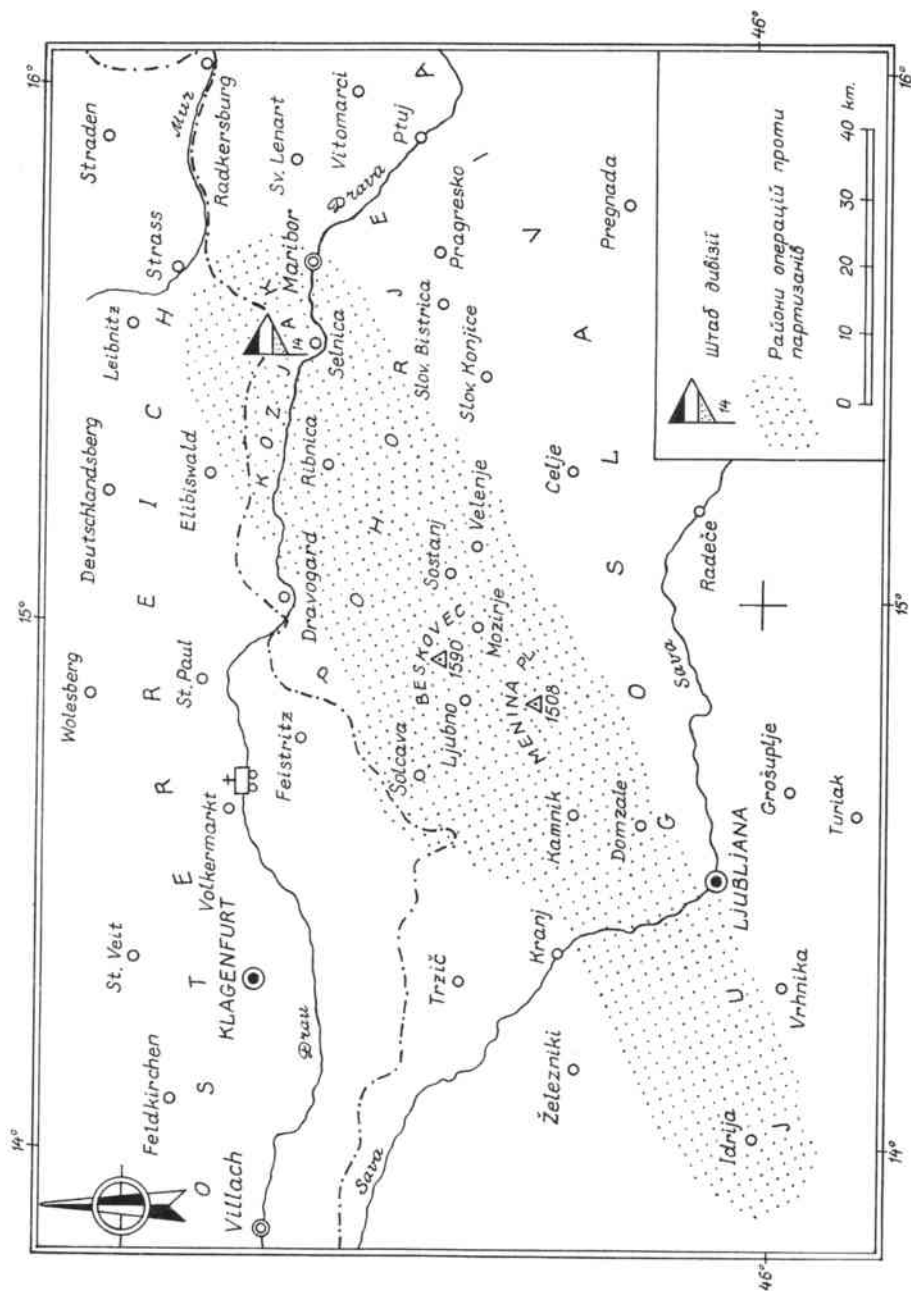
31-й полк форсованим маршем повертався з півдня. Курінь саперів був зайнятий укріпленням Марібора, а фюзилери ще були підпорядковані 23-й танковій дивізії в районі Радкерсбурга.

Наступ розвивався успішно, але важче було втримати здобутий терен. Почалися протинаступи противника. Під час однієї критичної ситуації на командному пункті дивізії перебував командувач 3-м кавалерійським корпусом. Невідрадли повідомлення з фронту так вплинули на нерви Фрайтага, що він, як під Бродами, відмовився від командування дивізією та зняв з себе відповідальність за її дальшу долю. Командувач не прийняв резигнації Фрайтага й наказав йому залишитися на своєму посту.

Під час боїв з'ясувалося, що українські вояки були добрі в наступках і майже завжди здобували намічену ціль. Зате в обороні були вразливі і їх легко було відтіснити з зайнятих позицій. Тому дивізійне командування легко обсаджувало перші лінії оборони, а тримало більші резерви в тилу для протинаступу.

Панівні висоти Stradner Kogel і Gleichenberger Kogel кілька разів переходили з рук до рук. Врешті фронт стабілізувався і дивізія дістала свій відтинок, який на правому крилі включав замок і село Гляйхенберг, а на лівому доходив до краю Фельдбаха. Вона успішно його обороняла, незважаючи на те що амуніція до важкої зброї була обмежена й стріляти можна було тільки за дозволом дивізійного штабу. У бойові дії не втручалися ні літаки, ні танки обох сторін.

У Словенії та Австрії дивізія зазнала відносно великих втрат. Зареєстровано 729 убитих українців, переважно у фронтових боях. Загинули курінні командири Кухта і Подеш, а полкові Дерн і Панір були поранені й евакуйовані до дивізійного шпиталю у Фелькермаркті.

Райони операцій проти партизанів.

У середині квітня з повітряних збройних сил прибуло до дивізії 2500 вояків, усі без зброї, — кілька десятків старшин, кілька літунів, решта переважно підстаршини — техніки обслуговування аеродромів. 1200 з них приділено до польово-запасного куреня, інших розподілили між частинами дивізії на “піхотне навчання”.

Починаючи з березня 1945 р. з вояків дивізії створили робочий курінь. Його підпорядкували організації Todt, яка розбудувала укріплення в околицях Фельдбаха та Граца.

Навпроти дивізії стояв т. зв. 3-й Український фронт Червоної армії, у якому служило багато українців. Почалася жвава пропаганда гучномовцями, летючками, нашіптуванням. Доходило до спілкування та навіть до зустрічей між українцями з обох боків фронту, за що німецьке командування суворо карало. За кожну таку зголошену “допомогу ворогові” вояка притягали до польового суду і вішали.

У квітні до дивізії прибув генерал Павло Шандрук, голова новоствореного Українського Національного Комітету, котрий одночасно був командувачем Української Національної Армії, до котрої мали увійти всі українські частини, що перебували в німецьких збройних силах. Генерал Шандрук був офіцером російської царської армії, вступив до армії УНР, а між війнами служив як контрактний старшина в польській армії і відзначився в обороні Варшави. (Після війни екзильний польський уряд нагородив його хрестом *Virtuti Militari*). Українці відмовилися вступити до Комітету визволення народів Росії під керівництвом російського генерала Власова. Тому 12 березня Альфред Розенберг, райхсміністр східних земель, листом до генерала Шандрука підтвердив рішення німецького уряду щодо створення Українського Національного Комітету (УНК) “як єдиного представника українського народу”. У цій декларації також сказано, щоб “українські військові частини з’єднати в українську визвольну армію”. На пропозицію президента Української Народної Республіки Андрія Ливицького й інших провідних політичних діячів головою УНК став генерал Павло Шандрук (заступниками — професор Володимир Кубійович і адвокат з Харкова Олександр Семененко). Президія УНК призначила генерала Шандрука командувачем Української Національної Армії (УНА). 17 березня 1945 р. УНК видав “Декларацію до громадянства”, а генерал Шандрук — окрему відозву до українських вояків, що перебували в німецьких збройних силах.

Генерал Шандрук прибув до запасного полку 17 квітня, а 19 квітня — до штабу дивізії на фронті. З ним прибули Вехтер, полковник Бізанц та д-р Фріц Арльт, референт східних справ у Головному правлінні СС. Шандрук повідомив Фрайтага про творення Української Національної Армії, до котрої планується включити 1-шу українську дивізію. На командира намічено генерала Михайла Крата. Шандрук привіз синьо-жовті кокарди та тризубці на кашкети. 25 квітня він прийняв присягу, яку провів дивізійний священик о. Михайло Левенець:

“Присягаю всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров’я, скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину — Україну. Свідомий великої відповідальності присягаю як вояк Українського Національного Війська виконувати всі накази своїх начальників слухняно й беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати, — амінь.”

Головнокомандувач Української Національної Армії генерал-хорунжий Павло Шандрук.

У церемонії присяги брав участь весь 30-й полк, що стояв на відпочинку, та представники усіх інших частин. (Генерал Фрайтаг на присягу не з’явився.) Відвідав генерал Шандрук і фронтову лінію, з цієї нагоди з’явився фоторепортаж у газеті “До Бою”, яка виходила у штабі дивізії.

Генерал Шандрук намагався зібрати всі підрозділи дивізії перед капітуляцією, щоб жоден українець не потрапив у полон до

Червоної армії. За два дні до капітуляції сотник Макарушка разом з д-ром Арльтом, який володів англійською, виїхали на захід з листом генерала Шандрука, щоб поінформувати передові частини британської армії про українську дивізію, її намір здатися в полон та отримати призначене місце збору.

6 травня командирів дивізій, командувачів корпусів запросили на нараду до штабу 6-ї армії. День капітуляції вже був відомий. Прохання дозволити дивізії першій відступити з фронту командування армії не взяло до уваги. Запасні частини й обози почали відступ раніше, а дивізія отримала з 4-го корпусу, якому вона була підпорядкована, наказ про відступ з фронту тільки о 6 год. ранку 8 травня.

Під час відступу дороги були забиті людьми, бойовою технікою, транспортом. Запасний полк атакували партизани Тіто. Найбільше труднощів було при переході р. Мур. Дуже придався збудований саперами дивізії допоміжний міст на південь від Граца, який функціонує ще й сьогодні.

Командний пункт дивізії 10 травня розмістився на ринку у Тамсвегу, а увечері перемістився до Санкт-Андре. Надійшли відомості, що англійці затримують чужонаціональні підрозділи та всі частини зброї СС. Вехтер від'їхав і, як пізніше з'ясувалося, переховувався у католицькому австрійському монастирі "Марія дель Аніма" в Римі; помер в 1949 р. Фрайтаг подався в гори і застрелився.

Полон і опісля

Приблизно 1500 дивізійників потрапили в американський полон — одна група (більше тисячі) розміщалася в Німеччині, а друга (кілька сотень) — в Австрії. Спочатку полонені перебували під голим небом, а згодом у таборах за дротами. Їх кілька разів переміщували з табору до табору. В полоні хорунжий Юрій Гнатюк створив добрий хор, що давав концерти перед полоненими різної національності. Допомогала їм Українська санітарно-харитативна служба, головно харчами. Переслуховували полонених радянська репатріяційна й польська військова комісії. Нікого насильно не видали та не заарештували.

В Італії — спочатку в Белярії, а згодом в Ріміні — в англійському полоні опинилося понад 10 тис. українців разом з генералом Михайлом Кратом. В цьому таборі при сприянні англійців розвивалося суспільно-громадське життя, працювали зна-

менитий репрезентативний хор, оркестри, спортивні дружини, преса, матуральні курси під спонсорством Ватикану, інші фахові курси, навіть політичні партії й організації. Особливо опікувався полоненими архієпископ Іван Бучко. Він постарався про стипендії в університет Мадрида, дозволяв відвідувати табір українським священикам з Рима, між якими були пізніші владика Іван Прашко та кардинал Іван Любачівський.

Радянська репатріаційна комісія почала перепитування кожного в таборі 26 червня 1945 р. Вона навіть добилася того, щоб деяких старшин, що, на її думку, мали вплив на полонених, ізольовати й перенести до т. зв. інтернаціонального табору. 25 серпня 1945 р. полонені не впустили до табору генерала Голікова з радянської комісії та поставили вимогу, щоб комісія переслуховувала поза табором у присутності англійського офіцера й не переводила до інтернаціонального табору українських старшин. Англійське командування на це згодилося, і комісія припинила свою діяльність в середині вересня. 1052 полонені зголосилися повернутися на батьківщину.

До 2-го польського корпусу під командуванням генерала Владислава Андерса зголосилося 176.

У травні-червні 1947 р. усіх полонених перевезли до Великобританії. І щойно тоді почали їх класифікувати як військовополонених. (В Італії вони вважалися “підданим ворожим персоналом” (Surrendered Enemy Personnel). Полонених розмістили по різних таборах. Вони працювали переважно у сільському господарстві. Восени 1948 р. їх звільнили.

Десятки полонених закінчили університетські студії в Ірландії та Іспанії завдяки стипендіям Католицької акції.

У Річіоне (Італія) був жіночий табір, де перебувало 38 полонянок. Під час війни декотрі з них працювали в дивізійному шпиталі, кілька — в штабах, були між ними жінки і родичі полонених. Після переїзду до Англії всі вони деякий час працювали у шпиталі для німецьких полонених у Наборні, а згодом перейшли до цивільного життя.

У французьких таборах для німецьких полонених зброї СС (в тому й для вояків дивізії) були створені несприятливі умови життя, щоб заохочувати колишніх вояків голоситися до французького чужоземного легіону. Таким чином деякі українці опинилися в Африці чи на війні у В’єтнамі.

Після бою під Бродами полонених старшин більшовики розстрілювали на місці, поранених теж подекуди нищили, наприк-

лад усіх, що були в церкві у с. Княже. Тільки деякі дивізійники змішалися з німецькими полоненими і їх згодом репатріювали до Німеччини.

Всіх інших повезли в Сибір. Найбільше їх потрапило до таборів МВД № 283. Управління цих таборів було в Сталіногорську Московської області (начальник полковник Воечин). У цих таборах було понад 100 тис. в'язнів, між ними й дивізійники, яких привезли сюди приблизно 8 вересня 1944 р. Протягом 1944—47 рр. велося слідство. Половину полонених-дивізійників засудили як "ізмєнників Родіни". Решту на підставі спеціальної постанови радянського уряду прокуратура Московської особливої військової округи засудила заочно на 6 років спецпоселення в Сибір.

Спецпереселенці-дивізійники відбували покарання в м. Березовськ, біля Свердловська, в Красноярському краї та в Читинській області, де працювали в шахтах золотовидобувної промисловості, підпорядкованих МВС СРСР.

* * *

Після війни Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнбергу, створений урядами США, СРСР, Великобританії та Франції, судив гітлерівських воєнних злочинців. Він також розглянув діяльність організації СС, включно з формаціями зброї СС. Щодо статусу ненімецьких вояків, то наказом від 26 травня 1944 р. Гімлер заборонив вживати "для членів чужої народності, які сьогодні підпорядковані СС-організаціям, так дорогої нам і високоціненої назви SS-Mann". Крім цього, юридично є всі підстави вважати, що українська дивізія вийшла з системи зброї СС, коли склала присягу на вірність українському народові (25 квітня 1945 р.) й формально була включена до Української Національної Армії.

Незважаючи на це, були спроби огульно звинувачувати дивізію й її членів, однак усі ці звинувачення були безпідставними. Західні альянти не видали Радянському Союзові жодного дивізійника, хоч цього домагався Сталін.

Після докладної перевірки декретом від 25 вересня 1950 р. канадський уряд дав колишнім воякам Української дивізії дозвіл на постійне поселення в Канаді, відкинувши всі застереження проти них як безпідставні.

У 1986 р., після дворічної докладної перевірки, Канадська комісія по перевірці воєнних злочинців (Commission of Inquiry on War Criminals) під головуванням судді Жюля Дешена у своєму

звіті офіційно ствердила: “Сама приналежність до формації СС не є злочином в розумінні міжнародного права, на це мусить бути свідомість злочину або активна участь в ньому [...] Обвинувачення членів дивізії у воєнних злочинах ніколи не були доказані ані в 1950 році, коли їх вперше висунено, ані в 1984 році, коли їх поновлено, ані тепер перед цією комісією”.

Американський уряд теж дозволив колишнім членам дивізії проживати у США. У справі хорунжого М. Прончака, який емігрував до США, не зазначивши, що служив в Українській дивізії, Найвищий Іміграційний Суд (Іміграційна Апеляційна Рада) у Вашингтоні 9 лютого 1956 р. виніс таке рішення: “Немає нічого такого, що вказувало б на те, що Українська дивізія боролася проти Сполучених Штатів або їх союзників на західному фронті, навпаки, докази є протилежні. Тому ми заключаємо, що служба в Українській дивізії не була перешкодою в допущенні імігранта до Сполучених Штатів на підставі закону про переміщених осіб”.

* * *

У країнах нового поселення дивізійники заснували Братство колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, з відділами в США, Німеччині, Канаді, Австралії, Аргентині. У Великобританії вони стали засновниками й членами Об'єднання колишніх вояків українців. Багато хто з-поміж них відзначився в науковому, релігійному, культурному житті. У 1992 р. в Україні створено Галицьке Братство колишніх вояків 1-ї Української дивізії (“Галичина”) Української Національної Армії, що начисляло понад 700 членів. Усі дивізійники не забувають про мету, з якою пішли до Української дивізії,— становлення і зміцнення незалежної Української держави.

П р и м і т к и: в дивізії наказова й командна мови були німецькі. Ступені для чужинських з'єднань зброї СС теж були німецькі, наприклад, *Waffen-Sturmman* (для німецьких СС був *SS-Sturmman*). У даній праці вживаються українські назви ступенів та українська військова термінологія. Їх неофіційно вживали українські дивізійники, а в полоні в Риміні комісія з військової термінології їх затвердила: *Schütze* — стрілець (солдат); *Oberschütze* — старший стрілець; *Sturmman* — вістун; *Rottenführer* — старший вістун; *Unterscharführer* — десятник (капрал); підстаршини (сержанти): *Standartenjunker* — десятник-підхорунжий; *Oberscharführer* — чотовий (молодший сержант); *Hauptscharführer* — булавний (старший сержант); старшини (офіцери): *Standarten-Oberjunker* — чотовий-підхорунжий; *Untersturmführer* — хорунжий (лейтенант); *Obersturmführer* — поручник (старший лейтенант); *Hauptsturmführer* — сотник (капітан); *Sturmabteilungsführer* — майор; *Obersturmbannführer* — підполковник; *Standartenführer* — полковник; *Brigadenführer* — генерал-майор; *Gruppenführer* — генерал-хорунжий; *Obergruppenführer* — генерал-поручник; *Obersgruppenführer* — генерал-полковник; *Stabschef* (функція) — бунчужний (старшина).

Підрозділи: *куріль* — батальйон, *сот.х* — рота, *чота* — взвод, *рій* — відділення.

ОСНОВНА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Книги: *Верига В.* Під сонцем Італії 1984; Гайке Вольф-Дітріх. Українська дивізія "Галичина", історія формування і бойових дій. Торонто; Париж; Мюнхен, 1970; *Klietmann K.G.* Die Waffen SS; eine Dokumentation. Osnabruck, Der Freiwillige, 1965. *Колісник Р.* Військова Управа та дивізія "Галичина". Торонто, 1970; *Крохмалюк Р.* Загрова на сході (спогади, документи про працю у Військовій Управі "Галичина" в 1943—45 рр. Торонто; Нью-Йорк, 1978; *Кубійтович В.* Мені 70. Париж; Мюнхен, 1970; *Mellenthin, von, F.W.* Panzer Battles. A Study of the Employment of Armor in the Second World War. Translated by H. Belzer, Edited by L. C. F. Turner, University of Oklachoma Press: Norman, Third Edition 1958/ *Myslinski, S.* Strzaly pod Cisna. Warszawa, 1979. *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто, 1965. *Полушкин М.* На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (июль-август 1944 г.). М., 1969.

Протоколи Військової Управи "Галичина". Торонто, 1993; *Shandruk Pavlo.* Arms of Valor. Robert Speller & Sons Publ. New York, 1959; *Stein George H.* The Waffen SS. Hitler's Elite Guards at War 1939-1945. Ithaca and London, 1966; *Tessin Georg.* Die Stabe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei. Manuskript; Koblenz, 1957.

Журнали: Вісті. Б-во кол. вояків 1-ї УД УНА. Чч. 1 — 140, 1951-1964 рр., Мюнхен, 1979. Вісті комбатанта. Чч. 1 — 188, 1965—1994. Торонто; Нью-Йорк.

Документи: Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei), National Archives, Washington, Dc, USA.

Архів Б-ва кол. вояків 1-ї УД УНА.

Богдан ЯКИМОВИЧ

ЗБРОЙНІ СИЛИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Конституція (Основний закон) тодішнього СРСР, прийнята 7 жовтня 1977 р., виключала будь-яку реальну спробу місцевого самоврядування. Її гідним відбитком стала ухвалена 20 квітня 1978 р. Конституція (Основний закон) Української РСР, де вже не знайшлося місця для Міністерства оборони, яке існувало бо- дай на папері у “добрежневській” конституції. Отже, Основний закон зразка 1978 р. остаточно усунув формальне право Укра- їни мати власне військо.

З початком горбачовської перебудови мало що змінилося —

Україна, здавалося, міцно стоїть на сторожі ідеї “єдиної непо- дільної”. Потрібна була хоч якась структуралізація суспільства, створення опозиційної до Компартії України сили. Цією силою став Народний Рух України за перебудову, установчий з’їзд якого відбувся 8—10 вересня 1989 р. у Києві. І хоч у Програмі Руху, ухваленій установчим з’їздом, про армію, за винятком тез про конверсію військово-промислового комплексу і екологічного кон- тролю з боку республіки над територією розміщення військових частин, не йшлося, треба констатувати безперечний факт — ле- галізація першої опозиційної до існуючого режиму організації стала початком боротьби за відновлення українських Збройних Сил, яку умовно можна поділити на такі періоди:

1-й: 1989 р.—16 липня 1990 р. — проникнення у широкі ма- си ідеї незалежності Української держави у різноманітних формах і створення різних організацій, що починають ставити у своїх про- грамних документах питання відновлення українського війська;

2-й: 16 липня 1990 р.—24 серпня 1991 р. — інтенсивні по- шуки шляхів започаткування Збройних Сил України після при- няття Декларації про державний суверенітет України, де прого- лошено: Україна має право на власні Збройні Сили;

3-й: від 24 серпня 1991 р. — відновлення і реальне будівниц- тво Збройних Сил України після Акту проголошення незалеж- ності України.

ІДЕЯ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ (1988—16 липня 1991 р.)

Рух за відродження власних Збройних Сил, реформацію імперських формацій та створення національних армій розгортався в залежності від загальних процесів національно-державного розвитку, зрілості, чисельності громадсько-політичних організацій. Не дивно, що найшвидше ці процеси розпочалися у країнах Балтії. Міжвоєнна незалежність цих держав дала змогу у нормальних умовах виростити ціле покоління національно свідомих людей, тоді як Україна спливала кров'ю своїх кращих синів і дочок: західна частина — у боротьбі проти польських окупантів, Наддніпрянина — в лабетах більшовицького терору.

Уже в 1988 р. в країнах Балтії відбулися масові мітинги з вимогами: “вивести окупаційні війська”. Розгортали активну діяльність самодіяльні організації “Женева-49”, “Вогненний хрест”, “Ліга жінок” (Латвія), Ліга вільної Литви, видавалися великими тиражами, в т.ч. російською мовою, незалежні видання.

Дуже активні громадські організації виникли і в Україні. Вони розпочали бойкотування військкоматів, організували публічне спалення військових і партійних документів. Юридичною підставою таких дій була стаття 51 Женевської конвенції 1949 р., яку підписав Радянський Союз і за якою держава-окупант не може змушувати громадян окупованої території служити в армії країни-окупанта. Водночас розпочався рух за відновлення національної символіки, що стало могутнім чинником національного єднання народів. Подібні дії проводила і національна гвардія Молдови, а в республіках Закавказзя у 1990 р. відразу ж розпочалося створення національних військових формувань, що суперечило чинній конституції.

Уже наприкінці 1989—на початку 1990 рр. Верховні Ради країн Балтії ухвалили законодавчі акти про проходження військової служби своїми громадянами на власній території. Йшов масовий запис добровольців у Литві для служби у силах охорони краю, створилося кількатисячне збройне формування у Вірменії, а сусідня з Україною Молдова сформувала 30-тисячний загін карабінерів.

У другій половині 1989 р. по Україні прокотилася хвиля мітингів, почали з'являтися гасла “Геть окупантів з України”. У західних областях тисячі людей пікетували військкомати і призовні пункти. А в січні 1990 р. група львівських військовиків за-

пасу (11 осіб) прилюдно знищили свої військові квитки, заявивши, що вони не відмовляються служити власне своїй Батьківщині і виступають за те, щоб їхні діти мали можливість захищати цю Батьківщину у складі національних збройних формувань. Ініціатором таких акцій були УГС, РУХ, СНУМ.

Усвідомивши, що саме західні області України є активним носієм ідеї української державності, Москва і офіційний Київ почали шалено протидіяти демократичним суспільно-політичним процесам, які там нуртували. Увечері 1 жовтня 1989 р. у Львові загін міліції спеціального призначення жорстоко розігнав демонстрацію, що прямувала до міського відділу внутрішніх справ. Після цього кривавого побоїща при Львівській крайовій організації Народного Руху України було утворено легальну парамілітарну структуру, статут якої розроблено на основі “Положення про ДНД по охороні громадського порядку” та “Положення про Львівський загін підтримки громадського порядку”. Згодом цей загін дістав назву “Варта Руху”, брав участь у підтриманні порядку під час масових демонстрацій у Львові та Києві, проведенні “живого ланцюга” зі Львова до Києва 21 січня 1990 р.

Наприкінці січня 1989 р. у Києві відбулася нарада СНУМу, у якій взяли участь делегати з Київської, Львівської, Тернопільської, Рівненської, Чернівецької і Хмельницької областей. Тут було погоджено загальні принципи діяльності і основних програмних засад і визнано за необхідне розпочати загальнореспубліканську кампанію протесту проти служби молоді за межами України. 22—23 лютого 1990 р. у деяких містах пройшли масові мітинги-маніфестації. Гасла, що їх несли маніфестанти, були різні, але всі вони зводилися до одного — “Геть окупантів з України”.

Українська Гельсинська Спілка, Рух, студентські братства і СНУМ у лютому-березні 1990 р. провели акції протесту, спрямовані проти використання українських юнаків у кривавих сутичках в Азербайджані, Вірменії, Душанбе. У них взяли участь рідні загиблих воїнів, учасників різноманітних локальних конфліктів, спровокованих більшовицьким режимом в останні роки. “Хто вбив мого тата?” “Хто відповідь за 14143 загиблих?” — такі риторичні запитання задавали, наприклад, учасники мітингу у шахтарському місті Нововолинську.

Під впливом ідей демократизації різко зросла кількість ухилів від призову на військову службу. Восени 1989 р. в цілому по тодішній імперії ухилилося від призову 6,5 тис. осіб, що більш ніж у 6 разів перевищувало показники попереднього року. На

території ПрикВО кількість відмовників у порівнянні з попереднім роком зросла у 10 разів.

За ініціативою товариства “Спадщина” 7 лютого 1990 р. у Львові відбувся збір ініціативного комітету за створення Українських Збройних Сил. Відзначалося, що Українська Народна Республіка була окупована військами РРФСР у 1919 р. і з того часу перебуває у колоніальному стані. Комітет ставив собі за мету домогтися проходження служби мешканцями України тільки на її території, права користуватися в армії українською мовою; утворення Міністерства захисту України, заміни присяги на вірність урядові СРСР присягою на вірність народові України, надання можливостей для проходження альтернативної військової служби, створення умов для поступового переходу на професійні українські Збройні Сили, доступу до військових формувань преси, духовенства та представників громадських об'єднань, категоричного засудження і недопустимості використання війська проти власного та інших народів, окупації чужих територій. Резолюція визначила кінцеву мету Комітету — “створення професійних українських Збройних Сил на території Самостійної Соборної Української Держави” як гаранта майбутньої повної її демілітаризації. Збір схвалив також “Програмні постанови Комітету за утворення Українських Збройних Сил (УЗС)”. У документі констатовалося:

- усі військові округи, а також частини округів РРФСР, БРСР, МРСР, що знаходяться на території України, разом з усім військовим майном мають бути передані урядові України;

- має бути сформовано Міністерство захисту України;

- всі військові дійсної служби РА—не громадяни України мають бути передислоковані поза її межі;

- українські Збройні Сили від рядового вояка до міністра мають присягти на вірність українському народові та підкорятись Українському уряду та Міністерству захисту України.

Далі в програмних настановах відзначалося, що Комітет державної безпеки має бути реорганізований і переорієнтований в Службу Безпеки України, а для цього потрібно створити комісію при Верховній Раді, яка цю реорганізацію мала б здійснювати. Щодо Міністерства внутрішніх справ, то пропонувалося цю установу на теренах України розформувати і перейти на структури федеральної та муніципальної міліції. Всі зусилля Комітету за утворення УЗС, СБУ та регіональної поліції мали ґрунтуватися на українському громадянстві і бути відображені в законі

“Про громадянство України.” Комітет обстоював ще один дуже важливий пункт: служба в лавах СА, ДБ та УВД для представників інших національностей не може враховуватися як термін проживання в Україні.

Серед стратегічних завдань, які ставив перед собою Комітет, був бойкот Міністерства оборони СРСР, пропаганда програмних засад серед усіх верств населення України і світового українства, очолення руху відмовників України.

Комітет опрацював також рекомендації призовникам і військовозобов'язаним, які документально відмовлялися від служби в окупаційних військах СРСР та зразок заяви Міністрові оборони СРСР з посиланням на Женевську конвенцію (1949).

Фактично ще з осені 1989 р. у Харкові почала зароджуватися організація, яка теж ставила собі за мету відродження українського війська. Як Український військовий комітет вона оформилася 7 квітня 1990 р. Її очолив кадровий військовик капітан Петро Недзельський. Комітет ставив собі за мету утворення на конституційних засадах національних Збройних Сил, які планувалося творити шляхом перебудови на засадах розумної достатності, розташованих в Україні з'єднань Радянської армії. Передбачалося, що комітет розгорне роботу у таких напрямках:

1. Пропаганда ідеї створення Національних Збройних Сил та її обґрунтування.
2. Студіювання української історії, відновлення військових традицій та їх пропаганда.
3. Співдіяльність із народними депутатами УРСР та СРСР від України.
4. Захист прав військовиків та військовозобов'язаних громадян УРСР.

Аналогічні напівлегальні комітети були створені також у Києві й Житомирі. Та особливо активна діяльність по відновленню Українських Збройних Сил велася у Львові. У приміщенні Львівського відділення Спілки письменників України 20 червня 1990 р. проведено конференцію, на якій було схвалено статут, обрано координаційну Раду. До її складу увійшли представники СНУМу, “Спадщини”, УРП, “Пласту”, Союзу українок, Меморіалу, ДСУ, Товариства української мови ім. Т.Шевченка та ін. Статут зареєстрували в новообраних демократичних органах місцевої влади 17 липня 1990 р. Отже, комітет став першою легальною парамілітарною організацією, що відкрито декларувала боротьбу за відродження української армії. Його членами стали

військовики, старшини запасу, які на той час вже виступили на громадську і політичну арену. Розпочалося налагодження зв'язків з Києвом, Харковом, Житомиром, Тернополем, Чернівцями, Кривим Рогом, Ужгородом та іншими містами, а також з демократично настроєними старшинами військових частин і штабів, що дислокувалися в Україні.

Але якщо демократична влада у Західній Україні сприяла розгортанню руху за відродження української армії, Харківський комітет працював у значно складніших умовах. На капітана П.Нездельського чинився шалений тиск з боку промосковськи настроєних чужих і своїх яничарів, з якими він служив. Ураз одного з найдисциплінованіших офіцерів стали характеризувати з якнайгіршого боку і восени 1990 р. звільнили з армії.

В Україні, як і в інших республіках тодішнього СРСР, розпочалася кампанія за ліквідацію політорганів в армії. Приводилися різні дані про їх питому вагу в особовому складі. За твердженням газети “Ехо” (Житомир, травень 1990 р.), “політпрацівники склали 8% старшинського складу Радянської армії¹. Ідею розпуску політорганів підтримали шахтарі Донбасу. В резолюції політичного страйку, опублікованій газетою “Вечерний Донецк” (1990, 13 липня), шахтарі виступили за скасування політорганів у армії.

Чорнобильська катастрофа загострила ще одну серйозну проблему, яка мала безпосереднє відношення до дислокації в Україні частин і з'єднань Радянської армії, а саме проблему охорони довкілля, в т.ч. і від ядерної зброї. Різні військові об'єкти викидали в атмосферу маси отруйних речовин, занечищували підземні води, під час військових маневрів господарству завдавалися значні збитки. За окремими даними, військові частини, об'єкти і полігони в республіці займали 700 тис. га угідь і 300 тис. га лісів. Рух “зелених” вимагав встановлення екологічного контролю над діями військових, відшкодування імперським військовим відомством завданих природі збитків. Прикладів хижацького ставлення армії до природи чимало: полігон ВПС для бомбометання в реліктовій частині масиву “Медобори”, будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції на Закарпатті. Під тиском громадськості Закарпатська обласна Рада і Верховна Рада України ухвалили постанови про заборону цього будівництва. Одначе рупори

¹ За уточненими даними, опублікованими після розвалу СРСР, кількість політпрацівників від усього складу Радянської армії склали 2,4%, а від старшинського корпусу — 11,4%. (Нар. армія, 1992, 25 листоп.).

імперії “Правда”, “Известия”, “Красная звезда” розпочали публікацію матеріалів про конечну необхідність цієї станції і повну безпеку людей та довкілля. Об’єкт продовжували будувати. І лише нові протести змусили військових припинити зведення станції.

Треба відзначити, що у своїх перших програмових документах-маніфестах і деклараціях боротьбу за відновлення національних Збройних Сил однозначно підтримали УРП, ДемПУ, Українська Національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська міжпарламентська Асамблея. Обминули це питання Партія демократичного відродження України, ліберально-демократична партія України, Об’єднана соціал-демократична партія України, Українська народно-демократична партія, Українська селянська демократична партія.

Таким в загальних рисах був перший період боротьби за відновлення Збройних Сил України, що характеризувався проникненням у широкі маси ідеї державної незалежності і усвідомлення того, що без власної армії не може бути незалежної держави.

НА ШЛЯХУ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ БУДІВНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (16 липня 1990 р.—24 серпня 1991 р.)

Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів, які пройшли навесні 1990 р., були першими за всю історію колишнього СРСР, коли опозиційні сили змогли обрати своїх представників як до найвищого республіканського органу, так і до органів місцевого самоврядування. КПУ—КПРС в західних областях України зазнала нищівної поразки, з Львівщини до Верховної Ради не пройшов жоден ставленик комуністів. Депутати-патріоти сформували парламентську фракцію, яку назвали Народною Радою і яку очолив академік Ігор Юхновський.

16 липня 1990 р., здолавши одчайдушний опір проімперських сил, Верховна Рада ухвалила “Декларацію про державний суверенітет України”, де юридично закріплено право України мати власні Збройні Сили. У третьому розділі цього важливого документа проголошено, що “Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу”, а в дев’ятому розділі, що має назву “Зовнішня і внутрішня безпека”, записано: “Українська РСР має право на Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами України.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійною нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. А вже через кілька днів було ухвалено постанову “Про проходження військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів за її межами”.

Радянська армія в цей час все більше розкладалася. “Дідівщина” й інші огидні явища (протекціонізм і корумпованість офіцерського складу, втручання війська у міжнаціональні конфлікти) розхитували її зсередини. У геометричній прогресії зростала кількість тих, хто хотів служити виключно в межах України. Активізувалася діяльність комітетів солдатських матерів. На численних мітингах матері зверталися до правлячих в Україні структур з вимогами повернути українських юнаків для проходження служби на рідних теренах. І для цього було дуже багато підстав: загострення національних відносин у військових підрозділах, а найгірше — цілеспрямований терор проти солдатів-українців. Особливо це стосувалося контингенту, який набирался з західних областей України — шовіністи ніяк не могли змиритися з тим, що цих юнаків не можна залякати так, щоб вони позбулися усвідомленого почуття національної гордості й українського патріотизму. В Україну привозили у цинкових трунах буквально закатованих вояків, почастишали випадки самогубств. Поширилось дезертирство, що закінчувалося суворими дисциплінарними заходами з боку командування. Треба нагадати, що кара за втечі була страшною — хлопців направляли в так звані дисциплінарні батальйони, де вони перебували разом з тими, хто був засуджений за кримінальні злочини. Картина, змальована на I з’їзді Об’єднаної Спілки Солдатських матерів України, була гідна пера Данте. Статистика “небойових втрат” від знущань і самогубств жахала. В одному з інтерв’ю у вересні 1990 р. голова ОСМУ Л.Трухманова навела такі цифри: за усі роки війни в Афганістані з Запорізької обл. загинуло 12 осіб, а за цей час серед тих, хто проходив службу на терені СРСР, — 112, за вісім міся-

ців 1990 р. внаслідок моральних і фізичних знущань на національному ґрунті загинуло 14 юнаків з Івано-Франківської обл.

Про справжні масштаби трагедій в Радянській армії свідчили також результати роботи президентської комісії, опубліковані наприкінці 1991 р.: у Збройних Силах СРСР у мирний час щороку гинуло 6600 юнаків, тобто практично майже ціла дивізія. З них 20% закінчували життя самогубством (серед цивільного населення кількість самогубців складає 1,37%), майже стільки ж вмирало від серцево-судинної недостатності. А смертей від виразки шлунку в армії було у 3 тис. разів більше, ніж серед однолітків на цивільному становищі. Окрім цифр загальних втрат та кількості самогубств до решти статистичних даних слід ставитися також з певним застереженням, оскільки винних, як не парадоксально, у загибелі не було, розслідування не проводилося, то ж не відомо, чи смерть наступала справді від тих хвороб, які зазначалися в документах. Провина за трагедію списувалася на мертвих — це було “золоте правило” доблесної Радянської армії. Кожен четвертий з загиблих був з України: щороку небоївні втрати перевищували повноцінний армійський полк, гинув цвіт української нації.

2 жовтня 1990 р. українське студентство розпочало політичне голодування на майдані Незалежності (тоді ще площі Жовтневої революції) у Києві. І однією з вимог, які ставили студенти, було домогтися проходження військової служби на території України. Виняток робити хіба для тих, хто цього сам забажає і напише відповідну письмову заяву.

Політичне голодування українських студентів мало величезний резонанс в світі, і Верховна Рада змушена була задовольнити їхні вимоги. Прийнята ухвала стверджувала, що відтепер громадяни України можуть служити поза її межами тільки при їх добровільній згоді. До 31 грудня 1991 р. мали бути прийняті закон про проходження військової служби громадянами України, закон про альтернативну військову службу, а для реалізації вимог цих законів передбачалося створити відповідні державні структури.

Свій варіант розв'язання проблеми призову і проходження військової служби Верховна Рада республіки довела до відома військового відомства тодішнього СРСР, де все це викликало глухий опір. Правда, Міністерство оборони дало згоду, щоб весняний призов до будівельних частин залишався в Україні. Ні до чого не домовилися на листопадовій нараді в Кабінеті Міністрів

України, куди прибули голови облвиконкомів, начальники штабів військових округів та обласних військових комісаріатів. Непоступливість московських військових чиновників змусила уряд республіки 12 листопада 1990 р. припинити відправлення новобранців за межі республіки аж до прийняття союзними органами відповідних ухвал, що враховували б вимоги законодавчих актів нашої республіки з цього питання. Водночас була поставлена ще одна вимога до Москви — не скеровувати тих громадян України, які проходять вже службу, в зони міжнаціональних конфліктів. І хоч згоду на це було отримано (призов цього року був під загрозою зриву, тому доводилося рахуватися з вимогами Києва), однак армійські чиновники свої зобов'язання перед Україною дуже часто не виконували.

Активно включився у всі процеси, що проходили в українському суспільстві, і Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії. Восени 1990 р. вийшов перший номер (на жаль, єдиний) його друкованого органу — газети “Кріс”, де було вміщено заяву-звернення “До Верховної Ради України”, в якій, зокрема, ставилася вимога негайно створити Міністерство оборони, реорганізувати війська МВС в Національну гвардію, підпорядковану Верховній Раді України, заборонити в армії діяльність КПРС.

За участю державних і громадських організацій вперше за післявоєнний період Комітет 14 жовтня відзначив свято Покрови як День українського війська з великою академією-концертом у Львівському театрі ім. М.Заньковецької.

У жовтні 1990 р. у Львові проведено напівлегальне засідання членів різних громадських організацій України, що ставили собі за мету відродження Українських Збройних Сил. На цьому засіданні намітилося два підходи до вирішення теоретичних і практичних проблем відродження українського війська.

1) творення власної армії Верховною Радою;

2) творення паралельних щодо Радянської армії Збройних Сил, за зразком країн Балтії та Закавказзя. Більшість підтримувала перший шлях, а оскільки ці засадничі проблеми були дуже важливими, вирішено провести з цього приводу у Києві науково-теоретичну конференцію.

Важливою віхою боротьби за відновлення української армії стали Другі Всеукраїнські збори Руху, які проходили в Києві 25—28 жовтня 1990 р. У звітній доповіді Івана Драча багато уваги приділялося військовій проблемі, констатувалося, що ніхто в Ук-

раїні, навіть і найвищі московські ставленики, не знають, скільки коштів вона віддає на утримання найбільшої у світі армії, скільки фактично є війська на території. Приводилася стара пруська мудрість: народ, який не має власної армії, буде годувати чужу. На Зборах прозвучав заклик провести з'їзд українських офіцерів, Верховній Раді пропонувалося створити Військовий комітет України, який би займався створенням Української Національної Армії (УНА), військовим рекомендувалося організувати ініціативні групи УНА у кожному підрозділі.

А найголовніше — було відзначено, що в суспільстві ідея УНА достатньо визріла і що час переходити до практичних дій.

У результаті вже на першу сесію Великої Ради Руху, яка відбулася 1 грудня 1990 р., було подано концепцію Збройних Сил України. У першій її частині, яка складалася з двох розділів: “Військово-політична ситуація в СРСР” та “Політичні і державно-правові аспекти створення Збройних Сил України”, аналізувалася ситуація, що складалася тоді в суспільстві, застарілість військової доктрини СРСР і її облудність. У третьому розділі, що називався “Принципи побудови Збройних Сил України на перехідний період”, пропонувалося три шляхи вирішення проблеми:

1) створення власних Збройних Сил паралельно до існуючого угруповання Радянської армії та домагатися його розпуску і розформування. Цей шлях вів до загострення конфронтації, мав інші серйозні соціально-економічні хиби, і його відкинули;

2) створення власної армії шляхом послідовних радикальних рішень, які мала би ухвалити Верховна Рада України. Цей шлях вимагав єдності всіх політичних сил в Україні і в її Верховній Раді, а такої єдності не було, тому й його визнали нереальним;

3) розумні компроміси між різними політичними силами на основі Декларації про державний суверенітет з урахуванням реальних можливостей для еволюційного перетворення угруповання Збройних Сил СРСР на території України в Збройні Сили України зі збереженням бойової готовності і обороноздатності краю.

При виборі цього третього шляху реально окреслювалися такі аспекти майбутньої діяльності:

1) створення за вимогою Верховної Ради України головного командування угруповання ЗС СРСР на території України, яке в питаннях життєдіяльності військ погоджує усі проблеми з Верховною Радою Республіки.

2) створення при Верховній Раді України депутатської комісії з питань оборони та безпеки.

3) створення при Кабінеті Міністрів України військового відомства, що формує військовий комісаріат, займається призовом, комплектуванням територіальних частин і з'єднань на базі існуючого угруповання союзних військ з перепідпорядкуванням їх Україні; взаємодія з Міністерством оборони СРСР, в тому числі і в оперативно-тактичних питаннях; вироблення військової доктрини України.

4) Верховна Рада бере під свою юрисдикцію всі війська, які розташовані на території України.

Існував ще один аспект вирішення даної проблеми, який відрізнявся від викладеного тим, що справа починалася зі створення Верховною Радою України депутатської комісії з питань оборони і безпеки, а утворення головного командування угруповання ЗС СРСР на території республіки не передбачалося.

У концепції обґрунтовувалася необхідність прийняття Верховною Радою України пакету законів про службу в ЗС СРСР громадян України, про статус ЗС СРСР на території України, про військово-промисловий комплекс республіки.

У січні 1991 р. у Львові було проведено нараду Комітету за відродження Збройних Сил України, на якому було погоджено концепцію творення власної армії і вирішено передати її до Верховної Ради України. Для глибшого осмислення теоретичних і практичних засад відродження українського війська вирішили провести у Києві представницьку конференцію, до участі в якій залучити військовиків, громадських та державних діячів, фахівців-істориків. Конференція отримала назву “Зовнішня і внутрішня безпека України. Концепція Української армії та пошуки шляхів її створення”, а співорганізатором її, крім Ради Колегії Руху і Комітету за відродження Збройних Сил України, стали Народна Рада Верховної Ради України та Асоціація демократичних Рад України.

Конференція проходила 2—3 лютого 1991 р. в актовому залі Спілки письменників України.

На конференції вперше відкрито велася предметна розмова за участю фахових військовиків про реальні шляхи будівництва Української армії. Всі сходилися на тому, що майбутня армія має бути департизована й професійна і коштуватиме українському народові значно дешевше, аніж існуюча імперська армія.

Переважною більшістю голосів було ухвалено “Звернення” до Верховної Ради України, узагальнену концепцію створення УНА, рекомендації-пропозиції “Звернення до військовослужбовців, що проходять службу в Україні”. Верховній Раді пропонувалося від-

Перший головнокомандувач Збройних Сил України,
Президент України Леонід Кравчук.
Яворівський полігон, березень 1994 р.

новити Міністерство оборони республіки, розпочати працю над створенням Збройних Сил України, ухвалити рішення про статус військ СРСР на території України, розпочати підготовку законів про оборону та про конверсію ВПК.

У “Зверненні до військовослужбовців, що проходять службу на Україні” було ретельно роз’яснено позицію українських демократичних сил щодо стану, який склався у Радянській армії, пояснено необхідність створення власних Збройних Сил України.

Пакет ухвалених конференцією документів було вручено депутатам Верховної Ради України, але вони на той час розглянути не були і залишилися хіба як пропозиції від опозиційної меншості. А компартійна преса, не надрукувавши документів конференції, засудила саму ідею про будівництво ЗС України.

Агонізуюча імперія, розуміючи, що весняний 1991 р. призов рекрутів буде провалений, пішла на аморальні кроки. 20 лютого 1991 р. Кабінет міністрів СРСР видав сумнозвісну Постанову №46, згідно з якою військовики строкової служби, які за власним бажанням (без згоди батьків!) йшли служити на охоплену конфліктами землю Закавказзя, купувалися дешевими подачками — 250 крб. щомісячно упродовж першого року служби і 270 крб. — на другому році. А якщо залишиться живим, то під час демобілізації рядовик чи сержант отримував вихідну допомогу у розмірі

550 крб. На жаль, були хлопці (переважно зі східних областей України), які спокусилися цими облудними обіцянками.

Вже 28 квітня 1991 р. під тиском опозиції Верховна Рада України обрала комісію з питань оборони і державної безпеки (голова В.Дурдинець). Було призначено також і міністра з питань оборони і державної безпеки. Ним став Євген Марчук.

Весна—початок літа 1991 р. пройшли під знаком подальшого поширення ідеї будівництва національних Збройних Сил. Наприкінці липня 1991 р. було вирішено провести Перший з'їзд офіцерів — громадян України. Його ініціаторами стали Рада Колегій Народного Руху України та Колегія з військових питань, а співорганізаторами Комісія з прав людини Верховної Ради та Народна Рада Верховної Ради.

Перший (або, як його ще називали, четвертий, бо в часи Визвольних змагань їх було проведено три) з'їзд офіцерів України розпочав роботу 27 липня 1991 р. в Будинку вчителя (колишній будинок Центральної Ради).

Було ухвалено “Заяву з'їзду офіцерів — громадян України”, основний документ, в якому проаналізовано військово-політичну ситуацію і принципи побудови національної армії, заходи з соціального захисту військовиків і пропозиції з цих питань Верховній Раді України. Також було схвалено “Звернення учасників з'їзду офіцерів — громадян України до Верховної Ради УРСР”, в якому вимагалось прискорити творення національної армії, “Звернення до офіцерів — громадян України, які проходять службу на чужині”, “Про міліцію”, протести на ім'я Президента СРСР М.Горбачова, голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука та Міністра оборони СРСР Д.Язова, командування Чорноморського флоту з приводу переслідування з політичних мотивів морського офіцера Ігоря Тенюха.

З'їзд утворив Спілку офіцерів України, схвалив її статут, обрав виконавчий комітет СОУ в складі 47 осіб, її головою на альтернативній основі обрали полковника Вілена Мартиросяна, народного депутата СРСР.

Можливо, що могутні процеси відродження національної армії України спричинили прискорення антидержавного заколоту у Москві 19 серпня 1991 р. Спроба антидержавного перевороту наочно показала керівництву України і її парламентові, що Україна не має чим захищати свій конституційний лад і власний суверенітет. Але цей заколот став могутнім каталізатором, що дав змогу негайно проголосити Україну незалежною державою, а творення Збройних Сил України стало реальністю.

РЕАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ після 24 серпня 1991 р.

ПЕРШИЙ ЕТАП (до 3 січня 1992 р.)

У день великого християнського свята східних церков Преображення Господнього 19 серпня 1991 р. найреакційніша частина московської верхівки оголосила світові, що влада в імперії перейшла до рук так званого ГКЧП, який по-українському розшифровувався як Державний комітет з надзвичайного стану. Своїми декретами гекачепісти призупинили законодавчі акти найвищих органів союзних республік, проголосили чинними лише закони СРСР. Над Україною нависла не лише небезпека втрати навіть того куцога і формального суверенітету, якого вона добилася за останні два роки, але і смертельна загроза кровопролиття. Адже у своїх далекосяжних задумах заколотники розраховували на підтримку Збройних Сил СРСР, які на той час характеризувалися такими даними (на 1 січня 1990 р., Известия, 1991, 7 верес.):

Загальна чисельність, чол.	3 млн 993 тис.
Танки, шт.	63900
Бойові машини піхоти й інша панцерна техніка, шт.	76900
Міжконтинентальні балістичні ракети, шт.	1398
Балістичні ракети на підводних човнах, шт.	940
Атомні підводні човни, шт.	113

А якщо врахувати, що крім міністра оборони СРСР у заколоті взяли участь керівники інших силових міністерств — внутрішніх справ і КДБ, то небезпека була дуже і дуже серйозною.

До Києва прибув один з найактивніших і найреакційніших московських заколотників, командувач сухопутними військами СРСР генерал армії Варенніков, який тривалий час командував військами Прикарпатської військової округи. Невдовзі перед заколотом він досить часто наїжджав в Україну, в тому числі і в західні області, доходив до того, що вираховував кількість українців у військових підрозділах і частинах ПрикВО. Вранці 19 серпня генерал Варенніков, захопивши для підтримки першого секретаря ЦК Компартії України Гуренка, командувача Київської військової округи генерала Чечеватова та начальника політуправління КВО генерала Шарікова, в ультимативній формі вимагав підпорядкування антиконституційному комітетові від голови Вер-

ховної Ради України Л.Кравчука, а також введення надзвичайного стану в західних областях України.

Та заколотники зустріли могутній спротив з боку нового керівництва Росії. Вже 21 серпня стало ясно, що дні існування ГКЧП є ліченими. Скликаний нарешті 24 серпня 1991 р. український парламент, скориставшись розгубленістю депутатів-комуністів, ухвалив Акт проголошення незалежності України. Того ж дня Верховна Рада тепер уже незалежної держави ухвалила постанову “Про військові формування на Україні”. Оскільки це перший документ, який стосується створення національних Збройних Сил, то приведемо його повністю.

“Верховна Рада постановляє:

1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України.
2. Утворити Міністерство оборони України.
3. Урядові України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України”.

Отже, проголосивши незалежність, Україна правовим шляхом розпочала творити свої Збройні Сили.

Тепер вже новоявлені російські демократи побачили реальну загрозу існуванню імперії — до Києва терміново прибуває делегація російського парламенту на чолі з мером Ленінграда А.Собчаком. Але могутній народний здвиг, який зібрався на заклик Народного Руху України, охолодив московських агітаторів і дав їм зрозуміти, що рішення України стати на шлях незалежності є остаточним.

Треба віддати належне керівникам демократичних Рад Західної України — одразу ж після заколоту у Львові було оголошено запис добровольців у Національну гвардію, до якої у перший день записалося близько 30 старшин-українців.

А 26 серпня в будинку № 4 по вул. Вірменській почався організований запис добровольців. Вже через день ініціативу львів'ян підтримали старшини-патріоти у Тернополі, Одесі, Івано-Франківську, до Львова прибували старшини з Волині, Севастополя, Запоріжжя. Того ж дня Указом Президії Верховної Ради України військовий комісаріат Криму, обласні і районні військові комісаріати підпорядковуються Міністерству оборони України та виконкомам відповідних Рад народних депутатів.

У столиці ще у перші дні державного заколоту Народна Рада організувала зустріч з командуванням Київської військової ок-

руги. Зробили спробу викликати генералів на відверту розмову. Та всі вони, за винятком командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації Костянтина Морозова, ухилилися від прямої відповіді. Складалося враження, що в будь-який момент генерали виконуватимуть накази з Москви.

У Верховній Раді 29 серпня 1991 р. відбулася робоча зустріч з командувачами військових округ, флоту, армій, командирами військових з'єднань, які дислокувалися в Україні. У цій зустрічі взяв участь Голова Верховної Ради України Л.Кравчук, центральне військове відомство з Москви представляв начальник Генштабу ЗС СРСР генерал армії В.Лобов. Було досягнуто домовленості, що Кабінет Міністрів і Комісія Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки України у погодженні з Генштабом ЗС СРСР підготують конкретні пропозиції з усього комплексу військових питань і внесуть їх на розгляд Верховної Ради України. 3 вересня 1991 р. Верховна Рада звернулася з відозвою до усіх військовиків, частин, з'єднань і об'єднань, що дислокувалися в Україні і за її межами, в якому підтвердили курс на підтримку військових формувань, гарантії у збереженні всіх пільг, пенсій і допомог, якими користувалися військовики і члени їх родин. Цього ж дня Верховна Рада призначила Міністром оборони Костянтина Морозова¹.

Розпочався перший і дуже складний етап реального будівництва Збройних Сил України.

Конструктивний вплив на український військовий рух мала міжнародна наукова конференція “Збройні Сили України: історія та сучасність”, організована Львівським політехнічним інститутом. На особливу увагу заслуговувала розглянута на конференції “Концептуальна методологія побудови Українських Збройних Сил”, а також інші засадничі питання військового будівництва, які після публікації в газетах “За вільну Україну” (1991, 12 верес.) та “Голос України” (1991, 4 жовт.) викликали великий резонанс в державі, вплинули на опрацювання законодавчих актів.

Указом Президії Верховної Ради України від 17 жовтня 1991 р. проведено перепідпорядкування розташованих в Україні військових частин і підрозділів залізничних військ, війська урядового зв'язку, що належали КДБ СРСР, цивільної оборони, а також військової техніки і майна, що належали колишньому Добровільному Товариству сприяння армії, авіації і флоту.

¹ Указом Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 р. присвоєно військову рангу генерал-полковника.

У вересні-жовтні 1991 р. було підготовлено низку правових документів і у жовтні винесено їх на розгляд Верховної Ради України. Вже 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. Ця концепція передбачала наявність на території України військ (сил) двох рівнів: Збройних Сил України та з'єднань (частин) колективної стратегічної оборони. Передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізовуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Наголошувалося, що нестабільність воєнно-політичних обставин ставить вимоги до підвищення рівня бойової і мобілізаційної готовності Збройних Сил України.

Збройні Сили України складаються з трьох видів військ: Сухопутні (точніше — Суходільні) війська (Війська наземної оборони), Військово-Повітряні Сили і Сили протиповітряної оборони (Військово-повітряної оборони), Військово-Морські Сили. До військ наземної оборони належать Прикордонне військо, Республіканська гвардія і військо цивільної оборони. Збройні Сили України будуються за принципом розумної достатності за чисельністю, структурою і за озброєнням, а бойовий і чисельний склад визначається в обсязі, достатньому для оборони держави. Законодавче регулювання в галузі оборони національної безпеки та військового будівництва здійснює Верховна Рада України, а Президент¹ є Головнокомандувачем ЗС України. Концепція передбачала створення Ради оборони України, яка є найвищим державним органом керівництва обороною і безпекою держави, розробляє основні напрями військової політики та військового будівництва. Визначено місце в органах військового керівництва Міністра оборони та Головного штабу ЗС України.

Виходячи з фінансово-економічних можливостей і того, що ЗС України повністю фінансуються з державного бюджету, чисельність усіх військ визначалася 0,8—0,9% чисельності населення, тобто 400—420 тис. осіб. На перехідний період зберігається існуюча система постачання основних видів озброєння та військової техніки з центральних баз забезпечення і вдосконалюється спільна система матеріального забезпечення військ. Передбачалася єдина військово-технічна політика, яка дає змогу уніфі-

¹ До обрання Президента — Голова Верховної Ради України.

кувати цивільне і військове виробництво, та система забезпечення військ мобілізаційними ресурсами.

У плані соціального захисту за військовиками зберігалися усі пільги, передбачені законодавством колишнього СРСР. Скорочення старшинського складу у процесі реформ проводиться без обмеження їх життєвих інтересів, а ті, хто проходить службу добровільно і за контрактом, можуть у позаслужбовий час займатися підприємництвом.

Верховна Рада України доручила Кабінетові Міністрів, Комісії з питань оборони і державної безпеки у місячний термін розробити військову доктрину, утворити Державну комісію повноважних представників для ведення переговорів з Міністерством оборони СРСР та підготовки міждержавних угод з усього комплексу питань, пов'язаних зі створенням Збройних Сил. Згідно з цією постановою газеті “Народна армія”, правонаступниці органу Київської військової округи “Ленинское знамя”, надано статус центрального органу Міністерства оборони України, а проекти законів, які впливають з концепції оборони та будівництва ЗС України, передбачалося винести на всенародне обговорення, опублікувавши їх в центральних та обласних газетах.

11 жовтня 1991 р. постановою Верховної Ради було утворено Раду оборони України, до складу якої увійшли Голова Верховної Ради, він же — Голова Ради оборони, прем'єр-міністр, голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки, державний міністр з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, державний міністр з питань оборонного комплексу і конверсії, міністр оборони, міністр закордонних справ, голова Служби національної безпеки, командувач Прикордонного війська, командувач Національної гвардії, начальник Штабу цивільної оборони.

З 10 жовтня 1991 р. розпорядженням прем'єр-міністра України для Міністерства оборони було виділено один з будинків комплексу колишнього ЦК КПК на вул. Орджонікідзе (тепер вул. Банківська). Саме тут працювала ініціативна робоча група, яка розробила проекти законодавчих актів, структуру Збройних Сил і Міністерства оборони. 20 жовтня Верховна Рада розглянула у першому читанні закони “Про оборону України” та “Про Збройні Сили України”. 14 листопада Указом Президії Верховної Ради було схвалено текст військової присяги та тимчасове положення про порядок її складання. Готувалися закони про охорону державного кордону, Національну гвардію, альтернативну службу, загальну військову повинність.

Треба відзначити, що домовленостей, досягнутих наприкінці серпня з тодішнім Міністерством оборони СРСР, Москва, звичайно, не дотримувалася — представники Генерального штабу в контакти не входили, робили усе можливе, щоб блокувати створення Міністерства оборони і в цілому Збройних Сил України.

Міністерство оборони України не мало зв'язку з військовими частинами, з'єднаннями і об'єднаннями, дислокованими на території держави. Вийшли зі становища, включивши до складу робочої групи начальника оперативної групи 17-ї Повітряної армії генерал-майора авіації Г.Панкратова, що дало можливість через штаб армії зв'язуватися зі штабами військових округ, Чорноморського флоту, армій, дивізій, бригад і полків, вести фінансові операції. Неодноразові звертання Міністра оборони України до керівництва Збройних Сил СРСР не знаходили розуміння.

Наказом Міністра Оборони України від 1 листопада 1991 р. було утворено першу атестаційну комісію, яка мала формувати апарат Міністерства оборони, затверджений постановою Кабінету Міністрів 20 листопада 1991 р.

Водночас Москва нарощувала протидію законотворчості України в питаннях будівництва власних Збройних Сил. Як згадує К.Морозов, 28 листопада, тобто напередодні Всеукраїнського ре-

Перший Міністр оборони України
Костянтин Морозов. Хирів (Львівщина), лютий 1993 р.

ферендуму, делегація України переконувала московських генералів, що не може бути й мови про спільну армію, бо через два дні Україна буде незалежною державою, й отримала у відповідь: “От народ вам через два дня покажет”.

Уже 6 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила закони “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку у залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони К.Морозов.

У цей час активно напрацьовувалися законодавчі акти про військові формування, які не входили в систему Міністерства оборони України. Так, 4 листопада 1991 р. ухвалено закони “Про Державний кордон України”, “Про Прикордонне військо України”, положення “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська України”. Утворено Державний комітет у справах охорони державного кордону України. Його головою і командувачем Прикордонного війська України призначено командувача Західної округи прикордонних військ СРСР генерал-лейтенанта Валерія Губенка¹.

Того ж дня Верховна Рада ухвалила закон “Про Національну гвардію України” та положення “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Національної гвардії України”². Командувачем Національної гвардії призначено полковника Володимира Кухарця³.

Напрацьовувалися також законодавчі документи для Міністерства внутрішніх справ України.

Підсумовуючи державотворчий процес другої половини 1991 р., слід зазначити, що було проведено справді грандіозну роботу; з проблем військового будівництва Верховна Рада України ухвалила понад 70 правових документів, які створили необхідну правову базу, показали усьому світові цивілізований еволюційний шлях переходу від імперських збройних сил до національної армії. Головними рисами законів України з військових питань були демократія, гуманізм, верховенство закону, відкритість, позапартійність, національно-патріотичний характер виховання військовиків.

¹ 5 лютого 1992 р. Голові Держкомкордону України В.Губенкові присвоєно військову рангу генерал-полковника.

² До ухвали закону в проєкті вживався термін республіканська гвардія.

³ 31 грудня 1992 р. присвоєно військову рангу генерал-майора гвардії, з 18 березня 1993 р. — генерал-лейтенанта гвардії.

На першому етапі будівництва Збройних Сил України слід звернути увагу на такі моменти: до 1 грудня 1991 р. “демократична” Москва, запустивши могутню систему дезінформації, робила величезні потуги, щоб збити український народ з ідеї самостійності, обіцяючи майбутній рай у “союзному оновленому казані”. На цій стратегічній лінії формувалася й політика московських маршалів і генералів — вони справді вірили у негативний підсумок всеукраїнського референдуму, скептично ставилися до законопроектів України з питань військового будівництва, водночас давали накази і команди підлеглим військовим формуванням не виконувати розпоряджень Міністерства оборони України. 1 грудня 1991 р. Москва зазнала першої поразки в змаганнях з українською державністю. Тоді взято курс жорсткого блокування дій України в питаннях військового будівництва шляхом висунення безглуздої тези про конечну необхідність колективної безпеки. Доходило й до смішного: до стратегічних сил почали зараховувати навіть санаторії Міністерства оборони колишнього СРСР. Другої поразки московські генерали зазнали 30 грудня 1991 р., коли на зустрічі глав держав СНД Президент України заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність Україні.

Великою моральною підтримкою для керівництва України і усіх українських патріотів став Другий позачерговий з'їзд Співки офіцерів України, який відбувся 2—3 листопада 1991 р. З'їзд наочно показав, що СОУ перетворилася у реальну силу, здатну прискорити і поглибити процес будівництва національної армії.

Обсяг завдань, що їх вирішувало Міністерство оборони України вже у другій половині грудня 1991 р., зріс настільки, що працювати в будинку по вул. Банківській стало неможливо без додаткового розгортання системи зв'язку. На основі наказу Міністра оборони України від 23 грудня 1991 р. оперативна група Головного штабу ЗС України перебралася в будинок штабу Київської військової округи. Служба оперативних чергових КВО перепідпорядковувалася Міністрові оборони України, організовувалося круглодобове чергування.

Уже перед 1992 р. стало ясно — процес творення Збройних Сил України набирал характеру. І з цим мусили рахуватися як керівництво Росії, так і світова громадськість. Державність України набирала усіх необхідних елементів.

ДРУГИЙ ЕТАП (січень—травень 1992 р.)

Україна з хвилюванням чекала 3 січня 1992 р., коли у військових формуваннях, дислокованих на її території, розпочнеться складання української військової присяги.

Цього дня в Міністерстві оборони України почалося приведення до присяги вищих військових керівників. Одночасно Міністр оборони України підписав накази про призначення близько 40 осіб на посади у Міністерстві оборони України.

Складання присяги на вірність Україні з 3 січня розпочалося і у військових округах. Цього процесу зупинити вже було неможливо. За перші два тижні на вірність Україні присягнуло 240 тис. військовиків.

У приміщенні сесійного залу Верховної Ради України 9 січня 1992 р. відбулася Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва, яку провів Президент України Л.Кравчук. На нараду запросили весь вищий командний склад військ, начальників військово-навчальних закладів. У доповіді Міністра оборони К.Морозова було накреслено шляхи військового будівництва держави, яке передбачалося завершити на початку 1996 р. Ставилося завдання у січні 1992 р. привести до присяги усі війська,

Освячення військовиків після прийняття військової присяги.

дислоковані в Україні. Президент України Л.Кравчук зазначив, що Україна напрацювала правову базу для будівництва Збройних Сил України, що треба жити не вчорашнім днем, а сприймати сьогоднішнього, коли розпався СРСР, що єдина армія, коли нема єдиної держави,— абсурд. Підкреслено, що Україна не порушує спільних домовленостей, однак ті накази, які надходять у війська з Москви, суперечать угодам між главами держав.

12 січня присягу на вірність Україні склало Прикордонне військо зі своїм командувачем генералом В.Губенком, кількість запряжених Україні зростала з кожним днем.

Та Москва прагнула будь-якою ціною зберегти імперську армію. 17 січня 1992 р. було проведено так звану “Всеармійську нараду представників офіцерських зборів”. Лейтмотивом цього пропагандистського збіговиська була негайна реанімація покійного СРСР, галас про недопустимість, а то й неможливість творення національних Збройних Сил.

Процес складання присяги на вірність Україні продовжувався. Наступного після московської наради дня, 18 січня, її склали старшини і курсанти Дніпропетровського військового училища, Залізної дивізії, що дислокується у Прикарпатській військовій окрузі. Правда, цей доволі швидкий процес мав і певні недоліки: планувалося завершити складання присяги до 20 січня, потім термін продовжили до 31 січня, але фактично ця акція тривала ще довше. Поруч зі старшинами, які народилися на терені інших колишніх радянських республік, створили в Україні сім’ю, одержали квартиру тощо, присягу складали також військовики строкової служби, піддані інших країн, які робили це з чисто кон’юнктурних мотивів — термін проходження служби в нашій державі складав 18 місяців, умови служби були кращі, ніж, приміром, в Росії.

Бодай чи таке поголовне складання присяги, в т.ч. громадянами інших країн, могло зробити армію боекратною, готовою стати на захист Української держави.

До кінця січня 1992 р. близько двох третин військовиків військових формувань, за винятком Чорноморського флоту, 43-ї армії Ракетних військ стратегічного призначення та Болградської повітряно-десантної дивізії, склали присягу на вірність Україні. З частиною тих, хто бажав виїхати в інші країни, було укладено взаємні зобов’язання, які гарантували права як військовика, так і членів його родини.

Наприкінці цього першого місяця творення національної армії, 27 січня 1992 р. Президент України Л.Кравчук видав указ,

яким увільнив від обов'язків командувачів Прикарпатської військової округи генерал-полковника В.Скокова, Київську — генерал-полковника В.Чечеватова і Одеську — генерал-полковника І.Морозова. На ці посади було призначено: у Прикарпатську округу — генерал-лейтенанта Валерія Степанова, який до того командував 13-ю армією; у Київську — генерал-лейтенанта Валентина Борискіна, начальника штабу цієї ж округи; Одеську — генерал-лейтенанта Віталія Радецького, командувача 6-ї танкової армії.

На превеликий жаль, не було звільнено від посади командувача Чорноморського флоту адмірала І.Касатонова, який, відчувши безкарність своїх дій, розпочав цькування усіх свідомих українських морців, що склали присягу на вірність своїй батьківщині. Це зав'язало дуже складний вузол на південних рубежах нашої держави, зробило можливим весняний наступ 1992 р. проімперських сил у Криму. Знову було повторено грубу помилку Центральної Ради у 1917—1918 рр., коли питання флоту стало третьорядним, а тому втратили час і надали можливість ворогам української державності мобілізувати сили. Москва й тепер, побачивши провал своїх намірів на суходолі, спрямувала зусилля на Крим і Чорноморський флот і тут досягла певних успіхів.

Чорноморський флот, хоч і був найменшим з усіх флотів колишнього СРСР, складав майже 80 тис. особового складу старшин, підстаршин і рядовиків, мав близько 300 кораблів, понад 200 літаків і вертолетів, із запільним забезпеченням, береговими військами, судноремонтними заводами, базами, складами, міг привести себе з постійної у повну бойову готовість за 120 годин. Серед командування флоту (адмірала і генерали) не було жодного українця. Чорноморський флот, маючи в основному досить-таки старий за віком плавсклад, мав, одначе, багато військового майна, яке Росія аж ніяк не хотіла віддавати Україні, хоча навіть весь Чорноморський флот не міг компенсувати нашій державі того, що вона вклала у розбудову потужної армади колишнього СРСР.

Треба сказати, що, не зреагувавши на дії московських шовіністів, Київ не тільки дав можливість Москві виграти час і переформувати сили, але підвів українських патріотів, які служили в Чорноморському флоті. Ще 4 вересня 1991 р. вони створили Севастопольську організацію СОУ (голова капітан-лейтенант І.Тенюх), розробили концепцію Військово-Морських Сил України, проводили роботу серед особового складу Чорноморського

флоту. І хоч відсоток українців в Чорноморському флоті був менший, аніж в дореволюційні роки, національно-патріотичний рух у флоті набирає сили, хоч з труднощами, але тут розпочався процес складання присяги Україні. Та якщо в суходільному війську ВПС за це не переслідували, то у флоті всіх, хто складав присягу, спочатку виводили за штат, а потім звільняли зі служби.

У цей час московські політики ще надіялися, що Україна опам'ятається, тому все зводили до переговорів з так званим командуванням об'єднаних сил СНД. Після 30 грудня 1991 р. відбулося три засідання експертів щодо стратегічних сил. Після тривалих дискусій експерти зійшлися на тому, що до стратегічних сил належать:

- ракетні частини стратегічного призначення і стратегічна авіація;
- системи і об'єкти їх обслуговування й забезпечення;
- окремі підрозділи Управи начальника космічних засобів ППО, зокрема радіолокаційні пости, що входять в систему попередження про ракетний напад.

Основні частини ППО підпорядковувалися Збройним Силам України. Не було вирішено питання про повітряно-десантні війська, військово-стратегічну авіацію і Чорноморський флот. На думку української сторони, на початку лютого 1992 р. все, що не належить до стратегічної частини Чорноморського флоту, має бути українським. Але згодом з'ясувалося, що Чорноморський флот не має жодного стратегічного корабля, тому всі розмови про "стратегічну частину" Чорноморського флоту були звичайною московською наживкою, яку, на жаль, досить довго жували наші військові політики.

З перших днів існування Міністерства оборони України в українській армії почала творитися соціально-психологічна служба (СПС), концепцію якої розробив кандидат філософських наук Володимир Мулява. Ідея СПС була проголошена в лютому 1988 р. на конференції дискусійних клубів у Тернополі. Суть СПС полягала в тому, щоб ліквідувати монополію будь-якої партії на виховання вояків, департизувати цей процес і проводити гуманітарне виховання військовиків. До кінця січня 1992 р. були підготовлені і пройшли попередню експертизу концепція та загальна структура СПС Збройних Сил України. Згідно з наказом Міністра оборони від 30 січня 1992 р. було утворено комісію у складі 18 осіб на чолі з полковником В.Мулявою¹, до скла-

¹ Рангу генерал-майора В.Муляві присвоєно указом Президента України 18 серпня 1992 р.

ду якої увійшли філософи, соціологи, психологи, психофізіологи, історики, фахівці з проблем культури і релігії.

Концепцію Міністр оборони затвердив 5 березня 1992 р., загальну структуру — 22 квітня 1992 р. Соціально-психологічна управа Міністерства оборони України негайно приступила до формування структур СПС у військах. Концепція передбачала, що СПС є складовою частиною органів військового керування Збройних Сил України, діяльність якої спрямована на забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності, створення сприятливого морально-політичного та соціально-психологічного стану в армії і на флоті.

Щодо структури СПС, то начальники в усіх ланках керування Збройними Силами до куреня (батальйону) й рівних йому підрозділів включно є заступниками командувачів (командирів, начальників) із соціально-психологічної роботи. В сотнях (ротях) і рівних їм підрозділах працюватимуть методисти-організатори СПС. Безпосереднє пряме керівництво СПС здійснює начальник соціально-психологічної служби Збройних Сил України, який безпосередньо підлягає Міністрові оборони України.

Поступово отямилася від шокового стану команда так званих об'єднаних Збройних Сил стратегічного призначення СНД під орудою маршала Є.Шапошнікова. Вже в лютому 1992 р. розпочалися сплановані провокації супроти розбудови армії незалежної України і належного їй військового майна. Так, 13 лютого, напередодні зустрічі глав держав СНД у Мінську, з військового летовища у м.Старокостянтиніві Хмельницької обл. було піднято в повітря шість бомбардувальників СУ-24М. Ці літаки і 12 членів екіпажів приземлилися на аеродромі коло м.Шаталово Смоленської обл. Очолив акцію начальник штабу авіаполку, який прихопив зі собою полковий прапор. На думку летунів-фахівців, це викрадення було б неможливим без попереднього погодження з керівництвом ВПС і ППО Росії. Президент України Л.Кравчук назвав це “злочином, який протирічить діючим міжнародним угодам і законодавству України”. Але Москва, як завжди, ігнорувала будь-які закони — літаки Україні не повернено, а злодії скеровані для подальшого проходження служби в Росії, їм підвищено військові ранги.

Почали виявлятися й інші факти розкрадання військового майна. Так, ще 28 січня, всупереч угоді між державами СНД, указові Президента України “Про порядок реалізації військовими Збройними Силами на території України матеріальних за-

собів, техніки і озброєнь”, в Росію передано п’ять унікальних літаків-заправників, а згодом — 18 одиниць автомобільної техніки з військового летовища на Київщині.

Наприкінці лютого Міністерство закордонних справ України оприлюднило ноту на заяву Є. Шапошнікова, ніби Україна претендує на весь Чорноморський флот. Втручання московських генералів у внутрішні справи України продовжувалося. Так, через те, що командувач дивізії транспортної авіації генерал-майор М. Башкіров відмовився переправляти літаки на територію Росії, командувач далекою авіацією ОЗС СНД генерал-полковник І. Калугін своїм наказом намагався звільнити його з посади і лише після прямого втручання Президента України це неподобство припинилося.

Упродовж зими—весни 1992 р. в Україні проводиться подальше опрацювання законодавчих актів з військового будівництва. Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1992 р. встановлено грошове забезпечення військовиків Збройних Сил, а 25 березня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, згідно з яким захист України проголошено конституційним обов’язком кожного її громадянина. Для солдатів, матросів та підстаршин строкової служби встановлювався термін дійсної служби 18 місяців (для осіб, які мають вищу освіту — 12 місяців), за контрактом — 3 роки. Встановлено також терміни служби для військовиків-жінок, підхорунжих і мічманів, старшинського складу. Отже, порівняно з Радянською армією, термін строкової служби було зменшено на півроку.

9 квітня 1992 р. ухвалено закон України “Про пенсійне забезпечення військовиків та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ”. Тижнем раніше, а саме 2 квітня 1992 р., у Києві було підписано протокол про домовленість між Головним командуванням об’єднаних Збройних Сил СНД і Міністерством оборони України, про організацію підготовки старшинського складу, порядок переведення (відрядження) і звільнення осіб старшинського складу підхорунжих і мічманів”.

Проте до кінця з’ясувати статус Стратегічних сил СНД, по суті, не вдалося. 14 лютого 1992 р. у Мінську було підписано угоду між Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном, Узбекистаном і Україною. Стаття 1 цього документа визначала: Стратегічні сили — це військові формування, об’єкти, що перебувають під єдиним

командуванням, перелік яких визначається кожною державою за погодженням з командуванням Стратегічними силами і затверджується Радою глав держав. Проте документ містив багато неясностей, зокрема про комплектацію (передбачалася окрема угода), обумовлено, що фінансування здійснюється згідно з квотами, але для цього теж має бути окрема угода. З боку права цей документ містив у собі казуси: він мав ратифікуватися парламентом держави, але якщо хтось захоче з цієї угоди вийти, то має повідомити про це рік наперед.

Очевидно, що треба, нарешті, вирішити питання з Чорноморським флотом. Та внесення цього питання Україною на Нараді глав держав 20 березня 1992 р. було заблоковано головним командуванням ОЗС СНД. Все це робилося спеціально, нагніталася ситуація, а Україну звинувачували у “приватизації Чорноморського флоту”, хоч питання про державну приналежність інших флотів навіть не ставилося. В газеті Чорноморського флоту “Флаг Родины” командувач Військово-Морського флоту адмірал В.Чернавін опублікував звернення, в якому піддав ревізії законні вимоги України включити до стратегічних сил лише 9% Чорноморського флоту, бо “це рівноцінно його загибелі”. Далі адмірал звинувачував Міністерство оборони України в нав’язуванні особовому складові другої присяги (ніби Радянський Союз ще й не думав розвалюватися) і милостиво віддавав Україні 20—22% сил флоту.

Водночас продовжувалося розкрадання військового майна України. При ревізії у Стрийському авіаз’єднанні на Львівщині виявлено, що 6 лютого 1992 р. шість стратегічних бомбардувальників вилетіли до Бобруйська і не повернулися. До Смоленська вивезено автомобільного майна на суму 1 млн крб. На звертання Президента України до свого російського колеги відповіді не було. Та усіх перевершили московські адмірала. Перший заступник командувача Військово-Морського Флоту адмірал Капітанець 24 березня 1992 р. видав наказ № 729/353. Цей документ, що є нахабним втручанням у справи незалежної держави на її власній території, зобов’язував Чорноморський флот виконувати виключно накази і вказівки ОЗС СНД і командування ВМФ та “вжити рішучих заходів до недопущення і припинення серед офіцерів і мічманів агітації українськими націоналістами, спрямованої на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнаціональному ґрунті і проти підлеглості”. А п.4 цього наказу був сформульований так:

"До офіцерів, мічманів і прапорщиків, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своїй Батьківщині та складання присяги на вірність Україні (виділення наше.— Авт.) вживати суворих заходів впливу аж до усунення від посади, яку займають, і звільнення зі служби".

У березні 1992 р. у Головному штабі Збройних Сил України було створено Управу Військово-Морських Сил.

Загострення взаємин з Україною відбувалося на тлі широкомасштабної акції проімперських сил на теренах колишнього Союзу. Палахотіло багаття війни в Закавказзі, розпочалася справжня війна між Кишиневом і Лівобережжям Дністра, яке оголосило себе Придніпровською Молдавською Соціалістичною Республікою. 2 квітня Президент Росії Б.Єльцин підпорядкував собі 14-ту армію, дислоковану на території Молдови. Наступного дня у Севастополі з'явився тодішній віце-президент Росії О.Руцкой. В штабі Чорноморського флоту Руцкой, адмірала Чернавін і Касатонов провели нараду. Для преси Руцкой заявив, що Росія не збирається далі мовчати, бо Україна "приватизує" флот, і якщо далі так підуть справи, то Росія візьме Чорноморський флот під свою юрисдикцію. Отже, дії московських адміралів були дуже добре погоджені з російським політичним проводом.

У цей час з допомогою величезних таємних фінансових ін'єкцій активізується п'ята колона в Криму. Антиукраїнська агітація набирає загрозливих масштабів. Користуючись безкарністю за антидержавну діяльність, так званий Республіканський рух Криму розпочинає збір підписів за проведення референдуму про незалежність, хоч 1 грудня 1991 р. більшість населення півострова підтвердило Акт про незалежність України. В цю діяльність втягується керівництво Верховної Ради Криму. Безліч разів повторюється алогічна теза, що всі флоти створено Росією, що вони належать їй. Для цього підводяться залізні історичні докази — у Чорному морі воювала Катерина II. "Оновлена, демократична" газета "Правда" писала, що "все флоти Отечества, на всех морях испокон веков были российскими. Так уж сложилось". Це змусило Л.Кравчука вжити конкретних заходів. Указом Президента України від 6 квітня 1992 р. контр-адмірала Бориса Кожина призначено командувачем Військово-Морських Сил України. Напередодні, 5 квітня, підписано Указ "Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України", на підставі якого Міністерству оборони України підпорядковуються всі військові формування, дислоковані на території України і не вказані у

ст. І указу Президента України від 12 грудня 1991 р. “Про Збройні Сили України”. Міністерству оборони України доручалося сформувавши Військово-Морські Сили України на базі Чорноморського флоту. А 7 квітня Президент Росії Б.Єльцин підписав указ про взяття Чорноморського флоту під юрисдикцію Росії. Ситуація зайшла в глухий кут. Росія стала на шлях прямої конфронтації з Україною. У телефонній розмові Л.Кравчук і Б.Єльцин домовилися до зустрічі призупинити будь-які односторонні дії з боку України і Росії. 10 квітня Л.Кравчук підписав указ “Про делегацію України на переговори з Російською Федерацією”, на час переговорів призупинив дію свого указу від 5 квітня в частині, що стосується Чорноморського флоту.

Переговори мали відбутися в Одесі 22 квітня, але з вини Росії цей термін був зірваний. Москва свідомо затягувала справу, бо в цей час робилося все, щоб Верховна Рада Криму на своїй сесії проголосила незалежність півострова від України.

21 травня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла ухвалу “Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР по зміні статусу Криму, прийнятих у 1954 році”, за якою визнала такими, що не мають юридичної сили, рішення 1954 р. про передачу Криму Україні. Абсолютно проігноровано той факт, що остаточне рішення з цього приводу на законних підставах прийняла тоді Верховна Рада СРСР, якої вже просто не існує.

Все це суперечить здоровому глузду — без дніпровської води й електропостачання з України Крим взагалі не може існувати.

На щастя, після тривалих переговорів Сімферополя і Києва переміг реалістичний підхід. Виторгувавши в Києва безліч політичних і економічних уступок, Верховна Рада Криму проголосувала за відміну Акту про самостійність і наклала мораторій на проведення референдуму про підтвердження цього Акту. Склалися умови для проведення переговорів з усього комплексу кримських проблем між Україною і Росією.

Цей час характеризується також тим, що на основі зобов'язань України з її території вивозиться тактична ядерна зброя. Правда, Україна над процесом вивезення цього виду зброї масового знищення практично ніякого контролю не мала. У чужу державу вивозилися величезні матеріальні цінності, а наша країна не отримувала за це ніякої компенсації. В історії з тактичною ядерною зброєю (а лише плутоній, яким було начинені ці заряди, коштував сотні мільйонів доларів) була ще одна серйозна де-

таль: смертоносна зброя не знешкоджувалася, а перевозилася цілісною до Росії і значно збільшувала міць держави, яка й не думала реально роззброюватися. Такими ж швидкими темпами тактична ядерна зброя була вивезена з Білорусі і Казахстану.

Керівництво Збройних Сил України в цей період активно включилося у роботу координаційної ради Північно-Атлантичної асамблеї, різних міжнародних конференцій і семінарів. Міністр оборони України К.Морозов здійснив офіційний візит у США.

Створюється концепція реорганізації військової освіти в Україні, автором якої став полковник Юрій Прокоф'єв¹, начальник управи військової освіти Міноборони. 28 лютого 1992 р. концепція була затверджена Міністром оборони України і передбачала з 34 військово-навчальних закладів 20 включити до складу 10 реформованих військово-навчальних закладів (9 під егідою Міністерства оборони і військового інститут Прикордонного війська). З тих, що залишилися, передбачалося чотири перетворити на відділення військової підготовки та військові факультети, два реформувати на навчальні центри Міністерства оборони, п'ять передати Міністерству освіти для створення навчальних закладів, в т.ч. військових ліцеїв і наукових центрів, а два реформувати.

Важливою подією цього етапу нашої військової історії було проведення 4—5 квітня 1992 р. III з'їзду офіцерів України. В його роботі взяло участь 918 делегатів, гості з-за кордону, українські старшини, які проходили службу в інших країнах СНД.

У травні 1992 р., коли Москва остаточно зрозуміла, що процесів творення національних армій не спинити, що Україну неможливо зіштовхнути з зайнятого курсу, створюється Міністерство оборони Російської Федерації. Його очолив колишній командувач Повітряно-десантних військ СРСР генерал армії П.Грачов. Отже, Україна почала мати справу з іншою структурою, тактика і стратегія якої корінним чином змінилися.

¹ Військова ранга генерал-майора присвоєна 20 лютого 1992 р.

НА ТРЕТЬОМУ ЕТАПІ БУДІВНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

На Нараді глав держав у Ташкенті, яка відбулася 15 травня 1992 р., було прийнято низку документів з військових питань. Передусім, це Заява глав держав-учасниць СНД про скорочення Збройних Сил колишнього Союзу РСР. Були схвалені угоди про правоохоронні органи в об'єднаних Збройних Силах і Збройних Силах держав—учасниць СНД, про порядок пенсійного забезпечення військовиків і членів їх родин та державного страхування військовиків країн СНД, про принципи військових перевезень, про організацію медичного забезпечення військовиків і членів їх родин, робітників і службовців Збройних Сил, Сил учасників співдружності, об'єднаних Збройних Сил СНД.

Однаке загострення відносин між Росією й Україною наприкінці травня потребувало окремої зустрічі на найвищому рівні. Така зустріч відбулася в Дагомисі біля Сочі 23 червня 1992 р. Між Україною і Російською Федерацією було заключено угоду про подальший розвиток міждержавних відносин. В угоді підтверджувався принцип відкритості кордонів, безвізовий режим пересування по території держав громадян Росії і України, домовлено (на жаль, тільки на папері) про передачу Україні у власність частину закордонного майна колишнього СРСР. Статті 14-та і 15-та стосувалися військового питання. У зв'язку з будівництвом своїх Збройних Сил сторони підтвердили важливість продовження переговорів щодо створення на Чорному морі ВМС України і ВМС Росії на базі Чорноморського флоту. Вони погодились використовувати існуючу систему базування і матеріально-технічного забезпечення. До завершення переговорів сторони домовилися утримуватися від односторонніх дій. Важливим було те, що військовики України і Росії, призначені для проходження служби в частинах, що входять до складу ОЗС СНД, приводяться до присяги тим державам, громадянами якої вони є.

Але президенти зустрічаються і роз'їжджаються, а на місцях після цього мало що змінюється. Ситуація в Криму, у зв'язку з антиукраїнськими діями адмірала І.Касатонова, ніскільки не поліпшилася. Продовжувалося безкарне розкрадання військового майна на Чорноморському флоті. Знущання над патріотами України довели до того, що 21 липня 1992 р. о 8 год. 25 хв. сторожовий корабель, яким командував капітан-лейтенант Сергій Настенко, знявся зі швартових на базі в Донузлаві і, піднявши

синьо-жовтий державний прапор України, взяв курс на Одесу. Як записано у вахтовому журналі, “корабель йде в порт Одесу з метою політичного протесту проти сваволі проросійськи настроєного командування 17 бковр”¹. Командування Чорноморського флоту влаштувало за втікачем погоню. Його переслідували чотири кораблі МДК-184, РК-260, МПК-93, СКР “Разительный”. Чого тільки не робилося, щоб зупинити непокірний корабель: небезпечні маневри біля бортів і по курсу, викидання линв з метою намотування на ходові гвинти, постріли з гармат на пересічення курсу, запалювання димової шашки і т.п.

На наш погляд, дуже повчальними були факти, проведені з цього приводу українськими прикордонниками. Заяву Касатнова від 22 липня 1992 р., нібито прикордонники знали про запланований перехід, трактовано як брехню і фальсифікацію. Про те, що СКР-112 покинув базу, командувачу Прикордонного війська України стало відомо о 9 год. 35 хв. Генерал В.Губенко зв’язався з начальником штабу Чорноморського флоту віце-адміралом Г.Гуріновим і запропонував утриматися від застосування надзвичайних заходів — вже було відомо про застосування зброї. На це голова Держкомкордону України отримав відповідь, що будуть вжиті усі заходи для зупинки корабля. Прикордонники стали діяти згідно з законом “Про державний кордон України”: за бойовою тривоگوю піднято три катери, але о 10 год. 10 хв. морські з’єднання ПВУ були відключені від єдиної системи гучномовного зв’язку носіїв берегового стеження флоту, а через 40 хв. — від телефонного зв’язку через комутатор штабу флоту.

У цій історії є ще багато згадань. Головне з них — чи є у світі держава, яка б дозволила чужинцям влаштувати стрілянину у власних територіальних водах та ще й по кораблю, який йде під прапором цієї держави.

Після інциденту з СКР-112 3 серпня 1992 р. у Ялті відбулася зустріч президентів Л.Кравчука і Б.Єльцина. Було домовлено, що на три роки встановлюється перехідний період, Чорноморський флот виводиться зі складу СНД і стає об’єднаним флотом України і Росії. Об’єднане командування підпорядковується тільки президентам обох країн. Комплектування флоту здійснюється на 50% Україною і на 50% Росією, громадяни присягають своїм державам. На час перехідного періоду використовується наявна система базування і постачання. Київська організація СОУ різко засудила

¹ Бази кораблів охорони водного району.

Ялтинську угоду як таку, що суперечить Декларації про Державний суверенітет та Актові проголошення незалежності України.

У червні 1992 р. на основі міжнародних угод з питань мирного врегулювання було сформовано курінь (батальйон) українських голубих беретів і в складі миротворчих сил ООН направлено в Югославію.

У середині червня Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили у Європі одночасно з Паризьким договором 1990 р., що визначало верхні границі звичайного озброєння і військової техніки для України, тобто скорочення кількості танків на 5300 одиниць, бойових панцерових машин — на 2400 одиниць, бойових літаків — на 477 одиниць. До реалізації цих завдань Україна приступила 18 серпня 1992 р.

Іntenсивно велася розробка військової доктрини України. Її проект чотири рази розглядався на комісії Верховної Ради України. 4 липня 1992 р. його схвалила Рада оборони України. Основні засади цього документа були такими:

- оборонна спрямованість і оборонна достатність;
- відповідність чисельності і дислокації військ вимогам міждержавних переговорів зі звичайних озброєнь;
- Україна не має територіальних претензій до жодної держави і до жодної не ставиться як до свого ймовірного противника;
- виключає силу або загрозу її застосування при вирішенні політичних, економічних, національних, етнічних, екологічних та інших проблем;
- Україна, підписавши Гельсинську угоду, Паризьку хартію для нової Європи, інтегрується у всі європейські структури, в т.ч. і військові.

Улітку 1992 р. командувач 14-ї повітряної армії генерал В.Антонець¹ виступив з концепцією про об'єднання Війська протиповітряної оборони і Військово-Повітряних Сил в єдиний вид Збройних Сил — Війська повітряної оборони. Пропонована структура дала змогу створити принципово новий вид збройних сил, який не має аналогів ані на Заході, ані на Сході. Організаційно Військо повітряної оборони має бути зосереджене в одних руках, складатися зі стаціонарних сил ППО і 4 авіакорпусів з єдиною системою керування. Це об'єднання давало також значний економічний ефект — скорочення витрат на єдину

¹ Військова ранга генерал-лейтенанта присвоєна 14 серпня 1992 р.

систему керування. 28 серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України затвердила створення нового виду Збройних Сил — Війська повітряної оборони шляхом поетапного об'єднання і реформування ВПС і ППО, а навесні 1993 р. генерал-лейтенант В.Антонець був призначений командувачем цього виду ЗС України і приступив до реорганізації всієї системи оборони повітряного простору України.

На початку липня 1992 р. видано кілька указів Президента України, які стосувалися військових питань: затверджено програму розвитку авіаційної промисловості України (указ від 3 липня 1992), “Про Раду національної безпеки України та її персональний склад” (указ від 1 липня 1992), “Про підтвердження факту амністії громадян України — колишніх військовиків контингенту Радянських військ в Афганістані, які вчинили злочини” (указ від 1 липня 1992).

Наприкінці серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України ухвалила створити на базі Одеської і Прикарпатської військових округ відповідно Південне і Західне оперативні командування та реформувати їх з'єднання і частини.

Постановою кабінету Міністрів “Про реформу військової освіти” від 19 серпня 1992 р. 34 вищі військові заклади перетворено у сім військових інститутів, один військовий університет, одну Академію Збройних Сил України, три відділення військової підготовки і 43 військові кафедри при цивільних вищих навчальних закладах України, призначено їх начальників. У Києві і Львові відкрито військові ліцеї. В майбутньому такі ліцеї передбачено відкрити у Сумах, Харкові, Донецьку, Сімферополі, Чернігові і Житомирі. Змінилося керівництво у Чорноморському вищому військовому училищі ім.Нахімова.

У вересні 1992 р. проведено заміну командувача Прикарпатської військової округи. Ним став генерал-лейтенант Василь Собков, який займав посаду начальника Головного штабу Збройних Сил України.

Важливим питанням, яке вирішувало Міністерство оборони в 1992 р., було опрацювання військових статутів для Збройних Сил України. Справа ускладнювалася тим, що, починаючи з кінця 20-х років, в Україні робилося усе можливе для повного знищення української військової термінології, нівеляції будь-яких українських військових традицій, а усі нерадянські військові формування, які у свій час розробляли і вживали військову термінологію (УВО, Карпатська Січ, УПА), вважалися антиукраїнськи-

ми організаціями. Виникла передусім проблема устійнення української військової термінології, віднайдення питомих відповідників сучасним військовим командам, не калькуючи їх живцем з російської мови. На виконання цього доручення Міністра оборони України було утворено термінологічну комісію для перекладу українською мовою військових статутів, яку очолив керівник Львівського відділення Інституту української археології, відомий історик Я.Дашкевич. Праця велася у Львові та Києві і вже 20 вересня усі переклади статутів були передані генерал-полковнику К.Морозову.

В українських варіантах статутів було внесено тільки дві суттєві зміни — прийнято українські назви військових підрозділів, але тільки для піхотних частин (рос. отделение — укр. рій, взвод — чота, рота — сотня, батальйон — курінь) та систему українських військових ранг. Залишається тільки затвердити ці документи. Оскільки у Радянській армії статuti затверджувала Президія Верховної Ради колишнього СРСР, то при президентському правлінні це мав би зробити Президент України, Головнокомандувач Збройних Сил.

Важливі ініціативи, спрямовані на утвердження престижу України як могутньої у військовому відношенні держави, проявило керівництво Військово-Повітряних Сил. З травня по листопад 1992 р. у США і Канаді побувала ланка українських асів-летунів на чолі з полковником В.Ковалем. На двох літаках МІГ-29, які транспортував туди повітряний лайнер АН-124 “Руслан”, українські летуни виконали 209 летів, взяли участь у 17 авіашоу. Літаки несли на оперенні знаки розрізнення Української держави, а майстерність летунів отримала з боку американських і канадських фахівців найвищу оцінку.

Наприкінці літа у ВПС України створено ескадрилью “Блакитна стежа” — спеціальний підрозділ, який має за мету забезпечити чітке виконання міжнародних договорів з роззброєння. Ескадрилья складається з двох літаків АН-30 та шести літаків АН-26; базування — летовище в Борисполі. “Блакитна стежа” працюватиме з українськими інспекційними групами за кордоном, що заключили договори про роззброєння.

Навесні 1993 р. соціально-психологічна служба Міністерства оборони підготувала типові навчальні плани гуманітарної підготовки. Ці плани передбачали вивчення історії України, історії українського війська, військового права і актуальних проблем військової педагогіки й психології. Заняття для старшинського

корпусу передбачалося проводити за 84-годинною програмою; для підстаршин — 116 год., для курсантів підстаршинських шкіл — 168 або 88 год. (в залежності від тривалості навчання), для курсантів навчальних частин, що готують молодших командирів (сержантських та інших шкіл) — 82 год.

Для праці в СПС Міноборони залучено відомих в Україні вчених і громадських діячів. 3 грудня 1992 р. в СПС ПрикВО на посаді провідного наукового співробітника працює отець Володимир Сичак — перша духовна особа в сучасній Українській армії. На порядку денному — відродження інституту капеланства.

Навесні 1993 р. у війська скеровано директиву про вивчення української мови, яка зобов'язує поступово запроваджувати українське діловодство, проведення державною мовою усіх нарад, зборів. До кінця 1995 р. усі печатки, штампи, офіційні бланки теж передбачалося перекласти українською мовою. Це, однак, не означає, що проводитиметься примусова українізація військовиків інших національностей, проте кожен з них зобов'язаний володіти мовою держави, якій він присягнув.

Для реалізації процесу впровадження в армії української мови у надзвичайно стислі терміни підготовлено “Російсько-український словник для військовиків”, що має надати реальну допомогу в опануванні українською мовою в усіх родах і видах військ.

У жовтні 1992 р. було проведено дуже суттєву реорганізацію структури суходільних військ України — розформовано оперативні групи Київської військової округи і включено їх до складу Західного і Південного оперативних напрямів.

Наприкінці 1992 р. в основному сформовано Головний штаб Збройних Сил України, який має у своїй структурі управи мобілізації і комплектування кадрів, соціально-психологічну, матеріальних фондів, тилу, фінансову, служби військ, морську, освіти, озброєння, торгівлі та ін.

Осіня військова перевірка військ показала, що у 1992 р. з формувань, які дислокувалися на території України, були створені власні Збройні Сили, проведено навчання усіх рівнів, в тому числі і в Головному штабі, оперативно-мобілізаційні збори, фронтові армійські (корпусні) навчання. У суходільному війську проведено близько 150 командно-штабових навчань (КШН) з дивізіями і полками. Усі курінні (батальйонні) — 50 та сотенні (ротні) — 251, в тому числі і з бойовим стрілянням, оцінені позитивно.

1992 р. був роком 50-річного ювілею Української Повстанської Армії. Ювілейні святкування проходили фактично по всій Ук-

раїні, в т.ч. і в Києві. Це мало певний вплив на піднесення патріотичного руху в армії, однак викликало шалену злобу з боку різного роду реваншистських і прокомуністичних сил.

1992—1993 рр. стали роками започаткування процесу міжнародних контактів вищого військового керівництва України з розвиненими державами світу. Навесні 1992 р. Міністр оборони України відвідав північно-американський континент. У листопаді 1992 р. Київ відвідав тодішній Верховний головнокомандувач об'єднаних військ НАТО в Європі та головнокомандувач військ

Тяжко в навчанні — легко в бою.
Чугуїв (Харківщина).

США в Європі генерал Джон Шалікашвілі. У травні 1993 р. у Ризі проходила зустріч міністрів оборони країн Центральної Європи, в якій взяли участь керівники військових відомств Болгарії, Білорусі, Угорщини, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, Естонії, України. Міністри обговорили питання, пов'язані з проблемами розбудови національних Збройних Сил, розвитком відносин країн Центральної Європи з НАТО, іншими європейськими військовими організаціями, співробітництвом у галузі військової освіти, питання, пов'язані з перебуванням російських військ на території ряду незалежних держав. На початку червня 1993 р. Україну відвідав Міністр оборони США

Л.Еспін, особистий радник Президента Франції, начальник Генерального штабу Збройних Сил Франції адмірал Ж.Ланксад. Наприкінці травня 1993 р. у Києві перебувала делегація військового відомства Великобританії на чолі з заступником начальника управи НАТО та держав Східної Європи П.Тіпплом, яка працювала над підготовкою угоди про двостороннє військове співробітництво між Великобританією і Україною.

Кінець 1992—початок 1993 рр. характеризується подальшими грубими порушеннями з боку Росії засад Ялтинської угоди щодо

Чорноморського флоту. Так всупереч волі Л.Кравчука і Міністра оборони України начальником штабу Чорноморського флоту було призначено віце-адмірала П.Святашова. По суті, до кінця 1992 р., незважаючи на призначення його першим заступником командувача ВМФ Росії, на флоті безчинствував І.Касатонов, розбазарюючи майно, переганяючи бойові вертоліти в Анапу та організовуючи відкриті цькування українських патріотів.

Небагато змінилося після призначення командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала Е.Балтіна¹, з приходом якого порушення на Чорноморському флоті набрали більш витончених форм. Москва розпочала тиск на Київ, вимагаючи ділити не тільки флот, але й українську територію, себто Крим, бо “Крым по праву принадлежит России”.

Незважаючи на супротивні потуги Росії, на початку 1993 р. у складі ВМС України були корабель керування “Славутич”, СКР-112 та МДКП “Донець”, два екіпажі новозбудованих кораблів — крейсер “Гетьман Сагайдачний” та МПК “Луцьк”. На суднобудівних заводах України у 1993—1996 рр. заплановано збудувати 11 надводних кораблів, в т.ч. ракетний крейсер “Галичина” водотоннажністю 10 тис.т, два середні крейсери, п’ять малих протичовнових кораблів, два десантні кораблі, танкер. А наказ Міністра оборони України № 65 від 8 квітня 1993 р. “Про призначення начальників залог” передбачав з 15 квітня 1993 р. в залагах м.Севастополя, Феодосії, Керчі, Миколаєва, Очакова, Ізмаїла, Сак, Октябрська, Гвардійська, Балаклави, Новоозерного, Мирного, Веселого, Качі діяти лише згідно з директивами Міністерства оборони України, а всі накази, розпорядження і вказівки Міністерства оборони Росії і командування Чорноморського флоту стосовно військових комендатур на території України вважати недійсними.

Усе це прискорило багатоцільову акцію, яка давно вже готувалася проти державності України. Було різко підвищено зарплату морським старшинам Чорноморського флоту, піднято ціни на енергоносії і розпочато широкомасштабну провокацію з підняттям на кораблях 171-го дивізіону суден забезпечення Чорноморського флоту андріївських прапорів. Реакція України була стриманою, але чіткою; оскільки андріївський прапор є символом ВМФ Росії, то ці кораблі отримують статус суден іноземної держави, що дислоковані в Україні, а члени їх екіпажів — статус громадян

¹ Військова ранга адмірала присвоєна указом Б.Єльцина 16 червня 1993 р.

України, які проходять службу на суднах інших держав. У зв'язку з тим, що перебування на території України суден під андріївським прапором є прямим порушенням українського законодавства, Міністр оборони України наказав розробити та узгодити з керівництвом Збройних Сил Російської Федерації оргзаходи щодо виведення цих суден за межі України, а також про припинення їх фінансування, Міністерство закордонних справ України оголосило ноту з цього приводу МЗС Російської Федерації.

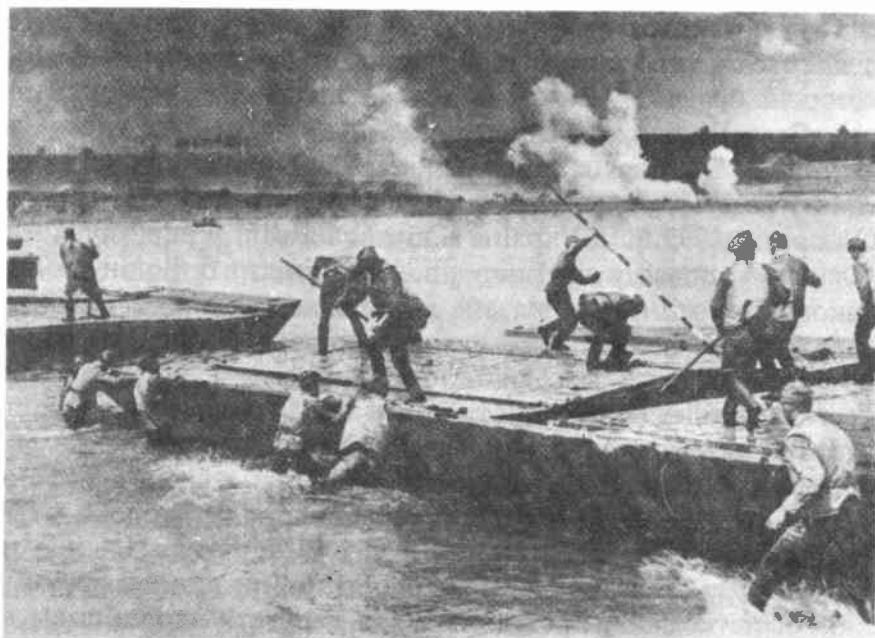
Ситуація, яка склалася напередодні призначених на 17 червня 1993 р. переговорів між Л.Кравчуком і Б.Єльциним з приводу подій на Чорному морі, була вкрай несприятливою для України. Використовуючи страйки шахтарів Донбасу, зумовлені різким підвищенням Росією цін на енергоносії, маніпулювання "п'ятою колоною" в Криму (спікер шовіністично-комуністичного парламенту якого М.Багров і не приховував, що його позиція — спільний флот), Росія мала великі шанси змусити Л.Кравчука погодитися на невігідні Україні компроміси.

Переговори відбулися в Завидові під Москвою. Підписано низку угод, згідно з якими розподіл Чорноморського флоту з усією інфраструктурою відбуватиметься 50 на 50 відсотків. У таких пропорціях здійснюватиметься і його фінансування. Домовлено, що розподіл почнеться у вересні 1993 р., на період розподілу встановлюються єдині норми і види грошового забезпечення. Російська сторона братиме участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя, інших населених пунктів, де буде дислокуватися Військово-Морський флот Росії. Для вирішення практичних питань поділу флоту утворено міждержавну комісію.

У жовтні 1992 р. в Україні відбулися зміни у вищому ешелоні влади — подає у відставку прем'єр-міністр В.Фокін, політика якого була міцно прив'язана до московського воза. Реваншисти вдалися до нової спроби розквитатися з Міністром оборони К.Морозовим, який вже давно почав дратувати антидержавні сили своєю незалежною патріотичною політикою. Однак міністра підтримали усі національно-демократичні партії і рухи, а 17 жовтня 1992 р. відбувся пленум Співки офіцерів України, який рекомендував на посади міністра оборони і голови СБУ в уряді Л.Кучми генералів К.Морозова і Є.Марчука. Позиція нового прем'єра, який не дав можливості почергово обговорювати членів своєї команди, остудила запал депутатів-шовіністів і вони змушені були затвердити склад кабінету у запропонованому новим прем'єром складі.

Але ці сили й не думали здаватися. І наприкінці жовтня 1992 р. вони провалили запропонований К.Морозовим проект військової доктрини. Та й навіть сам факт, що вже з березня 1992 р. цей документ майже вісім місяців обговорювався у комісіях Верховної Ради, свідчить про те, що час зумисно затягувався. Не можна сказати, що сама військова доктрина, запропонована депутатам, була бездоганною. Вона носила дещо декларативний характер і за справедливою оцінкою народного депутата генерала Бандурки була якоюсь пацифістською. Що значить, наприклад, принцип “розумна достатність” і де межа того “розуму”. Туманно і обтічно сказано про кількість особового складу та озброєння Збройних Сил України. Проект доктрини не накреслював умов, за яких агресор, що вдається до збройної боротьби, зазнає у відповідь шкоди, яка перевищує ту вигоду, на яку він розраховував.

Повторно доопрацьований проект військової доктрини винесли на обговорення у травні 1993 р., причому на закриті засідання Верховної Ради. Його і на цей раз не було схвалено. Різні політичні сили, а особливо ті, хто бореться з державністю України і її основою — Збройними Силами, вже з жовтня 1992 р.

Наведення поптонної переправи.

ведуть нечесну гру супроти генерала К.Морозова, а для досягнення своїх замірів не гребують нічим. Чи в будь-якій нормальній державі міг би політичний діяч зробити те, що здійснив в Україні народний обранець полковник Ізмалков? Як повідомив народний депутат України Я.Кендзьор, серед 155 підписів, що їх зібрав цей бравий вояк під заявою з вимогою усунення Міністра оборони (до речі, свого прямого начальника!), 9 депутатів (Чародеев, Уманець і ін.) підписалися двічі, а підписи близько 10 членів Народної Ради (Нагулка, Осадчука, Піскуна...) були підроблені.

У квітні 1992 р. у Києві відбувся IV з'їзд Спільки офіцерів України, де головна увага була привернена до проблем будівництва Збройних Сил України. У звітній доповіді голови СОУ полковника Г.Омельченка приводилися дуже тривожні дані: опитування старшин показало, що 10 відсотків з них готові в будь-який момент зрадити Україну, 33 відсотки заявили, що присягли на вірність українському народові, бо мають тут житло, 27 — лише тому, що в Україні спокійно, і лише 30 відсотків готові служити Україні вірою і правдою. В армії процвітає “дідівщина”, корупція, пияцтво, злочинство, а національна ідея у війську так і не стала провідною. З великою, по-військовому чіткою промовою на з'їзді виступив Міністр оборони України К.Морозов. Він навів цифру, що Збройні Сили України станом на квітень 1993 р. налічують 525 тис. осіб, висловив свою чітку позицію щодо Чорноморського флоту, 43-ї ракетної армії, про рішимість побороти труднощі і створити надійний захист незалежності Української держави.

НА ШЛЯХУ ДО БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

Однією з найсерйозніших проблем, яку довелося вирішувати політичному і військовому керівництву України вже на початку створення власних Збройних Сил, є наявність на території України ядерної зброї. Справді, у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. проголошено про намір України стати в майбутньому державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Цей намір було підтверджено 24 жовтня 1991 р., коли Верховна Рада заявила: Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території

Української держави. Як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР, Україна запевнила світ, що буде дотримуватися засад Договору 1991 р. між СРСР і США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь в частині, котра стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території.

Але як кожна держава, яка має національні інтереси, Україна передусім зобов'язана дбати про свою національну безпеку. Після розпаду СРСР Україна стала фактично третьою державою світу за потужністю ядерного потенціалу (після США і Росії). На її території перебуває 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), які мають 1656 ядерних боеголовок. Кожна з ракет здатна нести до 10 ядерних боеголовок індивідуального наведення. Це так звані ракети з роздільними головними частинами індивідуального наведення (РГЧ ІН). До ядерних сил належать і 30 стратегічних бомбардувальників, в арсеналі яких 500 крилатих ракет і важких атомних бомб. Цей ракетний потенціал, як твердять фахівці, за своїм рівнем — останнє слово світового ракетобудування. З 176 ракет — 46 на твердому паливі. Такі ракети в армії США можуть з'явитися лише років через 10—15. Правда, 26 із 176 ракет найближчим часом підлягають модернізації або виведенню з бойового чергування, бо термін їх експлуатації закінчується.

Найпотужнішими і найдосконалішими є ракети СС-24 як стаціонарного базування, так і розміщені на залізничних платформах, зі стартовою масою 105 т і закидуваною масою 4 т, та важкі ракети СС-18 зі стартовою масою 211 т і закидуваною масою 8 т. Саме ці ракети сконструйовані КБ "Південне" і виготовлені у Дніпропетровську, де існує могутня виробнича і дослідно-конструкторська база з унікальними випробувальними стендами, устаткуванням для перевірки, обладнанням для натурального великомасштабного відпрацювання ракет, що постійно модернізуються.

Тренуються військовики підрозділу спеціального призначення.

Міністр оборони України
Віталій Радецький. Яворів. 1994 р.

Окрім цього, весь ракетний комплекс України дуже дорогий. Так, лише у ядерних зарядах тактичних боеприпасів, які були вивезені до Росії у першій половині 1992 р., містилося 5 т плутонію і 4 т урану. На світовому ринку 1 т урану коштує 100, а плутонію —

500 млн доларів. Отже, тільки вартість зарядів складає 2,9 млрд доларів.

Знищення ракет, особливо на рідинному паливі гентил, яке є надзвичайно токсичним і вибухонебезпечним, не вирішено до цього часу наукою, хоч і тут Україна має надзвичайно цінні лабораторні дослідження, невідомі світовій практиці. Величезні кошти вкладені і в обладнання ракетних шахт, які підлягають демонтажу, а також в устаткування заводу “Південьмаш”.

Перший етап масового тиску на Україну припав на кінець 1992 р. Підписавши з Росією до певної міри кон’юнктурний договір “Старт-2” напередодні президентських виборів, США продемонстрували своєрідний підхід до справи. Реалізація цього договору могла розпочатися лише за умов ратифікації договору “Старт-1” Україною, але Україну до участі в переговорному процесі ніхто не запрошував. Тоді чи мають підстави звинувачення на адресу України, що вона гальмує світовий процес ядерного скорочення, коли такого процесу, на жаль, не існує. В ньому брали участь лише США і колишній СРСР, а тепер США і Росія, яка самовільно присвоїла собі право бути єдиною наступницею колишньої імперії. Адже Китай, Англія і Франція ніколи не заявляли, що будуть йти на будь-яке скорочення своїх ядерних потенціалів. Швидше навпаки: у Франції розроблено програму вдосконалення ракетно-ядерної зброї — замінити стратегічні бомбардувальники “Міраж-4” на 200 нових літаків “Міраж-2000”, а ракети М-20 з моноблоковою системою морського базування на ракети М-4 з роздільними головними частинами. Розміщення 16 ракет

М-4 на одному підводному човні приведе до того, що його бойова міць буде дорівнювати усім нинішнім ядерним силам Франції.

Колишній прем'єр-міністр Великобританії М.Тетчер вважала ядерну зброю головним чинником стримування війни і переконана світову громадськість, що Англія володіє лише мінімальним арсеналом, який необхідний для її безпеки. Мало того, кількість британських боеголовок у зв'язку з модернізацією зросте з 775 до 1193.

Про Китай взагалі не доводиться говорити, оскільки ця держава має свої окремі плани в галузі ядерного озброєння і нічого скорочувати не збирається.

Незважаючи на договір про нерозповсюдження ядерної зброї, у світі існує ще три групи держав. До першої належать ті, що неофіційно володіють ядерною зброєю. Таких держав є десь 5—7, до другої входять порогові держави, що є на грані володіння ядерною зброєю, до третьої — біляпорогові. До цієї останньої групи входять ті, що мають політичні рішення про створення ядерного потенціалу, але ще не мають необхідних науково-технічних ресурсів.

Отже, Україна, не відкидаючи в майбутньому свого без'ядерного статусу, мусить добре задуматися над проблемою, чи можна так легковажно позбуватися головного аргументу своєї безпеки. Мало того, утримування невеликих за кількістю стримуючих ядерних сил є економічно вигідним, дає можливість вивільнити сотні тисяч працездатних чоловіків і використати їх у сфері виробництва. Росія, до речі, все це дуже добре обрахувала, розробляючи програму модернізації власних ядерних сил. В інтерв'ю газеті "Известия" перший заступник Міністра оборони Російської Федерації А.Кокошин про РЯС говорить так: "...ракетне військо — найдешевший вид Збройних Сил. Воно здатне вирішувати 60—100 відсотків стратегічних завдань, а вимагає для себе тільки 5—6 відсотків усього оборонного бюджету. Причому 7 відсотків з них йде на утримання особового складу, 9 на капітальне будівництво, 4 на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи".

Які ж підходи до долі ядерного арсеналу, що розміщений на території України, визначилися у депутатів Верховної Ради України? Їх три:

Перший: ми не маємо ані необхідної технології, ані кадрів для догляду за міжконтинентальними ракетами, тому від них треба відмовитися. Та цієї думки дотримується небагато депутатів, в

основному ті, які, будучи членами парламенту України, постійно воюють саме проти її державності.

Другий: Україна повинна оголосити себе ядерною державою. У той час коли десятки держав, для яких загроза агресії не більша, ніж для України, розробляють програми ядерної зброї, витрачаючи на це величезні кошти, Україна добровільно віддає цю зброю і зводить нанівець свою оборонну могутність. Але зайнявши цю позицію, ми можемо потрапити в лещата політичної та економічної блокади Заходу, мусимо вкладати великі кошти в модернізацію ракетно-ядерного потенціалу.

Третій: Україна не зійде з колії, яка веде до без'ядерного статусу, але виставляє певні умови. Нам потрібна фінансова допомога і компенсація за ядерні компоненти, гарантії національної безпеки з боку ядерних держав.

Очевидно, Україна готова для серйозного діалогу зі США та іншими розвинутими країнами Європи, але усім, хто буде вести цей діалог, треба скинути промосковські окуляри.

Депутати Верховної Ради України стоять перед серйозною проблемою, від вирішення якої залежатиме майбутнє Української держави, її безпека. І тому мусять добре пам'ятати такі слова М.Тетчер: "Війни обминають країни з надійною обороною".

Друга проблема, тісно пов'язана з проблемою ядерного статусу, — це позиція України щодо участі у військово-політичних блоках. З одного боку, відмова України від статусу ядерної держави при одночасному позаблоковому характері військової політики не дозволить сподіватися на прикриття ядерної парасольки союзників. З другого, нас, на превеликий жаль, в НАТО не чекають. А відмова від позаблоковості вестиме хіба до військового союзу з Росією, про що лише мріють проросійськи настроєні політичні кола.

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ УКРАЇНИ

Розглядаючи перший період будівництва Збройних Сил України, ми згадували і про інші військові формування, не підпорядковані Міністерству оборони України, зокрема про Національну гвардію України, спеціальне військо, що має берегти конституційний лад держави.

Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. внутрішні війська МВС СРСР, які дислокувалися на території України, підпорядковувалися її Міністерству внут-

Командувач ПрикВО Петро Шуляк. 1995 р.

рішніх справ. Вже маючи деякі законодавчі напрацювання з питань створення спеціального війська, які були здійснені у Львові, Києві, Харкові, Житомирі, група військовиків з вересня 1991 р. приступила до конкретної роботи над Законодавством про Республіканську (так планувалося її називати) гвардію України. Законопроект “Про Республіканську гвардію” та Положення “Про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Республіканської гвардії” були заслухані на засіданні комісії з питань оборони і державної безпеки 12 вересня 1991 р., на засіданні Верховної Ради в першому читанні — 22 жовтня 1992 р. В цей день розпорядженням Голови Верховної Ради України Л.Кравчука полковника Володимира Кухарця було призначено командувачем Національної гвардії України, який приступив до виконання своїх обов’язків 30 жовтня 1991 р. 4 листопада Верховна Рада України ухвалила Закон і Положення про Національну гвардію. Розпорядженням Голови Верховної Ради від 4 грудня 1991 р. було затверджено організаційну структуру, загальну чисельність і дислокацію з’єднань і установ Національної гвардії України.

На підставі акту, затвердженого першим віце-прем’єром України К.Масиком 27 грудня 1991 р., проведено розподіл військово-

Національна гвардія України.
Київ, Хрещатик. 1992р.

вих частин внутрішнього війська з їх особовим складом, озброєнням, технікою і матеріальною базою. Гвардії передано стрілецькі полки і спеціальні моторизовані частини міліції внутрішнього війська МВС України, а також окремий батальйон зв'язку. Вже на 31 грудня 1991 р. загальна чисельність Національної гвардії склала 11960 осіб. А 21 січня 1992 р. Постановою Президії Верховної Ради України Головній управі КНГУ визначено статус Державного комітету України.

Знаменним для Національної гвардії України був день 5 січня 1992 р., коли особовий склад НГУ за урочистих обставин склав присягу на вірність Україні. На початку лютого 1992 р. розгорнуто систему зв'язку НГУ, створено вузли зв'язку дивізій, а батальйон зв'язку зреформовано у полк. Розпорядженням Президента України в ГУК НГУ створено управу соціального і правового захисту і виховної роботи чисельністю 10 одиниць, яка, по суті, виконує ті ж обов'язки, що соціально-психологічна служба Збройних Сил України. У червні 1992 р. Національна гвардія України отримала суттєве поповнення. До її складу передано мотострілецьку дивізію у м.Чугуєві (належала до системи КДБ СРСР), окремий вертолетний полк у м.Олександрія, вертолетну ескадрилью у м.Біла Церква та окремий інженерно-будівельний батальйон у селищі Малинівка. Відповідно у ГУК НГУ створено управу авіації.

Під час збройного конфлікту у Придністров'ї згідно з указом Президента України від 17 березня 1992 р. "Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова"

військо Національної гвардії України підтримувало порядок в зоні особливого режиму на кордоні, сприяло підрозділам Прикордонного війська: здійснювало патрулювання населених пунктів, перевіряло автотранспорт на контрольно-перепускних пунктах. 3 липня 1992 р. Національній гвардії України доручено охорону дипломатичних представництв на території України, з цією метою створено окрему бригаду НГУ.

Авіаційні підрозділи Національної гвардії України зведено в окрему вертолетну бригаду. Летунство Національної гвардії України спроможне терміново передислокувати в заданий район 2 тисячі гвардійців. А в листопаді 1992 р. Національна гвардія сформувала окремий танковий батальйон, що посилило її бойову міць. На початок 1993 р. чисельність Національної гвардії України склала майже 35 тис. осіб.

Хоч історія Національної гвардії України і недовга, вона вже має своїх героїв. Ціною власного життя майор Володимир Ігнат'єв 15 липня 1992 р. захистив від вибуху бандитської гранати десятки громадян в поїзді Одеса—Ясинувата, за що посмертно нагороджений найвищою нагородою держави “Почесним знаком Президента”.

У першу річницю незалежності у багатьох містах України національні гвардійці брали участь у парадах і маніфестаціях. Коли вулицями древнього Львова йшли струнки колони гвардійців у новій експериментальній формі, тисячі людей зустріли їх оваціями.

Національна гвардія України — єдине військове формування, яке з першого дня впроваджує в життя державну мову. Усі накази командувача НГУ, починаючи від №1, видані українською мовою, і тут варто повчитися як Збройним Силам України, так і Прикордонному війську. З 1 січня 1992 р. НГУ розпочала видавати “Бюлетень прес-служби”, який називається тепер “Вісник Національної гвардії України”. Саме ГУК НГУ була співзасновником журналу “Військо України”.

Національна гвардія стає тим, чим вона покликана бути — стабілізуючим фактором у державі, гарантом демократичних перетворень у ній.

ВІЙСЬКО ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ

Воєнізовані формування Цивільної оборони колишнього СРСР були дуже громіздкою і недосконалою структурою. Особливо наочно нездатність діяти в сучасних умовах показала катастрофа на

Чорнобильській АЕС. Відсутність сучасної апаратури, нефаховість штатних працівників були дивовижними. Наприклад, у хімічному батальйоні ЦО з 18 офіцерів лише один був хіміком, а військовики навіть не знали, що має робити їхній підрозділ під час тривоги. Після проголошення незалежності постало питання про концепцію Цивільної оборони держави та закон “Про Цивільну оборону України”. Перше слухання запропонованого Кабінетом Міністрів закону відбулося на пленарному засіданні Верховної Ради у лютому 1992 р., а невдовзі цей документ було ухвалено.

Начальником Цивільної оборони України є прем'єр-міністр. На територіальному рівні формування ЦО мають подвійну підлеглість: керівникам місцевої держадміністрації і безпосередньо штабу ЦО держави. Обласним штабом ЦО підлягають також спеціалізовані і неспеціалізовані формування.

У 1992 р. багато спецпідрозділів війська Цивільної оборони було виведено з підлеглості Міністерства оборони і підпорядковано штабові ЦО України, яким керує Кабінет Міністрів. Організовано автоматичний прогнозно-моделюючий центр науково-технічної оснащеності, який не має аналогів. У 1992 р. військові і невійськові формування брали участь у ліквідації 86 надзвичайних ситуацій, було залучено 300 одиниць спецтехніки, 276 разів працівники ЦО виїжджали на розмінування вибухонебезпечних об'єктів. Проведено значну реорганізацію війська, ліквідовано 96 служб, скорочено 5 тис. штатних працівників. Є надія, що структура ЦО України в недалекому майбутньому буде мобільною, добре оснащеною, зможе оперативно виконувати поставлені перед нею завдання.

ПРИКОРДОННЕ ВІЙСЬКО УКРАЇНИ

До однієї з найважливіших функцій держави, яка дбає про свій суверенітет, є охорона державного кордону. Загальна протяжність кордонів України складає 7698 км, з них з Росією — 2484 км, Білоруссю — 952 км, Румунією — 608 км, Польщею — 542 км, Словаччиною — 98 км, Угорщиною — 135 км, Молдовою — 1194 км. Протяжність морської ділянки державного кордону — 1758 км (Чорноморської — 1533, Азовської — 225 км). У структурі колишнього СРСР прикордонники належали до зловісного КДБ. Після проголошення незалежності України було взято курс на створення окремого військового формування, завданням якого стали виключно функції охорони державного кордону молодій державі.

Треба відзначити, що підготовка засадничих законопроектів, що стосуються діяльності Прикордонного війська України, була здійснена у дуже стислі терміни. Вже 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила закони “Про державний кордон України”, “Про Прикордонне військо України” та “Положення про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська України”. Цьому сприяла енергійна праця командувача Західної округи Прикордонних військ колишнього СРСР генерал-лейтенанта Валерія Губенка, який зумів мобілізувати своїх підлеглих на створення нової структури незалежної держави. Наприкінці 1991 р. В.Губенко призначений головою Державного комітету у справах охорони державного кордону України — командувачем Прикордонного війська України.

Наказом № 274 від 25 грудня 1991 р. голова Держкомкордону оголосив закони України і Положення про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська, зобов'язавши Прикордонне військо з 18 грудня 1991 р. у службово-бойовій діяльності керуватися виключно цими законодавчими актами. У місячний термін структури Держкомкордону мали забезпечити вивчення законів України, до 30 січня 1992 р. передбачалося внести зміни в програму командирського вишколу старшин і підстаршин, а до 30 травня 1992 р. від усього старшинського корпусу мали бути прийняті заліки на знання цих законів.

У Держкомкордоні України було сформовано штаб та три управи: Північно-Західну (м. Львів), Південну (м. Одеса) та Південно-Східну (м. Харків).

Та чи не найважливішою заслугою генерала В.Губенка було те, що Держкомкордон зразу ж перейняв контроль і над військово-морськими частинами, що належали до Прикордонних військ СРСР. Україна, яка застрягла у проблемах з Чорноморським флотом, контролює свої кордони силами морських з'єднань Прикордонного війська. Загальна кількість Прикордонного війська на середину 1993 р. складала 43 тис. осіб. У їх складі є суходільні частини (застави, комендатури, загони), об'єднані у трьох управах, вони мають власну авіацію (вертолети і літаки), дві бригади охорони морського кордону, що дислокуються в Одесі і в Криму.

Складним питанням у формуванні структур Прикордонного війська є те, що вони були зосереджені лише на західному і півден-

ному кордонах колишнього СРСР, а кордон з Білоруссю і Росією доводиться будувати на голому місці. Одначе навіть з західним кордоном існували проблеми, оскільки треба було провести переговори з керівниками прикордонних служб Республіки Польща, тоді ще єдиної Чехо-Словаччини, Угорщини і Румунії. Генерал Губенко провів ці зустрічі, підготував ґрунт для відповідних угод, які було укладено у другій половині 1992—на початку 1993 р. Розпочався процес формування нових прикордонних структур. До 1 липня 1992 р. частини Прикордонного війська вийшли на державний кордон і з 20 липня приступили до його охорони. Сформовано три загони прикордонного контролю з дислокацією в Могилеві-Подільському, Котовську та Березіно. У квітні 1992 р. на підставі ухвали Кабінету Міністрів українські прикордонники змінили колір прикордонних стовпів з червоно-зелених на кольори державного прапора України, ліквідували символіку тоталітарного режиму на контрольно-перепускних пунктах, заставах, кораблях.

У зв'язку з загостренням конфлікту у Придністров'ї Президент України Л.Кравчук 17 березня 1992 р. підписав Указ "Про заходи по охороні державного кордону України з Республікою

Міністр оборони України Валерій Шмаров
та Міністр оборони США Уільям Перрі.
"Щит миру-95".

Молдова". На виконання цього указу, інших рішень уряду вже з 20 березня Прикордонне військо України разом з МВС і НГУ перекрили найважливіші напрямки українсько-молдавського кордону. Головним завданням стало забезпечення територіальної цілісності і недоторканості кордонів, захист населення прикордонних з Молдовою районів.

Оскільки збройний конфлікт розгорнувся в районах, які безпосередньо прилягають до кордону України, всі частини було підсилено панцерною технікою. Лише у 1992 р. українські прикордонники спільно з МВС і НГУ вилучили близько 1000 одиниць стрілецької зброї, велику кількість стрілива, контрабанди, в тому числі і стратегічної сировини.

Восени 1992 р. Президент України підписав розпорядження "Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією". Необхідність таких дій була нагальною. Відкриті кордони з півночі і сходу активно використовувалися для перевезення зброї, наркотиків, іншої контрабанди, а також для нелегальної міграції в Західну Європу громадян третіх країн, особливо Південно-Східної Азії. У 1992 р. було затримано лише на західному кордоні понад 900 таких порушників. У січні—жовтні 1992 р. на кордонах з Росією і Білоруссю правоохоронні органи вилучили при спробах вивезти з країни товарів на суму близько 1,5 млрд карбованців.

Наприкінці жовтня 1992 р. у Києві проведено робочу зустріч керівництва Держкомкордону України і делегації Прикордонних військ Росії. Українська сторона запропонувала розглянути проект угоди з питань взаємодії ПВ України і Росії, проект договору "Про правовий режим українсько-російського державного кордону", пропозиції української сторони про делімітацію українсько-російського державного кордону. Зіславшись на те, що це виходить за межі її компетенції, делегація Росії від розгляду цих питань ухилилася.

Прикордонники увійшли з ініціативою про створення в Україні міграційної служби, розробили всеохопну програму розбудови державного кордону України, яка передбачає виконання усіх необхідних правових угод з конкретними термінами реалізації, створення системи цивілізованих контрольно-перепускних пунктів (з Білоруссю і Росією їх має бути 33), програма будівництва прикордонного флоту (73 одиниці) і т.ін. Виконання цієї програми, розрахованої до 1998 р., дасть нашій державі належні гарантії на її суходільних і морських кордонах.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Дух українського козацтва завжди жив у свідомості українського народу. Тому в загальному руслі процесу національного відродження йшло й відродження козацьких традицій в Україні.

Питання відродження козацького духу зазвучали ще на установчому з'їзді Руху у вересні 1989 р. А вже під час другого з'їзду Руху українські козаки — делегати прибули 28 жовтня 1990 р. на Софійський майдан і не давали можливості зробити те, що задумав московський патріарх Алексій II, надаючи автономію Київській митрополії і плануючи цим актом перешкодити відродженню Української Автокефальної православної церкви. Особливо відзначилися козаки з Білої Церкви під керівництвом отамана Є.Петренка.

Упродовж 1990—1991 рр. рух за відновлення козацтва охопив усю Україну, та особливого піднесення йому надало святкування 500-річчя Українського Козацтва, коли відбулися грандіозні народні здвиги на козацьких могилах біля Берестечка і святкування на Запоріжжі. У цих акціях взяли участь сотні тисяч людей. Козацькі організації відродилися на Київщині, Придніпров'ї, Слобожанщині, Волині, Південній Україні. Влітку 1990 р. створена фольклорно-спортивна організація “Галицька Січ”. Старшинська Рада у Запоріжжі під час святкувань вирішила спрямувати козацький рух у військово-патріотичне русло. Шахтарський регіон Червонограда на Львівщині створив Західно-Бузьку Січ.

У 1990 р. у Києві зібралася установча козацька Рада усіх українських козаків. 16 вересня 1990 р. було проголошено створення Українського козацького товариства (УКТ), схвалено його статут, обрано керівні органи — Велику і Малу Ради.

Напередодні свята Покрови 1991 р. у Києві відбулося засідання Великої Ради, на якій першим гетьманом відродженого Українського Козацтва обрано В'ячеслава Чорновола.

Акції українських козаків 1992 р. увійдуть до сучасної української історії. У святу неділю 21 червня 1992 р. козаки з полків, сотень, куренів, кошів усієї України у Переяславі урочисто зреклися присяги, довірливо даної їхніми пращурами на цьому майдані російському цареві у 1654 р. Підписано грамоту, якою скасовується присяга на вірність своїм душителям. Козацтво одностайно присягнуло рідній матері-Україні.

У зв'язку з 200-річчям переселення Чорноморського козацького війська було проведено кінний похід на Кубань — укра-

їнські етнографічні терени на території Росії. У цій значній політико-культурницькій акції взяли участь козаки Кальміуської паланки (Донецька обл.), дитячого і юнацького куреня “Еней” Яготинської сотні (Київська обл.), Білоцерківської сотні та Ірпінського куреня (Київська обл.). Матеріальну та технічну допомогу учасникам походу надало Міністерство оборони України, виділивши три вантажні й одну легкову автомашини, автобус, бензовоз, польову кухню, бак для питної води. В поході взяв участь Запорізький кінний молодіжний театр “Січ”.

У 1992 р. зроблено перші спроби створення козацьких шкільних загонів, відкрито вишкільний табір в Капулівці, створено модернізовану польову форму. А львівське “Товариство Кіш”, власними руками створивши козацьку чайку “Пресвята Покрова”, стало учасником міжнародної експедиції “Українське море-92”, досягнувши Італії і взявши участь у культурних заходах у Сан-Ремо.

Українські козаки різко відмежувалися від територіальних претензій, засудили донських козаків, їх втручання у збройний конфлікт у Придністров'ї.

На осінь 1992 р. Українське Козацтво об'єднувало в своїх осередках 20 тис. козаків. Напередодні свята Покрови 13 жовтня 1992 р. у Києві відбулася Велика Рада Українського Козацтва. Відбувся звіт генерального керівництва, вибори нового гетьмана, яким став відомий політичний діяч і військовик генерал-майор В.Мулява. На Покрову, 14 жовтня, у Покровській Церкві на Подолі відбулося освячення нового гетьмана.

Двічі, навесні 1992 і 1993 рр., відбулися зустрічі Президента України Л.Кравчука з членами генеральної старшини Українського Козацтва. А це свідчить, що Українське Козацтво, його ідеї у відродженні української духовності отримують відгук у найвищих владних структурах.

ПІСЛЯСЛОВО

Становлення Українських Збройних Сил продовжується. За чотири роки, що минули від дня проголошення Україною державного суверенітету, зроблено чимало, щоб Українська армія стала мобільним, боєздатним, відносно недорогим військом, спроможним гарантувати захист і територіальну цілісність держави.

Сьогодні Україна, перебуваючи у важкому економічному становищі, йде шляхом глибоких політичних і суспільних реформ, перебудовуючи структури народного господарства, які дісталися від колишньої імперії. Водночас як зіницю ока вона має берегти і розбудовувати свої Збройні Сили, примножувати високий інтелектуальний, технічний і військовий потенціал, яким володіє.

У 1995 р. при безпосередній участі Президента України Леоніда Кучми та Міністра оборони Валерія Шмарова тривала подальша розбудова Збройних Сил, яка передбачає втілення у життя принципово нової військової доктрини. Світова громадськість схвально сприйняла оборонні ініціативи України в рамках договору "Партнерство заради миру", які передбачають її позаблоковий статус, нерозповсюдження ядерної зброї, скорочення кількісного складу армії, спільні зі США та іншими країнами військові навчання тощо. Тобто наша країна підтверджує, що створює нову армію, яка прагне зайняти належне місце в системі колективної європейської безпеки і гарантувати недоторканість своїх державних кордонів.

У зв'язку з реалізацією цих та інших миролюбних акцій, в армії, як і в усьому нашому суспільстві, відбуваються серйозні процеси.

На жаль, не всі вони мають прогресивний характер. Дається взнаки серйозний вплив, що його чинять на суспільство, а відповідно і на армію, деструктивні прокомуністичні сили. Під їх тиском, наприклад, Україна погодилася на спільну з Росією протиповітряну оборону, чим поставила власний повітряний

простір під чужоземний контроль, зігнувавши ухвалу Верховної Ради про свій позаблоковий статус.

Серйозну тривогу викликає також хід українсько-російських переговорів з приводу розподілу Чорноморського флоту. Загострилася мовна проблема, тривожні тенденції проявляються в кадровому будівництві.

Одразу після розпаду СРСР Україна взяла курс на скорочення своїх Збройних Сил — із 730 тис. осіб до 450 тис. По-перше, це було відповіддю на міжнародні угоди в галузі обмеження озброєнь, що їх наша країна підписала після здобуття незалежності, по-друге, диктувалося її реальними потребами та можливостями. У 1995 р. було зроблено ще один крок до дальшого підвищення мобільності Української армії — парламент затвердив програму, згідно з якою сумарна чисельність Сухопутних військ, Військ повітряної оборони та Військово-морських сил не повинна перевищувати 350 тис. осіб.

Уже кілька років в Україні ведеться робота, спрямована на розробку докладної програми розвитку Збройних Сил. Та строки реалізації цієї програми постійно переносяться. У 1995 р., наприклад, її запровадження планувалося на початок червня, потім перенесено на кінець року, тепер, очевидно, будуть названі нові строки. Зрозуміло, що в таких умовах процес реформування Збройних Сил іде непослідовно та повільно. На це, зокрема, звернув увагу Головнокомандувач Української армії Леонід Кучма, підбиваючи підсумки діяльності Збройних Сил у 1995 р.

З точки зору громадян України, на податки яких утримується армія, загрозливою є тенденція до масового звільнення молодших офіцерів і збільшення вищих офіцерських посад, особливо генеральських, яких в Українській армії нині щонайменше вдвічі більше, ніж в армії будь-якої іншої європейської країни.

Крім того, у Збройних Силах продовжують службу 17 генералів, 1,5 тис. офіцерів та більше 3 тис. прапорщиків, які вже досягли граничного віку перебування на військовій службі.

Тим часом молодших офіцерів хронічно не вистачає. У 1991 р., наприклад, армію залишило близько 14 тис. офіцерів, у 1995 р. — 9,5 тис. та і ті, що залишаються, не бачать жодної перспективи і навзагал мало орієнтуються на військову кар'єру. Це, до речі, підтверджують і наслідки соціологічних опитувань. Соціологи попереджують: скоро українська армія ризикує стати армією без майбутнього, оскільки не матиме достатньої кількості гідних кандидатур на заміщення вакантних керівних посад.

Зрозуміло, що першочерговим завданням, яке в цих умовах слід вирішувати в армії, стає докорінна перебудова усього комплексу військового будівництва в інтересах незалежної України. Адже тільки тоді Збройні Сили здатні будуть вирішувати поставлені перед ними завдання, коли вони комплектуватимуться національно свідомими солдатами і офіцерами, які вірно служитимуть Україні і українському народові і надихатимуться на цю службу беззавітною вірністю українській національній ідеї, як служили їй, наприклад, герої Крут, Українські Січові Стрільці, бійці Української Повстанчої армії.

Костянтин ГЛОМОЗДА

ВІДЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Коли після тривалої історичної перерви розпочалося відродження національних українських збройних сил, умови існування війська як особливого суспільного організму вимагали створення обов'язкової системи власних відзнак. З широко відомих причин ці традиції українських військових формацій сучасним поколінням невідомі, навіть у виданнях, підготовлених ветеранами українських армій, вони висвітлені неповно і неточно¹.

Система відзнак, притаманна будь-якому війську новітньої доби, включає однострої, складовою частиною яких є знаки розрізнення рангів і національної належності (кокарди тощо), бойові знамена частин і різноманітні службові прапори. Істотним елементом цієї системи є також функціональні, почесні та пропам'ятні відзнаки, нагороди за вояцьку звитягу й майстерність полководців. Усі ці відзнаки поступово розвивалися в українських арміях доби Визвольних Змагань.

I

Військова уніформа завжди розглядалася як символ чеснот вояків, ознака їх дисциплінованості і згуртованості. Крім того, однострої необхідні для вояків-”комбатантів” як за міжнародними нормами, так і для відрізнення від представників інших військових сил — союзних та ворожих. Не завжди українські військові формації мали змогу діставати повні власні строї, але і в таких випадках ці функції неодмінно покладалися на певні характерні елементи зовнішнього вигляду.

Уперше в ХХ ст. український військовий однострій кількох зразків загальноєвропейського типу зодягнули члени воєнізованих

¹ *Лепкий Л.* Про однострій нашої армії // Календар “Червоної Калини” на 1923 р. Львів, 1922. С. 133–141; *Бітинський М.* Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося. 1932. ч. 9. С. 47–53.

товариств Західної України. Громадськість захоплено вітала їх — “Січових Стрільців”, “Січових Стрільців II”, “Сокільських Стрільців” — на відомому Здвигу 28 червня 1914 р. У складі австро-угорської армії бійці Легіону Українських Січових Стрільців воювали в звичайній польовій уніформі, але на шапці замість нашивки з номером частини носили тканинну кокарду — “чічку” національних барв (Табл. IV — мал. 1, 2). З часом було заведено особливі привіски (темляки) для старшин, а замість австрійських шапок — знамениту мазепинку, створену перед війною Д.Катамаєм. 19 січня 1917 р. стрільцям офіційно дозволили носити мазепинки з особливими кокардами із зображенням лева — старовинного герба галицьких князів, що з 1848 р. був прийнятий як національний (XI — 1, 3). За проектом Пресової квартири УСС впроваджено також власний однострій (VI — 3)¹.

Стрільцтво відстоювало волю і щастя єдиної Соборної України, і ця ідея знаходила відображення у популярних знаках, що їх видавала і розповсюджувала Українська Боева Управа (XI — 15). У Пресовій квартирі УСС було опрацьовано кілька варіантів герба Соборної України, який поєднав би символи Наддніпрянщини і Галичини. Цей герб також зображався на відзнаках Легіону (XI — 2).

У частинах, що в процесі українізації виділялися з російської армії, національний характер формацій позначався переважно жовто-блакитними стрічками, нашитими на шапках, шинелях і гімнастерках. У XXXIV і VI корпусах, що були перетворені на I-й Український і II-й Січовий Запорізький корпуси, були запроваджені погони національних барв — блакитні з жовтими кантами. У листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат Військових Справ (ГСВС) запровадив для всіх українських вояків на фронті тридюймову жовто-блакитну стрічку під кокардою² (XI — 4).

Українські формації, що виникали в запіллі, мали більше можливостей відтворити у зовнішньому вигляді романтику козацького минулого, бо не підлягали командуванню і могли не дотримуватися фронтових статутів. Значного поширення набули шапки з кольоровими верхами або шликами, інші елементи народного одягу (IV — 5, 6). Популярними були черкески (за зразком кубанських козаків). Жовто-блакитними шнурами чи стрічками обшивалися коміри та рукави шинелей і гімнастерок, за-

¹ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. Львів, 1936. С. 21, 313, 314.

² Військовий вісник Генерального Секретаріату Військових Справ. 1917. Ч. 32.

водилися канти або лампаси на штанях, особливі погони¹. Ці явища притаманні були полкам, що входили до складу київських Сердюцьких дивізій (IV — 4).

За цих обставин ГСВС вжив заходів до уніфікації, запровадивши 17(30) грудня 1917 р. тимчасовий однострій для всього війська. Заводилися сині з жовтою випусткою накомірні нашивки, на яких уміщувалася трафаретом емблема роду зброї і номер або початкові літери назви частини (IV — 7), двоколірна кокарда (XI — 5). Цьому стандарту саме й відповідав широко відомий за фотоматеріалами однострій 1-го куреня Січових Стрільців (Київських) з літерами “С.С.” на ромбовидних петлицях. Незабаром було запроваджено також погони (блакитні з жовтою випусткою), як неодмінну ознаку регулярного війська². Незважаючи на це, деякі підрозділи продовжували розробляти однострої за зразками давньої козацької ноші (IV — 8, 9).

Умови часу не давали можливості послідовно дотримуватися стандартів. Після повернення Центральної Ради до Києва, наприклад, “уніформу” гарнізону столиці становили лише обов’язкові пов’язки³ (IV — 10). Але 1 квітня 1918 р. було запроваджено похідні однострої докладніше розроблених зразків — літній і зимовий (IV — 11, 12, 13). Барви накомірних нашивок, шлик шапки, канти на френчі й лампаси встановлювалися за родом зброї (піхота — блакитні, кіннота — жовті, гармата — червоні, інженерні частини — чорні, співробітники штабів — малинові). Уперше офіційно в українському війську було запроваджено військовий одяг англійського типу⁴. Зміна влади в Україні, однак, перешкодила завершити переобмундування війська.

Після видання III універсалу Центральної Ради в українському війську були поширені нагрудні знаки, що відображали ідею української соборної державності (XI — 16). Після прийняття Малою Радою 12(25) лютого 1918 р. “знака Київської держави часів Володимира Святого” як герба УНР, київські Січові Стрільці прийняли як кокарду об’єднану емблему (XI — 6), яку вживали й інші формації, зокрема, запорожці.

Цілком оригінальні зразки одностроїв мали формування, створені з військовополонених українців у Німеччині та Австро-Угор-

¹ Битинський М. Вказ. праця. С. 47-48.

² Центральний державний воєнно-історичний архів (м. Москва). Ф. 2067. Оп. 1. Спр. 2821. Арк. 1, 1 зв.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 30.

³ ЦДАВО. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 16.

⁴ Там же. Арк. 40, 40 зв.

щині. Вони також ґрунтувалися на традиційному народному одязі (V — 14, 18). Зовнішній вигляд вояків був такий виразний, що неофіційні назви дивізій (Синьожупанна, Сірожупанна витіснили офіційні (1-ша Українська і 1-ша Козацько-Стрілецька). Спеціальні роди зброї у Синій дивізії позначалися на комірї, а в Сірій — на рукаві.

За гетьманату П.Скоропадського особлива “комісія по проектуванню й виготовленні зразків нових уніформ Української Армії і Флоту” діяла постійно. “Так звана гетьманська кокарда... підібрана зручно і виконана солідно, перетривала потім усі уряди та центри”¹ (XI — 7). Військо передбачалося одягнути як за російським (сорочки-френчі, шинелі), так і за англійськими зразками (старшинські френчі, кашкети), з урахуванням складної гама приладних кольорів та їх поєднань за родами зброї і службами (піхота — малиновий, гармата — червоний, інженери — червоний з чорним, медики — коричневий, юстиція — малиновий із зеленим, авіація — чорний та ін.) (V — 17, 19, 20). Крім емблем російського зразка, було запроваджено і власні — штабу гетьмана, конвою, різних медичних служб.

Для конвою і штабу гетьмана, генералітету і Сердюцької дивізії, що формувалася за зразком гвардії, було розроблено особливий “мундир-жупан” (V — 15, 16). Для Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку був перероблений парадний мундир Лубенських гусарів. Крім того, для добірного гетьманського формування була запроваджена і особлива кокарда — “сердюцька зоря”² (XI — 8).

Упродовж усього часу існування українських армій старшини, які закінчили військові академії, інші вищі військові заклади, носили відповідні нагрудні знаки. 14 березня 1918 р. за наказом Військового міністра в Києві було сформовано власну школу старшин — інструкторську, для підвищення фахової кваліфікації “офіцерів в воєнного часу”. Випускники школи вже за гетьмана одержували спеціальний знак (XI — 17).

Військові частини, сформовані за часів Центральної Ради, переходили до нових одностроїв неохоче, а Січові Стрільці зберегли свою попередню форму (VI — 22). Потяг до романтичної старовини, що його поділяв і Головний Отаман, упереджене ставлення

¹ Лепкий Л. Вказ. праця. С. 138.

² ЦДАВО. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 42; Спр.6. Арк. 204; Спр.32. Арк. 48. Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 92. Ф.1077. Оп. 5. Спр. 10. Арк. 137, 145–149, 151 зв., 169, 187, 204–205, 258, 366–367, 375, 376–377, 433–437 зв., 450–453, 479, 550, 553 зв.

до атрибутів доби гетьманату спричинили спробу переодягнути все військо за зразком Сірої дивізії і запровадити нову кокарду (XI — 10). Але вимоги доцільності і стан запасів військового майна змусили, зрештою, повернутися до зручнішого однострою. 24 квітня 1919 р. було запроваджено френч, кашкет (який дістав неофіційні назви “петлюрівка” або “київлянка”), бриджі, нарукавні нашивки — ”кутки” і петлиці (піхота — блакитні, кіннота — жовті, гармата — червоні, інженерні війська — чорні, залізнично-технічні — зелені, авіація — крапові, штабні установи — малинові з білим кантом, Генеральний Штаб — чорні з білим кантом, інтендантство — сині з білим, медики — коричневі, ветеринари — фіолетові) та з відповідними емблемами (VI — 24). У червні було встановлено зразок шинелі, уточнено деталі старшинських кашкетів (VI — 31), повернуто кокарду зразка, схожого до гетьманського, запроваджено особливий однострій для військових урядовців — цивільних службовців військової офіції (VI — 26). Згодом цей однострій було поширено на Житомирську пішу юнацьку школу (VI — 29) і Окремий кордонний корпус¹ (VI — 30). Та окремі частини дотримувалися власного військового одягу (VI — 25), особливо це було характерним для української кінноти (VII — 34).

У липні 1919 р. обов’язковими елементами однострою було визначено кокарду, емблеми за родом зброї, рангові відзнаки та нарукавний знак-тризуб² (VI — 33); кольорові околиці, петлиці і нарукавні кутки заводилися по можливості. Як особливий привілей Сірій дивізії було залишено однострій попереднього зразка (VI — 23), а полкам Запорізької групи надано особливі шапки “мазепинки”³.

Під час останніх бойових дій армії УНР на зовнішній вигляд українських вояків впливали зразки союзного тоді польського війська і особливості постачання (надходили уніформи польського, американського, канадського, навіть італійського зразків). У березні 1920 р. було розроблено новий регламент, який передбачав розвинену систему приладних барв, відзнаки за поранення, зразок китиці (темляка) тощо, але як обов’язкові були встановлені лише деталі кашкета, нові петлиці попередніх барв, зразок нарукавного герба кокарди⁴ (VI — 32; VII — 35, 36, 37). Цей

¹ ЦДАВО. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1,2; Оп. 4. Спр. 1. Арк. 75—76.

² Там же. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 210 зв., 211 зв.

³ Там же. Арк. 199 зв.

⁴ ЦДАВО. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 20, 20 зв., 54.

наказ Головний Отаман затвердив 16 квітня 1920 р., а найповніше нову уніформу запровадили у Генеральному Штабі, 3-й Залізній та 6-й Січовій дивізіях.

Збройні сили ЗУНР спочатку зберігали австро-угорську уніформу, носити яку було заборонено усім, крім вояків українських фрмувань. Поширеною відзнакою, як і в Наддніпрянщині, були на початку національні стрічки, або емблеми із зображенням лева — герба ЗУНР. У лютому 1919 р. за пропозицією полковника В.Курмановича був прийнятий зразок однострою Легіону УСС, а докладний регламент видано Державним Секретаріатом Військових Справ 22 квітня 1919 р. Галицький однострій був подібний до австрійських зразків, але відрізнявся барвою, шапкою-мазепинкою та особливими нашивками — ”зубчатками” на комірі, барвою за родом зброї: Генеральна Булава — малинові оксамитні, піхота — сині, артилерія — вишневі, кіннота — жовті, технічні війська — попелясті, обоз — темно-зелені, медики — чорні, інженери — темно-жовті та ін. (VII — 38, 39, 40, 41)¹. Зубчатки нашивалися і на мундири австрійського та російського зразків, які вживалися за обставинами часу. На лівому рукаві нашивалися відзнаки за поранення і позначалися абрєвіатурами деякі військові спеціальності. У червні 1919 р. було запроваджено також спрощені елементи уніформи: позначення кольоровими нашивками належності вояків до певного корпусу, бригади, роду зброї. У серпні за умовами постачання запровадили шапку-”київлянку” (кашкет англійського зразка наддніпрянського виробництва), надали імпозантнішого вигляду генеральським відзнакам² (VII — 42, 43, 44). Після проголошення злуки УНР і ЗУНР на кокардах УГА лева поступово змінив тризуб (XI — 12, 13).

Уніформа Державного Українського флоту була запроваджена 15 липня 1918 р. Згідно з особливостями традиційного одягу моряків світу за основу взяли елементи російського флотського однострою, який з травня 1917 р. відповідав англійському взірцю, але з новою системою рангових розрізень і кашкетних відзнак: якір на блакитному тлі у золотій розетці — для матросів, те саме з тризубом — для підстаршин (XI — 9), те ж саме з вінком і тризубом — для адміралів і старшин (V — 21). У квітні 1919 р. було встановлено особливий однострій для морської пі-

¹ Вісник Державного Секретарства Військових Справ. 1919. 30 цвіт. С. 4-7.

² Вісник Українського війська. 1919. 15 серп; 31 серп.

хоти УНР, який поєднував традиційні морські елементи із загальним військовим кроєм¹ (VI — 27).

II

Одним з найважливіших зовнішніх атрибутів війська є система рангових відзначень. У новітньому українському війську вживалися різні такі системи, а їх історія до певної міри повторює історію самих військових рангів.

Легион УСС, як відомо, був сформований на засадах імператорського патенту 1851 р., що стосувався добровільних воєнізованих товариств. Внаслідок цього в ньому були запровадили не ранги, а командні посади і відповідно добрали українські терміни. На справжні ранги, що відповідали австрійським, ця система перетворилася 27 грудня 1916 р. Відзнаки рангів були австрійського зразка — на синіх накомірних нашивках-вилогах (“паролях”) вміщувалися шестикутні зірки (целулоїдні в підстаршин, срібні гаптовані в старшин) у комбінації з жовтим і золотим галунами різної ширини. Зірки спершу розташовувалися за австрійським взірцем (по передньому краю вилоги й трикутником), а з 1915 р. на відміну від австрійських частин — рядком вздовж нижнього краю (I — 1, 2, 3, 4, 5). З літа 1916 р. замість синіх “паролей” на комірі впоперек нашивалася вузька синьо-жовта стрічка там, де раніше був задній край вилоги, а зірки й галуни нашивалися перед нею просто на комір.

При новотворенні українських частин у Наддніпрянщині 1917 р. зберігалася спершу російська система рангів і рангових відзнак, але деякі формації самочинно вживали назви рангів, прийняті у козацьких військах Росії, які значною мірою походили з традицій українських козаків XVII — XVIII ст. (див. таблицю рангів). На підставі цієї системи рангів і досвіду УСС деякі формування створювали власні системи, що часом поєднували і ранги, і посади, а відповідно до них і відзнаки. Як подає М.Битинський, Богданівський полк від російських відзнак перейшов до власних — ниткових галунів для підстаршин і срібних для старшин (I — 9, 10, 11). Полуботківці і Кінний козацький полк Вільної України вживали червоні стьожки для підстаршин і довгасті кружальця для старшин (I — 12, 13, 14). Гордієнківці для означення посад користувалися білим галуном (I — 6, 7, 8), а полк

¹ Шрамченко С. Українська морська піхота в рр. 1917-1921 // Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. II. С. 13-16; Його ж: Ще про однострій української морської піхоти // Там же. 1936. Ч. 4. С. 2-3.

Української Республіки — шевронами з синього тканинного і золотих галунів (I — 15, 16, 17). Існування різних рангових систем і відзнак було абсолютно недоречним у справжньому війську, не могло сприяти дисциплінованості і згуртованості вояків.

Серед діячів Центральної Ради переважали прихильники соціалістичних поглядів на військове будівництво. Чи не доостанку існування Ради вони пов'язували майбутнє українських збройних сил із заміною регулярної армії загальним ополченням. Відповідно до таких поглядів персональні військові ранги були скасовані не лише в опанованій більшовиками Росії, але також і в УНР. У грудні 1917 р. ГСВС запровадив в українських частинах командні посади. Вони мали означуватися шевронами із срібного галуна на правому рукаві однострою (I — 18, 19, 20, 21, 22, 23). Відігравали роль тип галуна (звичайний чи “генеральський”), кількість шевронів, наявність петлі на верхньому з них. Ці відзнаки в деяких частинах, зокрема в Окремому Загоні Січових Стрільців, збереглися до початку 1919 р. Їх носили інколи на лівому, а то й на обох рукавах, подеколи робили із золотого галуна.

У березні 1918 р. Військовий Міністр своїм наказом ще раз підкреслив, що “ранги” в українській армії того часу є, власне, коротшими назвами, “приспосованими” до конкретних посад: молодшого старшину підрозділу звали “хорунжим”, командира півсотні (взводу) — півсотенним, помічника командира полку — осаулом тощо. У квітні 1918 р. відзнаки старшин були перенесені на накомірні нашивки і набули вигляду гаптованих золотих чи срібних “смужок” різної ширини, перначів, “гілочок” і зірок (I — 24, 25, 26, 27, 28).

Дивізії, сформовані з військовополонених за кордоном, прийшли в Україну з власними системами відзнак на комірах. У Синій дивізії ранги позначалися кістяними, срібними й золотими шестикутними зірками (II — 1, 2, 3, 4), а в Сірій — металевими білими й гаптованими золотими колосками в поєднанні з галунами на австрійський взірець (II — 5, 6, 7, 8). Ці відзнаки в Сірій дивізії зберігалися доостанку, але в 1919 р. вміщувалися на нашивках барвисті петлиці за родами зброї.

За гетьманату старшинам та урядовцям повернули скасовані раніше “ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту”, було розроблено систему рангів за українською козацькою термінологією¹, заведено складну систему рангових відзнак на погонах. Окремі відзнаки мали підстаршини строкової

¹ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 10. Арк. 45-46.

служби — зеленою тасьмою, понадстрокові — жовтою тасьмою і портупей-юнаки юнацьких шкіл — нитковими і металевими галунами. Перші дві категорії підстаршин мали власні зразки нашивок (II — 8,11 і 9,10), у портупей-юнаків нашивки робилися за російським зразком (II — 12,13).

Старшини мали два типи погонів — звичайні і похідні. Звичайні погони виготовлялися з металізованого “брузументного” шнура на сукняному підкладі барви роду зброї і відрізнялися способом плетення в обер-старшин, штаб-старшин і генеральних старшин (II — 17,18,19). Похідні погони робилися з мундирного сукна, мали кольорові випустки барви роду зброї (II — 14,15,16). Залежно від категорії старшин на погонах нашивалися рядки тасьми, які нагадували проміжки між галунами на російських погонах (“просвіти”), або традиційний у багатьох арміях генеральський “зигзаг”. Ранги позначалися на погонах чотирикутними зірками і булавами. На погонах уміщувалися також емблеми деяких родів зброї і номери частин або корпусів.

З поваленням гетьманату військо Директорії знову повернулося до системи посад. Спочатку були встановлені знаки розрізнення на комірі, але ця система мала бути впроваджена разом із складним як на той час одностроєм, а численні командири на знак своєї “революційності” взагалі їх не носили. Заходів щодо забезпечення одностайного вигляду військовиків було вжито під час реорганізації Дієвої армії УНР навесні 1919 р., коли зробили спробу пристосувати попередню систему посад до ролі персональних рангів — “ступенів”¹. Уперше в республіканському війську України було впроваджено категорії особового складу: козаки, підстаршини, старшини, булавні старшини, отаманні старшини. Відзнаки ступенів уміщувалися над “кутком” на рукавах френчів і шинелей. Підстаршинські відзнаки мали вигляд шевронів з кантів, старшинські — шевронів і шевронів з петлями з нитяної стьожки; з червня 1919 р. їх робили з металізованого галуна (III — 1, 2, 3, 4). Крім “ступенів”, особливими відзнаками позначилися також посади Військового Міністра, Наказного Отамана та Головного Отамана, причому в останніх двох не лише “куток”, а весь чохол рукава виготовляли з блакитного оксамиту (III — 4, 5).

Вище зазначалося, що обставини воєнного часу змусили в липні 1919 р. запровадити спрощений варіант однострою, а відповідно — спрощені рангові відзнаки: вони вміщувалися на ко-

¹ Там же. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 64.

мірі і складалися з металевих або сукняних кружечків (“гудзиків”, “крапок”) і сукняних або галунних смужок (III — 6,7,8,9). На комірах отаманів уміщувалися тризуби (III — 10).

Ці дві системи відзнак співіснували до весни 1920 р., коли спеціальна комісія розробила систему персональних рангів українських військовиків, які надавалися методом атестації. Ця система була запроваджена 12 березня 1920 р.¹ Відповідні рангові відзнаки вміщувалися на накомірних нашивках-вилогах. У муштрових козаків, підстаршин і старшин вилоги мали характерні вирізи (III — 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20). Замість “крапок” попередньої системи знову заводилися зірки. Саме ці відзнаки найширше представлені на численних фото військових діячів УНР.

В Українській Галицькій Армії система рангів здебільшого базувалася на австрійському взірці з добором відповідних українських термінів і досвіду, виробленого у цій царині Легіоном УСС. Відзнаки рангів були абсолютно своєрідні (див. також Т. I, с. 533). На вилогах-“зубчатках” золотими смужками й підкладом позначалася категорія старшин, а на рукавах нашивками із срібного галуна різної ширини, шовкового шнура захисної барви, золотих “плетінок” різної товщини — конкретний ранг. Старшини носили на цих відзнаках також особливі металеві “рожечки”, а генерали — ще й схрещені булави (III — 29, 30, 31, 32, 33).

Система рангів українського флоту (див. Т. I, с. 444) повторювала російську, а через неї — загальносвітові зразки. Так само за цими світовими зразками була прийнята і система рангових відзнак (II — 20,21, 22, 23, 24, 25). Вона складалася з галунових нашивок, але як власну характерну рису включала зображення тризуба з хрестом* і якоря. У залежності від виду уніформи ці нашивки носили або в нижній частині рукавів, або на погонах.

У морській піхоті рангова система відповідала армійській. У квітні 1919 р. відзнаками підстаршин стали жовті шеврони під емблемою (III — 27), а старшин — нагадували відзнаки, прийняті в УГА. 1920 р., з переходом морської піхоти на загальновійськовий однострій, знаки розрізнення вміщувалися на особливих вилогах (III — 28).

В імперських структурах певні посади у військовій офіції заміщувалися не офіцерами, а військовими чиновниками або “класними чинами військового відомства”. Вони мали не військові, а

¹ Там же. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 48, 48 зв.

* Цей варіант герба має складну історію, а в даному випадку нагадував хрещаті корогви часів козацьких морських походів.

цивільні чиновницькі та сановницькі ранги. Така категорія службовців зберігалася у військових установах УНР та гетьманської Української Держави.

За доби Центральної Ради для “вільнонайнятих служачих військової офіції” було встановлено не ранги, а класність посад: наприклад, юрисконсульти, секретарі, помічники начальників відділів мали посади V класу, скарбники, бухгалтери, господарі — VII-го, діловоди і перекладачі — VIII-го тощо. За гетьманату з поверненням до раніше скасованих “чинів і станів” було розроблено систему персональних чиновницьких рангів. За доби Директорії була зроблена спроба надати урядовцям військові ступені, але з доданням слова “адміністративний”. На запровадженій для військових урядовців спеціальній уніформі (VI — 26) срібними галунами позначався вищевказаний клас посади — від X-го до IV-го (III — 21,22).

Перехід у березні 1920 р. від ступенів до персональних старшинських рангів супроводжувався встановленням особливих рангів і для військових урядовців. Ранги ці позначалися на петлицях-вилогах, які, на відміну від старшинських, не мали вирізів (III — 23,24,25,26). Такий же зразок петлиць був запроваджений для немущтрових козаків і підстаршин (III — 11, 13).

Аналогічна категорія “військових урядників” існувала і в Галицькій армії. Вони поділялися за службами (розчислові, лікові, примітні, регістратурові, технічні), мали в залежності від цього системи спеціальних рангів (асистент, акцесіст, офіціал, радник тощо). Галицькі військові урядники носили старшинську уніформу і рангові відзнаки, проте барва “зубчаток” і кантів для них була ясно-бронзова.

III

Без перебільшення можна твердити, що вже тисячоліттями жодне військо немислиме без колективних відзнак — стягів. З символів влади в давнину, що подеколи мали сакральне значення, вони з часом перетворилися на символи честі та слави певних військових відділів, наочне уособлення самого існування певного полку.

Певна неопрацьованість спеціальної української термінології в галузі прапорництва (вексилології) змушує вдатися до ширшого цитування (підкреслення всюди наші. — *Авт.*). Так, відомий військовий діяч В.Петрів твердив, що “...здається, ні один з на-

ших полків крім Богдановців, аж до 1920 року... не мав прапора, який відповідав би знамені “штандарта”¹. Як подає один з полкових командирів А.Марущенко-Богдановський, “полки нашої армії, що творилися в часі воєнної завірюхи, рідко коли мали свої стяги... Проте в полках були так звані прапори, які, однак, не мали якогось сталого одноманітного розміру чи взірця... Взагалі ж справа стягів в нашій армії була дуже занедбана і на будуче треба пам’ятати про цей символ полку — стяг”².

Нарешті, автор численних праць у царині української геральдики Р.Климкевич спробував узагальнити подібні сюжети у такий спосіб: “Серед особливих труднощів державного будівництва... і серед воєнних дій обабіч Збруча не було змоги випрацювати цілої й подібної системи військових прапорів — корогов і значків для кавалерії і артилерії, полкових знамен для піхоти і т. п.”³ У цьому контексті вважаємо за доцільне розрізнити при викладі знамена (полотнища, головну роль в символіці яких відіграють зображення, у т. ч. геральдичні), прапори (в чий символіці головну роль відіграють сполуки барв, насамперед, національних) і значки (відзнаки із спрощеними зображеннями, головний сенс яких полягає у позначенні власника — частини чи підрозділу).

Головна тенденція, яка притаманна українському військовому прапорництву доби Визвольних Змагань, може бути охарактеризована в такий спосіб: військові частини, користуючись головним чином прапорами — полотнищами національних барв, інколи з написами,— при нагоді заводили собі як не знамена (“корогви”, “стяги”), то бодай значки. За приклад у даному випадку служили розвинуті прапорничі системи Росії, Австро-Угорщини та Німеччини. За кожних сприятливих обставин уряд і командування дбали про запровадження певним чином уніфікованого зразка знамена, але реалізувати ці наміри не вдалося.

Піонерами в українському військовому прапорництві, звичайно, були Українські Січові Стрільці. Спершу для різних заходів у легіоні використовувалися національні жовто-блакитні прапори, а під час шикувань — привезений Г.Коссаком (командувачем 1-го куреня а далі полку) прапор “Січі” з Ясениці Сільної під Дрогобичем, де перед війною він був кошовим отаманом. На пра-

¹ *Петрів В.* Спомини з часів української революції. Львів, 1928. Ч. 2. С. 54.

² *Марущенко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го Кінного Лубенського ім. Запорозького полковника Максима Залізняка полку//За державність. 1938. 36. 9. С. 220.

³ *Климкевич Р.* Найвищі інсигнії УГА //Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1919-1920 рр. Вінніпег, 1960. Т. 2. С. 256.

порі був уміщений портрет Богдана Хмельницького¹. Взимку 1915–1916 рр. у Пресовій квартирі УСС виникла ідея створити “загальноукраїнське знамено” — герб, що відбивав би ідею єдності Наддніпрянщини та Західної України. Такий герб (Архангел Михаїл, на щиті якого зображено лева) відомий у мистецькому виконанні І.Іванця, Ю.Буцманюка, О.Куриласа, Л.Лепкого та ін.² Ескіз, зроблений І.Іванцем, у липні 1916 р. ліг в основу малюнка стрілецького знамена, виготовленого “заходом і коштом комітету пань, що постав був для цієї цілі у Львові”³. На лицьовому боці був зображений спроектований герб України, на зворотному — скорочена назва формації і дата її заснування* (VIII — 1). 18 жовтня 1917 р. знамено було посвячене в Розвадові митрополитом А.Шептицьким.

Під час маніфестацій, що покотилися Україною після Лютневої революції, вояки виступали під національними прапорами. Популярними були відзнаки типу “хоругов” з поперечною перекладиною, до якої кріпилося полотнище з гаслами та емблемами (VIII — 2).

“Військові відділи, що повстали на Україні спонтанно, здебільша уживали жовто-блакитних прапорів, що були скоріше відзнакою їх національної приналежності, ніж знаком частин в розумінню військового прапора-стяга. Зрідка лише деякі частини, переважно українізовані в Російській армії, відмінляли національний прапор якимись написами (“Україна”)... або “українізували” російські військові прапори, прикрашуючи їх жовто-блакитними стрічками (штандарт Лубенського кінного полку)”⁴. Національні прапори було вручено від імені Центральної Ради 2-му Українському полку ім. гетьмана Полуботка⁵. На початку грудня 1917 р. в 12-й дивізії, наприклад, “старі знамена віднесено і жовто-блакитні прапори розгорнули над полками”⁶. Полк ім. кошового Костя Гордієнка вирушив до Києва з прапором національних барв, з портретом Т.Г.Шевченка на ньому⁷. Національні

¹ *Веринський Л.* Вишкіл і кіш УСС над Дністром (1914-1918) // Альманах Червоної Калини. Львів, 1929. С. 140.

² *Дзіковський В.* Герб України. Львів, 1917. С. 26–30.

³ *Думін О.* Вказ. праця. С. 314.

* У вексилології лицьовий бік полотнища — той, що видний праворуч від дровка, зворотній бік — видний ліворуч.

⁴ *Бітинський М.* Вказ. праця. С. 52-53.

⁵ *Мірчук П.* Від II до IV Універсалу. Торонто, 1955. С. 14.

⁶ *Єрошевич Н.* Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання / Табор. 1928. №9. С. 58.

⁷ *Петрів В.* Вказ. праця. С. 54.

прапори з різного характеру написами, інколи із зображеннями тризуба, широко використовувалися Вільним Козацтвом (VIII — 5), а згодом — повстанчими загонами.

Характерні полотнища — з додатковими елементами малинової барви, яка символізувала давні традиції українського козацького війська — мали значки, що заводилися для частин і підрозділів, включених в реєстр новостворюваної української армії наприкінці існування Центральної Ради і за гетьманату П.Скоропадського* (IX — 1, 2). Під час бойових дій 1919—1920 рр. значки як полкові відзнаки найпопулярнішими були в кінноті. Відомий “чорношличний” полк мав чорний значок із скошеним за прикладом козацьких корогов минулого краєм, зображенням на лицьовому боці тризуба з написом “1-й кінний полк Чорних Запорозжців”, а на зворотному — черепа з кістками і написом “Україна або смерть”. Схожий значок, але жовтого кольору із синіми зображеннями і написами, мав і 2-й Запорозький кінний полк**. 2-й кінний Переяславський полк 1919 р. мав жовтий значок з нашитим темно-зеленим ромбом, на якому зображено було тризуб і літери У.Н.Р. Типовий полковий значок мав у серпні 1920 р. спадкоємець переяславців — Лубенський полк (IX — 3). Деякі кінні відділи, знову-таки за козацькими зразками минулого, заводили собі бунчуки.

За типом примикають до значків спеціальні відзнаки, які в арміях початку ХХ ст. широко застосовувалися для позначення місцезнаходження польових військових установ, а на марші і при шикуваннях — окремих підрозділів і частин. В українській армії “прапори для зазначення місця розташування штабів, управлінь та частин військ” були запроваджені артикулом 159 Статуту польової служби, затвердженим 29 червня 1920 р. (X — 5—19).

Однак, як уже наголошувалося, військові діячі України усвідомлювали вимоги військових традицій щодо наявності справжніх знамен — гербових полотнищ, які попри всю можливу уніфікацію зберігали унікальний характер, виступаючи індивідуальним символом кожної частини. Справжні знамена дістав уже 1-й Український полк ім. Богдана Хмельницького. Вони були освячені

* Одне із зображених на кольоровій таблиці полотнищ можна атрибуувати як значок 130-ї артилерійської бригади, включеної в реєстр українського війська у складі 130-ї дивізії і перейменованої у 10-ту легку гарматну бригаду української армії 3 червня 1918 р.

** У старій російській армії символікою черепа і кісток користувалися 5-й гусарський Александрійський та 17-й Донський козацький полки. 13 червня 1917 р. наказом Тимчасового уряду таку символіку запровадили для “революційних ударних батальйонів”. Її сенс — відображення готовності вмерти в боротьбі за батьківщину, свободу.

25 липня 1917 р. — напередодні від'їзду частини на фронт. Знамено, надане Українським Генеральним Військовим Комітетом, було малинове із зображенням Архангела Михаїла як “герба України” й написом “Першому Українському Гетьмана Богдана Хмельницького полку слава”, друге — від Товариства ім. Полуботка — на лицьовому золотисто-зеленому боці мало портрет Богдана Хмельницького, на зворотному кармазиновому — зорі та місяць¹. Полк ім. Дорошенка, що сформувався в Чернігові, дістав знамено з портретом гетьмана². Знамено однієї з українських частин, які були організовані в Москві, на думку М.Битинського — “...можливо, найстарший воєнний стяг нашої Армії”³. Він писав так про полотнище “темно-червоного кольору з виображенням запорожця (старовинного герба Війська Запорізького. — *Авт.*) та козацьких атрибутів”, яке пізніше було знаменом 4-го полку Січових Стрільців, а потім — Спільної юнацької школи. Деякі обставини дозволяють ототожнювати це полотнище із стягом, що зараз зберігається в Національному Історичному музеї України (VIII — 3)*.

З власними, дбайливо виготовленими знаменами, прийшла в Україну Синя дивізія. Відоме полотнище полку ім. Дорошенка на лицьовому боці мало зображення хреста українського “степового” типу, сонця, місяця і зорі — давньої символіки козацьких бойових стягів і старовинних українських гербів, а на зворотному — мистецьке зображення ікони Св. Покрови (VIII — 4).

Наприкінці діяльності Центральної Ради розробили єдиний зразок полкового знамена для всього новостворюваного українського війська. Такий зразок був затверджений Військовою радою. Малинові полотнища “полкових хоругв” повинні були мати навколо золоту кайму, герби по кутах, а на зворотному боці — ікону, особливу для кожного полку⁴. Цей проект, який, судячи з усього, ґрунтувався на зразках знамен старої російської армії, не був реалізований.

1918 р. 2-й Запорізький полк одержав знамено “від Охтирки і повіту” — з іконою, тризубом і написом “З вірою святою в конечну перемогу”. Усій Запорізькій дивізії вручали велике синє знамено із золотим тризубом під час постою в містечку Озе-

¹ Народня воля. 1917. № 4. С. 69.

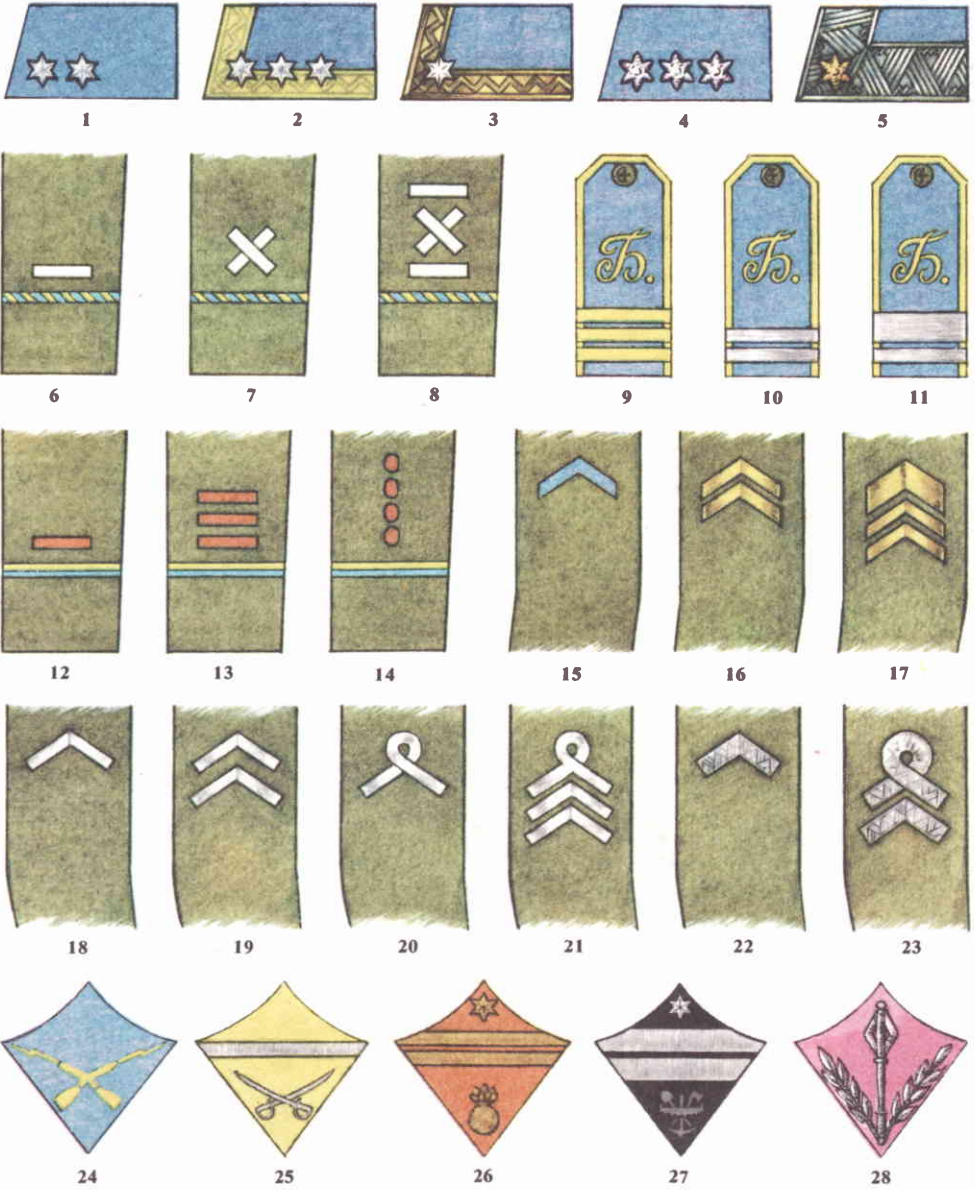
² Млиновецький Р. Нариси з історії визвольних змагань 1917—1918. Торонто, 1970. Т. 1. С. 122.

³ Битинський М. Вказ. праця С. 53.

* Чорно-червоні елементи зображення на полотнищі треба, мабуть, пов'язувати з впливом популярної з червня 1917 р. символіки “ударних частин” як формувань добровольчих, добірних.

⁴ Військово-Науковий вісник Генерального Штабу УНР. 1918. Ч. 1. С. 53.

Таблиця І

Таблиця II

1

2

3

4

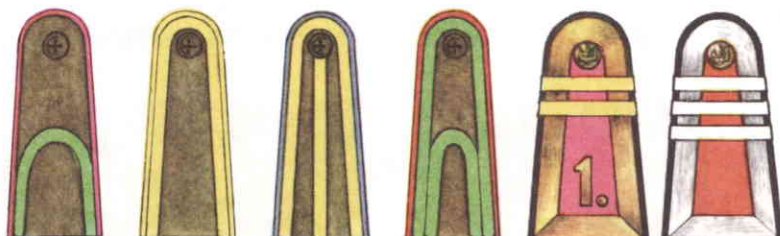

5

6

7

8

9

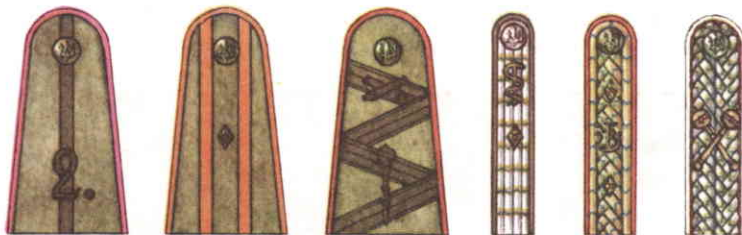
10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Таблиця III

Таблица IV

Таблица V

12

13

14

15

16

17

18

19

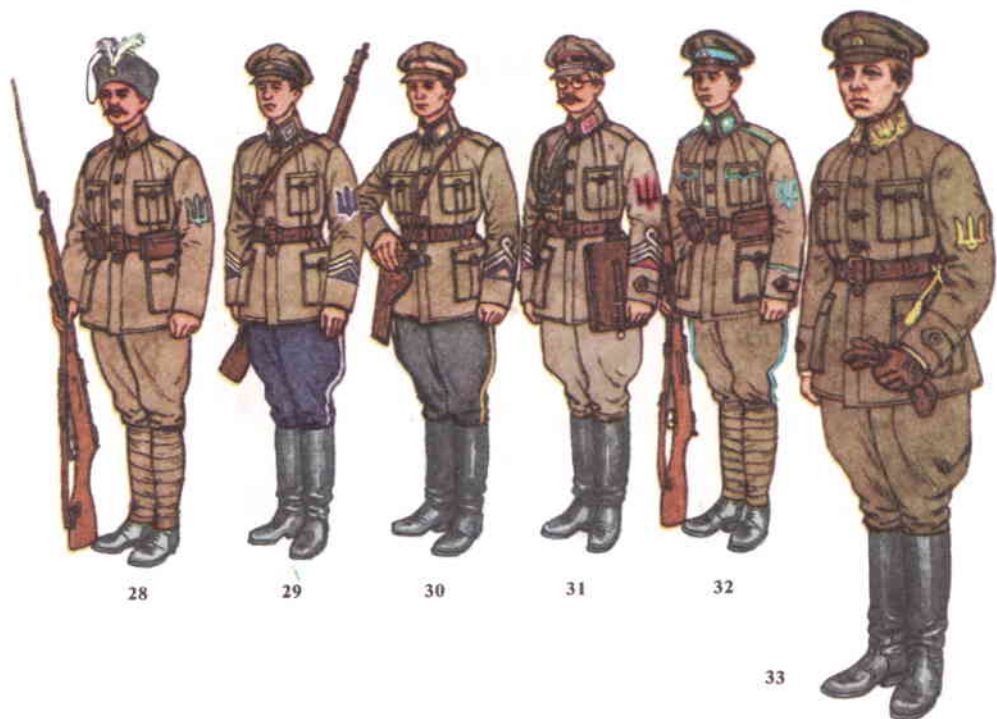

20

21

Таблица VI

Таблиця VII

34

35

36

37

38

39

40

41

42

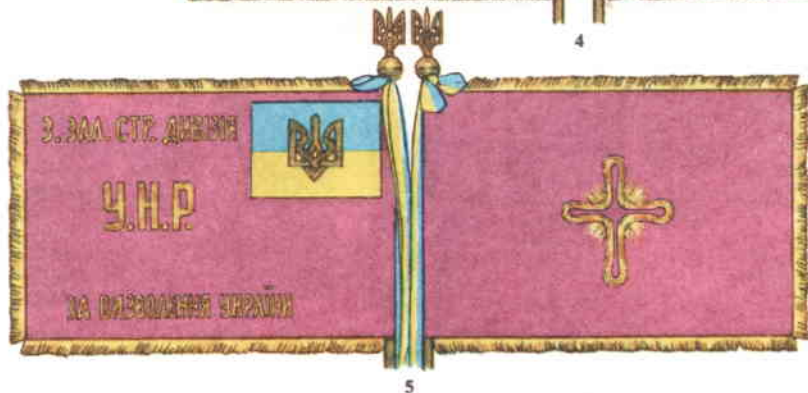

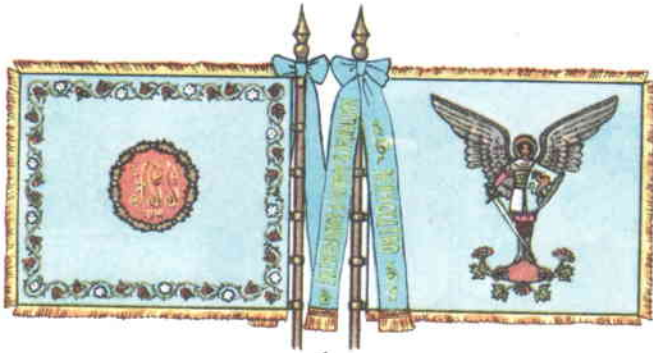
43

44

Таблиця VIII

1

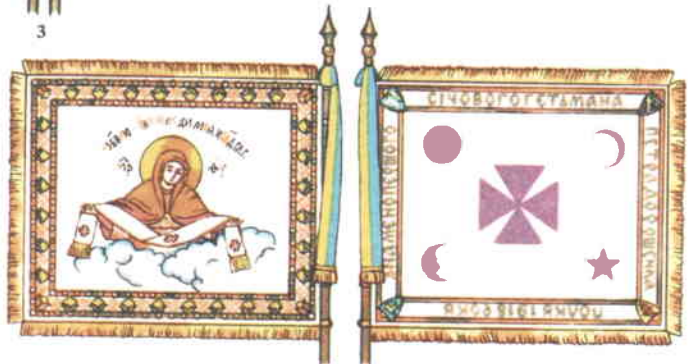

2

3

НЗВВІЛЮ И ПЕРІЮ ЛЮДИ МОА.НОХД.П.Г.

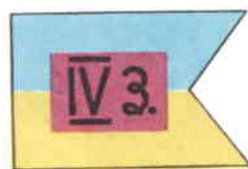
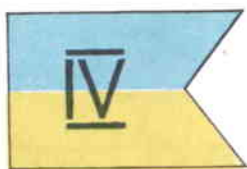
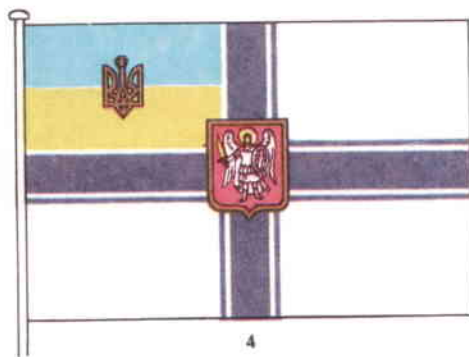
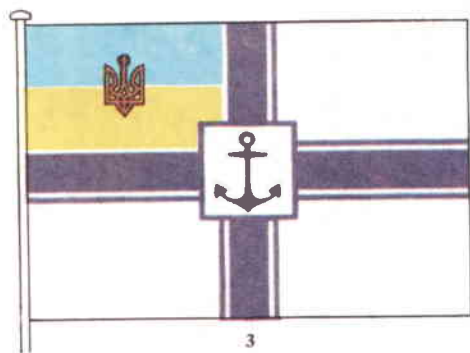
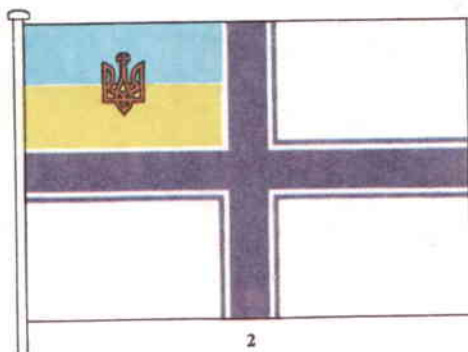
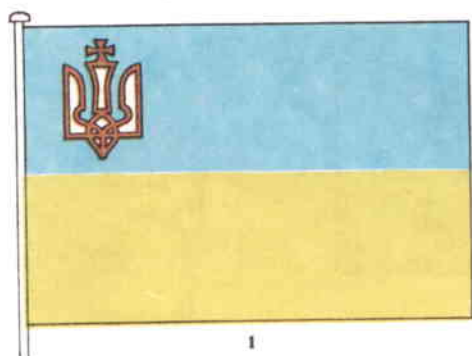

4

5

Таблиця X

Таблиця XI

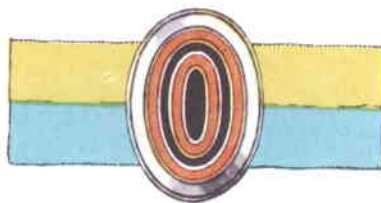
1

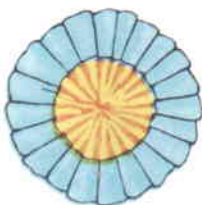
2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

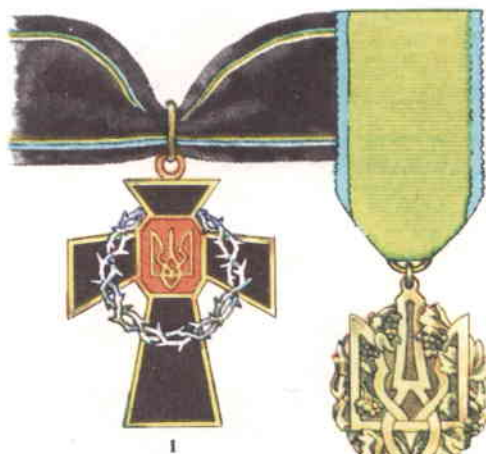

17

18

Таблиця XII

Таблиця XIII

1

2

3

Таблиця XIV

4

8

5

6

7

Таблиця XVI

9

10

12

11

13

14

ряни — як дарунок з Туреччини. 4-й кінний полк Київської дивізії користувався стягом, “перемальованим” з російського штандарта — із зображенням Архистратига Михаїла. Малиновий стяг з таким же зображенням був у 8-го Чорноморського полку 3-ї Залізної дивізії. Нарешті, Корпус залізнично-технічних військ одержав як дарунок від мешканців м. Житомира знамено із зображенням на синьому полі тризуба написів “У.Н.Р.” і “Хай живе вільна незалежна мати-Україна”, а на жовтому полі зворотної сторони — православного хреста.

Під час останньої реорганізації Дієвої армії УНР основною організаційною одиницею у війську стали дивізії, що ділилися на курені — без полкової ланки. Внаслідок цього і було зроблено зразок не полкового, а дивізійного знамена (IX — 4). Такі стяги були виготовлені насамперед для 3-ої Залізної та 6-ої Січової дивізій, що мали сприятливіші умови для формування і першими після реорганізації пішли в бій. Знамено 3-ої дивізії збереглося; передане ветераном з’єднання Патріархом УАПЦ Мстиславом 24 серпня 1992 р., воно нині зберігається у 1-му полку Національної Гвардії України (IX — 5). Полотнище має відмінності від затвердженого зразка. За деякими відомостями, знамено 6-ої дивізії мало блакитний криж із золотим тризубом, що більше відповідає правилам геральдики, і малинові стрічки¹.

Таке саме становище було і в Збройних Силах ЗОУНР. “...УГА користувалася блакитно-жовтим прапором своєї держави як військовою майвою і як знаменами й корогвами поодиноких військових з’єднань. Деякі військові частини УГА користувалися, вправді, прапорами, що містили в собі крім сполуки національних барв ще додаткові емблеми, одначе це були явища виїмкові, що не були виготовлені на основі розпорядків влади, а крім того, й ті прапори взувалися точно на державному прапорі...”². Бригада УСС зберігала знамено Легіону. Нагоди для усталення єдиного зразка знамена внаслідок безперервних воєнних дій і несталості лінії фронту в УГА не було.

IV

Найголовнішою з відзнак військового флоту є військово-морський прапор (майва). Деякі країни використовують у цій ролі полотнище національного прапора, але переважають ті, хто має

¹ Оборона Замостя VI-ою Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР в травні 1920 р. Торонто, 1959. С. 6.

² *Климкевич Р.* Вказ. праця. С. 256.

окремі прапори для військових кораблів — вони або мають на полотнищі додаткові символи, або зовсім відрізняються за дизайном від національних.

У практиці України доби Визвольних Змагань було апробовано усі три можливі варіанти. Українська національна ідея не могла не бути популярною на Чорноморському флоті, де понад 80% матросів становили українці. Тому 1917 р. було кілька випадків підняття на кораблях українського національного прапора, зокрема 12 жовтня на міноносці “Завидний”, 24 грудня на лінійному кораблі “Воля” і крейсері “Пам’ять Меркурія”. Військова ж секція Ради флоту користувалися малиновим прапором з білим хрестом — за зразком давніх козацьких стягів.

Призначений Генеральним Секретарем з морських справ Д. Антонович використав нагоду для вжиття заходів у царині державної символіки: “Тоді ще державного герба затверджено не було, і я скористався цим, щоб в інтересах, головним чином естетичних, провести як державний герб знак князя Володимира, так званий тризуб”¹. Морська Рада опрацювала відповідний проект військово-морського прапора, який був затверджений Тимчасовим законом про Флот Української Народної Республіки 14 січня 1918 р.: “Прапором Української Військової Фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем у ньому”² (X — 1). 29 квітня 1918 р. Чорноморський флот за наказом командуючого контр-адмірала М.П. Сабліна урочисто підняв українські прапори; обставини перешкодили передачі на кораблі прапорів властивого зразка, і піднято було національні прапори, без тризуба.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського при Міністерстві морських справ була створена геральдично-прапорова комісія. Вона опрацювала новий зразок військово-морського прапора України за типом прапорів провідних морських держав — Великобританії та Німеччини — із збереженням кольорової гами Андріївського прапора (оскільки Св. Андрій вважався першим провідником християнства на землі України) і з уміщенням національного прапора в кряжі (X—2). Прапор був затверджений гетьманом 16 липня 1918 р.³ 18 липня цей зразок прапора був оголошений наказом по морському відомству.

¹ Антонович Д. Спогади про Українське Морське Міністерство // Військо України. 1992. № 5. С. 74.

² ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 13 зв.

³ Шрамченко В. День свята Української Державної Фльоти // Літопис Червоної Калини. 1933. Ч. 6. С. 13-15; 1934. Ч. II. с. 17.

Комісія опрацювала також цілу систему службових прапорів флоту, зокрема особистих відзнак вищих посадових осіб (наприклад, X — 3, 4), зразок вимпела (білий з прямим синім хрестом)¹.

3 січня 1919 р. Головний Отаман Військ і Флоту УНР С.Петлюра наказав “лічити прапором Военної Фльоти УНР прапор, затверджений 18-го липня 1918 року”².

V

Перед кожним з українських урядів доби Визвольних Змагань природно поставало питання про запровадження військових нагород. “Було їх, щоправда, дуже мало, невідповідно до численних славних воєнних чинів і жертв вояків...”³

Труднощів у створенні нагородної системи вистачало: за умов воєнних дій неможливо було ні налагодити на належному рівні виготовлення відзнак, ні ретельно опрацювати на всіх державних рівнях відповідні статuti.

Одначе певні заходи в цьому напрямку вживалися. 24 січня 1919 р. Законом УНР було встановлено військові нагороди “Слава Україні” двох ступенів для старшин і козаків, “котрі виявили своє лицарство у бою”. 10 жовтня 1920 р. наказом Головної Команди Військ УНР були встановлені ордени “Визволення” двох ступенів (XII — I) та “Залізний хрест” (За Зимовий похід і бої 6 грудня 1919 — 6 травня 1920 р.), а 19 жовтня визначено їх порівняльне старшинство. “Залізний хрест” був випущений на початку 1921 р. і виданий звитяжцям⁴ (XII — 3).

Значна увага була приділена перспективній нагородній системі в ЗУНР. У листопаді 1918 р. Генеральний Секретаріат Військових Справ встановив Орден Оборонців Львова (трьох класів: великий хрест, командорський хрест, лицарський хрест), а у квітні 1919 р. як відзнаки за хоробрість — “Тризуб” (золотий першого класу — чотирьох ступенів, срібний другого класу — трьох, бронзовий третього класу — чотирьох, залізний четвертого класу — трьох ступенів), “Тризуб до зброї”, Медаль за заслуги (відома ще як медаль Тризуба) чотирьох класів (XII — 2), Медаль для поранених (трьох різновидів з відзнаками за кожне поранення), Хрест

¹ *Його ж*: Закон про Державну Українську Фльоту та його виконавці // За державність. 1935. 36. 5. С. 128–130.

² *Шрамченко В.* День свята... 1933. Ч. 6. С. 14.

³ *Бітинський М.* Вказ. праця. С. 53.

⁴ *Бузало В.* З історії українських відзнак доби Визвольних Змагань // II наукова геральдична конференція: 36. тез та доп. Львів, 1992. С. 6–10.

для духовників — двох класів і “Листки Червоної Калини” для санітарної служби¹. Ця система була задіяна з 1 травня 1919 р., але виготовлення відзнак налагодити не вдалося.

Протягом усіх Визвольних Змагань українські вояки далі носили відзнаки за бойові заслуги й хоробрість, одержані в російській (Орден Св. Георгія, солдатські Георгіївські хрести, Георгіївські медалі “За хоробрість”) та австро-угорській арміях (офіцерський хрест “*Militar-Verdienstkreuz*”, медалі “*Der Tapferkeit*” і “*Vortituidini*”), або відповідні стрічки чи мініатюри; носити решту нагород колишніх імперій заборонялося.

1918 р. Центральна Управа Українських Січових Стрільців за провадила пропам’ятну відзнаку ветеранів УСС — “*Гуцульський хрест*” (ХІІ — 4). По війні пропам’ятні відзнаки були запроваджені Головною командою Військ і Флоту УНР на еміграції, Колегією старшин УГА та іншими інституціями для ветеранів українських армій (ХІІ — 5, 6) та окремих з’єднань Дієвої Армії (ХІІ — 7, 9) і УГА (ХІІ — 8). Зокрема, наказ Головної Команди від 22 травня 1932 р. проголошував: “Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили нагородженню тим орденом (“Визволення”. — *Авт.*) наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво як в часі минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції безперечно заслужилося перед Україною. Тому у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного Вождя про відзначення наших вояків, встановлюється з нагоди 15 річниці існування Армії Української Народної Республіки на вшанування світлої пам’яті її Творця і Вождя — Хрест Симона Петлюри”².

¹ *Климкевич Р.* Відзначення УГА // Українська Галицька Армія... С. 261-266.

² Табор. 1936. № 28,29. С. III.

РАНГОВІ ВІДЗНАКИ:

Табл. 1.

ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (зразок 1915—1916 рр.):

1. вістун; 2. старший десятник; 3. хорунжий; 4. сотник; 5. отаман.

УКРАЇНСЬКІ ЧАСТИНИ (ОСІНЬ 1917 Р.):

Гайдамацький полк ім. кошового Костя Гордієнка:

6. підстаршина; 7. старшина; 8. командир полку.

Козачий полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького:

9. чотовий; 10. півсотенний; 11. курінний.

Полк ім. гетьмана Павла Полуботка:

12. гуртковий; 13. чотовий; 14. військовий старшина.

Республіканський полк:

15. ройовий; 16. сотник; 17. отаман полку.

АРМІЯ УНР (ГРУДЕНЬ 1917 р.):

18. ройовий; 19. чотар; 20. півсотенний; 21. курінний;
22. полковник; 23. отаман армії.

АРМІЯ УНР (КВІТЕНЬ 1918 р.):

24. козак, піхота; 25. підхорунжий, кіннота; 26. сотенний, артилерія; 27. полковник, інженерні частини (тут — облоговий парк); 28. отаман дивізії, штаби.

Табл. II.

I-ша УКРАЇНСЬКА (СИНЬОЖУПАННА) ДИВІЗІЯ¹:

1. ройовий; 2. чотар; 3. півсотенний; 4. полковник.

I-ша КОЗАЦЬКО-СТРІЛЕЦЬКА (СІРОЖУПАННА) ДИВІЗІЯ²:

5. ланковий; 6. бунчужний; 7. півсотенний; 8. полковник.

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:

Погони підстаршин (серпень 1918 р.):

9. ройовий строкової служби, піхота; 10. ройовий понадстрокової служби, кіннота; 11. чотовий понадстрокової служби, топографи; 12. бунчужний строкової служби, артилерія.

Погони портупей-юнаків юнацьких шкіл (листопад 1918 р.):

13. ройовий, спільна школа; 14. чотовий, інженерна школа.

Похідні погони старшин (червень 1918 р.):

15. хорунжий, піхота; 16. військовий старшина, 3-й і 4-й полки Сердюцької дивізії; 17. генеральний значковий, артилерія.

Звичайні погони старшин (червень 1918 р.):

18. значковий, медичні лікарі; 19. полковник, Власний штаб гетьмана; 20. генеральний бунчужний, Військове міністерство.

ВІЙСЬКОВИЙ ФЛОТ (ЛИПЕНЬ 1918 р.):

21. корабельний гардемарин; 22. лейтенант; 23. старший лейтенант; 24. капітан 1-ї ранги; 25. контр-адмірал; 26. адмірал.

Табл. III.

ВІЙСЬКО УНР (квітень 1919 р.):

1. ройовий, піхота; 2. сотник, кіннота; 3. полковник, авіа-повітроплавні війська; 4. військовий міністр; 5. Наказний Отаман.

ВІЙСЬКО УНР (липень, 1919 р.):

6. козак; 7. чотовий; 8. хорунжий; 9. осавул; 10. Головний Отаман.

ВІЙСЬКО УНР (БЕРЕЗЕНЬ 1920 р.):

11. немуштровий козак, санітарні установи; 12. козак, піхота; 13. немуштровий старшого класу, інтендантська служба; 14. ройовий, залізнично-технічні частини; 15. бунчужний, юнацька школа; 16. підхорунжий, кіннота; 17. сотник, артилерія; 18. підполковник, авіація; 19. полковник, технічні війська; 20. генерал-полковник, штаби і управління (3 червня 1920 р.).

Військові урядовці УНР:

червень 1919 р.:

21. урядовець VII класу; 22. урядовець IV класу. (березень—червень 1920 р.); 23. кандидат на ранг; 24. адміністратор; 25. булавний адміністратор; 26. генеральний дорадчий.

Морська піхота³:

27. бунчужний (квітень 1919 р.); 28. полковник (1920 р.).

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЗОУНР (УГА):

квітень 1919 р.:

29. булавний десятник, піхота; 30. хорунжий, артилерія; 31. сотник інженерів, приданий до Генеральної булави; 32. підполковник Генеральної булави; серпень 1919 р.:

33. генерал-сотник.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РАНГІВ ВІЙСЬКОВИХ УРЯДОВЦІВ

Росія Клас за "Табелю про ранги	(на лютий 1917 р.) класні цивільні чини	УНР Класність посад уря- довців 24.04.1918 ¹	Українська Держава Персональні ранги	Українська Народна Республіка за Директорії
			Персональні ранги	персональні ранги
		27.07.1918	8.01.1919	12.03.1920
				27.09.1920
I	канцлер	-	-	-
II	дійсительный тайный советник	I	державний адміністратор	генеральний дорадчий генеральний радчик
III	тайный советник	II	-	-
IV	действительный статский советник	III	державний дорадчий	генеральний адміні- стратор
V	статский советник	IV	державний ранговий	генеральний ранговий
VI	коллежский советник	V	старший адміністратор	булавний дорадчий
VII	надворный советник	VI	старший дорадчий	булавний адміністратор дорадчий
VIII	коллежский ассессор	VII	адміністратор	адміністратор
IX	интулярный советник	-	дорадчий	ланник
X	коллежский секретарь	VIII ²	-	-
XI	губернский секретарь	-	адміністративний сотник	адміністратор
XIV	коллежский регистратор	-	адміністративний кур'яний	ланник
-	кандидат на классность	-	адміністративний хорунжий	ранговий
-	-	-	кандидат на ранг	підранговий

¹ Класам відповідає номенклатура конкретних посад.

² Особи, які займали відповідну посаду, не значили української мови, діставали IX клас.

³ Для писарів I і II розряду передбачалися X та XI класи, які не співвідносяться з посадами військовослужбовців.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ВІЙСЬКОВИХ РАНГІВ

Збройні Сили України	Росія (на 1.03.1917)		Українська Держава	Українська Народна за Директорії	ЗОУНР	Австро-Угорщина
	класи ³	армія ⁴				
25.03.1992			16.06.1918 ¹²	9.04.1919 ¹⁶	22.04.1919 ¹⁸	(на 1918) ²²
ВІЩІ ОФІЦЕРИ	ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА					
I	генерал-фельдмаршал	-	ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА	ОТАМАННА СТАРШИНА	-	Feldmarschall
II	генерал от мінфрантери	-	генеральний бунчужий	кошовий отаман	генерал-полковник	Generalmajor
III	генерал-лейтенант	-	генеральний отаман	отаман	генерал-полковник	General der Infanterie
IV	генерал-майор	-	генеральний отаман	отаман	генерал-полковник	Feldmarschall-Leutnant
СТАРШІ ОФІЦЕРИ	БУЛАВНА СТАРШИНА					
V	штаб-офіцери	-	штаб-старшина	штаб-старшина	-	Generalmajor
VI	полковник	-	полковник	полковник	полковник	Oberst
VII	полковник бойскової старшина	-	війсковий старшина	осаул	полковник підполковник	Oberleutnant
майор	-	-	курінний	курінний	отаман*	Major
МОЛОДШІ ОФІЦЕРИ	ОБЕР-СТАРШИНА					
капітан	капітан штаб-кампант	-	сотник	сотник	сотник	Hauptmann
старший лейтенант	поручик	-	значковий ¹¹	сотник	сотник*	Oberleutnant
лейтенант	поручик	-	хорунжий ¹¹	хорунжий	поручик*	Leutnant
молодший лейтенант	поручик	-	хорунжий ¹¹	хорунжий	хорунжий*	Fähnrich
ПРАПОРЩИКИ	ПІДСТАРШИНИ					
старший прапорщик	капітан штаб-кампант	-	сотник	сотник	сотник*	Stabsfeldwebel
прапорщик	поручик	-	значковий ¹¹	хорунжий	поручик*	Feldwebel
СЕРЖАНТИ	НИЖНІЕ ЧИНЫ					
старшина	полпрапорщик	-	булчужий чотар	булчужий чотар	булчужий чотар*	Zugsführer
старший сержант	фельдфебель старший унтер-офіцер	-	булчужий чотар	булчужий чотар	булчужий чотар*	Korporal
сержант	офіцер	-	роймовий	роймовий	роймовий	Gefreiter
молодший сержант	младший унтер-офіцер	-	роймовий	роймовий	роймовий	Soldat
РЯДОВІ	ПІДСТАРШИНИ					
старший солдат	сфрейтор	-	козаки	козаки	козаки	Stabsfeldwebel
рядовий	рядовий казак	-	козаки	козаки	козаки	Feldwebel
		-	козаки	козаки	козаки	Zugsführer
		-	козаки	козаки	козаки	Korporal
		-	козаки	козаки	козаки	Gefreiter
		-	козаки	козаки	козаки	Soldat

ПРИМІТКИ ДО ПОРІВНЯЛЬНОЇ ТАБЛИЦІ ВІЙСЬКОВИХ РАНГІВ

¹ У старій радянській системі існувала низка маршальських звань: Маршал Радянського Союзу, головний маршал (певного роду військ або спеціальних військ), головний маршал авіації.

² У радянській системі генералу армії у певних родах військ і спеціальних військах відповідало звання маршала.

³ За “Табеллю про ранги”. Поза нею існував вищий чин Генералісимуса Російських військ.

⁴ Наводяться лише чини в піхоті.

⁵ Ранг існував лише на час війни, або в запасі.

⁶ Систему наведено за наказами: Генерального Секретаріату Військових Справ УНР № 74 від 17(30) грудня 1917 (“посади козаків”), Військового Міністерства УНР № 137 від 29 березня 1918 (“військові ранги по посаді”) і № 142 від 1 квітня 1918 (“посади козаків і старшин”), військової офіції УНР № 118 від 24 квітня 1918 (“чини військові”).

⁷ У наказах №№ 137, 142, 118 — відсутній.

⁸ У наказі № 142 — відсутній.

⁹ У наказі № 74 — сотник.

¹⁰ У наказі № 74 — полусотенний, у наказі № 142 — хорунжий.

¹¹ У наказі № 74 — відсутній, у наказі № 142 — підхорунжий.

¹² “Ранги”. Наказом визначена відповідність цих рангів колишнім російським.

¹³ Ранг значкового прирівнювався до IX класу російської “Табелі про ранги”, але відповідав чинові поручика.

¹⁴ “Ранги за посадами”.

¹⁵ Передбачалася також посада Наказного Отамана Народної Республіканської Армії, офіційно запроваджена Законом УНР від 24 лютого 1919 р. Посада Головного Отамана Війська і Флоту УНР у систему посад (пізніше рангів) не входила, існувала ніби понад нею.

¹⁶ “Ступені Української Армії”. Наказом визначена відповідність ступенів “попереднім рангам” (гетьманським) і рангам колишньої російської армії. Посади Головного Отамана, Наказного Отамана і Військового Міністра в систему ступенів не входили; Посада Наказного Отамана скасована 19 липня 1919 р.

¹⁷ “Ранги”. У наказі визначено їх відповідність рангам колишніх російської та австро-угорської армій, польської армії. Ранг осаула планувався, але не був запроваджений.

¹⁸ “Ступені”. Ранги, позначені (*), уперше запроваджені в Легіоні УСС 27 грудня 1916 р.

¹⁹ З 21 червня 1919 р. офіційно встановлені назви рангів генерал-сотник, генерал-поручник і генерал-чотар.

²⁰ Під час війни в австро-угорській армії було запроваджено ступінь заступника офіцера (Offizierstellvertreter) — для уггер-офіцерів, призначених на офіцерські командні посади. В УГА цьому поняттю відповідали спершу місто-старшина, потім бунчужний.

²¹ За наказом по Легіону УСС, “підофіцерів в степені ст[аршого] десятника, які мають усляга стати офіцерами, належить титулювати підхорунжими” (ЦДІА України, м. Львів. Ф. 352. Оп. I. Спр. II. Арк. 1, 2). Це відповідало співвідношенню австрійських понять фельдфебель і кадет-аспірант, збереглося в УГА.

²² Наводяться лише ранги в лінійній піхоті.

ОДНОСТРОЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЙ 1914—1920 рр.

Табл. IV.

ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

1. Стрілець. Вересень 1914—1915 рр.
2. Кіннотчик. 1915—1916 рр.
3. Старшина. 1917—1918 рр.

ВІЙСЬКО УНР ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

4. Козак 1-го Українського Козачого полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Листопад 1917 р.
5. Вояк куреня Червоних гайдамаків Гайдамацького Коша Слобідської України. Січень 1918 р.
6. Вояк куреня Чорних гайдамаків Гайдамацького Коша Слобідської України. Січень 1918 р.
7. Старшина 1-го полку Січових Стрільців. Лютий 1918 р.
8. Підстаршина 2-ї сотні полку Кінних Гайдамаків ім. кошового отамана Костя Гордієнка. Квітень 1918 р.
9. Вояк Кінно-гірського гарматного дивізіону О.Алмазова. Квітень 1918 р.
10. Вояк київського гарнізону. Березень 1918 р.
11. Козак 2-го Запорозького (Української Республіки) полку. Квітень 1918 р.

Табл. V.

12. Старшина піхоти (з освітою Академії Генштабу). Квітень 1918 р.
13. Старшина штабу, зимова уніформа. Квітень 1918 р.
14. Старшина 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. Березень 1918 р.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ГЕТЬМАНАТУ)

15. Генерал піхоти. Серпень 1918 р.
16. Козак 2-го полку Сердюцької дивізії. Серпень 1918 р.
17. Старшина 3-го полку Сердюцької дивізії, зимова уніформа. Серпень 1918 р.
18. Кіннотчик 1-ї Козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії. Червень 1918 р.
19. Козак піхоти. Серпень 1918 р.
20. Старшина, приділений по кінноті. Серпень 1918 р.
21. Старшина флоту. Липень 1918 р.

Табл. VI.

ДІЄВА АРМІЯ УНР ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

22. Вояк 1-ї сотні Окремого загону Січових Стрільців. Листопад 1918 р.
23. Старшина штабу Сірожупанної дивізії. Весна 1919 р.
24. Військовий інженер. Червень 1919 р.
25. Старшина 3-го Гайдамацького полку Запорозької групи. Весна 1919 р.
26. Урядовець Військового Міністерства. Червень 1919 р.
27. Старшина 1-го Гуцульського полку морської піхоти. Квітень 1919 р.
28. Козак 20-го Запорозького полку ім. гетьмана Мазепи. Серпень 1919 р.
29. Підстаршина Житомирської юнацької школи. Серпень 1919 р.
30. Старшина Прикордонного корпусу. Серпень 1919 р.
31. Старшина штабу (з освітою Академії Генштабу). Вересень 1919 р.
32. Козак відділу охорони Головного Отамана. Квітень 1920 р.
33. Головний Отаман. Липень 1919 р.

Табл. VII.

34. Кіннотчик полку Чорних Запорожців. 1919 р.
35. Старшина артилерії. Квітень 1920 р.

36. Підстаршина жандармерії УНР. Липень 1920 р.
37. Генерал Генерального Штабу. Квітень 1920 р.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЗОУНР (УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ)

38. Вояк пробосвої сотні. Лютий 1919 р.
39. Старшина піхоти. Квітень 1919 р.
40. Скорострілець. Квітень 1919 р.
41. Кіннотчик бригади УСС. Літо 1919 р.
42. Старшина саперів. Серпень 1919 р.
43. Підстаршина Народної Сторожі. Серпень 1919 р.
44. Генерал. Серпень 1919 р.

Табл. VIII.

1. Знамено УСС, 1917 р. 2. Зразок корогви часів військових маніфестацій 1917 р. 3. Знамено Українського Запорозького полку, сформованого в Москві 1917 р. (ймовірно, використовувалося 4-м полком корпусу Січових Стрільців, потім спільною юнацькою школою). 4. Знамено полку ім. гетьмана Петра Дорошенка 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. 5. Зразок прапора Вільного козацтва 1917—1918 рр.

Табл. IX.

- 1, 2. Зразки прапорів українізованих відділів, включених в ресстр війська (1918 р.).
3. Значок 1-го кінного Лубенського ім. запорозького полковника Максима Залізняка полку (серпень 1920 р.).
4. Зразок дивізійного знамена, затверджений Директорією УНР.
5. Знамено 3-ї Залізної стрілецької дивізії (1920 р.).

Табл. X.

ПРАПОРИ ФЛОТУ:

1. Військово-морський прапор, затверджений 14 січня 1918 р.
2. Військово-морський прапор, затверджений 16 липня 1918 р. і 3 січня 1919 р.
3. Прапор Морського міністра. 4. Прапор Командуючого ВМФ.

ШТАБНІ ТА ЛІНІЙНІ ПРАПОРЦІ-ЗНАЧКИ:

5. штаб армії; 6. штаб дивізії; 7. штаб бригади; 8. штаб пішого куреня; 9. штаб кінного куреня; 10. штаб гарматного куреня; 11. штаб технічного куреня; 12. штаб запасового куреня; 13. 1-а сотня, піхота; 14. 2-а сотня, кіннота; 15. 3-а сотня, артилерія; 16. 4-а сотня, інженерно-технічне військо; 17. 5-а сотня, залізнично-технічне військо; 18. шпиталь; 19. курінна амбулаторія.

Табл. XI.

КОКАРДИ І ЕМБЛЕМИ ДО ШАПОК:

1. Стрілецька кокарда Легіону УСС (1916 р.).
2. Знак Легіону УСС (1916 р.).
3. Старшинська “рожечка” Легіону УСС (1916 р.).
4. Спосіб ношення кокарди в українізованих частинах (листопад 1917 р.).
5. Кокарда Української Народної Армії (17(30) грудня 1917 р.).
6. Емблема Січових Стрільців (січень 1918 р.).
7. Кокарда війська Української Держави (6 червня 1918 р.).
8. “Зоря” Окремої Сердюцької дивізії (31 серпня 1918 р.).
9. Кокарда підстаршин флоту (липень 1918 р.).

10. Кокарда війська УНР (26 січня 1919 р.).
11. Варіант кокарди часів Директорії.
12. Стрілецька кокарда УГА (1919 р.).
13. Варіант старшинської кокарди УГА (1919 р.).

НАГРУДНІ ЗНАКИ:

14. Знак Української Боевої Управи.
15. Варіант знака, популярного в Легіоні УСС.
16. Варіант знака, поширеного у війську УНР.
17. Знак випускника Інструкторської Школи Старшин (1918 р.).
18. Відзнака ради Корпусу Січових Стрільців (1919 р.).

Табл. XII.

НАГОРОДИ:

1. Орден "Визволення" I-го ступеня.
2. Медаль "За заслуги" (Медаль Тризуба) 1-го класу.
3. Орден "Залізний хрест" (За Зимовий похід і бої 6.12.1919—6.05.1920).
5. Хрест Симона Петлюри.

ПРОПАМ'ЯТНІ ВІДЗНАКИ:

4. Хрест Легіону УСС (Гуцульський). 1918 р.
6. Галицький хрест (для військовиків). 1928 р.
7. Хрест 3-ої Залізної стрілецької дивізії.
8. Мініатюра Бойового (Мазепинського) хреста 1-ої бригади УСС Української Галицької Армії. 1940 р.
9. Відзнака 6-ої Січової стрілецької дивізії.

ВІДЗНАКИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Табл. XIII.

НАГОРОДИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ:

1. Орден Богдана Хмельницького I, II та III ступенів.
2. Зірка "За мужність".
3. Хрест "За мужність".

Табл. XIV.

НАРУКАВНІ ШЕВРОНИ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Табл. XV.

НАРУКАВНІ ШЕВРОНИ:

4. управління штабу, окремої бригади морської піхоти та їх підрозділів;
5. 2-го Окремого батальйону морської піхоти;
6. окремого десантно-штурмового батальйону;
7. 2-го Окремого самохідно-артилерійського дивізіону;
8. військового лицю ім. Героїв Крут (м. Львів).

Табл. XVI.

9. підрозділів Прикарпатського Військового округу;
10. 259-ї Окремої роти супроводження військових вантажів;
11. Збройних сил України;
12. 240-го Окремого спеціального батальйону (для виконання миротворчої місії ООН у м. Сараєво);
13. аеромобільних військ;
14. Окремої бригади спеціальних операцій ВМС України.

З М І С Т

<i>Ярослав Дашкевич. Передмова</i>	3
<i>Людмила Григевич. Військове будівництво в Радянській Україні (1917—початок 30-х років ХХ ст.)</i>	10
<i>Владислав Григевич. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х—80-ті роки ХХ ст.)</i>	332
<i>Степан Росоха. Карпатська Січ (1938—1939)</i>	468
<i>Лев Шапковський. Українська Повстанча Армія</i>	482
<i>Роман Колісник, Мирослав Малецький. 1-ша українська дивізія Української національної армії (дивізія “Галичина”)</i> ..	696
<i>Богдан Якимович. Збройні Сили сучасної України</i>	751
<i>Післяслово</i>	807
<i>Додатки</i>	810
<i>Костянтин Гломозда. Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань</i>	810

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

В.ГРИНЕВИЧ, Л.ГРИНЕВИЧ,
Б.ЯКИМОВИЧ та ін.

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ВІЙСЬКА
(1917—1995)**

Обкладинка художника О. М. Козака
Художній редактор Е. А. Каменшик
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори О. А. Тростянчин, М. Т. Ломеха,
Р. Р. Гамада

На кольорових вклейках — відзнаки українського війська —
(роботи художників *К.Гломозди, О.Кохана, В.Назарчука*)

Здано на складання 03.С*.95. Підп. до друку 19.04.96.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офсетн. Гарн. "Таймс". Офс.друк. Умовн.друк.арк. 67,72+1,29 вкл.
Умовн. фарбовідб. 74,2. Обл.-вид.арк. 56,79+1,12 вкл. Тираж 10.000 прим.
Вид № 83. Зам. 308-6

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
при Львівському університеті
290000 Львів, вул. Дорошенка, 41

Львівська книжкова фабрика "Атлас"
290005 Львів-5, вул. Зелена 20

В.Гриневич, Л.Гриневич, Б.Якимович та ін.

I-90

**Історія українського війська (1917—1995). Упорядник Я. Д а ш -
к е в и ч .— Львів: Світ, 1996. 840 с.**

ISBN 5-7773-0007-3

На відміну од відомої праці І.П.Крип'якевича та ін. учених, присвяченої історії українських військових формувань від княжих часів до перших десятиліть ХХ ст., ця книга написана на основі найновіших, досі не опублікованих, досліджень про військове будівництво в Україні у 20—30-х роках ХХ ст.; про історію формування та бойовий шлях Української Повстанчої Армії, 1-ї дивізії Української національної армії (дивізії “Галичина”), вперше широкому читачеві пропонуються і докладні розповіді про антиукраїнську політику повної денационалізації українського військового будівництва під час Другої світової війни та в післявоєнний період, реалізацію ідеї відновлення національних Збройних Сил в умовах будівництва суверенної Української держави. Книга добре проілюстрована.

Для наукових працівників, військовиків, усіх, хто цікавиться питаннями українського національного відродження.

I 0503020900-010 БЗ-3-1-93
225-96

ББК 63.3 (4 Укр)